वाचस्पत्यम्

बृहत्संस्कृताभिधानम्

एकविंशखण्डम् ।

गवर्णमेण्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव संस्कृतम् ।

१९४० संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

IN TWENTY TWO PARTS.—PART XXI.

CALCUTTA

THE SARASWATI PRESS.

Printed by Khettramohan Mukerjee,

No. 20 Jhamapukur Lane.

1883.

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

No 2 Romanatha Mazumdar's Street.

Advance price 132 Rs. Price of each part 6 Rs.

इतःपरः ग्रन्थः पारदशब्दे ४३१२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

"प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तौ नेयं वाचोयुक्तिर्युक्तिमतीति चेन्न षट्स्वपि दर्शनेषु देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वासानुपपत्त्या निर्विचिकित्सप्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तदप्युक्तं तत्रैव "षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने । करामलकवत्साऽपि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते । तस्मात्तं रक्षयेत् पिण्डं रसैश्चैव रसायनैरिति" । गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यैरपि "इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान् सदैव यतनीयम् । मुक्तौ सा च ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे" इत्युक्तम् । ननु विनश्वरतया दृश्यमानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवसीयते इति चेन्मैवं मंस्थाः, षाट्कौशिकस्य शरीरस्यानित्यत्वेऽपि रसाभ्रकपदाभिलप्यहरगौरीसृष्टिजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः तथाच रसहृदये "ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजान्तरं प्राप्ताः । वन्द्यास्ते रससिद्धा मन्त्रगणाः किङ्करो येषामिति" । तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया । हरगौरीसृष्टिसंयोगजनितत्वञ्च रसस्य हरजत्वेनाभ्रकस्य गौरीसम्भवत्वेन तत्तदात्मकत्वमुक्तम् "अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारदः । अनयोर्मेलनं देवि ! मृत्युदारिद्र्यनाशनमिति" । अत्यल्पमिदमुच्यते देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससामर्थ्याद्दिव्यं देहमाश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः श्रूयन्ते रसेश्वरसिद्धान्ते "देवाः केचिन्महेशाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः । मुनयो बालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः । गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यो गोविन्दनामकः । चर्व्वटिः कपिलो व्याडिः कापालिः कन्दलायनः । एतेऽन्ये बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि । तनुं रसमयीमाप्य तदात्मककथाचणाः" इति । अयमेवास्यार्थः परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपञ्चितः' ।

इतःपरो ग्रन्थः पारदशब्दे ४३१२ पृ० दर्शितः ।

तत्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यसर्व्वज्ञरामेश्वरभट्टारकप्रभृतिभिः प्राचीनैराचार्य्यैर्निरूपित इति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुदास्यते । न च रसशास्त्रं धातुवादार्थमेवेति मन्तव्यं देहवन्धद्वारा मुक्तेरेव परमप्रयोजनत्वात् तदुक्तं रसार्णवे "लोहवन्धस्त्वया देव ! यदुक्तं परमेशितः ! । तं देहवन्धमाचक्ष्व येन स्यात् खेचरी गतिः । यथा लोहे तथा देहे कर्त्तव्यः सूतकः सदा । समानं कुरुते देवि ! प्रत्ययं देहलोहयोः । पूर्वं लोहे परीक्षेत पश्चाद्देहे प्रयोजयेत्" इति । ननु सच्चिदानन्दात्मकपरतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिसिद्धौ किमनेन दिव्यदेहसम्पादनप्रयासेनेति चेत्तदेतद्वार्त्तं वार्त्तं शरीरालाभे तद्वार्त्तीया अयोगात् । तदुक्तं रसहृदये "गलितानल्पविकल्पः सर्वाध्वविवर्जितश्चिदानन्दः । स्फुरितोऽप्यस्फुरिततनोः करोति किं जन्तुवर्गस्येति । यं जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविशदश्च । योग्यं तं न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् । बालः षोड़शवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः । यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिमिति" । ननु जीवत्वं नाम संसारित्वं तद्विपरीतत्वं मुक्तत्वं तथाच परस्परविरुद्धयोः कथमेकायतनत्वमुपपन्नं स्यादिति चेत्तदनुपपन्नं विकल्पानुपपत्तेः मुक्तिस्तावत् सर्वतीर्थकरसम्मता सा किं ज्ञेयपदे निविशते न वा चरमे शशविषाणकल्पा स्यात् प्रथमे न जीवनं वर्जनीयमजीवतो ज्ञातृत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं रसेश्वरसिद्धान्ते "रसाङ्कमेयमार्गोक्तो जीवमोक्षोऽस्त्यधोमनाः । प्रमाणान्तरवादेषु युक्तिभेदावलम्बिषु । ज्ञानज्ञेयमिदं विद्धि सर्वतन्त्रेषु सम्मतम् । नाजीवन् ज्ञास्यति ज्ञेयं यदतोऽस्त्येव जीवनम्" इति । न चेदमदृष्टचरमिति मन्तव्यं विष्णुस्वामिमतानुसारिभिः नृपञ्चास्यशरीरस्य नित्यत्वोपपादनात् । तदुक्तम् साकारसिद्धौ "सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्यपूर्णानन्दैकविग्रहम् । नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसम्मतम्" इति । नन्वेतत् सावयवं रूपवदवभासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न मृष्यत इत्यादिनाक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षेण "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यादिश्रुत्या "तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम्" इत्यादिपुराणलक्षणेन प्रमाणत्रयेण सिद्धं नृपञ्चाननाङ्गं कथमसत् स्यादिति । सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैः विष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानि । तस्मादस्मदिष्टदेहनित्यत्वमत्यन्तादृष्टं न भवतीति पुरुषार्थकामुकैः पुरुषैरेष्टव्यम् । अत एवोक्तम् "आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् । श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकमिति" । अजरामरीकरणसमर्थश्च रसेन्द्र एव तदाह "एकोऽसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुते" इति । किं वर्ण्यते रसस्य माहात्म्यं यस्य दर्शनस्पर्शनादिनापि महत् फलं भवति । तदुक्तं रसार्णवे "दर्शनात् स्पर्शनात्तस्य भक्षणात् स्मरणादपि । पूजना-

रसदानाच्च दृश्यते षड्विधं फलम्। केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित्। तानि दृष्ट्वा तु यत् पुण्यं तत् पुण्यं रसदर्शनादित्यादिना"। अन्यत्रापि "काश्यादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गार्चनं शिवम्। प्राप्यते येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृताजरम्" इति। रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः "प्रमादाद्रसनिन्दायाः श्रुतावेनं स्मरेत् सुधीः। द्राक् त्यजेन्निन्दकं नित्यं निन्दया पूरिताशुभम्" इति। तस्मादस्मदुक्तया रीत्या दिव्यं देहं सम्पाद्य योगाभ्यासवशात् परतत्त्वे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति। तदा "भ्रूयुगमध्यगतं यत् शिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि। केषाञ्चित् पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः। परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम्। विगलितसकलक्लेशं ध्येयं शान्तं स्वसंवेद्यम्। तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन्। उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोतीति"। श्रुतिश्च "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति"। तदित्थं भवे नान्योदुःखभरतरणोपायो रस एवेति सिद्धम्। तथाच रसस्य परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः "यः स्यात् प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रकृत्या पुनः सम्पन्नो यहते न दीव्यति परं वैश्वानरे जाग्रति। जातो यद्यपरं न वेदयति च स्वज्ञात् स्वयं द्योतते यो ब्रह्मैव स दैन्यसंसृतिभयात् पायादसौ पारदः" इति।

रसोत्तम पु० रस उत्तमो यस्य। मुद्गे राजनि०।

रसोद्भव न० रसः पारद उद्भवत्यस्मात् उद्+भू–अच् उद्भवो यस्य। १हिङ्गुले राजनि०। ५त०। २रसजाते त्रि०।

रसोपल न० रसः पारद इव उपलीयते शुभ्रत्वात् उप+ली–ड। मौक्तिके त्रिका०।

रस्न न० रस न। द्रव्ये उज्ज्वलद०।

रस्य न० रसाद्भुक्तान्नपरिणामादागतः यत्। १रुधिरे शब्दच०। रस्यते आस्वाद्यते रस–यत्। २आस्वाद्ये त्रि०। रस्याः, "स्निग्धाः स्थिरा हृद्याः" गीता। ३पाठायां ४रास्नायाञ्च स्त्री राजनि०।

रह गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। रंहति अरंहीत् "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः" शारीरकसूत्रम्

रह त्यागे भ्वा० प० सक० सेट्। रहति अरहीत्।

रह त्यागे अद० चु० उभ०सक०सेट्। रहयति ते अररहत्-त

रहस् न० रह–असुन्। १निर्जने अमरः। २गोप्ये ३याथार्थ्ये ४रमणे च मेदि०। ५निर्जने अव्य० अमरः। रमन्तेऽस्मिन् रम–असुन् मस्य रः। ६विश्वासयोग्यदेशे उज्ज्वलद०।

रहस्य त्रि० रहसि भवः यत्। १गोप्ये "रहस्यमस्याः स महद्दिति" नैषधम्। २निर्जनभवे च ३पाठायां ४रास्नायाञ्च स्त्री राजनि० टाप् ५नदीभेदे स्त्री मेदि०।

रहित त्रि० रह–त्यागे कर्मणि क्त। वर्जिते।

रा दाने ग्रहणे च अदा०पर०सक०अनिट्। राति अरासीत्।

रा स्त्री रा–सम्प० भावे क्विप्। १विभवे २दाने एकाक्षरकोषः। कर्मणि क्विप्। ३काञ्चने शब्दर०।

राका स्त्री रा–क तस्य नेत्त्वम्। १प्रतिपद्युक्तायां पूर्णमास्यां सम्पूर्णेन्दुतिथौ २नदीभेदे ३नवजातरजस्कायां नार्यां ४कच्छुरोगे च मेदि०। ५आङ्गिरसः कन्याभेदे कुहूशब्दे २१६२ पृ० दृश्यम्।

राक्षस पु० रक्ष एव स्वार्थे अण्। "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इति भाष्योक्तेः पुंस्त्वम्। स्वनामख्याते निकषात्मजे १जातिभेदे अमरः जातौ ङीष्। २राक्षसजातिस्त्रियाम् स्त्री। रक्षस इदम् अण्। ३राक्षससम्बन्धिनि त्रि०स्त्रियां ङीप्। "राक्षसी रात्रिरन्यत्र" ति०त०। ४दंष्ट्रायां हेमच० ५चण्डिकायां ६चौरनामगन्धद्रव्ये च स्त्री मेदि० ङीप्।

राक्षसेन्द्र पु०राक्षस इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। विश्रवसः ज्येष्ठपुत्रे निकषात्मजे रावणे त्रिका०।

राक्षा स्त्री लक्ष्यतेऽनया रक्ष–कर्मणि–घञ् पृषो० इङ्गिः लस्य रत्वं। लाक्षायाम् अमरः।

राख शोषणे भूषणे निवारणे च सक० सामर्थ्ये अक० भ्वा० पर० सेट्। राखति अराखीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

राग पु० रञ्ज–भावे घञ् नि० नलोपकुत्वे। १रञ्जने २गुल्फादिवर्णे ३प्रीतौ ४अनुरागे ५क्लेशे ६मालवादिनामभिः प्रसिद्धे निषादादिस्वरयोनिके स्वरभेदे मेदि० ७चन्द्रे ८सूर्ये च शब्दर०। करणे घञ्। ८लोहितवर्णे १०तद्विशिष्टलाक्षादौ च "तेन रक्तं रागात्" पा० अनुरागलक्षणम् उज्ज्वलमणिनोक्तं यथा "सुखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते। यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग इति कथ्यते"। स्वरभेदनिरुक्तिर्यथा "यैस्तु चेतांसि रज्यन्ते जगत्त्रितयवर्त्तिनाम्। ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः"। तेषां भेदाः संगीतदा० मतसभेदे नाना तत्र प्रसिद्धा षड्भेदा यथा

"आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः। श्रीरागश्च ततः पश्चात् वसन्तस्तदनन्तरम्। हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु" सङ्गीतदा०। भरतमते तु "भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा। श्रीरागो मेघरागश्च रागाः षडिति कीर्त्तिताः"।

रागचूर्ण पु० रागस्य रतेश्चूर्ण इव। १कामे। रागाय चूर्ण्यते-ऽसौ चूर्ण-घञ्। २खदिरे च मेदि०। ३लाक्षायां राजनि० ४रागयुक्तचूर्णे पु० (फाग) शब्दच०।

रागदालि पु० दल्यतेऽसौ दल-णिच्-इन् ष्ट्रणो० वृद्धिः रागेण रक्ततया युक्तो दालिर्वा। मसूरे राजनि०।

रागपुष्प पु० रागयुक्तं रक्तवर्णं पुष्पमस्य। १बन्धूके २रक्ताम्लाने च ३जवायां स्त्री राजनि० ङीप्।

रागप्रसव पु० रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवोऽस्य। १बन्धूके २रक्ताम्लाने च राजनि०।

रागयुज् पु० रागेण रक्तवर्णेन युज्यते युज-कर्मणि क्विप्। १माणिक्ये राजनि० २रक्तवर्णयुक्ते त्रि०।

रागसूत्र न० रागयुक्तं सूत्रम्। पट्टसूत्रे २तुलासूत्रे च मेदि०। [राजनि० ३त०। रागाख्याप्यत्र स्त्री।

रागाङ्गी स्त्री रागयुक्तमङ्गं यस्याः ङीप्। मञ्जिष्ठायाम्

रागिणी स्त्री रागोऽस्त्यस्या इनि। १गीताङ्गे स्वरभेदे रागपत्न्यां सङ्गीतदा०। २विदग्धनार्य्यां जटा०। ३मेनकाकन्यायां रागवति ४अनुरक्ते ५कामुके त्रि० विश्वः रञ्ज-घिणुन्। ६रतियुक्ते च त्रि०। ६तृणधान्यभेदे मेदि०। एकैकरागे षट् रागिण्य इति षट्सु रागेषु रागिणीभेदाश्च षट्त्रिंशत् यथा

"षट्त्रिंशद्रागिणीभेदाः क्रमशः कथिता मया। धानसी१ मालसी२ चैव रामकीरी३ च सिन्धुड़ा ४। आशावरी५ भैरवी६ च मालवस्य (१) प्रिया इमाः। वेलावली१ पुरवी२ च कानडा३ माधवी४ तथा। कोडा५ केदारिका६ चापि मल्लार(२)दयिता इमाः। गान्धारी१ सुभगा२ चैव गौरी३ कौमारिका४ तथा। वेलोयारी५ च वैरागी६ श्रीरागस्य (३) प्रिया इमाः। तुडी१ च पञ्चमी२ चैव ललिता३ पठमञ्जरी४। गुर्जरी५ च विभाषा६ च वसन्तस्य (४) प्रिया इमाः। मायूरी१ दीपिका२ चैव देशकारी३ च पाहिडी४। वराडी५ मोरहाटी६ च हिन्दोलस्य(५) प्रिया इमाः। नाटिका चाथ भूपाली२ रामकेली३ गडा४ तथा। कामोदा५ चाथ कल्याणी६ कर्णाटस्य (६) प्रिया इमाः"। सङ्गीतदा०। तत्तत्कालभेदाः तत्पुत्रादयश्च तत्रैव दृश्याः।

राघ शक्तौ भ्वा० आ० अक० सेट्। राघते अराघिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

राघव पु० रघोर्गोत्रापत्यम् अण्। १रघोर्वंश्ये २तत्प्रधाने श्रीरामे च ३महामत्स्यभेदे ४समुद्रे च मेदि०।

राङ्कव न० रङ्कोरयं विकारो वा तल्लोमजातत्वात् अण्। मृगविशेषलोमजाते वस्त्रभेदे अमरः।

राज दीप्तौ भ्वा० उभ० अक० सेट्। राजति ते-अराजीत् अराजिष्ट फणादि० रेजतुः रराजतुः। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

राजक न० राज्ञां समूहः कन्। १नृपसमुदाये अमरः। राजैव क। २नृपे पु०। राज-ण्वुल्। ३दीप्तिमति त्रि०। [भेदे जटा०।

राजकदम्ब पु० कदम्बानां राजा राजद० परनि०। कदम्ब-

राजकल्प पु० ईषदसमाप्तो राजा राजन्+कल्पप्। राजतुल्ये। [श्याम् राजनि०।

राजकर्कटी स्त्री राजते राज-अच् कर्म०। चीनाकर्क-

राजकशेरु पु० कशेरूणाम् राजा राजद०। भद्रमुस्तायाम् राजनि०। [ण्योदौ।

राजकीय त्रि० राज्ञ इदम् छ कुक् च। राजसम्बन्धिका-

राजकुमार पु० राज्ञः कुमारः। अप्राप्तवयस्के युवराजकार्य्यानारूढ़े राजपुत्रे। [क्याम् जटा०।

राजकुष्माण्ड पु० राज्ञः कुष्माण्ड इव प्रियत्वात्। वार्त्ता-

राजकोषातकी स्त्री राजप्रिया कोषातकी। (घियाभिङ्गा) लताभेदे मदनविनोदः।

राजक्षवक पु० क्षवत्यनेन क्षु-अप् राजते राज-अच् कर्म० स्वार्थे क। राजसर्षपे (राइसर्षा) राजनि०।

राजखर्जूरी स्त्री राजप्रिया खर्जूरी। खर्जूरीभेदे (पिण्ड-खेजुर) राजनि०। [२शाकभेदे राजनि०।

राजगिरि पु० राजाश्रमो गिरिः। १मगधस्थे पर्वतभेदे

राजघ त्रि० राजानं हन्ति हन-क नि०। १राजहन्तरि, २तीक्ष्णे च जटा० "रराज नीरजनया स राजघः" नैष०

राजजम्बू स्त्री राज्ञः जम्बूरिव। १पिण्डखर्जूरे मेदि० राजते अच् कर्म०। २महाजम्बाम् राजनि०।

राजज(य)क्ष्मन् पु० राज्ञः चन्द्रस्य क्षयकारको ज(य)क्ष्मा। रोगभेदे यक्ष्मन्शब्दे दृश्यम् "राज(य)क्ष्मेव रोगाणाम्" माघः। [वृक्षे २आरग्वधे च राजनि०।

राजतरु पु० तरूणां राजा राजद० परनि०। १कर्णिकार-

राजताल पु० राज्ञस्ताल इव प्रियः। १गुवाकवृक्षे शब्दर०। स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्। "राजतालीवनध्वनिः" रघुः।

राजदन्त पु० दन्तानां राजा परनि०। ऊर्द्ध्वपङ्क्तिस्थे मध्यवर्त्तिदन्तद्वये हेमच०। [तुल्ये राजकल्पे।

राजदेशीय पु० ईषदूनाप्तो राजा राजन्+देशीयर्। राज-

राजधुस्तूरक पु० धुस्तूराणां राजा राज० पर० स्वार्थे क। वृहद्धुस्तूरे राजधुस्तूरकोऽप्यत्र पु० राजनि०।

राजधर्म्म पु० राज्ञो धर्म्मः। राज्ञामवश्यकर्त्तव्ये प्रजापालनादौ कर्म्मणि। तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। भारतशान्तिपर्वान्तर्गते व्यासप्रणीते ग्रन्थभेदे। राजधर्मास्तु तत्र मानवे ७ अ० च उक्ता दृश्याः।

राजधानी स्त्री राजा धीयतेऽस्यां धा—आधारे ल्युट् ङीप्। राजावासे महानगर्य्याम् शब्दर०। [धान्ये राजनि०।

राजधान्य न०धान्येषु राजा राज०पर०। (श्यामा) श्यामाक·

राजन् पु० राज—कनिन् रञ्जयति रञ्ज—कनिन् नि० वा। १नृपे, "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" रघुः। २चन्द्रे, ३प्रभौ, ४क्षत्रिये, ५यक्षे ६इन्द्रे, च मेदि०। उत्तरस्थपदः पूर्वपदस्यैव समभिव्याहृतपदार्थश्रेष्ठवाचकः। यथा राजमाषः मुनिराज इत्यादि। ७पृथुनृपे च। "पित्रा न रञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः। अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यभाषत" विष्णुपु०।

राजनीति स्त्री राज्ञां नीतिः। १राजज्ञेये सामाद्युपाये, २उपचारात् तत्प्रतिपादके शास्त्रे च। सा च कामन्दकीयनीतिशास्त्रादौ दृश्या।

राजन्य पु० राज्ञोऽयम् यत्, जातौ नलोपः। राज—कन्य वा। १क्षत्रिये अमरः। २राजपुत्रे ३अग्नौ, उणादिको० ४क्षीरिकावृक्षे चजटा०। [समूहे अमरः।

राजन्यक न०राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः कन्। क्षत्रिय-

राजन्वत् त्रि० प्रशस्तो राजाऽस्त्यस्य प्राशस्त्ये मतुप् मस्य वः न नलोपः। सुन्दरराजयुते देशे अमरः अन्यत्र राजवत् इत्येव। [२मधुरपटोल्यां राजनि०।

राजपटोल पु० राजप्रियः पटोलः। १पटोले रत्नमा०।

राजपट्ट पु० राज्ञः पट्ट इव। मणिभेदे त्रिका०।

राजपथ पु० पथां राजा राजगमनयोग्यो वा पन्थाः अच् समा०। "धनूंषि दश विस्तारे श्रीमान् राजपथः स्मृतः। नृवाजिरथनागानामसंबाधः सुसञ्चरः" इत्युक्ते राजमार्गे देवीपु०। [वर्णपलाण्डौ राजनि०।

राजपलाण्डु पु० पलाण्डूनां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। रक्त-

राजपीलु पु० राजप्रियः पीलुः। महापीलुवृक्षे राजनि०।

राजपुत्र पु०राज्ञश्चन्द्रस्य, नृपस्य वा पुत्रः। १बुधग्रहे शब्दर० २नृपकुमारे ३वर्णसङ्करभेदे (रजपुत) "वैश्यादम्बष्ठकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः" इति पराशरः। ४महाराजचूतवृक्षे राजनि०।

राजपुत्री स्त्री राज्ञश्चन्द्रस्य पुत्रीव। १कटुतुम्ब्याम् २रेणुकायां ३नृपरीतौ, ४जातौ ५कुकुन्दर्य्यां च। ५मालत्याञ्च राजनि०। ६त०। ६नृपकन्यायाम्। संज्ञायां कन्। ७सराटिखगे जटा०।

राजपुष्प पु० राजा चन्द्र इव शुभ्रत्वात् पुष्पमस्य। नागकेसरवृक्षे शब्दच०। २करुणीवृक्षे स्त्री राजनि० ङीप्।

राजफणिज्झक पु०राज·अच कर्म०। नागरङ्गवृक्षे शब्दमा०

राजफल न० राजप्रियं फलमस्य। १पटोले त्रिका०। २राजप्रियं फलमस्याः। २जम्ब्वाम् स्त्री राजनि० टाप्।

राजबदर न० राज्ञो बदरमिव प्रियत्वात्। १रक्तामलके २लवणे च मेदि०। बदराणां राजा राजद० प०। ३उत्तमकोलौ पु० राजनि०। [आदाल] लताभेदे अमरः।

राजबला स्त्री राज—अच राजं बलं यस्याः ५ब०। (गन्ध-

राजभद्रक पु० राज्ञो भद्रं यस्मात् कप्। १कुष्ठे (कुड़) २निम्बे च राजनि० ३पारिभद्रवृक्षे धातपा०।

राजभूय न० राज्ञो भावः राजन्+भू—क्यप्। राज्ञोऽसाधारणधर्मे राजत्वे।

राजभोग्य न० राज्ञा भोक्तुं योग्यम् भुज—ण्यत् कुत्वम्। १जातीकोषे २पियालवृक्षे पु० शब्दच०। ३नृपतेर्भोग्यवस्तुमात्रे त्रि०।

राजमार्ग पु० राजयोग्यः मार्गः। १राजपथे राजनि०।

राजमाष पु० माषेषु कलायेषु राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०पर०। १माषभेदे हेमच०। (बरवटी) २व्रीहिभेदे राजनि०।

राजमुद्ग पु०मुद्गेषु राजा राज०प०नि०। (सुगानि) मुद्गभेदे।

राजरङ्ग न० राजयोग्यं रङ्गम्। रजते शब्दर०।

राजराज पु० राज्ञामपि राजा प्रभूतधनत्वात् टच् समा०। १कुबेरे, अमरः। २सार्वभौमनृपे, ३चन्द्रे च मेदि०।

राजर्षि पु० राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् संयतत्वाच्च। १राजश्रेष्ठे, २यतात्मनि नृपे च। [भेदे पुंस्त्री०।

राजवंश्य त्रि० राजवंशे भवः यत्। १राजवंशोद्भवे। २जाति०

राजवर्त्मन् न० राजयोग्यं वर्त्म। १राजशब्दोक्तलक्षणे राजपथे हेमच०। ६त०। राज्ञः २कर्त्तव्यकर्म्मणि च।

राजवल्लभ पु० ६त०। १प्रियाले २राजबदरे ३राजाम्रे

राजनि० द्रव्यगुणप्रतिपादके तन्नामविदितकृते ४ग्रन्थभेदे च। ५राज्ञः प्रिये त्रि०। [(उच्छा) लताभेदे रत्नमा०।

राजवल्ली स्त्री राजते राज–अच् राजा वल्ली कर्म०।

राजवत् त्रि० राजा राजमात्रं विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः। राजमात्रवति देशे अमरः।

राजवीजिन् त्रि० राजा वीजी कारणं यस्य। राजवंश्ये।

राजवृक्ष पु० वृक्षाणां राजा राजद० परनि०। १आरग्वधे (सोन्दाल) अमरः। राजप्रियो वृक्षस्तत्फलवीजजातलड्डुकस्य राजप्रियत्वात्। २प्रियाले मेदि०। ३लङ्कास्थायिवृक्षे (लङ्काचिज) शब्दच०। [शब्दमा०।

राजशण पु० राज–अच् राजः शणः कर्म०। पट्टे (पाट)

राजशाक पु० शाकानां राजा राज० परनि०। वास्तूकशाके राजनि०। [चक्रे त्रिका०।

राजशृङ्ग न० राज्ञां शृङ्गमिव ऊर्ध्वस्थितत्वात्। राजचिह्न-

राजस त्रि० रजसा निर्मितः अण्। रजसोगुणात् जाते १कर्मेन्द्रियादौ "येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमाप्नोति पुष्कलाम्। न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्" इत्युक्ते ख्यात्यै क्रियमाणे २कर्मणि च। रजःप्रधानतयास्त्यस्य अण्। ३रजःप्रधाने। सर्वेषां वस्तूनां त्रिगुणात्मकत्वेऽपि "भूयस्त्वात्तद्व्यपदेशः" इत्युक्तेः क्वचित् तत्प्रधानत्वेन व्यपदेशः। ४दुर्गायां स्त्री ङीप् शब्दमा०।

राजसभ न० राज्ञां नृपाणां सभा। नृपसमाजे अमरः।

राजसर्षप पु० सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। (राइसर्षा) १सर्षपभेदे हेमच०। "तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते" उक्ते २परिमाणभेदे च विश्वः।

राजसारस पुंस्त्री० राज्ञः सारस इव। मयूरे शब्दमा० स्त्रियां ङीष्।

राजसूय पु० राज्ञा सूयते सू–कर्मणि क्यप्। राजमात्रकर्त्तव्ये यज्ञभेदे शब्दच०। "राजा राजसूयेन यजेत" श्रुतिः।

राजस्व न० राज्ञे देयं स्वं कररूपम् धनम्। १राजदेये करे हृत०। २राजधने च। [कृष्णधुस्तूरे राजनि०।

राजस्वर्ण पु० स्वर्णानां धुस्तूराणां राजा० राजद० परनि०।

राजहंस पुंस्त्री० हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० पर०। रक्तवर्णचञ्चुचरणयुक्ते श्वेतपक्षके हंसभेदे अमरः। २कलहंसे च मेदि०। उभयार्थे स्त्रियां ङीष्। राजा हंस इव सारग्रहणात्। ३नृपश्रेष्ठे। [तगरपुष्पे राजनि०।

राजहर्षण न० राज्ञः नृपान् हर्षयति हृष–णिच्–ल्यु।

राजातन पु० राजार्थमातनोति फलवीजम् आ+तन–अच्।

(चीरञ्जीति) ख्यातवीजहेतुफलके पियाले शब्दमा०।

राजादन पु० राज्ञा अद्यते तत्फलवीजजातलड्डुकः अद–कर्मणि ल्युट्। १पियालवृक्षे अमरः। यस्य फलवीजं (चिरञ्जि) तेन हि लड्डुकं कृत्वा राज्ञा भुज्यते। २क्षीरिकायां (क्षीरइ) ३किंशुके च मेदि०। ४क्षीरिण्यां स्त्री ङीप् भरतः। [राजनि०।हृत०। २नृपखामिकान्ने च

राजान्न न० अन्नानां राजा राजद०। १अन्ध्रदेशजधान्यभेदे

राजाम्र पु० आम्राणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० १आम्रभेदे "राजाम्रं तुवरं स्वादु विशदं शीतलं गुरु। ग्राहि रुच्यं विबन्धाध्मवातकृत् कफपित्तनुत्" भावप्र०। [राजनि०।

राजाम्ल पु० अम्लानां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। अम्लवेतसे

राजार्क पु० अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। श्वेतार्कवृक्षे (सादा आकन्द) राजनि०।

राजार्ह न० राजानमर्हति अर्ह–अण्। १अगुरुचन्दने २राजयोग्ये त्रि० राजनि० ३जम्ब्वां स्त्री मेदि०। [मदनवि०।

राजालावू स्त्री राजते राजा अलावूः कर्म०। मिष्टालाब्वाम्

राजावर्त्त पु० राजानमावर्त्तयति अनुकूलयति आ–वृत–णिच्–अण्। १उपरत्नभेदे राजनि०। २विराटदेशीयहीरके हेमच०।

राजाहि पु० नित्यक०। द्विमुखसर्पे शब्दर०।

राजि(जी) स्त्री राज–इन् वा ङीप्। १श्रेण्याम् पङ्क्तौ २रेखायां च मेदि०। स्वार्थे क। रेखायाम्। राजते राज–ण्वुल्। राजिका राजसर्षपे स्त्री मेदि०।

राजिकाफल पु० राजिकाया इव फलमस्य। श्वेतसर्षपे राजनि०।

राजि(जी)फला स्त्री राजिभूतानि श्रेणिभूतानि फलानि यस्याः। १चीनाकर्कटग्राम् राजनि० २पटोले पु० राजनि०

राजिल पुंस्त्री० राज–इलच्। डुण्डुभसर्पे (ढोड़ासाप) अमरः स्त्रियां ङीष्।

राजीव न० राजी दलराजी अस्त्यस्य व। १पद्मे अमरः। "राजीवराजीवशलोलेति" माघः। २हरिणभेदे ३मत्स्यभेदे च पुंस्त्री० मेदि० "राजीवसिंहतुण्डांश्च" मनुः। ४गजे त्रिका० ५सारसपक्षिणि च पुंस्त्री० अमरः सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष्।

राजेन्द्र पु० राजा इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। "चतुर्योजनपर्य्यन्ताधिकारी नृपो भवेत्। यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः। तस्मादृशगुणो राजा राजेन्द्रः" इत्युक्ताधिकारवति भूपतिभेदे ब्रह्मवै० ज०ख० ८६अ०।

राज्ञी स्त्री राज्ञः पत्नी ङीप् स्वयं वा राजते राज–कनिन् ङीप् वा। (राणी) १राजपत्न्याम् २स्वयं राजकर्मकर्त्त्र्यां ३सूर्य्यपत्न्यां मेदि० ४कांस्ये हेमच०।

राज्य न० राज्ञो भावः कर्म वा राजन्+यत् नलोपः। १राजकर्मणि २राजभावे च ३जनपदे शब्दर०। "लक्षाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दशलक्षके। शतलक्षे महेशानि! महासाम्राज्यमुच्यते" वरदातन्त्रोक्ते ४लक्षग्रामाधिपत्ये च। [प्रजापालनादौ।

राज्यधुरा स्त्री ६त० अच्समा०। राज्यभारे राजकर्त्तव्य

राज्याङ्ग न० ६त०। स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलप्रकृतिरूपेषु अष्टसु राज्यस्योपायेषु। "परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते। अमात्यराष्ट्रे दुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः। एताः प्रकृतयस्तद्वत् विजिगीषोरुदाहृताः। एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमं पृथिवीपतिः। सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच वृहस्पतिः। पौरश्रेणी तदङ्गं च ब्रुवते शब्दवेदिनः" शब्दर०।

राटि पु०रट–इण्। (शराल) १विहगे अमरः। २युद्धे स्त्री हेमच० वा ङीप्। पृषो० टस्य डत्वम्। राडिरप्युक्तार्थे

राढ पु० रह–घञ् पृषो० ढत्वम्। देशभेदे (राढ़) स्वार्थे क तत्रैव।

राढा स्त्री रह–घञ् पृषो०ढत्वम्। पुरीभेदे "गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा पुरीति" प्रबोधचन्द्रोदयः।

राढीय त्रि० राढो निवासोऽस्य "वृद्धाच्छः" पा०छ। राढदेशोद्भवे।

रात्रि(त्री) स्त्री रा–त्रिप् वा ङीप्। १रजन्यां त्वषां स्वस्वदेशापेक्षया सूर्य्यमण्डलस्य अदर्शनयोग्ये काले २हरिद्रायाञ्च अमरः। "मासेन च मनुष्याणां पितॄणां तदहर्निशम्। कृष्णपक्षे दिनं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्त्तिता" इत्युक्ते पितॄणां ३शुक्लपक्षरूपे काले "उत्तरायणे दिनं प्रोक्तं रात्रिः स्यात् दक्षिणायने" इत्युक्ते देवानां दक्षिणायनरूपे ४काले च।

रात्रिकर पु० रात्रिं करोति कृ–अच् रात्रौ करः किरणोऽस्य वा। १चन्द्रे हेमच० २कर्पूरे च।

रात्रि(त्री)चर पुंस्त्री० रात्रौ चरति चर–ट स्वच् सुम् वा। राक्षसे अमरः। १जातित्वात् स्त्रियां स्त्री ङीप्। २निशाचारिणि त्रि० टान्तस्य स्त्रियां ङीप्।

रात्रिजागर पुंस्त्री० रात्रौ जागर्त्ति अच्। १कुकुरे हेमच० स्त्रियां ङीप् २निशाजागरणकर्त्तरि त्रि०। ७त०। ३रात्रौ जागरणे पु०। [कीटभेदे राजनि०।

रात्रिजागरद पु० रात्रौ जागरं ददाति दा–क। मशके

रात्रिपुष्प न० रात्रौ पुष्पमस्ति पुष्प–अच् ७त०। उत्पले राजनि०। [हारा०। २कर्पूरे च।

रात्रिमणि पु० रात्रौ मणिरिव दीप्तिमत्त्वात्। १चन्द्रे

रात्रिवासस न०रात्रेर्वास इवाच्छादकम्। १अन्धकारे शब्दमा० रात्रौ परिधेयं वासः शाक०। २रात्रौ परिधेये वस्त्रे च।

रात्रिविगम पु० ६त०। १रजन्यवसाने तदुपलक्षिते २प्रभातकाले च शब्दमाला।

रात्रिविश्लेषगामिन् पु० रात्रौ विश्लेषं विच्छेदं गच्छति गम–णिनि। चक्रवाके राजनि० तत् स्त्रियां स्त्री ङीप्। [अण्। कुक्कुटे शब्दच०स्त्रियां ङीप्।

रात्रिवेद पुंस्त्री०रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवेण विद–णिच्

रात्रिसत्त्र न० रात्रिषु त्रयोदशादिदिनेषु विहितं सत्त्रम्। त्रयोदशाहादिषु विहिते यागभेदे तत्र चार्थवादिकं फलं प्रतिष्ठादिकम् न विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गफलमिति जै० ४।३। १७।१८ सूत्रे समर्थितम्। "यद्यपि रात्रिशब्देन अर्थेन ज्योतिरथैष गौरित्यादिवाक्येन विहितानि सौत्याणि कर्माण्युच्यन्ते द्वादशाहादूर्ध्वं भाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयश्च सत्त्रविशेषाः रात्रिसत्त्रपदवाच्यास्त्रयोदशसंख्यका रात्रयो यस्मिन् सत्त्रविशेषे स त्रयोदशरात्र इति व्युत्पत्तेः तथापि बहुवचनान्तरात्रिशब्देन रात्रिसत्त्रमुच्यते "एता विंशतिं रात्रीः इति श्रवणात्" त० बो०। "फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्" जै० सू०। निर्देशादर्थवादेन फलस्य निर्देशात् फलमर्थवादोक्तम् आत्रेय आह अश्रुतौ तत्रार्थवादादिषु फलाश्रुतिस्तत्रानुमानं स्वर्गफलकल्पनम्" इ० "निर्देशात्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेन विलप्यते" तथा च प्रतिष्ठाकाम आयुषा यजेत प्रतिष्ठाकामो ज्योतिषा यजेत इत्यादिश्रुतिपदघटिता एव विधयः कल्प्यन्ते लाघवात् न तु स्वर्गकामादिपदघटिताः" तत्त्वबो०। रात्रिसत्त्रन्यायोऽपि आर्थवादिकफलान्वयार्थः।

रात्रिहास पु०रात्रेर्हास इव शुभ्रत्वात्। श्वेतोत्पले शब्दच०

रात्रान्ध त्रि० रात्रावन्धः दृष्टिक्षययुक्तः। १निशादृष्टिशून्ये काकादौ। २रात्रौ रोगकृतदृष्टिशून्ये (रातकाणा) च।

राद्ध त्रि०राध–कर्त्तरि कर्मणि वा क्त। १सिद्धे २पक्वे च हेम०

राद्धान्त पु० राद्धः सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्मात् ५ब०। संशयविषये वादिदर्शितपक्षनिराकरणपूर्वकयथार्थपक्षप्रतिपादके २वाक्ये अमरः।

राध सिद्धौ अक० निष्पादने पाके च सक० स्वादि० दिवा० च पर० अनिट् । राध्नोति राध्यति अरात्सीत् अराद्ध रेधतुः रराधतुः । शुभाशुभालोचने च । तद्योगे शुभाशुभस्वामिनः सम्प्रदानता । "गर्गो राध्यति रामाय" वोपदेवः । अप+दोषकरणे "यन्मह्यमपराध्यति" म० घः ।

राध पु० राधा विशाखा तत्समीपस्था अनुराधा च तद्युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् राधी सा यत्र मासे पुनरण् । १चान्द्रे वैशाखे मासि । तादृशे २पक्षे ३शुद्धवर्षे च कार्त्तिकशब्दे दृश्यम् । ४तत्पूर्णिमायां स्त्री ङीप् ।

राधन न० राध-ल्युट् । १साधने २प्राप्तौ मेदि० ३तोषे च हेम० । राध-णिच-युच् । पूजने स्त्री टाप् ।

राधस् न० राध-असुन् । अन्ने निघण्टुः ।

राधा स्त्री राध-अच् । १विशाखानक्षत्रे रिरंसया रमणीदेहत्वेनाविर्भूते गोलोकस्थे परमेश्वरार्द्धाङ्गस्वरूपे २शक्तिभेदे तत्रैव श्रीदामशापात् वृन्दावने जातायां वृषभानुसुतायां ३प्रधानगोपिकायाम् ४कर्णस्य पालयित्र्यां मातरि च ।५वैशाखपौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । [दयोऽप्यत्र

राधाकान्त पु० राधायाः कान्तः । श्रीकृष्णे राधावल्लभा-

राधातनय पु० राधायास्तनयः । कर्णे स हि कन्यावस्थायां सूर्य्यात् कुन्तीगर्भजातस्तया च त्यक्तः राधया सूतपत्न्या पालित इति भारतप्रसिद्धम् । [पालितत्वात् ढक् । कर्णे

राधेय पु० राधाया अपत्यम् पुत्त्रत्वेन परिग्रहणेन तत्-

राम पु० रम-कर्त्तरि घञ् ण वा । १परशुरामे २दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे ३बलरामे च "भार्गवो राघवो गोपस्त्रयो रामाः प्रकीर्त्तिताः" वह्निपु० । रामशब्दनिरुक्तिः "राशब्दो विश्ववचनो मश्चापीश्वरवाचकः । "विश्वानाधीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्त्तितः" ब्रह्मवै० ज०ख० ११०अ० । ४मनोहरे ५सिते ६असिते च त्रि० मेदि० । ७वास्तूकशाके ८कुष्ठे (कुड़) न० मेदि० ९तमालपत्रे न० राजनि० ।

रामकर्पूरक पु० रामं मनोहरं कर्पूरमिव कन् । सौगन्धिके स्वनामख्याते तृणभेदे शब्दर० ।

रामगिरि पु० रामाश्रितः गिरिः । चित्रकूटपर्वते स हि रामेण वनवासगमनकाले प्रथममाश्रितः ।

रामचन्द्र पु० रामश्चन्द्र इवाह्लादकत्वात् । दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे शब्दर० । [मदनवृक्षे (मयनागाछ) भावप्र० ।

रामच्छर्द्दनक पु० राममभिरामं छर्दयति छृद-णिच्-ण्वुल् ।

रामजननी स्त्री ६त० । १वसुदेवपत्न्यां रोहिण्यां २जमदग्निपत्न्यां रेणुकायां ३दशरथपत्न्यां कौशल्यायाञ्च ।

रामठ न० रमठ+स्वार्थे अण् ।१हिङ्गुनि अमरः । तत्तुल्यगन्धके २अङ्कोठवृक्षे रत्नमा० ।नाडीहिङ्गुनि स्त्री राजनि० ङीप् ।

रामण न० रमयति रम-णिच् ल्यु पृषो० वृद्धिः । १गिरिनिम्बे २तिन्दुके च (तँद) राजनि० ।

रामणीयक न० रमणीयस्य भावः रमणीयमेव वा योपधत्वात् वुञ् । १रमणीयत्वे "मणिहारावलिरामणीयकम्" नैष० २रमणीये च ।

रामतरुणी स्त्री रामा अभिरामा तरुणीव । (सेओती) १पुष्पवृक्षे राजनि० ६त० । २सीतायां ३रेवत्याञ्च ।

रामदूत पु० रामस्य दूतः वार्त्ताहरः । हनूमति स हि रामवार्त्तां लङ्कातः सीताया आजहार ।

रामदूती स्त्री रामा अभिरामा दूतीव गन्धद्वारा प्रचारात् । तुलसीभेदे (रामतुलसी) शब्दच० ।

रामनवमी स्त्री रामस्य जन्माधारो नवमी । चैत्रशुक्लनवम्याम् । "चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः" अगस्त्यसंहिता । "प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्त्यो विमूढधीः । उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते" ति० त० ।

रामपूग पु० रामः अभिरामः पूगः । गुवाकभेदे त्रिका० ।

रामबाण पु० रसभेदे भावप्र० ।

"पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं तिन्तिडीफलरसेन मर्द्दितम् ।
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो रामबाण इति विश्रुतो रसः ।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकमामवातखरदूषणं जयेत् । दीयते तु स्वबलानुमानतः सद्य एव जठराग्निदीपनः । रोचकः कफकुलान्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः" भावप्र० ।

रामभद्र पु० राम एव भद्रः मङ्गलदायकत्वात् । श्रीरामे "रामेति रामचन्द्रेति रामभद्रेति वा स्मरन्निति" पद्मपु० ।

रामलवण न० कर्म० । शाम्भरिलवणे रत्नमा० ।

रामवल्लभ न० रामस्य वल्लभं प्रियम् । १भूर्जपत्रे राजनि० तद्धि रामेण वनवासाश्रमे प्रियतया धृतम् । २तत्प्रिये त्रि० । [बाणहेतुत्वात् मनोहरः ।

रामशर पु० कर्म० । शरवृक्षभेदे राजनि० स हि काण्डद्वारा

रामसख पु० ६त० टच् । सुग्रीवे वानरराजे शब्दच० ।

रामा स्त्री रमतेऽनया रम-करणे घञ् । १गीतादिकलाभिज्ञायां नार्य्यां २नारीमात्रे भावप्र० ३नद्याम् ४हिङ्गुनि मेदि० ५हिङ्गुले पु० ६श्वेतकण्टकार्य्यां ७गृहकन्यायां ८अशोके

९गोरोचनायां १०बालायां ११गैरिके च स्त्री शब्दच० ।

रामायण न०। रामस्यायनं चरितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽण् । रामचरितप्रतिपादके वाल्मीकिकृते महाकाव्यभेदे तच्च सप्तकाण्डात्मकम् ब्रह्मलोके कोटिश्लोकात्मकं मनुष्यलोके च चतुर्विंशतिसाहस्रं पञ्चशतसर्गयुतम् ।

तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च गरु०पु० १४८ अ० उक्ता यथा

“मनोरिक्ष्वाकुवंश्योऽभूद् वंशे राजा रघुः स्मृतः । रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो बली । तस्य पुत्रास्तु चत्वारो महाबलपराक्रमाः । कौशल्यायामभूद्रामो भरतः कैकयीसुतः । सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायां बभूवतुः । रामो भक्तः पितुर्मातुर्विश्वामित्रादवाप्तवान् । अस्त्रग्रामं यतो यक्षीं ताड़कां प्रजघान ह । विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुबाहुं न्यवधीद्बली । जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् । ऊर्म्मिलां लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् । शत्रुघ्नो वै कीर्त्तिमतीं कुशध्वजसुते च ते । पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः । युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ । गतयोश्चैवमुक्त्वैव राज्यं दातुं समुद्यतम् । रामाय ज्येष्ठपुत्राय कैकेय्या प्रार्थितं तदा । चतुर्दश समावासो वने रामस्य वाञ्छितः । रामः पितृहितार्थन्तु लक्ष्मणेन च सीतया । राज्यं च तृणवत् त्यक्त्वा शृङ्गवेरपुरं गतः । रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः । रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः । संस्कृत्य भरतश्चागात् रामं भ्रातृगणान्वितः । अयोध्यान्तु समागत्य राज्यं कुरु महामते ! । स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु । विसर्ज्जितोऽथ भरतो रामराज्यमपालयत् । नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद् व्रती । रामोऽपि चित्रकूटाच्च अत्रेराश्रममाययौ । नत्वा सुतीक्ष्णं चागस्त्यं दण्डकारण्यमागतः । तत्र शूर्पणखा नाम राक्षसी सहसागता । निकृत्य कर्णौ नासे च रामेणाथ पराहिता । तत्प्रेरितः खरश्चागाद् दूषणत्रिशिरास्तथा । चतुर्द्दशसहस्रेण रक्षसान्तु बलेन च । रामोऽपि प्रेषयामास बाणैर्यमपुरञ्च तान् । राक्षसा प्रेरितोऽभ्यागात् रावणो हरणाय हि । मृगरूपं स मारीचं कृत्वाग्रेऽथ त्रिदण्डधृक् । सीतया प्रेरितो रामो मारीचं प्रजघान ह । म्रियमाणः स च प्राह हा सीते ! लक्ष्मणेति च । सीतोक्तो लक्ष्मणोऽथागाद्रामश्चापि ददर्श तम् । उवाच राक्षसी माया नूनं सीता हृतेति सः । रावणोऽन्तरमासाद्य अङ्केनादाय जानकीम् । जटायुषं विनिर्जित्य ययौ लङ्कां ततो बली । अशोकवृक्षच्छायायां रक्षितां तामधारयत् । आगत्य रामः शून्याञ्च पर्णशालां ददर्श ह । शोकं कृत्वाथ जानक्या मार्गणं कृतवान् प्रभुः । जटायुषञ्च संस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम् । गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवेण च राघवः । सप्ततालान् विनिर्भिद्य किष्किन्ध्यायां हरीश्वरम् । सुग्रीवं कृतवान् राम ऋष्यमूके स्वयं स्थितः । सुग्रीवः प्रेषयामास वानरान् पर्वतोपमान् । सीताया मार्गणं कर्त्तुं पूर्व्वादौ समहाबलान् । प्रतीचीमुत्तरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः । दक्षिणान्तु दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम् । वनानि पर्वतान् द्वीपान् नदीनां पुलिनानि च । जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरणे कृतनिश्चयाः । सम्पातिवचनात् ज्ञात्वा हनूमान् कपिकुञ्जरः । शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे मकरालयम् । अपश्यज्जानकीं तत्र अशोकवनिकास्थिताम् । भर्त्सितां राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा । भव भार्य्येति वदता चिन्तयन्तीञ्च राघवम् । अङ्गुलीयं कपिर्द्दत्त्वा सीतां कौशल्यमब्रवीत् । रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि ! । अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति । तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेणीरत्नं हनूमते । यथा रामो नयेत् शीघ्रं तथा वाच्यं त्वया गते । तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिव्यं बभञ्ज तत् । हत्वाक्षं राक्षसांश्चान्यान् बन्धनं स्वयमागतः । स्ववैरिन्द्रजितो बाणैर्द्दृष्ट्वा रावणमब्रवीत् । रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथिलीम् । एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् । कपिर्ज्ज्वलितलाङ्गूलो लङ्कां देहे महाबलः । दग्ध्वा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः । जग्ध्वा फलं मधुवने दृष्टा सीतेत्यवेदयत् । मणिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् । ससुग्रीवः सहनुमानङ्गदाद्यैः सलक्ष्मणः । विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरणं राघवं प्रति । लङ्कैश्वर्य्येष्वभ्यषिञ्चद्रामस्तं रावणानुजम् । रामो नलेन सेतुञ्च कृत्वाब्धौ चोत्तितीर्ण्णवान्? सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श ह । अथ ते वानरा वीरा नीलाङ्गदनलादयः । धूम्रधूम्राक्षवीरेन्द्राजाम्बवत्प्रमुखास्तदा । मैन्दद्विविदमुख्यास्ते पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे । राक्षसांश्च महाकायान् कालाञ्जनचयोपमान् । रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान् । विद्युज्जिह्वञ्च धूम्राक्षं देवा-

लकनरान्तकौ। महोदरमहापार्श्वावतिकायं महाबलम्। कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराक्षं ह्यकम्पनम्। प्रहस्तं वीरमुन्मत्तं कुम्भकर्णं महाबलम्। रावणं ब्रह्मणस्त्रिणत्वा जघ्ने दैत्यं राघवो बली। निकृत्य बाहुखड्गानि रावणन्तु ह्यपातयत्। सीतां शुद्धां समृहीत्वाथ विमाने पुष्पके स्थितः। सवानरः समायातो ह्ययोध्यां प्रवरां पुरीम्। तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः। दशाश्वमेधानाहृत्य गयाशिरसि पातनम्। पिण्डानां विधिवत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः। पुत्रौ कुशलवौ दृष्ट्वा तौ च राज्येऽभ्यषेचयत्। एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्। शत्रुघ्नो लवणं हत्वा शैलूषं भरतः स्थितः। अगस्त्यादिमुनीनाञ्च वसुत्यक्तिञ्च रक्षसाम्। स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धमयोध्यस्थैः कृतान्तकः"। अन्यदपि व्यासप्रणीते पद्मपु॰ अध्यात्मरामायणं वाल्मीकिकृतमद्भुतरामायणं चास्ति।

रामालिङ्गनकाम पु॰ रामाणाम् स्त्रीणामालिङ्गनस्य कामोऽत्र। रक्तार्के राजनि॰।

रामोपाख्यान न॰ ६त॰। १रामस्योपाख्याने। तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। २भारतवनपर्वान्तर्गते तदुपाख्यानप्रतिपादकेऽवान्तरपर्वणि च। [वंशभवे दण्डभेदे।

राम्भ पु॰ रम्भो वेणुस्तस्य विकारोऽण्। व्रतभेदे धार्य्ये

राल पु॰ रा-अलच्। सालवृक्षनिर्यासे (धुना) भावप्र॰। "रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायो ग्राहको हरेत्। दोषाखस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः। ग्रहभग्नाग्निदग्धांश शूलातीसारनाशनः" भावप्र॰।

रालकार्य्य पु॰ रालः कार्य्यो यस्य। सालवृक्षे राजनि॰।

राव पु॰ रु-घञ्। शब्दे हारा॰।

रावण पु॰ रवणस्यापत्यम् शिवा॰ अण्। रावयति शत्रून् णिच्-ल्यु वा। लङ्काधिपतौ विश्रवसः पुत्रे राक्षसे।

रावणगङ्गा स्त्री रावणनिर्म्मिता गङ्गा नदी। सिंहलदेशस्थे नदीभेदे गरुड़पु॰ ७ अ॰।

रावणारि पु॰६त॰। श्रीरामे जटा॰ रावणान्तकादयोऽप्यत्र।

रावणि पु॰ रावणस्यापत्यम् इञ्। मेघनादाख्ये रावणज्येष्ठपुत्रे हेमच॰। [चङि न ह्रस्वः।

राश शब्दे भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट्। राशते अराशिष्ट ऋदित्

राशि पु॰ अश्नुते व्याप्नोति अश्-इञ् धातोरुडागमश्च। धान्यादीनां १पुञ्जे अमरः। ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशांशे २मेषादौ, "इयत्रे राशिप्रसिद्ध्यै" इति लीलावतीप्रसिद्धे ३व्यक्ताव्यक्तगणभेदे यथा त्रैराशिकपञ्चराशिकादिशब्दे।

राशिचक्र न॰ राशिघटितं चक्रं इत्तम्। मेषादिद्वादशराशियुक्ते गोलाकारे वायुवशेन पूर्वतः पश्चात् अनिशं भ्रम्यमाणे ज्योतिर्मये "सप्तविंशतिभिर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम्" इत्युक्ते ज्योतिश्चक्रे खगोलशब्दे दृश्यम् मन्त्रशुद्ध्यङ्गराशिचक्रं तच्च चक्रशब्दे २८०पृष्ठे दृश्यम्।

राशिभोग पु॰ राशीनां स्वस्वगत्या ग्रहैर्भोगः भुज-घञ् कुत्वम्। रव्यादीनां स्वस्वगत्यनुसारेण राशिषु गतिभेदे। खगोलशब्दे दृश्यम्।

राशी(शि)कृत पु॰ अराशिः राशिः कृतः राशि+अभूततद्भावे च्वि, तदर्थे समासो वा। (ढेरी) पुञ्जीकृते एकत्रस्थीकृते।

राष्ट्र न॰ राज-ष्ट्रन्। जनपदे 'गौड़ं राष्ट्रमनुत्तमम्'' इति प्रबोधचन्द्रोदयः। २उपद्रवे अमरः।

राष्ट्रिका स्त्री राज-ष्ट्रन् पित्वात् ङीष् स्वार्थे क। कण्टकारिकायाम् अमरः।

राष्ट्रिय पु॰ राष्ट्रे भवः घ। नाट्योक्तौ १राजश्याले। छ राष्ट्रीय तत्रार्थे। उभावपि २राष्ट्रभवे त्रि॰।

रास शब्दे भ्वा॰आ॰अक॰ सेट्। रासते अरासिष्ट ऋदित् चङि न ह्रस्वः। रासभः। अयं तालव्यान्त इत्यन्ये।

रास पु॰ रस-घञ् रास-घञ् वा। १शब्दे, २ध्वनौ हल्लीसलाबन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थितया ३क्रीड़ाभेदे, ४कोलाहले च मेदि॰।

रासक न॰दृश्यकाव्यभेदे "नाट्यं रासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थिति। उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्द्दोपनायकम्। हास्योऽङ्ग्यत्र सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका। मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च। केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम्" सा॰द॰।

रासभ पुंस्त्री॰ रास-अभच्। गर्द्दभे अमरः स्त्रियां ङीष्।

रासभवन्दिनी स्त्री रासभस्य वन्दिनीव। मल्लिकायाम् शब्दच॰।

रासमण्डल न॰ रासार्थं हल्लीसबन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या क्रीड़ाभेदार्थं मण्डलं मण्डलाकारेण भ्रमणं यत्र। १गोलोकस्थे रासक्रीड़ाधारस्थाने। तत्रत्य मण्डलप्रमाणञ्च ब्रह्मवै॰ जन्मख॰ ८४ अ॰। श्रीकृष्णस्य तदुत्सवाङ्गे २मण्डपभेदे च।

रासयात्रा स्त्री ६त॰। कार्त्तिकपौर्णमास्यां भगवदुत्सवभेदे ब्रह्मवै॰ प्र॰ २५ अ॰। भगवद्रासस्य भा॰ १०स्क॰ २८अ॰ आदौ दृश्यः।

रासेवास पु० ६त० अलुक् स० । १गोष्ठ्यां, २रासे, ३ष्टक्कारे ४रसविद्रौ, ५रसावासे, ६षष्ठीजागरे च मेदि० । ७उत्सवे शब्दच० दपरिहासे जटा० ।

रासेश्वरी स्त्री ६त० । राधिकायाम् ।

रास्ना स्त्री रस-घन् । १स्वनामख्यातायां लतायाम् (काँटा आमरूल) । तत्पर्य्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा "रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा । एलापर्णी च सुरसा सुस्निग्धा श्रेयसी तथा । रास्नाऽऽमपाचनी तिक्ता गुरूष्णा कफवातजित् । शोथश्वाससमीरास्रवातशूलोदरापहा । कासज्वरविषाशीतिवातिकामयसिध्महृत्" भावप्र० । २नाकुल्यां भावप्र० तत्पर्य्यायगुणा उक्ता यथा "नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली । नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी । नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिलूताहवृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान्" ।

राहु पु० रह-उण् । १त्यागे, २त्यक्तरि, ज्योतिश्चक्रस्थे सूर्य्यकिरणसम्पर्काभावेन जायमानपृथिवीच्छायारूपे ३तमसि तदधिष्ठातरि ४ग्रहभेदे, ५सिंहिकासुते दानवे च । तमःशब्दे दृश्यम् ।

राहुच्छत्र न० राहोर्ग्रहस्य छत्रमिव । आर्द्रके राजनि० ।

राहुदर्शन न० राहोर्दर्शनं यत्र । चन्द्रसूर्य्ययोरुपरागरूपे १ग्रहणे "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने" इति ति०त० । तेन उपरोक्त एव चन्द्रे सूर्ये च तस्य दृश्यता नान्यदा तस्य छायारूपत्वात् ।

राहुमूर्द्धभिद् पु० राहोः सिंहिकासुतस्य मूर्द्धानं भिनत्ति भिद-क्विप् । विष्णौ । अमृतपानकाले देवपङ्क्तौ देवरूपेण स्थित्वाऽमृतं पिबन्तं दृष्ट्वा विष्णुस्तस्य शिरश्चिच्छेदेति भाग० ८।९ अ० ।

राहुरत्न न० राहोः प्रियं रत्नम् । गोमेदमणौ राजनि० ।

राहुस्पर्श पु० राहोः स्पर्शः स्वाधिष्ठितभूच्छायाद्वारा यत्र । चन्द्रसूर्य्ययोः उपरागरूपे ग्रहणे हलायुधः ।

राहूच्छिष्ट पु० ६त० । लशुने त्रिका० ।

राहूत्सृष्ट पु० ६त० । लशुने हारा० ।

रि गतौ तु० पर० सक० अनिट् । रियति अरैषीत् रिराय ।

रिक्त न० रिच-क्त । १शून्ये २वने मेदि० । ३निरर्थके च त्रि० शब्दर० । स्वार्थे क । तत्रैव त्रि० ।

रिक्तभाण्ड न० रिक्तं भाण्डम् । तैलादिशून्ये भाण्डे ।

रिक्तहस्त त्रि० रिक्तो धनादिशून्यो हस्तो यस्य । १निर्द्धने, भूरिदानादिना २व्ययितधने च । [तिथिषु ज्यो०त० ।

रिक्ता स्त्री रिच-क्त । उभयपक्षयोस्तुर्य्यांनवमीचतुर्दशी-

रिक्थ न० रिच-थक् । १धने अमरः । २मितात्तराद्युक्ते अप्रतिबन्धे दाये च "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेत्यादि" गौतमस्मृतिः ।

रिक्थग्राहिन् त्रि० रिक्थं दायं गृह्णाति । ग्रह–णिनि । दायहारिणि पुत्रादौ । अण् । रिक्थग्राहोऽप्यत्र ।

रिक्थिन् त्रि० रिक्थं ग्राह्यत्वेनास्त्यस्य इनि । दायहारिणि दायादे "उभयोरप्यसौ रिक्थी" इति मनुः ।

रिख सर्पणे भ्वा० पर० अक० सेट् इदित् । रिङ्खति अरिङ्खीत् । अनिदिदप्ययमित्येके रेखति अरेखीत् ।

रिग गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिङ्गति अरिङ्गीत् ।

रिङ्गण न०रिगि-ल्युट् । स्खलने । रिखि ल्युट् । रिङ्खणमप्यत्र

रिच सम्पर्के वियोगे च वा चु०उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । रेचयति ते रेचति । अरीरिचत् त अरेचीत् ।

रिच विरेके (अतिशय पुरीषोत्सर्गे) रुधा०उभ०सक०अनिट् । रिणक्ति रिङ्क्ते इरित् अरिचत् अरैक्षीत् अरिक्त । अति+अतिक्रम्य स्थिते आधिक्येन स्थितौ अक० । अतिरेकः वि+अति भेदे तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपे पदार्थे च व्यतिरेकः ।

रिज भर्जने भ्वा० आ०सक० सेट् । रेजते अरेजिष्ट ।

रिपु पु० रप-उन् पृषो० । १शत्रौ अमरः । २चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि० । ज्योतिषोक्ते लग्नापेक्षया ३षष्ठस्थाने च । देहिस्थेषु षट्सु ४कामक्रोधादिषु । "कामः क्रोधश्च मोहश्च मात्सर्य्यं मदलोभकौ । देहिस्था रिपवश्चेति" पुरा० ।

रिपुघातिनी स्त्री रिपुं हन्ति हन–णिनि । (कुँचुइ) लताभेदे शब्दच० । २शत्रुघातके त्रि० । [२नृपभेदे पु० ।

रिपुञ्जय त्रि० रिपुञ्जयति जि-खच् मुम् । १शत्रुजयिनि,

रिन्फ वधे तु० प० सक० सेट् । रिम्फति अरिम्फीत् रिम्फते

रिप्फ पु० रिन्फ-अच् पृषो० । लग्नापेक्षया द्वादशे स्थाने ज्यो०

रिफ कुत्सने भ्वा० पर० सक० सेट् । रेफति अरेफीत् ।

रिफ हिंसायां निन्दायां बोधने च सक० श्लाघायाम् अक० तु० पर० सेट् । रिफति अरेफीत् ।

रिव गत्यां भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिम्वति अरिम्वीत् ।

रिभ रवे भ्वा० पर० सक० सेट् । रेभति अरेभीत् ।

रिव गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिण्वति अरिण्वीत् ।

रिश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट् । रिशति अरिक्षत् ।

रिश्य(ष्य) स्त्री रिश्य(ष्य)ते रिश(ष)-क्यप् । मृगभेदे त्रिका० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । ऋष्यशब्दार्थे शब्दर० ।

रिष वधे भ्वा०पर०सक०सेट् । रेषति अरेषीत् । रिरेष ।

रिष्ट न० रिश-क्त । १मङ्गले २अशुभे ३पापे च अमरः । भावे क्त । ४नाशे, ५अशुभादिमति त्रि० । उपचारात् । ६खड्गे, ७रक्तशिग्रौ च पु० मेदि० । स्वार्थे क । तेषु ।

रिष्टि स्त्री० रिष-रिश-वा क्तिन् । १अशुभे, २शस्त्रभेदे खड्गे पु०मेदि०। क्तिच । ३रन्ध्रे पु०। सा च हं०जा०दृश्या:

रिह वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । रेहति अरेहीत् ।

री क्षरणे दि० आ० अक० अनिट् । रीयते अरेष्ट ओदित् निष्ठातस्य नः । रीणः । [रियति अरैषीत् ।

री गतौ वधे च सक० रवे अक० क्र्या० प्वा० अनिट् । रि-

रीठा स्त्री री-ठक् ठस्य नेत्वम् । रीठाकरञ्जे "रीठाकरञ्जस्तिक्तोष्णः कटुगन्धश्च वातहृत् । कण्डूतिकुष्ठविषहृत् कफविस्फोटनाशनः" राजनि० ।

रीठाकरञ्ज पु० कर्म० । स्वनामख्याते वृक्षे राजनि० ।

रीढा स्त्री रिह-क्त नि० ढत्वम् । अवज्ञायाम् अमरः ।

रीण त्रि० री-क्त । क्षरिते च्युते अमरः ।

रीति स्त्री री क्तिच् ।१पित्तले । क्तिन् ।२प्रस्तावे,३क्षरणे अमर: ४लौहकिट्टे, मेदि० । ५दग्धस्वर्णादिमले रमा० । ६शोभायां, ७गतौ, ८स्वभावे, हेमच०। अलङ्कारोक्ते ९गौड्यादिरचनाभेदे च "गौडीपाञ्चालवैदर्भ्यो रीतयः परिकीर्त्तिता:" सा० द० । [तत्रार्थे स्त्री शब्दर०

रीतिक न०रीत्या पित्तलेन कायति कै-क । पुष्पाञ्जने राजनि०

रीतिपुष्प न० रीतेः पुष्पमिव । कुसुमाञ्जने अमरः ।

रीव ग्रहणे, संवरणे च भ्वा०उभ० सक० सेट् । रीवति ते अरीवीत् अरीविष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रु ध्वनौ अदा०पर०अक०वेट् । रौति-रवीति अरावीत्-अरौषीत् । लिटि नित्येट् रुरुविव । [रुरुविम ।

रु वधे गतौ च भ्वा० आ० सक० अनिट् । रवते अरोष्ट ।

रुक्प्रतिक्रिया स्त्री रुजः प्रतिक्रिया प्रतिकारः प्रति+कृ-भावे श ६त० । चिकित्सायाम् अमरः ।

रुक्म न० रुच-मन् नि० कुत्वम् । १काञ्चने, २धस्तूरे, अमरः ३लौहे, मेदि० ४नागकेसरे च राजनि० ।

रुक्मकारक पु० रुक्मं तन्निमित्तभूषणं करोति कृ० ण्वुल् । स्वर्णकारे अमरः ।

रुक्मिन् त्रि० रुक्मं विद्यतेऽस्य इनि । १स्वर्णयुक्ते २भीष्मकराजज्येष्ठपुत्रे पु०राजभेदे भाग०१०।५२ । ३रुक्मिराजकन्यायां श्रीकृष्णपत्न्यां स्त्री ङीप् ।

रुक्ष त्रि०रुह-क्स ।१अचिक्कणे २निःस्नेहे ३कठोरे च अमरः

रुग्ण त्रि०रुज-क्त । १रोगान्विते राजनि० २भुग्ने च अमरः

रुच प्रीतौ प्रकाशे च भ्वा० आ० अक० सेट् । रोचते लुङि उ० अरुचत् अरोचिष्ट । एतद्योगे प्रीयमाणस्य सम्प्रदानता "नारदाय रोचते कलहः" सि०कौ० ।

रुचक न० रुच-कुन् । १सर्ज्जिकाक्षारे, माङ्गल्ये २द्रव्ये, ३अश्वभूषणे, ४माल्ये ५सौवर्चले, ६उत्कटे त्रि० मेदि० ७आस्वाद्यरसे, शब्दच० ८रोचनायाम्, ९विडङ्गे न० हेमच० १०लवणे न० हारा० । ११वीजपूरे, १२दन्ते, १३निष्के पु० १४कपोते च पुंस्त्री०मेदि० स्त्रियां ङीष् । १५स्वर्णपात्रभेदे च ।

रुच्(चा) स्त्री रुच सम्प० क्विप् वा टाप् । १दीप्तौ, २शोभायां, ३प्रकाशे, ४शारिकाखगवाचि च शब्दर० ।

रुचि(ची) स्त्री रुच-कि वा ङीप् । १अनुरागे २आसङ्गे ३स्पृहायाम् ४अभिलाषे ५किरणे अमर । ६शोभायां मेदि० ७बुभुक्षायां हेमच०। ८गोरोचनायां च राजनि०। ९प्रजापतिभेदे पु०मार्क०पु०।१०आलिङ्गनभेदे कामशास्त्रम् ।

रुचिर त्रि० रुचिं राति ददाति रा-क । १मनोहरे सुन्दरे १मधुरे च अमरः । २मूलके ३कुङ्कुमे ४लवङ्गे च न० ५गोरोचनायां स्त्री राजनि० ।

रुचिराञ्जन पु० अज्यतेऽनेन अन्ज-करणे ल्युट् रुचिरः शोभायुक्तोऽञ्जनः । शोभाञ्जने (सजिना) राजनि० ।

रुच्य त्रि०रुचये हितः यत् ।१सुन्दरे २रुचिकरे च अमरः । ३सौवर्चले न० राजनि०। ३पत्यौ पु०हेमच०। ४कतकवृक्षे ५शालिधान्ये च पु० राजनि० ।

रुच्यकन्द पु० रुच्यः रुचिकरः कन्दो मूलमस्य । शूरणे (ओल) राजनि० । [निष्ठातस्य नः । रुग्णः ।

रुज भञ्जने तु०प०सक०अनिट् । रुजति अरौक्षीत् ओदित्

रुज हिंसायां चु० उभ०सक०सेट् । रोजयति ते अरूरुजत् त रोगकर्त्तृकस्यास्य योगे कर्म्मणि षष्ठी । रुजयति चौरस्य रोगः

रुज्(जा) स्त्री रुज-सम्प० क्विप् वा टाप् रुज-अङ् वा । १रोगे २भङ्गे मेदि० रुज-क । ३मेष्यां हेमच० । ४कुष्ठे च (कुड़) राजनि० । एतद्योगे कर्मषष्ठ्या न समासः ।

रुजाकर न० रुजां रोगं करोति कृ-अच् । १कर्मरङ्गफले (कामराङ्गा) शब्दच० २रोगकारके त्रि० । ३व्याधौ पु० हेमच० ।

रुट चौर्य्ये भ्वा० पर०सक०सेट् इदित् । रुण्टति अरुण्टीत् ।

रुट रोधे सक० दीप्तौ अक० चु० उभ० सेट् । रोटयति ते अरूरुटत् त ।

रुट दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० च भ्वा० आ० सेट् । रोटते ऌदित् लुङि उभ० अरुटत् अरोटिष्ट रुरुटे ।

रुठ उपघाते भ्वा०पर०सक०सेट् । रोठति अरोठीत् ।

रुठ प्रतीघाते भ्वा० आ० सक० सेट् । रोठते ऌदित् लुङि उभ० अरुठत् अरोठिष्ट रुरुठे ।

रुठ गतौ चौर्य्ये सक० मन्दीभावे खञ्जीभावे च अक० भ्वा० पर०सेट् इदित् । रुण्ठति अरुण्ठीत् । [कबन्धे जटा० ।

रुण्ड पु० रुटि–अच् पृषो० ठस्य डः । १मूर्द्धशून्यदेहे

रुत न० रु–क्त । रवे पशुपक्षिप्रभृतीनां शब्दे अमरः ।

रुद रोदने अश्रुविमोचने अदा० पर० अक० सेट् रुदा०सार्व-धातुके हलादौ इट् रोदिति इरित् अरुदत् अरोदीत् ।

रुदादि पु० सार्वधातुके हलादौ इड्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा । जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः" ।

रुदन्ति(न्ती)का स्त्री रुद–शतृ गौरा०ङीष् । संज्ञायां कन् वा । क्षुद्रक्षुपभेदे राजनि० "चणपत्रसमं पत्रं क्षुपश्चैव तथाकृतिः । शैशिरे जलबिन्दूनां स्रवन्तीति रुदन्तिका । रुदन्ती वह्निकृद्दृष्या पित्तघ्नी च रसायनी" राजव० ।

रुदित न० रुद–भावे क्त । १क्रन्दने अमरः । कर्त्तरि क्त । २कृतरोदने त्रि० । [रोधे च ।

रुद्ध त्रि० रुध–क्त । आवरणादिना वेष्टिते अमरः २कृतगति-

रुद्र पु० रोदिति रुद–रक् । १शिवमूर्त्तिभेदे "सोऽरोदीत् यद् रोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वम्"श्रुत्युक्ते २वह्नौ च । "अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षः सुरेश्वरः । जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः । वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इति स्मृताः"३इत्युक्तेषु एकादशसु शिवमूर्त्तिभेदेषु ब०व० यजु०१६अ० उक्तेषु "नमस्ते ! रुद्र मन्यवे"इत्यादिषु ४रुद्रगणेषु च । ५एकादशसंख्यायाम् ६आर्द्रानक्षत्रे च ।

रुद्रचण्डी स्त्री रुद्रयामलोक्ते देवीमाहात्म्यप्रतिपादकग्रन्थे

रुद्रज पु० रुद्रात् जायते जन–ड । १शिववीर्य्यजाते पारदे राजनि० २कार्त्तिकादौ च ।

रुद्रजटा स्त्री रुद्रस्य जटेव पिङ्गत्वात् जटिलत्वाच्च । १स्वनामख्याते लताभेदे राजनि० "कटू रुद्रजटा श्वासकास हृद्रोगनाशिनी । भूतरक्षोनाशिनी च" रुद्रलताप्यत्र ।

रुद्रपत्नी स्त्री ६त० । १दुर्गायाम् २अतस्याञ्च (मसिना) रत्नमा० ।

रुद्रप्रिया स्त्री ६त० १हरीतक्याम् २दुर्गायाञ्च शब्दर० ।

रुद्रविंशति स्त्री रुद्रस्वामिका विंशतिः । प्रभवादिषु षष्टिवत्-सरेषु अन्तिमेषु विंशतिवर्षेषु । प्रभवादिशब्दे ४४७२ पृ० दृश्यम् ।

रुद्रसावर्णि पु० चतुर्दशसु मनुषु द्वादशे मनौ मार्कं० पु० ।

रुद्राक्रीड न० रुद्रस्याक्रीडो यत्र । श्मशाने त्रिका० ।

रुद्राक्ष पु० रुद्रस्याक्षि कारणत्वेनास्त्यस्य अच । स्वनामख्याते वृक्षे तन्माहात्म्यादि नि०सि० उक्तं यथा

लैङ्गे "विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम्" रुद्राक्षविशेषाः शिवरहस्ये "एकवक्त्रः, शिवः साक्षाद् ब्रह्महत्यां व्यपोहति । अवश्यत्वं प्रतिस्रोतो वह्निस्तम्भं करोति च । द्विवक्त्रो२ हरगौरी स्याद्गोवधाद्यघनाशनम् । त्रिवक्त्रो३ ह्यग्निजन्माथ पापराशिं प्रणाशयेत् । चतुर्वक्त्रः४ स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां व्यपोहति । पञ्चवक्त्रः५स्तु कालाग्निरगम्याभक्ष्यपापनुत् । षड्वक्त्रः६स्तु गुहो ज्ञेयो भ्रूणहत्यादि नाशयेत् । सप्तवक्त्रो७स्त्वनन्तः स्यात् स्वर्णस्तेयादिपापहृत् । विनायकोऽष्टवक्त्रः८ स्यात् सर्वानृतविनाशकृत् । भैरवो नववक्त्रः९स्तु शिवसायुज्यकारकः । दशवक्त्रः१० स्मृतो विष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । एकादशमुखो ११रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्य१२स्त्वादित्यः सर्वरोगनिवर्हणः । त्रयोदशमुखः१३ कामः सर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशास्यः१४ श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरःपरः" इति । तथा "विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतुर्दश । पञ्चामृतं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा । त्र्यम्बकादिमन्त्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत्" तथा "अष्टोत्तरशतं धार्य्यं चतुःपञ्चाशदेव वा । सप्तविंशतिमाला वा ततो हीनाधमा स्मृता" । प्रजापतिः "मोक्षार्थी पञ्चविंशत्या धनार्थी त्रिंशता जपेत् । पुष्ट्यर्थी पञ्चत्रिंशत्या पञ्चदशत्राभिचारके । सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देवसंख्यया । यत् करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् । यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं भुवि सन्मुखम् । तस्य प्रीतो भवेद्रुद्रः स्वपदं च प्रयच्छति" । पदार्थादर्शे वोपदेवः "रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशन३२परिमितान् मस्तके विंशती द्वे ४० षट् षट् कर्णप्रदेशे करयुगलकृता द्वादशद्वादशैव । बाह्वोरिन्दोः१६कलाभिर्नयनयुगकृतयुगं ह्येवमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं सः स्वयं नीलकण्ठः" ।

रुद्राणी स्त्री रुद्रस्य पत्नी रुद्र+ङीष् आनुक् च । शिव-पत्न्याम् दुर्गायाम् अमरः ।

रुद्रारि पु० रुद्रः अरिर्यस्य । कामदेवे । [च ।

रुद्रावास पु० ६त० । १कैलासे २काशग्राम् काशीक्षे०३श्मशाने

रुध कामे दि०आ०सक०अनिट् प्रायेणानुपूर्वः । अनुरुध्यते अन्वरुद्ध । [अरुधत् अरौत्सीत्

रुध आवरणे रु० उभ०द्वि० अनिट् । रुणद्धि रुन्धे इरित्

रुधिर न० रुध-किरच् । शरीरस्थे रसपाकजन्ये १धातुभेदे २कुङ्कुमे अमरः । ३मङ्गलग्रहे ४रक्तवर्णे च पु० मेदि० ५तद्वर्णवति त्रि० । ६मणिभेदे न० । तदुद्भवादि यथा “हुतभुक् प्रमादाय दानवस्य यथेप्सितम् । नर्मदायां निचिक्षेप किञ्चिद्दीनादि भूतले । तत्रेन्द्रगोपकलितं शुकरक्तवर्णं संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् । नाना-प्रकारविहितं रुधिराख्यरत्नमुद्भूत्य तस्य खलु सर्वसमा-नमेव । मध्येन्दुपाण्डरमतीव विशुद्धवर्णं तच्चेन्द्रनील-सदृशं पटलं तले स्यात् । सैश्वर्यभृत्यजननं कथितं तदेव पक्वञ्च तत् किल भवेत् सुरवज्रवर्णम्” गरु०पु०७८अ० ।

रुप आकुलीकरणे दि०पर०सक० सेट् । रुप्यति इरित् अरु-पत् अरोपीत् ।

रुमण्वत् पु० लवण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः आसन्दीवा-नित्यादिना नि० । लवणाकरे पर्वतभेदे सि०कौ० ।

रुमा स्त्री रु-मक् । १सुग्रीववानरभार्य्यायाम् २लवणस्थाने देशभेदे च मेदि० ।

रुरु पु० रु-क्रु । मृगभेदे अमरः ।

रुरु पु० रु-क्रु । १एरण्डवृक्षे रत्नमा० । स्वार्थे क । रक्तैरण्डे पु० राजनि० रु-उकक् । रुरुकोऽप्यत्र ।

रुश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट् । रुशति अरुक्षत् ।

रुष वधे भ्वा०पर०सक०सेट् । रोषति अरोषीत् ।

रुष क्रोधे दि०पर०अक०सेट् । रुष्यति इरित् अरुषत् अरोषीत्

रुष क्रोधे चु०उभ०अक०सेट् । रोषयति ते अरूरुषत् त ।

रुष्(षा) स्त्री रुष-सम्प० क्विप् वा टाप् । क्रोधे हेमच० ।

रुषित त्रि० रुष-क्त वा इट् । क्रोधयुक्ते इडभावपक्षे रुष्टोऽप्यत्र । [रोहः रुहः ।

रुह उद्भवे भ्वा०पर०अक०अनिट् । रोहति अरुक्षत् । ज्वला०

रुह त्रि० रुह-क । १जाते २दूर्वायां स्त्री अमरः उत्तर-पदस्थः तत्प्रादुर्भूते त्रि० यथा भूरुहः वारिरुहम् ।

रूक्ष पारुष्ये कठोरतायाम् निःस्नेहे च अद० चु०उभ०अक० सेट् । रूक्षयति ते अरुरूक्षत् त ।

रूक्ष त्रि० रूक्ष-अच् । १अचिक्कणे २स्नेहशून्ये च ३वृक्षे पु० हेमच० । ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

रूक्षगन्ध पु० रूक्षो गन्धो यस्य । गुग्गुलौ राजनि० ।

रूक्षदर्भ पु० । नित्यकर्म० । हरिदर्भे कुशभेदे राजनि० ।

रूक्षपत्र पु० रूक्षं पत्रमस्य । शाखोटवृक्षे राजनि० ।

रूक्षप्रिय पु० रूक्षं प्रीणाति प्री-क । बृहद्भोमवृक्षे राजनि० ।

रूढ़ त्रि० रुह-क्त । १जाते, २प्रसिद्धे च मेदि० । रूढ़िर-स्त्यस्य अच् । प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य समुदायशक्त्यार्थ-बोधके ३शब्दे । यथा घटः गौरित्यादि । शब्दश० प्र०

रूढ़ि स्त्री रुह-क्तिन् । १जन्मनि, २प्रसिद्धौ, प्रकृतिप्रत्ययार्थ-मनपेक्ष्य शब्देन समुदायशक्त्यार्थस्य ३बोधने ४शब्द-शक्तिभेदे च “शब्दात्मिका सती रूढ़िर्भवेद्योगापहा-रिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधतः” कुमारभट्टः । लब्धात्मिका क्लृप्ता शक्तिर्योगबाधिका, कल्प-नीया तु योगबाध्या” इत्यर्थः ।

रूप रूपान्वितकरणे चुरा० उभ० सक० सेट् । रूपयति ते अरुरूपत् त । नि+प्रमाणोपन्यासेन स्वरूपादिकथने ।

रूप न० रूप-क भावे अच् वा । १स्वभावे, २सौन्दर्य्ये, ३पशौ, ४नाम्नि, ५शब्दे, ६ग्रन्थावृत्तौ, ७दृश्यकाव्ये नाटकादौ ८श्लोके ९आकारे च मेदि० । शब्दधातूनां विभक्तियोगेन १०निष्पन्नशब्दे, ११शुक्लादिवर्णे च १२तद्वति त्रि० । उत्तरपदस्थः सदृशार्थे त्रि० यथा पितृरूपस्तनयः मातृ-रूपा कन्या । १३एकसंख्यान्विते न० “रूपं भजेत् स्यात् परिपूर्त्तिकालः” लीलावती । “एकाव्यक्तं शोधयेदन्य-पक्षात् रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षादिति” वीजगणितोक्ते १४अव्यक्तराशिसहचरितव्यक्तसंख्यान्विते च । आकारव-र्णरूपरूपस्य षोडश भेदाः तत्र परिमाणकृता रूपाकारस्य ह्रस्वदीर्घचतुरस्रवृत्तेति पञ्च भेदाः । वर्णस्य शुक्लकृष्ण-नीलारुणरक्तपीतेति पञ्च भेदाः स्पर्शकृता आकारभेदाः कठिनचिक्कणश्लक्ष्णपिच्छिलमृदुदारुणेति पञ्च भेदाः इति षोडशविधा भा० शा० उक्ताः । वैशेषिकनये “चक्षु-र्ग्राह्यं तवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् । चक्षुषः सहकारि स्यात् शुक्लादिकमनेकधा” भाषा० । तच्च उद्भूतानुद्भूत-भेदेन द्विविधम् “उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरः” भाषोक्तेः उद्भूतरूपस्यैव प्रत्यक्षविषयता न परमाणुगतानुद्भूतस्य । तच्च पृथिव्यप्तेजसां गुणः “रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमं त्रिकम्” भाषा०उक्तेः । सौन्दर्य्यं रूपलक्षणमुज्ज्वल-मणिनोक्तं यथा “अङ्गान्यभूषितान्येव केनचित् भूषणा-

दिना। येन भूषितवक्त्राणि तद्रूपमिति कथ्यते"।

रूपक न० रूपयत्यत रूप-ण्वुल्। १अभिनयप्रदर्शके दृश्यकाव्यप्रभेदे, "रूपारोपात्तु रूपकम्" तद्दृश्यं काव्यं नटेरामादिस्वरूपारोपात् रूपकमित्युच्यते" सा०द०। तच्च दशविधम् "नाटकमथप्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः। ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश" सा०द०। दशरूपकशब्दे ऽस्य विवृतिः। रूपमस्त्यस्य कन्। २मूर्त्ते त्रि० मेदि० रूप+स्वार्थे क। ३शुक्लादिवर्णे, ४आकारे च ५अर्थालङ्कारभेदे, सा०द० अलङ्कारशब्दे ४०२पृ० दृश्यम्। ६गुञ्जात्रयपरिमाणे "सञ्ज्ञाली प्रोच्यते गुञ्जा तास्तिस्रो रूपकं भवेत्" युक्तिक०।

रूपतन्मात्र न० सांख्यमतादिप्रसिद्धे तेजःपदार्थारम्भके सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२६ पृ० दृश्यः।

रूपधारिन् त्रि० रूपं धारयति धारि-णिनि। १रूपवति, २सौन्दर्यान्विते, ३वेशान्तरग्राहिणि नटे च।

रूपवत् त्रि० रूप+मतुप् मस्य वः। १शुभ्रादिरूपविशिष्टे, २सौन्दर्ययुक्ते ३आकारविशिष्टे च।

रूपाजीवा स्त्री रूपं सौन्दर्यमाजीवो जीविका यस्याः। वेश्यायाम् अमरः।

रूपिका स्त्री रूपमस्त्यस्य ठन्। श्वेतार्कवृक्षे रत्नमा०।

रूप्य न० रूपाय आहन्यते स्वर्णादि यत्। अलङ्कारादिनिर्माणाय आहन्यमाने १स्वर्णे २रजते च अमरः। स्वार्थे यत्। ३रजतमात्रे रजतशब्दे ४७८६ पृ० दृश्यम्। ४सुन्दरे त्रि० मेदि०।

रूप्याध्यक्ष पु० रूप्येषु अध्यक्षः। कोषाध्यक्षे अमरः।

रूष धूल्यादिना मिश्रीकरणे अद०चु०उभ०सक० सेट्। रूषयति ते अरुरूषत् त। [कारके त्रि०।

रूषक पु० रूष-ण्वुल्। १वासके वृक्षे जटा०। २मिश्री-

रूषित त्रि० रूष-क्त। १धूल्यादिभिर्मिश्रिते, २अचिक्कणीकृते च अमरः।

रे अव्य० रा-के। नीचाहैः सम्बोधने हेमच०।

रेक शङ्कायां भ्वा० आ० स० सेट्। रेकते अरेकिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रेक पु० रिच-घञ्। १विरेचने। रेक-अच्। २शङ्कायां, ३नीचे मेदि० ४भेके पुंस्त्री० जटा०। स्त्रियां ङीप्। रेक-भावे घ। ५सन्देहे स्त्री हेमच० टाप्।

रेक्णस् न० रिच-असुन् घिच्च तेन कुत्वं नुट्। स्वर्णे सि०कौ०।

रेखा स्त्री लिख-अच् लस्य रः। १अल्पे, २छदे, ३आभोगे, विन्दुपुञ्जकृते दण्डाकारे ४चिह्नभेदे (दाड़ि) (कषा) विश्वः। ५सुमेरुलङ्कयोर्मध्यस्थसूत्रगस्थलभेदे च।

रेखागणित न० रेखायाः गणितं प्रमाणस्वरूपादि यत्र। जगन्नाथपण्डितकृते गणितग्रन्थभेदे क्षेत्रशब्दे तत्परिभाषादिकं २३८६ पृ० उक्तम्।

रेखापुर न० भुवो मध्यसूत्रस्थः पुरम्। "राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः। रोहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः" सू०सि० उक्ते पुरे। "राक्षसालयं लङ्का देवानां स्वरूपः पर्वतो मेरुस्तयोर्मध्ये ऋजुसूत्रं तत्र स्थिता देशा रेखाख्याः लङ्कादेर्ज्ञेयास्तेषां स्वत्वप्रयुक्तास्तत्र मनुष्यागोचरत्वादिति नोक्ताः। ज्ञानार्थमुदाहरति। रोहीतकमिति। यथा रोहीतकं नगरमवन्त्युज्जयिनी सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रम्। चकारस्तथेत्यव्ययपरः। तथान्यानि परस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि" रङ्ग०।

रेचक न० रेचयति रिच-णिच्-ण्वुल्। १कङ्कुष्ठे राजनि० २यवक्षारे, पु० त्रिका०। ३जयपाले, ४तिलकवृक्षे पु० राजनि०। ५पुरीषनिःसारके त्रि०। क्रीडार्थजलनिःसारयन्त्रे न०(पिचकिरी) राजनि०। ६कोष्ठस्थ वायोर्निःसारके व्यापारभेदे कुम्भकशब्दे २११४ पृ०दृश्यम्।

रेचन न० रिच-ल्युट्। १मलभेदनेन तन्निःसारणे। २कोष्ठात् वायोर्नासिकया निःसारणे च।

रेचनक पु० रिच्यतेऽनेन ल्युट् सञ्ज्ञायां कन्। १काम्पिल्ल० वृक्षे। कनभावे वा ङीप्। रेचनी तत्रार्थे शब्दर०। २दन्तीवृक्षे ३कालाञ्जन्यां राजनि०। ४श्वेतत्रिवृतायाम् स्त्री मेदि० टाप्। ५काम्पिल्लवृक्षे स्त्री शब्दर०।

रेची स्त्री रेचयति अच् गौ० ङीप्। १काम्पिल्लवृक्षे २अङ्कोठे च राजनि०। [दित् चङि न ह्रस्वः।

रेज दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट्। रेजते अरेजिष्ट। ऋ-

रेजति स्त्री रज+अति। उत्तरस्यां दिशि निघण्टुः।

रेट याचने वाचि च द्वि० भ्वा० उभ० सेट्। रेटति ते अ-रेटीत् अरेटिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रेणु पुंस्त्री० री-नु। १परागे २धूलौ च अमरः। ३रेणुकायां स्त्री ४पर्पटे पु०। ५पांशौ च राजनि०।

रेणुका स्त्री रेणुना कायति कै-क। सरिचाकृतौ १सुगन्धिद्रव्ये अमरः "रेणुका कटुका पाके तिक्तानुष्णा लघुः कटुः। पित्तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी। बलासवातश्लेष्म तृट्कण्डू विषदाहनुत्" भावप्र०। २जमदग्निपत्न्यां ३परशुराममातरि च।

रेणुकासुत पु० ६त० । परशुरामे रेणुकात्मजादयोऽप्यत्र ।
रेणुरूषित स्त्री रेणुभिः रूषितः । १गर्द्दभे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २धूलिधूसरे त्रि० ।
रेणुसार पु० रेणुरिव सारोऽस्य । १कर्पूरे त्रिका० । कप् । तत्रैवार्थे । [भावप्र० ।
रेतजा स्त्री रेत इव जायते जन–ड पृषो० । वालुकायां
रेतस् न० री–असुन् तुट् च । पुंसो रक्तादिपरिपाकजन्ये देहस्थे मज्जहेतुके चरमधातौ १शुक्रे शिववीर्य्ये २पारदे च मेदि० । [मेदि०।
रेत्र न०री–त्र । १रेतसि २पीयूषे ३पटवासे ४सुतके च
रेप शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० आत्म० सेट् । रेपते अरेपिष्ट ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।
रेप त्रि० रेप–अच् । १निन्दिते २क्रूरे ३कृपणे च मेदि० ।
रेफ पु० र+इफ । १रकारात्मके वर्णे । रिफ–अच् । २कुत्सिते त्रि० अमरः । [४कृपणे च शब्दर० ।
रेफस् त्रि० रेप–असुन् पस्य फः । १क्रूरे २अधमे, ३दुष्टे
रेब(व) गतौ सक० प्लुतौ अक० भ्वा० आ० सेट् । रेब(व)ते अरेबि(वि)ष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।
रेभ शब्दे भ्वा०आत्म०अक०सेट् । रेभते अरेभिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । [१बलरामश्वशुरे राजभेदे हरिवं०।
रेवत पु० रेव-अतच् । १जम्बीरे जटा० २आरग्वधे शब्दचि०
रेवती स्त्री रेवतस्यापत्यमण् रेवत्यादीति निर्द्देशात् न ढक् । १रेवतराजकन्यायां बलदेवपत्न्याम् । रेव-अतच् गौ० ङीष् । अश्विन्यवधितः सप्तविंशतिसंख्याते २नक्षत्रे, ३तत्संख्यायां, ४मातृकाभेदे मेदि० ५स्त्रीगव्याम् अजयपा० ६नदीभेदे, ७दुर्गायाञ्च देवीपु० । ८रेवतीपदघटितायां ऋचि च "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम्" श्रुतिः । ९पञ्चममनुपत्न्याम् । [४६३१पृ० दृश्यम् ।
रेवतीभव पु० ७त० । शनैश्चरे हेमच० । भगदैवतशब्दे
रेवतीरमण पु० रेवतीं रमयति रम-णिच्-ल्यु । बलरामे । ६त० । रेवतीशादयोऽप्यत्र । [स्तत्र दृश्यम् ।
रेवत्यादि पु० अपत्यार्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे । पा०ग०
रेवन्त पु०रेव-झच् ।१गुह्यकाधिपतौ २सूर्य्यपुत्रभेदे च वह्निपु०।
रेवा स्त्री रेव-अच् ।१नर्मदाख्यनद्याम् अमरः । २कामपत्न्यां ३नीलीवृक्षे च मेदि० ४दुर्गायां देवीपु० ।
रेष हेषायां (घोटकशब्दे) भ्वा० आत्म० अक० सेट् । रेषते अरेषिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।
रै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट् । रायति अरासीत् ।

रै पु० रा–डै । १धने २स्वर्णे अमरः । ३शब्दे शब्दर० अस्य हलादौ सुपि आत्वम् राभ्यामित्यादि । [पातादौ ।
रैत्य त्रि० रीतेः पित्तलस्य विकारः रीति+ष्यञ् । पित्तलमये
रैवत पु० रेवत्या नद्या अदूरो देशः अण् । द्वारिकासमीपस्थे १पर्वतभेदे २स्वर्णालुवृक्षे, ३शिवे मेदि० ४दैत्यभेदे धरणिः । रेवत्यां भवः अण् । ५चतुर्दशस्य मनुष्य पञ्चमे मनुभेदे । ६शनैश्चरे च । [रैवतवृक्षे न० राजनि० ।
रैवतक पु० रैवतएव स्वार्थे क । १रैवतपर्वते हेमच० २पा-
रोक न० रुच-कन् तस्य नेत्त्वम् । १छिद्रे अमरः "तन्मे रोकं च शोकञ्चेति" ति०त० । २नौकायाम् ३चले त्रि० मेदि० रुच-घञ् नि० कुत्वम् । क्रयकाले मूल्यदानेन क्रयात्मके ४क्रयभेदे ५दीप्तौ च पु० मेदि० ।
रोग पु० रुज–घञ् । १धातुवैषम्यजाते व्याधौ राजनि० २कुष्ठौषधे च (कुड्) मेदि० । [च ३रोगनाशके त्रि०।
रोगघ्न न० रोगं हन्ति हन-टक् । १औषधे, २वैद्यकशास्त्रे
रोगराज पु० ६त० टच् समा० । राजयक्ष्मव्याधौ राजनि० ।
रोगलक्षण न०रोगो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट् । रोगानुमापके धातुवैषम्यहेतुके चिह्नभेदे निदाने राजनि० "रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता । रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते । ते च स्वाभाविकाः केचित्केचिदागन्तवः स्मृताः । मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः" । तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः क्षुत्पिपासास्वप्नजरादिजरामृत्युप्रभृतयः अथ वा स्वस्वभावादुत्पत्तेर्जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मान्धत्वादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथ वा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्य प्रभृतयः । अथ वा उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रमश्मोहतमःसंन्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः "कर्म्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्म्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः" । तत्र कर्म्मजा व्याधयः यत्प्राक्तनन्दुष्कर्म्म प्रबलं चैकभोगनाश्यम् प्रायश्चित्तनाश्यं वा ततो जाताः नतु इह वातादिदोषेण जनितास्तथा । "यथाशास्त्रन्तु निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्म्मजो बुधैः" । दोषजाः । मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः । नतु मिथ्याहारविहारिणामपि प्राक्तनसुकृतेन नैरुज्यं दृश्यत

एव । ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं दोषजा इत्युच्यते । दोषजेष्वपि वस्तुतः आदि कारणं दुष्कर्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहार दूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा इत्युच्यन्ते इति समाधिः । कर्मदोषोद्भवाः “स्वल्पदोषा गरीयांसोऽधमास्ते कर्मदोषजाः” । अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वन्तत्कर्मक्षयादेव क्षीणं भवति । दोषाः स्वल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त एवेति दोषाणां कारणता मन्यन्त इति । “कर्मक्षयात् कर्मकृता दोषजाः स्वस्वभेषजैः । कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षये क्षयम्” । दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति दोषजेष्वादिकारणं दुष्कर्म तद्भोगजार्थं द्रव्यक्षयादिजनित दुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्यहृद्यभक्षणादिजनित-दुःखभोगेन च क्षयं यान्ति । शेषा दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः । ‘‘साध्या याप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते’’ । याप्यलक्षणमाह ‘‘यापनीयन्तु हत्तायां सद्यो यस्य विनश्यति । प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं याप्यमातुरम् । प्रपतिष्यदिवागारं स्तम्भो सुत्रेन योजितः । साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा । घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्” । अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् । अथोपद्रवस्य लक्षणम् । ‘‘रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते । योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इहोदितः” ।

रोगशिला स्त्री रोगाय तन्निवृत्तये शिला । मनःशिलायाम् राजनि० । [क्विप् रोगहन् । रोगहन्तरि-वैद्यादौ त्रि० ।

रोगह न० रोगं हन्ति हन-ड । १औषधे शब्दच० । हन-

रोगहर त्रि० रोगं हरति हृ-अच् । व्याधिनाशके द्रव्यादौ तच्च सुश्रुतादौ दृश्यम् ।

रोगहारिन् पु० रोगं हरति हृ-णिनि । १चिकित्सके वैद्ये अमरः । २रोगनाशके त्रि० ।

रोगितरु पु० रोगिप्रियस्तरुः शाक० । अशोकवृक्षे राजनि० ।

रोगिन् त्रि० रोग+अस्त्यर्थे इनि रुज-घिनुण् वा । व्याधियुक्ते राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

रोचक त्रि० १रुचिकारके । २क्षुधायां हेमच० । ३कदल्यां शब्दर० । ४राजपलाण्डौ ५अवदंशे (चाटनि) च राजनि० ६ग्रन्थिपर्णभेदे विश्वः ।

रोचन पु० रुच-ल्यु रोचयति वा ल्यु । १कूटशाल्मलिवृक्षे २श्वेतशोभाञ्जने, ३पलाण्डौ ४दाडिमे च राजनि० । ५करञ्जे, ६अङ्कोठे, ७आरग्वधे च मेदि० । ८उत्तमायां नार्यां ९रक्तकह्लारे स्त्री मेदि० टाप् । ११रुचिकारके त्रि० ।

रोचनक पु० रोचनाय रुचिजननाय कायति कै-क । जम्बीरे राजनि० । [म्बीरभेदे २चिर्भट्यां स्त्री राजनि०

रोचनफल पु० रोचनं रुचिकरं फलमस्य । १वीजपूरके ज-

रोचनी स्त्री रोचयतीति कर्त्तरि ल्युट् गौरा० ङीप् । १मनःशिलायाम् हेमच० २गोरोचनायां ३आमलक्याम्, राजनि० ४श्वेतत्रिवृति, ५गन्धद्रव्यभेदे च (गुडारोचना) अमरः । [२रुचियुक्ते त्रि० ।

रोचमान पु० रुच-शानच् । १अश्वग्रीवास्थरोमावर्त्ते त्रिका० ।

रोचिष्णु त्रि० रुच-इष्णुच् । १दीप्तिशीले २रुचिशीले च ।

रोचिस् न० रुच-इसुन् । प्रभायाम् अमरः ।

रोची स्त्री रोचयति रुच्-णिच्-अच् गौरा० ङीष् । हिल-मोचिकायाम् शब्दर० ।

रोटिका स्त्री रुट-ण्वुल् । गोधूमादिचूर्णनिर्मिते पिष्टकभेदे (रुटी) भावप्र० कृतान्नशब्दे २१८१ पृ० दृश्यम् ।

रोड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । रोडति अरोडीत् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रोदन न० रुद-ल्युट् । १क्रन्दने २अश्रुणि मेदि० । करणे ल्युट् ङीप् । ३दुरालभायाम् अमरः । संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । रोदनिका ४यवासायाम् अमरः ।

रोदस् न० रुद-असुन् । १स्वर्गे २भूमौ च अमरः । गौरा० ङीष् रोदसीत्यप्यत्र । २द्यावाभूम्योः स्त्री द्वि०व० अमरः । ३पृथिव्यां निघण्टुः । [भरतः ।

रोध पु० रुध-घञ् । १रोधने २आवरणे च ३नदीतीरे

रोधन त्रि० रुणद्धि रुध-ल्यु । १रोधकर्त्तरि । भावे ल्युट् । २प्रतिबन्धे न० ।

रोधस् न० रुध-असुन् । नद्यादिकूले अमरः ।

रोधवक्रा स्त्री रोधेन तीरेण वक्रा । नद्यां निघण्टुः । रोधोवक्राऽप्यत्र त्रिका० ।

रोध्र न० रुध-रन् । १पापे २अपराधे ३लोध्रवृक्षे पु० मेदि० ।

रोध्रपुष्प पु० रोध्रस्य लोध्रस्येव पुष्पमस्य । मधूकवृक्षे (मौल) राजनि० । [धातकीवृक्षे (धाइफुल) राजनि० ।

रोध्रपुष्पिणी स्त्री रोध्र इव पुष्प्यति पुष्प विकाशे णिनि ।

रोप पु० रुह-णिच्-हस्य पः कर्मणि अच् । १वाणे अमरः भावे अच् । २रोपणे धान्यादेर्जननाय ३अङ्कुरारोपणे च मेदि० ४छिद्रे न० हेमच० ।

रोपण न० रुह-णिच्-हस्य पः ल्युट् । १जनने २अञ्जनभेदे रुप-ल्युट् । ३विमोहने ४अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथा ज्ञाने । अञ्जनभेदप्रकारादि भावप्र० उक्तं यथा "शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यक् संप्लाव्य वारिणा । स्थाल्यामात्तज्जलं सर्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् । शुष्कञ्च तज्जलं सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् । विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः । कर्पूरस्य रसं तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् । अञ्जयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः" ।

रोपणीवर्त्ति स्त्री नेत्राञ्जनवटीभेदे भावप्र०तत्प्रकार उक्तो यथा "अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः । जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोड़श । सूक्ष्मं पिष्ट्वाम्बुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा । तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिनुत् । एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मात्रा सह हरेणुका"। (कुसुमिका वटी) ।

रोपित त्रि० रुह-णिच्-हस्य पः क्त । १वृक्षादेर्जननाय कृताङ्कुरारोपणे अन्यथास्थिते अन्यरूपेण निर्दिष्टे यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखस्य चन्द्ररूपेण निर्देशः ।

रोमक न० रोमेव निविड़ं कायति कै-क । (रुम) १नगरे स्तृ०सि० । २पांशुलवणे ३अयस्कान्ते च राजनि० ।

रोमकन्द पु० रोमणा युक्तः कन्दो मूलमस्य । पिण्डालौ राजनि० ।

रोमकपत्तन न० कर्म० । (रुम) नगरभेदे सू०सि० ।

रोमकूप पु० रोमणां कूप इव । रोमाधारे विवरे "न रोमकूपौघमिषादिति" नैषधम् ।

रोमकेसर न० रोमभिः केसरः सिंहसटेव । चामरे त्रिका०

रोमगुच्छ न० रोमभिर्गुच्छं स्तवकमिव । रोमसमुदायात्मके चामरे स्वार्थे क । अत्रैवार्थे हेमच० ।

रोमन् न० रु-मनिन् । देहजाते अङ्कुराकारे केशतुल्ये पदार्थे (रोँया) अमरः ।

रोमन्थ पु० रोमं मथ्नाति मन्थ-अण् पृषो० मलोपः । भुक्तस्य घासादेः पशुभिरुद्गीर्य्य चर्वणे । रोमन्थमभ्यस्यति क्यङ् । रोमन्थायते ।

रोमभूमि स्त्री ६त० । चर्म्मणि राजनि० ।

रोमलता स्त्री रोमाणि लतेव । रोमराजौ हेमच० ।

रोमविकार पु० ६त० । रोमोद्गमे रोमाञ्चे हला० ।

रोमश त्रि० रोमाणि सन्त्यस्य श । १प्रचुररोमयुक्ते २मेषे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् । ३पिण्डालौ ४शूकरे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् । ५कुम्भग्राम्ये पु०(पाना) राजनि० ।

रोमहर्ष पु० रोमणः हर्ष इव तद्व्यञ्जकत्वात् । रोमाञ्चे हर्षोत्सुक्यादिभिः रोमकूपे जायमाने कण्टकाकारे पदार्थे हारा० । ल्युट् । रोमहर्षणमप्यत्र अमरः ।

रोमहर्षण पु० रोमाणि हर्षयति हृष-णिच्-ल्यु । १बिभीतकवृक्षे मेदि० २लोमहर्षणे मुनिभेदे च । [अमरः ।

रोमाञ्च पु० रोमणामञ्चः उद्गमः अन्च-अच् । रोमहर्षे

रोमाञ्चित त्रि० रोमाञ्चः जातोऽस्य तार०इतच् । जातपुलके त्रिका० । [वस्थायाञ्च शब्दमा० ।

रोमाली स्त्री ६त० । १रोमावलौ तदुपलक्षणे तारुण्याव-

रोमालु पु० रोमयुक्त आलुः शाक० । १पिण्डालौ राजनि० रोम+आलुच् । २रोमवति त्रि० । [वृक्षे राजनि० ।

रोमालुविटपिन् स्त्री रोमालुः रोमयुक्तः विटपी । कुम्भी-

रोमावलि(ली) स्त्री ६त० । १रोमश्रेणौ २नाभेरूर्ध्वस्थरोमपङ्क्तौ तदुपलक्षिते ३तारुण्यावस्थायाञ्च हेमच० ।

रोमोद्गम पु० रोमणामुद्गमः उद्-गम घञ् । रोमहर्षे हला० । रोमोद्भेदादयोऽप्यत्र ।

रोरुदा स्त्री रुद-यङ् भावे अ टाप् । अतिशयरोदने ।

रोल पु० रु-लच । पानीयामलके शब्दच० ।

रोलम्ब पुंस्त्री रौति रु-विच् रोः सन् लम्बते गच्छति लम्ब-अच कर्म्म०,रोड अम्बच् डस्य लो वा । भ्रमरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

रोष पु० रुष-घञ् । क्रोधे अमरः ।

रोषण पु०रुष-युच् । १पारदे, २निकषप्रस्तरे, मेदि० । ३ऊषरभूमौ ४क्रोधशीले त्रि० हेमच० ।

रोह पु० रुह-अच् । १अङ्कुरे हेमच० २रोहणकर्त्तरि त्रि०।

रोहण पु० रुह्यतेऽसौ रुह-ल्युट् । १पर्वतभेदे जटा० । भावे ल्युट् । २प्रादुर्भावे न० करणे ल्युट् ।३शुक्रे राजनि०

रोहन्त पु० रुह-झच् । १वृक्षभेदे, २वृक्षमात्रे च । ३लताभेदे, ४लतायाञ्च स्त्री उणादि० गौरा० ङीष् ।

रोहि पु० रुह-इन् । १वीजे, २वृक्षे च उणादि० । ३धार्मिके त्रि० सि० कौ० ।

रौहिण न० रुह-इनन् । पञ्चदशधा विभक्तदिनस्य नवमे भागे "कुर्य्याद्रौहिणं बुधः" इति स्मृतिः । रोहिणी देवताऽस्य अण् । रौहिणमप्यत्र । २वटवृक्षे, ३रोहितकवृक्षे ४भूतृणे च पु० राजनि० ।

रोहिणी स्त्री रुह-इनन् गौरा०ङीष् । १स्त्रीगव्याम् अमरः अश्विन्यवधिके चतुर्थे २नक्षत्रे ज्यो० ३वसुदेवपत्न्यां-बलभद्रमातरि, ४विद्युति, ५कटुतुम्ब्यां, ६सोमवल्कै

च मेदि०। रोहित+स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे णत्वम्। ७रक्तवर्णवत्यां स्त्रियाम्। सा च ८हरितश्याम,९काश्मर्याम्, १०मञ्जिष्ठायाञ्च राजनि०। ११सुरभिकन्यायां कालिकापु० "अष्टवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा च रोहिणी" इत्युक्तायां नववर्षायां १२कन्यायां १३गलरोगभेदे भावप्र० "रोहिणीनामकगलरोगाणां नामानि संख्याञ्चाह "रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च। अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामैकवृन्दकः। ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः। गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च। विदारी कण्ठदेशे तु रोगा ह्यष्टाविंशति स्मृताः"। तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्तिमाह "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्। गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी"। अनिलः मूर्च्छितः पृथक् कफपित्तौ च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः न तु त्रयोऽपि मूर्च्छिताः" पृथग्दोषजाया अविवक्षमाणत्वात्। तत्र वातजायालक्षणमाह "जिह्वासमन्ताद्भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधनाः स्युः। सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता"। जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्वतः।"वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता। पित्तजामाह "क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता"। श्लेष्मजामाह "स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु। स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः। सन्निपातजामाह "गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा"। रक्तजामाह "स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु"। रक्तजेतरासंहारकत्वावधिमाह "सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा। पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता"। [नाथाद्योऽप्यत्र।

रोहिणीपति पु० ६त०। १चन्द्रे, २वसुदेवे च रोहिणी-

रोहिणीव्रत न० रोहिणीयुक्ताष्टम्यां व्रतम्। रोहिण्युपलक्षितायां भाद्रकृष्णाष्टम्यां कर्त्तव्ये उपवासरूपे व्रते। कृष्णाष्टमीशब्दे २२२०पृ०दृश्यम्। [२४२२ पृ०दृश्यम्।

रोहिणीशकट न० ६त०। व्योमस्थे ताराभेदे खगोलशब्दे

रोहित् पु० रुह-इति। १सूर्य्ये मेदि० २वर्णभेदे च ३मत्स्यभेदे पु०उज्ज्वल०। ४लताभेदे ५मृग्याञ्च स्त्री ङीप् मेदि०।

रोहित न० रुह-इतच्।१रुधिरे २कुङ्कुमे ३ऋजौ इन्द्रचापे मेदि०। ४रोहितकवृक्षे पु० स्वनामख्याते ५मत्स्यभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् मेदि०। "रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः। कृशपक्षो भवत्यैषो रोहितः कथितो बुधैः। रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्द्दितार्त्तिजित्। कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत्। ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितमत्स्यकम्" भावप्र०। ६रक्तवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरः। स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे णत्वम्। ८अग्निवाहने मृगभेदे निघण्टुः। स्वार्थे क। रोहितक उक्तार्थे ६द्रुमभेदे अमरः।

रोहिताश्व पु० रोहितौ मृगभेद अश्व इव गतिसाधनम् यस्य। वह्नौ निघण्टु [illegible]।

रोहितेय पु० रोहित एव स्वार्थे ढ। रोहितकवृक्षे रत्नको०

रोहिन् पु० रोहति पुनःपुनश्छिन्नोऽपि प्रादुर्भवति रुह-णिनि। १रोहितकवृक्षे २वटवृक्षे ३अश्वत्थवृक्षे च। मेदि०। ४रोहणवति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

रोहिष पु० रुह-इषन्। स्वनामख्याते कतृणे मेदि०।

रौक्ष्य न० रूक्षस्य भावः ष्यञ्। १पारुष्ये २अचिक्कणतायाञ्च।

रौचनिक त्रि० रोचनया रक्तः अण्। रोचनया रक्ते।

रौच्य पु०। त्रयोदशे मनुभेदे मनुशब्दे ६ अ०।

रौट(ड) अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट्। रौट(ड)ति अरौ(डी)टीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रौद्र न० रुद्रो देवतास्य अण्। १सूर्य्यतापे, २उग्ररसे च। ३तद्वति मेदि० ४भीषणे च त्रि० ५रसभेदे अमरः। "रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः। आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्। मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव। संग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा। भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः। आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च। अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः। उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः। मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः" सा० द०।

६५दुर्गायां ७रुद्रजटावृक्षे च स्त्री ङीप् मेदि०।

रौप्य न० रूप्यमेव अण्। रजते राजनि०।

रौम न० रुमायां लवणखनिभेदे भवः अण्। सामुद्रलवणे। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे अमरः।

रौरव पु० रोरूयतेऽत्र रु-यङ्-क्विप् तेन प्राप्यः तस्यायं वा अण्। १नरकभेदे अमरः। २चञ्चले, ३धूर्त्ते, ४घोरे च त्रि० शब्दर०। ५सामभेदे न०। तच्च साम ऊहगाने

३श० दर्शितम्। "रौरवयोश्चाजये वार्हते तृचे भवतः" ता० ब्रा०। रौरवनरकस्वरूपादिकमुक्तं मार्कपु० १०अ० "रौरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चानृतो नरः। तस्य स्वरूपं गदतो रौरवस्य निशामय। योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः। जानुमात्रप्रमाणश्च ततः श्वभ्रः सुदुस्तरः। तत्राङ्गारचयोपेतं कृतञ्च धरणीतलम्। जाज्वल्यमानस्तीव्रेण तापिताङ्गारभूमिगम्। तन्मध्ये पापकर्माणं विमुञ्चन्ति यमानुगाः। स दह्यमानस्तीव्रेण वह्निना तत्र धावति। पदे पदे च पादोऽस्य शीर्य्यते जीर्यते पुनः। अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं च गच्छति। एवं सहस्रं विस्तीर्णं योजनानां विपच्यते"।

रौहिण पु० रुह-इनन् स्वार्थे अण्। १चन्दनवृक्षे त्रिका०। २रोहिणशब्दार्थे च।

रौहिणेय पु० रोहिण्यां भवः ढक्। १बुधग्रहे, २बलरामे, च अमरः। ३मरकतमणौ न० राजनि० ४गोवत्से पुंस्त्री मेदि० ५शनैश्चरे पु० भगदैवतशब्दे ४६२१ पृ० दृश्यम्।

रौहिष न० रुह-इषन् स्वार्थेऽण्। १कत्तृणे मेदि० २मृगभेदे पुंस्त्री० अमरः। ३रोहितमत्स्ये च अजयपा०।४दूर्वायां, ४रोहितमत्स्याञ्च स्त्री ङीप्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य सङ्कलिते वाचस्पत्ये रकारादि शब्दार्थसङ्कलनम्।

ल

लकारो व्यञ्जनवर्णभेदः। तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलम्। स्पर्शोष्मवर्णयोर्मध्यस्थत्वादयमन्तःस्थवर्णः। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य ईषत्स्पर्शस्तेनास्य ईषत्स्पृष्टता। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च। मातृकान्यासेऽस्य ककुदि न्यस्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे व्यसनं फलम्। "व्यसनमथ लवौ" वृ०र०टी। तस्य स्वरूपं यथा "लकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्। पीतविद्युल्लताकारं सर्वरत्नप्रदायकम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा। आत्मादिसहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति" कामधेनुतन्त्रम्। तत्पर्य्याया वर्णाभिधाने उक्ता यथा "लश्चन्द्रः पूतना पृथ्वी माधवी शक्रवाचकः। बलानुजः पिनाकीशो व्यापको मांससंज्ञकः। परायणा ककुद्वक्त्रः खड्गी नादोऽमृतं दिवि। लवणं वारुणीपीतशिखा वाणी क्रियाऽजिता। ज्वालिनी वेगिनीनादः प्रद्युम्नः शोषणो हरिः। विशालन्द्रायणो चेतो मेरुर्गिरि कलोरसः"। तस्याधिष्ठातृध्येयरूपं यथा "चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम्। सर्वदा वरदां भीमां सर्वालङ्कारभूषिताम्। योगीन्द्रसेवितां नित्यं योगिनीं योगरूपिणीम्। चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम्। एवं ध्यात्वा लकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्।

ल पु० ला-क। १इन्द्रे मेदि० तन्त्रोक्ते भूमिदैवताके २मन्त्रभेदे न० ३एकलघुके वर्णे। लङादिदशसु लकारादि तिङ्प्रत्ययेषु "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः" पा०।

लक आस्वादे प्राप्तौ च चु० उभ०सक० सेट्। लाकयति ते अलीलकत् त।

लकच पु० लक-बा० अचन्। लिकुचवृक्षे (माँदार) शब्दर०।

लकुच पु० लक-उचन्। (माँदार) वृक्षभेदे अमरः। "लकुचः क्षुद्रपनसो लिकुचो डहुरित्यपि। आमं लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्तथा। मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषत्रितयरक्तकृत्। शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम्। सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लं चानिलपित्तकृत्। कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकञ्च तत्" भावप्र०। "लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वाद्वम्लं रक्तपित्तकम्। श्लेष्मकारि समीरघ्नमुष्णं शुक्राग्निनाशनम्" वैद्यक०।

लक्तक पु० लक-क्त नि० संज्ञायां कन्। १अलक्तके (आलता) शब्दर०। २जीर्णवस्त्रखण्डे (नेकड़ा) अमरः। [शब्दच०

लक्तकर्म्मन् पु० लक्तं करोति कृ-मनिन्। रक्तवर्णलोध्रे

लक्तिका स्त्री गोधायां निघण्टुः। [लक्षत् त।

लक्ष दर्शने अङ्कने च चु० उभ० सक० सेट्। लक्षयति ते अल-

लक्ष न० लक्ष-अच्। १पदे २चिह्ने ३व्याजे ४शरव्ये च। ५दशायुतसंख्यायां स्त्री० न० मेदि०।

लक्षक त्रि० लक्षयति लक्षणयार्थम् लक्ष-ण्वुल्। लक्षणयार्थबोधके शब्दे। तल्लक्षणं श० प्र० उक्तं यथा "यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत्। तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि"। "यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे

शक्तिशून्यं भवेत्। सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव। गङ्गादयस्तु तीरादावशक्ता इतिताः तत्सम्बन्धितीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च। एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्धस्यानुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुत्वापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। किञ्चानुभावकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानवर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याधाराधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तर सप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात्।" अधिकं लक्षणाशब्दे दृश्यम्।

लक्षण न० लक्ष्यतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट्। १इतरभेदानुमापके चिह्ने "लक्षयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वतः। लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः"। यथा पृथिव्या गन्धो लक्षणं स हि पृथिवीं परस्मात् भिन्नतया अनुमापयति। तच्च द्विविधम् "स्वरूपं तटस्थं द्विधा लक्षणं स्यात् स्वरूपे प्रविष्टं स्वरूपाद्विभिन्नम्" इत्युक्तेः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च यथा आकाशो विभुम् सच्चिदानन्दो ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणम्। काकवत् गृहम् जगज्जन्मादिकर्तृ ब्रह्मेति तटस्थलक्षणम्।२स्वरूपे यथा घटलक्षणं वस्तु।३नाम्नि व्यवहारोपयोगिनि ४चिह्ने च मेदि०। कर्त्तरि ल्यु।५स्वरूपप्रतिपादके "नोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति जैमिनिसूत्रम् नोदना विधिवाक्यमेव लक्षणं स्वरूपज्ञापिका यस्य तादृशोऽर्थः धर्मः इति तदर्थः। ६शब्दसाधुताप्रतिपादके व्याकरणादिसूत्रे च न० "लक्षणं त्वनभिज्ञानाम्" अमरः। कर्मणि ल्युट्। ७प्रतिपाद्ये यथा "इत्थं द्वादशलक्षणीति" माधवीयन्यायमाला द्वादशानां लक्षणानां प्रतिपाद्यविषयाणां समाहारः इति तदर्थः। लक्ष युच्। शब्दनिष्ठे वाच्यार्थसंबद्धार्थबोधकताख्ये "मुख्यार्थबाधे तद्योगे यथान्योऽर्थः प्रतीयते। रूढेः प्रयोजनाद्वापि लक्षणा शक्तिरर्पिता" इत्युक्ते वृत्तिभेदे स्त्री। यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ गङ्गाशब्दस्य जलप्रवाहरूपे स्वार्थेऽन्वयासम्भवात् तत्सम्बद्धतीरादिबोधकता। ८लक्ष्मणे रामानुजे पु० ९०सारसपक्षिणि पुंस्त्री० तत् स्त्रियां राजनि० ङीष् टाप्। लक्षणाभेदादिकं शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तं यथा

"जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरूढाधुनिकादिकाः। लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा"। काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचिच्छक्यतावच्छेदकीभूततद्रूपेण पूर्वपूर्वप्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य। काचिच्च पूर्वपूर्वं तादृप्येणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपगृह्यते यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेवं विविधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नानापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः। स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्धेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् गुरुणामग्नौ शैत्यं स्पृशेदित्यादौ शक्येन दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साक्षाद्गृहीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सुबर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात्। न च शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्याप्रवेशः, कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविधेयत्वानुपपत्तेः कुमतिः पशुरित्यादौ शक्यलक्ष्यार्थयोरन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च। तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः"। सा च बहुधा विस्तरस्तु सा०द०२प०दृश्यः।

लक्षित त्रि० लक्ष-कर्मणि क्त । १लक्षणया बोधितेऽर्थे, २ज्ञाते, ३अनुमिते च कर्त्तरि क्त । ४लक्षणाश्रये लक्षकशब्दे च ।

लक्षितलक्षणा स्त्री लक्षणाभेदे यथा द्विरेफपदेन बहुव्रीहिलक्षणयोपस्थापिताद्द्रेफद्वययुक्तभ्रमरपदादभिधयैव भृङ्गोपस्थितिः । अत्र न रूढ़िरस्ति प्रकृते तु रूढ़िप्रयोजनाभावान्नेयार्थत्वं इयमेव लक्षितलक्षणेति वाच्यम्" । यत्र लक्षिताच्छब्दाद्दर्थाभिधानं तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात्" सा० द० टी० ।

लक्ष्मन् न० लक्ष-मनिन् । १चिह्ने २प्रधाने च अमरः । स्वार्थे अण् पृषो० न वृद्धिः । ३सारसपक्षिणि पुंस्त्री० हेमच० दशरथपत्न्याः सुमित्रायाः ४ज्येष्ठात्मजे च पु० । ५श्वेतकण्टकार्य्यां हेमच० स्त्री टाप् ६सारसपक्षिस्त्रियाम् ७औषधभेदे च स्त्री मेदि० टाप् ।

लक्ष्मी स्त्री लक्ष ई-सुट् च । १विष्णोःपत्न्याम् अमरः । २शोभायां, ३कान्तौ, ४सम्पत्तौ, ५ऋद्ध्याख्यौषधे, ६वृद्धिनामौषधे, ७फलिनीवृक्षे च मेदि० ८स्थलपद्मिन्याम् ९हरिद्रायां, १०शम्यां, ११मुक्तायां १२दूर्व्वे च राजनि० १३पीड़ायां १४वारयोषिति च शब्दच० ।

लक्ष्मीपूजाकालादि स्कन्दपु० उक्तं यथा

"पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेयुः स्त्रियः श्रियम् । सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । प्रत्यब्दं पूजयेल्लक्ष्मीं शुक्लपक्षे गुरोर्दिने । नापराह्णे न रात्रौ च नासिते न त्रयहस्पृशि । द्वादश्यां चैव नन्दायां रिक्तायाञ्च निरंशके । त्रयोदश्यां तथाष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत् । न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे । पूजयेत्तु गुरोर्वारे चाप्राप्ते रविसोमयोः । गुरुवारे हि पूर्णा च यत्नेन यदि लभ्यते । तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्त्रविवर्द्धिनी । न कुर्य्यात् प्रथमे मासि नैव कुर्य्याद्विसर्जनम् । न घण्टां वादयेत्तत्र नैव झिण्टीं प्रदापयेत् । पौषे च दशमी शस्ता चैत्रके पञ्चमी तथा । नभस्ये पूर्णिमा ज्ञेया गुरुवारे विशेषतः । आढकं धान्यसंपूर्णं नानाभरणभूषितम् । सुगन्धिशुक्लपुष्पेण शुक्लपक्षे विशेषतः । पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमान्नञ्च चैत्रके । पिष्टकं परमान्नञ्च नभस्ये तु विशेषतः । गुरुवारसमायुक्ता नभस्ये पूर्णिमा शुभा । कमलां पूजयेत्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते । एकेन कमलेनैव कमलां पूजयेद्दु यदि । इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत्" । लक्ष्मीचरित्रे तु "न कृष्णपक्षे रिक्तायां दशमीद्वादशीषु च । श्रवणादिचतुष्कर्क्षे लक्ष्मीपूजां न कारयेत्" । दशमीनिषेधः पौषातिरिक्तपरः प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् । दीपान्वितामावास्यायां तत्पूजादिकं दीपान्वितशब्दे ३६०७पृ० दृश्यम् । कोजागरलक्ष्मीपूजा कोजागरशब्दे २२६२ पृ० दृश्या । माघशुक्लपञ्चम्यां श्रीपूजनं "पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्" ति० त० विहितम् । "पञ्चम्यां श्रियं पूजयेत्" कल्पसूत्रिरपि तत्परा । गरु०पु० ११४ अ० लक्ष्म्यास्त्यागकारणतोक्ता यथा

"कुचेलिनं दन्तमलोपधारिणं बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् । सूर्य्योदये चास्तमये च शायिनं विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् । नित्यं छेदस्तृणानां धरणीविलिखनं पादयोरल्पमार्ष्टिर्दन्तानामल्पशौचं वसनमलिनता रूक्षता मूर्द्धजानाम् । द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहासातिरेकः स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं निधनमुपनयेत् केशवस्यापि लक्ष्मीः । तस्या भाजनहेतुता तत्रोक्ता यथा "शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनं चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् । यस्य कस्य तु पुष्पस्य पाण्डरस्य विशेषतः । शिरसा धार्य्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिहन्यते । दीपस्य पश्चिमाच्छाया छाया शय्यासनस्य च । रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति" ।

लक्ष्मीकान्त पु० ६त० । १विष्णौ, २राजनि च लक्ष्मीपत्यादयोऽप्यत्र । "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्मकार्मुकम्" किरा० । लक्ष्मीपतिस्तु लवङ्गे पूगवृक्षे च विश्वः ।

लक्ष्मीजनार्द्दन न० शालग्रामभेदे । तस्य लक्षणं यथा "एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् । लक्ष्मीजनार्द्दनं ज्ञेयं रहितं वनमालया" ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनारायण पु० शालग्रामभेदे तस्य लक्षणं यथा "एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम्" ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनृसिंह न० शालग्रामभेदे तस्य लक्षणं यथा "द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं विज्ञेयं रहिणाञ्च सुखप्रदम्" ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीपुत्र पु० ६त० । १कामदेवे, २अश्वे मेदि० ३कुशे लवे च शब्दच० । ५गन्धर्वभेदे ।

लक्ष्मीफल पु० लक्ष्म्यै फलमस्य । श्रीफले बिल्ववृक्षे राजनि० ।

लक्ष्मीवत् पु० लक्ष्मीः शोभास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १पनसे

शब्दच० । २श्रीयुक्ते त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् ।
३श्वेतरोहितकवृक्षे पु० राजनि० ।

लक्ष्मीसहज पु० लक्ष्म्या सह क्षीराब्धौ जायते जन-ड ।
१चन्द्रे, शब्दच० २उच्चैःश्रवसि ३कर्पूरे च ।

लक्ष्य न० लक्ष-यत् । १वेधार्थमुद्दिश्यमाने शरव्ये अमरः ।
२लक्षणाबोध्येऽर्थे, ३उद्देश्ये, ४ज्ञेये, ५अनुमेये च त्रि० ।

लक्ष्यासन न० रुद्रजा० उक्ते आसनभेदे । "अथ लक्ष्यासनं
वक्ष्ये जिह्वाग्रेऽङ्कितलद्वयम् । गुह्यदेशे हस्तयुग्मं तला-
भ्यामवलम्बयेत् भुवि" ।

लख गतौ भ्वा० पर०सक० सेट् । लखति । अलखीत्-अला-
खीत् । इदित्त्वपक्षे लङ्खति अलङ्खीत् ।

लग खञ्जीभावे अक०गतौ सक०भ्वा०प०सेट् । लङ्गति अलङ्गीत्

लग सङ्गे भ्वा० पर० सक० सेट् । लगति एदित् अलगीत्
घटा० लगयति । "छायेव तस्या लगति स्म पश्चात्" नैष० ।

लग स्वादे प्राप्तौ च सक०चु०उभ०सेट् । लागयति ते अली-
लगत् त ।

लगित त्रि० लग-क्त । संसक्ते ।

लगुड(ल)(र) पु० लग-उलच् लस्य डरौ वा । दण्डाकारे
काष्ठनिर्मिते पदार्थे (लाठी) अमरः ।

लग्न न० लस्ज-क्त तस्य नः । १मेषादिराशीनामुदये अमरः ।
२लज्जिते त्रि० । लग-क्त पृषो० । ३संसक्ते त्रि० ।
४स्तुतिपाठके पु० त्रिका० । लग्न इव इवार्थे कन् ।
५प्रतिभुवि । (जामिन) "खादको वित्तहीनः स्यात्
लग्नको वित्तवान् यदि" इति स्मृतिः । मेषादिराश्युदय-
रूपलग्नपदार्थस्य देशभेदे कालमानं खगोलशब्दे २४५२।
५३पृ० दर्शितम् । इष्टकाले लग्नसाधनञ्च २८०२पृ० दृश्यम् ।

लग्निका स्त्री नग्नेव कन् पृषो० । अदृष्टरजस्कायां स्त्रियाम्
अमरटीका ।

लघ अभोजने सीमातिक्रमे गतौ च भ्वा०आ०सक०सेट् इदित् ।
लङ्घते अलङ्घिष्ट । "कल्लोलिनीवल्लभमुल्ललङ्घे" महाना० ।

लघ शोषे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित् । लङ्घति अलङ्घीत् ।

लघ प्रकाशे चु०उभ०स०सेट् इदित् । लङ्घयति ते अललङ्घत् त

लघ आस्वादने चु०उभ०सक०सेट् । लाघयति-ते अलीलघत्-त

लघट्(टि) पु० लघि-शोषे "लङ्घेर्नलोपश्च" उणा० अटिः इकार
उच्चारणार्थः उज्ज्वल० पारायणे तु न तथा । वायौ ।

लघिमन् पु० लघोर्भावः इमनिच् डिच्च । १लघुत्वे लाघवे,
येनोर्द्धगतिसम्भवः । २ऐश्वर्यभेदे च ।

लघिष्ठ त्रि० अतिशयेन लघुः इष्ठन् डित् । अतिशय-
लघुत्वयुक्ते । ईयसुन् । लघीयानप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

लघु न० लघि-कु नि०नलोपः । १शीघ्रे अमरः । २कृष्णागुरुणि
मेदि० । ३वीरणमूले राजनि० । ४पृक्कानामौषधौ
स्त्री मेदि० । ५निःसारे, ६लाघवगुणान्विते, ७तुच्छे,
८मनोहरे च त्रि० मेदि० । व्याकरणोक्ते ह्रस्वसंज्ञके
९अकारादौ वर्णे, ज्योतिषोक्तेषु "पुष्याश्विहस्ता लघुः"
इत्युक्तेषु १०पुष्यादिनक्षत्रेषु च पु० । ११लघुतायाम्
स्त्रियां स्त्री वा ङीप् । तत्करोति णिच् लघयति ।

लघुकाय पुंस्त्री० लघुः कायो यस्य । १छागे त्रिका० स्त्रियां
योपधत्वात् टाप् । कर्म० । २क्षुद्रशरीरे पुंन० ।

लघुकाश्मर्य्य पु० नित्यकर्म० । कट्फले वृक्षे राजनि० ।

लघुचिर्भिटा स्त्री नि०कर्म० । कर्कोटी कर्कटीभेदे राजनि० ।

लघुदन्ती स्त्री कर्म० । क्षुद्रदन्तीवृक्षे ।
"दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् । गुदाङ्कुराश्म
शूलास्रकण्डूकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पि-
त्तास्रं कफशोथोदरक्रिमीन्" "क्षुद्रदन्तीफलन्तु स्यान्म-
धुरं रसपाकयोः । शीतलं शुक्रविण्मूत्रं गलशोथ
कफापहम्" भावप्र० ।

लघुद्राक्षा स्त्री कर्म० । काकलीद्राक्षायाम् राजनि० ।

लघुनामन् पु० लघुवर्णयुक्तं नाम वाचकशब्दो यस्य । अ-
गुरुचन्दने शब्दच० ।

लघुपत्रक पु० लघूनि क्षुद्राणि पत्राण्यस्य कप् । (गुड़ारो-
चना) लताभेदे शब्दच० । कप्र भावे ङीप् । लघुपत्री
स्त्री २अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

लघुपुष्प पु० लघु पुष्पं यस्य । भूमिकदम्बे राजनि० । [ङीष् ।

लघुबदर पु० कर्म० । १क्षुद्रकोलौ । २भूबदर्य्याम् स्त्री राजनि०

लघुब्राह्मी स्त्री कर्म० । क्षुद्रब्राह्म्याम् राजनि० ।

लघुमन्थ पु० । अग्निमन्थः मन्थः पूर्वपदलोपः कर्म० । क्षुद्रा-
ग्निमन्थे राजनि० ।

लघुलय न० लघु शीघ्रं लीयते ली-अच् । वीरणमूले अमरः

लघुसदाफला स्त्री सदा फलं यस्याः कर्म० । क्षुद्रोदुम्बरि-
कायाम् (छोट डुमुर) राजनि० ।

लघुहेमदुग्धा स्त्री कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरे (छोट डुमुर) राजनि०

लघूदुम्बरिका स्त्री कर्म० । क्षुद्रोदुम्बरभेदे राजनि० ।

लङ्का स्त्री लक-अच् मुम् च । स्वनामख्यातायां १पुर्य्याम् ।
सा च भूगोलस्य याम्ये भूवृत्तपादविवरे वसुद्रमध्ये
स्थिता" सि० शि० । २शाखायां ३वेश्यायां ४शाखा-
यास्तु विश्वः ।

लङ्काधिप पु० ६त० । १रावणे लङ्कानाथादयोऽप्यत्र । २कुवेरे च । [प्रकायां (पिड़िङ) शाकभेदे शब्दच० ।

लङ्का(यि)पिका स्त्री लङ्कामयते आप्नोति वा ण्वुल् ।

लङ्कास्थायिन् पु०लङ्कायां तिष्ठति स्था णिनि । (लङ्काशिज) वृक्षभेदे शब्दच० । २लङ्कावासिनि त्रि० ।

लङ्कोपिका स्त्री लङ्कायामुप्यते वप-ण्वुल् पृषो० । पृक्कायाम् । (पिड़िङशाक) शब्दर० ।

लङ्घन न० लघि-ल्युट् । १अभोजने, २अतिक्रम्य गमने, ३क्रमणे, ४प्लवने च मेदि० । ५कर्षणे च भावप्र० लङ्घनस्य लक्षणस्वरूपगुणादिकमुक्तं यथा "ज्वरी लङ्घनं कुर्यादित्याह चरको वाग्भटश्च "आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत्" । तथा "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम् । त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् । दोषोऽपि लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् । प्रभूते शोधनं तस्य मूलादुन्मूलयेन्मलान्" । चक्रदत्तश्च "तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् । आमदोषमलिङ्गाद्वा लङ्घयेत्तं यथाविधि । वातः पचति षष्ठाहात् पित्तन्तु दशभिर्दिनैः । श्लेष्माद्वादशभिर्घस्रैः पच्यते वदतांवर ! । लङ्घनं लङ्घनीयन्तु कुर्याद्दोषानुरूपतः । त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽघोरात्रमथ वा ज्वरे । निवातसेवनात् स्वेदाल्लङ्घनादुष्णवारिणः । पानादामज्वरे क्षीणे पश्चादौषधमाचरेत्" । आत्रेयेणोक्तम् "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम् । दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च । लङ्घितश्चाप्यदोषश्चेत् यवागूपानमाचरेत् । शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा मस्तमाचरेत् । पञ्चकोलेन संसिद्धां यवागूं मध्यलङ्घने । अत्यर्थं लङ्घितं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् । द्राक्षादाडिमखर्जूरपियालैः सपरूषकैः । तर्पणं हि तस्य कर्त्तव्यं सन्तर्पणं ज्वरशान्तये" । अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह सुश्रुतः "आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः । तावन्त्वनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत् । आनद्धस्तिमितैर्दोषैः सम्बद्धः । संसर्गम् औषधान्नादिप्रसङ्गम्" । यत आह चरकः "चतुःप्रकाराः संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ । पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् । चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वमनञ्च विरेचनम्" । निरूहस्तिमिरोविरेचनानि नवतनुवासनं तस्य बृंहणत्वात् । अत लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः । सुश्रुतः "शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः । तं लङ्घनमिति ज्ञेयं बृंहणं तु पृथग्विधम्" । लङ्घनात्कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः" ।

लछ चिह्नकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । लच्छति अलच्छीत् ।

लज व्रीडायाम् भ्वा० आ० अक० सेट् । लजते अलजिष्ट ।

लज तिरस्कारे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । लञ्जति अलञ्जीत्

लज अपवारणे चुरा० उ० सक० सेट् । लाजयति-ते अलीलजत् त ।

लज भासने हिंसायां दाने च सक०सामर्थ्ये वासे च अक० चुरा० उभ० सेट् इदित् । लञ्जयति-ते अललञ्जत् त ।

लज भासने अद०चु०उभ०सक०सेट् । लजयति-ते अललजत् त

लजकारिका स्त्री लजं लज्जां करोति कृ-ण्वुल् अत इत्वम् । लज्जालुलतायाम् हेमच० ।

लज्जा स्त्री लस्ज-भावे अ । अन्यप्रवृत्तौ परदर्शने दुष्टत्वधिया ततो निवृत्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदे अमरः ।

लज्जालु स्त्री लस्ज-आलुच् । १लताभेदे शब्दच० । २लज्जावति त्रि० ।

"लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गाञ्जलिकारिका । रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि । लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित् । रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगं विनाशयेत्" भावप्र० । [विशिष्टे ।

लज्जाशील त्रि० लज्जां शीलयति शील-अण् । लज्जा-

लज्जरी स्त्री लज्जा+अस्त्यर्थे इरच् गौरा०ङीष् । लज्जालुलताभेदे राजनि० । [त ।

लञ्ज भासने अद०चु०उभ०अक०सेट् । लञ्जयति ते अललञ्जत्

लञ्ज पु० लञ्ज-अच् ।१पदे २कच्छे च हेमच०।३पुच्छे जटा० संज्ञायां कन् अत इत्वम् । लञ्जिका वेश्यायाम् हेमच० ।

लट बाल्यभावे अक० उक्तौ द्वि० भ्वा० पर० सेट् । लटति । अलाटीत् अलटीत् । [विश्वः ।

लट पु० लट-बा० भावे क । १प्रमादवचने २दोषे च

लटक पु० लट-वुन् । दुर्जने उणादिकोषः ।

लटपर्ण न०लटं दुष्टं पर्णमस्य । त्वचे (दारचिनि) राजनि०

लटा स्त्री लट-व । (नाटाकरमचा) १करञ्जभेदे, २वाद्यभेदे, ३श्यामचटके, मेदि० ४कुसुम्भे हेमच० । ५भ्रमरके च भरतः । ६लावे खगे पुंस्त्री० जातिभेदे पुंस्त्री०७रागभेदे पु० उणा० ।

लड विलासे भ्वा० पर० अक० सेट् । लडति अला(ड)डीत्

लड उत्पीडने सक० जिह्वाचालने अक० भ्वा० पर० सेट् । लडति अलाडीत्-अलडीत् घटा० । लडयति ।

लड अयत्नपालने चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलील डत् त ।

लड व्याप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलीलडत् त ।

लड भाषणे द्विक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् इदित् । लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।

लड उत्क्षेपणे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।

लड क्षेपणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । लडयति ते अललडत् त

लड्डुक पु० लड-डु तस्य नेत्त्वम् स्वार्थे क । तैलादिपक्वे गोधूमादिचूर्णनिर्मिते (लाडु) मिष्टान्नभेदे "पृथुलड्डुकस्तनीति" नैषधम् स्त्रीत्वमप्यस्य ।

लण्ड्र पु० लडि रन् । (लण्डन) इति ख्याते देशभेदे ।

लत आघाते सौ० पर० सक० सेट् । लतति अलातीत् अलतीत् ।

लता स्त्री लत-अच् । शाखारहिते १गुडूच्यादौ अमरः । २शाखायां ३प्रियङ्गौ ४पृक्कायाम् ५असनपर्ण्यां च अमरः । ६ज्योतिष्मत्यां ७लताकस्तूरिकायां ८माधवीलतायां ९दूर्वायाञ्च मेदि० । १०कैवर्त्तिकायां ११सारिवौषधौ च राजनि० ।

लताकरञ्ज पु० लतारूपः करञ्जः । करञ्जभेदे राजनि० ।

लताकस्तूरिका स्त्री लतायां कस्तूरीव सुगन्धत्वात् इवार्थे कन् । कस्तूरीगन्धयुक्तपत्रयुतायां लतायाम् राजवल्ल० । "लताकस्तूरिका तिक्ता हृद्या शीताक्षरोगहृत्" ।

लताजिह्व पु० स्त्री० लतेव जिह्वा यस्य । सर्पे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् ।

लतातरु पु० लतेव दीर्घस्तरुः । १तालवृक्षे २नागरङ्गवृक्षे च शब्दच० । ३शालवृक्षे राजवल्ल० । लताद्रुमादयोऽप्यत्र ।

लतापनस पु० लतायां पनसमिव स्थूलं फलमस्य । (तरमुज) लताभेदे त्रिका० । [शब्दच० ।

लतापृक्का स्त्री लतेव विस्तीर्णा पृक्का । (पिंडिङ्ग) शाकभेदे

लताफल न० लतायां फलमस्य । पटोले ।

लतामरुत् स्त्री लतायां मरुत् वायुर्यस्याः । पृक्कायां शब्दच० तल्लतासेवने हि वायुवृद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धम् ।

लतायष्टि स्त्री लतापि यष्टिरिव । मञ्जिष्ठायाम् शब्दमा० ।

लतायावक न० लताया यावकमिव । प्रवाले हारा० ।

लतार्क पु० लतयाऽर्क इव । हरित्पलाण्डौ अमरः ।

लतावेष्ट पु० "बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं रमेत् । लघुलिङ्गताडनं योनौ लतावेष्टमुच्यते" रसम० उक्ते आलिङ्गनभेदे । [वेष्टितकं तथा" शब्दमा० ।

लतावेष्टितक न० आलिङ्गनभेदे । "उद्धृत्पीडितं लता-

लप कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् । लपति । अलापीत्-अलपीत् । क्वचित् चङि न ह्रस्वः ।

लपन न० लप्यते उच्यतेऽनेन लप-करणे ल्युट् । १मुखे अमरः । भावे ल्युट् । २कथने च । [न० अमरः ।

लपित त्रि० लप-कर्मणि क्त । १कथिते । भावे क्त । २कथने

लप्सिका स्त्री खाद्यभेदे लताप्सशब्दे २१८१ पृ० दृश्यम् ।

लब आलम्बने सक० शब्दे अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । लम्बते अलम्बिष्ट ।

लब्ध त्रि० लभ-कर्मणि क्त । १प्राप्ते अमरः । २नायिकाभेदे स्त्री जटा० । भावे क्त । प्राप्तौ ३लाभे न० । "अनुल्लाघाधिकं लब्धम्" गौत० स्मृति ।

लब्धवर्ण पु० लब्धो वर्णो वर्णनं प्रशंसा ज्ञानवत्त्वेन येन । पण्डिते अमरः ।

लभ शब्दे अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । लम्भते अलम्भिष्ट ।

लभ प्राप्तौ सक० भ्वा० आत्म० अनिट् । लभते । अलब्ध । ङ्गिप् लब्धिमः । भित् लभा । अलिट्यजादावाद्धधातुके नुम् । आलम्भः उपालम्भः । अनुपसर्गात् खल्घञ् तु न लाभः । खलि च सर्वथा दुर्लभः ।

आ+स्पर्शे बधे च उप+ज्ञानभेदे उप+आ+तिरस्कारे ।

लभस न० लभ-असच् नि० नुम् । वाजिबन्धने उज्ज्वल० ।

लभ्य त्रि० लभ-कर्मणि यत् । १प्राप्तव्ये मेदि० २न्याय्ये अमरः ।

लमक पु० रम-क्वुन् रस्य लः । १प्रिये जारे सि० कौ० ।

लम्पट पु० रप-अटन् नुक् च रस्य लः । परस्त्रीषु १लोलुपे, मेदि० । २आसक्ते च ।

लम्ब पु० लबि-अच् । १नर्त्तके २कान्ते ३अङ्गे च उणा० । ४उत्कोचे हेमच० अङ्कशास्त्रोक्ते त्रिभुजादिक्षेत्रे भुजकर्णयोर्मध्यस्थे लम्बमाने ५सूत्रे च "आबाधाभुजकलोत्तरमूलं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति" लीला० । ७दीर्घे ८लम्बमाने च त्रि० ।

लम्बकर्ण पु० लम्बः कर्णो यस्य । १छागे मेदि० २अङ्कोटवृक्षे पु० ३हस्तिनि ४राक्षसे च पुं स्त्री० शब्दच० ५श्येनपक्षिणि राजनि० । ६लम्बश्रोत्रयुते त्रि० । कर्म० । ७लम्बमाने श्रोत्रे पु० । सर्वत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

लम्बकेश त्रि० लम्बः दीर्घः केशो यस्य । दीर्घकेशयुक्ते कुशमये

विष्टरे। "ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः। दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः" सं० त०। "केशोऽलम्बम्" रघु०। २दीर्घकेशयुक्ते त्रि०। कर्म०। ३दीर्घे केशे च पु०।

लम्बदन्ता स्त्री लम्बोदीर्घः दन्त इव वीजकण्टको यस्य। १सिंहलद्वीपभवायां पिप्पल्याम् राजनि०। २दीर्घदन्तयुक्ते त्रि० कर्म०। ३दीर्घे दन्ते पु०।

लम्बन न० लबि-ल्यु। नाभिदेशपर्यन्तं १लम्बमाने माल्यादौ अमरः। भावे ल्युट्। २आश्रयणे न०।

लम्बवीजा स्त्री लम्बं दीर्घं वीजं यस्याः। सिंहलदेशजातपिप्पल्याम् राजनि०।

लम्बा स्त्री लम्बते लबि-अच्। १तिक्तालम्ब्यां (तितलाउ) २लक्ष्म्यां ३गौर्य्यां च मेदि० ४दक्षकन्याभेदे ५हिमालयकन्याभेदे च हरिवं०।

लम्बोदर पु०लम्बं दीर्घमुदरं यस्य।१गणेशे अमरः।२तारानाम्न्यां देव्यां स्त्री तत्त्वम् ङीप्। ३दीर्घोदराद्ये त्रि०।

लम्बो(म्बो)ष्ट पुंस्त्री० लम्बौ ओष्ठौ यस्य। उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीप्। [कलयिष्टम् कलयिष्यम्।

लय गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। लयते कलयिष्ट।

लय पु० ली-अच्। १संश्लेषे २विनाशे ३नृत्यगीतवाद्यानामेकताने तारूपे साम्ये च मेदि०। लीयतेऽत्र। सर्वभूतकारके ४प्रलयकाले शब्दर० ५ईश्वरे च। तालस्य लयभेदाश्च "द्विपदी स्यादुवलतिका अर्ज्जिका छिन्नखाण्डिका। वामभ्रु वस्तस्मिन्कण्ठा खण्डधारा फड्कककः। जम्भोट्टिकाकलतिका खण्डकः खरिकस्तथा। कथितस्तुरक्रोऽर्द्ध चतुरस्रोऽथ नर्कुटः। तत्सः पश्चान्दोलनावलम्बमन्दघटी त्यपि। कादम्बश्चर्चरी पट्टा मिश्रोऽर्द्धवलिता ततः। ऊर्तिचितः समपश्च वलितोऽर्द्धदलस्तथा। आविद्धस्तु टङ्कणकस्तर्ज्जितविचित्रकौ। भ्रान्ती विजितधारा च सुकुलोऽथ विलोलकः। रमणीयस्ततश्चैव करकण्टकसंज्ञकः। चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविशारदैः। लयेन यज्ञो भगवान् लये लीनो जनार्दनः" सङ्गीतदा०।

लर्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। लर्वति अलर्वीत्।

लल इच्छायां चु०उभ०सक०सेट्। लालयति-ते अलीललत् त

लल इच्छायां अद० चु०उभ०सक०सेट्। ललयति ते अललत् त।

ललज्जिह्व पु० लडन्ती आस्वाद्यास्वादनाय चलन्ती जिह्वा यस्य डस्य लः। १कुक्कुरे, २उष्ट्रे, ३हिंसजन्तौ त्रि०मेदि०

स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४चलद्रसनायुक्ते त्रि०। स्त्रियां टाप्।

ललन न० लड-ल्युट् डस्य लः। १चालने। २केलौ हेमच० ३बाले ४सालवृक्षे ५पियालवृक्षे च पु० राजनि०। चु० लल-ल्यु। ६जिह्वायां ७नार्य्यां च स्त्री मेदि०।

ललनाप्रिय पु० कर्म०। १कदम्बे।२ह्रीवेरे न० राजनि०। ३जिह्वाप्रिये, ५रमणीवल्लभे च त्रि०।

ललन्तिका स्त्री लड-झच् स्वार्थे क अत इत्त्वम् डस्य लः। नाभिदेशपर्य्यन्तं लम्बमाने १माल्यादौ अमरः। २गोधायां शब्दच०।

ललाट न० लड-अच् डस्य लः ललमटति अट-अण्। अलकाधःस्थेऽङ्गभेदे (कपाल) अमरः।

ललाटन्तप पु० ललाटं तापयति तप-णिच् खच्-मुम् च। १सूर्य्ये सि०कौ०। २ललाटतापके त्रि० "लिपिर्ललाटन्तपनिष्ठराक्षरा" नैषधम्।

ललाटपट्ट पु० ललाटं पट्टमिव विस्तीर्णत्वात्। प्रशस्त० ललाटे ललाटफलकादयोऽप्यत्र।

ललाटिका स्त्री ललाटे आबध्यते ठन्।१ललाटभूषणे (टीका) अमरः २ललाटस्थे चिह्ने च।

ललाम न०लल-अच् तममति अम-अण्। १प्रधाने, २ध्वजे ३शृङ्गे ४बालधौ ५चिह्ने ६भूषायां ७रम्ये ८तिलके ९घोटके १०प्रभावे च मेदि०। नान्तत्वमप्यस्य रुद्रः।

ललामक न० ललामं तिलकमिव इवार्थे कन्। ललाटपर्य्यन्तं लम्बमानस्थे माल्यभेदे अमरः।

ललित न० लल-क्त। १शृङ्गारानुगुणे चेष्टाभेदे "सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्"सा०द०। २सुन्दरे, ३ईप्सिते च त्रि० अमरः। ४स्वरभेदे पु० सङ्गी०। लड-क्त डस्य लः। ५चालने न०। ६कस्तूर्य्यां ७नार्य्यां च स्त्री राजनि०। ८नदीभेदे सा च नदी कालिकापु० ८१ अ० उक्ता। ९दुर्गायाम् "या दुर्गा सैव ललिता" पद्मपु० पाता०। १०राधासखीभेदे च।

ललितासप्तमी स्त्री ललिताप्रिया सप्तमी। ललितापूजाङ्गे १भाद्रशुक्लसप्तम्याम्, तद्दिनकर्त्तव्ये २व्रतभेदे च।

लव पु० लू-अप्। १लेशे २विनाशे ३छेदने ४श्रीरामपुत्रे मेदि० ५कालपरिमाणभेदे काष्ठाद्वये हेमच० ६गोलाङ्गूललोम्नि,७बाले केशे च ८जातीफले न० शब्दच०।९लवङ्गे १०लामज्जके ११ईषदर्थे राजनि०। १२स्वावखगे पुंस्त्री० राजनि०।

लवङ्ग न० लू-अङ्गच्। स्वनामख्याते द्रव्ये अमरः। "लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हितम्। दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशनम्। तृष्णां छर्दिं तथा ध्मानशूलमाशु विनाशयेत्। कासं श्वासं च हिक्कां च क्षयं क्षिपति तद्ध्रुवम्" भावप्र०। स्वार्थे क तत्रैव शब्दर०।

लवङ्गकलिका स्त्री लवङ्गं कलिकेव। लाङ्गे राजनि०।

लवण पु० लू-ल्युट् पृषो० णत्वम्। १रसभेदे "लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः। पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः। चक्षुर्नाशाम्बुजलदः कपोलगलदाहकृत्। सोऽतियुक्तोऽक्षिपाकास्रपित्तकोटक्षतादिकृत्। वलीपलितखालित्यं कुष्ठवीसर्पतृट्प्रदः" भावप्र०। तत्प्रधाने २सैन्धवसौवर्चलविड़ादिरूपे पदार्थे च न०। तदुत्पत्तिस्थाने ३सिन्धुदेशे ४समुद्रे ५मधुदैत्यसुते असुरभेदे च पु०। ६लवणरसयुक्ते मेदि० ७लावण्यवति च त्रि० ८नदीभेदे ९दीप्तौ च स्त्री मेदि०।

लवणकिंशुका स्त्री लवणरसान्वितं किंशुकं पलाशं यस्याः। महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०। [राजनि०

लवणक्षार पु० लवणमयः क्षारः। लवणसंयुक्ते क्षारे

लवणखनि स्त्री ६त०। शाकम्भरिलवणोत्पत्तिस्थाने हेमच०।

लवणधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितायां लवणनिर्मितायां धेनौ वराहपु०। [धान्यशैलशब्दे ३८८१पृ० दृश्यम्।

लवणाचल पु० दानार्थं कल्पिते अचलाकारे लवणस्तूपे।

लवणाब्धि पु० लवणमयोऽब्धिः। लवणप्रचुरसमुद्रे। लवणसमुद्रादयोऽप्यत्र। [(करकचलवण) राजनि०।

लवणाब्धिज न० लवणाब्धेर्जायते जन-ड। सामुद्रलवणे

लवणोत्तम न० लवणेषु उत्तमम्। सैन्धवलवणे रत्नमा०।

लवणोद पु० लवणमयमुदकं यस्य उदादेशः। लवणसमुद्रे अमरः।

लवन न०लू-भावे कर्मणि च ल्युट्। १छेदने अमरः (लोना काता) २छवे स्त्री शब्दच०ङीप्। [छवे राजनि०।

लवली स्त्री० लवं लेशं लाति-ला क गौ० ङीष्। (नोयाड़)

लवित्र न० लूयतेऽनेन लू-इत्र। १दात्रे अमरः।

लश(ष)(स) शिल्पयोगे चु० उभ० अक० सेट्। लाश(ष)(स)यति ते अलीलश(ष)(स)त् त।

लशु(सु)न न० अश-उनन् कनन् वा धातोरादेर्लश्च। (रशुन)। रसोने भावप्र०।

तस्योत्पत्तिगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"लशुनन्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम्। अरिष्टो म्लेच्छकन्दः स्यात् यवनेष्टो रसोनकः। यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमः। तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽपतद्भुवि। पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः। कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः। नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्थितः। बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः। रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः। रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः। भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुपित्तास्रवृद्धिदः। बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो रसायनः। हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूल विबन्धगुल्मारुचिकासशोफान्। दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्च हन्ति। मद्यं मांसं तथाम्लञ्च हितं लशुनसेविनाम्"। दीपनभ्यः शब्दर०।

लष स्पृहायां दिवा० भ्वा०च उभ०सक०सेट्। लष्यति-ते लषति ते अलषीत् अलाषीत् अलषिष्ट ललाष लेषे।

लस श्लेषे क्रीडायां दीप्तौ च अक०भ्वा०पर०सेट्। लसति-अलासीत् अलसीत्।

लसा स्त्री लसति लस-अच्। हरिद्रायाम् हारा०।

लसिका स्त्री लस अच् टाप् अत इत्वम्। लालायां शब्दच०

लस्ज व्रीडायां भ्वा०आ०अक०सेट्। लज्जते अलज्जिष्ट। ईदित् निष्ठायामनिट् ओदित् निष्ठातस्य नः। लग्नः।

लस्त त्रि० लस-क्त नि० इडभावः। १श्लिष्टे, क्रीड़िते, २शिल्पयुक्ते च। संज्ञायां कन्। धनुर्मध्यभागे पु० अमरः

लहरि(री) स्त्री लेन-इन्द्रेण हियते ऊर्द्धगमनाय हृ-कर्मणि इन् वा ङीष्। महातरङ्गे हेमच०।

ला आदाने अदा० पर० सक० अनिट्। लाति अलासीत्।

लाक्षणिक त्रि०लक्षणया बोधयति ठक्। १लक्षणया अर्थबोधके शब्दे। अस्त्यर्थे ठन् स्वार्थे अण्। २लक्षणयुक्ते च।

लाक्षण्य त्रि० लक्षणं वेत्ति ष्यञ्। १शुभाशुभलक्षणज्ञे। अस्त्यर्थे वा० ष्यञ्। २लक्षणयुक्ते।

लाक्षा स्त्री लक्ष्यतेऽनया लक्ष-अच् पृषो०वृद्धिः। (ला)ख्याते पदार्थे अमरः। २रञ्जनद्रव्ये।

लाक्षातरु पु० लाक्षायोनिस्तरुः। (ला) द्रव्यसाधने वृक्षे शब्दच०। लाक्षावृक्षादयोऽप्यत्र।

लाक्षादितैल न०लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् शा०त०। वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्पं बृहच्चेतिभेदात् तत्र स्वल्पं यथा "लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचितम्।

तद्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम्" । वृहत् यथा "लाक्षारसाढके प्रस्थं तैलस्य विपचेत् भिषक् । मस्तु-ढकसमायुक्तं पिष्ट्वा चात्र समावपेत् । शतपुष्पां हरिद्राञ्च मूर्वां कुष्ठं हरेणुकाम् । कटुकां मधुकां रास्नामश्वगन्धाञ्च दारु च । मुस्तकं चन्दनं चैव पृथगक्ष-समानकैः । द्रव्यैरेतैश्च संसिद्धमभ्यङ्गात् मारुतापहम् । विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वानाश्वेव प्रशमं नयेत् । कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्डूं दौर्गन्ध्यगौरवम् । त्रिकपृष्ठ-यहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा । पापालक्ष्मीप्रशमनं सर्वग्रहनिवारणम् । अश्विभ्यां निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं महत्" सुखबोधः । [राजनि०

लाक्षाप्रसाद पु० लाक्षायां प्रसादो यस्य । पट्टिकालोध्रे

लाक्षाप्रसाधन न० प्रसाध्यते भूष्यतेऽनेन ल्युट् लाक्षा तद्रस एव प्रसाधनमस्य । २रक्तलोध्रे अमरः ।

लाक्षारस पु० लाक्षानिःसृतो रसः द्रवः । अलक्तकरसे ।

लाख शोषे भूषणे दाने वारणे च सक० सामर्थ्ये अक०भ्वा० पर०सेट् । लाखति अलाखीत् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

लाघ सामर्थ्ये भ्वा० आ० अक०सेट् । लाघते अलाघिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

लाघव न० लघोर्भावः अण् । १लघुत्वे २आरोग्ये च राजनि०

लाङ्गल न० लगि-कलच् पृषो० वृद्धिः । स्वनामख्याते १भूमिकर्षके पदार्थे अमरः । २लिङ्गे त्रिका० ३पुष्पभेदे ४तालवृक्षे ५गृहदारुणि च मेदि० । [(ईश) अमरः ।

लाङ्गलदण्ड पु० ६त० । लाङ्गलमध्यस्थे काष्ठमये दण्डे

लाङ्गलपद्धति स्त्री लाङ्गलखाता पद्धतिः रेखा । सीतायाम् लाङ्गलखातचिह्नस्थभूमिरेखायाम् अमरः ।

लाङ्गलिकी स्त्री लाङ्गलमिवाकारोऽस्त्यस्याः ठन् गौ० ङीष् । (विषलाङ्गला) १वृक्षभेदे अमरः । तत्र भवः अण् । २विषभेदे पु० हेमच० ।

लाङ्गलिन् पु० लाङ्गलं प्रहरणसाधनत्वेनास्त्यस्य इनि । १बल-रामे शब्दर० । लाङ्गलदण्ड इव दीर्घः आकारोऽस्त्यस्य इनि । २नारिकेलवृक्षे अमरः ।

लाङ्गली स्त्री लाङ्गलाकारः पुष्पमस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष् (काँचड़ा) शाकभेदे अमरः ।

लाङ्गूल न० लगि-ऊलच् पृषो० । पशूनां पश्चाद्भागस्थिनि रोम गुच्छे सारसुन्दरी २शेफे मेदि० ३कुसुमे त्रिका० ।

लाङ्गूलिका स्त्री लाङ्गूलाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । पृश्निपर्ण्याम् राजनि० । [तदाकारपुष्पयुते २क्षुपभौषधे च राजनि० ।

लाङ्गूलिन् पु० लाङ्गूलमस्त्यस्य इनि । १वानरे शब्दच०

लाञ्छ अङ्कने भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । लाञ्छति अलाञ्छीत् । [दयपद्मम् । लाञ्छति अलाञ्छीत् ।

लाज भर्त्सने भ्वा०पर०सक०सेट् । लाजति अलाजीत् इदि

लाज न० लाज-अच् । १उशीरे २आर्द्रतण्डुले पु० मेदि० । ३भृष्टधान्ये (खइ) पु०ब०व० अमरः । स्त्रीत्वमप्यत्र मेदि० ।

लाञ्छन न० लाञ्छ्यते लाछि-कर्मणि ल्युट् । १चिह्ने २नामनि च मेदि० भावे ल्युट् । ३अङ्कने ।

लाट पु० लट-संज्ञायां घञ् । १देशभेदे २वस्त्रे अमरः ३जीर्णालङ्कारे शब्दर० । ४विदग्धपुरुषे च सा०द० ।

लाटानुप्रास पु० अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७८पृ० अलङ्कारशब्दे च ३८६ पृ० दृश्यम् ।

लाड क्षेपे अद०चु०उभ०सक०सेट् । लाडयति ते ।

लाभ पु० लभ्यते लभ-कर्मणि घञ् । १मूलधनादितोऽधिके लभ्यमाने धने अमरः । भावे घञ् । २प्राप्तौ ।

लामज्जक न० लायते ला-क्विप् लाः आदीयमानः मज्जा सारो यस्य कप् । वीरणमूले अमरः ।

लालन न० चु०लल-ल्युट् । स्नेहपूर्वकपालने ।

लालसा स्त्री लस-स्पृहायां यङ् लुक् भावे अ । १अतिश-येच्छायाम् अमरः । २गर्भिणीदोहदे हेमच० । ३याच्ञायां औत्सुक्ये च मेदि० । कर्त्तरि अच् । ४लोले त्रि० हेमच० ।

लाला स्त्री चु० लल-णिच् अच्-टाप् । मुखजजलस्रवे अमरः

लालाटिक त्रि० ललाटं प्रभोर्भाग्यं पश्यति ठञ् । १प्रभु-भाग्यापजीविनि कार्य्याक्षमे अमरः । ललाटात् ललाटस्थभाग्यात् आगतः तस्येदं वा ठञ् । २भाग्या-धीने त्रि० "प्राप्निस्तु लालाटिकी" इत्युद्भटः । ३ललाट-सम्बन्धिनि त्रि० ।

लालाविष पु० लालायां विषमस्य । १लूतादौ कीटे हेमच० कीटशब्दे २०५९ पृ०दृश्यम् । [हेमच० ।

लालास्राव लालां स्रावयति स्रु णिच् अण् । लूताकीटे

लालित्य न० ललितस्य भावः ष्यञ् । १सौन्दर्य्ये २मनो-हरत्वे "नैषधे पदलालित्यम्" इत्युद्भटः ।

लाव पुंस्त्री० लू-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् । १पक्षिभेदे अमरः । स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क । तत्रैव भावे घञ् । २छेदने ।

लावण न० लवणेन संस्कृतम् अण् । लवणसंस्कृते औषधादौ

लावणिक न० लवणे संस्कृतम् ठण् । १लवणे संस्कृतौषधादौ हेमच० । लवणं पण्यमस्य ठण् । २लवणविक्रयोपजी-विनि वणिग्भेदे च ।

लावण्य न० लवणस्य भावः ष्यञ्। लक्षणन्तु "मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते" उज्ज्वलमण्युक्ते देहसौन्दर्य्यभेदे च।

लासिका स्त्री लस–ण्वुल्। नर्त्तक्याम् अमरः। पृषो० लासकीत्यप्यत्र तट्टीका।

लास्य न० लस–ण्यत्। १नृत्ये अमरः। २वाद्यनृत्यगीतत्रिके मेदि०। "स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते" इत्युक्ते ३स्त्रीनृत्ये च। स्वार्थे क। तत्रैव।

लिकुच पु० लकुच–पृषो० इत्वम्। (माँदार) वृक्षे अमरः।

लिक्षा(क्षा) स्त्री लिश–गतौ क्स षड्कच्छत्वानि पृषो० वा कत्व। १यूकाण्डे शब्दर०। "जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः। तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा" २इत्युक्ते परिमाणभेदे च।

लिख लेखने तुदा०पर०सक०सेट्। लिखति अलेखीत्। कुटादिरयम् तेन लिखनमिति सिद्धम्।

लिख गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। लिङ्खति अलिङ्खीत्।

लिखन न० क्ली० लिख–भावादौ ल्युट्। १लेखने २लिपौ च।

लिखित न० लिख-भावे क्त। १लेखने। आधारे क्त। २लिपौ अमरः। विवादे अर्थसाधके ३पत्रे च "प्रमाणं लिखितं भुक्तिः" स्मृतिः। लेख्यशब्दे दृश्यम्। ४स्मृतिकारके शङ्खमुनिभ्रातरि मुनिभेदे पु०।

लिग गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। लिङ्गति अलिङ्गीत्।

लिग चित्रीकरणे चुरा०उभ०सक०सेट् इदित्। लिङ्गयति ते अलिलिङ्गत् त।

लिङ्ग पु० लिगि–अच्। १चिह्ने २पुंसोऽसाधारणचिह्ने उपस्थेन्द्रिये अमरः। ३अनुमानसाधने हेतौ ४सांख्योक्ते प्रधाने तस्यात्मविवेकहेतुत्वात् तथात्वम् ५शिवमूर्त्तिभेदे मेदि० ६व्याप्ये ७व्यक्ते शब्दनिष्ठे पदसाधुताप्रयोजके ८धर्मभेदे त्रिका० ९अर्थप्रकाशनसामर्थ्ये च। "क्षमता च लिङ्गमिति" मीमांसकाः।

शब्दधर्मलिङ्गं चास्माभिः शब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा "लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मको धर्म एव तद्विशेषश्च पुंनपुंसकत्वादिः। तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्य्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः शास्त्रे इत्थमभ्यधायि। "विकृतसत्त्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंसकत्वं सत्त्वस्याधिक्ये पुंस्त्वम् अन्यत्वे (रज आधिक्ये) स्त्रीत्वमिति"। एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थाभेदारोपात् असति बाधके अर्थेऽपि साक्षात् तत्सारतम्येण वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शाब्दबोधे शब्दभानस्येष्टत्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्गतलिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इति हर्य्युक्तेः "शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा। नो चेत् श्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते" हर्य्युक्तेश्च शब्दानां नामार्थतावगतेः। तथा प्रातिपदिकार्थभेदविवक्षायां तु श्रोत्रादिभिरेव सिद्धः सन्नतः सन् अर्थे प्रकारतया भासते इति तदर्थः। युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः शब्द इति व्यवहारात् "स्वमोर्नपुंसकादिति" पा०सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यनन्वयापत्तेर्व्यवहारसूत्रनिर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च। तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्मविशेषरूपभेदकसद्भावात्। उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति"। एवञ्च तटादिशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्व्वीकत्वेनैव वस्तुतस्तेषां भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्"।

अर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गन्तु द्वितीयादिश्रुत्यपेक्षं तत्तन्मन्त्रप्रकाश्यार्थे विनियोगसाधकं यथा "वर्हिर्देवसदनं दामीति" अत्र दामीति पदस्य दा लवने इत्यस्माद्धातोः सिद्धस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् वर्हिरित्यस्य चास्तृतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् दर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य विनियोगोऽवगम्यते" तत्त्वबोध०। प्रत्यक्षद्वितीयाश्रुत्यपेक्षं तु लैङ्गिकविनियोगस्योच्यते "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" जै० सू०। यथा "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुतिः ऐन्द्री च ऋक् "कदाचन करोरसि नेन्द्र ! दाशुषे" अस्य मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यम् तदेतत् निरूपितं तत्त्वबोधन्याम् "तथा हि गार्हपत्यमिति द्वितीयारूपप्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्याग्निगतं क्रियाजन्यप्रीतिफलान्वयित्वरूपं कर्मत्वं साक्षाद्बोधितं तथा च तस्य देवतात्वं श्रुतिप्राप्तं क्रियाजन्यप्रीतिभागित्वेनोद्देश्यस्यैव देवतात्वादिति गार्हपत्याग्नेरुपस्थानस्य शेषितावगम्यते ऐन्द्र्येति तृतीयया ऋचः करणत्वबोधनादुपस्थानशेषत्वमवगम्यते मन्त्रलिङ्गेनेन्द्रस्यापि शेषित्वमित्युभयोरुपस्थानं देवतात्वञ्चावगम्यते। तथा च विरोधः न ह्यन्यप्रकाशकमन्त्रेणान्योपस्थानं

विहितमिति तत्परीहाराय मन्त्रस्येन्द्रपदे विधिवाक्यस्थगार्हपत्यपदे वा एकत्र लक्षणावश्यकी। तत्र गार्हपत्यपदस्य इन्द्रे न लक्षणा गार्हपत्यदेवतात्वस्य लिङ्गानिरपेक्षश्रुतिप्राप्तत्वात् इन्द्रदेवतात्वन्तु लिङ्गेन विलम्बबोध्यम्। तथा हि इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यान्यथानुपपत्त्या इन्द्रमुपतिष्ठते इति कल्प्यते इति इन्द्रस्य देवतात्वं विलम्बगम्यमिति शीघ्रबोधकत्वेन श्रुतिरेव बलवतीति लिङ्गं दुर्बलम्। अतएव न समुच्चयः न वा इन्द्रस्यैवेति नियमः लिङ्गस्य दुर्बलत्वेन इन्द्रोपस्थानस्याप्राप्तत्वात्। एवञ्च श्रुतितोऽग्नेरुपस्थाने सिद्धे कथमित्याकाङ्क्षायामैन्द्र्येति। ततश्च मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशकत्वात् तेनाग्नेरुपस्थानानुपपत्तेः न ह्यन्योपस्थापकमन्त्रेणान्यस्योपस्थानं युक्तमित्यनुपपत्त्या मन्त्रस्येन्द्रपदस्य इदि परमैश्वर्य्ये इति धात्वनुसारादैश्वर्य्यगुणयोगादग्नौ लक्षणा” “यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते। मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चाच्छक्तिर्निरूप्यते। मन्त्राकाङ्क्षावशेऽन्येन्द्रशेषत्वश्रुतिकल्पना। श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्यार्थता गते। लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राकाङ्क्षानिबन्धनम्। ताञ्च श्रुतिर्विरुध्यन्ती ह्यविरोधेन गच्छति। विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गं बलीयस्त्वेन बाधते”। लिर्यं लयं गच्छति पृषो०। १०सांख्योक्ते महत्तत्त्वे देहशब्दे २७५४ पृ० दृश्यम्। ११सप्तदशावयवे लिङ्गदेहे। “सप्तदशैकं लिङ्गम्” सां० सू० “सूक्ष्मशरीरमप्याधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः। एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश। अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः। चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्तदशलिङ्गं मन्तव्यम्। न तु सप्तदश एकं चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम् उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपाद्यतयात्र लिङ्गैकत्वे एकशब्दस्य तात्पर्य्यावधारणाच्च। “कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते। ससप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः” इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेश्च सप्तदशावयवा अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः। राशिशब्देन स्थूलदेहस्यावयवित्वं निराकृतम् अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात्। स्थूलदेहस्य चावयवित्वमेकतादिप्रत्ययानुरोधेन कल्प्यत इति। अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रागुक्तः। प्राणस्यान्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदः। अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति“लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य्यः”इति सूत्रेण। अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम्। तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पश्चाद्व्यक्तीभविष्यति। चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृतमिति” भा०। “तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः” सां० सू०। “तस्य लिङ्गस्य तदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः”। अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम्” “वासना भूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये तथैव च। दशेन्द्रियं मनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः” इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः। अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्य्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः। भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा, दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरद्वयमित्याशयः। यत्तु मायावादिनो लिङ्गशरीरे तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्य्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति” भा०। वेदान्तिनये “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” इत्युक्तं सप्तदशावयवं लिङ्गशरीरमिति भेदः।

लिङ्गक पु० लिङ्गेन कायति कै—क। कपित्थवृक्षे शब्द च०।

लिङ्गपुराण पु० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे लिङ्गपुराणप्रतिपाद्यविषया यथा “ब्रह्मोवाच “शृणु पुत्र! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम्। पठतां शृण्वताञ्चैव भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। यच्च लिङ्गाभिधे तिष्ठन् वह्निलिङ्गे हरोऽभ्यधात्। मह्यं धर्मादिसिद्ध्यर्थमग्निकल्पकथाश्रयम्। तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम्। पुराणं लिङ्गमुदितं बह्वाख्यानविचित्रितम्। तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम्। परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये। पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिसंक्षेपतः पुरा”। तत्र पूर्वभागे “योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततः परम्। लिङ्गोद्भवस्तदर्चा च कीर्त्तिता हि ततःपरम्। सनत्कुमारशैलादिसंवादश्चाथ पावनः। ततो दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम्। ततो भुवनकोषाख्या

सूर्यसोमान्वयस्ततः। ततश्च विस्तरात् सर्गस्त्रिपुराख्यानकं तथा। लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम्। शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम्। प्रायश्चित्तान्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम्। अन्धकाख्यानकं पश्चाद्वाराहचरितं पुनः। नृसिंहचरितं पश्चाज्जलन्धरवधस्ततः। शैवं सहस्रनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम्। कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः। ततो विनायकाख्यानं नृत्याख्यानं शिवस्य च। उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः"। उत्तरभागे "विष्णुमाहात्म्यकथनमम्बरीषकथा ततः। सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने!। शिवमाहात्म्यसंयुक्तस्नानयागादिकं ततः। सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा। दानानि बहुधोक्तानि श्राद्धप्रकरणन्ततः। प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्त्तनम्। व्रजेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः। त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च। एतस्योपरिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया। व्यासेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः। लिखित्वैतत् पुराणन्तु तिलधेनुसमन्वितम्। फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या द्विजातये। यः पठेच्छृणुयाद्वापि लैङ्गं पापापहं नरः। स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत्। लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद्यः शृणुयात् तथा। तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितयभोगिनौ। जायेतां गिरिजाभर्त्तुः प्रसादान्नात्र संशयः" नार०पु०१०२अ०।

लिङ्गवर्द्धिनी स्त्री लिङ्गं पुरुषचिह्नभेदं वर्द्धयति वृध-णिच्-णिनि। अपामार्गे शब्दच०।

लिङ्गवृत्ति पु० लिङ्गं संन्यासादिवेशधारणमेव वृत्तिः जीविका यस्य। जीविकार्थसन्न्यासचिह्नादिधारिणि कपटपरिव्राजके अमरः।

लिङ्गिन् त्रि० लिङ्गमस्त्यस्य इनि। १चिह्नवति, २जीविकार्थसंन्यासादिचिह्नवति, ३प्रशस्तलिङ्गवति गजे च पु० जटा०। ४लिङ्गज्ञानहेतौ साध्ये ५पक्षे च। "तल्लिङ्गलिङ्गिज्ञानपूर्वम्" सा० का० व्याख्याने लिङ्गिग्रहणञ्चावर्त्तनीयं तेन लिङ्गमस्यास्तीति पक्षधर्मताज्ञानमपि दर्शितम्" त० कौ०। (गुरिया) लताभेदे राजनि०।

लिङ्गिनी स्त्री लिङ्गमिवाकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। (पंच

लिङ्गोपहित पु० लिङ्गेन हेतुना उपहितः विशिष्टः। साध्यानुमानाङ्गहेतुयुक्ते पक्षे।" आचार्यमते लिङ्गोपहित एव पक्षे लैङ्गिकस्य साध्यस्य भानम्। तथा हि वह्निव्याप्यो हि धूमो वह्नेर्लिङ्गं तद्वति पक्षे वह्नेर्भानम् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शोत्तरं जायमानानुमाने ज्ञानलक्षणया तादृशपक्षभानस्यावश्यकत्वात्। तथा च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् इत्येव तत्रानुमानप्रकारः। [अलिपत् अलिपत अलिप्त।

लिप लेपने, तुदा० उभ० सचा० सक० अनिट्। लिम्पति ते

लिपि(पी) स्त्री लिप-इक् वा ङीप्। १लिखिताक्षरके पत्ने, अमरः २लेखने च। [लेखद्धे अमरटी०।

लिपिक(का)र पु० लिपिं करोति कृ-अच् अण् वा।

लिप्त त्रि० लिप-क्त। १भुक्ते, २कृतचन्दनादिलेपे अमरः ३मिलिते सि०कौ० ४विषदिग्धे च मेदि०। ज्योतिषोक्ते राशेः षष्टिभागात्मके कलाख्ये ५भागे स्त्री। "लिप्ताद्वहीनं यदि पूर्णमेतत्" इति नी० ताजकम्। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। लिप्तिका दण्डात्मककाले।

लिप्तक पु० कुत्सितं लिप्तम् कन्। विषाक्तवाणे अमरः।

लिप्सा स्त्री लभ सन्-भावे अ। १लाभेच्छायाम् २इच्छायां अमरः। "लिप्सास्तते तृतीयवर्णके द्रव्यार्जननियमस्य कर्त्तव्यत्वमापादितं गुरुणा" मिता०। [२स्वरे च शब्दर०।

लिम्पाक पु० लिप-आकन् पृषो०। १जम्बीरभेदे (पातिलेबु)

लिवि(वी) लिप-इक् पृषो० पस्य बः वा ङीप्। लिपिशब्दार्थे अमरः। लिविकरादयोऽपि लिपिकराद्यर्थे।

लिश स्त्रैणे अल्पीभावे च दि० अक० आत्म०अनिट्। लिश्यते अलिक्षत।

लिश गतौ तु० पर० सक० अनिट्। लिशति अलिक्षत्।

लिह आस्वादने अदा० उभ० सक० अनिट्। लेढि लीढे। अलिक्षत् त। [ओदित् निष्ठातस्य नः। लीनः।

ली स्त्रैणे दिवा० आ० अक० अनिट्। लीयते अलेष्ट।

ली स्त्रैणे क्र्या०प्वा० पर० अक० अनिट्। लिनाति अलैषीत्।

ली द्रावणे वा चुरा० उभ० सक० सेट् पक्षे भ्वा० पर० अनिट्। लीनयति ते लाय(प)यति ते घृतम् लयति। अस्तेहद्रावणे लीङ् विलाययतीत्येव। प्रलम्भने अभिभवे पूजायाञ्च सक०आत्म०। तत्र नित्यमात्त्वे पुक्। जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः। अलीलनत् त अलील(प)यत् त। अलैषीत्। अलासीत्।

लीढ त्रि० लिह-आस्वादे क्त। १आस्वादिते, २स्पृष्टे च।

लीला स्त्री ली-क्विप् लियं लाति ला-क। १केलौ, २विलासे ३शृङ्गारादिजातचेष्टायाम् मेदि०। "अप्राप्तवल्लभसमा-

गमनाधिकायाः, सख्याःपुरोऽत्र निजचित्तविनोदबुद्ध्या, आलापवेशगतिहास्यविलोकनाद्यैः प्राणेश्वरानुकृतिमाकलयन्ति लीलाम्" उज्ज्वलमण्युक्ते ४प्रियानुकरणे च ।

लीलावती स्त्री लीला+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः ।१विलासवत्यां स्त्रियां, भास्कराचार्य्यस्य २पुत्र्यां, तत्कृते ३अङ्कग्रन्थभेदे मण्डनाचार्य्यस्य ४भार्य्यायां तन्नामके न्यायशास्त्रप्रसिद्धे "नाथः सृजतीत्यादिके" न्यायमतसिद्धपदार्थप्रतिपादके ५ग्रन्थभेदे, पुराणप्रसिद्धे ६वेश्याभेदे च ति० त० मत्स्यपु० । [२देवयते च त्रिका० ।

लीलोद्यान न० लीलार्थमुद्यानम् । १क्रीडनार्थे आरामे,

लुक्कायित त्रि० लुच्यते लुञ्च-अपनयने क्विप् लुक् कायो यस्य तादृश इवाचरति लुक्काय+क्विप्-क्त । अन्तर्हितदेहे

लुज कथने अट्टधातोरर्थे च चुरा० उभ०सक० सेट् इदित् । लुञ्जयति ते अलुलुञ्जत् त ।

लुञ्चित त्रि० लुञ्च–णिच्-क्त । अपसारिते दूरीकृते ।

लुट दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० भ्वा० आत्म० सेट् । लोटते लृदित् लुङि उभ० अलुटत् अलोटिष्ट ।

लुट हरणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुट दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट् । लोटयति ते अलूलुटत् त ।

लुट विलोडने, हरणे च दिवा० सक० पर०सेट् । लुट्यति अलुटत् । लृदित् चङि वा ह्रस्वः ।

लुट विलोडने सम्बन्धे च दिवा० सक०पर०सेट् । लुट्यति अलोटीत् । अत्रार्थे भ्वादिरपि । लोटति ।

लुट गतौ चौर्य्ये च सक० खञ्जीभावे आलस्ये च अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुठ प्रतिघाते भ्वा० आ० लुङि उभ० सक० सेट् । लोठते । अलुठत् अलोठिष्ट । लृदित् चङि न ह्रस्वः ।

लुठ उपघाते भ्वा० पर० सक० सेट् । लोठति अलोठीत् ।

लुठ लोठे तु० कु० प० अक० सेट् । लुठति अलुठीत् ।

लुठ चौर्य्ये चु० उभ०सक०सेट् । लोठयति ते अलूलुठत् त ।

लुठन न० कु० लुठ-ल्युट् । अश्वादेर्भूम्यादौ श्रमापनयनार्थं पुनः पुनरङ्गचालने (लोटा) त्रिका० ।

लुठित त्रि० लुठ-क्त । भूमौ कृतभूरिदेहपरावर्त्तने ।

लुड मन्थने भ्वा०पर०सक०सेट् । लोडति अलोडीत् ।

लुड संवृतौ सक० क्षोभे अक० तु० कु० पर० सेट् । लुडति अलुडीत् । लुडनम् ।

लुण्ट अवज्ञाय चौर्य्ये च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । लुण्टयति ते लुण्टति अलुलुण्टत् त अलुण्टीत् । कर्म्मणि लुण्ट्यते ।

लुण्टक पु० लुण्ट-ण्वुल् । (नटिया) शाकभेदे शब्दच० ।

लुण्टाक त्रि० लुटि-षाकन् । चौरे स्त्रियां ङीप् ।

लुण्ठक त्रि० लुठि-ण्वुल् । चौरे ।

लुण्ड चौर्य्ये चु०उ०सक०सेट् । लुण्डयति ते अलुलुण्डत् त

लुथ बधे सक० क्लेशे अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुन्थति अलुन्थीत् ।

लुन्च अपनयने भ्वा०पर०सक०सेट् । लुञ्चति अलुञ्चीत् ।

लुप छेदने विनाशने च तु०मुचा०उभ०सक० अनिट् । लुम्पति ते अलुपत् अलुप्त । लृदित् चङि वा ह्रस्वः । अलूलुपत् त अलुलोपत् त । [अलोपीत् नित्यमङ् इत्येके ।

लुप आकुलीभावे दिवा० पर० अक० सेट् । लुप्यति अलुपत्

लुप्त न० लुप-क्त । १अपहृतधने । २छिन्ने ३नष्टे त्रि० ।

लुब अर्द्दने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित् । लुम्बयति ते लुम्बति । अलुलुम्बत् त अलुम्बीत् ।

लुब्ध पु० लुभ-क्त । १व्याधे । २लम्पटे शब्दर० ३लोलुपे च मेदि० । स्वार्थे क । तत्रैव । लुब्ध इव कायति कै–क । लुब्धक व्याधाकारताराभेदे खगोलशब्दे २४२२पृ०दृश्यम् ।

लुभ विमोहने तु० पर० अक० सेट् । लुभति अलोभीत् ।

लुभ आकाङ्क्षायां दि० पर० सक० सेट् । लुभ्यति । इरित् अलुभत्-अलोभीत् ।

लुल विमर्दने भौ० पर० सक० सेट् । लोलति । अलोलीत् ।

लुलाप पुंस्त्री० लुल घञर्थे क तमाप्नोति आप्-अण् । महिषे अमरः स्त्रियां ङीप् । [लुलितपतत्त्रिमालम्" भट्टिः ।

लुलित त्रि० लुल क्त । १आन्दोलिते, २चालिते च "अथ

लुष चौर्य्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुष हिंसायां भौ० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुह आकाङ्क्षायां भ्वा० पर० सक० अनिट् । लोहति अलुहत् । [लावीत् ।

लू छेदने क्र्या०प्वा० उभ० सक० सेट् । लुनाति लुनीते अ-

लूता स्त्री लू-तक् । कीटभेदे (माकड्सा) अमरः । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । तत्रैव । २पिपीलिकायां ३रोगभेदे (मर्म्मव्रण) मेदि० ।

लून त्रि० लू-क्त निष्ठातस्य नः । छिन्ने अमरः ।

लूम न० लू-मक् । लाङ्गूले अमरः । [लुषत् ।

लूष बधे स्तेये च चु० उभ० सक० सेट् । लूषयति ते अलू-

लेख पु० लिख्यते पूजार्थं चित्रादिपटेऽसौ लिख-कर्म्मणि घञ् ।१देवे अमरः । भावे घञ् ।२लेखने । कर्म्मणि घञ् ।

३लेख्ये त्रि० मेदि०। आधारे घञ्। ४लेखनाधारे पत्रे "निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन" इति माघः।

लेखक पु० लिख-ण्वुल्। लिपिकरे अमरः। लेखकलक्षणादि मत्स्यपु० १८९ अ० उक्तं यथा "सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः। लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै। शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान्। अक्षरान् वै लिखेद् यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः। उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः। बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्याद् नृपोत्तम!। वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित्। अनाहार्य्यो नृपे भक्तो लेखकः स्याद् नृपोद्वह"।"सकृदुक्तगृहीतार्थो लघुहस्तो जिताक्षरः। सर्वशास्त्रसमालोकी प्रकृष्टो नाम लेखकः" चाणक्यः राजलेखकलक्षणं तु पत्रकौमुद्यामुक्तं यथा "ब्राह्मणो मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः। नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः। मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः। सन्धिविग्रहभेदज्ञो राजकार्य्ये विचक्षणः। सदा राज्ञो हितान्वेषी राजसन्निधिसंस्थितः। कार्य्याकार्य्यविचारज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः। स्वल्पवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मवित्। एवमादिगुणैर्युक्तः स एव नृपलेखकः। नृपानुवर्त्ती सततं नृपविश्वासरक्षकः। नृपतेर्हितकान्वेषी स एव राजलेखकः"।"लेखकानपि कायस्थान् लेख्यकृत्ये विचक्षणान्" पराशरेणोक्तं कायस्थस्य लेखकत्वं विवादान्तर्गतविषयलेखने एव न पुस्तकादौ अब्राह्मणलिखितपुस्तकस्य पाठनिषेधात्।

लेखन न० लिख०ल्युट्। १पत्रादौ वर्णादिविन्यासे, २छर्दने च। आधारे ल्युट्। ३भूर्जपत्रे मेदि०। लिख्यतेऽनया ल्युट्। ४काशे राजनि० ५लेखनसाधने (कलम) स्त्री ङीप्। "मस्याधारं लेखनीञ्च" इति ति०त०। ६रोगोत्सारणार्थशस्त्रभेदे स्त्री ७अञ्जनाङ्ग व्यापारभेदे ८चूर्णभेदे च न०। ९लेखनसाधनवर्त्तिभेदे स्त्री भावप्र० तत्र लक्षणक्रिया तत्साधनलेखनीप्रमाणञ्चोक्तं यथा

"लेखनं क्षारतिक्ताम्लरसैरञ्जनमुच्यते। नेत्रवर्त्मसिराजालस्रोतःशृङ्गाटकाश्रितम्। मुखलालाक्षिभिर्दोषमुत्क्लेश्य स्रावयेच्च तत्"। तद्वर्त्तिमानं तत्रैव "एरण्डमात्रा वर्त्तिस्तु लेखनी स्यात् प्रमाणतः। चूर्णं तु लेखनं वैद्यैर्द्विशलाकं प्रदीयते"। तस्य शलाकास्वरूपादि तत्रैव "मुखे मुकुलमाकारा कलायपरिमण्डला। अष्टाङ्गुला शलाका स्यादश्मजा धातुजाऽथ वा" कलायपरिमण्डला अग्रे कलायवद् वर्त्तुला।"ताम्रलोहाश्मसञ्जाता शलाका लेखने मता"। चन्द्रोदयाख्या लेखनी वर्त्तिश्च तत्रोक्ता यथा "शङ्खनाभिविभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला। पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम्। छागक्षीरेण संपिष्य वर्त्तिं कुर्य्यात् यवोन्मिताम्। एरण्डमात्रां संपिष्य जलैः कुर्य्याद्यथाञ्जनम्। तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्बुदम्। रात्र्यन्ध्यं वार्षिकं पुष्पं वर्त्तिश्चन्द्रोदया हरेत्"। रसक्रिया लेखनी तत्रैवोक्ता यथा "तुत्थमाक्षिकसिन्धूत्थसिताशङ्खमनःशिला। गैरिकं सिन्धुफेनञ्च मरिचं चेति चूर्णयेत्। संयोज्य मधुना कुर्यादञ्जनार्थं रसक्रियाम्। वर्त्मरोगार्मतिमिरकाचशुक्लहरीं पराम्"। चूर्णलेखनञ्च तत्रोक्तं यथा "दक्षाण्डत्वक्शिलाकाचशङ्खचन्दनसैन्धवैः। अञ्जनं हरते नित्यं सर्वानक्षिगदान् बलात्" दक्षः कुक्कुटः"। अक्षरलेखनीप्रमाणादि योगिनीतन्त्रोक्तं यथा "वंशस्था लिखेद् यस्तु तस्य हानिर्भवेद् ध्रुवम्। ताम्रसूच्या तु विभवो भवेच्च तत्क्षयो भवेत्। महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शलाकया। पित्तलस्य सूच्या वै नातिवृद्धिः प्रजायते। तथा अग्निमयैर्देवि! पुत्रपौत्रधनागमः। रैत्येन विपुला लक्ष्मीः कांस्येन मरणं भवेत्। अष्टाङ्गुलप्रमाणेन दशाङ्गुलेन चाथ वा। चतुरङ्गुलसूच्या वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे!। तत्तदक्षरसंख्याते स्वल्पायुर्याति वै दिने।"

लेखनिक पु० लेखनं शिल्पमस्य ठन्। लिपिकरे मेदि०।

लेखर्षभ पु० लेख ऋषभ इव श्रेष्ठत्वात्। इन्द्रे अमरः।

लेखहार पु० लेखं हरति हृ-अण्। १पत्रवाहके। ण्वुल्। लेखहारकोऽप्यत्र।

लेखा स्त्री लिख-अ टाप्। १रेखायां, २पङ्क्तौ च। आधारे संज्ञायां घञ् टाप्। ३लिपौ मेदि०।

लेख्य त्रि० लिख-ण्यत्। १लेखनीये। २व्यवहारे स्वत्वाद्यावेदके पत्रभेदे न०। तल्लक्षणादि वीरमि० उक्तं यथा "अथ लेख्यं निरूप्यते। तत्र वृहस्पतिः "साक्षिणामेष निर्दिष्टः संख्यालक्षणनिश्चयः। लिखितस्याधुना वच्मि विधानमनुपूर्वशः। षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम्। धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा। राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितन्तथा। लेख्यन्तु त्रिविधञ्चोक्तं भिन्न-

बहुधा पुनः। भागदानक्रयाधानसंविद्दासऋणादिभिः। सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम्”। मरीचिरपि“स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च। लिखितेनाप्नुयात् सिद्धिमविसंवादमेव च” विभागो दायभागः आधानमाधीकरणम् संवित्समयः आदिशब्देन विशुद्ध्यादिपरिग्रहम्। भागपत्रादीनां लक्षणमाह बृहस्पतिः “भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम्। विभागपत्रं कुर्वन्ति १भागलेख्यं तदुच्यते। भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्य्याच्चन्द्रार्ककालिकम्। अनाच्छेद्यमनाहार्य्यं दानलेख्यन्तु२ तद्विदुः। गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्। पत्रं कारयते यत्तु ३क्रयलेख्यं तदुच्यते। जङ्गमं स्थावरम्बन्धं दत्त्वा लेख्यं करोति यः। गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं४ तदुच्यते। ग्रामे देशे च यत्कुर्य्यात् सत्यलेख्यं परस्परम्। राजाविरोधिधर्म्मार्थं संवित्पत्रं५ वदन्ति तत्। वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यः। कर्म्माणि ते करिष्यामि दासपत्रं६ तदुच्यते। धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्य्याच्च कारयेत्। उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तमृणलेख्यं७ मनीषिभिरिति”। विशुद्धिपत्रमुक्तं कात्यायनेन “अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते बुधैः। विशुद्धिपत्रकं देयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम्”। सन्धिपत्रमप्याह स एव “उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते। वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम्”। अन्वाधिपत्रमाह प्रजापतिः “धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि। कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्व्वं वाऽस्य समर्पयेत्”। पूर्व्वमाधिपत्रम्। सीमापत्रमप्याह कात्यायनः “सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते” इति। ऋणशोधने कृते ऋणपत्रनाशादौ सति प्राप्तिपत्रमुत्तमर्णेनाधमर्णाय देयमित्याह याज्ञवल्क्यः “दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत्”। अत्र लौकिकं सप्तविधं लेख्यं स्वकृतान्यकृतभेदेन द्विविधं नारदेनोक्तम् “लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतन्तथा”। स्वकृते साक्ष्यनियमोऽन्यकृते तन्नियम इत्याह्योत्तरार्द्धेन स एव “असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति”। असाक्षिमदपीत्यर्थः। याज्ञवल्क्यः “विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितञ्च यत्। तत्प्रमाणं स्मृतं सर्व्वं बलोपधिकृतादृते”। इत्यपिशब्दः प्रागुक्तबलोपधिकृतत्वपर्य्युदासः सर्व्वलेख्यविषयो न स्वकृतमात्रविषयः। तथा च मनुः “बलाद्भुक्तं बलाद्दत्तं बलाद्यच्चापि लेखितम्। सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत्”। नारदोऽपि “मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतञ्च यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतन्तथेति”। अन्यकृते विशेषान्तरमाह योगीश्वरः “यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्। लेख्यन्तु साक्षिमत्कार्य्यं तस्मिन्धनिकपूर्व्वकम्। समामासतदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम्”। धनिकनामपूर्व्वकमित्यनेनोत्तमर्णनामोपरि लेख्यमधमर्णनाम तदध इत्यर्थः। एतदधमर्णपत्रादिविषयमन्यत्राऽसम्भवात्। समामासादि यथा सम्भवमन्यत्रापि सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तगुणनाम बह्वृचः कठ इत्यादि। वशिष्ठोऽपि “कालं निवेश्य राजानं स्थानं निवसनन्तथा। दायकं ग्राहकञ्चैव पितृनाम्ना च संयुतम्। जातिं गोत्रञ्च शाखाञ्च द्रव्यमाधिं ससङ्ख्यकम्। वृद्धिं ग्राहकहस्तञ्च विदितार्थौ च साक्षिणौ”। स्थानं जनपदः। निवसनं पुरग्रामादिकं ग्राहकोऽधमर्णः। तन्निवेशनप्रकारमाह योगीश्वरः “समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्। मतं मेऽमुकपुत्त्रस्य यदत्रोपरि लेखितमिति”। साक्षिणामित्यनेन द्वयोरभ्यनुज्ञानात् अवरत्वनियमो नाधिक्ये त्वानैकत्यं न भवत्येवेति। अत्र साक्षिलेखकाभ्यां स्वहस्तचिह्नं कार्य्यमित्याह स एव “साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्व्वकम्। अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः। उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना। लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्”। समा इत्यनेन गुणसाम्यं सङ्ख्यासाम्यञ्च वैषम्यानियमाय विवक्षितम्। असमा इत्यकारप्रश्लेषस्तु वैषम्यस्य सामान्यत एव साक्षिषु प्राप्तेर्नोपादेयः। ऋणिसाक्षिणोः सर्व्वथा लिप्यनभिज्ञत्वे नारद आह “अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् स्वमतं स तु लेखयेत्। साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्व्वसाक्षिसमीपतः” इति।

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तम् तत्त्रैविध्यं विविनक्ति बृहस्पतिः “दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टे पटेऽथ वा। शासनं कारयेद्धर्म्म्यं स्थानवंशादिसंयुतम्। मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे। दत्तम्मयामुकायाद्य दानं सब्रह्मचारिणे। चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्त्रपौत्रान्वयानुगम्। अनाच्छेद्यमनाहार्य्यं सर्व्वभागविवर्जितम्। दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं हर्त्तुर्नरकमेव च। षष्टिं

वर्षसहस्राणि दानाच्छेदफलं लिखेत्। ज्ञातं मयेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः। समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षाक्षरान्वितम्। एवंविधं राजकृतं शासनं१ समुदाहृतम्। देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति। सेवाशौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं२ तथा। पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृपः। प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं३ तदुच्यते"। सब्रह्मचारिणे अमुकशाखाध्यायिने। सर्वभागविवर्जितम् सकलराजपुरुषादिदेशांशरहितम्। योगीश्वरः शासनपत्रमाह "भूमिं दत्त्वा निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत्। आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः। पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम्। अभिलेख्यात्मनोऽवंश्यानात्मानञ्च महीपतिः। प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम्। स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरमिति"। इयन्ति पर्णक्रमुकभारादीनि पर्णक्रमुकादीन्यस्मै देयानीति राज्ञो नियतदानाज्ञानिबन्धं कारयेत् सन्धिविग्रहाद्यधिकारिद्वारेत्यर्थात्। तथा च व्यासः "राज्ञा तु स्वयमुद्दिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः। ताम्रपट्टे पटे वापि प्रलिखेद्राजशासनमिति"। प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूम्यादिस्तत्परीमाणं प्रतिग्रहपरीमाणं उपसर्गस्य दीर्घो बाहुलकः। दीयत इति दानम् भूम्यादि तस्य च्छेदः क्षेत्रादेर्मर्यादा तदुपवर्णनं तन्निर्देशम्। आत्मवंश्यादीनभिलिख्येत्यन्वयः। इदञ्च साधुशब्दैरेव लेखनीयं न लौकिकवत्तदनियमः। तथा च संग्रहकारः "राजा स्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन संयुतम्। युक्तं राजाभिधानेन मण्डितं राजमुद्रया। सुलिप्यनपशब्दोक्तिसम्पूर्णावयवाक्षरम्। शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रहलेखकैः"। अन्तिमपादोत्तरं लिखितमिति शेषः। तस्मिन्नेव लौकिके देशभाषादिप्रतिषेधो नेत्याह नारदः "देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति"। शासने राज्ञा स्वहस्तेनैव स्वसम्मतं लेख्यमित्यप्याह व्यासः "सन्निवेशं प्रमाणञ्च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम्। मतम्मेऽमुकपुत्त्रस्य अमुकस्य महीपतेः"। सन्निवेशं प्रमाणञ्चेत्यस्य पूर्ववाक्ये प्रलिखेदित्यत्रान्वयः तयो राजस्वहस्तलिखनानियमात्। इदञ्च राज्ञा प्रतिगृहीत्रे समर्पणीयमित्याह विष्णुः "पटे वा ताम्रपट्टे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कमागामिनृपतिपरिज्ञानार्थं दद्यादिति"। अतएव दत्तापहारदोषप्रतिपादनमपि भाविनृपप्रत्यायनार्थं तत्रावश्यकमित्यप्याह व्यासः "षष्टिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं तथा। आगामिनृपसामन्तबोधनायाभिलेखयेत्" इति। षष्टिवर्षसहस्राणीत्यादि पुराणवचनप्रसिद्धं दानाच्छेदयोः दानापहारयोः स्वर्गादिनरकादिफलं लेखयेद्राजेत्यर्थः।"

लेख्यपत्त्र पु० लिख्यतेऽत्र ण्यत् लेख्यं पत्रं यस्य। १तालवृक्षे भरतः। कर्म०, २लेख्ये पत्रे न० [लिपते अलेपिष्ट।

लेप गमने भ्वा० आत्म० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लेप पु० लिप लेप-वा घञ्। १भोजने, २लेपने च मेदि०। कर्म्मणि घञ्। ३सुधायाम् (कालिचुन) विश्वः। ४पितृदत्तपिण्डशेषे "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" स्मृतिः। [पलगण्डे पु० अमरः।

लेपक त्रि० लिम्पति लिप-ण्वुल्। १लेपनकरे २जातिभेदे

लेपन न० लिप-ल्युट्। (लेपा) इति ख्याते १व्यापारे। कर्मणि ल्युट्। २तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

लेय पु० सिंहराशौ ज्यो० त०।

लेलिहा स्त्री सर्वदेवजीवन्यासाङ्गे मुद्राभेदे तल्लक्षणं यथा "तर्जनीमध्यमाऽनामाः समं कुर्यादधोमुखीः। अनामायां क्षिपेत् वृद्धामृज्वीं कृत्वा कनिष्ठिकाम्। लेलिहा नाम मुद्रेयं जीवन्यासे प्रकीर्त्तिता" तन्त्रसा०।

लेलिहान पु० लिह यङ् लुक् ताच्छील्ये चानश्। १शिवे शब्दर० २सर्पे पुंस्त्री० हेमच०। ३पुनःपुनर्लेहनकरे त्रि० तारादेवतापूजाङ्गे अङ्गुल्यादिसन्निवेशविशेषरूपे ४मुद्राभेदे स्त्री। तल्लक्षणं यथा "वक्त्रं विस्तारितं कृत्वा ह्यधो जिह्वां च चालयेत्। पार्श्वस्थं मुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्त्तिता" तन्त्रसा०। [२अल्पत्वे च।

लेश पु० लिश-अल्पीभावे घञ्। १अल्पे २लवे अमरः।

लेष्टु पु० लिश-तुन्। लोष्टे अमरः। [लोष्टुभेदनोऽप्यत्र।

लेष्टुघ्न पु० लोष्टुं हन्ति हन-क। लोष्टभेदके मुद्गरे शब्दच० ल्यु

लेह पु० लिह-घञ्। १आहारे २आस्वादे जिह्वया रसादानव्यापारभेदे (चाटा) च हेमच०। भावे ल्युट्। लेहनमप्यत्र न०।

लेहिन पु० लिह-इनन्। टङ्कणे (सोहागा) हेमच०।

लेह्य त्रि० लिह-ण्यत्। जिह्वया १आस्वाद्ये। २अमृते न० शब्दच०।

लैङ्ग न० लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। अष्टादशसु महापुराणेषु एकादशे १महापुराणे। लिङ्गं तदाकारः

अस्त्यस्याः फलेषु अण् ङीप्। २लिङ्गिनीवृक्षे स्त्री राजनि०तस्येदमण्।३लिङ्गसम्बन्धे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

लैङ्गिक त्रि० लिङ्गेनानुमापकचिह्नादिना आपादितस्तत आगतो वा ठण्। लिङ्गादिभिः १कल्पिते २अनुमिते साध्ये लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानमित्याचार्य्याः। अर्थप्रकाशसामर्थ्यलिङ्गेन कल्पिते ३मन्त्रादीनां तत्तत्कर्म्मादि विनियोगे च।

लोक दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट्। लोकयति ते अलूलुकत् त।

लोक दर्शने भ्वा०आ०सक०सेट्। लोकते अलोकिष्ट लुलोके। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अलुलोकत् त।

लोक पु० लोक्यतेऽसौ लोक-घञ्। १भुवने भुवनशब्दे दृश्यम्। २जने च अमरः। भावे घञ्। ३दर्शने।

लोककान्ता स्त्री ६त०। १ऋद्धिनामौषधे राजनि० २लोकस्वामिनि ३लोकप्रिये च त्रि०। [अमरः।

लोकजित् पु० लोकं लोकाचारं जितवान् जि-क्विप्। बुद्धे

लोकपाल पु० लोकान् पालयति पा-णिच् अण्। १लोकपालके नृपे, २इन्द्रादिदिक्पाले, ३विनायकादिषु पञ्चसु। ४लोकरक्षकमात्रे त्रि०। लोकनाथादयोऽप्यत्र।

लोकबान्धव पु० लोकानां बान्धवः सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वात्। सूर्य्ये जटा०। [लोकबहिर्भूते।

लोकबाह्य त्रि० बहिश्चरति बहिस्+ष्यञ् टिलोपश्च ५त०।

लोकमातृ स्त्री लोकानां मातेव रक्षित्री। १लक्ष्म्याम् अमरः ६त०। लोकानां ज्ञातरि त्रि०।

लोकलोचन पु०लोकैर्लोच्यतेऽनेन लुच ल्युट्।१सूर्य्ये शब्दर० लोकस्य लोचनमिव। सूर्य्ये न०। लोकनेत्रादयोऽप्यत्र न०

लोकायत न० लोकेषु आयतम् विस्तीर्णम् अनायाससाध्यत्वात्। चार्वाकमतसिद्धधर्म्मे शब्दच०।

लोकायतिक पु०लोकायतं तन्मतम् अस्त्यस्य ठन्। चार्वाके।

लोकालोक पु० लोक्यतेऽसौ लोकः न लोक्यतेऽसौ कर्म्म०। स्वनामख्याते सूर्य्यकिरणसम्पर्कसीमापर्वते। तस्य च पार्श्वयोरातपानातपसम्बन्धात्तथात्वम्।

लोकेश पु० ६त०। १ब्रह्मणि अमरः। २नृपतौ ३पारदे च राजनि०बुद्धभेदे त्रिका०। [न ह्रस्वः। अलुलोचत् त।

लोच दीप्तौ चु०उभ०अक० सेट्। लोचयति ते ऋदित् चङि

लोच दर्शने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। लोचते अलोचिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोचक न० लोच-ण्वुल्। १मांसपिण्डे, २अक्षितारके ३कज्जले ४स्त्रीणां ललाटाभरणे, ५नीलवस्त्रे, ६कर्णपूरे, ७कदल्यां, ८मूर्वायां ९निर्बुद्धौ भ्रू १०स्थचर्मणि मेदि० ११सर्पकञ्चुके शब्दर०।

लोचन न०लोच्यतेऽनेन लोच-करणे ल्युट्। १नेत्रे अमरः। भावे ल्युट्। २दर्शनक्रियायाम्। युच्। ३दर्शने ४आलोचने च स्त्री टाप् अमरः। ३महाप्राणिकीटे स्त्री राजनि० ङीप्।

लोचनहिता स्त्री ६त०। तुत्थाञ्जने (तुँते) राजनि०।

लोचमस्तक पु० लोच्यते लोचं मस्तकं यस्य। मयूरशिखायाम् अमरः।

लोट(ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। लोट(ड)ति। अलोटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोणा स्त्री लवणमस्त्यस्याः भक्षणसमये अपेक्ष्यत्वेन अच्। १क्षुद्राम्लिकायाम् राजनि०। लोणाम्लाप्यत्र स्त्री राजनि०

लोणार न० लवणमृच्छति कारणत्वेन ऋ-अण् उप०स०। पृषो० लवणजे क्षारभेदे राजनि०।

लोत न० लू-तन्। १चोरितधने, लोप्त्र (वमाल) जटाधरः २चिह्ने सि० कौ०। ४नेत्राम्बुनि त्रिका० ५लवणे च

लोत्र न० लू-ष्ट्रन्। १चक्षुर्जले, २चोरितधने च संक्षिप्तसा०।

लोध पु० रुध-अच् रस्य लः। स्वनामख्याते वृक्षे रत्नमा०।

लोध्र पु० रुध-रन् रस्य लः। (लोध) ख्याते वृक्षे अमरः। "लोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत्। कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशोथहृत्" भावप्र०।

लोप पु० लुप-भावे घञ्। १विनाशे २छेदने, ३आकुलीभावे, ४व्याकरणोक्ते अदर्शनरूपे नाशे च। लोपयति स्त्रीणां रूपगर्वम् अच्। २अगस्त्यमुनिपत्न्यां स्त्री जटा०।

लोपापक पुंस्त्री० लोपमदर्शनमाप्नोति द्रुतम् आप-ण्वुल्। शृगाले शब्दमा० स्त्रियाम् अजा० टाप् अत इत्वम्।

लोपामुद्रा स्त्री मुदं राति रा-क कर्म०। अगस्त्यमुनिपत्न्याम् अमरः।

लोप्त्र न०लुप-ष्ट्रन्। स्तेयधने स्त्रीत्वमप्यिच्छति तन्मते ङीष्।

लोभ पु० लुभ-आकाङ्क्षायां भावे घञ्। परद्रव्येषु अतिशयिताभिलाषे "परवित्तादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते। अभिलाषो द्विजश्रेष्ठ! स लोभः परिकीर्त्तितः" पद्मपु०।

लोभिन् त्रि०लुभ-णिनि। परद्रव्येषु अतितृष्णावति जटा०।

लोभ्य पु० लुभ-कर्मणि यत्। १मुद्गे हेमच०। २लोभनीयपदार्थे त्रि०। [अमरः। तत्प्रधाने २लाङ्गूले न० जटा०।

लोम न० लू-मन्। देहजाते केशाकारे १रोमाख्ये द्रव्ये

लोमकर्ण पुंस्त्री लोमबहुलः कर्णौ यस्य शाक०। शशके

हेमच० तत्कर्णस्य लोमशत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीष्।

लोमकूप पु० लोम्नां कूप इव। रोमाधारे १बिन्दाकारे गर्त्ते

लोमघ्न न० लोमानि हन्ति हन-टक्। (टाक) रोगभेदे।

लोमन् पु० लू-मनिन्। देहस्थे केशतुल्ये (रो॰या) पदार्थे अमरः। [नृपभेदे रामा०

लोमपाद पु० लोमयुक्तौ पादावस्य शा०त०। अङ्गदेशस्थे

लोमश पु० लोमानि बाहुल्येन सन्त्यस्य श। १मुनिभेदे २मेषे ३लोमयुक्ते त्रि० मेदि०। ४काकजङ्घायां ५जटामांस्यां, ६वचायाम् ७शुकशिम्ब्याम् ८महामेदायां ९काशीसे १०शाकिनीभेदे च स्त्री मेदि० ११शणपुष्प्याम् १२अतिबलायां च स्त्री विश्वः। १३गन्धमांस्यां स्त्री राजनि०। [राजनि०।

लोमशकाण्डा स्त्री लोमश इव काण्डोऽस्याः। कर्कट्याम्

लोमशपर्णिका स्त्री लोमशानीव पर्णानि यस्याः कप् अत इत्त्वम्। माषपर्ण्याम् शब्दच०। [राजनि०।

लोमशपुष्पक पु० लोमशमिव पुष्पमस्य कप्। शिरीषवृक्षे

लोमशातन न० लोमानि शातयति शद-णिच् तान्तादेशः ल्यु। लोमपातने औषधभेदे गरु० पु० १८५ अ० तदौषधमुक्तं यथा "हरितालशङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना। एतद्द्रव्येण चोद्वर्त्य लोमशातनमुत्तमम्। लवणं हरितालञ्च तण्डुलाश्च फलानि च। लाक्षारससमायुक्तं लोमशातनमुत्तमम्। सुधा च हरितालञ्च शङ्खश्चैव मनःशिला। सैन्धवेन सहैकत्र छागमूत्रेण पेषयेत्। तच्चूर्णोद्वर्त्तनादेव लोमशातनमुत्तमम्"।

लोमहर्षण न० लोम्नां हर्षणं हर्षजनकव्यापार इव उद्भेद इति यावत्। १रोमाञ्चे। लोमानि हर्षयति उत्तमश्लोककथया हृष-णिच-ल्यु। व्यासशिष्ये सूतवंश्ये स्वनामख्याते २पौराणिके पु० "प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै लोमहर्षणः। पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः" विष्णु पु०।

लोमहृत् पु० लोमानि हरति हृ-क्विप् तुक् च। १हरिताले हेमच०। लोमशातनशब्दे तस्य तथात्वं दृश्यम्।

लोल त्रि० लोड-अच् डस्य लः। १सतृष्णे २चञ्चले च अमरः च ३जिह्वायां ४लक्ष्म्याञ्च स्त्री मेदि०।

लोलार्क पु० काशीस्थे अर्कमूर्त्तिभेदे काशीख० ४६ अ०।

लोलिका स्त्री लोडयति सेवने दन्तान् लोड-ण्वुल् डस्य लः। १चाङ्गेर्याम् (चुकोपालङ्) जटा०।

लोलित त्रि० लुल-विमर्दे णिच् क्त। चालिते।

लोलुप(भ) त्रि० लुभ-यङ्-अच् पृषो० भस्य वा पः। अतिलोभयुक्ते अमरः। [अलोहिष्ट।

लोष्ट संहतौ राशीकरणे भ्वा० आ० सक० सेट्। लोष्टते

लोष्ट पुं न० लोष्ट-अच्। १मृत्पिण्डे (ढेल) अमरः।२लोहमले राजनि०।

लोष्टघ्न पु० लोष्टं हन्ति मर्दयति हन०क। लोष्टभेदने मुद्गरादौ भरतः। [भेदनसाधके मुद्गरादौ भरतः।

लोष्टभेदन पु० लोष्टं भिनत्ति विमर्दयति भिद-ल्यु। लोष्ट०

लोष्टु पु० लोष्ट-तुन्। लोष्टे हेमच०।

लोह पुं न० लू-विच् लौत्वं जहाति हा-क। १धातुभेदे अमरः। २धातुमात्रे मेदि० ३रुधिरे राजनि०। ४अगुरुचन्दने न० अमरः। धातुभेदस्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा "अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः "पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि। उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च। लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी। गुरुताद्दृढतोत्क्लेदकफदाहस्य कारिता। अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु। लोहं तिक्तरसं शीतं मधुरं तुवरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि। पाण्डुत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेद् हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च। नानारुजाश्चापि तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलोहम्। जीवहारि मदकारि चायसं चेदशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम्। पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाश्च यच्छति। कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः"। तत्र सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च "समार्द्रच्छुराकाराण्यङ्गान्यस्त्रेन लेपयेत्। लोहे स्युर्यत्र सूक्ष्माणि तत्सारमभिधीयते। लोहसारो ह्ययं हन्यादुग्रहणीमतिसारकम्। अर्द्धसर्वाङ्गजं वातं शूलञ्च परिणामजम्। छर्दिञ्च पीनसं पित्तं श्वासं कासं व्यपोहति"। अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च। "यत् पात्रेण प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्तो हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः। तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलोहं तदुक्तम्। गुल्मोदरार्शःशूलाममामवातं भगन्दरम्। कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो हरेत्। प्लीहान-

मन्दपित्तञ्च यक्ष्माणमपि शिरोरुजम्। सर्वान् रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः। बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत्"। अथ किट्टस्य "ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते। लोहसिंहानिका किट्टं सिंहानञ्च निगद्यते। यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्"। अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते "पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा। एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते"। अथ लोहस्य मारणविधिः "शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः। मर्द्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटद्वयम्। पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्निकारसैः। पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णा मृतिर्भवेत्"। अन्यच्च। "क्षिपेद्द्वादशभागेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः। मर्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात्। सत्याऽनुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽन्यो लोहमारणे। कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाऽधुना। मृतकाद्द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्। द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः। यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके। घर्मे धृत्वा रुचकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः। यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः। दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्। पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्। दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तन्नवगुणवारिणा। तद्रसेनायसश्चूर्णं सन्नीयात् प्लावयेदपि। आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः। एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशयः। एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्"। एवं मारितलोहस्य गुणाः "लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि। गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नव रत्तिकाः। तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः। कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकान्तथा। मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लोहसेवकः" भावप्र०। "यदा तु आयसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः। स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते" मत्स्यपु०। "अयःपात्रे पयःपानं गव्यं सिद्धान्नमेव च। मद्यादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा। फलं मूलञ्च यत् किञ्चिदभक्ष्यं मनुरब्रवीत्" ब्रह्मवै०।

लोहकण्टक पु० लोहमिव कठिनः कण्टको यस्य। १मदनवृक्षे शब्दच०। २लोहमयकण्टके च।

लोहकार पु० लोहं तन्मयं शस्त्रादि करोति कृ-अण्। कर्मकारे। ण्वुल्। लोहकारकोऽप्यत्र। "गोपालात् तन्तुवाय्यां वै कर्मकारोऽभवत् सुतः" पराशरोक्ते जातिभेदे पुंस्त्री०।

लोहकिट्ट न० ६त०। लोहमले। (लोहार गु)। राजनि०

लोहचूर्ण न० ६त०। (लोहाचुर) ख्याते १पदार्थे २लोहमले राजनि०।

लोहज न० लोहात् लोहाभ्यां वा जायते जन-ड। १लोहमले राजनि० २धातुद्वयजे कांस्ये च हेमच०।

लोहद्राविन् पु० लोहानि धातुद्रव्याणि द्रावयति द्रु-णिच् णिनि। १टङ्कणे (सोहागा) राजनि०। २धातुद्रावके त्रि०। [अमरः स्त्रियां ङीप्।

लोहपृष्ठ पुंस्त्री० लोहमिव कठिनं पृष्ठमस्य। कङ्कपक्षिणि

लोहमारक पु० लोहं मारयति जारयति मृ-णिच्-ण्वुल्। शालिञ्चशाके त्रिका०। [२लोहग्राहके त्रि०।

लोहल पु० लोहमिव लाति ला-क। १अव्यक्तवचने अमरः

लोहवर न० लोहेषु सर्वधातुषु मध्ये वरम्। स्वर्णे मेदि०।

लोहश्लेषण न० लोहानि स्वर्णादीनि श्लेषयति योजयति श्लिष-णिच्-ल्यु। टङ्कणे (सोहागा) हेमच०।

लोहसङ्कर न० लोहानां धातुद्रवाणां सङ्करो यत्र। मिश्रितधातौ १रीत्यादौ २वर्त्तलोहे च राजनि०।

लोहाभिसा(हा)र पु० लोहं तन्मयशस्त्रम् अभिसा(ह्रि)यतेऽत्र अभि+सृ-(हृ)-वा आधारे घञ्। राज्ञां युद्धयात्रादौ शस्त्रनीराजनाविधौ अमरः।

लोहार्गल पु० १तीर्थभेदे वराहपु०। २लोहकीले च।

लोहित न० रुह-इतच् रस्य लः। १कुङ्कुमे २रक्तचन्दने ३रक्तगोशीर्षकभेदे मेदि०। ४पद्मके ५हरिचन्दने शब्दच०। ६तृणकुङ्कुमे ७रुधिरे च राजनि० ८युद्धे हेमच०। ९नदभेदे १०मर्दने ११रक्तवर्णे च पु० मेदि०। १२रक्ततायुते त्रि०। १३मृगभेदे १४रोहितमत्स्ये १५सर्पे १६देवभेदे भरतः। १७मङ्गले शब्दच० १८रक्तालौ १९रक्तशालौ राजनि०। २०वनभेदे २१सरोवरभेदे ब्रह्मपुत्रशब्दे दृश्यम्। सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीप्। वर्णे तु स्त्रीत्वे ङीप् तस्य नः। लोहिनी लोहितवर्णयुतस्त्रियाम्। रुह-इनन् रस्य लः। रोहणकर्त्तरि स्त्रियां टाप्।

लौहितक न० लोहितमिव कायति कै-क । १पित्तले राजनि० । लोहित+इवार्थे कन् । २पद्मरागमणौ पु० हेमच० । ३मङ्गलग्रहे पु० शब्दमाला ।

लोहितचन्दन न०कर्म०। १कुङ्कुमे अमरः २रक्तचन्दने च ।

लोहितपुष्पक पु० लोहितानि रक्तानि पुष्पाण्यस्य कप् । दाडिमवृक्षे भावप्र० । २रक्तवर्णपुष्पयुते त्रि० ।

लोहितमृत्तिका स्त्री कर्म०। १गैरिके (गेरिमाटी) रत्नमा० २रक्तमृदि च ।

लोहिता स्त्री इक्-इतच् रस्य लः । १वराहक्रान्तायां शब्दच० २रक्तपुनर्नवायां राजनि० । ३रक्तवर्णायां स्त्रियाञ्च ।

लोहिताक्ष पु०लोहिते अक्षिणी यस्य षच् समा० । १विष्णौ शब्दच० २कोकिले च पुंस्त्री० शब्दच० । ३रक्तनेत्रयुते त्रि० स्त्रियां ङीष् । [ग्निमन्थवृक्षे च राजनि० ।

लोहिताङ्ग पु०लोहितमङ्गमस्य । १मङ्गलग्रहे अमरः २का-

लोहितानन पुंस्त्री० लोहितमाननमस्य । १नकुले राजनि० स्त्रियां ङीष् । २रक्तमुखे त्रि० स्त्रियां टाप् । [त्रिका०।

लोहितायस न० लोहितं वर्णमेति इण्-असुन् । ताम्रे

लोहितायस न० लोहितमयः अच् स० । १ताम्रे २रक्त-वर्णायोजातिभेदे च ।

लोहोत्तम न० लोहेषु धातुषूत्तमम् । स्वर्णे हेमच० ।

लौकायतिक न० लोकायतं चार्वाकशास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक् । चार्वाकमताभिज्ञे ।

लौकिक त्रि० लोके विदितः प्रसिद्धो हितो वा ठण् । १लोकविदिते २लोकप्रसिद्धे । ३लोकहिते च ।

लौकिकाग्नि पु० कर्म० । विधानेन संस्कारशून्ये वह्नौ ।

लौड उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट् । लौडति अलौडीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । [२धातुमाले च ।

लौह पु०लोहमेव स्वार्थे अण् । (लोया) १धातुभेदे भरतः ।

लौहज न० लौहात् लौहाभ्यां जायते वा जन-ड।१मण्डूरे रत्ना० । धातुद्वयजे कांस्यपित्तलादौ च ।

लौहभाण्ड पु० लौहस्य विकारः अण् कर्म० । (हामान-दिस्ता) २लौहमये पात्रभेदे शब्दच० । ३लौहमयपात्र-मात्रे न० ।

लौहमल न० लौहस्येदमण् कर्म० । लौहकिट्टे राजनि० ।

लौहित्य न०लोहितस्य भावः ष्यञ् स्वार्थे ष्यञ् वा । १रक्त-वर्णे २रक्तत्वे"लोहितात् सरसो जातो लौहित्यस्तु ततो ऽभवत्" उक्ते ३ब्रह्मपुत्रनदभेदे ।"तीर्णलौहित्ये"रघुः।

ल्पी स्नेहे क्र्या० प्वा० पर० सक० अनिट् । ल्पिनाति अल्पै-षीत् । [षीत् ।

ल्वी गतौ क्र्या० प्वा० पर० सक० अनिट् । ल्विनाति अल्वै-

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये लकारादिशब्दार्थ-सङ्कलनम् ।

व

वकारः व्यञ्जनवर्णभेदः । स च स्पर्शोष्मवर्णयोरन्तःस्थितत्वात् अन्तःस्थवर्णभेदः अस्योच्चारणस्थानं दन्तोष्ठौ "दन्त्यौष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः" शिक्षोक्तेः । अस्योच्चारणे जिह्वा-ग्रेण दन्तोष्ठयोरीषत्स्पर्शात् ईषत्स्पृष्टता आभ्यन्तर-प्रयत्नः । वाह्यप्रयत्नाश्चास्य विवारनादघोषा अल्पप्राणश्च । अस्य दन्त्यौष्ठ्यत्वात् दन्त्यत्वं क्वचित् ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य कार्य्यभेदस्तेन संवृवर्त्तीत्यादौ ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य उः अच-परः । दन्त्यत्वमाश्रित्य च अनुस्वारस्थाने अनुनासिको वो वा पक्षे अनुस्वारस्थितिः । अस्य मातृकान्यासे वाम-स्कन्धे न्यस्यता । काव्यादौ प्रयोगे "अयनमथ वनौ"इ० र० टी० उक्तेः अयनं फलम् । वर्णाभिधाने अस्य वा-चकशब्दा उक्ता यथा "वो वाणो वारुणी सूक्ष्मा वरुणो मेदसंज्ञकः । खड्गीशो ज्वालिनी वह्निः कलशो वारिवाचकः । उत्कारी यामिनी शान्ता वातः स्थिरः सागरः शुचिः । इन्दुधारा च वामांसः करमूलं च न-र्त्तकः । जगन्नाथो वारिणी च देवोऽखिलोऽनिलात्मकः । गिरिराजो निवृत्तात्मा व्यङ्गुष्ठा नन्दिनी करः" अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "वकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षमव्ययम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा । त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लतोपमम् । चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धि-प्रदायकम्"कामधेनुत०"अस्याधिष्ठातृध्येयरूपं यथा"कुन्द-पुष्पप्रभां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम् । शुक्लमाल्याम्बर-धरां रत्नहारोज्ज्वलां पराम् । साधकाभीष्टदां सिद्धां

विद्विष्टां विद्वेषैविनाम् । एवं ध्यात्वा वकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम् ।

वं पु० वा—ड । १वायौ २वरुणे ३सान्त्वने ४मन्थने मेदि० ५राहौ ६कल्याणे ७वसति ८वसतौ ९समुद्रे च मञ्च० १०व्याघ्रे ११वसने १२शालूके १३वस्त्रने च एकाक्षरको० । १४सादृश्ये अव्य० मेदि० “मातवं व यशः पपुः” रघुः । १५वरुणबीजे न० मेदि० । १६वरुणबीजे मान्तमव्ययम् ।

वंश पु० वमति उद्गिरति वम-श तस्य नेत्त्वम् । १पुत्रपौत्राद्यपत्यवर्गे २तृणजातिभेदे (वाँश) अमरः ।

“वंशः सरो हिमः स्वादुः कषायो वस्तिशोधनः । छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित् । तत्करीरः कटुः पाकरसे रूक्षो गुरुः सरः । कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः । तद्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः” भावप्र० । ३पृष्ठावयवे ४वर्गे च मेदि० ५इक्षौ ६शालवृक्षे च राजनि० । ७वाद्यभेदे पुंस्त्री० शब्दरत्नाव० स्त्रीत्वे गौरा० ङीप् “वंशीकलेन वंशिकेन” इति हट्टावनचम्पूः । तद्विवृतिर्यथा

“तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः । गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते । ततं शुषिरमानद्धं घनमित्थं चतुर्विधम् । ततं तन्त्रीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुषिरं तथा । चर्मावनद्धमानद्धं घनं तालादिकं मतम्” । तत्र शुषिरं यथा “वंशोऽथ पारी मधुरी तित्तिरी शङ्खकाहलाः । तोडही मुरली बुक्का शृङ्गिका स्वरनाभयः । शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्मवंशस्तथा परः । एते शुषिरभेदास्तु कथिताः पूर्वसूरिभिः । वर्त्तुलः सरलश्चैव पर्वदोषविवर्जितः । वैणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथ वा । श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा । राजतस्ताम्रजो वापि लौहजः स्फाटिकोऽथ वा । कनिष्ठाङ्गुलितल्येन गर्भरन्ध्रेण शोभितः । शिल्पविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः । वंशेनैव मतःप्रीतिः मतङ्गमुनिनोदितम् । ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्त्तिताः । तत्र त्यक्त्वा शिरोदेशादधोऽङ्गुलिमितमङ्गुलम् । फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा । पञ्चाङ्गुलानि संत्यज्य ताररन्ध्राणि कारयेत् । कुर्यात्तथान्यरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् । बदरीबीजतुल्यानि संत्यज्याद्यर्द्धमङ्गुलम् । प्रान्त्ययोर्वेष्टनं कार्यं स्वराद्यैर्नादहेतवे । शिक्षकेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् । पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिवर्द्धितः । षडङ्गुलानि नाम्ना स्यात् यावदष्टादशाङ्गुलम् । फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् । तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्त्यते । एकाङ्गुलोद्भवाङ्गुलस्त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः । अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः । त्रयोदशाङ्गुलो वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः । निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाङ्गुलः । महानन्दस्तथानन्दो विजयोऽथ जयस्तथा । चत्वार उत्तमा वंशा मतङ्गमुनिसम्मताः । दशाङ्गुलो महानन्दोनन्द एकादशाङ्गुलः । द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्त्तितः । चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते । ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः । नैविड्यं प्रौढताचापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता । माधुर्य्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः । शीत्कारबहुलः स्तब्धो विस्वरः स्फुटितो लघुः । अमधुरश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः फुत्कृते क्रमात् । इषत् प्रयोगवाञ्छल्यमल्पता गीतवादने । एभिर्दोषैर्युतोऽतीव निन्दितो वांशिको मतः । स्थानकादिनयाभिज्ञोगमकाढ्यः स्फुटाक्षरः । शीघ्रहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको दक्ष उच्यते । प्रयुक्तिर्वक्त्रयुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्कुले गुणाः । सुस्थानत्वं सुस्वरत्वमङ्गुलीसारणक्रिया । समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता । क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादने । स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्माणकौशलम् । मातृणां स्थानदातत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा । वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः” सङ्गीतदा० ।

वंशक पु० वंश इव कायति कै—क । (सोमशाडा) १इक्षुभेदे रत्नमा० २मत्स्यभेदे (राउत) शब्दमा० । ३अगुरुचन्दने न० हारा० । [वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशकर्पूररोचना स्त्री कर्पूरमिव रोचते रुच-ल्यु ३त० । वंशक्षीरी स्त्री वंशस्य क्षीरमिवास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशज पु० वंशात् जायते जन—ड । १वंशसञ्जाते यवाकारे वेणुयवे राजनि० २सत्कुलजाते त्रि० । ३वंशरोचनायां स्त्री टाप् शब्दर० । [राजनि० ।

वंशतण्डुल पु० ६त० । वेणुजाते तण्डुलाकारे वेणुयवे वंशधर त्रि० वंशं धरति । कुलाविच्छेदकारके सन्ताने । धृष—णिच् ल्यु । वंशवर्द्धनोऽप्यत्र ।

वंशनेत्र न० वंशस्येव नेत्रमस्य । इक्षुमूले राजनि० ।

वंशपत्र पु० वंशस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्य । १नलनामके तृणे राजनि० । हृत० । २वंशदले न० । कप् तत्रैव । ३नाडी-हिङ्गौ स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

वंशपत्त्रपतित न० चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे । "दिङ्-मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः" छन्दो० ।

वंशपीत पु० वंशस्तत्पत्त्रमिव पीतः । कणगुग्गुलौ राजनि० ।

वंशपुष्पा स्त्री वंशस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । सहदेवीलतायाम् राजनि० ।

वंशपूरक न० वंशस्येव पूरकं यस्य । इक्षुमूले राजनि० ।

वंशरो(लो)चना स्त्री वंशेषु रोचते रुच-ल्यु वा रस्य लः । वंशपर्वस्थिते श्वेतवर्णे कर्पूराकारे द्रव्ये । (वंशलोचन) । "वंशजा वृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला । तृष्णाकासज्वरश्वासक्षयपित्तास्रकामलाः । हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषायवातकृच्छ्रजित्" भावप्र० ।

वंशशर्करा स्त्री वंशस्य शर्करेव । (वंशलोचन) पदार्थे राजनि० । [हेमच० ।

वंशशलाका स्त्री० वंशस्य शलाकेव कठिनत्वात् । वीणामूले

वंशस्तनित न० । द्वादशाक्षरपादके वंशस्थविलापरपर्य्याये छन्दोभेदे शब्दा० । [वंशस्थविलं जतौ जरौ" छन्दो०

वंशस्थविल न० । द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । "वदन्ति

वंशाग्र न० वंशस्य अग्रं मूलम् । वंशाङ्कुरे (कोँड़)राजनि०

वंशाङ्कुर पु० हृत० । (कोँड़) इति ख्याते पदार्थे राजनि०

वंशिक न० वंशोऽस्त्यस्य ठन् वंश इव वा कन् । १अगुरु-चन्दने अमरः २वंश्यां स्त्री शब्दच० टाक् ।

वंशीधर पु० वंशीं वंशजवाद्यभेदं धरति धृ-अच् । श्रीकृष्णे

वंश्य त्रि० वंशे सत्कुले जातः यत् । सत्कुलजाते ।

वक कौटिल्ये अक० गतौ सक०भ्वा०आ०सेट् इदित् । वङ्कते अवङ्किष्ट ।

वक पुंस्त्री० वकि-अच् पृषो० नलोपः । स्वनामख्याते विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे "अगस्तिकुसुमं शीतं चातुर्थकनिवारकम् । नक्तान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च । पीनसश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिभिर्मतम्" भावप्र० । ३औषधादिपाचनयन्त्रभेदे "जल-कच्छपपातालदोलाभूधरवालुकाः । वकाद्या यन्त्रभेदाः स्युर्वजाह्वाद्याश्च मूषिकाः" शब्दच० । अस्य लक्षणं यथा "दीर्घकण्ठकाचकुप्या मिलयेत् खल्लभाण्डकम् । तिर्य्यक् कृत्वा पचेत् चुल्ल्यां वकयन्त्रमिति स्मृतम् ।" वैद्यकम् । ४कुबेरे ४राक्षसभेदे मेदि० यो भीमेन हतः भा०व० १४ अ० । श्रीकृष्णेन हते दैत्यभेदे च भाग०१०।११ अ० ।

वकजित् पु० वकं जितवान् जि-क्विप् हृत० । १श्रीकृष्णे २भीमसेने च वकान्तकादयोऽप्यत्र ।

वकधूप पु० वक इव शुभ्रो धूपः । इकधूपे अमरः ।

वकपञ्चक न० । कार्त्तिकशुक्लपक्षस्यैकादश्यादितिथिपञ्चके । तत्र मत्स्याद्यवकैरपि मत्स्यत्यागेन व्रताचरणात् तथात्वम्

वकपुष्प पु० वक इव कुटिलं पुष्पमस्य । स्वनामख्याते पुष्प-वृक्षे शब्दच० ।

वकवृत्ति पु० वकस्येव स्वार्थपरा वृत्तिश्चेष्टा यस्य । "अधोग्-दृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः" इत्युक्तलक्षणे परवञ्चके जने ।

वकव्रतधर पु० वक इव व्रतं धारयति धृ-अच् । "अधो-दृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनी-तश्च वकव्रतधरो द्विजः" इत्युक्ते स्वार्थसाधनतत्परे वञ्चके विप्रादौ । [व्रतधरे ।

वकव्रतिन्(क) पु० वकव्रत+अस्त्यर्थे इनि ठन् वा । वक-

वकुल पु० वकि-कुलच् नलोपः । १स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे अमरः । २कटुकायां स्त्री राजनि० टाप् । काकोल्यां ङीप् पृषो० । वकुलोऽपि वकुले पु० ।

"वकुलो मधुरश्चस्य शिरःकेसरकस्तथा । वकुलस्तुवरोऽ-नुष्णः कटुः पाके रसे गुरुः । कफपित्तविषश्वित्रक्रिमि-दन्तगदापहः" भावप्र० । अस्य ओष्ठ्यादित्वमिच्छन्त्यन्ये ।

वक्क गतौ भ्वा०आत्म०सक०सेट् । वक्कते अवक्किष्ट ।

वक्तव्य त्रि० वच-तव्य । १कुत्सिते २हीने ३दुष्टे च मेदि० "दिवा वक्तव्यता पाले" स्मृतिः । ४कथनीये च । भावे क्त । ५कथने ६दूषणे च न० ।

वक्तृ त्रि० उचितं बहु वक्ति वच-तृच् । १उचितबहुवादिनि अमरः स्त्रियां ङीप् । २पण्डिते पु० मेदि० ।

वक्त्र न० वक्त्यनेन वच-करणे ष्ट्रन् । १मुखे अमरः । २तगरमूले शब्दर० । ३वसनभेदे मेदि० । वक्त्रं "नाद्या-न्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्" वृ० र० उक्ते ४छन्दोभेदे च ।

वक्त्रभेदिन् पु० वक्त्रं भिनत्ति भिद-णिनि । १तिक्तरसे हेमच० । २मुखविदारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वक्त्रवास पु० वक्त्रं वासयति सुरभीकरोति वासि-अण् उप० स० । १नागरङ्गे हेमच० । हृत० २मुखगन्धे पु० ।

वक्त्रशोधिन् पु० वक्त्रं शोधयति शुध-णिच्-णिनि । १ज-म्बीरे २मुखशोधके ३ताम्बूलादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वक्रासव पु० वक्रस्यासव इव । अधररसे त्रिका० ।

वक्र न० वकि–रन् पृषो० नलोपः । १नदीवङ्के अमरः २शनैश्चरे पु०मेदि० ३मङ्गलग्रहे पु०हेम० ४रुद्रे ५त्रिपुरासुरे पु० धरणिः ६पर्पटे कुटिलगतौ च स्त्री । ७तद्वति त्रि० । ज्योतिषायां वक्रगतिकारणं खगगतिशब्दे उक्तम् । सामान्यतः ज्यो० त० उक्तं यथा "वक्राः सुः पञ्च षष्ठेऽर्के अतिवक्रा नगाष्टगे । नवमे दशमे चैव जायते सहजा गतिः । द्वादशैकादशे सूर्ये भजन्ते शीघ्रतां पुनः । रविश्लिष्टं शकलिं शावधेः संख्यात कल्प्यते । न तु राश्यन्तरसर्गात् पञ्चमादिनिरूपणम् । राहुकेतू सदा वक्रौ" ।

वक्रकण्टक पु० वक्रः कुटिलः कण्टः कण्टकोऽस्य । बदरवृक्षे राजनि० । ततः संज्ञायां कन् । खदिरवृक्षे राजनि० ।

वक्रखड्ग पु० कर्म० । करवाले राजनि० ।

वक्रग्रीव पुंस्त्री० वक्रा ग्रीवा यस्य । १उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २कुटिलग्रीवायुते त्रि० स्त्रियां टाप् ।

वक्रपुच्छ पुंस्त्री० वक्रं पुच्छं यस्य । १कुक्कुरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । वक्रलाङ्गूलादयोऽप्यत्र ।

वक्रपुष्प न० वक्राणि पुष्पाण्यस्य । १वकवृक्षे शब्दर० २पलाशवृक्षे च राजनि० । [इञ्चे राजनि० ।

वक्रशल्या स्त्री वक्रं शल्यमिव पत्रादि यस्याः । कुटुम्बिनी-

वक्राङ्ग पुंस्त्री० वक्राण्यङ्गान्यस्य । १हंसे स्त्रियां ङीष् । २कुटिलावयवयुते त्रि० स्त्रियां वा ङीप् । कर्म० ३कुटिले देहे न० ।

वक्रिमन् पु०वक्रस्य भावः इमनिच् । कौटिल्ये "वणितवक्रिम प्रेक्षितम्" मालतीमाधवम् । पृषो० । अदन्तोऽप्यत्र ।

वक्रोक्ति स्त्री कर्म० । १कुटिलोक्तौ "अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि । अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा" सा० द० उक्ते २अर्थालङ्कारभेदे ३काकुवचने च ।

वक्ष रोषे भ्वा० पर० सक० सेट् । वक्षति अवक्षीत् ।

वक्षस् न० वह–असुन् सुट् च । १हृदये २उरसि च अमरः ।

वक्षः(क्ष)स्थल न० वक्षःस्थलमिव वा विसर्गलोपः । प्रशस्तवक्षसि । [सा० द० ।

वक्षोज पु०वक्षसि जायते जन–ड । १स्तने "वक्षोजयोर्मन्दता"

वक्षोरुह पु० वक्षसि रोहति रुह–क । स्तने त्रिका० ।

वख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । वङ्खति अवङ्खीत् अनिदप्ययम् वखति अवखीत् अवाखीत् ।

वग खञ्जे भ्वा०पर०अक०सेट् इदित् । वङ्गति अवङ्गीत् ।

वगाह पु० अव+गाह–घञ् अवातो लोपः । अवगाहने ।

वघ गतौ निन्दायाम् आरम्भे च सक०जवे अक० भ्वा०आत्म० सेट् इदित् । वङ्घते अवङ्घिष्ट ।

वङ्क पु० वकि–घञ् । १नदीवक्रे भरतः । २पल्ययने (पालान) स्त्री त्रिका० टाप् ।

वङ्क्रि स्त्री वकि–क्रि । १पार्श्वास्थ्नि हेमच० । २वाद्यभेदे पुंन० उणादिको० । ३गृहदारुणि पुंन० सि०कौ० ।

वङ्ग न० वगि–अच् । धातुभेदे (राङ्) रङ्गशब्दे दृश्यम् । "रत्नाकारं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं प्रिये ! । वङ्गदेश इति प्रोक्तः" उक्ते देशभेदे पु०ब०व० ३चन्द्रवंश्ये नृपभेदे पु० गरु०।४स्य० । ४वार्त्ताकौ ५कार्पासे च पु० मेदि० ।

वङ्गज न०वङ्गात् धातोः जायते जन–ड । १सिन्दूरे रत्नमा० २वङ्गदेशजाते त्रि० ।

वङ्गन पु० वगि–ल्यु । वार्त्ताकौ शब्दर० ।

वङ्गशुल्वज न० वङ्गशुल्वाभ्यां रङ्गताम्राभ्यां जायते जन–ड । रङ्गताम्रमिश्रितजाते कांस्ये धातौ हेमच० ।

वङ्गसेन पु० वङ्गमिव शुभ्रा सेना पुष्पमस्य । वकवृक्षे त्रिका०

वङ्गारि पु० ६त० । हरिताले हेमच० तस्य वङ्गधातुजारणात्मकत्वात् ।

वङ्क्षण पु० वञ्च–ल्युट् पृषो०सम् । ऊरुसन्धौ (कुचकी) अमरः

वच सन्देशे सक०कथने द्विक० चुरा०उभ० सेट् । वाचयति ते

वच कथने अदा० द्विक० पर० अनिट् । वक्ति । "न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते" अभियुक्तोक्तेरस्यास्य अन्ति" अवोचत् त । उवाच ऊचतुः वक्ता उक्तः ।

अनु+उक्तस्य पुनःकथने अनुवादे ।

निर्+अवयवार्थकथने निरुक्तिः निर्वचनम् ।

प्र+प्रकर्षेण कथने व्याख्यानार्थमुक्तस्य कथने प्रवचनम् ।

वचन न० वच–ल्युट् । १कथने २वाक्ये अमरः ३शुण्ठ्याम् शब्दच० कर्त्तरि ल्यु । व्याकरणोक्ते संख्यार्थके सुप्तिङ्स्वरूपे प्रत्यये च । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु विभक्तिवचनेषु च" । [शिनि । वचने स्थिते वशीभूते अमरः ।

वचनग्राहिन् त्रि०वचनं गृह्णाति तदनुसारेणाचरति ग्रह–

वचनीय त्रि० वच–अनीयर् । १कथनीये २निन्दनीये लोकापवादे न० "वचनीयमिदं व्यवस्थितम्" कुमारः ।

वचनेस्थित त्रि० वचने वाक्ये तदुपदिष्टाचारे तिष्ठति स्था–क्त अलुक्स० । वाक्यप्रतिपालके वशीभूते अमरः । [मेदि०

वचर पुंस्त्री०वच–अरन् । १कुक्कुटे स्त्रियां ङीप् । २शठे त्रि०

वचस् न० वच–असुन्। वाक्ये वाक्पदार्थे अमरकोषः।

वचसांपति पु० ६त० अलुक्स०। वृहस्पतौ दीपिका।

वचस्कर त्रि० वचः करोति कृ–अच् कस्कादि०। वाक्यप्रतिपालके वश्ये।

वचा स्त्री वच–अच्। (वच) इति ख्याते द्रव्ये।
"वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत्। विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी। अपस्मारकफोन्मादभूतजन्त्वनिलान् हरेत्"। (खुरासानी वचा)। "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा। हैमवत्युदिता तद्वत् भूतं हन्ति विशेषतः।" अथ (महाभरी) वचा। यस्या लोके (कुलीञ्जन इति) नामान्तरम्। "सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासनुत्। सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी"। अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरा इति नाम। "स्थूलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता"। (चोपचीनीति) लोके प्रसिद्धा। तस्या गुणाः "द्वीपान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत्। विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी। वातव्याधीनपस्मारमुन्मादतनुवेदनाम्। व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी" भावप्र०।

व्रज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। व्रजति। अव्राजीत्–अव्रजीत् वव्रजतुः। [ति अवीव्रजत् त।

वज शरसंस्कारे गतौ च चुरा० उभ० सक० सेट्। वाजयति

वज्र पुं न० वज–रन्। १हीरके २इन्द्रस्यास्त्रभेदे च। तच्च दधीचिमुन्यस्थितो जातम् भाग०६।१०अ० उक्तम् ३बालके ४धात्र्याम् न० मेदि० ५काञ्जिके जटा० ५वज्रपुष्पे शब्दर०। ६लौहभेदे ७अभ्रभेदे न० भावप्र० ज्योतिषोक्ते विष्कुम्भादिषु सप्तविंशतौ योगेषु मध्ये पञ्चदशे योगभेदे च न०। ९कोकिलाक्षवृक्षे १०श्वेतकुशे पु० राजनि०। ११श्रीकृष्णस्य प्रपौत्रे यदुवंश्ये नृपभेदे च पु० भाग०। १२सेहुण्डवृक्षे भावप्र०। हीरकवज्रलक्षणादि वृ० स० ८०अ० उक्तं यथा
"रत्नानि बलाद्दैत्याद्दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि। केचिद्भुवः स्वभावाद् वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम्। इत्युपक्रमे।"
"वेणातटे विशुद्धं शिरीषकुसुमोपमं च कौशलकम्। सौराष्ट्रकमाताम्रं कृष्णं सौपारकं वज्रम्। ईषत्ताम्रं हिमवति मतङ्गजं वल्लपुष्पसङ्काशम्। आपीतं च कलिङ्गे श्यामं पौण्ड्रेषु सम्भूतम्। ऐन्द्रं षडश्रि शुक्लं याम्यं सर्पास्यरूपमसितं च। कदलीकाण्डनिकाशं वैष्णवमिति सर्वसंस्थानम्। वारुणमबलागुह्योपमं भवेत् कर्णिकारपुष्पनिभम्। शृङ्गाटकसंस्थानं व्याघ्राक्षिनिभं च हौतभुजम्। वायव्यं च यवोपममशोककुसुमप्रभं समुद्दिष्टम्। स्रोतः खनिः प्रकीर्णकमित्याकरसम्भवस्त्रिविधः। रक्तं पीतं च शुभं राजन्यानां सितं द्विजातीनाम्। शैरीषं वैश्यानां शूद्राणां शस्यतेऽसिनिभम्। सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत्तण्डुलैस्तु विंशत्या। द्वे लक्षे मूल्यं द्विद्विगुणिते चैतत्। पादत्र्यंशार्धोनं त्रिभागपञ्चांशषोडशांशाश्च। भागश्च पञ्चविंशः शतिकः साहस्रिकश्चेति। सर्वद्रव्याभेद्यं लघ्वम्भसि तरति रश्मिवत् स्निग्धम्। तडिदनलशक्रचापोपमं च वज्रं हितायोक्तम्। काकपदमक्षिकाकेशधातुयुक्तानि शर्कराविद्धम्। द्विगुणाश्रि दग्धकलुषत्रस्तविशीर्णानि न शुभानि। यानि च बुद्बुददलिताग्रचिपिटवासीफलप्रदीर्घाणि। सर्वेषां चैतेषां मूल्याद्भागोऽष्टमो हानिः। वज्रं न किञ्चिदपि धारयितव्यमेके पुत्रार्थिनीभिरबलाभिरवदन्ति तज्ज्ञाः। शृङ्गाटकत्रिपुटधान्यकवत्स्थितं यच्छ्रोणीनिभं च शुभदं तनयार्थिनीनाम्। स्वजनविभवजीवितक्षयं जनयति वज्रमनिष्टलक्षणम्। अशनिविषभयारिनाशनं शुभसुखभोगकरं च भूभृताम्।"
हीरकोत्पत्त्यादि गारुडे ६८अ० उक्तं यथा
"तस्या(बलस्या)स्थिलेशो निपपात येषु भुवः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव। वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषोर्भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु। हैममातङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्रकालिङ्गकोशलाः। वेणातटाः ससौवीरा वज्रस्याष्टाविहाकराः। आताम्रा हिमशैलजाश्च शशिभा वेणातटीयाः स्मृताः सौवीरे तु सिताब्जमेघसदृशास्ताम्राश्च सौराष्ट्रजाः। कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीतप्रभाः कोशले श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीतप्रभाः। अत्यर्थं लघुवर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सम्यक् समं रेखाबिन्दुकलङ्ककाकपदकत्रासादिभिर्वर्जितम्। लोकेऽस्मिन् परमाणुमात्रमपि यत् वज्रं क्वचिद्दृश्यते तस्मिन् देव! समाश्रयो ह्यवितथस्तीक्ष्णाग्रधारं यदि। वज्रेषु वर्णयुक्त्या देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः। वर्णेभ्यश्च विभागः कार्यो वर्णाश्रयादेव!। हरितसितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो रुचिराः। हरिवरुणशक्रहुतवहपितृपतिमरुतां स्वकाः वर्णाः। विप्रस्य

शङ्खकुमुदस्फटिकावदातः स्यात् क्षत्रियस्य शशबभ्रु-
विलोचनाभः । वैश्यस्य कान्तकदलीदलसन्निकाशः शू-
द्रस्य धौतकरवालसमानदीप्तिः । द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवी-
पतीनां सद्भिः प्रतिष्ठौ न तु सार्वजन्यौ । यः स्याज्जवा
विद्रुमभङ्गशोणो यो वा हरिद्रारससन्निकाशः । ईश-
त्वात् सर्ववर्णानां गुणवत् सार्ववर्णिकम् । कामतो
धारयेद्राजा नत्वन्योऽन्यत् कथञ्चन । अधरोत्तरवृत्त्या हि
याहक् स्याद्वर्णसङ्करः । ततः कष्टतरो वज्रो वर्णानां
सङ्करो मतः । न च मार्गविभागमात्रवृत्त्या विदुषा
वज्रपरिग्रहो विधेयः । गुणवद्गुणसम्पदां विभूति-
र्विपरीतो व्यसनोदयस्य हेतुः । एकमपि यस्य शृङ्गं
विदलितमवलोक्यते विशीर्णं वा । गुणवदपि तन्न-
धार्य्यं वज्रं श्रेयोऽर्थिभिर्भवने । स्फुटिताग्निविशीर्ण-
शृङ्गदेशं मलवर्णैः पृषतैरुपेतमध्यम् । न हि वज्रभृतोऽपि
वज्रमाशु श्रियमन्याश्रयलालसां न कुर्य्यात् । यस्यैकदेशः
क्षतजावभासो यदा भवेल्लोहितवर्णचित्रम् । न तन्न
कुर्य्याद्धि यमाशमाशु स्वच्छन्दवृत्त्योरपि जीवितान्तम् ।
कोटयः पार्श्वानि धाराश्च षड़ष्टौ द्वादशेति च । उत्तुङ्ग-
समतीक्ष्णाग्रा वज्रस्याकरजा गुणाः । षट्कोटिशुद्ध-
ममलं स्फुटतीक्ष्णधारं वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेत-
दोषम् । इन्द्रायुधांशुविसृतिच्छुरिताम्बरीक्षमेवंविधं
भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् । तीक्ष्णाग्रं विमलमपेत-
सर्वदोषं धत्ते यः प्रयततनुः सदैव वज्रम् । वृद्धिस्तं
प्रतिदिनमेति यावदायुः स्त्रीसम्पत्सुतधनधान्यगो-
पशूनाम् । व्यालवह्निविषव्याघ्रतस्कराम्बुभयानि च । दू-
रात्तस्य निवर्त्तन्ते कर्म्माण्याथर्वणानि च । यदि वज्रमपेत-
सर्वदोषं बिभृयात्तण्डुलविंशतिं गुरुत्वे । मणिशास्त्र-
विदो वदन्ति तस्य द्विगुणं रूपकलक्षमग्र्यमूल्यम् ।
त्रिभागहीनार्द्धतदर्द्धशेषं त्रयोदशं त्रिंशदतोऽर्द्धभागाः ।
अशीतिभागोऽथ शतांशभागः सहस्रभागोऽल्पसमान-
शेषः । यत्तण्डुलैर्द्दशभिः कृतस्य वज्रस्य मूल्यं प्रथमं
प्रदिष्टम् । द्वाभ्यां क्रमाद्धानिमुपागतस्य तैकावसानस्य
विनिश्चयोऽयम् । न चापि तण्डुलैरेव वज्राणां धारणा-
क्रमः । अष्टाभिः सर्षपैर्गौरैस्तण्डुलं परिकल्पयेत् ।
यत्तु सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि । रत्नवर्ग-
समस्तेऽपि तस्य धारणमिष्यते । अनेनापि हि
दोषेण लक्ष्यालक्ष्येण दूषितम् । स्वमूल्यात् दशमं भागं
वज्रं लभति मानवः । प्रकटानेकदोषस्य स्वल्पस्य मह-
तोऽपि वा । स्वमूल्याच्छतशो भागो वज्रस्य न विधी-
यते । सुदृष्टदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते । रत्नानां
परिकर्म्मार्थं मूल्यं तस्य भवेल्लघु । प्रथमं गुणसम्पदा-
भ्युपेतं प्रतिबद्धं समुपैति तच्च दोषम् । अलमाभरणेन
तस्य राज्ञो गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय । नार्य्या
वज्रमधार्य्यं गुणवदपि सुतप्रसूतिमिच्छन्त्या । अन्यच्च
दीर्घचिपिटत्वाद्गुणैर्विमुक्ताञ्च । अयसा पुष्परागेण
तथा गोमेदकेन च । वैदूर्य्यस्फटिकाभ्याञ्च काचैश्चापि
पृथग्विधैः । प्रतिरूपाणि कुर्व्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः ।
परीक्षा तेषु कर्त्तव्या विद्वद्भिः सुपरीक्षकैः । क्षारो-
ल्लेखनशाणाभिस्तेषां कार्य्यं परीक्षणम् । पृथिव्यां
यानि रत्नानि ये चान्ये लोहधातवः । सर्व्वाणि विलि-
खेद्वज्रं तच्च तैर्न विलिख्यते । गुरुता सर्वरत्नानां
गौरवाधारकारणम् । वज्रे तद्वैपरीत्येन सूरयः परि-
चक्षते । जातिभिरजातिं विलिखन्ति वज्रकुरुविन्दाः ।
वज्रैर्वज्रं विलिखति नान्येन लिख्यते वज्रम् । वज्राणि
मुक्तामणयो याश्च काश्चन जातयः । न तेषां प्रतिबद्धानां
भा भवत्यूर्द्ध्वगामिनी । तिर्य्यक्क्षततत्वात् केषाञ्चित्
कथञ्चिद्यदि दृश्यते । तिर्य्यगालिख्यमानानां भा पार्श्वे-
ष्वपि हन्यते । यद्यपि विशीर्णकोटिः सबिन्दुरेखान्वितो
विवर्णो वा । तदपि धनधान्यपुत्रान् करोति सेन्द्रा-
युधो वज्रः । सौदामिनीविस्फुरिताभिरामं राजा
यथोक्तं कुलिशं दधानः । पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः
समस्तसामन्तभुवं भुनक्ति" । *विद्युदग्नौ तन्निवारण-
हेतुर्यथा "प्रचण्डपवनाघाते मेघेषु स्तनितेषु यः ।
त्रिःपठेज्जैमिनीयोऽस्मि प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । तस्य
मा भूद्भयं घोरं विद्युतीयोऽवचीदति इत्या०त० धृतब्रह्म-
पुराणम् । "मुनेः कल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापिकीर्त्तनात् ।
विद्युदग्निभयं नास्ति पठिते च गृहोदरे" । "लिखिते
च गृहोदरे" इति वा पाठः । जैमिनिश्च सुमन्तुश्च
वैशम्पायन एव च । पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्च ते वज्र-
वारकाः" पुराणम् ।

तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं यथा

"हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः ।
स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्रियः स्मृतः ।
पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः । रसायने
मतो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः । क्षत्रियो व्याधिवि-
ध्वंसी जरामृत्युहरः स्मृतः । वैश्यो धनप्रदः प्रोक्त

तथा देहस्य दार्ढ्यं कृत् । सूक्ष्मो नाशयति व्याधीन् वयः स्तम्भं करोति च । पुंस्त्रीनपुंसकानीह लक्षणीयानि लक्षणैः । सुवृत्ताः फलसंपूर्णास्तेजोयुक्ता बृहत्तराः । पुरुषास्ते समाख्याता रेखाविन्दुविवर्जिताः । रेखाविन्दुसमायुक्ताः षडस्रास्ते स्त्रियः स्मृताः ।” षडस्राः षट्कोणाः । “त्रिकोणाश्च सुदीर्घास्ते विज्ञेयाश्च नपुंसकाः । तेषु स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसबन्धनकारिणः । स्त्रियः कुर्व्वन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुखप्रदाः । नपुंसकास्त्ववीर्य्याः स्युरकामाः सत्त्ववर्जिताः । स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः क्लीवं क्लीवे प्रयोजयेत् । सर्व्वेभ्यः सर्व्वदा देयाः पुरुषाः वीर्य्यवर्द्धनाः । अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथान्तथा । पाण्डुताम्पङ्गुरत्वञ्च तस्मात् संशोध्य मारयेत् ।” तच्छोधनविधिर्यथा

“कुलत्थकोद्रवक्वाथे दोलायन्त्रे विपाचयेत् । व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं तद्विशुध्यति” । व्याघ्री कण्टकारिका । अन्यः शोधनविधिः । “गृहीत्वाग्निं शुभे वज्रं व्याघ्रीकन्दोदरे क्षिपेत् । माहिषीविष्ठया लिप्ता कारीषाग्नौ विपाचयेत् । त्रियामायां चतुर्यामं यामिन्यन्तेऽश्वमूत्रके । सेचयेत्पाचयेदेवं सप्तरात्रेण शुद्ध्यति ।” अथ वज्रस्य मारणविधिः “हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ते क्षिपेत् क्वाथे कुलत्थजे । तप्तं तप्तं पुनर्व्वज्रम्भवेद्भस्म त्रिसप्तधा” । अन्योऽस्य मारणप्रकारः “मेषशृङ्गभुजङ्गास्थिकूर्म्मपृष्ठाम्लवेतसम् । शशदन्तं समम्पिष्ट्वा वज्रीक्षीरेण गोलकम् । कृत्वा तन्मध्यगं वज्रं म्रियते ध्मातमेव हि ।” मारितस्य वज्रस्य गुणाः “आयुःपुष्टिं बलं वीर्य्यं वर्णं सौख्यं करोति च । सेवितं सर्व्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः ।” अभ्रभेदा तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा

“पुरा बधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् । विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः । ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् । तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम् । तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् । गगनात् स्खलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतम् । विप्रक्षत्त्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्व्विधम् । क्रमेणैषां सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः । प्रशस्यते सितन्तारं रक्तं तत्तु रसायने । पीतं हेमनि, कृष्णन्तु गदेषु द्रुतयेऽपि च । पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्व्विधम् । मुञ्चत्यग्नौ विनिःक्षिप्तं पिनाकन्दलसञ्चयम् । अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् । दर्दुरं त्वग्निनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिम् । गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः । नागन्तु नागवद्वह्नौ फुत्कारं परिमुञ्चति । तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरम् । वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेत्तन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत् । सर्व्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत् । अभ्रमुत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् । दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदम् । अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च । हन्यात् त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमींश्च । रोगान् हन्ति द्रढयति वपुर्वीर्य्यवृद्धिं विधत्ते तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव । दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान् मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रम् ।”

वज्रकण्टक पु० वज्रमिव कठिनं कण्टकमस्य । १स्नुहीवृक्षे जटा० । २कोकिलाक्षे राजनि० । [राजनि०

वज्रचर्म्मन् वज्रमिव कठिनं चर्म्म यस्य । गण्डके खड्गिनि

वज्रतुण्ड पु० वज्राकारं तुण्डमस्य । १गणेशे २गरुडे त्रिका० ३मशके ४गृध्रे च राजनि० ।

वज्रदन्त पु० वज्रमिव कठिनो दन्तोऽस्य । १शूकरे २मूषके च शब्दमा० वज्रदशनादयोऽप्यत्र ।

वज्रद्रु पु० वज्राकारो द्रुः । स्नुहीवृक्षे अमरः । वज्रद्रुमादयोऽप्यत्र । [वज्रवृक्षादयोऽप्यत्र ।

वज्रधर पु० वज्रं धरति धृ–अच् । १इन्द्रे हला० २पेचके च

वज्रनिर्घोष पु० ६त० । वज्रस्तनितशब्दादौ उणा० वज्रनिष्पेषोऽप्यत्र । [वज्रहस्तादयोऽप्यत्र ।

वज्रपाणि पु० वज्रं पाणौ यस्य । १इन्द्रे २पेचके च त्रिका०

वज्रपुट न० वज्रमिव कठिनं पुटमस्य । औषधपाचनपात्रभेदे

वज्रपुष्प न० वज्रमिव पुष्पम् । तिलपुष्पे अमरः ।

वज्रपुष्पा स्त्री वज्रमिव पुष्पं यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि०

वज्रमय त्रि० वज्रात्मकम् मयट् । अतिकठिने स्त्रियां ङीप् ।

वज्रमूली स्त्री वज्रमिव कठिनं मूलमस्याः ङीप् । माषपर्ण्याम् राजनि० । [सन्धानलतायाम् हारा० ।

वज्रवल्ली स्त्री वज्रमिव कठिना वल्ली । (हाड़जोड़ा) अस्थि-

वज्रवीजक पु० वज्रमिव कठिनं वीजमस्य कप् । लताकरञ्जे राजनि० । [राजनि० ।

वज्रवृक्ष पु० वज्रमिव कठिनो वृक्षः । सेहुण्डवृक्षे (सेओड़ा)

वज्रा स्त्री वज–रक् । १गुडूच्याम् २स्नुह्याञ्च मेदि० ३दुर्गायां देवीपु० ४स्नुहीभेदे ङीबन्तोऽपि मेदि० ।

वज्राकृति पु० वज्रस्येवाकृतिरस्य । जिह्वामूलीयसूचके वर्णभेदे ।

वज्राङ्गी स्त्री वज्रमिवाङ्गं यस्याः । गवेधुकाधान्यभेदे (गड़गड़े) शब्दच० २लताभेदे (हाड़जोड़ा) भावप्र० ।

वज्रास्थिशृङ्खला स्त्री वज्रमिवास्थि, शृङ्खला बन्धनं यस्याः । कोकिलाख्यवृक्षे राजनि० । [२वृक्षे मेदि० ।

वज्रिन् पु० वज्रमस्त्यस्य इनि । १इन्द्रे अमरः २पेचके च ।

वञ्चक पुंस्त्री०वञ्च–णिच्–ण्वुल् । १शृगाले अमरः स्त्रियां ङीष् २गृहबभ्रौ च । ३खले ४प्रतारके च त्रि० मेदि०।

वञ्चन न० वञ्च–ल्युट् । प्रतारणे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथारूपेण कथनादिनाऽन्यमोहोत्पादने । युच् । वञ्चनाप्यत्र स्त्री ।

वञ्चुक त्रि० वञ्च–उकञ् । वञ्चनाशीले शब्दर० ।

वञ्जुल पु० वञ्च–उलच् पृषो० चस्य जः । १तिनिशवृक्षे २अशोकवृक्षे अमरः । ३वेतसवृक्षे मेदि० ४स्थलपद्मवृक्षे शब्दच० । ५पक्षिभेदे च हला० । ६बहुदुग्धायां गवि स्त्री हेमच० । ७वक्रे त्रि० वञ्जुलप्रियः ।

वञ्जुलद्रुम पु० वञ्जुलाख्यः द्रुमः । अशोकवृक्षे राजनि० ।

वञ्जुलप्रिय पु०वञ्जुलं वक्रं प्रीणाति प्री–क । वेतसे रत्नमा०

वट वेष्टने भागे च अद०चुरा०उभ०सक०सेट् । वटयति ते । अववटत् त । [ववटतुः ।

वट वेष्टने भ्वा० पर० सक०सेट् । वटति । अवटीत् अवाटीत्

वट विभाजने वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । वण्टयति ते वण्टति । अववण्टत् त अवण्टीत् ।

वट कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् घटा० । वटयति अवाटीत् अवटीत् । ववटतुः ।

वट स्तेये सौ०पर०सक०सेट् इदित् । वण्टति अवण्टीत् ।

वट पु० वट–अच् । १स्वनामख्याते वृक्षे अमरः २शणनिर्मिततन्तौ च त्रि० । (वँट) मेदि० ।

वटवृक्षस्य रुद्ररूपत्वमश्वत्थशब्दे ५१७ पृ० उक्तम् ।

"वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः । वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत्" भावप्र० । ३साम्ये हेमच० । ४कपर्दे ५गोले ६भक्ष्यभेदे (वड़ा) मेदि० ।

वटक पु० वट–कुन् । पिष्टकभेदे (वड़ा) भावप्र० कृतान्नशब्दे २१८२पृ० दृश्यम् ।

वटपत्र पु० वटस्येव पत्रमस्य । १सिताजकवृक्षे राजनि० । २पाषाणभेदीलतायां स्त्री ङीष् भावप्र० । "वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा" ३त्रिपुरमालीवृक्षे रत्नमा० टाप् । [त्रि० शब्दर० ।

वटर पुंस्त्री० १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष् । २शठे ३चञ्चले ४चौरे

वटी स्त्री वट–अच् गौरा०ङीष् ।१रज्जौ अमरः गोलाकारे (वड़ी) पदार्थे भावप्र० स्वार्थे क ह्रस्वः । वटिकाप्यत्र "वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते । लेहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्करा च वा । गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ।" तत्र वह्निसिद्धे गुडादौ । "कुर्य्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटी"। द्रवेण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः । सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः । चूर्णे चूर्णसमः कार्य्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ।" तत्समम् चूर्णसमम् "द्रवं तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः"। द्रवं द्रवरूपद्रव्यम् । "कर्षप्रमाणं तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते" । बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम्" । नदीवटाख्ये २वृक्षभेदे राजनि० ।

वटु पु० वट–उ । १माणवके २ब्रह्मचारिणि च हेमच० ।

वटुक पु० वट–उक । १बालके शब्दर० २भैरवभेदे च तन्त्रम्

वठ असहायकरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । वण्ठते अवण्ठिष्ट । [ववण्ठतुः ।

वठ सामर्थ्ये भ्वा०पर०अक०सेट् । वठति । अवाठीत् अवठीत्

वठर पु० वठ–अरन् । १मूर्खे उणादि० २अम्बष्ठे हेमच० ३शठे ४मन्दे च त्रिका० ।

वड विभजने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । वण्डयति ते अववण्डत् त । [अवण्डिष्ट ।

वड वेष्टने विभागे च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । वण्डते

वड आरोहणे सौ० पर० सक० सेट् । वडति अवाडीत् अवडीत् । ववडतुः ।

वडभि(भी) स्त्री वल्यते आरुह्यतेऽत्र वड–अभि वा ङीप् । १गृहचूडायाम् (छटुनि) अमरः २प्रासादाग्रस्थगृहे च (चिलेघर) रत्नमा० ।

वडा स्त्री वड–अच् । स्वनामख्याते पिष्टकभेदे शब्दच० ।

वडिश न० वड–इन् वडिं श्यति शो–क । मत्स्यधारणार्थे वक्रलौहकण्टकयुक्ते पदार्थे अमरः । "वडिशेन मत्स्येरिवाखान्" वृन्दावनचम्पूः ।

वड्र त्रि० वल–रक् लस्य डः । वृहति (वड़) अमरः ।

वण शब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । वणति अवाणीत् अवणीत् । घटादित् चाङि वा ह्रस्वः ।

वण्ट विभाजने अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । वण्टयति

ते अववण्टत त । [श्अक्षतोद्वाहे च । (डेङ्गो) शब्दमा०
वण्ट पु० वण्ट–अच । १भागे २दात्रादेः धारणस्थाने(बाँठ)
वण्टक पु० वण्ट–घञ् स्वार्थे क । १भागे अमरः ण्वुल् । २विभाजके त्रि० [श्अक्षतोद्वाहे च मेदि०।
वण्ठ त्रि० वण–ठ तस्य नेत्त्वम् । १खर्वे (बेँटे) ।२कुन्तायुधे
वण्ठर पु० वठि–अरन् । १स्वगिकारज्जौ २कुक्कुरलाङ्गूले ३करीरकोषे ४तालस्य पल्लवे ५पयोधरे च मेदि०। अथ मौण्डादिरपि तत्रार्थे ।
वण्ड त्रि०वडि–अच ।१अक्षतोद्वाहे २हस्ताद्यङ्गविकले (बँडे) ३अनावृतमेढ़े हेमच० ४पांशुलायां स्त्रियां स्त्री मेदि० ।
वण्डाल पु० वडि–आलच् । १भूरयुद्धे २नौकायां खनित्रे च मेदि० । [बार्थे अव्य०राजवत् शूद्रवत् इत्यादि ।
वत् अव्य० वा–डति । सादृश्ये अमरः वतिप्रत्ययान्तोऽप्य-
वत अव्य० वन–क्त । १खेदे २अनुकम्पायाम् ३हर्षे ४विस्मये ५आमन्त्रणे च अमरः ।
वतंस पु० अव+तनुस–घञ् अवाल्लोपः । १कर्णभूषणभेदे २शेखरे ३शिरोभूषणे मेदि० ४भूषणमात्रे च ।
वतण्ड पु० अव+तडि–अच् अवाल्लोपः । मुनिभेदे उणादि० ।
वतोका स्त्री अवगतं तोकं यस्याः प्रा०ब०अवाल्लोपः। अपत्यहीनायां स्त्रियाम् अमरः ।
वत्स न० वस–स । १वक्षःस्थले अमरः । २गवादिशिशौ हि-ब० । ३वत्सरे पु० अमरः । ४चन्द्रवंशे राजभेदे च पु० ।
वत्सक न० वत्स इव इवार्थे कन् । १पुष्पकासीसे राजनि० २कुटजे अमरः । ३इन्द्रयवे च राजनि० ।
वत्सकवीज न०वत्सकस्य कुटजस्य वीजम्। इन्द्रयवे राजनि०
वत्सतर पु०स्त्री० चुद्रः वत्सः अल्पत्वे तरप् । १क्षुद्रवत्से अप्राप्तदमनकाले गवादौ अमरः स्त्रियां ङीप्। वत्सतरी
वत्सनाभ पु० वत्सान् पशुशिशून् नभ्यति हिनस्ति नभ-अण् वत्सस्य नाभिरिवाकारोऽस्यास्य अच् वा। स्थावरे विषभेदे अमरः। तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा

"सिन्धुवारसदृक्पत्त्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा । यत्पार्श्वेन तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः । तस्य सामान्य गुणा यथा । "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च । आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम्" । व्यवायि सकलकायव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलम् । विकाशि ओजसःशोषणपूर्वकं सन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम् । आग्नेयम् अधिकाग्निर्यं योगवाहि संसर्गगुणग्राहकम् मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् । "तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि त्रिदोषघ्नं वृंहणं वीर्यवर्द्धनम् । ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्" भावप्र० ।

वत्सपत्तन न० वत्सस्य वत्सराजस्य पत्तनम् । उत्तरदेशस्थायां कौशाम्ब्यां नगर्य्याम् हेमच० ।
वत्सपाल पु० वत्सान् पालयति पाल–अण् । १श्रीकृष्णे २बलदेवे च । [दशप्रम ।
वत्सर पु० वस–सरन् । द्वादशमासात्मके काले अब्दशब्दे
वत्सराज पु०चन्द्रवंश्ये नृपभेदे । "वत्सराजचरितम्"रत्ना०
वत्सरान्तक पु०वत्सरस्यान्तं करोति अन्त+णिच्–ण्वुल् । फाल्गुनमासे राजनि० वत्सरस्य चैत्रादिकत्वात् फाल्गुनस्य तदन्तकालत्वात्तथात्वम् ।
वत्सल त्रि० वत्सं लाति ला–क । १स्नेहयुक्ते २वात्सल्ये रसे पु० ३तद्वति त्रि० ४विष्णौ पु० विष्णुस० ।
वत्सादनी स्त्री वत्सस्यादनीवाचि अस्य पचस्मा० । गोडुम्बायाम् (गोमक) जटा० ।
वत्सादनी स्त्री वत्सैरद्यते प्रियत्वेन अद–ल्युट् ङीप् । १गुडूच्याम् अमरः । वत्सः अदनमस्य । २वृके पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीप् । [अवन्दिष ।
वद स्तुतौ अभिवादने सक० भ्वा० आ० सेट् इदित् । वन्दते
वद वाक्ये सन्देशे च भ्वा० उभ० सक० सेट् । वदति ते अवादीत् अवदिष्ट । ज्ञानयत्नादावात्मनेपदीत्यन्ये ।
वद वाचि भ्वा० पर० सक० सेट् यजा० । वदति अवादीत् उवाद ऊदतुः उदितः ।

भासने उपसान्त्वने आत्म० शास्त्रे वदते भासमानो वदतीत्यर्थः भृत्यानुपवदते सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञानादुपाधौ च आत्म०। तत्र ज्ञाने शास्त्रे वदते । यत्ने क्षेत्रे वदते । विमतौ क्षेत्रे विवदन्ते । उपच्छन्दने उपवदते प्रार्थयते इत्यर्थः सि०कौ० । व्यक्तवाचां समुच्चारणे आत्म० प्रवदन्ते विप्राः । अति+मर्य्यादातिक्रमेणोक्तौ प० अतिवदति । अनु+उक्तस्य पर्य्यायान्तरेण कथने अनुवादः अकर्मकात् व्यक्तवाचामनुवादे तु आत्म० अनुवदते कठः-प्रलापस्य" सि०कौ० अव्यक्तवाचि तु प० अनुवदति वीणा सकर्मकात्तु परं उक्तमनुवदति । विरुद्धोक्तौ व्यक्तायां वाचि वा आत्म० विप्रवदन्ते न्ति वैद्याः । [विशेषविधिः अप+निन्दायाम् । अपवादः । विशेषविधाने च अपवादः परि+निन्दायां मिथ्यादूषणे च पर०। परिवदति परिवादः।

प्रति+विरुद्धतयोक्तौ पर० प्रतिवदति प्रतिवादः प्रतिवादी प्रत्युत्तरोक्तौ च ।

वि+विरुद्धोक्तौ पक्षप्रतिपक्षग्रहणेनोक्तौ चात्म० विवदन्ते पण्डिताः वादिप्रतिवादिनश्च ।

वद वाचि सन्देशे च सक० चुरा० उभ० सेट् । वादयति ते अवीवदत् । अभि+प्रणामे ।

वद त्रि० वदति वद–अच् । वक्तरि अमरः ।

वदन न० उद्यतेऽनेन वद–करणे ल्युट् । १मुखे अमरः । २वचनेन्द्रिये भावे ल्युट् । ३कथने न०। [अमरः ।

वदा(दा)न्य पु० वद–अन्य पृषो० वा दीर्घः । भूरिदानशीले

वदाम न० वद–आमन् । (बादाम) वातादे फलभेदे भावप्र०। "वातादो वातवैरी स्यात्नेत्रोपमफलस्तथा । वातादः उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृद्गुरुः । वातादमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । स्निग्धोष्णः कफकृत् श्रेष्ठो रक्तपित्तविकारिणाम्" भावप्र० ।

वदाल पुंस्त्री० वद–आल । पाठीनमत्स्ये (बोयाल) त्रिका० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क तत्रार्थे । [अमरः ।

वदावद पु० अत्यन्तं वदति वद–अच् नि० । बहुवक्तरि

वधू स्त्री उह्यते पितृगेहात् पतिगृहं वह–ऊ धुकच् । १भार्य्यायाम् २नवोढायां ३पुत्रजायायाम् अमरः । ४शठ्याञ्च मेदि० । अस्य ओष्ठ्यादित्वमित्यन्ये

वधूजन पु० कर्म०। नारीजने त्रिका० ।

वधूटी स्त्री अल्पा वधूः टी । अल्पवयस्कायाम् नार्य्यां "गोपवधूटी दुकूलेति" भाषापरि० । [नीत् अवनीत् ववनतुः ।

वन सेवने सक० शब्दे अक० भ्वा० पर०सेट् । वनति अवा-

वन व्यापारे भ्वा० पर० सक० सेट् । वनति अवानीत् अवनीत् । ज्वला०वनः वानः । घटा०वनयति । [निष्ट ।

वन याचने द्विक० तना० आ० सेट् क्त्वा वेट् । वनुते अव-

वन उपकारे उपतापे च सक० शब्दे अक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् । वानयति ते वनति । अवीवनत् त । अवनीत् अवानीत् ।

वन न० स्त्री वन–अच् । १वृक्षसमुदायात्मके अरण्ये अमरः स्त्रीत्वे ङीष् । "सुवनी मम्मवदत्पिकापि का" नैष०। २जले ३निवासे ४आलये च मेदि० । ५प्रस्तरणे हेमच०।

वनकदली स्त्री ७त० । काष्ठकदल्याम् राजनि० ।

वनकन्द पु० वनजातः कन्दः । अरण्यजाते सूरणे राजनि०

वनकार्पासी स्त्री वनोद्भवा कार्पासी । (वनकापास) क्षुपभेदे रत्नमा० ।

वनकोलि पु० वनोद्भवः कोलिः । (वनकुल) वृक्षे ।

वनचन्दन न० वनजातं चन्दनम् शा०त० । १अगुरुचन्दने २देवदारुणि च विश्वः ।

वनचन्द्रिका स्त्री वने चन्द्रिकेव । मल्लिकायाम् राजनि० ।

वनचम्पक पु० ७त० । (वनचाँपा) चम्पकभेदे राजनि० ।

वनच्छाग पु० वने जातश्छागः । (वनछागल) १छागभेदे राजनि० । वने छाग इव । २शूकरे पुंस्त्री० शब्दमा० स्त्रियां ङीष् ।

वनज न० वने जलेऽरण्ये वा जायते जन–ड । १पद्मे २मुस्तकभेदे ३वनसूरणे पु० राजनि० ४गजे विश्वः । ५अश्वगन्धायां ६गन्धपत्त्रायां ७वनकार्पास्यां ८वनोपोदक्याम् ९मिश्रेयायां १०ऐन्द्रे स्त्री राजनि०। ११मुद्गपर्ण्यां च स्त्री मेदि० । १२वनजातमात्रे त्रि० ।

वनतिक्त पु० वनेषु वनजातेषु मध्ये तिक्तः । १हरीतक्याम् शब्दमा० । २पाठायां (आकनादि) च स्त्री रत्नमा०। स्वार्थे क तत्रैव अमरः ।

वनदीप पु० वनस्य दीप इव । वनचम्पके राजनि० ।

वनपल्लव पु०वनमिव निविड़ः पल्लवोऽस्य । शोभाञ्जने जटा०।

वनपुष्पा स्त्री वनमिव बहुतं पुष्पं यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि० । [पूरकः । वनवीजपूरके राजनि० ।

वनपूरक पु० पूरकः वीजपूरकः पूर्वपदलोपः वनोद्भवः

वनप्रिय पुंस्त्री० वनं वनस्थं प्रीणाति प्री–क । १कोकिले स्त्री मेदि० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् २अरण्यप्रियमात्रे त्रि० । ३त्वचे न० राजनि० ।

वनभुज पु० वनं भुङ्क्ते भुज–क्विप् । १ऋषभे २तन्नामौषधे शब्दच० । [अमरः ।

वनमक्षिका स्त्री वनोद्भवा मक्षिका । दंशे कीटभेदे (डाँश)

वनमल्ली स्त्री वनोद्भवा मल्ली । अरण्यमल्लिकायाम् शब्दर०।

वनमाला स्त्री "आजानुलम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्त्तिता" इत्युक्तायां मालायाम् ।

वनमालिन् पु० वनमालाऽस्त्यस्य इनि । १श्रीकृष्णे अमरः २वाराहीलतायाम् स्त्री मेदि० ङीष् ३द्वारकापुर्य्यां स्त्री त्रिका० । [४मुद्गपर्ण्यां स्त्री राजनि०गौरा० ङीष् ।

वनमुद्ग पु० वनोद्भवः मुद्गः । १मुद्गभेदे (मुगानि) अमरः ।

वनमूर्द्धजा स्त्री वनस्य मूर्द्धजं शृङ्गमिवास्त्यस्याः अच् । (काकड़ाशिङ्गा) कर्कटशृङ्ग्याम् राजनि० ।

वनमोचा स्त्री वनोद्भवा मोचा । काष्ठकदल्याम् राजनि०।

वनलक्ष्मी स्त्री वनस्य लक्ष्मीरिव तदधिष्ठानत्वात्। कदल्याम राजनि०। [राजनि०।

वनवर्वर पु० वनोद्भवः वर्वरः। कृष्णार्जके। (वनवावुइ) हृत्ते

वनवासिन् पु० वनं वासयति सुरभीकरोति वासि-णिनि। १मुष्ककवृक्षे २वाराहीकन्दे ३शाल्मलीकन्दे ४नीलमहिषकन्दे ५ऋषभनामौषधे च राजनि०। वने वसति वस-णिनि। ६वनवासकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वनवीज पु० वीजो वीजपूरकः उत्तरपदलोपः ७त०। वनवीजपूरे राजनि०। [राजनि०।

वनवृन्ताकी स्त्री वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी। वृहत्याम्

वनव्रीहि पु० वनस्य व्रीहिः। नीवारे (उड़िधान) हेमच०।

वनशूकरी स्त्री वनस्य शूकरीव रोमशत्वात्। १कपिकच्छाम् राजनि०। ७त०। २वनवराहे पु०३वनशूकरयोषिति स्त्री।

वनशृङ्गाट पु० वनस्य शृङ्गाट इव कण्टकावृतत्वात्। गोक्षुरे अमरः। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे। [शब्दच०।

वनशोभन न० वनं जलं शोभयति शुभ-णिच् ल्यु। पद्मे

वनसङ्कट पु० सम्+कट-अच् ६त०। मसूरे शब्दच०।

वनसरोजिनी स्त्री वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव शोभाकरत्वात्। वनकार्पास्याम् शब्दर०।

वनस्पति पु० वनस्य पतिः नि० सुट्। पुष्पं विना जायमानफले १अश्वत्थादौ वृक्षे अमरः। २वृक्षमात्रे मेदि०।

वनहास पु० वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात्। काशतृणे राजनि०।

वनाखु पु० वने आखुरिव। शशके त्रिका०।

वनाखुक पु० अव+नख-उकञ् अवात्लोपः। मुद्गे त्रिका०।

वनाट् पु० वनमटति अट-क्विप्। १वर्वणायां नीलमक्षिकायाम् शब्दच०। २अपानदेशे उज्ज्व०।

वनामल पु० वनस्यामल आमलक इव। करमर्दे शब्दमा०।

वनाम्र पु० वनस्य आम्र इव ः कोशाम्रे राजनि०।

वनायु पु० वन-आयुच्। प्रशस्तघोटकोद्भवदेशभेदे (आरव) राजनि०। [(आरवि) शब्दर०।

वनायुज पु० वनायुदेशे जायते जन-ड। प्रशस्तघोटके

वनारिष्टा स्त्री वनस्य न रिष्टं यस्याः। वनहरिद्रायाम् राजनि०। [गुडूचीलतायाम् हारा०।

वनालिका स्त्री वनमलति भूषयति अल-ण्वुल्। हस्ति-

वनि पु० वन-इन्। १अग्नौ त्रि०कौ० २राशौ उज्ज्वल०। ३याचने पु० ४याचके त्रि०। [रक्षायां स्त्रियाच मेदि०।

वनिता स्त्री वन-याचने कर्मणि क्त आ॰इत।१योषिति २अनु-

वनिन् पु०वनम् आश्रयतयाऽस्त्यस्य इनि। वानप्रस्थाश्रमयुक्ते

वनिष्णु त्रि० वन-इष्णुच्। याचके।

वनीपक वनीयक+पृषो० यस्य पः। याचके उज्ज्वल०। "कृपण इव नववनीपकोपसेवितपर्वतः क्ष्माभृत्" प्रमध्यता च

वनीयक स्त्री वन-इन् आत्मनो वनिं याचनमिच्छति क्यच् ण्वुल्। याचके अमरः पृषो० यलोपः। वनीकोऽप्यत्र सारसुन्दरी।

वनेक्षुद्रा स्त्री ७त० अलुक्स०। करञ्जे रत्नमा०।

वनेचर त्रि० वने चरति चर-ट अलुक्स०। अरण्यचारिणि व्याधादौ स्त्रियां ङीप्।

वनेसर्ज पु० सृजति-सृज-अच् ७त० अलुक्स०। असनवृक्षे रत्नमा०। [कार्पास्याम् रत्नमा० २वनजाते त्रि०।

वनोद्भवा स्त्री वन एव उद्भवति उद्+भू-अच् ७त०। १वन-

वनौकस् पु० वनमेव ओकः स्थानं यस्य। १वानरे अमरः। २वनवासिनि त्रि०।

वन्च प्रतारणे भ्वा०पर०सक०सेट् क्त्वा वेट्। वञ्चति अवञ्चीत्

वन्दन न० वदि-ल्युट्। १स्तवने २प्रणामे च। युच्। वन्दनाप्यत्र स्त्री। ३वदने न० शब्दच०।

वन्दनीय त्रि० वदि-अनीयर्। १नमनीये २स्तवनीये च ३पीतभृङ्गराजे पु०राजनि०।४गोरोचनायां स्त्री त्रिका०।

वन्दा स्त्री वदि-कर्मणि घञ्। (परगाछा) लताभेदे अमरः २भिक्षुक्यां ३लताभेदे च मेदि०।

वन्दाका स्त्री वदि-आकन्। वन्दायाम् शब्दच०। गौरा० ङीष् तत्रार्थे स्त्री शब्दर०। तत्रार्थे पु० भावप्र० "वन्दाकः शीतलस्तिक्तः कषायो मधुरो रसे। मङ्गल्यः कफवातास्ररक्षोव्रणविषापहः"।

वन्दारु त्रि० वदि-आरु। वन्दनशीले शब्दर०।

वन्दि(न्दी) स्त्री वदि-इन् वा ङीप्। १कारावद्धमनुष्यादौ (कएदी) शब्दर०२वन्दने ३स्तुतौ च।४सोपानके उणा०।

वन्दिग्राह पु० वन्दिमिव-गृह्णाति ग्रह-ण। बलात्कारेण घातके (डाकाइत) मिता०। "वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः" मनुः।

वन्दिपाठ पु० ६त०। स्तुतिपाठे त्रिका०।

वन्दिन् पु० वन्दते स्तौति वदि-णिनि। राजादेः १स्तुतिपाठके अमरः। [भावप्र० २वन्दायां शब्दच०।

वन्द्य त्रि० वदि यत्। १वन्दनीये। २गोरोचनायाम् स्त्री

वन्द्र न० वन्द-रन्। कल्याणे त्रि०कौ०।२पूजके त्रि०उणादि०

वन्य न० वने भवः यत्। १त्वचे (दारचिनि) राजनि०।

२वनमूरणे ३वाराहीकन्दे ४देवनले पु०राजनि० । ५वनजातमात्रे त्रि० । ६मुद्गपर्ण्यां ७गोपालकर्कट्यां ८गुञ्जायां ९मिश्रेयायां १०भद्रमुस्तायां ११गन्धपत्रायां स्त्री राजनि० । वनानामरण्यानां जलानां वा समूहः यत् । १२जलसमूहे १३वनसमूहे च स्त्री मेदि० ।

वप वीजवपने तन्तुवयने मुण्डने च सक० भ्वा० उभ० अनिट् यजा० । वपति ते अवाप्सीत् अवप्त उवाप ऊपतुः । ड्वित् उप्त्रिमः । पित्रादिपिण्डदाने "पिण्डनिर्वपनं चरेत्" स्मृतिः ।

वपन न० वप-ल्युट् । १केशमुण्डने २वीजाधाने ३तन्त्वाधाने च मेदि० । "प्रयागे भास्करक्षेत्रे पितृमातृवियोगतः । आधाने सोमपाने च वपनं पञ्चसु स्मृतम्" प्रा० त० ।

वपनी स्त्री उप्यतेऽनया अत्र वा वप-ल्युट् ङीप् । १नापिताख्ये २तन्तुशालायां (तान्तघर) हेमच० २तन्तुवयनयन्त्रभेदे (माकु) च ।

वपा स्त्री वप-अच् । १मेदसि (चरवि) "वपाया हविषः" इति श्रुतिः । २छिद्रे च अमरः ।

वपुन पु० वप-उनच् । देवतायां शब्दर० ।

वपुषा स्त्री वप-वा उषन् । हिङ्गुपत्रायाम् भावप्र० ।

वपुष्टमा स्त्री अतिशयेन वपुः प्रशस्ताकृतिः तमप् पत्वम् । १पद्मचारिण्याम् लतायाम् जटा० । २काशीपतिकन्यायां ३जनमेजयपत्न्यां च ।

वपुस् न० उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनवीजीभूतानि कर्माण्यत्र वप-उसि । १शरीरे अमरः । २प्रशस्ताकारे च मेदि० ।

वप्तृ पु० वप-तृच् । १जनके २कृषीवले च मेदि० ३वीजादिवापके त्रि० ।

वप्र पुंन० उप्यतेऽत्र रन् । १दुर्गनगरादौ परिखाया उद्धृतमृत्तिकास्तूपे अमरः । २क्षेत्रे ३रेणौ ४तटे मेदि० । ५सीसके न० हेमच० । ६जनके ७प्राचीरे पु० विश्वः । ८प्रजापतौ च पु० संक्षिप्तसा० । ९मञ्जिष्ठायां स्त्री राजनि० । [१०सानुनि च संक्षिप्तसा० ।

वप्रि पु० वप-रि १क्षेत्रे केदारे सि० कौ० । २दुर्गतौ

वम्भ गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । वम्भति अवम्भीत् ।

वम उद्गारे भ्वा०पर० सक० सेट् । वमति अवमीत् । ट्वित् वमथुः । ज्वला० वमः वामः । वमयति वामयति उपसृष्टस्य नित्यं ह्रस्वः । फणा० वेमतुः ववमतुः । उदित् वमित्वा वान्त्वा वान्तः ।

वमथु पु० वम-अथुच् । वमने उद्गिरणे अमरकोषः ।

वमन न० वम ल्युट् । १मर्दने २छर्दने मेदि० ३आहुतौ विश्वः ४निःसारणे च "स्वर्गाभिष्यन्दवमनम्" कुमारः । ५अर्थे पु० । ६जलौकायां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

वमि स्त्री वम-इन् । १छर्दौ छर्दिशब्दे २९८० पृ० दृश्यम् । २अग्नौ पु० मेदि० ३धूर्ते त्रि० शब्दर० ।

वमित पु० वम-णिच् क्त । क्षतोद्गारे । [यि(ढ)ध्वम् ।

वय गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । वयते अवयिष्ट । ऋक०

वयस् न० अज-असुन् वीभावः । १विहगे २वाल्याद्यवस्थायाम् अमरः "वयोऽतिपातोद्गतवातेति" नैष० । ३यौवने च विश्वः ।

वय(यः)स्थ पुंस्त्री० वयसि यौवने तिष्ठति स्था-क खर्परे शरि वा विसर्गलोपः । १तरुणे २विभीतक्यां स्त्री अमरः । "वयस्था नागराभ्यासात्" वैद्यकम् । ३आमलक्यां ४हरीतक्यां ५सोमवल्ल्यां स्त्री अमरः । ६गुडूच्यां ७सूक्ष्मैलायां ८काकोल्याम् ९ब्राह्मी स्त्री मेदि० । १०शाल्मलौ स्त्री हेमच० । ११क्षीरकाकोल्याम् भावप्र० । १२अत्यम्लपर्ण्यां मत्स्याक्ष्यां १३युवतौ च स्त्री राजनि० ।

वयस्य पु० वयसा तुल्यः यत् । १समानवयस्के अमरः । २सख्यां स्त्री अमरः ।

वयुन न० वय-उनन् । १ज्ञाने भाग० १०।८८ श्रीधरः । २देवागारे त्रिका० । देवागारे पु० उणादि० ।

वयोधस् पु० वयो यौवनं धत्ते धा-असुन् । तरुणे उणा० ।

वयोरङ्ग न० वयसा रङ्गमिव । सीसके राजनि० ।

वर ईप्से अद० चु०उभ०सक०सेट् । वरयति ते अववरत् त ।

वर न० व्रियते वृ-कर्मणि अप् करि-अच् वा । १कुङ्कुमे २मनागभीष्टे अमरः "वरं प्राणान् परित्यक्ष्ये" इति तन्त्रम् । भावे अप् अच् वा । ३इच्छायाम् ४याचने ५आवरणे ६वेष्टने च । वृ-कर्मणि अप् । ७अभीष्टे ८श्रेष्ठे च त्रि० अमरः । ९जारे १०जामातरि शब्दर० ११गुग्गुलौ शब्दच० १२पत्यौ च पु० हेमच० । "तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः" इत्युक्ते १३पदार्थे ।

वरक पु० वृ-वुन् । १वनमुद्गे हेमच० २पर्पटे ३धान्यभेदे (चीना) च राजनि० । ४पोताच्छादनवस्त्रे न० हारा० ।

वरचन्दन न० कर्म० । १कालीये २देवदारुणि च मेदि० ।

वरट न० वृ-अटन् । १कुन्दपुष्पे शब्दर०। २कीटभेदे (वोलता) ३हंसे पुंस्त्री०मेदि०। स्त्रियाम् अजादि० टाप् अमरः ।

ङीप मेदि०। ४कुसुम्भवीजे भावप्र०। सा च ५गङ्गोल्यां मेदि०।

वरण न० वृ—ल्युट्। कन्यादिदानाय जामात्रादेरभ्यर्थनानुकूले १व्यापारभेदे २वेष्टने मेदि०। ऋत्विगादेः क्रियासु नियोगाय ३पूजनादौ ५वरुङ्गे पुं स्त्री० हारा०। ६प्राकारे ७वरणवृक्षे च। (साँको) ख्याते ८पदार्थे च ९काशीस्थे नदीभेदे स्त्री शब्दर०। वरणशब्दे दृश्यम्।

वरण्ड पु० वृ—अण्डच् (वयसफोड़ा) १मुखरोगभेदे आवक्ष युद्धार्थे २भ्यवेदौ च मेदि०।

वरण्डक पुं न० वृ—अण्डच् संज्ञायां क। १वरण्डशब्दार्थे २वर्तुले मेदि०। ३भित्तौ हेमच०। ४विशाले ५व्यापके ६भीते च त्रि० शब्दर०।

वरण्डालु पु० वरण्ड इवालुः। एरण्डवृक्षे त्रिका०।

वरतिक्त पु० वरः श्रेष्ठस्तिक्तो रसो यस्य। कुटजवृक्षे राजनि०। २पाठायाम् (आकनादि) स्त्री राजनि० स्वार्थे क तत्रैव।

वरता स्त्री वृ—अतच्। हस्तिकक्ष्यारज्जौ अमरः।

वरत्वच पु० वरा त्वचा यस्य। १निम्बवृक्षे रत्नमा०। २श्रेष्ठत्वग्युते त्रि०।

वरद त्रि० वरं ददाति दा—क। १अभीष्टदातरि अमरः। २प्रसन्ने च मेदि० ३तच्चिह्नसूचके करादिविन्यासरूपे मुद्राभेदे न० "अभयं वरदञ्चैव" श्यामाध्यानम्। ४कन्यायाम् स्त्री मेदि०। ५अश्वगन्धायाम् स्त्री भावप्र० ६आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ७दुर्गायाञ्च स्त्री।

वरदाचतुर्थी स्त्री माघशुक्लचतुर्थ्याम्। तामधिकृत्य "चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता" ति०त० भविष्यपु०।

वरदारु पु० दा—रुन् कृत०। भूमीसहे वृक्षे राजनि०।

वरपर्ण पु० वराणि पर्णान्यस्य। चीरकस्तुकीवृक्षे रत्नमा०।

वरप्रदा स्त्री वरं प्रददाति दा—क। लोपामुद्रायां हेमच०। २वरप्रदातरि त्रि०।

वरफल पु० वरं फलमस्य। १नारिकेले वृक्षे शब्दच०। कर्म०। २श्रेष्ठे फले न०। [द्रव्ये शब्दच०।

वरमुखी स्त्री वरं मुखं यस्याः ङीप्। रेणुकानामगन्ध-

वरम् अव्य० वृ—अम्। ईषदभीष्टे मेदि०।

वरम्बरा स्त्री वरं वृणोति वृ-खच् मुम्। (चाकुलिया) १चक्रपर्ण्याम् शब्दच०।२पतिम्बरायां कन्यायाञ्च।

वररुचि त्रि० वरा रुचिर्यस्य। १श्रेष्ठप्रीतियुते।२पाणिनिसूत्रवार्त्तिककारे कात्यायनमुनौ त्रिका०। ३विक्रमादित्यसभास्थे पण्डितभेदे च। नवरत्नशब्दे ३९८२पृ० दृश्यम्।

वरल पु० वृ—अलच्। १वरटे त्रिका० २कीटभेदे शब्दमा० स्त्रियां गौरा० ङीष् वरटायां स्त्री जटा० भरत० टाप्।

वरलब्ध पु० वरः श्रेष्ठैः पुष्पेषु लब्धो येन परनि०। १चम्पके त्रिका० २प्राप्तवरे त्रि०।

वरवर्णिनी स्त्री वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशंसाऽस्त्यस्याः इनि। उत्तमस्त्रियाम् अमरः। २लाक्षायां ३हरिद्रायां ४रोचनायां ५फलिन्यां ६साध्व्यां स्त्रियां मेदि०। ७गौर्यां ८लक्ष्म्यां ९पार्वत्यां च शब्दर०।

वरवाह्लीक न० कर्म०। कुङ्कुमे अमरः।

वरा स्त्री वृ—अच्। हरितक्यामलकीवयस्यात्मके त्रिफले मेदि०। २रेणुकानामगन्धद्रव्ये शब्दच०। ३गुडूच्याम् ४मेदायां ५ब्राह्म्याम् ६विडङ्गे ७पाठायाम् ८हरिद्रायाञ्च राजनि०।

वराक पु० वृ—षाकन्। १शिवे मेदि०। २युद्धे न० हेमच०। ३अवरे त्रि०शब्दर०। ४शोचनीये च त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्।

वराङ्ग न० कर्म०। १मस्तके। व्रियते आव्रियते गुप्यते वृ—अप्। २गुह्ये अमरः। ३योनौ ४गुडत्वचि च त्रिका०। ६व०। ५गजे पुं स्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीप् ६विष्णौ विष्णुस०। ७कामदेवे च पु०। ८श्रेष्ठावयवयुक्ते त्रि०। ९हरिद्रायाम् स्त्री राजनि०। गौरा० ङीष्। संज्ञायां कन्। गुडत्वचि (दारचिनि) न० अमरः।

वराङ्गिन् पु० वराङ्गमस्त्यस्य इनि। १चव्यवेतसे रत्नमा०। २श्रेष्ठाङ्गयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वराट पु० वरमल्पमटति अट—अण्। १कपर्द्दे राजनि०। २रज्जौ च पु०रत्नको०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "वराटकानां दशकद्वयं यत्" लीला० अट—ण्वुल्। वराटक पद्मवीजाधारे कोषे पु० अमरः। [शब्दमा०।

वराटकरजस् पु० वराटके इव रजोऽस्य। नागकेशरे वृक्षे

वराण पु० वृ—आनन्। १इन्द्रे त्रिका०। २वरुणवृक्षे शब्दर०

वरादन न० वरैर्न्दैरद्यते अद—ल्युट्। राजादने (पियाशाल) शब्दच०।

वराम्र पु० वरः आम्र इव। करमर्द्दे रत्नमा०।

वरारोह पु० वर आरोहो मध्यं यस्य। १हस्तिनि विष्णुः २प्रशस्तनितम्बवत्यां स्त्रियां स्त्री अमरः।

वरालिका स्त्री वरानामावियस्यां कप्। दुर्गायां त्रिका०।

वराशि पु०वरमावरणमश्नुते अश—इन्। स्थूलवस्त्रे अमरः।

वरासन न० वराय वरणीयायास्यते क्षिप्यते अस–ल्युट् । १जवापुष्पे शब्दमा० । कर्म० । २उत्तमे आसने न० । वरं पतिमस्यति अस–ल्यु । ३पिङ्गे जारे पु० । वरान् श्रेष्ठानपि अस्यति दूरीकरोति ल्यु । ४द्वारपाले च पु० विश्वः । [२खड्गधरे च धरणिः ।

वरासि पु० वरायावरणायास्यते अस–इन् । १स्थूलवस्त्रे

वराह पुंस्त्री० वराय अभीष्टाय मुस्तादिलाभाय आहन्ति खनति भूमिम् आ+हन–ड । १शूकरे अमरः स्त्रियां ङीष् । २यज्ञवराहाख्ये भगवतोऽवतारभेदे पु० ३पर्वतभेदे ४मुस्तके ५मानभेदे मेदि० ६शिशुमारे ७वाराहीकन्दे पु० राजनि० ८अष्टादशद्वीपमध्ये द्वीपभेदे च ।
"गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च । कुसुद्रश्च कसेरुश्च ताम्रो भट्टारकस्तथा । चन्द्रेन्द्र मलयाः शङ्कुः यवाङ्कुश गभस्तिमान् । ताम्राङ्कश्च कुमारी च तत्र द्वीपा दशाष्टभिः" शब्दमा० ।

वराहकन्द पु० वराहप्रियः कन्दः शा० त० । स्वनामख्याते वृक्षभेदे राजनि० । [शब्दर० ।

वराहकान्ता स्त्री वराहाणां कान्ताऽभीष्टा । वराहकन्दे

वराहक्रान्ता स्त्री वराहेण क्रान्तेव । १लज्जालुलतायाम् शब्दच० २वाराह्यां (चामरालु) सुभूतिः ।

वराहिका स्त्री वराहो भक्षकत्वेनास्त्यस्याः ठन् । कपिकच्छ्वाम् राजनि० ।

वराही स्त्री वराहो भक्षकत्वेनास्त्यस्या अच् गौरा० ङीष् । १भद्रमुस्तायाम् २वराहकन्दे च राजनि० ।

वरिवस् न० वृ+असुन् इट् च । १पूजने २धने च निघण्टुः ।

वरिवसि(स्थि)त त्रि० वरिवः पूजनं करोति क्यच्–क्त वा यलोपः । पूजिते अमरः । [२शुश्रूषायाम् अमरः ।

वरिवस्या स्त्री वरिवस्+करणार्थे क्यच्-भावे अ । १पूजने

वरिष्ठ त्रि० अतिशयेन उरुः इष्ठन् वरादेशः । १उरुतमे २तित्तिरिविहगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ३नागरङ्गवृक्षे पु० राजनि० । ४ताम्रे न० अमरः । ५मरिचे न० मेदि० ६वृषे अजयः । ७आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ।

वरी स्त्री वरी शतावरी पूर्वपदलोपः । १शतावर्य्याम् अमरः २सूर्य्यपत्न्याञ्च त्रिका० ।

वरीयस् त्रि० अतिशयेन उरुः श्रेष्ठः ईयसुन् वरादेशः । १उरुतमे विष्कम्भादिषु मध्ये २अष्टादशे योगभेदे पु० ज्यो० त० । [वृषभे अमरः ।

वरी(ली)वर्द्द पु० वृष–यङ्–लुक् अच् पृषो० रस्य वा लः ।

वरुट पुंस्त्री० म्लेच्छजातिविशेषे स्त्रियां ङीष् । "पुलिन्दा नाहला निष्ट्याः शवरा वरुटा भटाः । माला भिल्लाः किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातय" हेमच० ।

वरुड पु० वृ–उडन् । अन्त्यजजातिभेदे स्त्रियां ङीष् । "रजकश्चर्मकारश्च नटोवरुड एव च" मनुः ।

वरुण पु० वृ–उनन् । पश्चिमाशापतौ १जलेशे स्वनामख्याते देवभेदे अमरः । २जले मेदि० ३सूर्य्ये च विश्वः । ५द्वीपभेदे वराहशब्दे दृश्यम् । ६काशीस्थे नदीभेदे स्त्री । काशीस्थनदीभेदस्योत्पत्त्यादिकं वामनपु० ३अ० उक्तं यथा "प्रयागे वसते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः । चरणाद्दक्षिणात्तस्य विनिर्याता सरिद्वरा । विश्रुता वरु(र)णेत्येवं सर्वपापहरा शुभा । सव्यात् पादात् द्वितीया च असिरित्येव विश्रुता । ते उभे च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतुः । तयोर्मध्ये तु यो देशस्तत्क्षेत्रं योगशायिनः । त्रैलोक्यप्रभवं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् । न तादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसातले । तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा" ।
७स्वनामख्यातवृक्षभेदे पु० अमरः "वरुणः पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् । निहन्ति गुल्मवातास्रक्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः । कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः" भावप्र० ।

वरुणात्मजा स्त्री वरुणस्य जलस्यात्मजेव जन्यत्वात् । जलभवे मद्ये अमरः । [पत्न्याम् जटा० ।

वरुणानी स्त्री वरुणस्य पत्नी ङीष् आनुक् च । वरुण-

वरूत न० वृ–ऊत । उत्तरीयवस्त्रे सि० कौ०

वरूथ न० वृ–ऊथन् । तनुत्राणे हेमच० २चर्म्मणि मेदि० ।
३रथगुप्तिस्थाने परप्रहाररक्षार्थमाष्टते स्थाने पु० अमरः ।

वरूथिनी स्त्री वरूथोऽस्त्यस्याः इनि । सेनायाम् अमरः ।

वरेण्य न० वृ–एन्य । १कुङ्कुमे राजनि० २प्रधाने ३प्रार्थनीये च त्रि० अमरः । [वारेन्द्र विप्रभेदे ।

वरेन्द्री स्त्री गौडदेशे त्रिका० । साभिजनोऽस्य अण् ।

वरोट न० वराण्युटानि दलान्यस्य । मरुवकपुष्पे अमरः ।

वरोल पुंस्त्री० वृ–ओल । वरटे कीटभेदे त्रिका० । स्त्रियां ङीष्

वर्कर पु० वृक–अरन् । १तरुणपशौ अमरः २मेषशावके भरतः । ३छागमात्रे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ४परिहासे मेदि०

वर्ग पु० वृज–घञ् । १सजातीयसमूहे अमरः । यथा मनुष्यवर्गः पशुवर्गः । समानधर्म्मिभिः प्राण्यप्राणिभिः कृते २संघे च यथा कवर्गः चवर्गः । अत्र कत्वखत्वादिना

विजातीयत्वेऽपि स्थानसाम्यमस्ति। ३सन्थपरिच्छेदे यथा स्वर्गवर्गः पातालवर्गः। ४अङ्कशास्त्रोक्ते समानाङ्कद्वयस्य परस्परगुणने यथा द्विकस्य चत्वारि, त्रिकस्य नव, चतुष्कस्य षोडश इत्यादि। "स्याद्योऽन्त्यवर्गः" "वर्गं मूलं पदं कृतिम्" इति च लीला०। वृज–घञ्। ५त्यागे। ग्रन्थपरिच्छेदाश्च बहुविधाः यथा "सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम्। स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः" त्रिका०।

वर्गप्रकृति वीजगणितोक्ते गणनाप्रकारभेदे तत्र दृश्यम्।

वर्गमूल न० वर्गस्य समद्विघातात्मककृतेः मूलम्। अङ्कशास्त्रप्रसिद्धे समाङ्कद्वयेन हताङ्कसङ्ख्यायाः यन्मूलं घातसाधनं तत्र। यथा षोड़शानां चत्वारि नवानां त्रयः चतुर्णां द्वौ इत्यादि।

वर्गोत्तम पु० वर्गेषु षट्सु चेत्रादिषु उत्तमः नवांशः। "चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा। द्व्यात्मकानाञ्च नवमे वर्गोत्तम इति स्मृतः" इति ज्योतिषोक्ते लिंशांशकात्मकराशेर्नवांशभेदे।

वर्च दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट्। वर्चते अवर्चिष्ट।

वर्चस् न० वर्च–असुन्। १रूपे २शुक्रे ३तेजसि ४विष्ठायाञ्च मेदि०। ५चन्द्रपुत्रे पु० "रोहिण्यामभवद्यस्तु वर्चस्वी येन चन्द्रमा" वह्निपु०। स्वार्थे क। विष्ठायाम् अमरः।

वर्चस्विन् त्रि० वर्चस्+अस्त्यर्थे विनि। तेजस्विनि स्त्रियां ङीप्।

वर्जन न० वृज-ल्युट्। १त्यागे २हिंसायां च ३मारणे मेदि०

वर्ण स्तुतौ विस्तारे शुक्लादिवर्णकरणे उद्योगे दीपने च अदु० चु० उभ० सक० सेट्। वर्णयति ते अववर्णत् त।

वर्ण वर्णने चु० उभ० सक०सेट्। वर्णयति ते अववर्णत् त।

वर्ण न० वर्ण–अच्। १कुङ्कुमे न० २स्वर्णे ३व्रते ४शुक्लादिरूपे ५अकाराद्यक्षरे ६भेदे ७गीतक्रमे ८चित्रे ९तालभेदे १०अङ्गरागे पु० हेमच०। ११गजचित्रकम्बले पु० अमरः १२यशसि १३गुणे १४स्तुतौ पु०मेदि०। भेदे रूपे अक्षरे पु० न० मेदि०। १५ब्राह्मणादिजातौ पु० अमरः। "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्" गीता।

तत्र विप्रादिवर्णानां सृष्टिः तद्धर्माश्च मनुना उक्ता यथा "लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्"। "मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कर्माण्यकल्पयत्। अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनस्तथा" "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु० ३१।११ तेषां ब्राह्मणस्य श्रैष्ठ्ये कारणं मनुनोक्तं यथा "ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्त्तितः। तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयम्भुवा। उत्तमाङ्गोद्भवात् ज्यैष्ठ्याद् ब्रह्मणश्चैव धारणात्। सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः" वर्णधर्माश्च जातिधर्मशब्दे ३१०५ पृ० दृश्याः।

तत्र अक्षररूपवर्णोत्पत्तिक्रमः तद्भेदाश्च शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरुक्ता यथा

"अथ वर्णोत्पत्तिप्रकारस्तावदभिधीयते। चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्तःकरणं मूलाधारस्थितमनलं चालयति तच्चालितश्चानलः तत्स्थलस्थानिलचालनाय प्रभवति तच्चालितेन चानिलेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते। ततोनाभिदेशपर्य्यन्तं चलितेन तेन तद्देश संयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति व्यवह्रियते एतद्द्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदीयश्रुतिगोचरता। ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्माकमपि समधिगम्या। ततो मुखपर्य्यन्तमागच्छता तेन कण्ठदेशं प्राप्य आहत्य मूर्द्धानं तत्प्रतिघातेन परावृत्य च मुखविवरे कण्ठादिषु तत्तदष्टस्थानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते। तदुक्तं शिक्षायाम् "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति। संस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या बुद्धिवृत्त्या समेत्य विषयीकृत्य इत्यर्थः। तथा। "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं हि तिष्ठति। स्थानेषु विकृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा। वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी। केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी। प्राणवृत्तिमनुक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्त्तते। अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा। स्वरूपज्योतिरेवातः परा वागनपायिनीति" भारतेऽप्युक्तम्। अत्र प्राणापानान्तरे इत्यधिकरणनिर्दे-

शब्दाकाशस्थायिता नित्यमित्यभिधानात् यावत्प्रलयपर्य्यन्तस्थायिता प्राणापानादेरपि तथैव नित्यत्वाभ्युपगमात्। न तु क्षणिकता मध्ये उत्पत्तिविनाशकल्पने गौरवात् शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धस्वीकारादनित्येन शब्देन नित्यार्थसम्बन्धस्वीकारेऽयुक्तत्वापत्तेश्च। नित्यत्वेऽपि तेषां व्यञ्जकसद्भावाभावाभ्यां प्रत्ययाप्रत्ययावित्यन्यत्र विस्तरः। स्थानेषु कण्ठताल्वाद्यष्टस्थानेषु वायौ मूलाधारस्थे विक्षते विवक्षाप्रेरितमनोनियुक्ताग्निसंक्षोभाच्चलिते इत्यर्थः। कृतवर्णपरिग्रहा वर्णभावापन्ना, तच्च स्थानेष्विति व्यवहितेनान्वितम्। प्राणवृत्तिनिबन्धिनीत्यनेन प्राणवृत्तेर्वायोस्तत्तद्देशपर्य्यन्तगमनमभिहितं, केवलमित्यनेन कण्ठताल्वादिस्थानानपेक्षाभिहिता। बुद्ध्युपादानेत्यनेन हृदयस्थानगमनमुक्तं बुद्धेर्हृदयस्थत्वात्। संहृतक्रमेत्यनेन हृदयस्थानगमनानपेक्षाभिहिता। अविभागेत्यनेन मध्यमाया विभागरूपविशेषस्य कर्णपिधानेनाप्यवगमात् पश्यन्त्यास्तु तद्व्युदासः। अनपायिनी स्वस्थानादचलिता प्राणापानान्तरे मूलाधारस्थितेति यावत्। अतो यथाप्रदर्शितं परादीनां विभागं प्रतिपादयतीदं महाभारतीयमलं विस्तरेण।"

"अभिघातस्थानानि चाष्टविधानि सामान्यतो वेदितव्यानि "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति" शिक्षाकृदुक्तेः। वर्णाश्च मतभेदेन त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा शिक्षायामभिहिता वेदितव्याः। यथा "चतुःषष्टिस्त्रिषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च +कँपौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव वेति"। अस्यार्थः अ इ उ ऋ इत्येषां ह्रस्वदीर्घप्लुताः कालकृता द्वादश भेदाः लृकारस्यैको भेदोऽस्य दीर्घाभावात् प्लुतस्तूत्तरं प्रतिपादितः। एचां चतुर्णां ह्रस्वाभावात् दीर्घप्लुतभेदेनाष्टौ भेदाः इत्येकविंशतिः स्वराः। स्पर्शाः कादयो मावसानाः पञ्चविंशतिः। यादयो हान्ता अष्टौ। यमाः वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये पूर्वसदृशाः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाश्चत्वारो वर्णाः। यथा पलिक्ँक्नी चख्ँखनतुः। अग्ँग्निः। पतिघ्ँघ्नीत्यादौ। अनुस्वारादयश्चत्वारः स्पष्टाः। +कँपौ चापि पराश्रितावित्युक्तिस्तु कखयोः परयोरेकविधः पफयोः परयोरन्यविधः कण्ठ्योष्ठ्यत्वभेदादिति ज्ञापनाय। दुःस्पृष्टः ईषत्स्पृष्टः लृकारः। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा" इत्यनेन प्रतिपादितस्य यणपदाभिधेयवर्त्तो धर्मस्य ईषत्स्पृष्टत्वस्य लृकारे कथनात् लृकारस्य स्वरत्वयणत्वोभयधर्मसमावेशात् द्विविधता इति त्रिषष्टिर्भेदाः। लृकारस्य प्लुतत्वे चतुःषष्टिर्भेदाः। एवं वर्णानां सामान्यतो भेदे बोधिते एतेषामुत्पत्तिस्थानानि बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नभेदाश्च प्रदर्श्यन्ते। तत्र स्थानानि "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यन्तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्। कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः दन्त्यौष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यावोऔ कण्ठ्योष्ठजौ स्मृतौ। अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्। ओकारौकारयोस्तद्वदिति"। "अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति शिक्षाकृदुक्तानि वेदितव्यानि। यद्यपि सर्वेषां वर्णानामुच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे ताल्वादिव्यापारोऽप्यपेक्षित इति तन्मात्रामात्रकृतत्वेन वर्णानां वैलक्षण्यम्। "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इति पाणिनिशिक्षाभिधानात् कवर्गस्य कण्ठ्यत्वव्यवहारस्तु कण्ठशब्दस्य कण्ठमूलपरतया भाक्त एव तवर्गस्य दन्तमूलीयत्वेन दन्त्यत्ववत् अन्यथा भग्नदन्तस्य तदनुच्चारापत्तेः। जिह्वामूलीयस्य आश्रयस्थानभागित्वेन तदाश्रयस्य कोरपि जिह्वामूलस्थानत्वौचित्यात्। दन्त्योष्ठ्योव इत्यादावुभयोरेव प्रत्येकं वकारस्थानत्वं न तु समुदितयोः तथा सति दन्तोष्ठ्य इत्येव परिशिष्येत। अतस्तस्य दन्त्यौष्ठ्योभयकार्य्यनिमित्तता एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। यमानां प्रातिशाख्यप्रसिद्धानां कँादिचतुष्टयानां पूर्वोदितानां यमसंज्ञाबोधितानाञ्च नासिकापि स्थानमधिकमुपदिश्यते। तत्र च यमेत्युपलक्षणम्। "अमोऽनुनासिका नह्नौ" इत्युक्त्या हकाररकारभिन्नानाममानां नासिका स्थानत्वाभिधानात् नासामनुगतः स्थानत्वेनेत्यनुनासिकशब्दव्युत्पत्त्या नासिकास्थानत्वप्राप्तेश्च। तत्र नह्वाविति पुनः हकाररकारयोः पर्य्युदासः। "मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः" इति पा॰ सूत्रे मुखपदस्य कण्ठादितत्तत्स्थानपरतया

शलानामुभयस्थानत्वम्। अयोगवाहा विसर्गा जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थानभागित्वम्। आश्रयस्थानभागित्वञ्च यमाश्रित्यैते उच्चार्य्यन्ते तत्स्थानभागित्वमतः विसर्गस्य कखयोः परयोर्जिह्वामूलोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागित्वात् जिह्वामूलीयरूपान्वितनामता समुन्नेया। पफयोः परयोरोष्ठोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेनोपध्मानीयता। उच्च पश्च आध्मायेते अनेन स्थानेनेति व्युत्पत्तेः उपाध्मानशब्द ओष्ठवचनः। तत्स्थानयोस्सत्वाद्दन्वितनामता चावधेया। अतएव "कौमुद्यां जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमुपध्मानीयस्योष्ठावित्युक्तम्। यद्यपि सर्व्वेषां वर्णानामाकाशस्थानत्वं करणत्वञ्च कण्ठादीनां तदुत्पत्तौ युक्तं तथापि तेषां स्थानत्वव्यवहारो वर्णाभिव्यञ्जकताल्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण भाक्त एव। तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादिस्थिते तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे आभ्यन्तरप्रयत्नवाच्ये स्पृष्टतादावेव करणत्वव्यवहारः समुचितः। वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभाविनस्तु आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्ताः कण्ठविवरविकाशादेराश्रयवहिर्देशावच्छिन्नकार्य्यस्य जनका बाह्या यत्ना गुणशब्देनोच्यन्ते इत्यादिकं शेखरादौ स्पष्टम्। आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्तेः प्रागभाविनो बाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन इति विवेकः। तथाहि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणवायुरूर्द्ध्वमागच्छन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति उत्पादयति च ततो वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनींश्च तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादिकं यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्नो यदा ईषत् स्पृशन्ति तथा ईषत्स्पृष्टता समीपावस्थाने संवृतता दूरावस्थाने विवृतता इत्येवमाभ्यन्तरप्रयत्नभेदात् वर्णानां भेदाः। अतएव इचवर्गयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां सम्यक् स्पर्शः, यकारोच्चारणे तु ईषत् स्पर्शः शकारेकारोच्चारणे दूरसमीपावस्थानमिति। एतेषां चाभ्यन्तरत्वं ओष्ठप्रभृतिकाकलीजनककाकलस्थानपर्य्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शादिचतुष्टयरूपाभ्यन्तरकार्य्यकारित्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्रागभावित्वाच्च बोध्यम्। विवारसंवारौ तु गलबिलस्य विकाशाविकाशात्मकौ बाह्यौ प्रयत्नौ विवृतसंवृताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेक्तव्यम्। ते च आभ्यन्तराः प्रयत्नाः केषां वर्णानामित्यत्रोच्यते। कादिमावसानानां स्पृष्टता अतएव तेषां सम्यक्स्पर्शवत्त्वेन स्पर्शपदवाच्यता। यणः ईषत् स्पृष्टता। तेषाञ्च स्पृष्टविवृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेष्वपि शसादीनां वर्णानाञ्च मध्यस्थितत्वेन चान्तःस्थवर्णत्वम् अन्तःस्थाभिश्च संयुतमित्युक्तेरन्तःस्थाशब्दः आदन्तः। शषसहानामचाञ्च विवृतता। शषसहानाञ्च उष्मशब्दाभिधेयवायुप्रधानत्वात् ऊष्मशब्दवाच्यता। अचाञ्च स्वयं राजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वराभिधेयता। "अचः स्वयं विराजन्ते" इत्युक्तेः "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्चेति कालतो नियमा अचि" इत्युक्तेश्च। तत्र ह्रस्वस्य संवृतता। "संवृतं त्वेकमात्रं स्यात् विवृतन्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैकमात्रतया प्रयोगे संवृतता प्रक्रियायान्तु विवृततैव। तत्र मूलं "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा। शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम्। अत्राचः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणः यवरलास्त्वीषत् स्पृष्टा इत्यर्थः नेमइत्यर्द्धवाची। शलः शषसहा नेमस्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा अर्थादर्द्धविवृताः। "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" इत्येकवाक्यत्वात्। एते च स्थानप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामुपयुक्ताः बाह्यप्रयत्नास्तु आन्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा०सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम्। तेन तकारस्थाने विवारश्वासघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन चकारटकारादेशः "स्थानेऽन्तरतमः" इति पा०सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम्। बहुसमानधर्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम्।" "बाह्याःप्रयत्नास्त्वष्टविधाः काकलकाधःस्थलगलबिलसङ्कोचविकाशश्वासोत्पत्तिध्वनिविशेषघोषाल्पघोषप्राणाल्पत्वमहत्त्वरूपकार्य्यकरा यथाक्रमं विवारसंवारश्वासनादघोषाल्पघोषाल्पप्राणमहाप्राणनामानो ज्ञातव्याः। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्वर्णानभिव्यञ्जन् यत्नविशेषेण गलबिलविकाशादीनपि सम्पादयति अतो गलबिलविकाशादिकरत्वादास्यवहिर्देशकार्य्यकरत्वात् चैते बाह्या इति। ते च "खयां यमाः खयः +क ँपौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चा-

श्वासवः स्मृताः” इति सिद्धान्तकौमुद्युक्तदिशावसेयाः। स्वर्यां स्थाने जाता ये यमाः पूर्वोक्ताः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः। खयः, शरः शषसहाः। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाः कण्ठं विवृण्वते च। अन्ये एतद्भिन्नाः सर्वे वर्णा घोषसंवारनादवाह्यप्रयत्नवन्तः। वर्गीयप्रथमतृतीय-पञ्चमवर्णाः प्रथमतृतीयवर्गजातयमाश्च पूर्वोक्ताः यणश्च एते अल्पप्राणास्तद्भिन्नाः सर्वे महाप्राणा इति विवेकः।” “तथा उदात्तानुदात्तस्वरितरूपास्त्रिविधाः स्वरा ह्रस्वदीर्घप्लुतकालभेदाश्च स्वराणां विशेषाधाने हेतवो वेदितव्याः। तथा हि “विभागः पञ्चधा मतः” इत्युपक्रम्य “स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः” इति स्वरकालस्थानप्रयत्नानुप्रदानाभिधेयवाह्यप्रयत्नान् वर्णविभाजकान् पञ्च सामान्यतो निर्दिश्य शिक्षाकृता उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्यादिना अच्येव स्वरकालयोर्विभा-जकताऽभिहिता। तत्र ताल्वादिषु स्थानेषूर्द्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः नीचैरुच्चार्य्यमाणोऽनुदात्तः प्रथममर्द्ध-मुदात्तवदुच्चार्य्य उत्तरार्द्धमनुदात्तवदुच्चार्य्यमाणः स्व-रितः इति “उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः समाहारः स्वरितः तस्य आदित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति” पाणिनि-सूत्रजातेभ्यः। तदेवं परस्परविभाजकस्थानवाह्या-भ्यन्तरप्रयत्नस्वरकालकृतविशेषात् वर्णानां परस्परविशेष-रूपता। सर्वे हि वर्णाः पुरस्कृत्यैव किञ्चिद्विशेषं विशेषताभाजो भवन्तीति।”

विवाहोपयोगिनि नक्षत्रविशेषकृते १६वर्णकूटे उपयम-शब्दे वर्णकूटोक्तौ १२४८ पृ० दृश्यम्।

वर्णक न० वर्णयति वर्ण-ण्वुल्। १हरिताले रत्नमा०। २अनु-लेपनयोग्ये अमरः ३पिष्टे ४दृष्टे वा चन्दनादौ द्रव्ये च। ५हिङ्गुलादौ पुंस्त्री० भरतः ६मण्डने शब्दर०। एकस्यैव सूत्रादेः पञ्चान्तरव्याख्यानरूपे ७ग्रन्थभेदे न० “त्रिपथाद्भुते तृतीयवर्णके”मिता०। ८चारणे पु०मेदि०।

वर्णकूपिका स्त्री वर्णानामक्षराणां लेखनाय क्षुद्रः कूपः कूपी सैव कन्। मस्याधारे त्रिका०।

वर्णचारक पु० वर्णं शुक्लादिरूपं चारयति चर-णिच्-ण्वुल्। चित्रकरे शब्दमा०।

वर्णज्येष्ठ पु० वर्णेषु ज्येष्ठः प्रथममुत्पन्नत्वात्। १अग्रजे विप्रे। स्वस्वापेक्षया २श्रेष्ठवर्णकूटयुते त्रि०। “वर्ण-ज्येष्ठा च या नारी” स्मृतिः।

वर्णतूलि(ली) स्त्री वर्णानां लेखनसाधनं तूलिः। लेख-न्याम् शब्दर०स्वार्थे क। अत्रैव [जटा०।२वर्णप्रदे त्रि०

वर्णद न० वर्णं ददाति दा—क। १कालीयके गन्धद्रव्ये।

वर्णदात्री स्त्री वर्णं रूपं ददाति दा—तृच् ङीप्। १हरि-द्रायाम् राजनि० २वर्णदातरि त्रि०।

वर्णदूत पु० वर्णा एव दूतो यत्र। लिपौ त्रिका०।

वर्णधर्म्म पुंन० ६त०। विप्रादीनामसाधारणे धर्म्मे यथा विप्रस्य याजनाध्यापनप्रतिग्रहादिः। क्षत्रियस्य प्रजा-पालनादिः पु० जातिधर्म्मशब्दे दृश्यम्।

वर्णमातृ स्त्री ६त०। वर्णानां मातेव। लेखन्यां हारा०।

वर्णमातृका स्त्री सरस्वत्यां शब्दच०।

वर्णमाला स्त्री ६त० १जातिमालायां २अक्षरश्रेण्यां ३अन्तर्यागकर्म्मणि पञ्चाशद्वर्णात्मकमाल्यभेदे। अक्षमाला शब्दे ४२पृ० दृश्यम्।

वर्णरेखा स्त्री वर्णान् लिखत्यनया लिख-करणे घञ् रस्य लः। कठिन्यां (खड़ि) त्रिका०।

वर्णवती स्त्री वर्ण+मतुप् मस्य व। १हरिद्रायां जटा०। २वर्णविशिष्टे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

वर्णविलोडक पु० १श्लोकचौरे २सन्धिचौरे मेदि०

वर्णसङ्कर पु० सम्+कॄ-अप् वर्णतः सङ्करः। विप्रादिभ्यो वर्णेभ्योऽनुलोमजाते प्रतिलोमजाते मूर्द्धावसिक्तादौ मागधादौ च जातिभेदे “जायते वर्णसङ्करः” गीता। जातिशब्दे ३०६२ तद्भेदादिकं दृश्यम्।

वर्णसि पु० वर्ण—असिच्। जले उणादि०।

वर्णा स्त्री प्रशस्तवर्णोऽस्त्यस्याः फलपुष्पादौ अच्। आढ-क्याम् शब्दच०। [लेखन्याम् शब्दच०।

वर्णाङ्का स्त्री वर्णा अक्षराणि अङ्क्यन्तेऽनया अङ्कि-अच्।

वर्णात्मन् पु० वर्ण आत्मा स्वरूपं यस्य। ध्वन्यात्मकादि-लक्षणे अकाराद्यक्षरे शब्दभेदे जटा०।

वर्णार्ह पु० वर्णं स्तुतिमर्हति अर्ह-अण्। मुद्गे राजनि०।

वर्णिका स्त्री वर्णा अक्षराणि लेख्यत्वेन सन्त्यस्याः ठन्। १लेखन्याम् २कठिन्यां हारा० ३मस्यां त्रिका०।

वर्णित त्रि० वर्ण-क्त। १स्तुते अमरः २कृतवर्णने ३रूपा-न्तरमापादिते च।

वर्णिन् पु० वर्णोऽस्त्यस्य इनि। १चित्रकरे २लेखके ३ब्रह्म-चारिणि मेदि०। “अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः” कुमारः। ४विप्रादिजातौ च “वर्णिनां हि वधो यत्र” स्मृतिः। [हरिद्रायाम् अमरः।

वर्णिनी स्त्री वर्णः अस्त्यस्याः प्रशस्त्ये इनि ङीप्।

वर्णु पु॰ वर्ण–उनु । १नदभेदे उणादि॰ २आदित्ये संक्षिप्त॰।

वर्त्तक पु॰ वृत–ण्वुल् । (भाटुइ) १पक्षिभेदे वर्त्तकाप्यत्र । २अश्वस्य क्षुरे च अमरः । ३वर्त्तलोहे न॰ हेमच॰।

वर्त्तन न॰ वृत–ल्युट् । १वृत्तौ २स्थितौ अमरः । णिच्-भावे ल्युट् । २स्थापने णिच् करणे ल्युट् । ३जीवनोपाये स्त्री ङीप् । ४तर्कुपीठे न॰मेदि॰ । ल्यु । ६वृत्तिकृति वर्त्तिष्णौ च त्रि॰ अमरः । ७वामने त्रि॰ मेदि॰ । ८साधारणवर्त्तु ले न॰ शब्दर॰ ।

वर्त्तनी स्त्री वर्त्त्यते पादावत्र वृत–णिच् आधारे ल्युट् । १पथि २पेषणे शब्दर॰। पृषो॰ ह्रस्वः पूर्वदेशे त्रिका॰ ।

वर्त्तमान पु॰ वृत–शानच् । कालभेदे शब्दप्रयोगाधारे आरब्धापरिसमाप्ते १काले २तत्कालवृत्तौ त्रि॰ ।

वर्त्तमानकालश्च चतुर्विधः । यथा “प्रवृत्तोपरत१श्चैव वृत्ताविरत२ एव च । नित्यः प्रवृत्तः३ सामीप्यो४ वर्त्तमानश्चतुर्विधः । क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न खादति अादौ प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयतीत्यर्थः । इह कुमाराः क्रीडन्ति २तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि पूर्वक्रीडानां बुद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वतास्तिष्ठन्ति ३नित्यप्रवृत्तत्वात् । किन्तु पर्वतानां स्थितत्वेन वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पर्वतास्तस्थुः स्थास्यन्ति इत्यपि स्यात् । सामीप्यो४ द्विविधः । भूतसामीप्यो भविष्यत्सामीप्यश्च यथा कदा आगतोऽसि इतिप्रश्ने अध्वखेदादेर्वर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भविष्यत्सामीप्यो यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामि इति गमने क्रियमाणोद्यमोऽपि वदति” दुर्गादासः ।

वर्त्तरूक पु॰ १नदीभेदे २काकलीभेदे ३जलावर्त्ते मेदि॰ । ४द्वारपाले त्रिका॰। [आवर्त्तनयोग्ये लौहभेदे ।

वर्त्तलोह न॰ वर्त्त्यते वृत–णिच्–कर्मणि अच् कर्म॰ ।

वर्त्ति (र्त्ती) स्त्री वृत–इन् वा ङीप् । १लेखे २नयनाञ्जने ३गात्रानुलेपने ४दीपदशायां ५भिषजां निर्मेयौषधभेदे (वाति) “कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं त्र्यूषणं वचा । फेणो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला । एषां वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा” गरुड़पु॰१९८अ॰। ६दीपे च मेदि॰ ।

वर्त्तिक पुंस्त्री वृत-तिकन् । (वटेर) १विहगभेदे राजनि॰ स्त्रियां ङीष् । वर्त्मनि वर्त्तते वृत–अच् वर्त्तः तत्र साधुः हितो वा ठन् । (भाटुइ) २खगे अमरः । ३अजशृङ्ग्यां स्त्री॰ राजनि॰ ४दीपदशायां स्त्री सा च पञ्चविधा यथा “पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाऽथ वा । शाणजा बादरी वापि फलकोषोद्भवाथ वा । वर्त्तिकादीपकृत्येषु सदा पञ्चविधा स्मृता” कालिकापु॰६८अ॰ ।

वर्त्तिन् त्रि॰ वृत-णिनि । वर्त्तनशीले ।

वर्त्तिष्णु त्रि॰ वृत-इष्णुच् । वर्त्तनशीले ।

वर्त्तिष्यमाण पु॰ वृत–शानच् ल्टृटः सद्वेति स्यट् । १भविष्यत्काले । २तद्वृत्तौ त्रि॰ ।

वर्त्तुल त्रि॰ वृत–उलच् । १गोलाकारे पदार्थे अमरः । २गृञ्जने न॰ राजनि॰ । ३कलायभेदे पु॰ शब्दमा॰ । ४तर्कुपीठ्याम् स्त्री हारा॰५गजपिप्पल्याम् स्त्री राजनि॰ ङीप् ।

वर्त्मन् न॰ वृत-मनिन् । १पथि अमरः २आचारे “आ मनोर्वर्त्मनः” रघुः ३नेत्रच्छदे च मेदि॰। अचिन्त्यशब्दे ४५पृ॰ दृश्यम्। वर्त्मलक्षणं तद्गतरोगभेदाश्च सुश्रुते उक्ता यथा

“द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम् । सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् । पलं भुवोऽग्नितो रक्तं वाताद्कृष्णं सितं जलात् । आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे । दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशारदः । नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः । मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्चषट् च षडेव च । पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु । अनुपूर्वन्तु ते मध्यास्त्वारोऽन्त्या यथोत्तरम् । पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः । ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः । द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्य्यन्यानि चाक्षिणि । जायन्ते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ।”

“पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः । विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् । विकाराञ्जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत । उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा । तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका । बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः । क्लिष्टकर्दमवर्त्माख्यौ श्याववर्त्म तथैव च । प्रक्लिन्नमपरिक्लिन्नं वर्त्मवातहृतन्तु यत् । अर्वुदं निमिषश्चापि शोणितार्शश्च यत्कृतम् । लगणो विषनामा च

पक्ष्मकोपस्तथैव च । एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्म-संश्रयाः । नामभिस्ते समुद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे । पिडकाऽभ्यन्तरमुखी बाह्याधोवर्त्मसंश्रया । विज्ञेयोत्-सङ्गिनी१ नाम तद्रूपपिडकान्विता । कुम्भीकबीज-प्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः । आध्मायन्ते तु भिद्य-न्ते याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः । कण्डूस्रावान्विता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः । पिडकाश्च रुजावत्यः पोथक्यः३ इति संज्ञिताः । पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता । पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा४ । सूक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म५ कीर्त्यते । दीर्घो-ऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः । व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्शः६ इति संज्ञितः । दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा । मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका७ । वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः । सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म८ तत् । कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः । स समं छादयेदक्षि भवेद्बन्धः९ स वर्त्मनः । मृद्वल्पवेदनं ताम्रं तद्वर्त्म सममेव च । अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्म१० तदा-दिशेत् । क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा । तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम्११ । यद्वर्त्म बाह्य-तोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् । दाहकण्डूपरिक्लेदि श्या-ववर्त्मेति१२ तन्मतम् । अरुजं बाह्यतः शूनमन्तःक्लिन्नं स्रवत्यपि । कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म१३ तदुच्यते । यस्य धौतानि धौतानि सम्बध्यन्ते पुनः पुनः । वर्त्मा-न्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म१४ तत् । विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते । एतद्वातहतं१५ विद्यात् सरुजं यदि वाऽरुजम् । वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूत-मवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं१६ पुंसां सरक्तमवलम्बितम् । निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः । चालये-दतिवर्त्मानि निमेषः१७ स गदो मतः । छिन्नाश्छिन्ना विवर्द्धन्ते वर्त्मस्था मृदवोऽङ्कुराः । दाहकण्डूरुजो-पेतास्तेऽर्शःशोणितसम्भवाः१८ । अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः । सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणः१९स्तु सः । शूनं यद्वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम् । बिसमन्तर्जलं इव बिसवर्त्मेति२० तन्मतम् । पक्ष्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च । निर्व-र्त्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्जुष्टञ्चाक्षि दूयते । उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते । वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः२१ स उच्यते ।” तच्चिकित्सा तत्र दृश्या ।

वर्त्मनि स्त्री वृत-अनि सुट् च । पथि उणा० ।

वर्द्ध छेदने पूरणे च चु० उभ० सक० सेट् । वर्द्धयति ते अववर्द्धत् त ।

वर्द्ध पु० वृध-अच् । १ब्राह्मण्याम् (वामनहाटि) जटा० वर्द्ध-भावे अच् । २पूरणे ३छेदे च ।

वर्द्धक पु० वृध-ण्वुल् । १ब्राह्मणयष्टौ (वामनहाटी) अमरः वृध-वा वर्द्ध-ण्वुल् । २पूरके ३छेदके ४वृद्धिकारके च त्रि० ।

वर्द्धकि पु० वर्द्ध-छेदने अच् कम-डि कर्म० । त्वष्टरि (छुतार) अमरः । जातिभेदे शब्दर० ।

वर्द्धकिन् पु० वर्द्धकः वर्द्धोऽस्त्यस्य इनि । त्वष्टरि (छुतार)

वर्द्धन न० वृध-वर्द्ध-भावे ल्युट् । १छेदने २पूरणे च मेदि० । वृध णिच्-ल्यु । ३वृद्धिकारके त्रि० । “करोमि चित्तवर्द्धनम्” भट्टिः । वृध-ल्यु । ४वृद्धियुक्ते त्रि० ।

वर्द्धनी स्त्री वर्द्धतेऽनया वृध-णिच्-ल्युट् ङीप् । १संमार्ज-न्याम् २खर्य्यां मेदि० ३जलपात्रभेदे च (वदुना) जटा० ।

वर्द्धमान पु० वृध-शानच् । १एरण्डवृक्षे अमरः । २वृद्धि-शीले त्रि० । ३शरावे मृत्पात्रभेदे ४विष्णौ ५पद्मभेदे च मेदि० । ६जिनभेदे हेमच० । ७धान्यानां गृहभेदे हला० । ८देशभेदे वृ० सं० १४अ० कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् । ९नगरभेदे च । १०वृद्धियुक्ते त्रि० ।

वर्द्धापन न० वर्द्धं छेदं करोति वर्द्ध+णिच्-आप च ततो भावे ल्युट् । नाडीच्छेदनकर्माङ्गे संस्कारभेदे ति०त० रघु० ।

वर्द्धित न० वर्द्ध-क्त । १छेदिते २पूरिते ३प्रस्तुते च ।

वर्द्धिष्णु त्रि० वृध-इष्णुच् । वृद्धिशीले । भरतः ङीप् ।

वर्ध्र न० वृध-ष्ट्रन् । १चर्मणि उणादिको० । २चर्मरज्जौ स्त्री

वर्पस् न० वृ-असुन् पुक् । रूपे निघण्टुः ।

वर्फ गतौ वधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । वर्फति अवर्फीत् ।

वर्म्मकण्टक पु० वर्म्म इव कण्टकोऽस्य । पर्पटे राजनि० ।

वर्म्मकषा स्त्री वर्म्म-कषति अच् । (चामकषा) सप्तलायाम् शब्दर० ।

वर्म्मन् न० वृ-मनिन् । १कवचे सन्नाहे अमरः । २क्षत्रि-योपाधौ पु० । “वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य तु” शातातपः ।

वर्म्महर पु० वर्म्म हरति हृ-अच् । सन्नाहधारणयोग्य-अवस्थाभेदे तरुणे । “वर्म्महरः कुमारः” रघुः ।

वर्म्मि पु० वृ-बा० मिन् । (वानि) मत्स्यभेदे राजनि० ।

वर्म्मित त्रि० वर्म करोति णिच्-क्त । १कवचवति २युक्ते च

वर्य्य त्रि० वृ-यत् । १प्रधाने श्रेष्ठे च अमरः । २कामदेवे

३प्रतिम्वरायां कन्यायां अमरः । ४कन्यामात्रे च स्त्री ।

वर्वणा स्त्री वरिति वणति शब्दायते वण–अच् । (भणभणे) मक्षिकाभेदे अमरः । अयमौष्ट्रादिरित्यन्ये ।

वर्वर न० वृ–अरच् वुट् च् । १हिङ्गुले २पीतचन्दने ३गन्धरसे च राजनि० । ४पामरे ४मूर्खे च त्रि० । "पात्वमिच्छन्ति वर्वरा" इत्युद्भटः । ६केशभेदे (वाबरी) ७देशभेदे कृष्णार्जके (कालवावुइ) वृक्षे च पु०राजनि० । ९मक्षिकाभेदे पुंस्त्री०शब्दर०(वावुइ) १०वृक्षे स्त्री टाप् ङीप् वा "वर्वरी कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका । पर्णासस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ । कालमालः करालश्च मलूकः कृष्णमल्लिका । तत्र शुक्लोऽर्ज्जकः प्रोक्तो वटीपत्रस्ततोऽपरः । वर्वरीत्रितयं रूक्षं शीतं कटु विदाहि च । तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च । पित्तलं कफवातास्रदद्रुकृमिविषापहम्" भावप्र० । संज्ञायां कन् । वर्वरिका चन्दनभेदे पुष्पभेदे स्त्री मेदि० ।

वर्वरीक पु० वृ–ईकन् फर्फरीका० नि० । १ब्राह्मणयष्टिवृक्षे २कुटिलकेशे उणा० । ३अजगन्धिकायां (वावुइतुलसी) शब्दच० ४महाकाले हेमच० ।

वर्वा स्त्री वृ-व तस्य नेत्त्वम् । (वावुइ) वृक्षभेदे शब्दच० ।

वर्वूर पु० वृ-ऊरच् वुट् च् । (वावला) वृक्षभेदे राजनि० । ओष्ठ्यादिरित्यन्ये ।

वर्ष पु० वृष–भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा । १वृष्टौ २जम्बुद्वीपांशभेदे पुंन० अमरः । "लङ्कादेशाद्धिमगिरिरुदग्धेमकूटोऽथ तस्मात् तस्मादन्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीला वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे द्रोणिदेशान् । भारतवर्षमिदं ह्युदगस्मात् किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् । सिद्धपुराच्च तथा कुरु तस्माद्विद्धि हिरण्मयरम्यकवर्षे । माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गन्धमादनः । नीलशैलनिषधावधी च तावन्तरालमनयोरिलावृतम् । माल्यवज्जलधिमध्यवर्ति यत् तत्तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः । गन्धशैलजलराशिमध्यगं केतुमालकमिलाकलाविदः । निषधनीलसुगन्धसुमाल्यकैरलमिलावृतमावृतमावभौ । अमरकेलिकुलायसमाकुलं रुचिरकाञ्चनचित्रमहीतलम्" सि० शि० । "अत्र भूगोलस्यार्धमुत्तरं जम्बूद्वीपम् । तस्य क्षाराब्धेश्च सन्धिर्निरक्षदेशः । तत्र लङ्का रोमकं सिद्धपुरं यमकोटिरिति पुरचतुष्टयं भूपरिधिचतुर्थांशान्तरे किल कथितम् । तेभ्यः पुरेभ्यो यस्यां

दिशि मेरुः सोत्तरा । अतो लङ्काया उत्तरतो हिमवान् नाम गिरिः पूर्वापरसिन्धुपर्यन्तदैर्घ्योऽस्ति । तस्योत्तरे हेमकूटः । सोऽपि समुद्रपर्यन्तदैर्घ्यः । तथा तदुत्तरे निषधः । तेषामन्तरे द्रोणिदेशा वर्षसंज्ञाः । तत्रादौ भारतवर्षम् । तदुत्तरं किन्नरवर्षम् । ततो हरिवर्षमिति । एवं सिद्धपुरादुत्तरतः शृङ्गवान् नाम गिरिः । ततः श्वेतगिरिः । ततो नीलगिरिरिति । तेऽपि सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । तेषामन्तरे च वर्षाणि । तत्रादौ कुरुवर्षम् । तदुत्तरे हिरण्मयम् । ततो रम्यकमिति । अथ यमकोटेरुत्तरतो माल्यवान् नाम गिरिः । स तु निषधनीलपर्यन्तदैर्घ्यः । तस्य जलधेश्च मध्ये भद्राश्वं वर्षम् । एवं रोमकादुत्तरतो गन्धमादनः । तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमालवर्षम् । एवं निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृतमिलावृतं नाम नवमं वर्षम् । सा स्वर्गभूमिः । अतस्तत्र देवक्रीडास्थानानि" । ३द्वादशमासात्मके काले ४जम्बुद्वीपे च पु०मेदि० । कर्त्तरि अच् । ५मेघे पु० हेमच० ६प्रभवादिषु षष्टिवत्सरेषु पु० ।

वर्षकरी स्त्री वर्षं तत्सूचनं करोति रवेण कृ-ट । झिल्लिकायां हेमच० । [१वर्षाचले ।

वर्षकेतु पु०वर्षस्य वृष्टेः केतुरिव । १रक्तपुनर्नवायाम् राजनि०

वर्षकोष पु० वर्षस्य कोष इव । १दैवज्ञे शब्दर० । २मासे हेमच० । [४वर्षपे संक्षिप्तसा० ।

वर्षणि स्त्री वृष–अनि । १कृतौ २वर्त्तने उणा० । ३क्रतौ

वर्षपर्वत पु० वर्षाणां चिह्नभूतः सीमाभूतो वा पर्वतः । "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च । चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः" इत्युक्तेषु पर्वतेषु हारा० । द्वीपभेदेऽन्येऽपि वर्षपर्वताः कुलपर्वतशब्दे २१३२ पृ० दर्शिताः । सि०शि० उक्ता जम्बूद्वीपपर्वता वर्षशब्दे दर्शिताः । तत्र नाममात्रे भेदः कल्पभेदात् ।

वर्षपाकिन् पु० वर्षेण पाकोऽस्त्यस्य इनि । आम्रातकवृक्षे हेमच० तस्य हि मुकुलोद्गमात् प्रायेण वत्सरानन्तरफलपाकः । [राजनि० ।

वर्षपुष्पा स्त्री वर्षकाले पुष्पमस्याः । सहदेवीलतायाम्

वर्षप्रिय पुंस्त्री० वर्षः प्रियोऽस्य । चातकपक्षिणि त्रिका० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् ।

वर्षवर पु० वर्षं रेतोवर्षणं वृणोति आवृणोति वृ–अच् । "ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमसात्मीयाः स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्य्येषु ते वै वर्षवराः स्मृता" इत्युक्तलक्षणे

राज्ञामन्तःपुररक्षके अण्डे (खोजा) अमरः। "नष्टं वर्षवरैरिति" रत्नावली।

वर्षवृद्धि पु० वर्षस्य वृद्धिरधिकता यस्मिन्। १जन्मतिथौ २तद्दिनकर्त्तव्ये पूजादौ च। "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" ति०त०। "तत्कृत्यं च मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन बाधकाभावात् न च सौरमासीयं तथात्वे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्तेः न चेष्टापत्तिः "प्रतिसंवत्सरं चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः" इत्युक्तं प्रतिसंवत्सरं तद्विधानात् ति० त० रघु०। अधिकं जन्मतिथिशब्दे दृश्यम्।

वर्षा स्त्री ब०व०। वर्षन्ति मेघा अत्र। श्रावणभाद्रात्मके मासद्वये ऋतौ "नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" यजुःश्रुतिः "वर्षासु च मघासु च" मनुः।

वर्षाङ्गी स्त्री वर्षासु अङ्गमस्याः। पुनर्नवायाम् शब्दर०।

वर्षापगम पु० वर्षाणामपगमो यत्र। १शरत्काले हेम०। २वर्षासमाप्तौ।

वर्षाभव पु०वर्षासु भवति भू–अच्। रक्तपुनर्नवायाम् राजनि०

वर्षाभू पु० वर्षासु भवति भू–क्विप्। १भेके अमरः २इन्द्रगोपे राजनि० ३महीलतायाम् मेदि० ४पुनर्नवायां ५भेक्याञ्च स्त्री मेदि० अमरे भेक्याम् गौरा० ङीष् वर्षाभ्वीत्येव ६वर्षाभवमात्रे त्रि०। [ङीप्।

वर्षामद पुंस्त्री० वर्षासु माद्यति मद–अच्। मयूरे स्त्रियां

वर्षिष्ठ त्रि० अतिशयेन वृद्धः इष्ठन् वर्षादेशः। अतिशयवृद्धे

वर्षीयस् त्रि० अतिशयेन वृद्धः वृद्ध+ईयसुन् वर्षादेशः। अतिवृद्धे अमरः स्त्रियां ङीप्।

वर्षुक त्रि० वृष–उकञ्। वर्षणशीले। [अमरः।

वर्षोपल पु० वर्षस्य वृष्टेरुपलः प्रस्तर इव। करके (शिल)

वर्ष्मन् न० वृष–मनिन्। १देहे २प्रमाणे च अमरः। ३अतिसुन्दरे त्रि०। [अववर्हत् त।

वर्ह बधे सक० दीप्तौ अक० चु० उभ० सेट्। वर्हयति-ते

वर्ह उत्कर्षे भ्वा० आ० सक० सेट्। वर्हते अवर्हिष्ट।

वर्ह न० वर्ह–अच्। मयूरपिच्छे अमरः अस्य पुंस्त्वमपि "कं हरेदेष वर्हः" विक्रमो०प्रयोगात्। २ग्रन्थिपर्णे वृक्षे भरतः। ३पत्रे शब्दर०।

वर्हि(र्हिः)कुसुम न० वर्हिःवह्निरिव कुसुममस्य पृषो० वा सलोपः। ग्रन्थिपर्णे शब्दमा०।

वर्हिःपुष्प न० वर्हिः वह्निरिव पुष्पमस्य। ग्रन्थिपर्णे भरतः

वर्हिःशुष्मन् पु० वर्हिः कुशः शुष्म बलमस्य। १वह्नौ अमरः कुशेन हि वह्निरुद्दीप्यते।

वर्हि(र्हिः)ष्ठ न० वर्हिरिव तिष्ठति स्था–क वा विसर्गलोपः षत्वम्। ह्रीवेरे अमरः। [र्दिन। वर्हीत्यप्यत्र।

वर्हिण पुंस्त्री० वर्हमस्त्यस्य इन।१मयूरे अमरः स्त्रियां ङीष्

वर्हिर्ज्योतिस् पु० वर्हिषा कुशेन ज्योतिरस्य। वह्नौ हेम०

वर्हिर्मुख पु० वर्हिर्वह्निर्मुखं यस्य। देवे अमरः। तद्द्वारेव हि देवा हविरश्नन्ति।

वर्हिषद् पु० ब०व० वर्हिषि विप्रप्राणिस्थेऽग्नौ सीदन्ति वर्हिस् सद–क्विप् पृषो०। पितृगणभेदे "अग्निष्वात्ता वर्हिषद उष्मपा आज्यपास्तथा" मनुः। [वह्नौ।

वर्हिष्केश पु० वर्ह–दीप्तौ इसुन् वर्हिः दीप्तिमान् केशो यस्य

वर्हिस् स्त्री वृहि–इसुन् नि० नलोपश्च। १वह्नौ मेदि० "वर्हिषि रजतं न देयम्" श्रुतिः। २ग्रन्थिपर्णे ३चित्रके च (चिते) अमरः। ३कुशे पु०न० "वर्हिर्देवसदनम्" श्रुतिः वर्ह–दीप्तौ इसुन्। ४दीप्तियुक्ते त्रि०। [वा श्रटा०।

वल संवरणे भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वलते अवलिष्ट। ववलतुः

वल न०वल्यतेऽनेन वल–क। सैन्ये रायमु० वलशब्दार्थे च।

वलच पु० वल–क्विप् अच–अच् कर्म०। १धवले वर्णे २तद्वति त्रि० अमरः।

वलन न० वल–भावे ल्युट्। १सम्वरणे त्रि०शि० उक्ते दृक्कर्मादिसंस्काराङ्गे २कदम्बयाम्योत्तरयोरन्तर तत्स्वरूपादिकं तत्रोक्तं प्रदर्श्यते

"तुलाजाद्योर्हि संपाते विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः। स्यातां याम्योत्तरे भिन्ने परक्रान्त्यन्तरे च ते। आयनं वलनं तत्र जिनांशज्यामितं ततः। एकैवायनसंधौ तु तयोः स्याद्दक्षिणोत्तरा। एकैव तद्वशात् प्राची तत्र नो वलनं ततः। तदन्तरेऽनुपातेन खेटकोटिक्रमज्यका। जिनज्याघ्नी द्युजीवाप्तायनदिग्वलनं भवेत्। एवमेव हि संपाते विषुवत्खमवृत्तयोः। उन्मण्डलं भवेत् तत्र विषुवद्दक्षिणोत्तरा। क्षितिजं समवृत्तस्य पलज्या च तदन्तरम्। क्षितिजेऽक्षज्यया तुल्यमक्षजं वलनं ततः। तयोरैक्य याम्योदङ्मध्ये वलनं ततः। नतक्रमज्यया साध्यमन्तरे त्वनुपाततः। नतं खाङ्काहतं भक्तं द्युदलेनाप्तभागकैः। क्रमज्याक्षज्यया क्षुण्णा द्युज्याभक्ताक्षजं भवेत्। प्राक् सौम्यं पश्चिमे याम्यं तच्चापैक्यान्तरात् स्फुटम्। एवमेव च संपातो यः क्रान्तिसमवृत्तयोः। मध्यं तत्र तत्कालवलनैक्यान्तरं स्फुटम्।

अन्यतः पृष्ठतस्तस्मात् क्रान्तिवृत्ते त्रिभेऽन्तरे । तयोर्याम्योत्तरैकत्वात् तत्र नो वलनं स्फुटम् । न स्पष्टवलनाभावस्तत्र स्यादुत्क्रमज्यया । क्रमज्यया ततः कार्यं दार्ढ्यार्थं कथ्यते पुनः । सर्वतः क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः । विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा । सर्वतः क्षेपसूत्राणां ध्रुवाज्जिनलवान्तरे । योगः कदम्बसंज्ञोऽयं ज्ञेयो वलनबोधकृत् । तत्रापमण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा । कदम्बभ्रमवृत्तं च बध्नीयात् परितो ध्रुवात् । गोले तु जिनतुल्यांशैस्तत्र ज्या क्रान्तिशिञ्जिनी । सर्वतः समवृत्ताच्च याम्योदक्कुजसंगमे । तत्तिर्य्यग्गतसूत्राणां योगः स खसंज्ञकः । समध्रुवकदम्बानामुपरि द्युचराद्वयेत् । सूत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे । अक्षजं वलनं मध्ये स्यात् समध्रुवसूत्रयोः । कदम्बध्रुवसूत्रान्तरायनं च त्रिभे ग्रहात् । कदम्बसमसूत्रान्तः स्फुटं सर्वदिशां च तत् । अथ वा परितः खेटात् खाङ्कभागान्तरे न्यसेत् । त्रिज्यावृत्तं ततस्तत्र विषुवत्समवृत्तयोः । मध्येऽक्षवलनं विद्याद्विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः । अन्तरं चायनं क्रान्तिसमवृत्तान्तरे स्फुटम् । तत्रापमण्डलं प्राची तथा याम्योत्तरः शरः । वलनानयने क्षेपः क्षिप्तो यैस्ते कुबुद्धयः । नक्रादिस्थ कदम्बस्य स्यातां याम्योत्तरे समम् । आयनं वलनं तस्मान्नायनादौ प्रजायते । ततो भ्रमति गोले स मकरादिर्यथा यथा । तथा तथा भ्रमत्येष कदम्बो निजमण्डले । कुम्भादावथ मीनादौ याम्योदग्वलयस्यते । जायते वलनं तद्यत् सौम्यसूत्रकदम्बयोः । अन्तरं शिञ्जिनीरूपं कदम्बभ्रममण्डले । अयनाङ्गतकालांशक्रमक्रान्तिज्यका हि सा । उत्क्रमज्या यतो बाणः शिञ्जिनी तु क्रमज्यका । सत्रिभार्कात् क्रमक्रान्तिज्यातो वलनमायनम् । यैरुक्तमुत्क्रमक्रान्त्या भ्रान्त्या तैर्नाशितं हि तत् । युक्त्यानयैव विज्ञेयमक्षजं च क्रमज्यया । परोक्तिरन्यथा ब्रूयाद्यः परान् न प्रदूषयेत् । तस्यैव दूषणं तद्धि न दोषोऽतोऽन्यदूषणे । उत्क्रमज्यानिरासोऽयमन्यथा वाथ कथ्यते । जिनांशैर्जिनवृत्ताख्यं कदम्बात् परितो न्यसेत् । क्रान्तियाम्योत्तरं वृत्तं कदम्बद्वयकीलयोः । प्रोतं कृत्वा चलं न्यस्तं दन्वान्ते स्याद्ध्रुवोपरि । दन्वान्ताच्चाल्यतेऽभीष्टैस्तैरेव चलति ध्रुवात् । जिनवृत्ते तदंशानां तत्र ज्या क्रान्तिशिञ्जिनी । आयनं सैव वलनं द्युज्याप्ते जायते ग्रहात् । ग्रहध्रुवान्तरे यस्माद्द्युज्याचापांशकाः सदा । त्रिज्यावृत्ते यतो देयं तस्मातः परिणाम्यते । एवमक्षांशकैर्वृत्तं खस्वस्तिकात् परितो न्यसेत् । समकीलकयोः प्रोतं तथा याम्योत्तरं चलम् । तत्तत्खेटोपरि न्यस्तं यैरंशैः खार्धतो नतम् । समसूत्रेऽक्षवृत्ते च तैरेव स्यान्नतं ध्रुवात् । समवृत्तनतांशज्याक्षज्यापरिणताक्षजम् । द्युज्याप्ते वलनं प्राग्वत् त्रिज्याप्ते परिणाम्यते । उपपत्त्यानया सम्यक् समवृत्तनतांशजम् । वलनं स्यात् तथा वक्ष्ये स्वाहोरात्रनतादपि । अथान्त्यसूत्रयोर्योगः समदिक्तोऽन्यथान्तरम् । तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषपदभक्ताक्षशिञ्जिनी । नताहतोऽक्षज्यया क्षुण्णा वलनं पलजं स्फुटम् । नतं खाङ्काहतं भक्तं द्युदलेनाप्तभागकैः । क्रमज्याक्षज्यया क्षुण्णा स्पष्टं वा द्युज्यया हृता । द्युज्यावृत्तापवृत्तैक्ये न्यसेद्वा रविमण्डलम् । बिम्बाप्ते वलनं तद्वद् यदन्तरं वृत्तयोस्तयोः । बिम्बान्तबिम्बमध्योत्थक्रान्तिमौर्व्योस्तदन्तरम् । अर्कदोर्भोग्यखण्डघ्नं बिम्बार्धं तत्त्वदस्रहृत् । जिनज्याघ्नं त्रिभज्याघ्नमेवं स्यादन्तरं हि तत् । बिम्बार्धहृत् त्रिभज्याघ्नमेवं त्रिज्या नतं भवेत् । गुणहारकबिम्बार्धत्रिज्यानाशे कृते सति । भोग्यखण्डं जिनांशज्यागुणं तत्त्वाश्विभाजितम् । सत्रिभार्कात् क्रमक्रान्तेस्तत् तुल्यं जायतेऽथ वा । क्रमक्रान्तेरिदं वीक्ष्य भ्रान्तिं त्यजत कोविदाः ! । नामितं कृतवद्बिम्बं तिर्यक् क्रान्तिस्तु सा समा । अत्र द्युज्यानुपातो यस्तिर्यक्करणाय सः" मू० । "अथ वलनेषु दृक्कर्मणि चोत्क्रमज्यानिराकरणाय मूलसूत्रेऽपि बहूक्तं तथापि किञ्चिदिहोच्यते । विषुवद्वृत्तं समवृत्तं प्रकल्प्य दक्षिणोत्तरवृत्तस्य ग्रहे आयनवलनस्योपपत्तिप्रतीत्यर्थं पृथग् दर्शयेत् । अपमण्डलप्राच्यपराया एकः कदम्बो याम्या अन्यः सौम्या दिक् । एवं विषुवद्वृत्तप्राच्यपराया ध्रुवौ । यदा मकरादिर्याम्योत्तरवृत्ते तदैव कदम्बोऽपि । अतो विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोरेकैव याम्योदक् । तथा दक्षिणोत्तरवृत्तस्य कुम्भादिस्थ मध्ये स्वाहोरात्रवृत्ते पञ्चगुणाङ्कचन्द्रा १९३५ असवो वर्त्तन्ते । ते षड्भृताः कालांशाः स्युः ३२।१५ । अथ कुम्भादिर्यावद्दक्षिणोत्तरवृत्तं नीयते तावत् कदम्बो निजमण्डले चक्रांशाङ्किते तावद्भिरेव कालांशैः ३२ । १५ दक्षिणोत्तरवृत्तसंपातात् प्रत्यगवलम्बते । कदम्बयाम्योत्तरसूत्रयोरन्तरं वलनम् । सा च तेषामंशानां कदम्बवृत्ते ज्या । अतः क्रमज्या ।

उत्क्रमज्या तु वाणरूपा भवति। कदम्बवृत्ते या ज्या सा क्रान्तिज्या। अतस्तेषामंशानां क्रमक्रान्तिज्या वलनम्। अथ वैकराशेः क्रमक्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा द्युज्याहृता तथापि सैव भवति। अथ वान्यप्रकारेणोत्क्रमज्यानिराकरणं द्युज्यानुपातस्य प्रतिपाद्यते। क्रान्तिवृत्तेऽर्कस्थानेऽर्कविम्बं मुद्रिकाकारं विन्यस्य बिम्बपरिधौ यत्र स्वाहोरात्रवृत्तं लग्नं यत्र च क्रान्तिवृत्तं तयोरन्तरं यद्दक्षिणोत्तरं तत् तत्र बिम्बे प्राच्यपरयोर्वलनम्। तच्चार्कक्रान्तेर्बिम्बार्धकलायुतस्यार्कस्य क्रान्तेश्चान्तरम्। अतस्तस्यानयनम्। रविदोर्ज्यायां क्रियमाणायां यद्भोग्यखण्डं तेन मानार्धकला गुण्याः शरद्विदस्रैः २२५ भाज्याः। फलं दोर्ज्ययोरन्तरं स्यात्। तत्र तावत् स्फुटभोग्यखण्डज्ञानायानुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यायां कोटौ प्रथमं ज्यार्धं शरद्विदस्रा भोग्यखण्डं तदाभिमतायामस्यां किमिति फलं स्फुटं भोग्यखण्डम्। तेन गुणितं बिम्बार्धं शरद्विदस्रैर्भाज्यम्। एवं स्थिते शरद्विदस्रमितयोर्गुणहारयोर्नाशे कृते बिम्बार्धस्य कोटिज्या गुणस्त्रिज्या हरः। फलं दोर्ज्ययोरन्तरम्। ततः क्रान्त्यर्थमनुपातः। यदि त्रिज्यया जिनज्या लभ्यते तदानेन दोर्ज्यान्तरेण किमिति। फलं क्रान्त्यन्तरम्। तद्बिम्बव्यासार्धवृत्ते वलनम्। अथान्योऽनुपातः। यदि बिम्बव्यासार्धवृत्ते एतावद्वलनं तदा त्रिज्याव्यासार्धवृत्ते किमिति। अत्र त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहरयोस्तथा बिम्बार्धमितयोश्च तुल्यत्वान्नाशे कृते कोटिज्याया जिनांशज्या गुणस्त्रिज्या हरः। फलं कोटिक्रमक्रान्तिज्या। तत् त्रिज्यावृत्ते वलनम्। एवं विषुवद्वृत्तस्थित एव ग्रहे। यतो भूमध्यात् खस्वस्तिकस्थबिम्बमध्यं प्रति यत् सूत्रं नीयते तत् त्रिज्यासूत्रं दण्डवत्। तदुपरिस्थं बिम्बं छत्रवत् समन्तात् सममेव। यत् तत्परितस्त्रिज्यावृत्तं यत्र च वलनज्या देया तदपि भूसममेव स्थितम्। अतस्तत्र यथागतमेव वलनम्। यदा किल मेषान्ते ग्रहस्तदा तत्क्रान्त्या खस्वस्तिकादुत्तरे नतं बिम्बं स्यात्। त्रिज्यासूत्रं तदा कर्णरूपम्। बिम्बमध्याच्च लम्बसूत्रं ध्रुवयष्ट्यन्तं द्युज्या। सा तत्र कोटिः। क्रान्तिज्या भुजः। यथा किञ्चित् कर्णस्थित्या धृते दण्डे छत्रमपि तत्स्पर्शिन्यां दिशि कर्णरूपं भवति। तत्र वलनज्ययापि कर्णरूपिण्या भवितव्यम्। यत् पूर्वमानीतं क्रान्त्यन्तरं लम्बसूत्रप्रतिस्पर्शि तत् कोटिरूपं जातम्। तस्य कर्णायानुपातः। यदि द्युज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदाऽनया किमिति। पूर्वं कोटिज्याया जिनज्या गुणस्त्रिज्या हरः। इदानीं त्रिज्या गुणो द्युज्या हरः। अत्रापि त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहरयोर्नाशे कृते कोटिज्या जिनज्यागुणा द्युज्यया भक्ता वलनं स्यादित्युपपन्नम्। युक्त्यानयैव विक्षेपमक्षजं च क्रमज्ययेति। यथायनवलनज्ञानार्थं ध्रुवात् परितो जिनभागैः कदम्बभ्रमवृत्तं निबद्धं तथा याम्योत्तरक्षितिजयोर्यः संपातः स समसंज्ञकः। तस्मादप्यक्षांशैः परितोऽक्षवलनज्ञानार्थं वृत्तं बध्नीयात्। तत् किलाक्षवलयसंज्ञम्। तदपि भांशैरङ्क्यम्। तत्राक्षवलनोपपत्तिर्दर्शनीया। तद्यथा मध्याह्नेऽर्कात् समचिह्नं प्रति नीयमानं वृत्ताकारं सूत्रं ध्रुवचिह्नलग्नं याति। अतस्तत्र विषुवत्समवृत्तयोरेकैव याम्योत्तरा वलनाभाव इत्यर्थः। अथ यदि दिनार्धोन्नतं सूर्यं कृत्वा समचिह्नात् सूर्यं प्रति नीयमानं सूत्रं यत्र सममण्डले लगति तत्स्वस्तिकयोर्मध्ये यावन्तोऽंशास्तावन्त एवाक्षवृत्ते समसूत्रध्रुवयोर्मध्ये भवन्ति। यतस्तत्समवृत्तानुकारं बद्धम्। तेषां भागानामक्षवलये यावती क्रमज्या तावदेव समसूत्रध्रुवयोरन्तरम्। अथ क्षितिजस्थेऽर्के क्षितिजमेव समसूत्रम्। तत्राक्षवृत्ते च नवतिर्नतांशाः। तेषां ज्याऽक्षवलयेऽक्षज्यातुल्या स्यात्। अतः सममण्डलगतैर्नतांशैर्वलनं साधयितुं युज्यते। ते तु महायासेन ज्ञायन्ते। न तु सुखेन। अतस्तज्ज्ञानार्थं स्थूलोऽनुपातः सुखार्थं कृतः। यदि दिनार्धतुल्येन स्वाहोरात्रनतेन नवतिः सममण्डलनतांशा लभ्यन्ते तदेष्टेन किमिति। लब्धनतांशानां या क्रमज्या साऽक्षज्यावृत्ते परिणाम्यते। यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती ज्या तदाक्षज्यावृत्ते कियतीति। लब्धं किल वलनज्या स्यात्। परं सा द्युज्याग्रे, न त्रिज्याग्रे। यतः समसूत्रध्रुवयोरन्तरं तत् ग्रहध्रुवयोर्मध्ये द्युज्याचापांशा एव वर्तन्ते। यदि द्युज्यावृत्त एतावती तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीति। एवं सति पूर्वत्रैराशिके त्रिज्या हरः। इदानीं गुणः। तुल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते नतांशज्याया अक्षज्या गुणो द्युज्या हरः। फलं स्थूला वलनज्या स्यात्। अथ सूक्ष्माप्युच्यते। यद्दृक्कालोऽर्कस्य शङ्कुः शङ्कुतलसमा च साध्या। अग्राशङ्कुतलयोः समदिशोरैक्यमन्यथान्तरं स किल बाहुः पूर्वं प्रतिपादित एव।

अहरूमहृत्तयोरन्तरं ज्याहरूपं दक्षिणोत्तरं बाहुतुल्यं स्यात्। यथा विषुवद्वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा क्रान्तिज्यान्तरे द्युज्यावृत्तं तथा समवृत्तादपि बाहुवशादुत्तरतो दक्षिणतो वा बाहुतुल्येऽन्तरे उपवृत्तं कल्प्यम्। तदपि भांशैरङ्क्यम्। बाहुवर्गोनत्रिज्यावर्गस्य पदं तस्मिन् वृत्ते द्युज्यावद्व्यासार्धम्। अथ द्युज्यावृत्तोपवृत्तयोर्यौ प्राक्पश्चात्सम्पातौ तयोर्जीवावद् अत्र सूत्रं निबध्यते तस्यार्धमुपवृत्ते नतांशानां ज्या। सैवाहोरात्रवृत्तनतांशानां भुजज्या। अथ तदानयनम्। नतासूनां या भुजजीवा सा द्युज्यावृत्ते परिणाम्यते। यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा द्युज्यावृत्ते कियतीति। एवमुपवृत्तनतांशज्या भवति। ततो यद्युपवृत्तव्यासार्धे एतावती तदाक्षज्याव्यासार्धे कियतीति। ततो द्युज्याग्रे एतावती वलनज्या तदा त्रिज्याग्रे कियतीति। अत्र प्रथमेऽनुपाते त्रिज्या हरो द्युज्या गुणः। तृतीयेऽनुपाते त्रिज्या गुणो द्युज्या हरोऽतस्तुल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते नतासूनां भुजज्याक्षजीवया गुणितोपवृत्तव्यासार्धेन भक्ता या लब्धा वलनज्या स्यात्। अत उन्नमयान्तलवयोर्योग इत्यादि। अथ दृष्टान्तः। यत्र किल वृषभान्तक्रान्तिलवोऽक्षः २० । ४८ तत्र वृषभान्तस्थोऽर्को दिनार्धे खस्वस्तिके भवति। तदा क्रान्तिवृत्तं दृङ्मण्डलाकारं स्यात्। स्वस्तिकस्थोऽर्को राशिषट्कं सिद्धान्तः। स च तदा क्षितिजे वर्त्तते। तत्र प्राक्परयोरन्तरं क्षितिजे प्रत्यक्षं वलनं दृश्यते। सा च सिद्धान्तच्छाया। तत् कथं स्वस्तिकस्थार्कोत्क्रमक्रान्तिर्वलनम्। अतोऽसत्। अस्मदानयनं विना नेदमपाकृष्यं वलनमुत्पद्यत इत्यर्थः। अथान्यो महान् दृष्टान्तः। यत्र देशे षट्षष्टिभागाः ६६ अक्षः। तत्र मेषादौ क्षितिजस्थे सर्वेऽपि राशयः समकालमेव क्षितिजस्था भवन्ति। तदा क्रान्तिवृत्तमेव क्षितिजं भवतीत्यर्थः। तत्र मेषादौ वृषभादौ मिथुनादौ वा स्थिते रवौ परमं त्रिज्यातुल्यमेव स्फुटं वलनं स्यात्। यतः क्रान्तिवृत्तप्राच्युत्तरा जाता। तथा विक्षेपाभावे इति तदा रवेर्दक्षिणस्यां दिशि सर्गः। चन्द्रस्योत्तरस्यामित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। तत्र देशे तस्मिन् काले तस्य त्रिज्यातुल्यस्य वलनस्यान्यथानुपपत्त्यास्मदीयमेव वलनानयनं समीचीनम्। तत्र देशेऽक्षज्या ३१४० । मेषादिगे रवौ द्युज्या ३४३८। चरज्यासवः ०। क्षितिजस्थेऽर्के नतघटिकाः १५। आयनवलनचापांशाः २४। आक्षवलनचापांशाः ६६। स्फुटवलनस्य चापांशाः ९०। वृषादिगे रवौ द्युज्या ३२६६। चरज्यासवः १६७१। नतघटिकाः १९। ३८। आयनवलनचापांशाः २१। ४। अक्षजस्य ६८। ५६। स्फुटवलनस्य चापांशाः ९०। मिथुनादिगे द्युज्या ३१२८। चरासवः २४६५। नतघटिकाः २४। २७। आयनवलनांशाः २१। १२। अक्षजस्य ७७। २८। स्फुटस्य ९०। एवं सर्वत्र।"

वलभि(भी) स्त्री वल्यते आच्छाद्यते वल-अभि वा ङीप्। वडभीशब्दार्थे गोपानस्याम् अमरटी०।

वलय पुंन० वल-अयन्। १हस्तपादकटकादौ अमरः। उत्तरपदस्थः तदाकारवेष्टने यथा भूवलयम्। २वेष्टनभूमौ ४गोले च। ५गलरोगभेदे भावप्र० "वलास एवायतमुन्नतञ्च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य। तं सर्वथैवाप्रतिकार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति"। ६वेलायां ७कङ्कणे जटा०। [अमरः।

वलयित त्रि० वलयमिव आचरितम् वलय+क्विप्-क्त। वेष्टिते

वला स्त्री वल-अच्। (वेड़ाला) ओषधिभेदे रायमुकुटः। २बलाशब्दार्थे च। [अजा० टाप्।

वलाक पुंस्त्री० वल-आकन्। वकप्रभेदे अमरः स्त्रियां

वलाहक पु०वारि वहति पृषो०। १मेघे २मुस्तके च अमरः। ३पर्वते दैत्यभेदे ५नागभेदे मेदि० श्रीकृष्णस्य ह्यभेदे "कुन्दनस्य यदानन्दः सारांशुकाश्च दाकः। तुरङ्गाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः" त्रिका०।

वलि पु० वल-इन्। उपहारद्रव्ये ओष्ठ्यादित्वमित्यन्ये।

वलिन् त्रि० वल-घञर्थे क वलसंवरणमस्त्यस्य इनि। केकरे अमरः।

वलिश न० वलिना उपहारद्रव्येण स्यति मत्स्यान् शो-क। वडिशशब्दार्थे। [पटले जटा०।

वलीक न० वल्यते संव्रियतेऽनेन ईकन्। वनीकशब्दार्थे

वलूक न० वल-वा ऊक। १अम्बुरे २पक्षिभेदे सि०कौ०।

वल्क भाषणे चु०उभ०द्वि०सेट्। वल्कयति ते अववल्कत् त।

वल्क न० वल-संवरणे क अस्य नेत्त्वम्। १वृक्षादीनां त्वचि वल्कले २मत्स्यानां त्वचि शल्के (आँइस) मेदि०। ३खण्डे च विश्वः। ४पट्टिकालोध्रे पु० राजनि०।

वल्कतरु पु० वल्कप्रधान तरुः शा०त०। गुवाकवृक्षे राजनि०।

वल्कद्रुम पु० वल्कप्रधानो द्रुमः। भूर्जपत्रवृक्षे राजनि०।

वल्कल न० वल-कलन् कस्य नेत्वम् । १त्वचे (दारचिनि) वृक्षे राजनि० २त्वचि (छाल) पुंन० अमरः । ३शिला-वल्कायां स्त्री राजनि० ।

वल्कलोध्र पु० वल्कप्रधानो लोध्रः । पट्टिकालोध्रे राजनि० ।

वल्ग गतौ प्लुतगतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । वल्गति अवल्गीत् । [हेमच०

वल्गा स्त्री वल्ग-अच् । (लागाम) अश्वमुखस्थे रज्जुभेदे

वल्गित न० वल्ग-भावे क्त । १अश्वस्य गतिभेदे प्लुतगतौ अमरः । २गमने ३वल्गुभाषणे च ।

वल्गु पु० वल-संवरणे उ-गुक् च । १छागे २मनोहरे त्रि० मेदि० । संज्ञायां कन् । वल्गुक चन्दने वने पणे च न० । चारुणि सुन्दरे च त्रि० अजयः । अस्यौ-ष्ठ्यादित्वमित्यन्ये ।

वल्गुपत्र पु० वल्गूनि पत्राणि यस्य । वनमुद्गे शब्दर० ।

वल्गुला स्त्री वल्गु-उलच् । १वागुच्यां सोमराज्यां २खगभेदे राजनि० संज्ञायां कन् । वल्गुलिका तैलपायिकायां हेमच०

वल्भ भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । वल्भते अवल्भिष्ट ।

वल्मिकि पु० वल-इकि मुट् च । कीटविशेषकृते मृत्तिका-स्तूपे (उयेर ढिपि) शब्दर० । वल-इक मुट् च । वल्मिक तत्रार्थे भरतः ।

वल्मीक पुंन० वल-ईक मुट् च । क्षुद्रकीटकृतमृत्स्तूपे अमरः तन्मृदा शौचनिषेधो विष्णुपु० उक्तो यथा

"वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा । शौचाव-शिष्टां गेहाच्च नाददात् लेपसम्भवाम्" । देवप्रतिमायाः शिल्पिदोषशान्तये तन्मृदा प्रतिमाक्षालनं विहितं यथा

"वल्मीकमृत्तिकाभिश्च गोमयेन सुधन्वना । क्षालयेत् शिल्पिसंसर्गदोषाणामुपशान्तये" देवप्र० व० ।

तेन देवमूर्त्तीनां स्नापनमपि देवप्र० त० विहितं यथा

"स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि । पश्चात्ततः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्पिण्डकैरपि । मृत्तिका करिदन्तस्य पर्वताश्वखुरस्य च । कुशवल्मीकसम्भूता मृत्पञ्चक-मुदीरितम्" देवप्र० त० । तत्राविर्भूते प्राचेतसे स्वनाम-ख्याते रामायणकर्त्तरि २मुनिभेदे ३रोगभेदे च विश्वः । तद्रोगनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा

"पाणिपादकक्षाकरपादहृदये सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः । ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमे-णैव गतप्रवृद्धिः । मुखैरनेकैस्तुतितोदवद्भिः विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः । वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारम् निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्" । वल्मीकवदित्यनेन प्र-चुरशिखरत्वमुन्नतत्वमवगाढमूलत्वञ्च सूच्यते निष्प्रत्यनीक-मुपचारायोग्यम्" । ततः भवार्थे इञ् । वाल्मीकि वल्मीकभवे प्राचेतसे मुनौ शब्दरत्ना० ।

वल्मीकशीर्ष न० वल्मीकस्य शीर्षमिव । स्रोतोऽञ्जने राजनि०

वल्मीकूट न० वल्मीकं कूटमिव ष्टषो० । वल्मीके हेमच०

वल्यु(ल्यू)ल छेदने पवित्रताकरणे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । वल्यु(ल्यू)लयति ते अववल्यु(ल्यू)लत् त ।

वल्ल संवरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । वल्लते अवल्लिष्ट ।

वल्ल पु० वल्ल-घञ् । १गुञ्जात्रयपरिमाणे "वल्लस्त्रिगुञ्ज" लीला० २गुञ्जाद्वये वैद्यकम् । ३सार्द्धगुञ्जामाने "गोधूमद्वितयोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तया सार्द्धया वल्लः" राजनि० ।

वल्लकी स्त्री वल्ल-क्वुन् गौरा० ङीष् । १वीणायाम् अमरः । २सल्लकीवृक्षे च राजनि० ।

वल्लभ पु० वल्ल-अभच् । १दयिते २अध्यक्षे अमरः । ३उत्त-माश्वे च मेदि० । ४दयितायां स्त्री हेमच० ।

वल्लभपाल पु० वल्लभं पालयति पाल-अण् । अश्वपाले

वल्लर न० वल्ल-अरन् । १कृष्णागुरुणि मेदि० २गहने ३कुञ्जे च राजनि० । ४मञ्जर्यां शब्दर० ।

वल्लरि(री) स्त्री वल्ल-अरि वा ङीप् । १मञ्जर्याम् अमरः । २मेथिकायां ३चित्रमूले च राजनि० ।

वल्लव पुंस्त्री० वल्लु-घञ् तं वाति वा-क । १गोपे अमरः स्त्रियां ङीष् । २पाचके अमरः ३भीमसेने मेदि० ।

वल्लि(ल्ली) स्त्री वल्ल-इन् वा ङीप् । १लतायाम् अमरः । २पृथिव्याञ्च शब्दच० दीर्घान्तस्य ३अजमोदायां मेदि० ४कैवर्त्तिकायाम् ५चव्ये च राजनि० ।

वल्लीज न० वल्ल्यां जायते जन-ड । मरिचे राजनि० ।

वल्लीदूर्वा स्त्री वल्लीरूपा दूर्वा । मालादूर्वायाम् राजनि० ।

वल्लीबदरी स्त्री वल्लीरूपा बदरी । भूमिबदर्य्याम् राजनि० ।

वल्लीमुद्ग पु० वल्लीप्रधानः मुद्गः । वनमुद्गे (मुगानि) राजनि०

वल्लीवृक्ष न० वल्लीव दीर्घो वृक्षः । सालवृक्षे राजनि० ।

वल्लुर न० वल्ल-उरन् । १कुञ्जे २मञ्जर्यां ३क्षेत्रे ४निर्जन-स्थाने ५शाद्वले हेमच० । ६गहने च मेदि० वल्ल-अरन् । वल्लर तत्रार्थे न० शब्दर० ।

वल्लूर त्रि० वल्लु-ऊरन् । आतपादिना १शुष्कमांसे अमरः २शूकरमांसे मेदि० ३वनक्षेत्रे ४वाहने ५ऊषरभूमौ च हेमच० ।

वल्ल्या स्त्री वल्ल-यत् । धात्रीवृक्षे राजनि० ।

वल्वज पु० वलते भूवं वेष्टयति वल-क्विप् तादृशः सन् वजति गच्छति वज-अच् । १उलपे तृणभेदे अमरः । (बाबुइ) २वृक्षभेदे स्त्री राजनि० ।

वल्ह दीप्तौ चु० उभ०अक०सेट् । वल्हयति अववल्हत् त

वल्ह उत्कर्षे भ्वा० आ० सक० सेट् । वल्हते अवल्हिष्ट ।

वव पु० वा ड प्रकारे द्वित्वम् । ज्योतिषोक्ते तिथ्यर्द्धात्मके प्रथमे करणे । तस्य कौष्ठ्यादित्वमित्यन्ये ।

वश स्पृहायाम् अदा०पर०सक०सेट् । वष्टि उष्टः उशन्ति । अवट् अवाशीत् अवशीत् उवाश ऊशतुः ।

वश पुंन० वश-भावे अप्, कर्त्तरि अच् वा । १आयत्तत्वे २प्रभुत्वे च आयत्ते त्रि० शब्दर० ।

वशंवद त्रि० वशं वशकरं मधुरं, वशोऽहमिति वा वदति वद-खच् मुम् च । १प्रियवाक्यवादिनि २मधुरवादिनि (तवाहं वशः) इति ३वादिनि च । [करणे ।

वशक्रिया स्त्री वशस्य क्रिया करणं कृ-भावे श । वशी-

वशग त्रि० वशं गच्छति गम-ड । वशीभूते ।

वशवर्त्तिन् त्रि० वशे वर्त्तते वृत-णिनि । वशीभूते ।

वशा स्त्री वश-अच् । १वन्ध्यायां २योषायां ३सुतायां ४करिण्यां ५स्त्रीगव्याञ्च मेदि० । अनेन जातेः समासे परनि० गोवशा । [चन्दने स्त्री ।

वशिक त्रि० वशोऽस्त्यस्य ठन् । १शून्ये अमरः २अगुरु-

वशित्व न०वशिनो भावः त्व । १स्वातन्त्र्ये २ईश्वरस्य ऐश्वर्यभेदे च । तल् । वशिताप्यत्र स्त्री । [स्वतन्त्रे च ।

वशिन् त्रि० वशोऽस्त्यस्य इनि । १जितेन्द्रिये २स्वाधीने

वशिर न० वश-इरन् । १सामुद्रलवणे अमरः । २गजपिप्पल्याम् ३चव्ये च पु० राजनि० ।

वशिष्ठ अतिशयेन वशी इष्ठन् इनेर्लुक् । अतिशयजितेन्द्रियतायुक्ते मुनिभेदे ।

वशीकरण न० अवशः वशः क्रियतेऽनेन वश-च्वि-कृ-ल्युट् । तन्त्रादुक्ते वशतासम्पादके मणिमन्त्रादौ ।

वशीर पु० वश-ईरन् । गजपिप्पल्याम् जटा० ।

वश्य न०वश-यत् ।१लवङ्गे शब्दर०। २आयत्ते त्रि० अमरः

वष वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । वषति अवषीत् अवाषीत् । ववषतुः ।

वषट् अव्य० वह-डषटि । देवोद्देश्यकहविस्त्यागे अमरः ।

वषट्कार पु० वषट्+कृ-घञ् । १देवोद्देशकत्यागरूपे यज्ञे २वषडिति करणे यजतिशब्दे कात्या०वाक्यं दृश्यम् ।

वषट्कृत त्रि० वषट् इति कृतम् कृ-क्त । हुते अमरः ।

वष्क गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । वष्कते अवष्किष्ट ।

वष्कय पु० वष्क-अयन् । एकहायने वत्से अमरः ।

वष्कयणी स्त्री वष्कयमेकहायनवत्सं नयति स्थानान्तरं नी-ड गौरा० ङीष् णत्वम् । चिरप्रसूतायां गवि अमरः । जात्या समासेऽस्य परनि० गोवष्कयणी ।

वष्कयिणी स्त्री वष्कय एकहायनो वत्सोऽस्त्यस्या इनि । चिरप्रसूतायां गवि अमरः वष्कयणीति वा पाठः । "वष्कयिण्याश्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः" भावप्र० ।

वस स्नेहे छेदने वधे च सक० चु० उभ० सेट् । वासयति ते अवीवसत् त । अधि+गन्धादिनासंस्कारे सक० ।

वस स्तम्भे दिवा०पर०सक०सेट् । वस्यति इरित् अवसत् अवासीत् उदित् क्त्वा वेट् ।

वस निवासे भ्वा०पर०सक०अनिट् यजा० । वसति अवात्सीत् उवास ऊषतुः उषितः उषित्वा । अधि+अनु+उप+आ+श्रा वसतेराधारस्य कर्मता अधिवसति वैकुण्ठं हरिः सि०कौ० अनुवसति उपवसति आवसति । उप+ अभोजने तत्र नाधारस्य कर्मता "एकादश्यामुपवसेत्" इत्यादि ।

वस आच्छादने अदा० आ० सक० सेट् । वस्ते अवसिष्ट ।

वस वासने सुरभीकरणे अद०चु०उभ०सक०सेट् । वसयति ते अववसत् त ।

वसति(ती) स्त्री वस-अति वा ङीप् । १वासे २यामिन्याम् "वसतीरुषित्वा" रघुः । ३निकेतने मेदि० ४स्थाने च ५शिविरे सि० कौ० ।

वसतिवरी स्त्री ब०व० सोमग्रहणार्थासु अप्सु । "अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्यन्दमानानामनस्तमिते" कात्या० श्रौ० ८।६।७। "सोमार्थां आपो वसतीवरीशब्देनोच्यन्ते" कर्क० । अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते" वेददी० यजु० ६।२३ ।

वसन न० वस-आच्छादने कर्मणि ल्युट् । १वस्त्रे अमरः । भावे ल्युट् । २छादने मेदि० वस-वासे आधारे ल्युट् । ३निवासे ४स्त्रीकटीभूषणे च शब्दर० ।

वसन्त पु० वस-झ । मधुमाधवात्मके ऋतुभेदे "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू" यजु श्रुतिः । २अतिसारे शब्दर०। ३नाट्ये विदूषकोपाधौ । ४रागभेदे च ।
"आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी। मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदानुगाः" इत्युक्ता अस्य पञ्च रागिण्यः षट् इत्यन्ये रागिणीशब्दे दृश्याः ।

अस्य गानकालः। "श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्यात्‌ हरिशयनं हरेः। तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभिः" सङ्गीतदा०। ४तालविशेषे। "जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्द-त्रिभङ्गमाः। रतितालो वसन्तश्च जगभम्पोऽथ गाढ्यिः" वसन्तताले कर्त्तव्यो नगणो मगणस्तथा" सङ्गीतदा०।

वसन्तक पु० वसन्ते कायति कै—क। श्योनाकवृक्षे शब्दमा०

वसन्तकुसुम पु० वसन्ते कुसुमं यस्य। सेलुवृक्षे शब्दमा०।

वसन्तकुसुमाकर पु० प्रमेहरोगनाशके औषधभेदे। "प्रवालरसमौक्तिकाम्बरमिदं चतुर्भागभाक् पृथक् पृथगय मृते रजतहेमनी द्व्यंशके। अयोभुजगरङ्गकं त्रि-लवकं विमर्द्याखिलं शुभेऽहनि विभावयेत् भिषगिदं धिया सप्तधः। द्रवैर्वृषनिशेक्षुजैः कमलमालतीपुष्पजैः पयःकदलिकन्दजैर्मलयजैर्घनाभ्युद्भवैः। वसन्तकुसुमा-करोरसवरोर्ह्यहिवल्लोऽर्पितः समस्तमदहृद्भवेत् किल नि-जानुपानैरयम्" वृद्धयोगतरङ्गिणी। [राजनि०।

वसन्तजा स्त्री वसन्ते जायते जन—ड। माधवीलतायाम्

वसन्ततिलक न० "ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः" छन्दो० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे

वसन्तदूत पु० वसन्तस्य दूत इव। १कोकिले २आम्रवृक्षे ३पञ्चमरागे च विश्वः। ४माधवीलतायाम् ५पाटलीवृक्षे स्त्री मेदि० गौ० ङीष्। ६गणिकारिकायां ७पिक्यां च स्त्री ङीष् राजनि०।

वसन्तद्रु पु० वसन्तस्य द्रुः। आम्रवृक्षे शब्दर० तत्काले तस्य जायमानमुकुलत्वात् तथात्वम् वसन्तदूतादयोऽप्यत्र।

वसन्तसख पु० वसन्तस्य सखा अच्समा०। कामदेवे हला०

वसा स्त्री वस—अच्। १मांसजाते देहस्थे धातुभेदे मेदसि अमरः। अङ्कुरशब्दे ५५८०पृ०दृश्यम्। २मांसरोहिण्यां लतायाञ्च राजनि०। [त्रिका०।

वसाढ्य पुंस्त्री० वसाभिः आढ्यः। प्रचुरमेदस्के शिशुमारे

वसि पु० वस—इन्। वसने उणा०। [धरणिः।

वसिर न० वस—इरन्। १सामुद्रलवणे २गजपिप्पल्यां च

वसिष्ठ पु० वसिष्ठ+पृषो०। ब्रह्मणः मानसपुत्रेषु सप्तर्षिषु मुनिभेदे भा० अनु० अन्याऽपि तन्निरुक्तिर्यथा "वसि-ष्ठोऽस्मि वसिष्ठोऽस्मि वसे वासगृहेष्वपि। वसिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम्"।

वसु न० वस—उ। १धने २रत्ने अमरः ३वृद्ध्यौषधे ४श्यामे मेदि०। ५स्वर्णे विश्वः ६जले च सि०कौ०। ७वकवृक्षे ८स्थूर्य्ये ९वह्नौ १०रश्मौ ११गणदेवताभेदे च पु० अमरः।

"धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः" भा० आ० ६६अ०। १२अष्टसङ्ख्यायाञ्च १३मधुरे १४शुष्के च त्रि० हेमच०। १५दीप्तौ १६वृद्ध्यौषधौ च स्त्री शब्दच०। १७वसुदेव-तातके धनिष्ठानक्षत्रे पु० ज्यौ०त०। १८चेदिराजाख्ये देवभेदे

वसुक पु० वसुना सूर्य्यनाम्ना कायति कै—क। १अर्कवृक्षे अमरः। २वकवृक्षे च मेदि०।

वसुकीट पु० वसूनि धने कीट इव। याचके हारा०।

वसुच्छिद्रा स्त्री वसुसङ्ख्यातानि पुष्पे छिद्राण्यस्याः। महा-मेदायाम् रत्नमा०। [दैवे च्छिद्रभेदे अमरः।

वसुदेव पु० वसुना दीव्यति दिव-अच्। श्रीकृष्णजनके या-

वसुदेवभू पु० वसुदेवात् भवति भू-क्विप्। श्रीकृष्णे वसुदेव-सुतादयोऽप्यत्र। [दधाति धा—क वा। पृथिव्याम् अमरः

वसुधा स्त्री वसूनि धीयन्तेऽस्यां धा-घञर्थे आधारे क,वसूनि

वसुधारा स्त्री वसोश्चेदिराजस्य प्रियार्थं धारा घृतादिस्रव-सन्ततिः। माङ्गल्येषु चेदिराजवसूद्देशेन दीयमानायां घृतादिधारायाम्।

"कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्त वारान् घृतेन तु। कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम्। आयुष्या-निति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः। षडभ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्" छन्दोगप०। २जिनशक्तिभेदे हेमच०। ३कुबेरपुर्य्यां शब्दमा०।

वसुन्धरा स्त्री वसूनि धारयति धृ-खच् मुम् ह्रस्वश्च। पृथि-व्याम् अमरः।

वसुप्राण पु० वसुर्दीप्तिः प्राण इव यस्य। अग्नौ शब्दर०।

वसुमती स्त्री वसूनि सन्त्यस्यां मतुप्। पृथिव्याम् अमरः।

वसुरोचिस् पु० वसुने धनाय रोचते रुच-इसुन्। यज्ञे सि०कौ०

वसुल पु० वसु दीप्तिं लाति ला—क। देवे त्रिका०।

वसुहट्ट पु० वसूनां दीप्तीनां हट्ट इव। वकवृक्षे जटा०।

वस्त वध गतौ च सक० याचने दि० चु० उभ० सेट्। वस्त-यति ते अववस्तत् त। [अमरः स्त्रियां ङीष्।

वस्त पुंस्त्री वस्यते बध्यते यज्ञार्थं वस्त—कर्मणि घञ्। छागे

वस्तक न० वस्त इव कायति कै—क। कृत्रिमलवणे हेमच०।

वस्तकर्ण पु० वस्तस्य कर्णः पत्राकारोऽस्त्यस्य अच्। शालवृक्षे राजनि०।

वस्तगन्धा स्त्री वस्तस्येव गन्धोऽस्याः। अजगन्धायाम् राजनि०। [राजनि०।

वस्तमोदा स्त्री वस्तस्येव मोदो यस्याः। अजमोदायाम्

वस्ति पु० वस्ते आच्छादयति मूत्रम् वस—तिच्। नाभेरधोभागे मूत्राधारे १स्थाने २वासे च ३वसनदशायां पुंस्त्री अ०व० अमरः (पिचकारी) औषधदानार्थे द्रव्यभेदे पु० तद्विधिः भावप्र०

"वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम्। यः स्नेहो दीयते सः स्यादनुवासननामकः। कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते। वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः।" वस्तिभिः छागादीनां मूत्राशयैः "तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते। अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः। पलद्वयन्तस्य मात्रा तस्मादर्द्धापि वा भवेत्। अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली। नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी। नास्थाप्या नानुवास्याश्च जीर्णोन्मादतृडर्दिताः। शोषमूर्च्छारुचिभयश्वासकासक्षयातुराः। नेत्रं कार्य्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेणुभिः। नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते।" नेत्रं नाडी तथा चोक्तं विश्वप्रकाशे "नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने। नेतृवस्त्रे च नाड्याञ्च नेत्रो नेतरि भेद्यवदिति"। "एकवर्षात्तु षड्वर्षाद् यावन्मानं षडङ्गुलम्। ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसम्मितम्। ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता। मुद्गच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिसन्निभम्। यथासङ्ख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम्। गोपुच्छसन्निभं मूले तस्मात् क्रमात् क्रमात् कृशम्"। मुद्गच्छिद्रादिप्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षो यदा दशवर्षो यदा तदूर्द्ध्वं वर्षीश्च ज्ञेयाः। "आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते। कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम्।" परिणाहोऽत्र स्थौल्यम् "तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्य्ये भागाच्चतुर्थकात्।" कर्णिका गवादिकर्णवत् "योजयेत्तत्र वस्तिञ्च बन्धद्वयविधानतः। मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत्।" वस्तिरिति शेषः। "मूत्रकोषस्य वस्तिस्तु तदलाभे तु चर्म्मणः। कषायरक्तः स मृदुर्वस्तिः स्निग्धो दृढोहितः। व्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्यात् श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम्। मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्षनालिका परिणाहि च। शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः। कुरुते परिवृद्धिञ्च वस्तिः सम्यगुपासितः। दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते। ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम्। न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत्। मदं मूर्च्छाञ्च जनयेद्द्विधा स्नेहः प्रयोजितः।" द्विधा भोजने वस्तौ च। "रूक्षं भुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णञ्च ह्रासयेत्। युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत्"। युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वेत्यर्थः। "हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्य्यकरौ स्मृतौ। अतिमात्रौ तथानाहक्लमातीसारकारकौ" उभौ वस्ती अनुवासननिरूहाख्यौ। "उत्तमा स्यात्पलैः षड्भिर्मध्यमा स्यात्पलैस्त्रिभिः। पलाद्यर्द्धेन हीना स्यादुक्ता मात्रानुवासने। शताह्वासैन्धवाभ्याञ्च देयं स्नेहे च चूर्णकम्। तन्मात्रोत्तममध्यान्त्या षट्चतुर्द्वयमाषकैः। विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च। भुक्तान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः। अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः। भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः। उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना" उष्णाम्बुस्वेदितम् उष्णाम्बुना स्नापितम्। "सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः। कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत्। बद्ध्वा वस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत्। पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः। जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत्। त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने। ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाग्यतो भवेत्। सजानुनः करावर्त्तं कुर्य्याच्छोटिकया पुनः। एषा मात्रा भवेदेका सर्व्वत्रैवेष निश्चयः। निमिषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या च्छोटिकाथ वा। गुर्व्वक्षरोच्चारणं वा स्यान्मात्रेयं स्मृता बुधैः। प्रसारितैः सर्व्वगात्रैर्यथावीर्य्यं प्रसर्पति" यथावीर्य्यं स्नेहादि। "ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः। स्फिजोश्चैव तथा श्रोणीं शय्याञ्चैवोत्क्षिपेत्ततः। स्फिजोश्चैनं स्वपाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः। शय्याञ्च पदतलस्य त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः। जाते विधाने तु तत कुर्य्यान्निद्रां यथासुखम्। सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु। उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः। जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः। लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि। अनुवासिताय दातव्यमितरेऽह्नि सुखोदकम्। धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम्"। सुखोदकमुष्णोदकं व्यापत्तिर्व्याधिः। "अनेन विधिना षड्वा सप्त चाष्टौ नवापि वा। विधेया वस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम्। दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्क्षणौ। सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मू-

ऽस्यमनिलं जयेत् । बलं वर्णञ्च स जयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः । चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजौ । षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च । अष्टमो नवमश्चापि मज्जानञ्च यथाक्रमम्" । यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत् । "एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत् ।" अष्टादशदिवसावधिकवस्तिफलम् "अष्टादशाष्टादशकाद्दिनाद्यो ना निषेवते । स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः । रूक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने । दद्याद्वैद्यस्तथान्येषामग्न्याबाधभयात् त्र्यहात् । स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः ।" अनत्ययः अबाधः । "तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते । अथ वा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः । तस्याप्यल्पतरो देयो न हि स्निग्धेऽवतिष्ठते ।" अवतिष्ठते दत्तः स्नेह इति शेषः "अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः । तदाङ्गसदनाध्माने शूलं श्वासश्च जायते । पक्वाशये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् । तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्तं फलवर्त्तिमथापि वा । यथानुलोमनो वायुर्मलः स्नेहश्च जायते । तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यञ्च शस्यते । यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृता । सर्वोऽल्पो व्याहृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता । अनायातञ्चाहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् । स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते । गुडूच्येरण्डपूतीकभार्गीद्विपकरौहिषम् । शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मिताम् । यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् । चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च । पचेत्तैलाढकं सर्वैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः । अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।" पूतीकः करञ्जः रौहिषं द्विपतृणगन्धतृणविशेषः । काकनासा (काकाठोंठी) प्रसृतम् पलद्वयम् । "षोढा सप्त व्यापदस्तु जायते वस्तिकर्मणः । दूषितान् समुदायेन तांश्चिकित्सेत्तु सुश्रुतात् । समुदायेन सनुचितनेत्रादिसामग्र्या । "सानाहारविहाराश्च परिहाराश्च वस्तिजः स्नेहपानसमाः कार्या नात्र कार्या विचारणा ।"

वस्तिकर्माढ्य पु० वस्तिकर्मणा तच्छोधनव्यापारेणाढ्यः । अरिष्टवृक्षे शब्दच० ।

वस्तिमल न० 6त० । मूत्रे हेमच० ।

वस्तु न० वस-तुन् । 1द्रव्ये 2पदार्थे त्रिका० 3सत्यपदार्थे च ।

वस्तुक न० वस्तु+इवार्थे कन् । 1वास्तुके शाकभेदे 2श्वेतचिल्लीशाके च स्त्री राजनि० ।

वस्त्य न० वस्तौ साधु यत् । गृहे अमरः ।

वस्त्र न० वस-ष्ट्रन् । परिधानाद्युपयुक्ते कार्पासादौ वसने । वस्त्रधारणगुणाः यथा "स्नातस्यानन्तरं सम्यगवस्त्रेण तनुमार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम् । कौषेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च । वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत् ।" कौषेयं पट्टाम्बरं तसरवस्त्रञ्च । "मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते । तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते ।" काषायं (कोकटी) इति लोके । कषायरागरक्तं वा । "शुक्लन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । नचोष्णं नच वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत् । यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम् । लव्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्मलमम्बरम् ।" काम्यं कामोद्दीपकम् । "कदापि न जनैः सद्भिर्धार्यं मलिनमम्बरम् । तत्तु कण्डूकृमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम् ।" अलक्ष्मीरशोभा दारिद्र्यं वा ।" भावप्र०

अस्य परिधानविधिर्यथा भृगुः "विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च । श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि । विकच्छः परीधानाद्गलितकच्छः । तथा च "परीधानाद्वहिः कच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्" स्मृतिः "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम् । एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः" । बौधायनः "नाभौ धृतस्य यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तदच्छिन्नमुभयोस्तयोः ।" प्रचेताः "दशा नाभौ प्रयोजयेत्" स्मृतिः "न स्यात् कर्मणि कञ्चुकीति" । उत्तरीयधारणं चोपवीतवत् "यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः । तथा सन्धार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्" स्मृतेः । अत्र यथा द्विजोत्तमैः सव्यापसव्यत्वादिना उपवीतं धार्य्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् प्रागुक्तभृगुवचनेन सर्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतेः" पारस्करः "एकवेदाशो भवति तस्य उत्तरार्द्धेण प्रच्छादयतीति" आ० त०रघु०। "वस्त्रपरीधानन्नवादि "ब्रह्मानुराधवसुतिष्यविशाखहस्तचित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु । जन्मर्क्षजीववुधशुक्रदिनोत्सवादौ धार्य्यं नवं वसनमीश्वरदेवतर्क्षे ।" ज्यो० त० । "द्रव्यं चात्मधनं,

श्रथः शशिदिने, क्लेशः सदा भूमिजे, वस्त्राणां बहुता बुधे, सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः। नानाभोगयुतप्रमोद शयनं विद्याङ्गना भार्गवे, शौरौ स्युः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते नूतने" कर्म्मलोचनम्। अस्य क्षारसंयोग निषिद्धदिनानि यथा। "मन्दमङ्गलषष्ठीषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्राणां क्षारसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम्।" आ०त०।

परकीयवस्त्रधारणनिषेधो यथा "आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन"। ईषद्धौतादिवस्त्रस्य पश्चिमाग्रादिप्रसारितवस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा "ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकस्य तु। अधौतं तद्विजानीहि शाद्दक्षिणपश्चिमे।" कर्म्मलोचनम्। सत्यतपाः "प्रागग्रमुदग्रं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत्। पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनात् शुचि" अत्राग्रं दशा इत्यर्थः। प्रचेताः "स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता। न च रजकधौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित्। पुत्रमित्रकलत्रेण स्वजातिबान्धवेन च। दासवर्गेण यद्धौतं तत् पवित्रमिति स्थितिः"। स्नानोत्तरं उष्णीषवस्त्रस्य धार्य्यत्वं यथा उष्णीषधारणं शिरोजलापनयनाय। तेन स्नानानन्तरं धार्य्यम्। तथा च महाभारतम् "आप्लुतस्याधिवासेन जलेन च सुगन्धिना। राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम्। जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि"। शिथिलार्पितम् अगाढ़बद्धम्। निषिद्धवस्त्राणि यथा भारते "न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः। मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्य्याद्विचक्षणः।" नारसिंहे "न रक्तमुल्वणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते। मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः। उल्वणम् उत्कटरक्तविशेषम्। आचाररत्ने उशना "दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्य्यात् कर्माण्यभावतः"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "वस्त्रं नान्यधृतं धार्य्यं न रक्तं मलिनं तथा। जीर्णं वाऽपदशञ्चैव श्वेतं धार्य्यं प्रयत्नतः। उपानहौ नान्यधृतां ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत्। न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति।" योगियाज्ञवल्क्यः "स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च। प्रक्षाल्योरू मृदद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः। अभावे धौतवस्त्राणां शाणक्षौमाविकानि च। कुतपो योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत्। अधौतेन च वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम्। कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम्"। कुतपो नेपालकम्बलः। तत्रापवादः "राङ्कवे पट्टसूत्रे च सूचीविद्धं न दुष्यति" विधानपा० "नीलीरक्तं न दुष्यति" इति मिता०पाठः। तर्पणात् पूर्वं स्नानवस्त्रनिष्पीड़ने निषेधो यथा "निष्पीड़यति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात्। निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह"। जावालिः "स्नानं कृत्वार्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि। प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुध्यति। नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन"। हारीतः "आर्द्रञ्च सप्तवाताहतमपि शुद्धमिति"। संक्रान्त्यादौ वस्त्रनिष्पीड़ननिषेधो यथा षट्त्रिंशन्मतनिगमौ "संक्रान्त्यां पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्रं न पीड़येत्तत्र नच क्षारेण योजयेत्" ति०त०

वस्त्रकुट्टिम न० वस्त्रनिर्म्मितं कुट्टिमं यत्र। १वस्त्रगृहे (तामु) २छत्रे त्रिका०। [निर्मिते गृहे त्रिका०।

वस्त्रगृह न० वस्त्रनिर्म्मितं गृहम् शाक०। (तामु) वस्त्र-

वस्त्रग्रन्थि पु० ६त० नीव्याम् त्रिका०।

वस्त्रपुत्रिका स्त्री वस्त्रनिर्म्मिता पुत्रिका। वस्त्रनिर्म्मितपुत्तलिकायाम् शब्दमा०। [२साकरण्डवृक्षे च राजनि०।

वस्त्रभूषणा स्त्री वस्त्रस्य भूषणं यस्याः ५ब०। १मञ्जिष्ठायाम्

वस्त्रयोनि स्त्री ६त०। त्वक्फलकृमिरोमादौ अमरः।

वस्त्ररञ्जन पु० वस्त्रं रञ्जयति रन्ज-णिच्-ल्यु। कुसुम्भे राजनि०।

वस्न न० वस-मन्। १वेतने २मूल्ये ३वस्त्रे ४द्रव्ये च विश्वः ५धने ६मृत्यौ च अमरटीकायां रमानाथः। मूल्ये पु० अमरः।

वस्नसा स्त्री वस्नं स्यति सो-क। स्नायौ अमरः।

वस्वौकसारा स्त्री वसूनामोकस्य सारो यत्र। १इन्द्रनगर्य्याम् २इन्द्रनद्यां ३कुबेरपुर्य्यां ४कुबेरनद्याञ्च हेम०।

वह दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित्। वंहयति ते अवंहिष्ट।

वह प्रापणे भ्वा० उभ० द्विक० यजा० अनिट्। वहति ते अवाक्षीत् अवोढ़ उवाह ऊहे ऊढ़ः। अस्य प्रधानकर्म्मण्येव लकारादयः।

वह पु० उह्यतेऽनेन वह-अच्। १वृषस्कन्धदेशे अमरः। वह-कर्त्तरि अच्। २घोटके ३वायौ ४पथि त्रिका० ५नद्यां स्त्री हेमच०।

वहत पु० वह-अतच्। १वृषे २पान्थे च उणादिकोषः

वहति पु० वह–अति । १वायौ उणा० । २गवि ३सचिवे च मेदि० । [४गमने च ।

वहन न० वह-भावे ल्युट् । १पुरभेदे त्रिका० २प्रापणे ।

वहन्त पु० वह–झ । वायौ सि०कौ० २बाले उणा० ।

वहल पु० वह–अलच् । १पोते हारा० २दृढे त्रि० हेम० ।

वहलगन्ध न० वहलो दृढो गन्धो यस्य । शम्बरचन्दने राजनि० ।

वहलचक्षुस् पु० वहलानि चक्षूंषीव पुष्पाण्यस्य । मेषशृङ्ग्यां (गाड़रशिङ्गा) रत्नमा० । [राजनि० ।

वहलत्वच पु० वहला दृढा त्वचा यस्य । श्वेतलोध्रे

वहला स्त्री वहलानि पुष्पादीनि सन्त्यस्य अर्श आद्यच् । १शतपुष्पायां राजनि० । २स्थूलैलायां भावप्र०।

वहित्र न० वह–इत्र । १पोते जलयाने त्रिका० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

वहिरङ्ग न० वहिः प्रकृतेर्वाह्यमङ्गं यस्य । व्याकरणोक्ते प्रत्ययादिनिमित्तके प्रकृत्यवयवादिकार्य्ये । “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे”व्या० परिभाषा ।

वहिरिन्द्रिय न० वहिर्देहाद्वाह्यस्य पदार्थस्य ग्राहकमिन्द्रियम् । शब्दादिवाह्यविषयग्राहकेषु श्रोत्रादिषु ।

वहिर्द्वार न० वहिःस्थं द्वारम् । तोरणे अमरः ।

वहिर्मुख त्रि० वहिः वाह्यविषये मुखं प्रवणता यस्य । वाह्यविषयासक्तमनस्के विषयासक्ते १जने २विमुखे च ।

वहिस् अव्य० वह–इसुन् । वाह्ये अमरः ।

वहेड़क पु०वह–अच् वहः एडक इव इहत् काण्डो यस्य । विभीतकवृक्षे (वहेड़ा) राजनि० ।

वह्नि पु० वह–नि । १अग्नौ २चित्रकवृक्षे अमरः ३भल्लातके ४निम्बूके राजनि० । तन्त्रोक्ते ५रकारे च । “वर्णाद्यं वह्निसंस्थम्” इति श्यामास्तोत्रम् । वह्निभेदादिकं यथा “जृम्भको दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः । आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्य्यौ गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः”। अन्यैरन्यथोक्तानि यथा “भ्राजको रञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा। धारको जन्मकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः। व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः”। शरीरस्थवह्नेः नामानि यथा “वह्नयो दोषदुष्येषु संलीना दश देहिनः”। दोषदुष्यास्तु यथा “वातपित्तकफा दोषाः दुष्याः स्युः सप्तधातवः” शा० ति० । ‘मुख्याग्नयो यथा “गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः । एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्रयः” वह्नि०पु० । तत्र निषिद्धकर्माणि यथा “नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेद्दषीन् । न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् । न चैनं पादतः कुर्य्यात् मुखेन न धमेद्बुधः । अग्नौ न निःक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा । न वह्निं मुखनिश्वासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः । स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नाप्सु चिरं वसेत् । नापक्षिपेन्नोपधमेत् न सूर्पेण च पाणिना । मुखेनाग्निं समुन्नीतं मुखादग्निरजायत” कूर्मपु०१५अ० । अग्निवैकृत्यं तस्य शान्तिश्च यथा “अनग्निर्दीप्यते यत्र राष्ट्रे यस्य निरिन्धनः । न दीप्यते चेन्धनवान् स राष्ट्रः पीड्यते नृपैः । प्रज्वलेदप्सु मांसं वा तथार्द्रञ्चापि किञ्चन । प्रासाद तोरणद्वारं नृपवेश्म सुरालयम् । एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् । विद्युता वा प्रदह्यन्ते तत्रापि नृपतेर्भयम् । धूमश्चानग्निजो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् । विनाग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुत्रचित् । त्रिरात्रोपोषितस्तत्र पुरोधाः सुसमाहितः । समिद्भिः क्षीरवृक्षाणां सर्षपैस्तु घृतेन च । दद्यात् सुवर्णञ्च तथा द्विजेभ्यो गाश्चैव वस्त्राणि तथा भुवञ्च । एवं कृते पापमुपैति नाशं यदग्निवैकृत्यभवं द्विजेन्द्र” ! वह्निपु०१०५अ०। ६तद्देवताके कृत्तिकानक्षत्रे ज्योतिषम् ।

वह्निकरी स्त्री वह्निं देहस्थवह्निं करोति उद्दीपयति कृ–ट ङीप् । १धातकीवृक्षे (धाइफुल) शब्द० । २वह्न्युद्दीपके त्रि० । [दाहागुरुणि राजनि० ।

वह्निकाष्ठ न० वह्नेर्दीप्तदाहायानुकूलं काष्ठम् शा० त० ।

वह्निगन्ध पु० वह्नौ दाहकाले गन्धो यस्य । यक्षधूपे शब्दच०

वह्निगर्भ पु० वह्निर्गर्भे यस्य । १वंशे २शमीवृक्षे स्त्री शब्दर०

वह्निज्वाला स्त्री वह्नेर्ज्वालेव पीडाकारकत्वात् । १धातकीवृक्षे राजनि० ६त० । २वह्निशिखायाम् ।

वह्निदीपक पु० वह्निं देहस्थवह्निं सेवनाद्दीपयति दीप–णिच्-ण्वुल् वह्निरिव दीप्यति दीप–ण्वुल् वा ।१कुसुम्भे शब्दर० । २अग्न्युद्दीपके त्रि० । ३अजमोदायाम् स्त्री राजनि० । [ङीप् । जटामांस्याम् रत्नमा० ।

वह्निनी स्त्री वह्निं तत्कान्तिं नयति नी–ड गौरा० ।

वह्निपुष्पी स्त्री वह्निरिव तापकं पुष्पं यस्याः ङीप् । धातकीवृक्षे राजनि० ।

वह्निभोग्य न० ६त० । घृते शब्दच० ।

वह्निमन्य पु० वह्नये वह्निजननाय मथ्यतेऽसौ मन्थ—कर्मणि घञ्। १गणिकारीहक्षे जटा०। ३त०। २वह्नेर्मन्थने राजनि०। (तत्रैव न०।

वह्निमित्र पु० वह्नेर्मित्रं यस्य। १वायौ शब्दच० ३त०।

वह्निरेतस् पु० वह्नौ निषिक्तं रेतो येन। १शिवे वह्नौ हि निषिक्तात् शिववीर्य्यात् गङ्गादिसंक्रमेण कार्त्तिकेयोत्पत्तिः पुराणप्रसिद्धम्। ६त०।२काञ्चने च। [राजनि०।

वह्निलोहक न० वह्नेः प्रियं लोहं धातुः स्वार्थे क। कांस्ये

वह्निवधू स्त्री ६त०।१अग्निभार्य्यायां स्वाहायाम् २स्वाहान्तके मन्त्रे च। वह्निजायादयोऽप्यत्र।

वह्निवर्ण न०वह्नेरिव वर्णोऽस्य। रक्तोत्पले शब्दच०। [त्रिका०

वह्निवल्लभ पु० वह्नेर्वल्लभ उद्दीपकत्वात्। सर्जरसे (धुना)

वह्निवीज न० वह्नेर्देहस्थवह्नेर्वीजमिव उद्दीपकत्वात्। १जीरके ६त०। वह्निदेवताके तन्त्रोक्ते २रकारे च। ३निम्बूके राजनि० ४ हेमच०।

वह्निशिख न० वह्नेरिव रक्तत्वात् शिखाऽस्य। १कुसुम्भे अमरः। २फलिन्यां ३कलिकारीहक्षे ४धातक्याञ्च स्त्री राजनि० ६त०। ५अग्निशिखायां स्त्री। [राजनि०।

वह्निसख पु० ६त०। १वायौ। देहस्थवह्नेरुद्दीपके २जीरके

वह्य न० वह—यत्। १शकटे २वाहनमात्रे च हेमच०। ३मुनिपत्न्यां स्त्री उणा०।

वा सुखाप्तौ अक० गतौ सेवने च सक० चुरा० उभ० सेट्। वापयति ते अवीवपत् त। [वाति अवासीत्।

वा गमने हिंसने (सूचने) च अदा० पर० सक० अनिट्।

वा अव्य० वा—का। १विकल्पे २सादृश्ये ३अवधारणे ४समुच्चये अमरः। एष्वर्थेषु गणरत्ने उदाहृतं यथा (विकल्पे) यवैर्वा व्रीहिभिर्वा यजेत। (उपमाने) विस्फौ वाधो भवत्कं गोवा रवः" इन्द्रे (अवधारणे) "सा वा शक्कोस्वटीया वा मूर्त्तिर्जलमयी मम"न हतीयेत्यर्थः। (समुच्चये) वायुर्वा दहनो वा।५वितर्के ६पादपूरणे च मेदि० [जटा०

वांशिक पु० वंशो तद्वादनं शिल्पमस्य ठक्। वंशीवादनशीले

वांशी स्त्री वंशे भवः अण् ङीप्। वंशरोचनायाम् राजनि०

वाक पु० वच—घञ्। १वचने "नमोवाकं प्रशास्महे"उत्तररामचरितम्। पृषो० सान्तत्वम्। ग्रन्थभेदे "वाकोवाक्येतिहासेत्यादि" छान्दोग्यम्। "वाकोवाक्यम् उक्तिप्रत्युक्तिरूपम्" भा०। वकस्येदम् तेषां समूहो वा अण्। ३वकसम्बन्धिनि त्रि०। ४वकसंघे न० अमरः।

वाकुची स्त्री वाति क्विप् वाः कुच—सङ्कोचे क गौरा०ङीष् कर्म०। (हाकुच) १ओषधिभेदे २सोमराज्यां राजनि०।

वाक्कीर पु० वाचा कौतुकवाचा कीर इव प्रियत्वात्। श्यालके शब्दर०।

वाक्छल न० गौत० सूत्रोक्ते छलभेदे "अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पनम् वाक्छलम्" गौ० सू०। वक्त्रा एकार्थशब्दबोधतात्पर्य्यकशब्दस्य वक्त्राऽनभिप्रेतार्थान्तरबोधतात्पर्य्यकत्वकल्पना वाक्छलम्" हत्तिः। यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात् इत्युक्ते कुतोऽस्य नवसंख्यकाः कम्बला इत्युक्तिः।

वाक्पति पु० ६त०। १वृहस्पतौ अमरः २सुवक्तरि च वाचः पतिरिव। ३निर्दोषोद्धतवचनयुक्ते रायमुकुटः।

वाक्पथ पु० वाचः पन्थाः विषयः अच्समा०। वाक्यविषये

वाक्पारुष्य न० वाचा कृतं पारुष्यम्। १वाक्यकृते पारुष्ये तद्विषके २विवादभेदे च। तद्विहतिः वीरमि०उक्ता यथा "तत्र च स्वरूपमाह नारदः "देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम्। यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते" इति। आक्रोशः आक्षेपः भर्त्सनमिति यावत् कलहप्रियाः गौडा इति देशाक्रोशः। अत्यन्तलोलुपा ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः। "क्रूरचरिता वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः। न्यङ्गं निकृष्टाङ्गमवद्याङ्गं तद्भयसंयुक्तं यदुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः। तच्च त्रैविध्यमाह स एव "निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वादपि तत् त्रिविधं स्मृतम्। गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुरिति" निष्ठुरादीनां स्वरूपमाह स एव "साक्षेपन्निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम्। पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः" इति। धिङ्मूर्ख! जाल्म! इत्यादि साक्षेपभाषणं निष्ठुरम्। न्यङ्गसंयुतं अवद्याङ्गभगिन्यादिगमनसंयुतम् अश्लीलम्। पतनीयैः सुरापानादिभिरुपाक्रोशैस्तीव्रं वाक्पारुष्यमित्यर्थः। कात्यायनोऽपि "यस्त्वसत्यं क्षितैर्दक्षैः परमाक्षिपति क्वचित्। अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा। न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा। वृत्तदेशकुलानान्तु अश्लीला सा बुधैः स्मृता। महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या। जातिभ्रंशकरी वाथ तीव्रा सा प्रथिता तु वागिति।" कल्पतरौ न्यङ्गावमूरणमिति पठित्वा निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्यातम्। न्यग्भावकरणमिति तु माधवादिसंमतः पाठः। प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः "देश

पामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् । द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते । भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् । पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः । अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् । पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनमिति ।" द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्यमानार्थव्यतिरेकेणैव विषमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः इति कल्पतरौ । द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विनेति मदनरत्ने । अभिघट्टनं उत्पाटनम् । निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् । क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदशानिति । अन्यथास्तोत्रैर्निन्दास्तुतिः । न्यूनाङ्गाः करादिरहिताः । न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिरहिताः । रोगिणः कुष्ठ्यादयः अर्द्धत्रयोदशान् अर्द्धाधिकद्वादशपणानित्यर्थः । एतत् सवर्णविषयम् । अतएव बृहस्पतिः "समजातिगुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम् । विनयोविहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदशाः" इति । "विष्णुरपि "समवर्णाक्रोशे द्वादश पणान्दण्ड्य इति" । परस्परमिति शेषः । मनुनारदावपि "समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेदिति" । शङ्खलिखितावपि "समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणा यथारूपविशिष्टाक्षेपेषु विशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टस्यातिक्रमे च विशिष्टस्य ततोऽर्द्धमिति । अत्र द्वादशसार्द्धद्वादशयोरुत्कृष्टानुत्कृष्टत्वेन व्यवस्था । कात्यायनोऽपि "यो गुणान् कीर्त्तयेत् क्रोधान्निर्गुणे वा गुणान्वताम् । अन्यञ्चानियोजी च वाग्दुष्टं तन्नरं विदुरिति" "नारदोऽपि "दुष्टस्यैव तु यो दोषान् कीर्त्तयेत् क्रोधकारणात् । अन्यायदेशवादी च वाग्दुष्टं तन्नरं विदुरिति" "अत्र क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरित्यागार्थं दोषकीर्त्तने न दोष इति सूचितम् । अतएवोक्तं कात्यायनेन "यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेन कीर्त्तितः । वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेदिति" "वचनात् दोषकीर्त्तनात् । यत्राभियोगादौ पातित्यादिकं साधयेत्तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेदित्यस्यार्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्रापि दण्डपारुष्यन्यायेन युगपत्प्रवृत्तयोर्दण्डतुल्यत्वं अयुगपत्प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डाधिक्यमिति द्रष्टव्यम् । जातिगुणकृते विशेषे दण्डवैषम्यमाह बृहस्पतिः "समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणोदमः । "उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परमिति" । हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः उत्तमस्य हीनाक्षेपेऽर्द्धपरिमितो दण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि "अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च । दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति" "अर्द्धः सार्द्धषट्पणात्मक इत्यर्थः पूर्ववाक्ये "पञ्चविंशतिको दम" इति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् । वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः । ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनम् ऊहनीयं ज्ञातव्यम् । उत्तराधरभावमालोच्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः । तमेव कल्पनीयं दण्डं प्रदर्शयति मनुः "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति । विप्रः पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दम इति ।" बृहस्पतिरपि "क्षिपन् विप्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति" । शङ्खलिखितावपि "आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पणशतं दण्ड्यः, शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति" । बृहस्पतिरपि । "विप्रः शतार्द्धं दण्ड्यस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने । विशस्यार्द्धं पञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश । समच्छूद्रस्याप्युदितो विनयोऽनपराधिनः । गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात् । वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतम्भवेत् । तदर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति । शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः । वैश्यस्य चैतद्द्विगुणः शास्त्रविद्भिरुदाहृतः । वैश्यमाक्षारयन् शूद्रोदाप्यः स्यात् प्रथमं दमम् । क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति ।" जिह्वाच्छेदनरूपोऽप्युत्तमसाहसो द्रष्टव्यः । तथा च स एव "धर्मोपदेशकर्त्ता च वेदोदाहरणान्वितः । आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते" इति । शूद्र इत्यनुषङ्गः । आपस्तम्बोऽपि "जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्यं धार्मिकमाक्रोशतः" इति । गौतमोऽपि "शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गमोच्यो येनोपहन्यादिति" । अभिसन्धाय बुद्धिपूर्वं वाचातिक्रम्य अभिहत्य उद्दिश्य दण्डेन ताडयित्वा अङ्गमोच्यो येनाङ्गेनाभिहन्यते तेन वियोजनीय इत्यर्थः । गुर्वाद्याक्रोशे त्वाहतुः शङ्खलिखितौ "तथाऽधिक्षिपन् विप्रान् गुरूंश्च निर्वासनमुल्मुकं ताड़नं वा गोमयानुलेपनं

खरारोहणं दर्पहरणं वा दण्डो वेति । दण्डः कार्षापणशतरूपः । अतएव विष्णुः "गुरूनत्यारयन् कार्षापणशतमिति" । पुत्रादिभिर्मात्रादीनामाक्रोशे दण्डमाह मनुः "मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयन् शतन्दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरोरिति" । भ्रातरं ज्येष्ठभ्रातरम् । एतच्च शापराधेषु मात्रादिषु निरपराधायां जायायामिति मिताक्षरायामभाणि । ब्राह्मणाद्यधिक्षेपे दण्डमाह बृहस्पतिः "क्षिपन् ब्राह्मणादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति ।" बाह्वादिच्छेदन निष्ठुरभाषाभिभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः । शत्यस्तदर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिष्विति ।" बाह्वादिविनाशे वाचिके करिष्यामीति वाचा प्रतिपादितं शत्यः शतपरिमितो दण्डः । पादादिभङ्गं करिष्यामीत्याक्षेपे पञ्चाशत्परिमितो दण्ड इत्यर्थः । एवंवादिनोऽशक्तस्य दशपणा दण्डनीया इत्याह स एव "अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दशेति ।" यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य बाह्वादिभङ्गाक्षेपं करोति न केवलं स दण्ड्यः किन्तु अशक्तक्षेमार्थं प्रतिभुवमपि दापनीय इत्याह स एव "तथा शक्तः प्रतिभुवन्दाप्यः क्षेमाय तस्य त्विति" । अश्लीलभाषणे दण्डमाह स एव "अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह । शपन्तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दममिति ।" तीव्राक्रोशे दण्डमाह स एव "पतनीय कृते क्षेपे दण्डमध्यमसाहसम् । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसमिति ।" पतनीयैः पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः । उपपातकानि गोबधादीनि । मनुरपि "ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः । विट्शूद्रयोस्त्वेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः । छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः । पापोपपातवक्तारो महापातकशंसकाः । आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दद्युस्ते ते यथाक्रममिति ।" विष्णुरपि "परस्परपतनीये क्षेपे कृते तूत्तमसाहसं उपपातकयुक्तन्तु मध्यमम् त्रैविद्यवृद्धानांक्षेपे जातिपूगानाञ्च ग्रामदेशयोः प्रथममिति" । देशाद्याक्रोशे दण्डमाह बृहस्पतिः "देशादिकं क्षिपन्दाप्यः पणानर्द्धत्रयोदश । पापेन योजयन् दर्पाद्दाप्यः प्रथमसाहसम् । एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया । समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिरिति ।" याज्ञवल्क्योऽपि "मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोरिति ।" राज्ञ आक्रोशे दण्डमाह नारदः "अवक्रुश्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् । जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वेति ।" याज्ञवल्क्योऽपि "राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकन्तथा । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारञ्छित्त्वा जिह्वाम्प्रवासयेदिति ।" सत्यदोषाभिधानेऽपि वाक्पारुष्यदण्डोऽस्त्येव तथा च नारदः "पतितं पतितेत्युक्त्वा तथा चौरेति वा पुनः । वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विर्दोषतां व्रजेदिति ।" मनुनारदावपि "काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डङ्कार्षापणावरमिति ।" विष्णुरपि "काणखञ्जादीनान्तथ्यवाच्यपि कार्षापणद्वयमिति ।" एतच्च दुर्वृत्तविषयमिति माधवीये विद्यारण्यश्रीपादैरभ्यधायि । मिथ्यावदनशीलानां दण्डमाह कात्यायनः "अनृताख्यानशीलानाञ्जिह्वाच्छेदो विशोधनमिति ।" हारीतोऽपि 'मिथ्याभाषिणां मेलकानाञ्च राजा जिह्वाञ्छिन्द्याद्दण्डयेद्वेति" मेलको भण्डकः । कस्यचिद्वाक्पारुष्यकृतोऽर्द्धदण्डमाहोशनाः "मोहात् प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः । नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्द्धन्तस्य कल्पयेदिति ।"

वाक्य न० वच—ण्यत् चस्य कः । "वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" इत्युक्ते १पदसंघे सा०द० । २स्वार्थबोधसमाप्ते पदसमुदाये वैयाकरणाः । [अवाङ्क्षीत् ।

वाक्ष सृहायां भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । वाङ्क्षति

वागीश पु० वाचामीशः । १बृहस्पतौ "वागीशाद्याः सुमनसः" इति न्यायमाला । २सरस्वत्यां स्त्री "वागीशा हृदये यस्य" इति भाम०टीकोपक्रमे श्रीधरः । ३पुष्यर्क्षे च

वागीश्वर पु० ६त० । १बृहस्पतौ २गुरौ च ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीप् "वागीश्वरीमृतुस्नातां फुल्लेन्दीवरलोचनाम् । वागीश्वरेण संयुक्ताम्" इति तन्त्रम् । ४सरस्वत्यां स्त्री ङीप् ५मञ्जुघोषे पु० त्रिका० । [सोमराज्याम् अमरः ।

वागुजी स्त्री वाचा गुज्यते ध्वन्यते गुज—क गौरा० ङीष् ।

वागुरा स्त्री वा—हिंसने उरच् गुक् च । मृगयार्थं मृगबन्धनपाशादौ अमरः । [यस्य । व्याधे ।

वागुरावृत्ति पु० वागुरा मृगबन्धनपाशादिरेव वृत्तिर्जीविका

वागुरिक पु० वागुरा प्रहरणं यस्य वागुरयाचरति वा ठक् । व्याधे अमरः ।

वाग्गुद पुंस्त्री० पक्षिभेदे त्रिका० गुडहरणे तज्जातिप्राप्ति-

मनुनोक्ता "गोधा गां वागगुदो गुडम्" इत्येति शेषः

वागगुलि पु० राज्ञां ताम्बूलदातरि रत्नमाला ।

वागडम्बर पु० ६त० । १वाक्यक्षोभे २बङ्कलवाक्ये च ।

वागदण्ड पु० वाचो वागिन्द्रियस्य दण्डः संयमनम् । १मित-२भाषणे २वाक्यसंयमे च ।

वागदत्ता स्त्री वाचा दत्ता । विधिना वाक्यमात्रेण दात्रं कृतसङ्कल्पायां कन्यायाम् "वाचा दत्ता मनोदत्तेति उद्वा०त०

वागदरिद्र त्रि० ६त० । मितभाषिणि शब्दमा० ।

वागदान न० ३त० । कन्याया वाङ्मात्रेण दाने "ततो वागदानपर्य्यन्तं यावदेकाहमेव च" शु०त० ।

वागदुष्ट त्रि० वाचा दुर्वचनेन दुष्टः । शुद्धेऽपि वस्त्वन्य-शुद्धरूपतया कथनेन दूषिते । "वागदुष्टं भावदुष्टं च वर्जयेदिति" स्मृतिः ।

वागदेवता स्त्री वाचां देवता । सरस्वत्यां "वागदेवता चरितचित्रितचित्तसद्मा" जयदेवः । वागदेव्यादयोऽप्यत्र ।

वाग्मिन् त्रि० वाच्+अस्त्यर्थे ग्मिनि चस्य कः तस्य लोपः । १प्रशस्तवाक्यवक्तरि अमरः । २वृहस्पतौ पु० मेदि० । ४विष्णौ पु० विष्णुस० । [२निर्वेदे ३कल्पे अजयः ।

वागय त्रि० वाचं यच्छति यम-ड । १वागदरिद्रे शब्दमा०

वागयत त्रि० वाक् वागिन्द्रियव्यापारोयता येन । मौन-धारिणि मुनौ अमरः "वागयतस्विसवनं चरेत्" स्मृतिः ।

वागयम त्रि० वाचं तद्व्यापारं यच्छति यम-अच् । मुनौ अमरः ।

वाङ्मती स्त्री "हिमाद्रेस्तुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाङ्मती नदी" इत्युक्ते नदीभेदे । सा च मिथिलादेशसन्नि-कृष्टतया वहति ।

वाङ्मय त्रि० वाक्स्वरूपम् मयट् चस्य कः तस्य ङः । १वाक्य-स्वरूपे शास्त्रे । २वाक्यजनिते पापभेदे च । "पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतु-र्विधम्" मनुः । तथा "परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथालापो निष्ठुरवचनम् वाङ्मयानि षट् । परेषां देश-जातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छदशरीरकर्मजी-विनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम् । "यच्चान्यत् क्रोधस-न्तापलासजननं वचः । परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम् । चक्षुष्मानिति लुप्ताक्षं चाण्डालं ब्राह्म-णेति च । प्रशंसानिन्दनं हेमात् परुषात् विशिष्यते" । तेषामेव परुषवचनानामपरोक्षमुदाहरणम् अपवादः । सुहृत्पतिबन्धुभ्रातमित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं दोषो-पाख्यानं पैशुन्यम् । अनृतं द्विविधं असत्यमसंवाद-श्चेति "देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिजल्पनात् । नर्महास-प्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम् । गुह्याङ्गामेध्यसंज्ञानां भाषणं निष्ठुरं विदुः । यदन्यद्वा वचो नीचस्त्रीपुंसो-र्मिथुनाश्रयम् । इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाष-णात् । इह चामुत्र च क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते" । प्रशं-सयानिन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतुर्विधषड्विधयो-रविरोधः । समत्वासमत्वभेदानादरेण पारुष्यापा-वादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य परुषान्तर्भावाच्च । असम्बद्ध-प्रलापव्यर्थभाषणयोः पर्य्यायत्वाच्चाथान्तरम्" ति०त० ।

वाङ्मुख न० ६त० उपन्यासे प्रथमवाक्योपक्रमे अमरः ।

वाचंयम त्रि० वाचं यच्छति वाचा+यम-खच् मुम् ह्रस्वश्च । १मितभाषिणि । २मौनावलम्बिनि मुनौ पु० अमरः ।

वाच पुंस्त्री० वच-णिच्-अच् । (वाचा) इति ख्याते मत्स्य-भेदे राजवल्लभः स्त्रियां ङीष् ।

वाचक त्रि० वक्ति अभिधावृत्त्या बोधयति वच-ण्वुल् । "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" इत्युक्ते १शब्दभेदे २कथके त्रि० । वाचयति वच-णिच्-ण्वुल् । ३पुराणादिपाठके पु० "वाचकः पूजितो येनेति" पुरा० "ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्य-वर्णजाद्राजन् ! वाचकान्नरकं व्रजेत्" । तथा "देवार्च्चां-म्यतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः । ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन ! । पुनर्बध्नीत तत्सूत्रं न मुञ्चा धारयेत् क्वचित् । हिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांस्योपदो-हनाः । दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति तत् फलम्" । कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः "वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः" । तथा "ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिञ्च पूजये-द्वाचकं बुधः । आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सुफलं कृतम्" । तथा "विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा । कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् । बुध्यमानः सदात्वर्थं ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ! । ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ! । य एवं वाचयेद् ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते" । तथा "सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ! । प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद् वाचको नृप" ति०त० ।

वाचकलक्षणादि हेमा० दा० नन्दिपु० उक्तं यथा

"वाचको ब्राह्मणः प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो महामनाः । अभ्यस्ताक्षरविन्यासो दृष्टशास्त्रविशारदः । शब्दार्थवित्

प्रगल्भश्च विनीतो मेधया पुनः। गीतिज्ञो वाक्यसम्प्राव्यः स्वरेणाखिलभाषकः” इत्युपक्रमे एवंविधानतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता। तपःशमात्मकं सर्वं स्वर्गादिफलसाधकम्। शनैर्विबोध्य वै वाच्यमध्यात्मादि च यद्भवेत्। क्रुद्धोक्तियुद्धसंक्षोभं धारावर्त्तेन (वेगेन) वाचयेत्। सरागं ललितैर्वाक्यैर्वाचयेत् वृद्धसङ्गमे। नानावृत्तानुरूपेण लालित्येन च वाचयेत्। सर्गाध्याये समाप्ते च कथापर्य्यन्त एव वा। प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्य्यादिति विरामणम्। समाप्तौ वाचको भीष्म! ब्रूयादेवं विचक्षणः। अवधार्य्य जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदकं सृजेत्। सुश्रुतं सुश्रुतं ब्रूयादस्तु व्याख्यातमित्यदः। लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयी। धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः। इति प्रोच्य यथाऽऽख्यातं मन्तव्यं च विभावतः।

वाचन न॰ वच-णिच-स्वार्थे वा णिच्-ल्युट्। १पठने २कथने च युच्। पठने स्त्री। [पापादौ।

वाचनिक त्रि॰ वचनेन निर्वृत्तम् ठक्। वाक्यनिष्पादिते

वाचस्पति पु॰ ६त॰अलुक्समा॰। १वृहस्पतौ। २पुष्यनक्षत्रे च

वाच्(चा) स्त्री उच्यतेऽसौ अनया वा वच-क्विप् नि॰ वा टाप्। १वाक्ये अमरः २वागिन्द्रिये च।

वाचाट त्रि॰ वाक्+कुत्सायां वाहुल्येऽस्त्यर्थे आटच् सत्वात् न कः। कुत्सितबहुभाषिणि अमरः। आलच्। वाचालोऽप्यत्र।

वाचिक त्रि॰ वाचा कृतम् वाच्+ठक् सत्वात् न कः। १वाक्यनिष्पादिते पापादौ वाङ्मयशब्दे दृश्यम्। २वाक्यारम्भभेदे। “आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः। अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशिकः। अपदेशोपदेशौ च निर्देशो व्यपदेशकः। कीर्त्तिता वचनारम्भा द्वादशामी मनीषिभिः” उज्ज्वलमणिः। [नैर्मल्ये च।

वाचोयुक्ति स्त्री ६त॰ अलुक्स॰। १वाचाटशितयुक्तौ २वाक्य-

वाच्य न॰ वच—भावे ण्यत् न कः। १दूषणे २प्रतिपादने धरणिः। ३कथने च। कर्मणि ण्यत्। ४दूष्ये ५प्रतिपाद्ये अभिधया बोध्यार्थे च सा॰ द॰। “नचाल्पत्वबहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते। वाच्यवाचकभावोऽयमक्षपादादिशब्दवत्। विभीतकेऽप्यक्षशब्दो यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते। तथापि वाचकस्तस्य ज्ञायते शकटाक्षवत्” स॰त॰भट्टवा॰। [भावे—अ। वाञ्छा।

वाञ्छ कामे भ्वा॰पर॰सक॰सेट् इदित्। वाञ्छति अवाञ्छीत्।

वाज न॰ वज—घञ्। १अन्ने २घृते ३जले ४यज्ञे च मेदि॰। ५शरपक्षे अमरः ६वेगे पु॰ ८निस्वने ९पक्षे पु॰ मेदि॰ १०मुनौ पु॰विश्वः। [कात्या॰श्रौ॰तत्प्रकारादि दृश्यम्।

वाजपेय पुन॰ वाजमन्नं घृतं वा पेयमत्र। यागभेदे

वाजपेयिन् पु॰ वाजपेय+अस्त्यर्थे इनि। १वाजपेययागकर्त्तरि उपचारात् २तद्वंश्ये च।

वाजसन पु॰ वाजमन्नं सनोति ददाति सन—अच्। १विष्णौ विष्णुस॰। २शिवे भा॰ आनु॰ १७अ॰।

वाजसनि पु॰ राजस्य अन्नस्य सनिर्दानं येन। सूर्य्ये “आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” इत्युक्तेस्तस्य वृष्टिद्वारा अन्नदातृत्वात् तथात्वम्।

वाजसनेय पु॰ वाजसनेः सूर्य्यस्य छात्रः ढक्। याज्ञवल्क्ये “आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते” वृहदारण्य॰ श्रुतिः। अस्यार्थः। आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि। इयमत्र आख्यायिका। व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति। स योगसामर्थ्यात् मूर्त्तां विद्यां विधायोद्ववाम। वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरुणा अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य्यमाराध्यान्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च जाबालगौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यः पाठितवान्” वेददी॰। “एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो रविः। यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादतः। यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः। जगृहुर्वाजसन्यस्ताः। काण्वमाध्यन्दिनादयः” भाग॰ १२।६।६७ श्लो॰

वाजसनेयिन् पु॰ ब॰व॰। वाजसनेयेन प्रोक्तमधीयते इनि। यजुर्वेदशाखाभेदाध्यायिषु विप्रादिषु। २तदुक्तरीत्या कर्मार्हेषु शूद्रेषु च “शूद्रा वाजसनेयिनः” स॰मा॰त॰।

वाजिदन्त पु॰वाजिनां दन्त इव पुष्पमस्य। १वासके रत्नमा॰ कप्। वाजिदन्तक तत्रैव।

वाजिन् पु॰ वाजः वेगः पक्षो वा अस्त्यस्य इनि। १घोटके २वाणे ३वासके च शब्दर॰। ४वेगवति त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। सा च ५अश्वगन्धायाञ्च ६घोटक्याम् स्त्री

राजनि० । ७देवभेदे पु० । वाजिनशब्दे दृश्यम् ।

वाजिन पु० वाजिभ्यो देयम् अण् । आमिक्षानिःसृतजले "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इति श्रुतिः ।

वाजिपृष्ठ पु० वाजिन इव पृष्ठमस्य । अम्लानवृक्षे शब्दच० ।

वाजिभक्ष पु० भक्ष्यते भक्ष-कर्मणि घञ् ६त० । चणके, राजनि० । [मुद्गे राजनि० ।

वाजिभोजन पु० वाजिभिर्भुज्यते भुज-कर्मणि ल्युट् ।

वाजीकरण न० अवाजी वाजीव क्रियतेऽनेन वाजिन्+च्वि कृ-ल्युट् । "यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्यात् वाजिवत् सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरणं ख्यातम्" इत्युक्ते वीर्यवृद्धिकरणे औषधभेदे । सुश्रुते दृश्यम् ।

वाञ्छा स्त्री वाछि-अ । इच्छायाम् इष्टसाधनताधीजन्येऽभीष्टविषये चित्तवृत्तिभेदे अमरः ।

वाट पु० वट-घञ् । १पथि २वृतिस्थाने च मेदि०गौरा०ङीष् ४वास्तुभूमौ ५कुटर्यां स्त्री मेदि० । ६वाटयालके शब्दर० ।

वाटिका स्त्री वट-ण्वुल् । १वास्तुभूमौ (वेड़ियाला) २क्षुपे ३हिङ्गुपत्रयाञ्च शब्दच० । [क्षुपभेदे रत्नमा० ।

वाट्या स्त्री वाट्यै हिता तत्र साधुर्वा यत् । (वेड़ियाला)

वाट्याल पु० वाटीमलति भूषयति अल-अण् । (वेड़ियाला) क्षुपभेदे शब्दर० गौरा० ङीष् तत्रैव स्त्री । ण्वुल् । वाट्यालक तत्रैवार्थे पु० शब्दर० । [अवाडिष्ट ।

वाड़ आप्लावे भ्वा० आ० अक० सेट् चङि न ह्रस्वः । वाडते

वाढ़ न० वह-क्त नि० । १अतिशये २तद्युक्ते त्रि० अमरः । पृषो० सम् । वाढम् ३प्रतिज्ञायां ४स्वीकारे च अव्य० अमरः ।

वाण पु० वण-घञ् । १शरे अमरः २गवां स्तने ३दैत्यभेदे ४केवले मेदि० ५वह्नौ त्रिका० ६काण्डावयवे विश्वः ७भद्रमुञ्जे राजनि० कादम्बरीग्रन्थकारके ८कविभेदे च "पञ्चवाणस्तु वाणः" इति प्रसन्नराघवम् ।९नीलझिण्ट्यां पुंस्त्री० अमरः । अच्छोष्ट्यादित्वमित्यन्ये । [शब्दर० ।

वाणपुर न० ६त० । शोणितपुरे (कोट्टरी) पुराख्ये पुरभेदे

वाणवार पु० वाणं परसन्धानशरं वारयति वृ० वृ-अण् । योधादेश्चोलाकारे सन्नाहे कवचे शब्दच० ।

वाणहन् पु० वाणं तन्नामासुरं हतवान् हन-ताडने भूते क्विप् । श्रीकृष्णे वाणजिदादयोऽप्यत्र ।

वाणि स्त्री वण-इण् वा ङीप् । १वयने अमरः २वयनदण्डे वेमनि हेमच० । ५वाक्ये ६तदधिदेवतायाञ्च अमरः ङीप् ।

वाणिनी स्त्री वण-णिनि ङीप् । १नर्त्तक्यां २छेके ३मत्तस्त्रियाम् हेमच० । वाण+अस्त्यर्थे इनि । ४शरयुते त्रि० ।

वात गतौ सेवायां सुखीकरणे च सक० अद० चु०उभ०सेट् । वातयति ते अववातत् त ।

वात पु० वा-क्त । स्पर्शमात्रविशेषगुणके भूतभेदे १पवने अमरः । अनिलशब्दे १६४५पृ० दृश्यम् । २देहस्थे धातुभेदे च । ३गन्तरि त्रि० । जारे ४पुष्टनायके च "प्रभातवाता वहतीति" भट्टिः । ५वातजन्ये रोगभेदे भावप्र० यथा "कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षलघ्वन्नतः पुरःपवनजागरप्रतरणाभिघातश्रमैः । हिमादनशनात् तथा निभृवनाच्च धातुक्षयात् मलादिरयधारणात् मदनशोकचिन्ताभयैः । अतिप्लुतजमोक्षणात् गदकृतातिमांसक्षयादतीव वमनात् न्दणामतिविरेचनादामतः । पयोदसमये दिनक्षणदयोस्तृतीयांशयोर्जरामतिगतेऽशिते शिशिरसंज्ञकालेऽपि च । देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली । करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान्" । प्रमितत्वात् वैपरीत्ये प्रापसर्गस्तेन अपरिमितमित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमल्पं वा लघ्वन्नम् अतिपुराणं शाल्यादि । कतिचिदन्नानि नवान्यपि वातलानि यत आह गुणरत्नमालायाम् "नीवारस्त्रिपुटः सतीनचणकः श्यामाककङ्गादकौनिष्पावाश्च मकुष्टकश्च वरठामकुल्लकः कोद्रवः" । एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका (चीना) इति लोके । त्रिपुटः (खसारी) । सतीनः कलायः । निष्पावो राजमाषः । (वरवटी) इति लोके । मकुष्टकः (माढा) इति लोके । वरठा वरटिका (वररै) इति लोके । मकुल्लकः (मसूरी) इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः, आमतः आमेन मार्गावरणात् । यत उक्तम् वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति" । पयोदसमये वर्षासु । जरामतिगतेऽशिते भुक्तेऽजीर्णतां गते । देहे स्रोतांसीत्यादिना संप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिर्वर्षादौ समये हेतुमते बली अनिलः प्रवृद्धो वायुः करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते "शिरोग्रहोऽल्पकेशत्वं जृम्भात्वर्धं हनुग्रहः । जिह्वास्तम्भा गद्गदत्वं मिन्मिनत्वञ्च मूकता । वाचालता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञता । बाधिर्यं "कर्णनादश्च सर्वागात्वं तथार्दितम् । मन्यास्तम्भोऽथ मणितो बाहुशोषोपबाहुकः । कुब्जता चैव विश्वाची ऊर्ध्वे ? तत उदीरित

आध्मानञ्च प्रत्याध्मानं वाताष्ठीला प्रत्यष्ठीला ।"तूणी च प्रतितूणी च वक्त्रवैरस्यमेव च । आटोपः पार्श्वशूलञ्च त्रिकशूलं तथैव च । मूकत्वं मूकत्वं मूत्रनिग्रहो मल-गाढता । पुरीषस्याप्रवृत्तिश्च स्तम्भो च ततः परम् । कलायखञ्जता चापि खञ्जता पङ्गुता तथा । क्रोष्टुशीर्षक खल्ली च वातकण्टक एव च । पादहर्षो पाददाह आक्षेपो दण्डकाभिधः । वातपित्तक्षताक्षेपस्तथा दण्डा पतानकः । अभिघातक्षताक्षेप आयामो द्विविधः स्मृतः । आन्तरश्च तथा बाह्यो धनुर्वातश्च कुब्जकः । अपतन्त्रोपतानश्च पक्षाघातोऽखिलाङ्गकः । कम्पस्तम्भो व्यथातोदो भेदश्च स्फुरणं तथा । रौक्ष्यं कार्श्यञ्च काष्ण्यञ्च शैत्यं लोमाञ्च हर्षणम् । अङ्गमर्दोऽङ्ग-विभ्रंशः सिरासङ्कोच एव च । अङ्गशोषश्च भीरुत्वं मोहश्चञ्चलचित्तता । निद्रानाशः स्वेदनाशो बलहानि-स्तथैव च । शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परि-श्रमः । एत एकाशीतिसंख्यारोगा योगेन कृढितः । वातव्याधीतिनामानो मुनिभिः परिकीर्त्तिताः" । एत एव शिरोग्रहादय एव । योगेन वातेन वाताद्व्या-धिर्वातव्याधिरिति निरुक्त्या तदा वातज्वरादिष्वपि प्रसङ्गः स्यादत आह रूढितः प्रसिद्धितः शिरोग्रहा-द्योऽशीतिरेव वातव्याधिसंज्ञाः प्रसिद्धा न तु वातज्वरा-दयः" । तल्लक्षणादिकं तत्र दृश्यम् ।

वातक पु॰ वात इव चञ्चलः इवार्थे कन् । १असनपर्ण्याम् स्वार्थे क । २जारे च ।

वातकर्म्मन् न॰ वातानां कर्म । अपानेन मरुत्त्यागे पर्दने ।

वातकिन् त्रि॰ वातोऽस्त्यस्य इनि कुक् च । वातरोगयुक्ते अमरः स्त्रियां ङीप् ।

वातकेतु पु॰ वातस्य केतुरिव । धूलौ रजसि त्रिका॰ ।

वातगुल्म पु॰ वातेन गुल्म इव । १वातूले त्रिका॰ । २वात-निमित्ते गुल्मरोगभेदे गुल्मशब्दे २६२६ पृ॰ दृश्यम् ।

वातघ्नी स्त्री वातं रोगभेदं हन्ति—हन-टक् ङीप् । १शाल-पर्ण्याम् (सालपानि) २अश्वगन्धायां ३शिमुडीक्षुपे च राजनि॰ ।

वातचक्र न॰ वृ॰स॰ २७अ॰उक्ते पूर्वादिवातानां कालभेदेन शुभाशुभसूचके वहनभेदे

"पूर्वः पूर्वसमुद्रवीचिशिखरप्रस्फालनाघूर्णितश्चन्द्रार्कांशु-सटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः । नैकान्तस्थित-नीलमेघपटलां शारद्यसंवर्धितां वासन्तीत्कटसस्यमण्डि-तताम् विद्यात्तदा मेदिनीम् । यदाग्नेयो वायुर्मलय-शिखरास्फालनपटुः प्रवत्यस्मिन्योगे भगवति पतङ्गे प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरालिङ्गिततला स्वगात्रोष्मोच्छ्वासैर्वमति वसुधा भस्मनिकरम् । तालो-पमलतावितानतरुभिः शाखास्वगात्रं तयन् योगेऽस्मिन् प्रवति ध्वनन्नुपरुषो वायुर्यदा दक्षिणः । सर्वोद्योग-समुन्नताश्च गजवत्तालाङ्कुशैर्घट्टिताः कोनाशा इव म-न्दवारिकणिकान्मुञ्चन्ति मेघास्तदा । सूक्ष्मैलालवलीलव-ङ्गनिचयान् व्याघूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये प्रवत्य-विरतो वायुर्यदा नैर्ऋतः । क्षुत्तृष्णाकृतमानुषास्थिशकल-प्रस्तारभारच्छदा मत्ता प्रेतवधूरिवोग्रचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते । यदा रेणूत्पातैः प्रविकटसटाटोपचपलः प्र-वातः पश्चार्धे दिनकरकरापातसमये । तदा सस्योपेता प्रवरन्वराबद्धसमरा धरा स्थाने स्थानेऽप्यविरतवसामांस-रुधिरा । आषाढीपर्वकाले यदि किरणततेरस्तकालोप-पत्तौ वायव्यो बहुवेगः प्रवति घनरिपुः पन्नगादानुकारी । आनीयाद्वारिधाराप्रमुदितमुदितां मुक्तमण्डूककण्ठां सस्योद्भासैकचिह्नां सुखबहुलतया भाग्यसेनामिवोर्वीम् । मेरुप्रस्तमरीचिमण्डलतले ग्रीष्मावसाने रवौ वात्यासो-द्दिकदम्बगन्धसुरभिर्वायुर्यदा चोत्तरः । विद्युद्भ्रान्ति-समस्तकान्तिकलनामत्तास्तदा तोयदा उन्मत्ता इव न-ष्टचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभिः । ऐशानो यदि शीतलोऽमरगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुन्नागागुरुपारि-जातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णोदकयौवना वसुमती सम्पन्नसस्याकुला धर्मिष्ठाः प्रणतारयो न्रप-रयो रक्षन्ति वर्षास्तदा" ।

वाततूल न॰ वातेन उड्डीयमानं तूलम् । (वुडिरसुता) आकाशे उड्डीयमाने सूत्रे हारा॰ । [२धूलौ ।

वातध्वज पु॰ वातो ध्वज इव यस्य १मेघे शब्दमा॰ । ६त॰ ।

वातपोथ पु॰ वातं रोगभेदं पुथ्यति हिनस्ति पुथ-अण् । पलाशवृक्षे अमरः । [वृक्षे (बाओटा) अमरः ।

वातप्रमी पुंस्त्री॰ वातं प्रमिमीते प्र+मा-ई किच्च । १शीघ्रगे

वातमज पुंस्त्री॰ वातमनुलक्ष्य अजति अज-अच् व्यभावः । मृगभेदे जटा॰ स्त्रियां ङीष् । [जटा॰ स्त्रियां ङीष् ।

वातमृग पुंस्त्री॰ वातानुगो मृगः शाक॰ । शीघ्रगे मृगभेदे

वातरक्त न॰ वातजं दुष्टं रक्तम् रुधिरं यत्र । रोगभेदे

"लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः । क्लिन्न-शुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः । कुलत्थमाषनि-

आवशाकादिपललैर्लघुभिः । दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्र-सुरासवैः । विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः । प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् । स्थूलानां सुखिनाञ्चापि प्रकुप्येद्वातशोणितम् । हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं सविदाहाशनस्य" । चारो यवक्षारादिः । अजीर्णभोजनैः अजीर्णाय भोजनैः अतिमात्रभोजनैरित्यर्थः । क्लिन्नादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्लिन्नं शटितम् । शुष्कमातपे शोषितम् । अम्बुजं मत्स्यादिमांसम् । आनूपं गौड़ादिपूर्वदेशजं मांसम् । पिण्याकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव । निष्पावः (वोड़ा) शाकम् । शाकं पत्रशाकम् । आदिशब्देन हन्ताकादीनि फलशाकानि गृह्यन्ते । पललं शटितत्वादिदोषरहितमपि मांसं वातशोणितं प्रकोपयेत् । शटितादि तु मांसं विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत् । आरनालं सन्धानभेदः । शुक्तं सन्धानभेदः । सौवीरं सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसवः सन्धानभेदः । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि । अध्यशनम् । "अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते" । अतिजागरो निशि । प्रायशः बाहुल्येन । सुकुमाराणाम् अल्पतरकायव्यापाराणाम् । अथ वा । मिथ्याहारविहारिणाम् अयथाहारविहाराभ्यां स्थूलानां सुखिनाञ्च रक्तदुष्ट्या हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतः यतो वायुर्विवर्द्धते रुधिरञ्चाधो गच्छति । हस्त्यादय उपलक्षणानि । पद्भ्यामप्यतिचलतः । अश्नतः विदाह्यन्नम् । विदाहि निष्पावकुलत्थसर्षपशाकादि । सविदाहाशनस्य । सविदाहेऽशनं यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि भुञ्जानस्येत्यर्थः । अध्यशनसङ्ग्राह्येतद्वचनं विदग्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् । पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः । एतेषां कारणानां मध्ये केनचिद्वायुः केनचिदुभयमपि प्रकुप्येत् । संप्राप्तिमाह "कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं स्रस्तं पादयोश्चीयते तु । तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन तत् प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम्" । पूर्वोक्तैर्हेतुभिः कृत्स्नं सकलं रक्तं विदहति अत्र दहधातुरविवक्षितकर्मकः । तेन विदहति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टरक्तम् । स्रस्तम् अधोगतम् पादयोश्चीयते सञ्चितं भवति । तद्रुधिरं दूषितेन वायुना संपृक्तं मिलितं वातरक्तम् उच्यते । ननु चैतस्य संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन "शोधं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्मार्गं संरुणद्ध्याशु वातः । क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात् स वायुरत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु" । अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तवातमिति व्यपदेष्टुमुचितं भवत्यत आह तत्प्राबल्यादिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्यपदिश्यते । पूर्वरूपमाह "स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् । सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिड़कोद्गमः । जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु । निस्तोदस्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च । कण्डूः सन्धिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति चासकृत् । वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम्" । अथाधिकवातस्य रक्तस्य लक्षणमाह "वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् । शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावतावृद्धिहानयः । धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् । शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः" । तत्र पादयोः स्थूलादिकमधिकम् यत आह सुश्रुतः "स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोषौ स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादाविति" । अत्र सुप्तिः स्पर्शाज्ञता । अधिकरक्तं वातरक्तमाह "रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते । स्निग्धरूक्षैः समं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः" । अधिकपित्तं तदाह "पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छामदस्तृषा । स्पर्शासहत्वं रुग्दाहः शोथपाकौ भृशोष्णता" । विदाहश्च पादयोरेव बोद्धव्यः यत आह सुश्रुतः "पित्तासृग्भ्यामुग्रदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोथौ मृदू च" । पादाविति शेषः । अधिककफं तदाह "कफाधिक्ये तु गुरुता सुप्तिः स्निग्धत्वशीतता" । गुरुतादयः पादयोरेव यत आह सुश्रुतः "कण्डूमन्तौ स्वेदशीतौ सशोथौ पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते" । अप्रतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवानाह "अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः । मूर्च्छा च मन्दरुक् तृष्णाज्वरमोहप्रकोपकाः । हिक्कापङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः । अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः" मांसकोथो मांसगलनम् । असाध्यत्वादिकमाह "एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् । अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् । एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् । त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः" ।

वातरक्तघ्न पु० वातरक्तं रोगभेदं हन्ति हन–टक्। कुक्कुरद्रुमे (कुकुरसोङा) शब्दच० । [शब्दच० ।

वातरक्तारि पु० ६त० । (गुलुच) ख्यातायां लतायाम्

वातरङ्ग पु० वातस्येव सततं रङ्गश्चलनमस्य । चलदले अश्वत्थवृक्षे अमरः ।

वातरायण पु०वा–क्विप् ततस्तरप् यातरमयनं यस्य यत्नम् । १उन्मत्ते २प्रयोजनशून्ये पुरुषे ३काण्डे ४करपात्रे ५कूटे ६परसंक्रमे मेदि० । ७सरलद्रुमे च शब्दर० ।

वातरूष पु० वातेन रूष्यते रूष–घञ् । १वातूले २उत्कोचे ३इन्द्रचापे च मेदि० ।

वातर्द्धि पु० वातस्य ऋद्धिर्यतः । १काष्ठलोहनिर्मितमात्रे त्रिका० ६त० । २वायुवृद्धौ स्त्री ।

वातल पु० वातं रोगभेदं लाति ला–क । १चणके शब्दच० । २वायुकारके द्रव्ये त्रि० ।

वातव्याधि पु० वातेन देहस्थधातुभेदेन जनितो व्याधिः शाक० । वातरोगे वातशब्दे दृश्यम् ।

वातशीर्ष न० वातस्य शीर्षमिव । वस्तौ राजनि० ।

वाताटः पु० वात इवाटति अट–अच् । १सूर्य्याश्वे त्रिका० २वातमृगे शब्दर० ।

वाताण्ड पु० मुष्करोगविशेषे तस्य लक्षणं यथा "दुष्यणौ दूषयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य संवृतः । तस्य मुष्कस्थलयेको रोगो वाताण्डसंज्ञकः" माधवकरः ।

वाताद पु० वाताय वातनिवृत्तयेऽद्यतेऽसौ अद–घञ् । (वादाम) फलप्रधानवृक्षे भावप्र० ।

वातापि पु०अगस्त्यनाशिते इल्वभातरि असुरभेदे । "वातापिर्भक्षितो येनवातापिश्च महाबलः । समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु" इति भोजनान्ते पाठ्यमन्त्रः ।

वातापिसूदन पु० वातापिं सूदयति छिनत्ति सूद–ल्यु । अगस्त्ये मुनौ त्रिका०भा०व०१६८०अ० तत्कथा दृश्या ।

वातामोदा स्त्री वातेनामोदो यस्याः । कस्तूर्य्याम् शब्दमा०

वातायन न० वातस्यायनं गतिर्येन । १गवाक्षे अमरः । वातस्येव शीघ्रमयनं गतिरस्य । २अश्वे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

वातायु पु० वातमयते अय–उण् । हरिणे अमरः

वातारि पु० वातस्य रोगभेदस्यारिः । १एरण्डवृक्षे २शतमूल्यां ३शेफालिकायां ४यवान्यां ५भार्ग्यां ६स्नुह्यां ७विडङ्गे ८सूरणे ९भल्लातके १०जतुकायां ११पुत्रदात्रीवृक्षे च राजनि० ।

वाताश्व पु० वात इव शीघ्रगोऽश्वः । आजानेये उत्तमे हये त्रिका० ।

वाति पु० वा–क्तिच् । १वायौ २सूर्य्ये ३चन्द्रे च रभसः ।

वातिक पु० वातादागतः ठक् । देहस्थधातुजन्ये रोगभेदे राजनि० ।

वातिग पु० वातिं वायुं गच्छति गम–ड । १वार्त्ताकौ २धातुवादिनि त्रि० मेदि० । गम–अच् । वातिगमोऽप्यत्र शब्दर०

वातिङ्गण पु० वातिं देहस्थवातं सेवनात् गणयति गण–खच् मुम् च । वार्त्ताकौ त्रिका० ।

वातीय न० वाताय वातनिवृत्तये हितः छ । काञ्जिके शब्दच०

वातुल पु० वातानां समूहः उलच् । वातसमूहे भरतः ।

वातुलि पुंस्त्री० वा–उलि तुट् च । (वादुड़) ख्याते खगे हारा० ।

वातूल त्रि० वात+अस्त्यर्थे ऊलच् । १वातरोगयुक्ते उन्मत्ते अमरः । समूहार्थे ऊलच् । २वातसमूहे न० भरतः ।

वातोना स्त्री वातमूनयति ऊन–अण् । १गोजिह्वाक्षुपे राजनि० वातेनोनः । २वायुहीने त्रि० ।

वात्या स्त्री वातानां समूहः यत् १वातसमूहे अमरः "वितत्य वात्यामयचक्रच ङ्क्रमान्" नैष० ।

वात्सक न० वत्सानां समूहः वुञ् । वत्ससंघे अमरः ।

वात्सल्य न० वत्सलस्य भावः ष्यञ् । पुत्रादिस्नेहानुगुणे रसभेदे उज्ज्वलमणिः "यशोदा वत्सले स्मृता" ।

वात्स्य पु० वत्सस्यापत्यं यञ् । गोत्रप्रवर्त्तके मुनिभेदे ।

वात्स्यायन पु० वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा वत्स+यञ् ततो यूनि फक् । १यूनि वत्सगोत्रापत्ये । २न्यायसूत्रभाष्यकारके पक्षिलाख्ये मुनौ पुं त्रिका० ।

वाद पुं स्त्री वद–घञ् । १तत्त्वबुभुत्सया कथने "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः" इति २गौतमोक्ते विचारात्मके वाक्यभेदे । "वादः प्रवदतामहम्" गीता ।

वादन न० वद–णिच्–कर्मणि ल्युट् । १मृदङ्गादिवाद्ये भावे ल्युट् । मृदङ्गादिताडनरूपे २व्यापारे ।

वादर न० वदरायाः कार्पास्याः विकारः अण् । कार्पाससूत्रनिर्मिते वस्त्रादौ । बदरशब्दस्य ओष्ठ्यादित्वमित्यन्ये ।

वादरङ्ग पु० वादरं वदरासम्बन्धिपत्रादिसादृश्यं गच्छति गम खच् डिच्च । अश्वत्थवृक्षे त्रिका० ।

वादरत त्रि० वादे विवादे रतः रम–क्त । अनुदिनविवादशीले ।

वादरा स्त्री शतं वायु रांति ददाति रा–क पृषो० तस्य दः [कार्पासाम् शब्दर०।

वा(बा)दरायण पु० व(बा)दरीप्रधानं स्थानं वाबादरं तदयनं स्थानं यस्य। नित्यं व(ब)दरिकाश्रमवासिनि १वेदव्यासे। स्वार्थे इञ्। वा(बा)दरायणिरप्यत्र शब्दच०। अपत्ये इञ्। वा(बा)दरि व्यासपुत्रे शुकदेवे। [मधुयष्टौ शब्दच०।

वादल न० वातं लाति म्लानाति ला–क पृषो० तस्य दः।

वादाम न० वातमर्मति हिनस्ति अम–अण् पृषो० तस्य मः। स्वनामख्याते फलभेदे भावप्र०।

वादि त्रि० वद–इन्। विदुषि उणादिकोषः। [शब्दर०।

वादिर न० वद–णिच्–किरच्। व(ब)दरीसदृशफलके वृक्षे

वादित्र न० वद–णिच्–इत्र। मृदङ्गादिवाद्ये अमरः।

वादिन् त्रि० वदति वद–णिनि। १वक्तरि २अर्थिनि ३वादकथाकर्त्तरि विचारस्थले ४प्रथमपक्षप्रतिपादके च।

वाद्य न० वद–णिच्–यत्। वादनीये मृदङ्गादौ अमरः। वंशशब्दे ततादिभेद उक्तस्तत

ततं यथा "अलावनी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी। विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया। हस्तिका कुब्जिका कूर्मी शारङ्गी परिवादिनी। त्रिशवी शतचन्द्री च नकुलौष्ठी च ढंसवी। औडुम्बरी पिनाकी च निवन्धः शुष्कलस्तथा। गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ स्वरमण्डलः। कपिलासी मधुस्यन्दी घोषेत्यादि ततं भवेत्"। अलावनी यथा "कनिष्ठिकापरिध्याढ्ढि मध्यच्छिद्रेण संयुतः। दशयष्टिमितो दण्डः खादिरो-वैणवोऽथ वा। अधःकरभवानूर्द्ध्वे स्वलाबल्लाभिशोभितः। नवाङ्गुलादर्धमच्छिद्रोपरिचन्द्रार्द्धसन्निभाम्। निवेशय तुम्बिकां भद्रालावुखण्डं निवेशयेत्। द्वादशाङ्गुलविस्तारं रङ्गकं मनोहरम्। तुम्बिकावेधमध्येन दण्डच्छिद्रे तु निर्मिताम्। अलाबुमध्यगां डोर्वीं कृत्वा स्वलान्तु काष्ठिकाम्। तथा संवेष्ट्य तन्मध्ये काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः। यथा स्यान्निश्चलालाबुर्बन्धस्य करभोपरि। पञ्चाङ्गुलिषु संलग्न्यालाबुं स्वल्पाञ्च बन्धयेत्। केशान्तनिर्म्मिता पट्टमयी सूत्रकृताथ वा। अमा स्वच्छा दृढा तत्र तन्त्री देया विचक्षणैः। एतल्लक्षणसंयोगिन्यलावनी प्रकीर्त्तिता। बिन्दुना न स्पृशेत् तुम्बं निःक्षिप्य वक्षसि। मध्यमानामिकाभ्याञ्च वाद्या दक्षिणपाणिना। तारे मन्द्रे च घोषे च त्रिस्थाने बिन्दुरिष्यते। तुम्बीमूलं समुत्पन्न वामाङ्गुष्ठेन धारयेत्। ततस्ताभिस्तु सर्वाभिः स्वरव्यक्तिर्विधीयते। त्रिस्वरो दक्षिणः पार्श्ववामस्तत्र चतुःस्वरः। अलावन्यां स्थिता ज्ञेयाः सप्त षड्जादयः स्वराः। रागव्यक्तिर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः। अंशन्यास विभेदाच्च तथालापि विधीयते। इयमलावनी प्रोक्ता मनः-श्रवणरञ्जनी। प्रत्यक्षा शारदा देवी वीणारूपेण संस्थिता"। शुषिरं वंशशब्दे उक्तम्। आनद्धं यथा

"आनद्धे मर्द्दलः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः। मुरजपटहढक्काविश्वकोदर्पवाद्यं पणववनसरूमालाबजाह्वात्रिवल्यः। करटकमठभेरी स्यात् कुडक्का हुडुक्का। झनसमुरलिझल्लीढुक्कलीदौण्डिमाना। डक्क-रटमुकिमडुडु कुण्डलीस्तुङ्गनामा स्वयमभिचटवाद्यं दुन्दुभी च रजस्य। क्वचिदपि ठुढुकी स्यात् दर्दुरं चाप्युपाङ्गं प्रकटितमनुबन्धं वाद्यमित्थं समस्तम्। त्रिपुरमथनकर्तुस्ताण्डवे तत् प्रयाणे ततमथ शुषिरञ्चानद्धमित्थं घनञ्च। मर्द्दलः खादिरः श्रेष्ठो हीनः स्याद्न्यदारुजः। रक्तचन्दनजो दान्तो गभीरध्वनिरक्ककैः। सार्द्धहस्तप्रमाणान्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते। त्रयोदशाङ्गुलं वाममथ वा द्वादशाङ्गुलम्। दक्षिणञ्च भवेद्धीनमेकेनाद्धाङ्गुलेन वा। करणानद्धवदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत्। पणसासीयो भवेत् … करणं मतम्। मृत्तिकानिर्म्मितश्चैव मृदङ्गः परिकीर्त्तितः। पातयेत् खरलिं वाद्ये वादनार्थञ्च मर्द्दले। विभूतिर्गैरिकं भक्तं तैन्दुकेन च संयुतम्। यद्वा चिपीटकं देयं जीवनीरससंमिश्रितम्। एवमेकत्र पिष्टलक्षेपः खरलिरुच्यते। वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे। एवं मर्द्दलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः। अस्य संयोगमासाद्य सर्वं वाद्यञ्च शोभते। एतदङ्गे बीजकाष्ठे दलमद्धाङ्गुलं विदुः"। मर्द्दलः त्रयोदशाङ्गुलवामसुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणमुखः। मुरजस्त्वष्टादशाङ्गुलवाममुखः सप्तदशाङ्गुलदक्षिणमुखः मर्द्दलमुरजयोरयं भेदः। घनं यथा। "अनुरक्तं विरक्तञ्च द्विविधं घनवाद्यकम्। गीतानुगमनुरक्तं विरक्तं तालसंश्रयम्। करतालः कांस्यतालो जयघण्टोऽथ शुक्तिका। कम्बिका पट्टवाद्यञ्च पट्टतोयं च घर्घरम्। झञ्झातालश्च मञ्जीरकर्त्तर्युङ्कर इत्यपि। द्वादशैते मुनीन्द्रेण कथिता घनसंज्ञकाः। त्रयोदशाङ्गुलव्यासौ शुद्धकांस्यविनिर्मितौ। मध्यमुखौ कनाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ।

पद्मिनीपत्रसदृशौ कराभ्यां रज्जुयन्त्रितौ। करतालावुभौ वाद्यौ पाटैर्भ्रनटकैरिति। यद्वा त्रयोदशयवव्यामं वक्त्रयवोन्मितम्। यवपञ्चकगम्भीरं मध्ये च यवसप्तकम्। निम्नतं वर्त्तुलं निम्नं यवत्रयमितं ततः। पृष्ठतो मध्यदेशे च शिवलिङ्गसमाकृति। अत्युग्रपैष्टीनिर्दग्धशुद्धकांस्यविनिर्मितम्। संरक्ताङ्गुलि सुस्निग्धसुदीर्घमधुरध्वनिम्। घनानुसारि संरक्तं दृढं शुष्कं मनोहरम्। काश्मीरादिसमुद्भूतं तालमाङ्गमनीषिणः। सुनादं दक्षिणं तालं ततो हीनञ्च वामकम्। कुर्वीत तद्द्वयं कार्य्यं तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोर्गतम्। वामहस्तस्थतालस्य मध्यमं सन्निनादितम्। तिर्य्यगद्क्षिणतालस्य परिध्यंशेन तालयेत्। तालादौ वादयेच्चैव प्लुतदीर्घलघुद्रुतैः"। अन्येषां लक्षणं विस्तरभयान्नोक्तम्। "रुक्मिण्याः सत्यभामायाः कालिन्दीमित्रविन्दयोः। जाम्बवत्या नाग्नजित्या लक्ष्मणाभद्रयोरपि। कृष्णस्याष्टमहिषीणां पुरोद्वाहमहोत्सवे। ततं सुषिरमानद्धं घनञ्च युगपज्जनाः। अवादयन्नसंख्यातमिति पौराणिकी श्रुतिः। ततं वाद्यन्तु देवानां गन्धर्वाणाञ्च शौषिरम्। आनद्धं राक्षसानान्तु किन्नराणां घनं विदुः" सङ्गीतदा०

वाद्यभाण्ड न० कर्म०। वादनीयपात्रे।

वा(बा)ध विघाते भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वा(बा)धते अवा(बा)धिष्ट। चङि न ह्रस्वः।

व(बा)ध पु० वा(बा)ध-घञ्। १प्रतिरोधे २प्रतिबन्धे न्यायोक्ते साध्याभाववत्त्वेन ज्ञाने ४हेत्वाभासभेदे। भावे अ। वा(बा)धाप्यत्र २पीड़ायाञ्च स्त्री अमरः ल्युट्। वा(बा)धनमप्यत्रार्थे न० शब्दच०।

वाधूक्य न० वध्वां साधु यत् कुक् च। विवाहे त्रिका०।

वार्ध्रीणस पु० वार्ध्री नस+पृषो०। वार्ध्रीणसे खड्गिनि च।

वान न० वन—घञ्। १शुष्कफले अमरः। २शुष्के त्रि०मेदि०। वनस्येदं तत्समूहो वा अण्। ३वनसम्बन्धिनि त्रि०। ४तत्संघे न०। वे—भावकर्मादौ ल्युट्। ५सीवनकर्म्मणि ६कटे। वा—भावादौ ल्युट्। ७गतौ मेदि०। ८जलद्रुतयातोर्मौ ९सुरङ्गायां १०सौरभे हेमच० ११गोक्षीरजे १२तवक्षीरे राजनि०। १३वर्त्तिकाखगे स्त्री जटा०।

वानप्रस्थ पु० वाने वनसमूहे प्रतिष्ठति स्था—क। १मधूकवृक्षे २पलाशवृक्षे। वनप्रस्थ एव स्वार्थे अण्। "गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः। पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" इत्युक्ते ३आश्रमभेदे मेदि०। स च द्विविधः पचमानः अपचमानश्च। तत्र पचमानः अश्मकुट्टः। अपचमानस्तु दन्तोलूखलिकः।

तस्य धर्मो यथा "भूस्था मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च। संविभागो यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः। तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च। स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः। तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत्। सन्न्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः" गारुड़े ४९अ० याज्ञवल्क्य उवाच "वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तच्छृणुध्वं महर्षयः। पुत्रेषु भार्य्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा। वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनः क्षमी। अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृदेवातिथींस्तथा। भृत्यांस्तु तर्पयेत् श्मश्रुजटालोमभृदात्मवान्। दान्तः त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्। स्वाध्यायवान् ध्यानशीलः सर्वभूतहिते रतः। अह्नो मासस्य षण्णां वा कुर्य्याद्वान्नपरिग्रहम्। कृत्वा त्यजेदाश्वयुजे नयेत् कालं व्रतादिना। पक्षे मासे तु वाश्नीयाद्दन्तोलूखलिको भवेत्। चान्द्रायणी स्वपेद्भूमौ कर्म कुर्य्यात् फलादिना। ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः। आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगाभ्यासाद्दिनं नयेत्। १०२ अ०। "जटित्वमग्निहोत्रित्वं भूशय्याऽजिनधारणम्। वने वासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता। प्रतिग्रहनिवृत्तिश्च त्रिस्नानं व्रतधारिता। देवतातिथिपूजा च धर्मोऽयं वनवासिनः। २१५ अ०। "एवं गृहाश्रमे स्थित्वा द्वितीयभागमायुषः। वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः साग्निरेव च। निःक्षिप्य भार्य्यां पुत्रेषु गच्छेद्वनमथापि। दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं जर्जरीकृतविग्रहः। शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे प्रशस्ते चोत्तरायणे। गत्वाप्यरण्यं नियमांस्तपः कुर्य्यात् समाहितः। फलमूलानि पत्राणि नित्यमाहारमाहरेत्। यदाहारो भवेत्तेन पूजयेत् पितृदेवताः। पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान्। ग्रामादानीय वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् समाहितः। जटाश्च बिभृयान्नित्यं नखरोमाणि नो त्यजेत्। स्वाध्यायं सर्वदा कुर्य्यात् नियच्छेद्वाचमन्यतः। अग्निहोत्रन्तु जुहुयात् पञ्च यज्ञान् समाचरेत्। मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा। चीरवासा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिषवणं शुचिः। सर्व-

भूतानुकम्पी स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः । दर्शेन पौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजाः ! । पक्षेष्ट्या आग्रणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च । वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहरेत् । पुरोडाशं चरुं चैव विधिवन्निर्वपेत् पृथक् । देवताभ्यश्च तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषं समुपभुञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम् । वर्जयेन्मधुमांसादि भौमानि कवकानि च । भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च । न फालकृष्टमश्नीयात् उत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजातान्यार्त्तो वा पुष्पाणि च फलानि च । श्रावणे चैव विधिना वह्निं परिचरेत् सदा । न द्रुह्येत् सर्वभूतानि निर्द्वन्द्वो निर्भयो भवेत् । न नक्तं किञ्चिदश्नीयात् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् । जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् । यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् । तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः । तत्र यो जायते गर्भो न संस्पृश्यो द्विजातिभिः । न हि वेदाधिकारोऽस्य तद्वंश्येष्वप्येवमेव हि । अधः शयीत सततं सावित्रीजपतत्परः । शरण्यः सर्वभूतानां संविभागपरो भवेत् । परीवादं मृषावादं निद्रालस्ये च वर्जयेत् । एकाग्निरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् । मृगैः सह चरेद्वासं तैः सहैव च संवसेत् । शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः । सद्यःप्रक्षालको वा स्यात् मास सञ्चयिकोऽपि वा । षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चान्नं समश्नीयात् दिवा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाष्टमकालिकः । चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् । पक्षे पक्षे समश्नीयात् यवागूं क्वथितां तथा । पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा । स्वाभाविकैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः । भूमौ वा परिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् । स्थानासनाभ्यां विहरेत् न क्वचिद्धैर्य्यमुत्सृजेत् । ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः । उपस्पृश्य त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् । एकपादेन तिष्ठेत मरीचीर्वा पिबेत् सदा । पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यादुष्मपः सोमपोऽथ वा । पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम् । शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा । योगाभ्यासरतो वा स्याद्रुद्राध्यायी भवेत् सदा । अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः । यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः । कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् । अथ वाग्नीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः । अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत् । तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । विविधाश्चोपनिषद आत्मसंसिद्धये जपेत् । विद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च । महाप्रास्थानिकञ्चासौ कुर्य्यादनशनन्तथा । अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः । ये तु सम्यगिममाश्रमं शिवमाश्रयन्त्यशुभपुञ्जनाशनम् । ते विशन्ति परमैश्वरं परं यान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थितम्" कूर्मपु० २६ अ०

वानर पुंस्त्री० वानं वनसम्बन्धिफलादिकं राति गृह्णाति रा—क । स्वनामख्याते पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

वानरप्रिय पु० ६त० । क्षीरिवृक्षे रत्नमा० ।

वानराघात पु० वानराणामाघातो यत्र । लोध्रवृक्षे शब्दच०

वानरी स्त्री वानरस्य प्रियम् भक्ष्यत्वात् अण् ङीप् । १शूकशिम्ब्याम् शब्दर० । वानर+स्त्रियां ङीष् । २वानरयोषिति । [२वानराधीशे वानरनाथादयोऽप्यत्र ।

वानरेन्द्र पु० वानर इन्द्र इव । १सुग्रीवे शब्दर० ६त० ।

वानल पु० वानं वनभावं निबिड़तां लाति ला—क । (बावुइ) तृणभेदे शब्दच० ।

वानस्पत्य पु० वनस्पतेरयम् प्रतिरूपः पुष्पाज्जातफलत्वात् । पुष्पजातफलके आम्रादौ वृक्षे अमरः ।

वानायु पु० वनायु+पृषो० । देशभेदे (आरव) शब्दर० ।

वानायुज पुंस्त्री० वानायुदेशे जायते जन—ड । घोटकभेदे च (आरवी) अमरः स्त्रियां ङीष् । [अमरः ।

वानीर पु० वन-ईरन् स्वार्थेऽण् । १वेतसे २वञ्जुलवृक्षे

वानीरक पु० वानीर इव इवार्थे कन् । मुञ्जतृणे राजनि०

वानेय न० वने जले भवः ढक् । कैवर्त्तीमुस्तके अमरः ।

वान्त त्रि० वम—क्त । उद्गीर्णे "वान्ताशीत्युच्यते बुधैः" उद्भटः।

वान्तिहृत् पु० वान्तिं वमनरोगं हरति हृ—क्विप् । (मयना) ख्याते वृक्षे शब्दच० । [राजनि०

वान्तिदा स्त्री वान्तिं छर्दिं ददाति दा—क । कटुकीवृक्षे

वाप पु० वप—घञ् । १तन्त्वादेर्वीजादेश्च २वपने ३मुण्डने च ।

वापदण्ड पु० उप्यतेऽनेन वप–करणे घञ् कर्म०। वेमनि तन्तुवपनदण्डे अमरः। [१धान्यभेदे न० राजनि०।

वापित त्रि० वप–णिच् क्त। १बीजाकृते २मुण्डिते मेदि०।

वापि(पी) स्त्री वप–इञ् वा ङीप्। "द्रोणात् दशगुणा वापी" इत्युक्तलक्षणे १जलाशयभेदे जलाशयशब्दे दृश्यम् २जलाशयमात्रे च "वापीं स्नातुमितो गतासि" इति काव्यप्र०। "यो वापीमथ वा कूपं देशे वारिविवर्जिते। खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः" कल्पतरौ वायुपु०। तज्जलगुणाः "वाप्यं गुरु कटुक्षारं पित्तलं कफवातजित्" राजवल्लभ। "वापीकूपतडागं वा प्रासादं वा निकेतनम्। न कुर्यादृद्धिकामस्तु अनलानिलनैरृते। आग्नेय्यां मनसस्तापो नैरृते क्रूरकर्मकृत्। वायव्यां बलवित्तञ्च पीयमाने जले प्रिये!। स्थानस्य पापके भागे वापीकूपतडागकम्। अग्निदाहस्तदा कुर्यात् समानुषचतुष्पदाम्। नैरृते पीयमानन्तु आत्मना दुःखितो भवेत्। कन्यापि तज्जलं पीत्वा पतिं गृह्णाति कामतः" देवीपु०।

वापीह पुंस्त्री० वापीं तत्स्थजलं जहाति हा–क। चातके विहगे त्रिका०। स्त्रियां ङीष्।

वाप्य न० वाप्यां भवः यत्। १कुष्ठौषधे अमरः। २वापीभवे वप–ण्यत्। ३वपनीये च त्रि०।

वाम न० वा–मन्। १धने मेदि० २वास्तूके जटा०। ३मनोहरे ४प्रतिकूले ५सव्यभागस्थे त्रि० मेदि०। ६अधमे त्रि० सि०कौ० ७सव्येतरे न०। ८कामदेवे ९महादेवे तन्त्रोक्ते वेदाचारविरुद्धे १०मद्यादिपानरूपाचारे च पु० कुलाचारशब्दे २१३४पृ० दृश्यम्। ११स्त्रीमात्रे स्त्री अमरः १२दुर्गायां स्त्री। "वामं विरुद्धरूपन्तु विपरीतन्तु गीयते। वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधैः" देवीपु० ४५ अ०। "वामान्तु वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत्। श्मशानभैरवीं देवीमुग्रतारां तथैव च। छिन्नभैरवीं बगलां तारां त्रिपुरभैरवीम्। एतास्तु वामभावेन यजेत् त्रिपुरभैरवीम्। सर्वत्र पितृदेशादौ यस्माद्भवति दक्षिणः। देवी च दक्षिणा तस्मात् दाक्षिण्यमुच्यते। या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनां तु पूर्वतः। वामभागं स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्त्तिता" कालिकापु० ७७अ०।

वामदेव पु० कर्म०। महादेवमूर्त्तिभेदे अमरः।

वामन त्रि० वम–णिच्–ल्युट्–ल्यु वा। १दक्षिणदिग्गजे अमरः। २अङ्कोटवृक्षे ४बलिवञ्चनार्थं प्रादुर्भूते हरेरवतारभेदे मेदि० तत्कथा हरिवं० २६१ अ० दृश्या। पाणिनिसूत्रस्य काशिकावृत्तिकारके ५पण्डितभेदे च। ६ह्रस्वे त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप्। "वामनीं मूर्त्तिमादधे"।

वामलूर पु० वामं लुनाति लू–रक्। वल्मीके अमरः।

वामलोचना स्त्री वामे सुन्दरे लोचने यस्याः। स्त्रीभेदे अमरः।

वामवेध पु० वामः प्रतिकूलो वेधः। ज्योतिषोक्ते गोचरस्थग्रहाणां स्वस्वराश्यवधिकस्थानविशेषस्थग्रहभेदकृते योगभेदे "वामवेधविधिना स्वशोभना अप्यमी" इति ज्योतिषम् गोचरशब्दे २६८३ पृ० दृश्यम्।

वामाचार पु० वामः वेदादिविरुद्धः आचारः। तन्त्रोक्ते मद्यमांसादिसेवनरूपे आचरणे। कुलाचारशब्दे दृश्यम्।

वामापीडन पु० वामं यथा तथा आपीड्यते भूषतेऽनेन आ+पीड–ल्युट्। पीलुवृक्षे शब्दच०।

वामावर्त्त त्रि० वामेनावर्त्तते आ–वृत–अच्। १वाममार्गेणावृत्तिमति पदार्थे। भावे घञ्। २वाममार्गेणावृत्तौ पु०।

वामिल त्रि० वाम+अस्त्यर्थे स्वार्थे वा इलच्। १दाम्भिके २वामे च मेदि०।

वामी स्त्री वाम–गौरा० ङीष्। १अश्वायाम् "अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थः" रघुः। २शृगाल्यां ३रासभ्यां ४करभ्याञ्च मेदि०। [५युतायां नार्य्याम्।

वामोरू स्त्री वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः ऊङ्। प्रशस्ता-

वाय पु० वे–घञ्। वयने (बोना)। [वापदण्डे द्विरूपकोषः।

वायदण्ड पु० वायतेऽनेन वे–करणे घञ् कर्म०। वेमनि

वायवी स्त्री वायोरियं अण् स्त्रियां ङीप् यलोपः। १वायुसम्बन्धिन्यां स्त्रियां २तच्छक्तौ ३उत्तरपश्चिमायां दिशि च जटा०।

वायव्य त्रि० वायुर्देवताऽस्य वायु+यत्। १वायुदेवताके पश्वादौ "वायव्यं श्वेतमालभेत" श्रुतिः। २वायुसम्बन्धिनि च

वायस त्रि० वय इण् अण्। १काके वायं वयनं स्यति षो–क। २अगुरुवृक्षे ३श्रीवासे च मेदि०।

वायसविद्यिक त्रि० वायसविद्यां वेत्ति ठक्। काकचेष्टाभेदेन शुभाशुभाभिज्ञे।

वायसादनी स्त्री वायसैः काकैरद्यते अद–ल्युट् ङीप्। १काकतुण्ड्यां २महाज्योतिष्मत्याञ्च राजनि०।

वायसाराति पु० ६त०। पेचके अमरः।

वायसी स्त्री वायसस्येयमण् प्रियत्वात्। १काकोडुम्बरिका-

याम् २काकमाच्यां च मेदि० ३महाज्योतिष्मत्यां ४काक-
नासायां ५काकतुण्ड्यां च राजनि० ।

वायसेक्षु पु० वायसानामिक्षुरिव प्रियः । काशतृणे राजनि०

वायसोली स्त्री वायसमोऽलति ओल-उत्क्षेपे अच् उस्य लः
शक० गौरा० ङीष् । काकमाच्याम् शब्दर० । स्वार्थे क
तत्रैव ।

वायु पु० वा-उण् । १स्पर्शगुणके पञ्चभूतमध्ये भूतभेदे
२उत्तरपश्चिमविदिगधिपतौ ३देवभेदे ४देहस्थधातुभेदे च
अनिलशब्दे १६४ पृ० दृश्यम् ।

वायुगुल्म पु० वायुना गुल्म इव । जलभ्रमे त्रिका०

वायुदारु पु० वायुना दीर्य्यतेऽसौ दृ-उण् । मेघे त्रिका० ।

वायुपुत्र पु० ६त० । १हनुमति २भीमे च वायुसुतादयोऽप्यत्र

वायुफल न० वायुना फलति प्रतिफलति फल-अच् । १इन्द्र-
चापे २करकायां च मेदि० ।

वायुभक्ष पुंस्त्री० वायुं भक्षति भक्ष-अण् । १सर्पे राजनि० ।
स्त्रियां ङीप् । ल्यु । वायुभक्षणोऽप्यत्र । वायुर्भक्ष्योऽस्य ।
वायुभक्ष्य तत्रार्थे पुंस्त्री० स्त्रियां टाप् । [शब्दर० ।

वायुवर्त्मन् न० । वायोर्वर्त्म सञ्चारमार्गो यत्र । आकाशे

वायुवाह पु० वायुना उह्यते वह-घञ् । धूमे हेमच० ।

वायुवाहिनी स्त्री वायुं देहस्थवायुं वाहयति सञ्चारयति
वह-णिच्-णिनि । वायुसञ्चारिण्यां देहस्थशिरायाम्—
कायशब्दे १९१६ पृ० दृश्यम् । [भरतः ।

वायुसख पु० वायोः सखा सहचरः अच्समा० । अग्नौ

वायुसखि पु० वायुः सखा यस्य । अग्नौ अमरः ।

वाय्वास्पद न० ६त० । वायुसञ्चारस्थाने आकाशे धनञ्जयः ।

वार् न० वृ-क्विप् । अप्सु अमरः ।

वार पु० वृ-घञ् । १सङ्घे २अवसरे अमरः । ३स्वयोग्यकाले
(पाला) "वारोऽङ्गराजस्तुः" भा० शा० । ४द्वारे ५शिवे
६कुब्जवृक्षे ७क्षणे मेदि० । वार+स्वार्थे अण् । ८जलसंघे
न० सूर्य्यादिग्रहाधिकृते ९दिने पु० यथा रविवारः रवि-
स्वामिकं दिनम् । तदानयनञ्च सू० सि०
"मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः । वर्षा-
धिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रकीर्त्तिताः । ऊर्ध्वक्रमेण
शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः । होरेशाः सूर्य्यतनया-
दधोऽधःक्रमतस्तथा ।" रङ्ग० "शनेः सकाशादधःकक्षा-
क्रमेण चतुर्थसङ्ख्याका ग्रहा दिनाधिपतयो वारेश्वरा
भवन्ति । यथा शनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति ।
वर्षेशा षष्ट्यधिकशतत्रयदिनात्मकस्य स्वामिनस्तद्वन्म-
न्दादधः क्रमेण तृतीयसङ्ख्याका ग्रहा उक्ताः । चः
समुच्चयार्थे । तत्क्रमश्च यथा शनिभौमशुक्रचन्द्रगुरु-
सूर्य्यबुधा इति । चन्द्रात् सकाशादूर्द्ध्वकक्षाक्रमेण
ग्रहा मासानां त्रिंशद्दिनात्मकानां स्वामिनः कथिताः ।
तत्क्रमश्च चन्द्रबुधशुक्ररविभौमगुरुशनय इति । शनेः
सकाशादधोधः क्रमतः अधःक्रमेण होरेशाः "होरेति
लग्नं भगणस्य चार्धम्" इत्युक्तलग्नार्द्धभागात्मकहो-
राणां दिने द्वादश रात्रौ द्वादशेत्यहोरात्रे चतुर्विंशति-
होरास्वामिनत्यर्थः । होरा सार्धद्विनाडिका । इति
षष्टिघटिकात्मकेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिहोरास्वामि-
त्यन्ये स्वामिनस्तथा मासेश्वरवद्व्यवहिताः कथिताः ।
यथा तत्क्रमः शनिगुरुभौमरविशुक्रबुधचन्द्रा इति ।
अत्र शनेः सर्वोर्द्ध्वस्थत्वाच्चन्द्रस्य सर्वाधःस्थत्वात् तास्था-
मध ऊर्ध्वक्रमः क्रमेणोक्तः अन्यग्रहस्यावधित्वाभ्युप-
गमे विनिगमनाविरहापत्तेः । न तु शनेराद्या-
वधित्वेन सृष्ट्यादौ दिनवर्षहोराणां स्वामित्वं न
वा चन्द्रस्याद्यावधित्वेन सृष्ट्यादौ मासेशत्वं पूर्व-
खण्डोक्तानीतनदीशैर्विरोधापत्तेः । अत्रोपपत्तिः । हो-
राङ्कपकल्पनानां क्रान्तिवृत्तेऽधःक्रमेण मेषादीनां सत्त्वा-
दूर्ध्वकक्षातोऽधः क्रमेण होरेशत्वं युक्तम् । प्रथमहो-
रात्रे चतुर्विंशतिहोराः । सप्तहृतास्त्र्यो होरेशा
गताः चतुर्थो होरेशो द्वितीयदिनप्रारम्भे स एव प्रथम-
होरेशत्वाद् द्वितीयदिने होरेशः एवमुत्तरत्रापि । एव-
मेतद्वारक्रमेण सावनवर्षे त्रयो वारा अधिका इति पूर्व-
वर्षेशादग्रिमवर्षेशोऽधःकक्षाक्रमेण तृतीय उत्तरोत्तरम् ।
एवं सावनमासे द्वौ वारौ वारक्रमेण मासेश्वरस्याधिका-
विति कक्षोर्ध्वक्रमे वारक्रमेणैकान्तरितत्वात् कक्षो-
र्ध्वक्रमेण मासेश्वर उत्तरोत्तरमित्युपपन्नं मन्दादि-
त्यादि श्लोकद्वयम्" रङ्गनाथः ।

वारप्रवृत्तिश्च देशभेदात् भिन्नकालीना यथोक्तं सि०शि०
"अर्कोदयादूर्ध्वमधश्च ताभिः प्राच्यां प्रतीच्यां दिशि तत्-
प्रवृत्तिः । ऊर्ध्वं तथाऽधश्च कलाभिराभीरवाद्दृग्दक्षिण-
गोलभावे" मू० । "प्राच्यां ताभिर्घटीभिर्दिनवारप्रवृत्ति-
रर्कोदयादूर्ध्वं स्यात् भवति प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो
लङ्कोदये वारादि अतएव च वारादुत्तरगोलस्थे चरो-
र्ध्वघटिकाभिरूर्ध्वम् यतस्तदा उन्मण्डलं क्षितिजा-
दूर्ध्वम् । दक्षिणे त्वधः अतस्तत्रोदयादधः वारप्रवृत्तिः"
प्रमिता०, "ऊषति तमोभूतेऽस्मिन् सृष्ट्यादौ भास्करादिभिः

स्फुटैः। यस्माद्दिनप्रवृत्तिर्दिनवारोऽर्कोदयात् तस्मात्”। श्रीपतिरपि “स्फुटेर्मुखे ध्वान्तमयेऽपि विश्वे, ग्रहेषु स्फुटेष्विनपूर्वकेषु। दिनप्रवृत्तिस्तदधीश्वरस्य वारस्य तस्मादुदयप्रवृत्तिः। लङ्कोदग्याम्यसूत्रात् प्रथममपरतः पूर्वदेशे च पश्चात् अर्थ्वोत्थाभिर्घटीभिः सवितुरुदयतो वासरे वा प्रवृत्तिः। त्वेया सूर्य्योदयात् प्राक् चरशकलभवैश्वासुभिर्याम्यगोले पश्चात् तैः सौम्यगोले युतिवियुतिवशाद्धोभयोः स्पष्टकालः”। अन्योऽप्याह “केचिद्वारं सवितुरुदयात् प्राङ्गुरन्ये दिनार्द्धात् भानोरर्द्धास्तमयसमयादूचिरे केचिदेवम्। वारस्यादिं यवनन्टपतिर्दिङ्मुहूर्त्ते निशाया लाटाचार्य्यः कथयति पुनश्चार्द्धरात्रे स्व तन्त्रे”। एवं मतभेदे व्यवस्था मलमा॰ उक्ता यथा “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स स्यात् दिनक्षयः” कूर्मपु॰ “एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” वशिष्ठः। कौर्म्मपुराणवाशिष्ठवचनैकवाक्यतया सावनदिनवत् वारप्रवृत्तिः सूर्य्योदयावधिरेव सूर्य्यसि॰ ‘सूतकानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता”। अत्र दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनयोक्तम् यत्तु “रेखापूर्व्वापरयोः इत्यादिना ज्यौतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता तत् ज्योतिषशास्त्रोक्तकालहोराज्ञानार्थम्” । वाराणां कृत्यविशेषविधानार्थं संज्ञाभेदा यथा “चरः सौम्यो गुरुः क्षिप्रो मृदुः शुक्रो रविर्ध्रुवः। शनिश्च दारुणो ज्ञेयो भौम उग्रः शशी समः। चरक्षिप्रैः प्रयातव्यं प्रवेष्टव्यं मृदुध्रुवैः। दारुणोग्रैश्च योद्धव्यं क्षत्त्रियैर्युद्धकाङ्क्षिभिः”। इति सामान्यतोऽभिधाय “न्टपाभिषेकोऽग्निकार्य्यञ्च सूर्य्यवारे प्रशस्यते। सोमे तु लेपयानं च कुर्य्याच्चैव ग्टहादिकम्। सैनापत्यं शौर्य्ययुद्धं शस्त्राभ्यासः कुजे तथा। सिद्धिकार्य्यञ्च मन्त्रञ्च यात्रां चैव बुधे तथा। पठनं देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं गुरौ। कन्यादानं गजारोहः शुक्रे स्यात् समयः स्त्रिया। स्थाप्यं ग्टहप्रवेशश्च गजवन्धः शनौ शुभः” गरुड़पु॰ ६२अ॰।

वारक त्रि॰ वारयति वृ—णिच्—ण्वुल्। १प्रवृत्तिनिरोधके। २अश्वभेदे ३अश्वगतिविशेषे च पु॰ मेदि॰। ४कष्टस्थाने ५ह्रीवेरे न॰ हेमच॰।

वारकिन् पु॰ वारकः अस्त्यस्य इनि। १चित्राश्वे २पर्णाजीविनि (बारुइ) ३समुद्रे ४शत्रौ च मेदि॰।

वारकीर पु॰ वारे कीर इव। १श्यालके त्रिका॰ वारग्राहके ३वाड़वे ४यूकायां ५वेणिवेधिन्यां ६नीराजितहये च मेदि॰।

वारङ्ग पु॰ वृ॰ वृ—अङ्गच्। खड्गादिमुष्टौ (मुट) सि॰कौ॰।

वारट न॰वृ॰ वृ-अटच्। १क्षेत्रे त्रिका॰ २क्षेत्रसमूहे शब्दर॰ ३हंस्यां स्त्री हेमच॰ टाप्।

वारण न॰वृ॰—वृ—ल्युट्। प्रवृत्तिप्रतिरोधे १निषेधे मेदि॰ २हस्त्यादिवारणे च जटा॰। ३गजे पुंस्त्री॰ अमरः स्त्रियां ङीप्। ४वाणवारे कवचे पुंन॰ शब्दच॰।

वारणबुषा स्त्री वारणं पुष्णाति पुष—क पृषो॰ पस्य बः। कदल्याम् अमरः।

वारणवल्लभा स्त्री ६त॰। कदल्याम् त्रिका॰।

वारमुख्या स्त्री वारे वेश्याद्वन्द्वे मुख्या। बहुजनवृतायां वेश्यायाम् अमरः।

वारंवारम् अव्य॰ वृ—णमुल् द्वित्वम्। पौनःपुन्ये।

वारयितृ पु॰ वृ॰ वृ—तृच्। १पत्यौ हला॰। २वारणकर्त्तरि त्रि॰।

वारयोषा स्त्री वारस्य जनसमूहस्य योषा साधारणत्वात्। वेश्यायाम्। ६त॰। वारवध्वादयोऽप्यत्र हेमच॰।

वारलीक पु॰ वार्जलम् अलीकं यत्र। (वावुइ तुलसी) क्षुपे शब्दर॰। [कवचे अमरः।

वारवाण पुंन॰ वार्य्यते वृ-घञ् वारो वार्य्यो वाणो यस्य।

वारवाणि स्त्री वारं समूहं वणते वण—इण् वा ङीप्। वेश्यायाम् त्रिका॰। [२कदल्यां शब्दर॰।

वारवुषा स्त्री वारं जलसंघं वर्षत्यत्र वृष—क। १धान्ये

वारवेला स्त्री ६त॰। सूर्य्यादिदिनविशेषे वर्ज्यकालभेदे “कृत४मुनि७यम२शर५मङ्गल८राम३तु र्ग६ भास्करादियामार्द्धे। प्रभवति हि वारवेला न शुभा शुभकार्य्यकरणाय” ज्यो॰त॰। [कि अलुक् समा॰। समुद्रे शब्दर॰।

वारांनिधि स्त्री वारां जलराशीनां निधिराधारः नि+धा-

वाराणसी स्त्री वरणा च असी च सीमात्वेनास्त्यस्या अण् पृषो॰ काशीपुर्य्यां हेम॰। पृषो॰ वराणस्यत्र। वरणाशब्दे ४८४६पृ॰ दृश्यम्। [राजनि॰। २वराहसम्बन्धिनि त्रि॰।

वाराह पु॰ वराहस्येदं प्रियत्वात् अण्। १कृष्णपिण्डीतकवृक्षे

वाराहकर्णी स्त्री वराहस्येयं वाराह इव कर्णः पत्रमस्याः ङीप्। अश्वगन्धायाम् राजनि॰।

वाराहपत्नी स्त्री वाराहस्तत्कर्ण इव पत्त्रमस्याः ङीप्। अश्वगन्धायाम् राजनि॰।

वाराहाङ्गी स्त्री वाराहस्येवाङ्गमस्याः ङीप्। दन्तीवृक्षे भावप्र०।

वाराही स्त्री वराहस्येयमण् ङीप्। अष्टमातृकामध्ये १वराहशक्तौ "यज्ञवराहमतुलं रूपं या बिभ्रतो हरेः। शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराहीं बिभ्रती तनुम्" देवीमा० "वाराही नारसिंही च" शब्दमालावः। २योगिनीभेदे वृहन्नन्दिकेश्वरपु०। ३वराहक्रान्तायाम् अमरः ४वराहयोषिति च ५शब्दभाखमे राजनि०।

वाराहीकन्द पु०(चामराल्) ख्याते कन्दभेदे "वाराहीकन्द एवान्यैर्चर्मकारालुको मतः। अनूपे स भवेद्देशे वराहइव लोमवान्" भावप्र०।

वारि न० वृ—इण्। १जले अमरः २ह्रीवेरे च हेमच०। वार्य्यतेऽनया वृ-णिच्—इन् वा ङीप्। ३गजबन्धन्याम् अमरः। "वार्य्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्त" रघुः। ४वाचि ५सरस्वत्याम् च स्त्री ङीवन्तः ६कलस्यां धरणिः ७वन्दौ च मेदि०।

वारिकण्टक पुंन० वारिणः कण्टक इव। शृङ्गाटके जटा०

वारिकर्णी स्त्री वारिणि कर्ण इव पत्रमस्याः ङीप्। १कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दर० स्वार्थे क। तत्रैव।

वारिकर्पूर पुंस्त्री वारिणि कर्पूर इव। इल्लिशमत्स्ये त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

वारिकुब्ज पु० वारिणि कुब्ज इव वक्राकृतित्वात्। शृङ्गाटके शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रैव त्रिका०।

वारिक्रिमि पु०६त०। जलौकायां त्रिका०। [कायाम् त्रिका०।

वारिचत्वर पु० वार्य्येव चत्वररूपमस्याधारत्वात्। कुम्भि-

वारिचर पुंस्त्री० वारिषु चरति चर-अच्। १मत्स्ये २जलचरजन्तुमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [शैवाले त्रिका०

वारिचामर न० वारिणश्चामरमिव शोभाहेतुपुञ्जाकृतित्वात्।

वारिज न० वारिणि जायते जन-ड। १पद्मे २लवङ्गे ३गौरसुवर्णे ४लवणभेदे च राजनि०। ५शङ्खे हेमच० ६शम्बूके पु० शब्दच०। ७जलजातमात्रे त्रि०।

वारितस्कर पु०वारिणः तस्कर इवापहारकत्वात्। १सूर्य्ये २मेघे शब्दमा०। ३सुस्तके च।

वारित्रा स्त्री वारिणस्त्रायते त्रै-क। छत्रे त्रिका०।

वारिद न० वारि ददाति दा-क। १मेघे २सुस्तके च अमरः। ३जलदातरि त्रि० ४वालायां स्त्री शब्दच०।

वारिधि पु० वारीणि धीयन्तेऽस्मिन् धा—आधारे कि। १समुद्रे शब्दर० वारिनिध्यादयोऽप्यत्र जलाधारे २घटादौ च

वारिपर्णी स्त्री वारिणि पर्णान्यस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम् (पाना) अमरः।

वारिपालिका स्त्री वारीणि पालयति आस्तरणेन पाल-ण्वुल्। कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दमा०।

वारिपृश्नी स्त्री वारिणि पृश्निः पर्णमस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दमा०। [त्रिका०।

वारिबदरा स्त्री वारिसमीपभवा बदरेव। प्राचीनामलके

वारिबालक न० वारिणो बालक इव। ह्रीवेरे हारा०।

वारिभव न० वारिणो नेत्रजलाय वारिणि वा भवति प्रभवति वा भू—अच्। १स्रोतोऽञ्जने राजनि०। २जलभवमात्रे त्रि०

वारिमसि पु० वारि जलं मसिरिव नीलतापादकं यस्य। १मेघे त्रिका० २सुस्तके च। [(पाना) त्रिका०।

वारिमूली स्त्री वारिणि मूलमस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम्

वारिरथ पु०वारिणि रथ इव गमनसाधनत्वात्। भेलके त्रिका०

वारिराशि पु० वारीणां राशयोऽत्र। १समुद्रे त्रिका०। ६त०। २जलसमूहे च। [२जलजातमात्रे त्रि०।

वारिरुह न० वारिणि रोहति रुह—क। १पद्मे राजनि०

वारिवदन न० वारियुक्तं वदनं यस्मात्। प्राचीनामलके तत्सेवने हि मुखे वारिनिस्रावः।

वारिवर न० वारि वृणोति वृ—अच्। करमर्दके जटा०।

वारिवल्लभा स्त्री वारि वल्लभमस्याः जनकत्वात्। विदार्य्याम् राजनि०। [च अमरः। शिव। वारिवाहोऽप्यत्र भते वार्य्युरुः।

वारिवाह पु० वारीणि वहति वह—अण्। १मेघे २सुस्तके

वारिश पु०वारिणि समुद्रजले शेते शी—ड। विष्णौ त्रिका०।

वारीश पु० ६त०। १समुद्रे २वरुणे च। वारिनाथादयोऽप्यत्र।

वारु पु० वारयति रिपून् वारि-उण्। विजयकुञ्जरे हारा०।

वारुण न० वरुणस्येदमण्। १जले २वरुणसम्बन्धिनि त्रि०। स देवताऽस्य अण्। ३वरुणदेवताके त्रि०। ४शततारके न०।

वारुणि पु० वरुणस्यापत्यम् इञ्। अगस्त्यमुनौ त्रिका०।

वारुणी स्त्री वरुणो देवताऽस्य वरुणस्येदं वा अण् ङीप्। १पश्चिमदिशि २मदिरायाम् हेमच०। ३शतभिषातारायां। ४गण्डदूर्वायाम् ५दूर्वायां मेदि०। ६इन्द्रवारुण्यां राजनि० ७वरुणस्त्रियां दशतभिषागचलयुक्तचैत्रकृष्णत्रयोदश्यां च स्कन्दपुराणे। "वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी। गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा" वारुणं शतभिषा। "शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता। गङ्गायां यदि लभ्येत कोटि

सूर्य्यग्रहैः समा। शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्” “अत्र संज्ञाविधेः सार्थकत्वाय निमित्तत्वेन मासपक्षतिथ्युल्लेखानन्तरं महावारुणीमहामहावारुण्याद्युल्लेखनीये श्राद्धे पार्वणादिसंज्ञोल्लेखवत् पौर्णमास्यमावास्ययोः पक्षोल्लेखश्च ति०त०। अत्र वारुणघटितत्वात् सावनदिनमेव ग्राह्यम् “सूतकानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तितः” सू०सि० उक्तेः। कौर्मपाद्मयोः “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स्यात् स दिनक्षयः”। वशिष्ठः “एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” इत्येतयोर्वचनयोरेकवाक्यतयापि तथावगम्यते। रेखापूर्वपरयोरित्यादिकन्तु ज्योतिःशास्त्रोक्तं कालहोरादिज्ञानार्थमिति। अत्र “संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। पुष्ये स्नात्वा च गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्”। इति ब्रह्माण्डपुराणात् ग्रहणमात्रे त्रिकोटिकुलोद्धरणविधानात् ततोऽधिकेषु वारुण्यादिषूत्तरोत्तरगुरुषु महामहावारुण्यादिषु यत् त्रिकोटिकुलोद्धरणमुक्तं तद्गुरुणगततारतम्येनाविरुद्धम् “यं यं क्रतुमधीते च तस्य तस्याप्नुयात् फलम्” याज्ञवल्क्योक्ताध्ययनात् यथा तत्तद्यागकरणेऽधिकफलम् अतएव शिष्टानामादरोऽपि तथेति। नचात्र “स्नानं कुर्वन्ति यानार्य्यश्चन्द्रे शतभिषां गते। सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा विधवाध्रुवम्”। “त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः। शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन” इति प्रचेतोजाबालिवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादीनाञ्च स्नाननिषेध इति वाच्यम् “भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः। तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्ये नैमित्तिके न तु” इति हेमाद्रिधृतवचनेन रागप्राप्तस्नान एव निषेधात् नक्तेऽपि तथाकल्पनात्। अत्र त्रयोदश्यां पूर्णायां पूर्वाह्णेतरकाले नक्षत्रादिसत्त्वे परदिने पूर्वाह्णे तिथिनक्षत्रलाभेऽपि पूर्वदिन एव स्नानम्। तथा च कालमाधवीये नारदीयम् “आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिकाः। तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः” अत्र पूर्वतिथेः शुद्धत्वाभिधानात् तत्परतिथेरशुद्धत्वाभिधानं प्रतीयते। रात्रावपि वारुण्यादिषु गङ्गायां स्नानम्। “दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रसङ्गतः। स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृतवज्जलैः”। गृहस्थरत्नाकरे देवलः “महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम्। तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते”। अत्र महानिशायामपि काम्यनैमित्तिकं स्नानं प्रतीयते”। ति०त०रघु०

वारेन्द्री स्त्री देशभेदे (वारेन्द्रभूमि) (राजसाही) वङ्गदेशप्रदेशभेदे।

वार्च त्रि० वारि चरति चर–ड। जलचरे हंसादौ।

वार्णिक पु० वर्णैरक्षरैर्लेखनं शिल्पमस्य ठञ्। लेखके शब्दच०

वार्त्त न० वृत्ति+अण्। १आरोग्ये २असारे ३निरामये ४वृत्तिशीले च त्रि० अमरः। ५दुर्गायां “पश्वादिपालनाद्देवी कृषिकर्मान्तकारणात्। वर्त्तनाद्धारणाद्वापि वार्त्ता सैव प्रगीयते” देवीपु०। ६वृत्तौ कृषिकर्म्मणि ७जनश्रुतौ अमरः। ८वृत्तान्ते ९वार्त्ताकौ मेदि०। १० कालकर्तृके भूतनाशने च स्त्री “अस्मिन् महामोहमये कटाहे सूर्य्याग्निना रात्रिदिनेन्धनेन। मासर्त्तुदर्व्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता” इति भा०व० यक्षप्रश्नः।

वार्त्ताक पु० वार्त्तमारोग्यमाकयति गमयति अक–णिच–अण्। वार्त्ताकौ त्रिका०। भावप्र० स्त्रीत्वमप्युक्तं ङीप्।

वार्त्ताकु स्त्री वार्त्तमारोग्यमाकयति गमयति अक–णिच–उण्। वृन्ताके (वेगुन) शब्दच०। “अग्निप्रदा१ मारुतनाशिनी२ च शुक्रप्रदा३ शोणितवर्द्धिनी४ च। हृल्लासकासारुचिनाशिनी च ५।३।७। वार्त्ताकुरेषा गुणसप्रयुक्ता। सा बाला कफवातघ्नी पक्वा सक्षारपित्तला। सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी। अङ्गारपक्वा वार्त्ताकुः किञ्चित् पित्तकरी मता। कफमेदोऽनिलहरा सरा लघुतरा परा” राजनि०। “वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम्। ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु। तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं गुरु। वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम्। कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यन्तं लघु दीपनम्। तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम्। अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्। तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनञ्च पूर्वतः” भावप्र०। तत्रार्थे पु० त्रिका०।

वार्त्तायन पु० वार्त्ताया अयनं येन। प्रवृत्तिज्ञे चरे हेमच०

वार्त्तावह पु० वार्त्तामावहति आ+वह–अण्। १कृषिवाणिज्याजीविनि वणिग्भेदे अमरः २वृत्तान्तवाहके त्रि०

वार्त्तिक न० वृत्तिरूपेण कृतो ग्रन्थः ठक्। “उक्तानुक्त-

"दुरुक्तार्थव्यक्तकारि तु वार्त्तिकम्" इत्युक्ते स्वानुक्ता-
द्यर्थाविष्कारके १ग्रन्थभेदे हेमच०। वार्त्तायां तद्वरणे
नियुक्तः ठक्। २चरे त्रि०। वृत्तिः कृष्यादिः प्रयो-
जनमस्य ठञ्। ३वैश्ये ४वर्त्तिकाखगे पुंस्त्री० स्त्रियां
ङीप्। राजनि० ५वार्त्ताकौ शब्दर०। ६खगभेदे (बटेर)
स्त्री हारा०।

वार्द्दर न० वारि जलाय दीर्य्यते दृ-अप्। १दक्षिणावर्त्त-
शङ्खे २काकचिञ्चायाम् ३आम्रबीजे ४भारत्यां मेदि०
५कृमिजे ६आम्रबीजे च। वारेव दरम्। ७जले च विश्वः।

वार्द्दल न० वार्दलातेऽत्र दल-आधारे क। १दुर्दिने २मस्या-
धारे पु० मेदि०।

वार्द्धक न० वृद्धानां समूहः तस्य भावः कर्म वा वुञ्। १वृद्धस-
मूहे वृद्धस्य २भावे ३कर्मणि च मेदि०।

वार्द्धक्य न० वृद्धस्य भावः कर्म वा ष्यञ् कुक् च। वृद्धत्वे
अमरः। [त्रिका०।

वार्द्धि पु० वारि जलानि धीयन्तेऽत्र धा-कि उप०। समुद्रे

वार्द्धिभव न० वार्द्धौ समुद्रे भवति भू-अच्। १समुद्रलवणे
राजनि०। २समुद्रभवमात्रे त्रि०।

वार्द्धुषि पु० वृद्ध्या जीवति दप् वृद्धेर्धुषिरादेशः। वृद्ध्याजीवे
अमरः। स्वार्थे क तत्रैव। "समार्घं धान्यमादाय महार्घं
यः प्रयच्छति। स वै वार्द्धुषिको नाम सर्व्वधर्म्मवहि-
ष्कृतः" स्मृतिः। वृद्धिश्च वृद्धिशब्दे वक्ष्यते तत्रोक्तनियमा-
तिक्रमेण अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाच्छन्द्येन
यो व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् आपदि तु स्वयं करणे
नियमातिक्रमे च न दोषः" प्रा० वि०।

वार्द्धुषिन् त्रि० वृद्धि+अस्त्यर्थे इनि प्रकृतेः नि० वार्द्धुषि
भावः। वृद्ध्याजीविनि भा० आ० ४८२६ श्लो०।

वार्द्धुष्य न० वार्द्धुषेर्भावः ष्यञ्। धान्यादेर्वृद्ध्युपाये (बाड़ि
देया) त्रिका०।

वार्द्धीनस पुंस्त्री० वारि जलानि धयति धा-क्विप् वार्द्धीः
नासा नासिका यस्य नसादेशः। १गण्डके त्रिका०
स्त्रियां ङीप्। "त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजा-
पतिम्। वार्द्धीनसः प्राच्यतेऽसौ हव्ये कव्ये च सत्तमः"
इत्युक्ते २छागभेदे "वार्द्धीनसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी"
मनुः। ३पक्षिभेदे च "रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचञ्चुर्विहङ्-
गमः। कृष्णो वर्णेन च तथा पक्षी वार्द्धीनसो मतः" मा-
र्क०पु०अयं श्राद्धाङ्गम्। वलिदानाङ्गं कालिकापु०६६अ०
उक्तो यथा "नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः।
वार्द्धीनसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरतिप्रियः"। पृषो०
वार्ध्रीणसोऽप्यत्र।

वार्भट पुंस्त्री० वारि भट इव कुम्भीरे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

वार्म्मण न० वर्म्मणां समूहः अण् न टिलोपः। कवचसमूहे
अमरः। [समूहे शब्दर०।

वार्म्मिण न० वर्म्मिणां समूहः अण् न टिलोपः। कवचि-

वार्मुच् पु० वारि जलानि मुञ्चति मुच-क्विप्। १मेघे शब्दर०
२मुस्तके च।

वार्शिला स्त्री वार्जाता शिला शाक०। करकायां शब्दच०।

वार्षक न० पृथिवीभागभेदे। "दशधा विभजन् क्षेत्रमकरोत्
पृथिवीमिमाम्। इल्वाकुज्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान्।
क्रोष्टवे वार्षकं क्षेत्रं रणदृष्टिर्बभूव ह" अग्निपु०।

वार्षिक त्रि० वर्षे वर्षासु वा भवः ठञ्। १वत्सरभवे २वर्षा-
कालभवे च। ३त्रायमाणलतायां न० मेदि० तत्रार्थे स्त्री
राजनि० स्त्रीत्वे ङीप्। ४वर्षे वर्षे कर्त्तव्यायां पूजायां
स्त्री ङीप्। "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वा-
र्षिकी" देवीमा०। [अमरः।

वार्हत न० वृहत्याः फलम् अण् तस्य न लुप्। वृहतीफले

वार्हद्रथ(थि) पु० वृहद्रथस्यापत्यमण् इञ् वा। वृहद्रथ-
राजपुत्रे जरासन्धे नृपे त्रिका० अणन्तः शब्दर०।

वार्हस्पत्य न० वृहस्पतिना प्रोक्तमधीते पत्यन्तत्वात् यक्।
१चार्वाके रत्नमा०। तेन प्रोक्तं तस्येदं वा यक्।
२नीतिशास्त्रे ३बौद्धागमे च। ४वृहस्पतिसम्बन्धिनि त्रि०।
५वर्षभेदे गुरुवर्षशब्दे २६१८पृ०दृश्यम् स देवताऽस्य यक्।
४तद्देवताके त्रि० ६पुष्यनक्षत्रे न० शैषिकोऽण्। वार्ह-
स्पत तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वालव पु० वल-घञ् वालश्चलनं याति गच्छति वा-क।
तिथ्यर्द्धात्मके द्वितीये करणे ज्यो०त०। [वल्कल अध्यक्ष न०

वाल्क न० वल्केन निर्वृत्तमण्। वल्कजातेवस्त्रे। वा०

वाल्मिकि पु० वल्मीके भवः इञ् पृषो०। रामायण-
ग्रन्थकर्त्तरि मुनिभेदे द्विरूपको०।

वाल्मीक(कि) पु० वल्मीके भवः अण् इञ् वा। भार्गवे
प्राचेतसे मुनिभेदे जटा०। [अमरः।

वावदूक त्रि० वद-यङ् लुक्-ऊकञ्। बहुवदनशीले वक्तरि

वावय पु० वय-यङ्लुक्-अच्। (बावुइ) तुलसीभेदे शब्दच०

वावृत संभक्तौ दि० आत्म० सक० सेट् क्त्वा वेट्। वावृत्यते
अवावर्त्तिष्ट। "ततो वावृत्यमाना सा" भट्टिः।

वावृत्त त्रि० वावृत-क्त। वृतवरणे।

वाश तिरश्चां शब्दे अक० आह्वाने सक० दि० आत्म० सेट्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वाश्यते अववाशिष्ट। "उद्वाश्यमानः पितरम्" भट्टिः।

वाशा स्त्री वां कामगतिं श्यति शो—क। वासके शब्दर०। स्वार्थे क ह्रस्वे अत इत्त्वम्। वाशिका तत्रार्थे शब्दच०।

वाशित न० वाश—भावे क्त। १तिरश्चां शब्दे अमरः २आह्वाने च।

वाशिता स्त्री वाश—क्त। १करिण्याम् २स्त्रीमात्रे च अमरः

वा(व)शिष्ठ न० वशि(सि)ष्ठस्येदम् अण् तेन प्रोक्तं वा अण्। वशिष्ठप्रणीते १उपपुराणभेदे २योगशास्त्रभेदे च। ३वशि(सि)ष्ठसम्बन्धिनि त्रि०। ४गोमत्यां नद्यां स्त्री हेमच० ङीप्। [मेदि०।

वाश्र न० वाश—रक्। १गृहे २चतुष्पथे च। ३दिवसे पु०

वाष्प(स्प) पु० वा-प न(सु)क् च। १ऊष्मणि २लौहे मेदि० ३चक्षुर्जले च अमरः। संज्ञायां कन्। ४मारिषशाके (नटिया) पुंस्त्री०शब्दर० वा गौ०ङीष्। वाष्पी+(स्पी)-स्वार्थे क। वाष्पि(स्पि)काप्यत्र अमरः।

"मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः। मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तहृद् गुरुः। वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तहृद् विषमाग्निजित्। रक्तमार्षो गुरुर्नातिसक्षारो मधुरः सरः। श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः" भावप्र०। [अववासत् त।

वास सुरभीकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट्। वासयति ते

वास पु० वस—निवासे आच्छादने वा आधारकर्मादौ घञ्। १गृहे २वस्त्रे ३अवस्थाने हेमच०। वास-अच्। ४वासके शब्दर०। तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि तत्र टाप्। ५सुगन्धे च। स्थानभेदेऽवस्थाननिषेधो यथा

"तस्मात् सङ्कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते। पुंसो ये नाभिनन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च। न तेषु च वसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु। ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च। तेषु साधुषु वस्तव्यं सवासः श्रेयसे मतः" मात्स्ये २८अ०। "धार्मिकैरावृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम्। न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्वृते। हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम्। मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः। अर्द्धक्रोशां नदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः। नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्त्यजग्रामसन्निधौ। न संवसेच्च पतितैर्न चण्डालैर्न पुक्कशैः। न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः" कूर्मपु० १५अ०। "धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः। पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत्" चाणक्यः

वासक पु० वास—ण्वुल्। स्वनामख्याते वृक्षे "येन तेन प्रकारेण वासकः कासनाशकः" इति वैद्यकम्

"वासकः कासहृत् स्वर्य्यः कफपित्तास्रनाशनः। तिक्तस्तुवरको हृद्यो लघुः शीतस्तृड्वर्त्तिहृत्। श्वासकासज्वरच्छर्दिमोहकुष्ठक्षयापहः" भावप्र०। २गानाङ्गविशेषे यथा "मनोहरोऽथ कन्दर्पश्चारुनन्दन एव च। चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा"। केषाञ्चिन्मते नामान्तरम्। "विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुमुद एव च। चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः" सङ्गीतदा०।

वासकसज्जा स्त्री "कुरुते मण्डनं या तु सज्जिते वासवेश्मनि। सा तु वासकसज्जा स्यात्" इत्युक्तलक्षणे नायिकाभेदे वाससज्जाप्यत्र सा० द०।

वासकर्णी स्त्री वासं देववासं कर्णयत्यत्र कर्ण—आधारे अप् गौरा० ङीष्। यज्ञशालायाम् शब्दर०।

वासगृह न० वासयोग्यं गृहम् शाक०। मध्यगृहे अमरः।

वासत पुंस्त्री० वास—अतच्। गर्दभे शब्दर०। स्त्रियां ङीष्।

वासतेयी स्त्री वसतये हिता ढक्। १रात्रौ त्रि०। २वसतियोग्ये त्रि० "वनेषु वासतेयेषु" भट्टिः। स्त्रियां ङीप्।

वासन न० वास—ल्युट्। १सुरभीकरणे २धूपने ३वारिधान्याम् ४वस्त्रे मेदि० ५वासस्थाने शब्दर० ६ज्ञाने च धरणिः वस—णिच्—ल्युट्। ७निक्षेपाधारे निक्षेपार्थं मुद्राङ्किते पात्रे च। "वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयते" नारदः। "वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं समुद्रमन्यग्रादियुक्तम्" व्य०त० रघु०। वस—णिच् भावे ल्युट्। ८क्षेपणे च।

वासना स्त्री वासि—युच्। १प्रत्याशायां २ज्ञाने मेदि० ३स्मृतिहेतौ संस्कारे जटा०। ४सुरभीकरणे च। मिथ्याज्ञानजन्ये ५संस्कारभेदे दोषशब्दार्थे। ६आलयविज्ञानानामेकसन्तानवर्त्तिनां तत्तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तौ बौद्धाः। ७गणितशास्त्रप्रसिद्धे प्रहसङ्गीकरणाद्युपयोगिनि संस्कारभेदे च।

वासन्त पुंस्त्री० वसन्तस्येदम् वसन्ते भवः वा अण्। वसन्तप्रिये १उष्ट्रे मेदि०। २कोकिले च राजनि०। स्त्रियां ङीष्। वसन्तभवे ३मलयवायौ ४मुद्गे त्रिका०। ५कृष्णमुद्गे हेमच०। ६मदनवृक्षे च शब्दर०। ७तत्कालभवे त्रि०।

स्त्रियां ङीप् सा च ८यूथ्यां ९माधवीलतायां धरणिः। १०पाटलायां विश्वः ११नवमल्लिकायां भावप्र०। “वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयास्रजित्” भावप्र०। १२वसन्तकाले कर्त्तव्यदुर्गापूजायाम्। भविष्यपु० “मीनराशिस्थिते सूर्य्ये शुक्लपक्षे नराधिप!। सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा” भविष्योत्तरे “चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये। पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याञ्च विसर्जयेत्” कालकौमुद्यां जाबालिः “चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये। पूजयेद्विविधैर्द्रव्यैर्नवद्रुकुसुमैस्तथा। नानाविधैश्च बलिभिर्मेषाद्यैर्दोषवर्जितैः। विचित्राभरणैः पार्थ! पट्टवस्त्रादिभिस्तथा। एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः। ईप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकान्नृप!” इति। अत्र निरूपपदमासशब्दसङ्केतात् भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति मीनस्थरव्यारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम्। सौररव्यारब्धत्वे कदाचित् सप्तम्यादितिथित्रयालाभात् तद्वर्षे तत्कृत्यलोपः स्यात् न चेष्टापत्तिः भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जाबालिवचने वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम्। एतद्विवृतं कालविवेके। एवं जाबालिशेषवचनपरार्द्धे पुत्रादिरूपफलश्रवणात् काम्यत्वञ्च। ततश्च काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिः। “सिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः। अशोकैरपि यः कुर्य्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम्। न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः” इति कालिकापुराणवचनात् केवलाष्टमीकल्प उक्तः। चैत्रमासमधिकृत्य “नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्द्दिनीम्। कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपान्नध्वजतर्पणैः। दमनैर्मुरपत्रैश्च विजयाख्यपदं लभेत्” इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः। व्यवस्था तु शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या। विशेषस्तत्र बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधिताया बोधनासम्भवात् इति प्राग्विवृतम्। होमादिकञ्च पूर्ववज्ज्ञेयमिति दिक्” दुर्गोत्सवविवेकः। तत्कालपूज्यत्वात् दुर्गापि वासन्तीत्युच्यते।

वासयोग पु० वासेन गन्धेन योगो यत्र (आविर) चूर्णभेदे अमरः। [पु०मेदि०।

वासर पुंन०। वस—अरण्। १दिवसे अमरः। २नागभेदे

वासव पु० वसुरेव स्वार्थेऽण् वसूनि सन्त्यस्य अण् वा। १इन्द्रे वसोरपत्यं स्त्री अण् ङीप्। २व्यासमातरि मत्स्यगन्धायाम् स्त्री हेमच०। ३धनिष्ठानक्षत्रे न० ज्यो०

वासवदत्ता स्त्री वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। १वासवदत्ताचरिताख्यापके ग्रन्थभेदे शब्द०। २इन्द्रदत्ते त्रि०। [भेदे राजनि०।

वासस् न० वस-आच्छादने असि णिच्च। १वस्त्रे अमरः २पत्र-

वासाखण्ड न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे “तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले। तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक्। चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छुद्धं तथा शतम्। द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्। कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातं सुचूर्णितम्। क्षिप्त्वा विलोडितं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी। कासश्वासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः”

वासाखण्डकुष्माण्डक न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे “पञ्चाशच्च पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमानतः। आज्यं पलशतं खण्डं वासाक्वाथाढके पचेत्। मुस्ता-धात्री-शुभाभार्गी-त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः। ऐलेयविश्व-धन्याकमरिचैश्च पलांशिकैः। पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत्। कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति”

वासागार न० वासयोग्यमगारम् शाक०। वासयोग्ये गृहे गृहमध्ये त्रिका०।

वासाघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे “वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः। प्रदाय कल्कं विपचेद् घृतं तत् सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम्”।

वासाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे “वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम्। पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च। पिप्पलीमूलमृद्वीका चन्दनोत्पलनागरैः। कल्कीकृतैश्च विपचेत् घृतं जीर्णज्वरापहम्”। [उणादि०।

वासि(सी) स्त्री वस—इञ् वा ङीप्। १कुठारभेदे (वाइस)

वासित त्रि० वास-क्त। १सुरभीकृते अमरः। वास—क्त पृषो०। २वस्त्रे न०मेदि०. ३ज्ञानमात्रे हेमच०। ४खगशब्दे विश्वः ५कारितायां ६स्त्रीमात्रे स्त्री अमरे पाठान्तरम् वा गौरा० ङीष्। ७ख्याते दवस्नेहिते च त्रि०पर्य्यायः।

वासिनी स्त्री वासोऽस्त्यस्याः इनि। शुक्लझिण्ट्याम् शब्दच०। [नक्षत्रे च उणादिको०।

वासु पु० वस—उण्। १विष्णौ त्रिका०। २विश्वरूपे ३पुनर्वसु-

वासुकि पु० वसुना शिरस्थरत्नेन कायति कै–क स एव इञ्। १सर्पराजे "भगिनी वासुकेस्तथा" मनसास्तोत्रम्।

वासुदेव पु० वसुदेवस्यापत्यम् अण्। १विष्णौ अमरः। अन्यापि तन्नामनिरुक्तिः विष्णुपु० दर्शिता यथा "सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते"। विष्णुस० भाष्ये तु द्विधा पठितयोः वासुदेवशब्दयोर्द्विधा व्युत्पत्तिर्दर्शिता तत्र प्रथम वसुदेवापत्यरूपार्थिका द्वितीया यथा "वसति वासं गच्छति वा वासुः दीव्यति क्रीडति जिगीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते मुमुक्षुभिर्वा गच्छतीति वा देवः। वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः। "छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा (मायया) सूर्य्य इवांशुभिः। सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः" "वसनात् सर्वभूतानां वासुत्वाद् देवयोनितः। वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्ववादिभिः" भा० उ०। स च चतुर्व्यूहस्य नारायणाख्यस्य परमात्मनः अंशभेदः इति वैष्णवामन्यन्ते

"एकांशेन जगत् कृत्स्नं व्याप्य नारायणः स्थितः। चतुर्द्धावस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वा। एका भगवतोमूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवाऽमला। वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला। द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसी शेषसंज्ञिता (सङ्कर्षणाख्या)। निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः। सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयाऽन्या प्रद्युम्नेति च संज्ञिता। जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्ध्रुवा। चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्त्तिर्ब्राह्मी सुसंज्ञिता। राजसी चानिरुद्धाख्या प्राद्युम्नी सृष्टिकारिका। यः स्वपित्यखिलं हत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभुः। नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गकरो हि सः। या सा नारायणतनुः प्रद्युम्नाख्या मुनीश्वराः!। तया संमोहयेद्विश्वं सदेवासुरमानुषम्। सैव सर्वजगत् सूते प्रकृतिः परिकीर्त्तिता। वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः। प्रधानं पुरुषः कालस्तत्त्वत्रयमनुत्तमम्। वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञानमुच्यते" कूर्मपु० ४८ अ०।

वासुदेवप्रियङ्करी स्त्री ६त०। १शतावर्य्याम्, राजनि०

वासुरा स्त्री वस–उरण्। १स्त्रीमात्रे २करिण्यां ३रात्रौ ४भूमौ च हेमच०।

वासू स्त्री वस–ऊ। नाट्योक्तौ बालायाम् स्त्रियाम् अमरः।

वास्तव न० वस्त्वेव अण्। सत्यभूते पदार्थे। [पदार्थे।

वास्तविक त्रि० वस्तुतो निर्वृत्तम् ठक्। स्वतःसिद्धे सत्यभूते

वास्तव्य त्रि० वसति वस-तव्य नि०। १वासकर्त्तरि, २वासयोग्ये स्थाने, ३वसतौ च न०।

वास्तु पु०न० वस-तुण्। वासयोग्यभूमौ अमरः। गृहशब्दे २६१२पृ० दृश्यम्। स्वार्थे क। स्वनामख्याते शाके राजनि०। तत्रार्थे न० भावप्र०।

वास्तूक न० वास्तु स्वार्थे क पृषो० दीर्घः। (वेतुया) १शाके भावप्र० २चिल्लीशाके स्त्री गौरा० ङीष् राजनि०। "वास्तूकं वास्तुकं च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाकराट्। तदेव तु बृहत् पत्रं रक्तं स्याद् गौडवास्तुकम्। प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमतः स्मृतम्। वास्तूकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम्। दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम्। सरं प्लीहास्रपित्तार्शःकृमिदोषत्रयापहम्" भावप्र०। [त्रि० २वासयोग्ये च।

वास्तेय त्रि० वस्तेरिदम् वस्तये हितं वा ढक्। १वस्तिसम्ब-

वास्तोष्पति पु० ६त० अलुक् समा०। १इन्द्रे, अमरः २वास्तुभूमिपतौ च। [रथे अमरः।

वास्त्र पु० वस्त्रेणावृतो रथः अण्। वस्त्रेण सम्यगावृते

वास्पेय पु० वास्पाय हितं ढक्। नागकेशरे रत्ना०।

वाह यत्ने भ्वा० आ० अक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वाहते अवावाहिष्ट।

वाह पुंस्त्री० उह्यतेऽनेन असौ वा गवादिना वा वह-घञ्। १अश्वे "वाहो भारचतुष्टयम्" इत्युक्ते २परिमाणभेदे च अमरः। ३भुजे ४वायौ पु० ५वृषे च पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां जातित्वे ङीष्। अमरः वाहद्विषादयोऽप्यत्र।

वाहद्विषत् पु० वाहाय द्वेष्टि द्विष-शतृ ६त०। महिषे

वाहन न० वाहयति वह-णिच्-ल्यु। रथादौ याने। देवभेदे वाहनभेदो यथा "विष्णुब्रह्मशिवैर्देवैर्ध्रियते सा जगन्मयी। शितप्रेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः। हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः। स्वमूर्त्त्या वाहनत्वन्तु तेषां यस्मान्न युज्यते। तस्मान्मूर्त्त्यन्तरं कृत्वा वाहनत्वं गतास्त्रयः। यस्मिन् यस्मिन् महामाया प्रीणाति सततं शिवा। तेन तेनैव रूपेण वाहनान्यभवन् त्रयः" कालिकापु० ५७अ०। देवदानवानां वाहनानि यथा। पुलस्त्य उवाच "शृणुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद!। वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः। रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महागजम्। श्वेतकर्णं महावीर्य्यं देवराजस्य वाहनम्। रौद्रौजःसम्भवं भीमं कृष्णवर्णं मनोजवम्। पौण्ड्रकं नाम माहिषं

धर्मराजस्य नारद ! । रुद्रमानससम्भूतं श्यामं जलधिसम्भवम् । शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च । रौद्रं शकटचक्राख्यं शैलाकारनरोत्तमम् । अम्बिकापादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु । एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महासने । गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्राः सुदारुणाः । श्वेतानि सौरभेयाणि वृषाण्युग्रजवानि च । रथं चन्द्रमसश्चार्द्धसहस्रहंसवाहनम् । हयोढ़ रथवाहाश्च आदित्या मुनिसत्तम ! । कुञ्जरस्थाश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः । किन्नरा भुजगारूढा हयारूढौ तथाश्विनौ । सारङ्गाधिष्ठिता ब्रह्मन् ! मरुतो घोरदर्शनाः । शुकारूढाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः । आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः । सन्नह्य निर्ययुर्हृष्टा युद्धाय सुमहौजसः" वामनपु० ६४अ० । निघण्टौ देवभेदे वाहननामभेदा उक्तास्तत्र दृश्याः ।

वाहस पु० वाहं गतिं स्यति सो-क । १अजगरे अमरः । २सुनिषण्णके (सुसनि) शाके ३परिमाणे च मेदि० ।

वाहिक पु० वह-णिच्-इक । १ढक्कायां २गोवाहे (वलदे) ३शकटादौ धर्ग्यणः । ४भारवाहके त्रि० "गौर्वाहिकः" सा० द० । [पृष्ठो० । गजकुम्भाग्याधोभागे अमरः ।

वाहित्थ न० वहतीति णिनि वाही-तस्मिन् तिष्ठति स्था-क

वाहिनी स्त्री वाहोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । १सेनायां, २हस्त्यश्वादिसंख्याभेदान्विते सैन्यभेदे अनीकिनीशब्दे १६८पृ० दृश्यम् । वहति वह-णिनि । २नद्याम् अमरः । "वाहिन्यः पार्श्वमेता न जहति भवतः" काव्यप्रकाशः ।

वाहिनीपति पु० ६त० । १सेनापतौ अमरः । २समुद्रे च शब्दच० ।

वाहीक पु० वह-ईकण् । १जर्त्तिके जातिभेदे (जाट) । २देशभेदे च हेमच० ।

"वाहीकदेशं मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् । पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः । तान् धर्मबाह्यानशुचीन् वाहीकान् परिवर्जयेत् । शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा । जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम्" भा० कर्ण० २०० अ० ।

वाह्य न० वाहं चालनमर्हति यत्, वह-ण्यद्वा । १अश्वादौ याने हेमच० । वहिर्भवः ष्यञ् टिलोपः । २वहिर्भवे त्रि० । ३एतदन्तरत्वे ओष्ठ्यादित्वमित्यन्ये ।

वाह्येन्द्रिय न० वाह्यपदार्थानां शब्दादीनां ग्रहणयोग्यमिन्द्रियम् शाक० । शब्दादिग्राहके श्रोत्रादौ इन्द्रिये ।

वाह्लि(ह्ली)क पु० । वह-लिच् स्वार्थे क । १देशभेदे भरतः । तद्देशजाते-कुङ्कुमे, २हिङ्गुनि न० मेदि० ।

वि अव्य० वा-कि । १नियोगे, २विशेषे, ३निश्चये, ४असहने, ५निग्रहे, ६हेतौ, ७अव्याप्तौ, ८ईषदर्थे, ९परिभवे, १०अवलम्बने, ११ज्ञाने मेदि० १२विशेषेण गतौ, १३आलस्ये, १४पालने च शब्दच० । १५विहगे पु० अमरः । गणरत्ने अस्यार्थभेदानुक्त्वा क्रमेणोदाहृतं यथा "वि नानावियोगातिशयभ्रंशमोहेशवाड्मूढधर्षशुन्याभरणभूषेषदर्थाभिमुख्यानवस्थाऽऽसुख्यस्थैर्यदर्शनेषु" । विचित्रं१ वियुक्तः२ विकीर्णः३ वितटा नदी४ विमनस्कः५ । विभुः६ विवदति७ विगायति८ विस्तृतः९ विभूषितः१० विलोपितः११ विमुखः१२ विभ्रान्तः१३ विदुष्टः१४ विभ्रान्तः विलोकयति१५" । [गतिसङ्ख्यापूर्यते तस्मिन् ।

विंश त्रि० विंशतेः पूरणः विंशति+ड तिलोपः । येन विं-

विंशक न० विंशतेरवयवः ड्वुन् तिलोपः । विंशतिसंख्यायाम् । विंशतिरधिका दीयतेऽस्मिन् शते आयो लाभो वृद्धिर्वा-ड्वुन् । प्रतिशतं विंशत्यधिकलाभादौ "वासद्रा विंशकं शतम्" इति याज्ञ० ।

विंशति स्त्री द्वे दशती नि० । १द्विदशकसंख्यायां, तत्सङ्ख्याते च नित्यैकव० । सङ्ख्याविशेषार्थे तु द्वि०ब०व० । द्वे विंशती स्त्रियो विंशतयः इति ।

विंशतिक त्रि० विंशतिमर्हति कन् । विंशतिसंख्यायोग्ये ।

विंशतितम त्रि० विंशतेः पूरणः तमप् । विंशशब्दार्थे स्त्रियां ङीप् । [संख्यायाम् ।

विंशिन् पु० विंशति+संख्यायां डिन् तिलोपः । विंशति-

विक न० विरुद्धं विगतं वा कं जलं सुखं वा यत्र । सद्यःप्रसूतायाः गोःक्षीरे पेयूषे शब्दच० । २विगतसुखे ३विगतजले च त्रि० । [टफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषहृत्" भावप्र० ।

विकङ्कट पु० वि+ककि—अटन् । गोक्षुरे शब्दमाला० । "विकङ्क-

विकङ्कत पु० वि+ककि अतच् । (वँइची) १वृक्षे अमरः २अतिबलायां स्त्री राजनि० ।

विकच पु० विगतः कचो यस्य । १क्षपणे बुद्धसंन्यासिनि । विशिष्टः कचो यत्र । २ध्वजे केतौ मेदि० । वि+कच-अच् । ३विकशिते अमरः । ६ब० । ४केशशून्ये त्रि०मेदि० । ५महाश्रावणिकायाम् स्त्री राजनि० ।

विकट पु० वि+कट-अच् । १विस्फोटके शब्दरत्ना० २श्वाकरुखण्डे च राजनि० । वि+कटच् । ३विशाले त्रि० मेदि० । ४विकृते त्रि० त्रिका० ५सुन्दरे त्रि० विश्वः ६दन्तुरे त्रि०

चर्मचित्रकोषः ७मायादेव्यां स्त्री त्रिकाण्डशेषः।

विकण्टक पुं०विगतः कण्टकोऽस्य। १यवासे जटा०। २शत्रुहीने त्रि०। [कर्त्तरि तृच् तत्कर्त्तरि त्रि०]

विकत्थन न० वि+कत्थ ल्युट्। आत्मश्लाघायाम् हेमच०।

विकर्त्तन पु० वि+कृत ल्यु। १सूर्ये २अर्कवृक्षे च अमरः।

विकार पुं०वि+कृ-अच्। १रोगे शब्दच०। २सारस्वतदेशे हेमच०

विकर्मस्थ पु० त्रि० विकर्मणि निन्दिताचारे तिष्ठति स्था-क। कुत्सिताचाररते विष्णु पु०।

विकर्ष पु० वि+कृष कर्मणि घञ्। शरे बाणे त्रिका०।

विकल त्रि० विगता कला यस्य। १विह्वले, २स्वभावहीने त्रिका० ३कलाहीने च। ४ऋतुमत्यां स्त्रियां स्त्री रत्नमा० वा ङीप्। विभक्ता कला यया प्रा०स०ब०। ५कलाषष्टिभागे स्त्री "विकलानां कला षष्ट्या" ज्यो०त०। [धिकाङ्क्ष अमरः।

विकलाङ्ग त्रि० स्वभावहीनमङ्गमस्य। स्वभावतो न्यूना·

विकल्प पु० विभिन्नः कल्पः। १भ्रान्तिज्ञाने २कल्पने मेदि० ३विविधकल्पने ४संशयारोपणे, ५पक्षतः प्राप्तौ च। विकल्पश्च द्विविधः व्यवस्थितः ऐच्छिकश्च। सोऽप्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः तथा च भविष्ये "स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति"। इच्छाविकल्पेऽष्टदोषाः यथा "प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना। प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमष्टदोषता"। व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत" इति श्रूयते। तत्र व्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः। अप्रतीतयवाप्रामाण्यपरिकल्पनम्। इदन्तु पूर्वस्मात् पृथक् वाक्यम् अन्यथा यवतन्त्रेऽपि यागसिद्धिः स्यात्। अतएव विकल्पे न उभयम् प्रामाण्यं इत्युक्तम्। प्रयोगान्तरे यवे उपादीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृतयवाप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः। एवं व्रीहावपि चत्वारः इत्यष्टौ दोषा इच्छाविकल्पे। तथा चोक्तम्। "एवमेवाष्टदोषाश्च यद् व्रीहियवयाक्ययोः। विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते" इति। विविधं कल्प्यते इति विकल्पः। तस्मादष्टदोषभिया उपोष्ये द्वे तिथी इत्यत्र न इच्छाविकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्पः" ति० त० रघु०। पातञ्जलोक्ते चित्तवृत्तिभेदे यथा "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" सू०। "स न प्रमाणोपारोही न विपर्ययोपारोही वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते। तद् यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति यदा चितिरेव पुरुषः तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशे वृत्तिः यथा चैत्रस्य गौरिति। तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मो निष्क्रियः पुरुषः। तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते। तथानुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः तस्माद्विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति। भा० "ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदागमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्ययः स्यादित्यत" आह। स नेति। न प्रमाणविपर्ययान्तर्गतः कस्मात् यतो वस्तुशून्यत्वेपीति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधयति। शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति विपर्ययान्तर्गतिम्"। तदुक्तं भवति क्वचिदभेदे भेदमारोपयति क्वचित् पुनर्भिन्नानामभेदं ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात् तदाभासो विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्ययो व्यवहाराविसंवादादिति। शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह तद् यथेति। किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यते, नाभेदे विशेष्यविशेषणभावो न हि गवा गौर्विशेष्यते, किन्तु भिन्नेन चैत्रेणेत्याह। भवति च व्यपदेशे वृत्तिः। व्यपदेश्यव्यपदेशकयोर्भावो व्यपदेशो विशेषणविशेष्यभाव इति यावत् तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य, यथा चैत्रस्य गौरिति। शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तरं समुच्चिनोति तथेति। प्रतिषिद्धवस्तुनः पृथिव्यादेः धर्मः परिस्पन्दो यस्य स तथोक्तः कोऽसौ निष्क्रियः पुरुषः। न खलु साङ्ख्यीये राद्धान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तुधर्मो येन पुरुषो विशेष्येतेत्यर्थः। क्वचित्तु पाठः प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा इति तत्रार्थः प्रतिषेधमात्रम् प्रतिषिद्धाभावो न वस्तुधर्माणां तद्व्यतिरेका भावाभावयोरस्य स्यादपि च तथा प्रतीतिरिति। लौकिकमुदाहरणमाह तिष्ठति बाण इति। भवति निवृत्तिरपि पूर्वापरीभूतया पाकादिक्रियेव स्थानक्रियया व्याप्तया बाणस्य व्यपदेश इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते। गतिनिवृत्तिरेव तावत् कल्पिता तस्याः अभावरूपत्वम्। तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो आरोपणपरम्परेत्यर्थः। अभावः कल्पितो भाव इव व्याप्त्य भूत एव च सर्वपुरुषेषु गम्यते न पुरुषात् व्यतिरिक्तो धर्मः कश्चिदित्युदाहरणान्तरमाह। तथानुत्पत्तिधर्मेति। प्रमाणविपर्ययाभ्यामन्या न विकल्पवृत्तिरिति ... सूत्रकारः प्रतिपेदिरे तदुपदिशन्नाहोदाहरणत्रयम्" (वै०।

७ज्ञाने प्रकारताख्यविषयताभेदे यथा सविकल्पकं सप्रकारताकं ज्ञानम् । निर्विकल्पकं निष्प्रकारताकं ज्ञानमित्यादि दर्शनिकाः तस्य क्वचित् सत्त्वं क्वचिदसत्त्वम् । यथा "साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पात्" गौ० सू० इत्यौ दृश्यम् ।

विकल्पसम पु० गौ० उक्ते जात्युत्तरभेदे । स च कस्यचित् धर्मस्य क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वाविशेषात् प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनरूपः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनात् गुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनात् अनित्यत्वस्य मूर्त्तत्वव्यभिचारदर्शनात् धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदिति" इत्तिः । वा०भाष्ये तु "साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं प्रसजतो विकल्पसमः । यथा क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद् गुरु यथा लोष्टः किञ्चिद् लघु यथा वायुः। एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः। किञ्चिदक्रियं यथात्मा । विशेषो वा वाच्यः" इत्युक्तम् ।

विकस्व(स्व)र त्रि० वि+कश(स)-वरच् ।१प्रकाशशीले अमरः २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि० ।

विकषा(सा) स्त्री विशेषेण कष्यतेऽसौ कष(सा) घञर्थे क । १मञ्जिष्ठायाम् अमरः । २मांसरोहिण्यां राजनि० ।

विक(शि)सित त्रि० वि+कश(स)-क्त । प्रकाशयुक्ते ।

विकार पु० वि+कृ-घञ् । प्रकृतेरन्यरूपे परिणामे ।

"विकारस्य यदात्मकं द्रव्यं मृदा सुवर्णं वा तस्यात्मनोऽन्वये पूर्वो व्यूहो निवर्त्तते व्यूहान्तरं चोपजायते । तं विकारमाचक्ष्महे" वा० भा० २।२।४६ सूत्रे उक्तः । स्वरूपत्यागेन रूपान्तरापत्तिरूपः । स्वरूपस्य विनाशे अविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वरूपः यथा दुग्धादेर्दध्यारम्भकत्वम् वीजादेरङ्कुरारम्भकत्वरूपो वा" गौ०सू०इत्तावुक्तो वा । स्वरूपनाशोऽपि विकारो भावविकारशब्दे दृश्यः । काष्ठादेरवयवनाशेन तस्योत्पादनात् तस्यापि काष्ठविकार एव कर्मत्वशब्दे विकार्य्यनिरूपणे दृश्यम् ।

विकार्य्य त्रि० वि+कृ-ण्यत् । १विकारजन्ये द्रव्ये व्याकरणोक्ते कर्मभेदे कर्मत्वशब्दे १७३१ पृ० दृश्यम् ।

विकाल पु० विरुद्धः दैवपैत्रादिकर्मानर्हः कालः । १राक्षसीनामकवेलायाम् २दिवसान्त्यकाले त्रिका० ।

विकालिका स्त्री विगतः कालोऽनया कप् अत-इत्त्वम् । कालज्ञापके घटीयन्त्रभेदे (तामी) ताम्र्यां त्रिका० ।

विकाश न० विरुद्धः काशः । १रहसि २विशिष्टे काशे प्रकाशे च अमरः । [अमरः ।

विकाशिन् त्रि० वि+काश-णिनि । प्रकाशशीले विकस्वरे

विकिर पुंस्त्री० वि+कॄ-क । १विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २कूपे त्रिका० । विकीर्य्यते यज्ञार्थे क । ३वह्नोपशान्तये उत्क्षिप्तसर्षपादौ "लाजचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वाङ्कुराक्षताः । विकिरा इति सन्दिष्टा सर्वविघ्नौघनाशनाः" तन्त्रसा० । ४अग्निदग्धादीनां पितृनिर्वपणे "असंस्कृतप्रमीतानां योगिनां कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः" श्रा० त० ।

"पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते" श्रा०त० ।

विकिरण न० वि+कॄ-ल्युट् नि० इत् रपरत्वम् । १क्षेपणे २हिंसने, ३ज्ञाने च । ४अर्कवृक्षे पु०अमर । ६स०,५किरणशून्ये त्रि० ।

विकीर्ण त्रि० वि+कॄ-क्त । विक्षिप्ते ।

विकुर्वाण त्रि० वि+कृ शानच् । हर्षहेतुना जातरोमहर्षादौ अमरः । २विकृतिप्राप्ते च । [११ अ० ।

विकुक्षि पु० सूर्य्यवंश्ये इक्ष्वाकुराजपुत्रे नृपभेदे हरिवं० ।

विकुस्र पु० वि+कुस-रक् । चन्द्रे उणादिकोषः ।

विकूणिका स्त्री वि+कूण-ण्वुल् स्वार्थे क अत इत्वम् । नासायां हेमच० ।

विकृत त्रि० वि+कृ-क्त । १बीभत्से २अविनीकृते, ३रोगयुक्ते ४विकारयुते ।

"स्नेहान्नेत्रादिभिर्यत्र नोच्यते स्वं विवक्षितम् । व्यज्यते चेष्टयैवेदं विकृतं तद्विदुर्बुधाः" उज्ज्वलमण्युक्ते ५भावभेदे न० प्रभवादिषु ६चतुर्विंशवर्षे पु० प्रभवादिशब्दे ४४७४पृ० तदानयनं दृश्यम् । "सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते । शिरोवक्षोऽक्षिरोगाश्च प्राप्नुवन्ति विकृते जनाः" ज्यो०त० । शुकवर्षशब्दे २६१२ पृ० दृश्यम् । [क्तिच् नित्यं ङीप् । २रोगे, ३विक्षे हेमच०

विकृति स्त्री वि+कृ क्तिन् वा । १विकारशब्दार्थे अमरः ।

विकेशी स्त्री विगतः केशो यस्याः ङीष् ।१केशशून्यायां स्त्रियां २पटाकृतौ च धरणिः । ३महीरूपस्य शिवस्य पत्न्याम् "क्षमा जलं सखो वह्निर्वायुराकाश एव च । दीक्षितो ब्राह्मणः सोमः इत्येतास्तनवः क्रमात् । सुवर्चला तथैवोषा विकेशी चापरा शिवा । स्वाहा दिक्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् । क्षम्यादीनामिमाः पत्न्यो नस्त्रद्युवीमिः सह" मार्क० पु० ।

विक्रोक पु० इक्ष्वाकुरपुत्रभेदे कल्कि० २१ अध्याये दृश्यम् ।

विक्क पु० विक्कयति वि+कण-ड । करिशावके त्रिका० ।

विक्रम पु० विशेषेण क्रामति वि+क्रम-अच् । १वि-विक्रमे. २विष्णौ, "मेधावी विक्रमः क्रमः" विष्णुस० । ३विक्रमादित्यनृपे "रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्विदाभरणम् । भावे घञ् । ४क्रमणे मेदि० । करणे घञ् । ५चरणे, त्रिविक्रमः । ६शौर्यातिशये, ७सामर्थ्ये च राजनि० । षष्टिवर्षमध्ये "लवणं मधु गन्धश्च महार्घं विक्रमे प्रिये !" इत्युक्तलक्षणे वत्सर-भेदे मेदि० । प्रभवादिशब्दे ४४७४ पृ० दृश्यम् ।

विक्रमादित्य पु० विक्रमेणादित्य इव । स्वनामख्याते नृपभेदे विक्रमार्कोऽप्यत्र "नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितितले श्रीविक्रमार्कोपमः" मिता० ।

विक्रमिन् पु० वि+क्रम-णिनि । १सिंहे, राजनि० २विष्णौ विष्णु स० । ३विक्रमयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

विक्रय पु० वि+क्री-अच् । मूल्यग्रहणेन परस्वत्वापादके व्यापारे अमरः ।

विक्रये विहिताविहितनक्षत्राणि यथा "यमाहिशक्राग्निकृताग्निपूर्वा नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः । पौष्णाश्विचित्राशतविन्दुवाताः क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः" । ज्योतिःसारः । क्रयविक्रयनिर्णयो यथा "मूल्यं दास्यामीति नियमं कृत्वा ग्रहणादपि क्रयसिद्धिः । तथाच विवादचिन्तामणौ कात्यायनः "पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" । अतएव वृहस्पतिः "गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" । क्रयविक्रये समयविशेषाभ्यन्तरे पश्चात्तापादसिद्धिः । यथाह मनुः "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहे तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" । एतद्याज्ञवल्क्योक्तेतरपरम् । यथा याज्ञवल्क्यः "दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् । वीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणं । अत्र वृहस्पतिः "अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्" । अतस्तद्द्रव्यपरीक्षणकालात् । कात्यायनः "अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् । क्रेता तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु" । काले प्रागुक्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षिते तु वृहस्पतिः "परीक्षेत स्वयं पण्यं अन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्" । अत्र विशेषयति नारदः "क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् । द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्" । आहरेत् दद्यात् विक्रेत्रे इति शेषः । द्विगुणं त्रिंशांशस्य । याज्ञवल्क्यः "राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते । हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः" । नारदः "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः । दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी । स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" प्राय० त० । "न्यासं कृत्वा परत्राधिं कृत्वा वाधिं करोति च । विक्रयं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा" । न्यासं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं सम्बन्धसकत्वात् दानं लक्षयति तत्र परा क्रिया सिद्धेत्यर्थः । एवञ्च विक्रेतृदात्रोर्मरणादिना आध्यनुद्धारे विक्रयदाने तत्कर्त्तृतुल्यस्वत्वजननात् तत्र तत्क्रेतृप्रतिग्रहीतृभ्यामाध्युद्धारः कार्य्यः इति । न च "स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नैकः कुर्य्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना । विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानबन्धकविक्रयानधिकारः इति वाच्यं यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवात्राप्यविशेषात् वचनञ्च स्वामित्वेन दुष्टत्वपुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मज्ञापनार्थनिषेधकं न तु विक्रयाद्यनिष्पत्त्यर्थमिति" दायभागः । एवञ्च "स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया" इति स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं "भूमिं यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसादर्शनाच्च विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रय इति" विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु स्थावरविक्रयनिषेधः अविभक्तस्थावरविषयः । तत्रापि यदि विक्रयं विना अवस्थितिर्न भवति तदा विक्रयः कर्त्तव्यः । पूर्वपुरुषार्जितनष्टोद्धारे विशेषयति मिताक्षरायाम् "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः" इ-

ण्यादि। अथापवादमाह "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः" दायतत्त्वे रघु०। द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा स्मृतिः "विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यस्य च भक्षणम्। कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात्। कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च। वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्" कालिकापु०। "विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक्। मधु चर्म सुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्" मनुः। "सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च। त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्। अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च। यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः" प्रायश्चि० त०। "गवां विक्रयकारी च गवां गोष्ठे कृमिर्भवेत्" इति यमवचनम्। "गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः। तड़ागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः। व्रात्याध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः" मनुः।

विक्रयानुशय पु० विक्रयस्यानुशयः पश्चात्तापः। विक्रीतपदार्थस्य परावृत्तिफलके १अनुतापे तन्निमित्ते २विवादभेदे

विक्रयिक पु० विक्रयः अस्त्यस्य ठन्। विक्रेतरि अमरः।

विक्रयिन् त्रि० वि+क्री-ताच्छील्ये इनि। विक्रयशीले शब्दच०। स्त्रियां ङीप्। [भावे क्त। १विक्रमे।

विक्रान्त पु० वि+क्रम-क्त। १सिंहे राजनि० २शूरे च अमरः।

विक्रिया स्त्री वि+कृ-भावे श। १विकारे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा परिणामे।

विक्रीयासम्प्रदान न० विक्रीय न सम्प्रदानं क्रेत्रे यत्र। अष्टादशविवादान्तर्गते विवादविशेषे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते। विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते इति" तत्र विक्रेयद्रव्यस्य द्वैविध्यषड्विधत्वे क्रमेणाह स एव "लोकेऽस्मिन् द्विविधम्पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा। षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः। गणितन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति"। दानं विक्रयः आदानं क्रयः। गणयित्वा यस्य क्रयः तद्गणितम्। गणितं संख्येयं क्रमुकफलादिकम् एवं तुलिमादिकं तुलिमन्तुलाधृतं हेमचन्दनादिकम्। मेयं व्रीह्यादिकम् क्रियया वाहनदोहनादिरूपया युक्तमिति शेषः। रूपतः रूपेण युक्तं वस्तु पण्याङ्गनादि। श्रिया दीप्त्या युक्तं पद्मरागादिकम्। यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्रेत्रे विक्रीतं वस्तु न ददाति तदा यत्कर्त्तव्यं तदाह स एव "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यो न प्रयच्छति। स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति" यो गृहीतमूल्यो विक्रेता अजातानुशयाय क्रेत्रे प्रार्थयमानाय नार्पयति तच्च पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेण सहितमसौ दाप्यः। यदा तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितम् इत्यर्थः। विक्रयानन्तरं जात उपभोगोऽत्र क्षयः क्रियाफलं दोहनादिक्रियाफलं क्षीरादिकम्। इदञ्च क्रयकालापेक्षया अर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम्। मूल्यह्रासे त्वन्यथाभिधानात्। तथा च स एव "अर्घश्चेदपचीयेत सोदयम्पण्यमावहेदिति"। अर्वाक् चेदपचीयेतेति वस्तुतरो पाठः। अर्वाक् विक्रीतस्य क्रेत्रे समर्पणात् पूर्वं अपचीयेत हीनमूल्यं भवेत्सोदयम्पण्यमावहेत्। विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावता मूल्येनार्पणसमये मूल्यह्रासवशाद्यावदुपचयसहितं लभ्यते तावद्दद्यादित्यर्थः। यदा तु मूल्यसाम्यं तदा पण्योपचयरूपलाभसम्भवात् "निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानमदत्तश्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति" वचनोक्तं वृद्धिसहितम्पण्यं दाप्यः। अतएव याज्ञवल्क्यः "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति। सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं वा दिगागते" इति। गृहीतमूल्यम्पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थ्यमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं तत्कालान्तरे अल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः। यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावता मूल्येन लभ्यं यावत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीतस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं दापनीयः वचनद्वयस्यार्थः। चतुर्थस्य तु यो देशान्तरात् क्रयार्थमागत्य क्रीणाति तस्मै देशान्तरे तत्पण्य विक्रये यो लाभस्तेन सहितं तत्पण्यं दापनीय इत्यर्थः। देशान्तरलाभसहितपण्यदानञ्च केवलमादातृसाध्य एव किन्तु मूल्यस्य वृद्धौ क्षयेऽपीत्याह नारदः "स्थायिनामेष नियमोदिग्लाभं दिग्विचारिणामिति"।

स्थायिनां विक्रेतृदेशस्थायिनाम् एष नियमः स्थावरस्य तथं दाप्य इत्यादिवचनोक्तो नियम इत्यर्थः। विष्णुर्विक्रेतुर्दण्डमप्याह "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्य सोदयं दाप्यो राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः" इति। एतच्चानुशयरहिततत्प्रविक्रेतृविषयमिति मदनरत्ने। यस्तु विक्रीयानुशयवशान्नार्पयति यश्च क्रीत्वाऽनुशयवशान्न गृह्णाति तौ प्रत्याह कात्यायनः "क्रीत्वा प्राप्तान्न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम्। स मूल्याद्दशभागन्तु दत्त्वा स्वन्द्रव्यमाप्नुयात्"। अप्राप्तेऽथ क्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत्। एष धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो नास्तीति"। अदूषितं जलादिनेति शेषः। दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः कालोऽल्पक्रियाकालस्तस्मिन्नप्राप्ते सति अग्रहणेऽदाने वा कृते सति न दशमभागं प्रदापयेत् किन्तु तमदत्त्वैव स्वीयं द्रव्यं प्राप्नुयादिति। एष धर्मो दशाहात्प्राग्वेदितव्यः तत ऊर्द्ध्वमनुशयो न कर्त्तव्यः। विक्रीयासम्प्रयच्छतो यद्विक्रीतं पण्यं विक्रेतुः पार्श्वे स्थितं तस्य यदि नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः "राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते। हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः" इति। अत्र याचितस्येति विशेषणोपादानात् याचनाभावे न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थाद्गम्यते। नारदोऽपि "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा। विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः" इति। यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतृहानिस्तथा दीयमानं पण्यमगृह्णतः क्रेतुरपीत्याह स एव "दीयमानन्न गृह्णाति क्रीतम्पण्यञ्च यः क्रयी। स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" इति। अप्रयच्छतः विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः। क्रेतुर्दोषाभिधानस्य फलं पण्यस्य मूल्यं क्रेत्रे विक्रेता न प्रत्यर्पणीयमिति। दीयमानन्न गृह्णातीति वदता दीयमानग्रहणे न मूल्यहानिरिति दर्शितम्। क्रयानन्तरं क्रेता न याचितं विक्रेता च न समर्पितं जातश्चौराद्युपद्रवस्तत्र द्वयोः समा हानिः। क्रेतृविक्रेत्रोरुभयोरपि याचनार्पणशैथिल्येन सापराधत्वादित्युक्तं देवणभट्टैः स्मृतिचन्द्रिकायाम्। याज्ञवल्क्योऽपि "हानिश्चेत् क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेदिति" क्रेतृदोषः दीयमानस्याग्रहणम्। यत्र पुनर्जातानुशयः क्रेता विक्रेता दीयमानन्न गृह्णाति तत्राप्याह नारदः "दीयमानन्न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रयी। विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराप्नुयादिति"। क्रयी जातानुशय इति शेषः। याज्ञवल्क्योऽपि "विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्य्यगृह्णतीति"। यस्त्वदुष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यश्चान्यहस्ते विक्रीतं तत्क्रेत्रनुशयाभाव एवान्यत्र विक्रीणीते तयोः समानो दण्ड इत्याह नारदः "निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति। स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु। तथान्यहस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति। द्रव्यन्तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव त्विति"। याज्ञवल्क्योऽपि "अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि। विक्रीणीते दमस्तस्य मूल्यात्तु द्विगुणो भवेदिति" बुद्धिपूर्वविषयमेतत्। "ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीते विचक्षणः। तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथेति" बृहस्पतिनोक्तत्वात्। अबुद्धिपूर्वकविक्रये तु क्रयपरावर्त्तनमेव। अन्यत्रापि विषयविशेषे परावर्त्तनमाह बृहस्पतिः "मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा। अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यन्तस्य पुनर्भवेदिति"। एतत्सर्वं दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम्। अत एव नारदः। "दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्त्तितः" इति। यत्र पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि स एवाह "अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरविक्रयः" इति। अदत्तमूल्ये तु पण्ये वाङ्मात्रेण क्रये कृते न परावर्त्तनीयमित्येवमादिसमयाभावे सति प्रवृत्तौ निवृत्तौ न कश्चिद्दोष इत्यर्थः। यत्र पुनर्वाङ्मात्रक्रयपरिहारार्थं विक्रेतृहस्ते क्रेता किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र क्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह व्यासः "सत्यङ्कारं च यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते। पण्यं भवेन्निसृष्टन्तद्दीयमानमगृह्णतः" इति। निसृष्टं भवेत् उत्सृष्टं भवेदित्यर्थः। अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यङ्कारद्रव्योत्सर्गोऽभिमतः। अन्यथा वाङ्मात्रक्रयकर्त्तृतुल्यत्वेन विक्रेतुः सत्यङ्कारद्रव्यग्राहकत्वकृतमन्यत्र विक्रयणाद्यपराधनिमित्तकं सत्यङ्कारद्रव्यस्य द्वैगुण्येन प्रतिदानं न स्यात्। तत्रापि विक्रीतमविक्रेयमित्यनुसन्धेयम्। अस्मिन्नेव विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह याज्ञवल्क्यः "सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेदिति" सत्यङ्कारः सत्यापनं कृतस्य क्रयस्य सत्यताकरणमिति यावत्। "क्लीबे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम्" इत्यमरः

कोषाभिधानात् । सत्यङ्काराय कृतं समर्पितं सत्यङ्कारकृतं क्रय्यं सत्यं कर्त्तुं यद्विक्रेतृहस्ते कृतमित्यर्थः" ।

विक्रेय त्रि॰ वि+क्री-यत् । विक्रयणीये पदार्थे । [२व्याकुलत्वे

विक्लव त्रि॰ वि+क्लु-अच् । १व्याकुलभूते अमरः । भावे अप्

विक्लित्ति स्त्री वि+क्लिद-क्तिन् । जलतेजःसंयोगाभ्यामवयवशैथिल्ये पूर्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरशिथिलसंयोगापत्तौ ।

विक्लिन्न त्रि॰ वि+क्लिद-क्त । १आर्द्रे २शीर्णे ३जीर्णे च मेदि॰ । ४विक्लेदयुक्ते । [शब्दे च वैद्यकम् ।

विक्षाव पु॰ वि+क्षु घञ् । १शब्दे अमरः । २कासादिरोगकृत-

विक्षिप्त त्रि॰ वि+क्षिप-क्त । १विशेषेण क्षिप्ते २योगशास्त्रोक्ते चित्तस्य भूमिभेदे न॰ । यथोक्तं पातञ्जलभाष्यविवरणयोः "क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः । तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते" भा॰ । "क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणम् अत्यन्तमस्थिरं, मूढन्तु तमःसमुद्रेकान्निद्रावृत्तिमत् । विक्षिप्तं क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तं विशेषोऽस्य स्थेमबहुलस्य कादाचित्कः स्थेमा सा चास्य स्थेमबहुलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्यमाणव्याधिस्त्यानाद्यन्तरायजनिता वा" विव॰ ।

विक्षीर पु॰ विशिष्टं विगतं वा क्षीरमस्य । १अर्कवृक्षे राजनि॰ २विगतक्षीरे त्रि॰ ।

विक्षेप पु॰ वि+क्षिप-घञ् । १त्यागे २प्रेरणे ३दूरीकरणे च । "चित्तस्य विक्षेपा नवविधाः पात॰ सूत्रभाष्ययोर्दर्शितास्ते च चित्तविक्षेपशब्दे २८४१पृ॰ अन्तरायशब्दे च दृश्याः । वेदान्तसिद्धचित्तविक्षेपाः २०० पृ॰ उक्ताः ।
विमण्डले यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्ताद् यत् तिर्य्यगन्तरं स विक्षेपः" सि॰शि॰ उक्ते ४शरे च ।
"भूषाणामर्द्धरचना वृथा विभ्रमवेक्षणम् । रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके" सा॰ द॰ उक्ते स्त्रीणां ५सत्त्वजालङ्कारभेदे ।
६कथाविच्छेदरूपे निग्रहस्थानभेदे "कार्य्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः" गौ॰सू॰ "यत्र कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति । इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्नवसिते कथयिष्यामि इति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम् ।
एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रतिपद्यते इति" वा॰भा॰ । "असम्भवत्कालान्तरकत्वेनारोपितं कार्य्यं व्यासङ्गमुद्भाव्य कथाविच्छेदस्तथा" वृत्तिः ।

विक्षेपशक्ति स्त्री विक्षेपस्य जनिका शक्तिः । वेदान्तोक्ते अविद्याशक्तिभेदे ।
"विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्जौ स्वशक्त्या सर्पादिकमुद्भावयति एवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि स्वशक्त्या आकाशादिप्रपञ्चमुद्भावयति तादृशं सामर्थ्यम् । तदुक्तम् "विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेदिति" । वेदान्तसा॰ ।

विख त्रि॰ विगता नासिका यस्य खादेशः । गतनासिके । अमरः । ख्यादेशः । विख्योऽप्यत्र त्रिका॰ ।

विखुर पु स्त्री॰ १राक्षसे त्रिका॰ स्त्रियां ङीष् । २चौरे संक्षिप्त॰

विख्यात विशेषेण ख्यातः प्रसिद्धः वि+ख्या-क्त । प्रसिद्धे

विगणन न॰ विशेषेण गणनम् गण ल्युट् । ऋणशोधनार्थे सङ्ख्यागणने ।

विगत त्रि॰ वि+गम-क्त । १प्रभारहिते अमरः । २विशेषगते शब्द॰ ३अपगते च हेमच॰ । ६त॰ । ४अवगतौ न॰ । "विगतं विगतम्" भट्टिः । [स्त्रायां स्त्रियाम् शब्दरत्ना॰ ।

विगतार्त्तवा स्त्री विगतमार्त्तवं रजो यस्याः । गतरज-

विगन्धक पु॰ विरुद्धः गन्धोऽस्य कप् । १इङ्गुदीवृक्षे राजनि॰ २हपुषायां स्त्री॰ टापि अत इत्त्वम् ।

विगम पु॰ वि+गम घञ् । १नाशे, २अपाये च ।

विगर्हण न॰ वि+गर्ह-ल्युट् । निन्दने ।

विगर्हित त्रि॰ वि+गर्ह-क्त । १निन्दिते २निषिद्धे च । भावे-क्त । ३निन्दायाम् न॰ ।

विगाढ़ त्रि॰ वि+गाह-क्त । १स्नाते, २कृतावगाहने च ।

विगान न॰ वि+गै-ल्युट् । निन्दायाम् हेमच॰ ।

विगीत त्रि॰ वि+गै-क्त । निन्दिते ।

विगीति स्त्री वि+गै-क्तिन् । निन्दायाम् ।

विगुण त्रि॰ विरुद्धो गुणोऽस्य । गुणरहिते ।

विगूढ़ त्रि॰ वि+गुह-क्त । १गर्हिते, २गुप्ते च मेदि॰ ।

विगृहीत त्रि॰ वि+ग्रह-क्त । १गृहीते, व्याकरणोक्ते विग्रहवाक्यस्थे २पदे च ।

विग्र त्रि॰ विगता नासिकाऽस्य ग्रादेशः । विगतनासिके अमरः

विग्रह पु॰ वि+ग्रह-अच् । १देहे, २विस्तारे, ३युद्धे पुं न॰ अमरः । ४समासादिवृत्तिसमानार्थकवाक्यभेदे, ५विभागे च "अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः" हरि॰ ।

विघटिका स्त्री विभक्ता घटिका यया प्रा॰ब॰ । घटिकाषष्ठिभागे पलात्मके काले राजनि॰ । वि+घट-ण्वुल् । २वियोजके त्रि॰

विघटित त्रि॰ वि+घट-क्त । १वियोजिते २विशेषेण रचिते च ।

विघट्टित त्रि॰ वि+घट्ट-क्त । १चालिते २वियोजिते च ।

विघस पु॰ वि+अद-घञ् । भोजनशेषे मेदि॰ २आहारे च शब्दच॰ । ३सिक्थके न॰ राजनि॰ । ४दैवपैत्रदत्तशेषे

विघसाशिन् त्रि॰ विघसं देवतादिदत्तावशेषमश्नाति अश-णिनि । दैवपैत्रकार्य्यानन्तरं तदवशिष्टभोजिनि ।

विघात पु॰ वि+हन-क्त । १व्याघाते २आघाते च ।

विघातिन् त्रि॰ वि+हन-णिनि । १निवारके । २नाशके, ३नाशप्रतियोगिनि च "नित्यश्चायं वल्गुनिमित्तो विघाती" इति व्याकरणका॰ । ण्वुल् । विघातकोऽप्यत्र ।

विघ्न पु॰ वि+हन-क । १व्याघातके अन्तराये अमरः । २कणपाकफलायां शब्दच॰ । [गणेशे शब्दर॰ ।

विघ्ननायक पु॰ विघ्नानामुत्पत्त्यनुत्पत्त्योः नायकः । विघ्नेशे

विघ्नकारिन् त्रि॰ विघ्नं करोति कृ-णिनि । १घोरदर्शने २विघातके च मेदि॰ । स्त्रियां ङीप् । [ऽप्यत्र ।

विघ्ननाशक पु॰६त॰। गणेशे शब्दच॰ ल्यु । विघ्ननाशनादयो-

विघ्नराज पु॰ विघ्ने राजते राज-अच् । गणेशे अमरः । ६त॰ । विघ्नेशादयोऽप्यत्र ।

विघ्नहारिन् पु॰विघ्नं हरति हृ-णिनि । गणेशे त्रिका॰ ।

विघ्नित त्रि॰ विघ्नो जातोऽस्य इतच् । जातविघ्ने ।

विघ्नेशानकान्ता स्त्री ६त॰ । श्वेतदूर्वायाम् राजनि॰ ।

विच पृथक्करणे रु॰ जु॰ वा उ॰ सक॰ अनिट् । विनक्ति विवेक्ति विङ्क्ते विविक्ते । इरित् अविचत् अवैक्षीत् ।

विचकिल पु॰ विच+क किल-क कर्म॰ । १मदनवृक्षे । २मल्लीभेदे मेदि॰ । [२नागदन्त्यां स्त्री राजनि॰ टाप् ।

विचक्षण पु॰ वि+चक्ष-ल्यु न ख्यादेशः । १पण्डिते अमरः

विचक्षुस् त्रि॰ वि+चक्ष-उसि न ख्यादेशः । १विमनस्के त्रिका॰। विगतं चक्षुर्यस्य ।२नेत्रशून्ये त्रि॰। [चयने च ।

विचयन न॰वि+चि-ल्युट् । १अन्वेषणे शब्दच॰ । २पुष्पादि-

विचर्चिका स्त्री वि+चर्च-ण्वुल् । पामनि रोगभेदे अमरः । सा च क्षुद्रकुष्ठविशेषः । "एकं कुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम् । ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका । विपादिकाभिधा सैव पामा कच्छुस्ततः परा ।ततो दद्रुश्च विस्फोटः किटिभञ्च ततः परम् । ततश्चालसकं प्रोक्तं शतारुश्च ततः परम् । क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः । सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका"पिडका क्षुद्रपिडका । "राज्यते त्वक् खरा रुक्षा-जान्वोर्या विचर्चिका । पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्चिका" । "केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां भिन्ना-माहुः" भावप्र॰ । कुष्ठशब्दे २१५४पृ॰ दृश्यम् ।

विचार पु॰ वि+चर-घञ् । १तत्त्वनिर्णये सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमाणेन तत्त्वपरीक्षायां २तदनुगुणे वाक्यस्तोमे च । "विपरीतोद्भावकपरविजिगीषया न्यायप्रयोग इति" केचित् प्राहुः । यथा पदार्थानुमानस्थले पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादि । अत्र च पर्वते वह्नौ साधनीये प्रतिवादिना च पर्वतो न वह्निमानित्यादि विपरीतवाक्ये प्रयुक्ते मध्यस्थस्य संशयो जन्यते । तन्निरस्त्यर्थं वादिना पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञादिघटितवाक्यप्रयोगरूपः विचारः क्रियते इति ।४विगतश्चारो यस्मात् प्रा॰ब॰। चारशून्ये च "विचारदृक्चारदृशप्यवर्त्तत" ।

विचारण न॰ वि+चर-णिच्-ल्युट् । १विचारे शब्दर॰ । युच् । तत्रैव स्त्री अमरः । २मीमांसाशास्त्रे हेमच॰

विचारित त्रि॰ विचारो जातोऽस्य इतच् । कृतविचारे ।

विचाल त्रि॰ वि+चल-कर्त्तरि ण । १अभ्यन्तरे २अन्तराले-हेमच॰ । वि+चल-णिच् भावे अच् । ३अन्यथा स्थितस्य वस्तुनो विशेषरूपतापादने "अधिकरणविचाले च"पा॰ "द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु" सि॰कौ॰ । [ङीप् ।

विचि(ची) पुं स्त्री विच-इक् । तरङ्गे भरतः । स्त्रीत्वपक्षे वा

विचिकित्सा स्त्री वि+कित स्वार्थे सन् अ । सन्देहे अमरः ।

विचित्र न॰ विशेषेण चित्रम् । १कर्बुरवर्णे । २तद्वति त्रि॰ शब्दच॰ ३आश्चर्य्ये त्रि॰ । ४मृगेर्वारौ स्त्री राजनि॰ । ५अर्थालङ्कारभेदे न॰ अलङ्कारशब्दे ४०२ पृ॰ दृश्यम् । संज्ञायां कन् । भूर्जपत्रवृक्षे पु॰ राजनि॰ ।

विचित्रवीर्य्य पु॰ शान्तनुन्नृपात्मजे नृपभेदे भा॰आ॰१०६अ॰

विचित्राङ्ग पुंस्त्री॰ विचित्रमङ्गं यस्य । (चिते) १व्याघ्रभेदे शब्दच॰ २मयूरे पुंस्त्री॰ शब्दर॰ उभयत्र स्त्रियां ङीष् ३आश्चर्य्यदेहे त्रि॰ ।

विचेतस् त्रि॰ विरुद्धं दुष्टं विशिष्टं वा चेतो यस्य । १दुष्टचित्ते २विशिष्टचित्ते च । ३दुर्मनस्के हेमच॰ ।

विचेष्टित त्रि॰ विगतं चेष्टितमस्य । १चेष्टाशून्ये, वि+चेष्ट-भावे क्त । २विशेषेण चेष्टायाम् न॰ ।

विच्छ दीप्तौ चु॰उभ॰सक॰सेट् । विच्छयति ते अविविच्छत् त

विच्छ गतौ तु॰ पर॰ स्वार्थे आय, आयपक्षे उ॰सक॰ सेट् । विच्छायति विच्छायते विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छायिष्ट अविच्छीत् ।

विच्छन्दक पु० विशिष्टः छन्दो यत्र कप् । ईश्वरगृहे अमरः "उपर्युपरि यद्गेहं तद्विच्छन्दकसंज्ञितम्" ।

विच्छाय न० वीनां पक्षिणां छाया नपुंसकत्वम् । पक्षि समूहच्छायायाम् अमरः । विगता छाया यस्य । २छाया-रहिते त्रि० मेदि० । ३विशिष्टकान्तियुते मणौ भरतः ।

विच्छित्ति स्त्री वि+छिद-क्तिन् । १अङ्गरागे २हारभेदे ३विच्छेदे मेदि० । ४छेदे ५विनाशे ६स्त्रीणां चेष्टाभेदे च । "स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत्" सा०द० ।

विच्छिन्न त्रि० वि+छिद-क्त । १विभक्ते २समालब्धे च मेदि० ३कुटिले हेमच० । भावे-क्त । ४छेदने न० ।

विच्छेद पु० वि+छिद-भावे घञ् । १वियोगे २सान्तरा-च्छित्यां ३विभागे च ।

विज पृथक्करणे जु० उभ० सक० अनिट् । वेवेक्ति वेविक्ते इरित् अविजत् अवैक्षीत् अविक्त ।

विज भये कम्पे च रु० पर०अक०सेट् । विनक्ति अविजीत् । ईदित् ओदित् विग्नः । [ईदित् ओदित् क्त-विग्नः ।

विज भये कम्पे च तु०आ०अ०अनिट् । विजते अविजिष्ट ।

विजन त्रि० विगतो जनो यस्मात् प्रा०ब० । निर्जने अमरः ।

विजनन न० वि+जन-ल्युट् । १गर्भमोचने प्रसवे हेमच० २उत्पत्ते शब्दच० ।

विजपिल न० विज-क पिल-क कर्म० । पङ्के त्रिकाण्डशेषः ।

विजन्मन् त्रि० विरुद्धं जन्म यस्य । जारजे ।

विजय पु० वि+जि-कर्त्तरि अच् । १अर्जुने मेदि० । "अभिप्रयामि सङ्ग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् । नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः" भा० वि० ४४अ० । २विमाने हेमच० ३यमे च । ४विष्णोरनुचरभेदे । जय-शब्दे ३०५० पृ० दृश्यम् । तच्छन्दशब्दे दर्शिते ५छन्दोभेदे ६कल्किपुत्रभेदे कल्किपु० १३अ० । भावे अच् । जये दर्परिभवपूर्वकपराजये च ।

विजयकुञ्जर पु०विजयाय कुञ्जरः । राजवाहनगजे त्रिका० ।

विजया स्त्री १आश्विनशुक्लपक्षीयदशम्याम् २उमायाः सखीभेदे वामनपु० ४अ० "कथयतु विजया" इति मुद्राराक्षसम् । ३दुर्गायां हेमच० "विजित्य पद्मनाभानं दैत्यराजं महाबलम् । विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता" देवीपु०४५अ० । ४जयन्त्यां ५शेफालिकायां ६मञ्जिष्ठायां ७शमीभेदे, ८वाग्निमन्थे राजनि० । ९भङ्गायाम् (सिद्धि) हेमच० तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी विजया जया । भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः । तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्वह्निवर्द्धिनी" भावप्र० । अष्टद्वादशीमध्ये "यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् । तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता" इत्युक्ते १०द्वादशीभेदे "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो यदा भवेत् । सप्तमी विजया नाम" इत्युक्ते सप्तमीभेदे च । ११यमभार्य्यायां १२हरितक्यां जटा० । १३वचायां रत्नमा० । १४अस्त्रविद्याभेदे "विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च" भट्टिः ।

विजल्प पु०"व्यक्तयाऽसूयया गूढमानमुद्रान्तरालया । अघ-द्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः" उज्ज्वलम-ण्युक्ते वाक्यभेदे ।

विजात त्रि० विरुद्धं जातः । १जारजाते विशेषेण जाता । २जातापत्यायां स्त्रियां स्त्री हेमच० । [धर्म्मावलम्बिनि ।

विजातीय त्रि० विभिन्नां जातिं धर्म्ममर्हति छ । विभिन्न-

विजिगीषा स्त्री विजेतुमिच्छा वि+जि-सन् भावे अ । १औदरपूरणेच्छया निन्दनीयकर्म्मादौ प्रवृत्तौ २तन्निन्दा-ऽगणने रमा० ३विजयेच्छायाञ्च । उ । विजिगीषु जयेच्छावति त्रि० शब्दच० ।

विजिगीषाविवर्जित त्रि ३त० । औदरिके अमरः ।

विजिन(ल) न० विज-इनच् इलच् किच्च । सरसव्यञ्जने "पाकरूपरसासक्ते व्यञ्जने तु भवेत् त्रयम् । तैलपाक-सुसंस्कारे प्रयत्नसुपसंस्कृतम् । विजिनं वाहलीकञ्च विजिलं विच्छिलञ्च तत्" शब्दर० ।

विजुल पु० विज-उलच् किच्च । शाल्मलीकन्दे राजनि० ।

विजृम्भण न० वि जृभि-ल्युट् । १विकाशे २मुखविकाशहेतु-भूते वायुव्यापारभेदे (हाइतोला) । अ विजृम्भाप्त्री ।

विजृम्भित त्रि० वि+जृभि-क्त । १विकाशिते मेदि० २जृम्भा-युक्ते भावे क्त । ३प्रकाशे ४चेष्टायां ५जृम्भायां च मेदि० ।

विज्जन न० विट्-वेधनं जनयति जन-अच् । बाणे त्रिका० ।

विज्जल न० व्यध-ताडे क्विप् विदा जडयति जडि-अच् डस्य लः । १बाणे त्रिका० । २विजिले हेमच० ।

विज्जुल न० विज-उलच् जुट् । त्वचे दारचिनि) राजनि० ।

विज्जुलिका स्त्री विज्जुल+संज्ञायां कन् कापि अत इत्वम् । जतुकायां राजनि० । [विज्जुते पु० राजनि० ।

विज्ञ त्रि०विशेषेण जानाति वि+ज्ञा-क ।१प्रवीणे अमरः ।२प-

विज्ञात त्रि० वि+ज्ञा-क्त । १ख्याते अमरः । २ज्ञाते च ।

विज्ञान न० वि+ज्ञा-ल्युट् । १ज्ञाने २कर्म्मणि मेदि० ३शि-

ऽऽदिज्ञाने अमरः । ४वेदान्तोक्ते अविद्यावृत्तिभेदे च । ५बौद्धमतसिद्धे आलयरूपे ज्ञाने च । "चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः । विज्ञानमितरत् विद्यात् येन धर्मो विवर्द्धते" कूर्मपु० १४अ० उक्ते ६चतुर्दशविद्याज्ञाने च ।

विज्ञानमयकोष पु० विज्ञानात्मकः कोष इवावरकत्वात् । ज्ञानेन्द्रियसहिते बुद्धिपदार्थे ।

विज्ञानस्कन्ध पु० बौद्धमतसिद्धेषु रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपेषु स्कन्धेषु आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहे ।

विज्ञानिक त्रि० विज्ञानमस्त्यस्य ठन् । विज्ञानयुक्ते भरतः ।

विज्झोली स्त्री विज-भल-पृषो० । पङ्क्तौ त्रिका० ।

विट आक्रोशे सक० स्वने अक० भ्वा० पर० सेट् । वेटति अवेटीत् ।

विट पु० विट क । १षिड्गे जारे अमरः । २शृङ्गाररसनायकानुचरे "सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्त्तः कलैक देशज्ञः । वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्" सा०द० । ३धूर्त्ते, "विट ! विटपममुं ददस्व तस्यै" माघः ४पर्वतभेदे ५लवणभेदे ६खदिरभेदे ७मूषिके च मेदि० । ८नारङ्गवृक्षे शब्दमाला ।

विटङ्क न० वि+टकि-अच् । कपोतपालिकायां प्रासादाद्यग्रस्थे काष्ठनिर्मिते कपोतावासस्थाने । (पायराखोप) अमरः ।

विटप पुंन० । विटं विस्तारं वा पाति पिबति वा पा-क । १शाखायां, २पल्लवविस्तारे अमरः । ३स्तम्बे ४पल्लवे च शब्दर० ५विटपालके ६तत्पर्यायिनि च मेदि० "पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाद् विट ! विटपममुन्ददस्व तस्यै" माघः । ७आदित्यपत्रे पु० राजनि० । ८मुष्कवङ्क्षणान्तरस्थाने हेमच० ९विटाधिपे मेदि० । [वृक्षे राजनि० ।

विटपिन् पु० विटप+अस्त्यर्थे इनि । १वृक्षे अमरः । २वट-

विटप्रिय पु० ६त० । मुद्गरवृक्षे राजनि० ।

विटमाक्षिक पु० विटप्रियः माक्षिकः । धातुभेदे हेमच० ।

विटि(टी) स्त्री विट-कि वा ङीप् । पीतचन्दने शब्दमाला ।

विट्खदिर पु० विडिव दुर्गन्धः खदिरः । (गुयेबावला) वृक्षे अमरः । [अमरः स्त्रियां ङीप् ।

विट्चर पुंस्त्री विषि-विष्ठायां चरति चर-अच् । ग्राम्यसूकरे

विट्पति पु० विश्यते विश-क्विप् विशः कन्यायाः पतिः । जामातरि जटाधरः । [पक्षिभेदे जटा० ।

विट्सारिका स्त्री विडिव दुर्गन्धः सारिका । (गुयेशालिक)

विड आक्रोशे भ्वा० पर० सक० सेट् । वेडति अवेडीत् ।

विड न० विड-क । लवणभेदे अमरः । "विडं सक्षारमूर्ध्वाधःकफवातानुलोमनम्" ऊर्ध्वं कफमधोवातं सञ्चारयतीत्यर्थः । "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च । विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवशूलनुत्" भावप्र० ।

विडङ्ग पुन० विड-अङ्गच् । १स्वनामख्याते औषधभेदे अमरः । "विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं वह्निकरं लघु । शूलाध्मानोदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत्" भावप्र० । २अभिज्ञे त्रि० मेदि० ।

विडम्बन न० वि-डबि+ल्युट् । १तिरस्कारे २अनुकरणे च । युच् । विडम्बनाप्यत्र स्त्री । "इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बनेति" कुमारः ।

विडाल पुंस्त्री विड-कालन् । स्वनामख्याते १पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । २नेत्रपिण्डे मेदि० ३नयनौषधभेदे च भावप्र० ४विदार्यां स्त्री राजनि० ङीष् । संज्ञायां कन् । हरिताले न० । स्वार्थे क । विडाले पशौ पु० स्त्री० । संज्ञायां कन् । नेत्रौषधभेदे तद्विधिः भावप्र० उक्तो यथा "विडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते । तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत्" । मुखालेपस्तु "अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखालेपः कनिष्ठकः । मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत्" । स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति । तेनापि शुष्कहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम्" । स च "यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः । जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः" । तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् । "रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याबिल्वदलैरपि । वचाहरिद्राविश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः" ।

विडालपदक न० कर्षपरिमाणे भावप्र० कर्षशब्दे १७७४ पृ० दृश्यम् । [शब्दे २४१४ पृ० दृश्यम् ।

विडीन न० वि+डी-क्त । पक्षिणां गतिभेदे जटा० खगगति-

विडुल पु० विड-कुलन् । वेतसवृक्षे हेमच० ।

वि(डो)डौजस् पु० विष-क्विप् विट् व्यापकमोजो यस्य पृषो० वा औत् । इन्द्रे अमरः ।

विड्गन्ध न० विष इव गन्धोऽस्य । विड्लवणे रत्नमाला ।

विड्लवण न० विडिव दुर्गन्धं लवणम् । स्वनामख्याते लवणभेदे रत्नमाला ।

विड्वराह पुंस्त्री० विट्प्रियो वराहः शाक० । १ग्राम्यसूकरे जटा० स्त्रियां ङीष् । "बहुनं विड्वराहस्य" इति स्मृतिः ।

वितंस पु० वि+तन्स-अच्। पक्षिणां बन्धनसाधने रज्ज्वादौ भरतः।

वितण्डा स्त्री वि+तडि-भावे अ। स्वपक्षस्थापनेन परपक्षमात्रनिराकरणे कथाभेदे अमरः। २कच्छीशाके लाङ्गले ४करव्यां मेदि० ५दर्व्यां हारा०।

वितण्डाकथालक्षणं गौ० सू० उक्तं यथा "स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा" सू० "स जल्पो वितण्डा भवति किंविशेषणः। प्रतिपक्षस्थापनया हीनः। यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्त्तत इति। अस्तु तर्हि प्रतिपक्षहीनो वितण्डा यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः न त्वसौ साध्यं कञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्थापयतीति तस्मात् यथान्यासमेवास्तु" वा०भा०। वृत्तौ तु सूत्रमन्यथा व्याख्यातं यथा

"क्रमप्राप्तां वितण्डां लक्षयति स इति। यद्यपि तच्छब्देन जल्पो न परामृष्टुं शक्यते जल्पस्य स्थापनाद्वयवतः प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वस्य विरुद्धत्वात् तथापि स्थापनाद्वयवत्त्वं विहाय जल्पैकदेशः परामृश्यते प्रतिपक्षो द्वितीयपक्षः तथाच प्रतिपक्षस्थापनाहीना विजिगीषुकथा वितण्डेति। न च स्वस्य स्थापनीयाभावात् कथमियं कथा प्रवर्त्ततामिति वाच्यम् परपक्षखण्डनेन जयस्यैवोद्देश्यत्वात्। परे तु परपक्षखण्डनेनैव स्वपक्षस्यार्थादेव सिद्धिस्तत्साधनाभावेऽपि न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वदन्ति"।

वितथ त्रि० वि+तन-क्थन्। मिथ्याभूते पदार्थे अमरः। स्वार्थे यत्। वितथ्य तत्रैव। [उणादिको०

वितद्रु स्त्री वि+तम-रु दान्तदेशः। पञ्जाबदेशस्थे नदीभेदे

वितरण न० वि+तॄ-ल्युट्। दाने अमरः।

वितर्क पु० वि+तर्क-भावे अच्। १सन्देहे २ऊहे च मेदि०। ३ज्ञानसूचके शब्दर०। ४अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०२ पृ० दृश्यम्।

वितर्दि स्त्री वि+तर्द-इन् वा ङीप्। वेदिकायाम् अमरः। पृषो० वितर्द्धिरप्यत्र स्त्री भरतः वा ङीप्।

वितल न० विशेषेण तलम्। पातालभेदे शब्दर०। पातालशब्दे ४२८८ पृ० दृश्यम्। २तलशून्ये त्रि०।

वितस्ति पुंस्त्री० वि+तस-क्तिच्। द्वादशाङ्गुलपरिमाणे विस्तृत सकनिष्ठाङ्गुष्ठान्तपरिमाणे अमरः।

वितान न० वि+तन-कर्मभावादौ घञ्। १वृत्तिभेदे मेदि० २अवसरे विश्वः। ३यज्ञे ४विस्तारे अमर०। ५चन्द्रातपे पुंन० ६तुच्छे ७मन्दे च त्रि० अमरः। ८शून्ये त्रि० धरणिः। स्वार्थे क। चन्द्रातपे। संज्ञायां कन्। माडहत्ते राजनि०। ९आहवनीयाद्यग्नीनां विस्तारे। वितानेन निर्वृत्तः ठक्। वैतानिक वितानसाध्ये अग्न्याधेयप्रभृतौ त्रि० "अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि" आश्व० श्रौ० २सू०। "वितानेषु भवानि वैतानिकानि वितानसाध्यानीत्यर्थः। वितानशब्दोऽत्र सूत्रे भाववचनोऽग्नीनां विस्तारवचनः" नारा०। वितायन्ते ऽग्नयोऽस्मिन् वि+तन० आधारे घञ्। १०अग्निहोत्रादिकर्मणि। "अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगापत्तिं व्याख्यास्यामः" श्रा० स्ट० १सू०। "विततः अग्नयो यस्मिन्निति श्रौतकर्मजातमग्निहोत्रादि वितानशब्देनोच्यते" नारा०। तत्र साधु ठक्। वैतानिक अग्निहोत्रादि कर्मसाधने अग्नौ पु०। "वैतानिकेऽग्नौ कुर्वीत" मनुः।

वितानमूलक न० वितानाय मूलमस्य कप्। उशीरे राजनि०।

वितुन्न न० वि+तुद-क्त। १सुनिषण्णके अमरः संज्ञायां कन्। २धान्यके ३तुत्थे च न० अमरः। ४भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि०। संज्ञायां कन्। ५तामलक्यां पु० अमरः।

वित्त त्यागे अद० चु० उभ० सक० सेट्। वित्तयति ते अविवित्तत् त वित्तापयतीत्यपि।

वित्त न० विद्यते लभ्यते विद-घञ्। १धने अमरः। विदक्त वा दस्य न नः। २ख्याते, ३विचारिते ४ज्ञाते हेमच० ५लब्धे च त्रि०।

वित्ति स्त्री विद-क्तिन्। १ज्ञाने २लाभे ३विचारे च मेदि०।

वित्तेश पु० ६त०। कुबेरे।

वित्सन पु० विद्-लाभे क्विप् तां सनोति सन-दाने अच् वृषभे शब्दच०। [अवेविष्ट।

विथ याचने भ्वा० आ० द्विक० सेट् ऋदित् न ह्रस्वः। वेथते

विथुर पु० विथ-उरच् किच्च। १चौरे २राक्षसे च उज्ज्वा०।

विथ्या स्त्री विथ-यत्। गोजिह्वायाम् शब्दच०।

विद् सुखाद्यनुभवे आख्याने, वादे च सक० वासे अक० चु० उभ० सेट्। वेदयति ते अवीविदत् त।

विद् लाभे तु० उभ० सक० अनिट् मुचादि। विन्दति ते। लृदित् अविदत् अवित्त। विवेद विविदे। वित्तं विन्नम्।

विद् मीमांसे रुधा० आ० सक० अनिट्। विन्ते अवित्त।

विद् भावे, दिवा० आ० अक० अनिट्। विद्यते अवित्त।

विद ज्ञाने अदा० पर० सक० सेट्। वेत्ति-वेद। अवेदीत्।

विद् पु० विद-क्विप्। १पण्डिते अमरः २बुधग्रहे च ज्यो०।

विद पु० विद्-क। १पण्डिते अमरः २बुधग्रहे च ज्यो०।

विदंश पु० विदश्यतेऽनेन वि+दन्श करणे घञ्। अवदंशे (चाटनि) राजनि०।

विदग्ध त्रि०वि+दह-क्त। १नागरे त्रिका० २निपुणे राजनि० ३पण्डिते च शब्दच०। ४नायिकाभेदे स्त्री रसमञ्जरी। परकीयशब्दे ४२२२ पृ०दृश्यम्। ५विशेषेण दग्धे त्रि०।

विदथ पु० विद कथच्। १योगिनि, २कृतिनि च मेदि०।

विदर न०वि+दॄ-अच्।(फणिमनसा) इक्षे शब्दर०। भावे अप् २विदलीकरणे पु० शब्दर०। प्रा०ब०। ३विगतभये त्रि०।

विदर्भ पुंस्त्री० विगताः दर्भाः कुशा यतः। देशभेदे कुण्डिननगरे (वड़नागपुर)।

विदल त्रि० विशेषेण दल्यते दल-घञर्थे क। १द्विधाभूते २दाड़िमफलके ३वंशादिपात्रे ४स्वर्णादेरवयवे च न०। ५कलायादौ न० अमरभरतौ ६रक्तकाञ्चने ७पिष्टके न० शब्दच०। दलिहृति (तेओड़ि) स्त्री राजनि०। प्रा०ब०। ८दलशून्ये त्रि०।

विदा स्त्री विद-अङ्। १ज्ञाने २बुद्धौ च मेदि०।

विदादि पु०अपत्यादौ "विदादिभ्योऽञ्" पा०अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० गणसूत्रे दृश्यः।

विदार पु० वि+दॄ-णिच् भावादौ अच्। १विदारणे २जलोच्छ्वासे च मेदि०। ३युद्धे हेमच०। ४द्विधाकरणे।

विदारक पु०वि+दॄ-णिच्-ण्वुल्। १जलमध्यस्थतरुशिलादौ अमरः। २विदारणकर्त्तरि त्रि० ३शुष्कनद्यादेर्जलधारणयोग्ये गर्त्ते न० सर्वधरः। ४जलवल्ककं शब्दर०।

विदारण न०वि+दॄ णिच्–भावादौ ल्युट्।१भेदने २विड्म्बे च मेदि०। ३मारणे शब्दर०। ४युद्धे पुंस्त्री० मेदि०। ५कर्णिकारवृक्षे पु० शब्दच०।

विदारिणी स्त्री वि+दॄ-णिनि ङीप्। काश्मर्य्याम् राजनि०

विदारी स्त्री वि+दारि+कर्मणि अच् गौ० ङीष्। १शालपर्ण्याम्। (शालपान) मेदि०।२भूमिकुष्माण्डे च अमरः "विदारी वातपित्तघ्नी बल्या वृष्या रसायनी" राजव०। ३कण्ठरोगभेदे भावप्र० "सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम्। पित्तेन विद्यात् वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते" स तु पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषात् बाहुल्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवतीत्यर्थः"।

विदारीगन्धा स्त्री विदार्य्याः भूमिकुष्माण्डस्येव गन्धो यस्याः। शालपर्ण्याम् (शालपान) अमरः।

विदारु पु० वि+दॄ-उन्। १कृकचपादे २कृकलासे हेमच०।

विदाहिन् न० वि+दह-णिनि। दाहजनकद्रव्ये।

विदित त्रि० विद-क्त। १ज्ञाते अमरः २प्रार्थिते च मेदि० ३कवौ पु० जटा०। भावे-क्त। ४विख्याते ४उपगमे शब्दच० ५ज्ञाने च। तद्वास्ति अच्। ६ज्ञातरि त्रि०। "विदितः समाययाविति" किरा०।

विदिश् स्त्री विगता दिशौ। दिशोर्मध्ये अग्निनिर्ऋतिवाय्वीशानकोणचतुष्टये अमरः।

विदु पु० विद-कु। हस्तिकुम्भमध्यभागे अमरः।

विदुर त्रि० विद-कुरच्। १नागरे २धीरे ३कौरवाणां मन्त्रिणि दासीगर्भजाते धर्म्मावतारभेदे च मेदि० भा०आ० १०६अ०। ४ज्ञातरि च अमरः।

विदुल पु० विद-कुलच्। १वेतसे २जलवेतसे मेदि० ३गन्धरसे च रत्नमा०। ४ऋषिभेदे भा० उ० १३२ अ०।

विदूर न० विशिष्टं दूरम्। १अतिदूरे २तद्वति पदार्थे त्रि०। "विदूरे केयूरे कुरु" इति सा०द० ३परि०। ३वैदूर्य्यमणिसम्भवस्थाने पु० "विदूरभूमिर्नवमेघशब्दात्" कुमारः।

विदूरज न० विदूरे देशभेदे जायते जन-ड। वैदूर्य्यमणौ।

विदूरथ पु०१द्वादशमनोः पुत्रभेदे २पौरवे नृपभेदे विष्णुपु०२२अ०

विदूराद्रि पु० विदूरे देशेऽद्रिः पर्वतः। पर्वतभेदे। यत्र वैदूर्य्यमणिरुत्पद्यते।

विदूषक पु० विदूषयति वि+दूष-णिच्-ण्वुल्। १शृङ्गाररससहायभेदे २परनिन्दके त्रि० मेदि०। "शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः। भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः। कुसुमवसन्ताद्यभिधाः कर्म्मवपुर्वेशभाषाद्यैः। हास्यकरः, कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्म्मज्ञः" सा० द० ३प०।

विदेश पु० विभिन्नो देशः। देशान्तरे "को विदेशः सविद्यानाम्" चाणक्यः।

विदेह पु० विगतो देहः देहसम्बन्धो यस्य। १जनकाख्ये नृपे "असमाप्ते ततो यज्ञे वशिष्ठस्तामथाद्रिवः। तं दृष्टा कुपितः प्राह प्रत्याख्यातोऽस्मि पार्थिव!। यस्मात् तस्मात् शमेयं त्वां विदेहस्त्वं भविष्यसि" वह्निपु०। तदीये २जनपदे च स च देशः मिथिलादेश इति ख्यातः। कूर्म्मविभागे ह०स०१४उक्तः। कूर्म्मविभागशब्दे दृश्यम्। ३तद्देशस्थे नृपे ब०व०। ४कैवल्यप्राप्तियुते ५देहसम्बन्धशून्ये

च क्लि० ३मिथिलायां स्त्री हेमच० । ५देहशून्ये देवे पात० सूत्रभाष्यादौ देवस्य विदेहत्वं समर्थितं यथा "भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" सू० ।

"स खल्वयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां भवति" भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयो(भो)गेन चित्तेन कैवल्यपदमनुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति" भाष्यम् । "भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या स खल्वयं भवः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः । तत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो योगिनां मोक्षमाणानां भवति विशेषविधानेन शेषस्य मुमुक्षुसम्बन्धं निषेधति । केषां तर्हि भवप्रत्ययः । इत्यत्र सूत्रेणोत्तरम् । विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः । तद्व्याचष्टे विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः भूतेन्द्रियाणामन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्नानामुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः संस्कारमात्रावशेषतया षाट्कौशिकशरीररहिताः विदेहाः ते हि संस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहाः । अवृत्तिकत्वञ्च कैवल्येन सारूप्यम् । साधिकारसंस्कारशेषता च वैरूप्यम् । संस्कारमात्रोपभोगेणेति क्वचित् पाठः तस्यार्थः संस्कारमात्रमेवोपभोगो यस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः । प्राप्तावधयः संस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति अतिक्रामन्ति पुनरपि संसारे विशन्ति तथा च वायुप्रोक्तं "दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णम्" विवरणम् । तेषां देवानां मध्ये यस्य विवेकसाक्षात्कारस्तस्य कैवल्यप्राप्तिः "यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स विमुच्यते" इति श्रुतेः । मीमांसासिद्धे देहशून्ये ६अचेतने मन्त्रात्मके देवे च । अविमुक्तशब्दे ४५१ पृ० दृश्यम् ।

विदेहकैवल्य न० कर्म० । "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" श्रुत्युक्ते जीवन्मुक्तस्य देहपतनान्तरं निर्वाणमोक्षे ।

विदेहकैवल्यनिष्पत्तिप्रकारादि शा० सू० भाष्ययोरुक्तं यथा "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" सू० । अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति । "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद् भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्त्तेत न, निमित्ताभावात् उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृशमस्ति किञ्चित् कारणम् । नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते न, तस्य दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपाते उपभोगान्तरमारभते तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनेन दग्धमिति साध्वेतत् आरब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यम्" भा० । तत्रैव ४पादे च सू०भाष्ययोरुक्तं यथा "सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्" सू० "एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" श्रुतिविषयवाक्यं तत्र पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं भाष्यकृता यथा "केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति कुतः? स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति स्वशब्दात्" भा० । "मुक्तः प्रतिज्ञानात्" सू० । "योऽत्राभिनिष्पद्यते इत्युक्तः स पूर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनावतिष्ठते" कुतः? प्रतिज्ञानात् । "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इति प्रतिज्ञातस्य "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति चोपन्यस्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" इति (श्रुतिः) भा० । "अविभागेन दृष्टत्वात्" सू० । "अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽभिनिष्पद्यते कुतः? दृष्टत्वात्" "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति" एवं मुनेर्विजानतः आत्मा भवति गौतम!" इत्येवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च" भा० । विवेकचू० स्पष्टमुक्तं यथा "पाषाणवृक्षतृणधान्यकटाम्बराद्या दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव । देहेन्द्रियासुमनआदिसमस्तदृश्यम् ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् । विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि । तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मात्मनि विलीयते । घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् । तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम् । क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले । संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः । एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् । ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्त्तते पुनः । सदात्मकत्वविज्ञानदग्धाऽविद्यादिवर्ष्मणः । अमुष्य ब्रह्मभूतत्वात् ब्रह्मणः कुत उद्भवः" ।

"विद्धस्य विक्षुच्यते" न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" इत्याद्या श्रुतयश्चात्र प्रमाणम् ।

विद्ध त्रि० व्यध-क्त । १छिद्रिते अमरः । २क्षिप्ते ३सदृशे ४बा-धिते मेदि० ५ताडिते च ।

विद्धकर्णी स्त्री० विद्धः कर्ण इव पत्रमस्याः । पाठायाम् (आक-नादि) द्विरूपकोषः । स्त्रीत्वमपि तत्रैव अमरः । ङीप् । स्वार्थे क । तत्रार्थे स्त्री शब्द र० । [पदार्थे त्रि० ।

विद्यमान पु० विद-शानच् । १वर्त्तमानकाले, २तद्वृत्तौ

विद्या स्त्री विद-क्यप् । १ज्ञाने । २तत्त्वसाक्षात्कारे "विद्यया मृतमश्नुते" इति श्रुतिः । ३दुर्गायां शब्दच० ४गणिकारि-काहक्षे शब्दच० तन्त्रोक्ते ५देवीमन्त्रे च । "शतलक्षप्र-जप्तापि तस्य विद्या न सिध्यतीति" श्यामास्तवः । ६विद्याहेतौ शास्त्रे "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्याय-विस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः" प्रा० त० विष्णुपु० । विद्याभेदे देवताभेदाः हेमा० व्र० विष्णुधर्मोत्तरे उक्ता यथा "ऋग्वेदस्तु स्मृतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु वासवः । सामवेदं तथा विष्णुः रुद्रश्चाथर्वणो भवेत् । शिक्षा-प्रजापतिर्ज्ञेया कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः । सरस्वती व्याकरणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः । छन्दो विष्णुस्तथै-वाग्निर्ज्यौतिषं भगवान् रविः । मीमांसा भगवान् सोमो न्यायमार्गः समीरणः । धर्मश्च धर्मशास्त्राणि पुराणञ्च तथा मनुः । इतिहासं प्रजाध्यक्षो धनुर्वेदः शतक्रतुः । आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः । कलावेदो महादेवी नृत्यशास्त्रं महेश्वरः । सङ्कर्षणः पञ्चरात्रं रुद्रः पाशुपतं तथा । पातञ्जलमनन्तश्च सांख्यञ्च कपिलो मुनिः । अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः । कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो जगद्-गुरुः । अन्यानि यानि शास्त्राणि यत्कर्माणि प्रचक्षते । स एव देवता तस्य शास्त्रं कर्म च दैववत्" । श्रुतौ तु विद्याभेदः द्विविधः पराऽपराभेदात् उक्तः । यया ब्रह्माव-गमः सा परा "ययाऽक्षरमधिगम्यते सा परेति श्रुतेः" । ऋग्वेदादिलक्षणा अपरा सा च अध्ययनाध्यापनरूपा ।

विद्याचन(ण) त्रि० विद्यया ख्यातः । विद्या+चन(ण) विद्यया विख्याते । [ख्याते ।

विद्याचुञ्चु पु० विद्यया विख्यातः विद्या+चञ्चु । विद्यया

विद्यादल पु० विद्यायै ज्ञानाय दल्यतेऽसौ । भूर्जवृक्षे शब्दच०

विद्यादान न० ६त० । १अध्यापने २पुस्तकादिदाने च । "विद्यादानञ्च अध्यापनेन व्याख्यया विलिख्यार्पणेन च भवतीति ज्यो०त०रघु० । तत्राध्यापनविधिः स्मृतौ यथा "योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स काको वान्यस्मिन् स्यात् श्रेयसो द्वारमपावृणुयात् अनध्यापने दोषश्रवणात् तस्यावश्यकत्वं गम्यते । "अष्टवर्षं मानवकमुपनयीत तमध्यापयीत" इत्यादिश्रुतौ च अध्यापनाविधिलाभः । व्याख्यानादिविधिलाभस्तु "अज्ञानतिमिरोऽपेतान् सन्दे-हपटलान्वितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जन-शलाकया । इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिं च सः" ज्यो०त० । तद्धेतुपुस्तकादिदानञ्चापि वक्ष्यमाणप्रमाणात् तत्र ज्ञानरूपविद्यादानप्रकारः हेमा०दा०वह्निपु०उक्तो यथा "वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् । तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानान्न संशयः । तस्माद्देवालये नित्यं धर्मशास्त्रस्य वा स्मृतेः । पठनं कारयेत् राजन् ! यदी-च्छेत् धर्ममात्मनः । गोभूहिरण्यवासांसि शयनान्यास-नानि च । प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तम ! । धर्माधर्मौ न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना । त-स्मात् सदैव धर्मात्मन् ! विद्यादानरतो भवेत् । वेद-शास्त्ररहस्यज्ञो यदि नैव नृपोत्तम ! । ततोऽज्ञान-तमोऽन्धस्य कावस्था जगतो भवेत् । ब्रह्मादयः सुराः सर्वे ऋषयो दग्धकिल्विषाः । मनुष्याः पितरश्चैव विद्यादाने प्रतिष्ठिताः । चतुर्युगानां राजेन्द्र ! एक-सप्ततिसंख्यया । वेदशास्त्रप्रदः स्वर्गे पूज्यते सुरसत्तमैः । इत्युपक्रमे "दानं विशेषफलदं जगतीह नान्यद् विद्यां विहाय वदनाब्जकृताधिवासाम् । गोभूहिरण्यगज-वाजिरथादि सर्वं तां यच्छतां किमिति भूप ! भवेन्न दत्तम्" । तत्रैव नन्दिपु० "अध्यापयेच्छुभान् शिष्यानभि-जातान् सुमेधसः । एवं विद्याप्रदानं हि सर्वदानोत्तमो-त्तमम् । सर्वदा सर्ववर्णानामयं च स्तव उत्तमः । अनेन विधिना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरो नरः" । स्वयंविद्यादानासामर्थ्ये आ० त० भविष्यपु० उक्तं यथा "अध्यापकस्य यो वृत्तिं दत्त्वाऽध्यापयति द्विजान् । किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता" । तद्धेतुभूत-पुस्तकादिदानमपि विद्यादानं हेमा० दा० उक्तं यथा नन्दिपु० "विद्या च मुख्या दानानां गुरुतोऽस्य विधिं बुधः । श्रुत्वा विद्याञ्च विधिवत् श्रद्धया भावितात्मना । सत्पात्रेभ्यश्च तां दद्यात् विशेषात् गुणशालिषु । उप-

योग्यञ्च यद् यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत्”। ततः पुस्तकलेखनप्रकारस्तद्दानविधिश्च विस्तरेणोक्तस्तत्र दृश्यः। विद्योपयोगिद्रव्यादिदानेऽपि विद्यादानं भवति यथोक्तं हेमा०दा० देवीपु० “आत्मवित्तानुसारेण विद्यादानं करोति यः। असाध्यं फलमाप्नोति आद्यतुल्यं न संशयः। स्त्री तथानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत्। भर्त्रा चैवानुज्ञाता विधवा च तमुद्दिशेत्”। विधानमाह “विद्यार्थिने सदा दद्याद् वस्त्राभ्यङ्गञ्च भोजनम्। कलिकासुदकं दीपं यस्मात्तैलं विना न सः। लेखनीघटितं तीक्ष्णं मसीपात्रन्तु लेखनीम्। दत्त्वा तु लभते वत्स! विद्यादानमनुत्तमम्। पुस्तकस्तरणं दत्त्वा सुप्रमाणं सुशोभनम्। विद्यादानमवाप्नोति ख्यातवंश्च बुद्धिमान्। यन्त्रकं त्वासनञ्चैव दण्डासनमथापि वा। विद्यावाचनशीलाय दत्तं भवति राज्यदम्। अञ्जनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे। भूमिर्गृहञ्च क्षेत्रञ्च स्वर्गराज्यफलप्रदम्। यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। तस्यापि भवति स्वर्गस्तत्प्रभावान्न संशयः”। “येऽपि पत्रं मसीपात्रं लेखनीं सम्पुटादिकम्। दद्युः शास्त्राभियुक्ताय तेऽपि विद्याप्रदायिनाम्। यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजो नराधिप!”। नन्दिपु० “विद्यादानमवाप्नोति प्रदानात् पुस्तकस्य च। शिल्पानि शिक्षयेद् यस्तु पौण्डरीकफलं लभेत्। शिल्पभाण्डप्रदानेऽपि तद्विद्यादानजं फलम्। अहितेषु प्रवृत्तस्य तथा कृत्वा निवारणम्। विद्यादानफलं प्रोक्तं नात्र कार्या विचारणा। पापवृत्तस्य च तथा दत्त्वा चैव परां मतिम्। विद्यादानफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते। येन जीवति भाण्डेन तस्मै तद्भाण्डदायकः। सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते” विष्णुधर्मो०। तत्रैव स्कान्दपु० विद्यादानोपक्रमे “पुस्तकस्तरणं दत्त्वा सहस्रं तत्प्रमाणतः। तदासनं वितानं वा शिवलोके महीयते। यः श्रीपर्णसमुद्भूतं निम्नखातं सुलक्षणम्। दद्यात् सम्पुटकं कृत्वा चर्मणा वापि निर्मितम्। शिवज्ञानाभियुक्ताय तदध्ययनहेतुना। सुश्लक्ष्णं फलकं वापि विद्यादानफलं लभेत्। यः सौवर्णं सुसम्पूर्णं सर्वरत्नोपशोभितम्। सपिधानं समक्षूत्रं विद्याकोशसमाश्रयम्। कारयेद्वापि रौप्येण ताम्रेण चलरत्नकम्। कांस्यारकूटं लौहं वा दारुवंशादिनिर्मितम्। सुकषायातिरक्तेन चर्मणाभिनवेन च। अन्तर्बहिश्च मठयेत् विद्यादाने नवं गृहम्। सुदृढं कटकोपेतं दृढस्तम्भनिवेशनम्। कुर्य्यात्तालकसंयुक्तं विद्यावर्त्तिकरण्डकम्। एवं वित्तानुसारेण कारयित्वा गृहं नृपः। विद्यासिंहासनं तत्र संपूज्य विधिवद्बुधः। तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोशगृहं न्यसेत्। एवं यः शिवविद्यायाः कुर्य्यादायतनं शुभम्। स मुक्तः पातकैः सर्वैर्विद्यादानफलं लभेत्। विद्यामण्डलकं कृत्वा विद्याव्याख्यानमण्डपे। तत्राभ्यर्च्य शिवां विद्यां तद्व्याख्यां शृणुयात्ततः। सोऽपि याति शिवस्थानं कार्य्यकालसमन्वितम्। अनेन विधिना ज्ञानं यः शृणोति प्रवक्तृतः। स साम्राज्यश्रियं सौख्यं देहान्ते मुक्तिमाप्नुयात्”। तत्रैव देवीपु० “तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः। इहैव कीर्त्तिमाप्नोति मृतो याति परां गतिम्। यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं व्रजेत्”। वराहपु० “लेखापयित्वा तच्छास्त्रं देयं गुणवते सदा। तपस्विने, धर्मरते प्रतिपालनतत्परे। वस्त्रयुग्मेन संवीतं पुस्तकं प्रतिपादयेत्। वाचकं पूजयेच्चापि वस्त्रालङ्कारभूषणैः। अनेनैव विधानेन विद्यादानफलं लभेत्”।

विद्याधन न० विद्यया लब्धं धनम्। विद्यया लब्धे “उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम्। विद्याधनन्तु तद्विद्यात्” इति, “शिष्यादार्त्विज्यतः प्राप्तं सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात्। अज्ञानसंशयोच्छेदाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्। विद्याधनन्तु तत् प्राहुः” इति “शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयम्” इत्युपक्रम्य “परं निरस्य वादेन विद्यया द्यूतपूर्वकम्”। विद्याधनं तु तद्विद्यादित्युक्ते च धने।

विद्याधनविभागे विशेषः “विद्याधनं तु यद् यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः” दायभा०। दायतत्त्वे तु “भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतो ऽपि सन्” इति पाठः। दायभा० नारदवाक्ये “देयं वैद्येन तद्धनम्” पाठः। “परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या। तया लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते” दाय०त० कात्यायनः। “अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात्” रघु०। “नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्। समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्” “कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां

पितृतोऽपि वा। शौर्य्यप्राप्तं तु यद्वित्तं तद्विभाज्यं बृहस्पतिः" दायत०।

विद्याधर पु० विद्यां मन्त्रादिकं धरति धृ-अच्। १देवयोनिभेदे अमरः। २विद्याधारके त्रि०।

विद्यारम्भ पु० ६त०। पञ्चमवर्षे शिशोः कर्त्तव्ये विद्याया आरम्भे तत्कालादि० ज्यो० त० उक्तं यथा "संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने। षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्ज्जयित्वा तथाष्टमीम्। रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिनं तथा। एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत्। पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चापि सरस्वतीम्। स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वाञ्च विद्यां विशेषतः" विष्णु ध०। "लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वाष्ट्रपौष्णश्रविषु च हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारे। उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेषु सौम्यैरपठनदिनवर्ज्जं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे" दीपिका। "विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ। मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः" मदनपा०। "विद्यारम्भः सुरगुरुसितज्ञैरभीष्टार्थदायी कर्त्तुश्चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽत्र। नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः" रवेर्गुरोर्ष्टे गोलग्ने तत्स्थेऽर्केऽपीन्दुदृष्टितः। गुर्वर्केन्दुबुधानौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते"। "प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम्। अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः समन्वितम्। बृहस्पतिः। तद्विधिः क्रमतत्त्वे दृश्यः। अविद्या बुधसोमयोरिति धनुर्विद्याविषयम् यथोक्तं दीपिकायाम् "अदितिसुतयमार्कस्वातिचित्राग्निपैत्र्यश्रुतहरिवसुमूलाश्वीन्दुभाग्यान्त्यभेषु। शिशुनिशिशिबुधाहे विष्णुबोधे विपौषे सुसमयतिथियोगे चापविद्याप्रदानम्" तत्राक्षरग्रहणे विद्यारम्भे च लग्नशुद्धिरावश्यकीत्याह" पी० धा० नृसिंहः "शुभाः पापाश्च रन्ध्रस्थाः सर्वे नेष्टाः सदा ग्रहाः। भ्रातृषष्ठायकर्मस्थाः पापाः सर्वे शुभावहाः। शुभाः केन्द्रत्रिकोणस्थाः धनभ्रातृगताः शुभाः। सर्वे लाभे प्रशस्ताः स्युरक्षरग्रहणे शिशोः"। अक्षरग्रहणं विद्योपलक्षणम्" उभयत्रापि उत्तरायणस्यैव ग्राह्यता। "उदग्गते भास्वति पञ्चमेऽब्दे" वशिष्ठोक्तेः।

विद्युत् स्त्री विद्योतते वि+द्युत-क्विप्। १तडिति अमरः २सन्ध्यायाञ्च विगताद्युत् यस्य प्रा०ब०। ३निष्प्रभे त्रि० मेदि०। विद्युतश्चतुर्विधाः "अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश। बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः"। ताश्च "वाताय कपिला१ विद्युदातपाय हि लोहिता२। पीता३ वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षायासिता४ भवेत्" ज्यो०। आन्तरिक्षोपद्रवविद्युत्कारणञ्च श्रीपतिनोक्तं यथा "निर्घातोल्काघनसुरधनुर्विद्युतश्च क्रुवायोः संघग्रन्ते खनगरपरीवेषपूर्वास्तथान्ये" "सुजलजलधिमध्ये वाडवोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्नात् विद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः"। तदग्निपातस्फुरवज्राग्निपातस्यस्वकारणं अकस्मादैद्युतं तेजः पार्थिवांशकमिश्रितम्। वात्यावद्ध् भ्रमदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः। वाय्वोस्तत् पतति प्रायो ह्यकालप्राव्वर्षणे। यतः प्रावृषि नैवेते पांसवः प्रसरन्ति हि। तत् त्रेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं तत्तदुत्थितम्। यतो निर्झरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते"।

विद्युत्प्रिय न० ६त०। विद्युदाकर्षके कांस्ये धातौ हेमच०।

विद्युन्माला स्त्री अष्टाक्षरपादके छन्दोभेदे। "मो मो गो गो विद्युन्माला" छन्दोम०। [प्रसिद्धे २राक्षसभेदे च।

विद्युन्मालिन् पु० राक्षसभेदे भाग०१।७ अ०। १रामायण-

विद्र न० व्यध-रक् दालादेशः। छिद्रे शब्दच०।

विद्रधि पु० वेत्त्यनेन विद् हृदयं दणाति दध-कि पृषो०। रोगभेदे। तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह। "त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः। दोषाः शोथं शनैर्घोरञ्जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम्। महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथ वायतम्। स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः" अस्थिसमाश्रिता दोषा इति वक्ष्यमाणशोथाद् विद्रधेर्भेदार्थम्। यतो व्रणशोथे दोषाणामस्थिसमाश्रयनियमो नास्ति इति व्रणशोथात् दारुणम्। आयतन्दीर्घम्। षड्विधत्वं विवृणोति। "यथा दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा। षण्णां तेषां तुल्यमेव लक्षणं सम्प्रचक्षते" अथ विशिष्टानि लक्षणानि। तत्र वातिकस्य लक्षणमाह "कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः। चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः" विषमो भृशम् चपलः चलं महान्। चिरोत्थानप्रपाकः चिराद्विलम्बादुत्थानसमुद्गतिः प्रपाकश्च यस्य सः। अथ पैत्तिकमाह "पक्कोदुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान्। क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः"। अथ श्लैष्मिकमाह। "शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः। चिरोत्थान-

प्रवाकस्य विद्रधिः कफसम्भवः। तनुपीतासितास्त्वैषामास्रावाः क्रमशोमताः”। अथ सान्निपातिकमाह। “नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान्। विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः”। नाना अनेकविधाः वर्णाः कृष्णरक्तपाण्डुरूपाः। रुजा तोददाहकण्ड्वादिरूपाः स्रावाः तनुपीतसिताः यस्य सः। घाटालः घाटाकोटिः सास्यास्तीति घाटालः अत्युच्छ्रायं इत्यर्थः। विषमः निम्नोन्नतः। विषमं पच्यते चिराचिरगम्भीरोत्तानोद्गीर्णभेदेन विषमं यथा स्यात्तथा पच्यते। अथाभिघातजस्यागन्तोः विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह। “तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणाम्। क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत्। ज्वरस्तृषा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः। आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः”। तैस्तैर्भावैः काष्ठलोष्ट्रपाषाणादिभिः अभिहते यदा रक्तस्रावो भवति। तथाभिहते क्षते क्षते वा अथ वा खड्गशस्त्रादिभिः क्षते यथारक्तस्रावो भवति तथा क्षते क्षते क्षतोष्मा। अत्र क्षतशब्देन हतमात्रमुच्यते तेनाभिहतक्षतयोरुभयोरप्यूष्मा वायुना विसृतः अभिघातात् क्षते रक्तक्षयात् कुपितेन वायुना प्रसृतः। ईरयेत् कोपयेत्। अथ रक्तजमाह “कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः। पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते” अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्यन्तरान् विद्रधीनाह “आभ्यन्तरानतस्तूर्द्ध्वं विद्रधीन् परिचक्षते। गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कशाकान्नभोजनाः। अतिव्यवायामवेगाघातात्युष्णविदाहिभिः। पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम्। वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम्। गुदे बस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा। वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि चाप्यथ। एषां लिङ्गानि जानीयाद्बाह्यविद्रधिलक्षणैः” सम्भूय वा मिलित्वा वा। समुन्नद्धं समन्तादुन्नतम्। स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह “गुदे वातनिरोधस्तु बस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता। नाभ्यां हिक्का जृम्भणे च कुक्षौ मारुतकोपनम्। कटिपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ। वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनम्। सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते। श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः” स्रावमार्गमाह “नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्द्ध्वमितरे त्वधः” कण्ठादिजाताः यान्ति स्रवन्ति ऊर्द्ध्वमुखात्, इतरे बस्त्यादिजाः अधः गुदात्। नाभिजस्तु भाभ्यां मार्गाभ्याम्। तथा च हारीतः ऊर्द्ध्वं प्रभिन्नेषु मुखाद्द्वाराणां प्रवर्त्ततेऽसृक्पूयसहितो हि पूयः। अधः प्रभिन्नेषु तु पायुमार्गाद्द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्विह नाभिजेषु” अथ साध्यत्वादिकमाह “अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्द्ध्वं न जीवति। हृन्नाभिबस्तिवर्ज्जेषु तेषु भिन्नेषु बाह्यतः। जीवेत्कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन”। हृन्नाभिबस्तिवर्ज्जेषु प्लीहक्लोमादिजाः तेषु तथाभिन्नेषु न जीवेत् हृदादीनां मर्मत्वात्। अतएव भोजः “असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वस्य विद्रधिः। सन्निपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव हि वस्तिजः। त्वग्जो नाभेरधोजश्च साध्यो यश्च समीपजः। अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभितः। आध्मानं बद्धनिष्यन्दं छर्द्दिहिक्कातृषान्वितम्। रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम्” अथ बाह्यविद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह “साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्ज्यः सान्निपातिकः। आमपक्वविदग्धत्वं तेषां ज्ञेयञ्च शोथवत्” शोथवत् वक्ष्यमाणव्रणशोथवत्”।

विद्रधिनाशन पु० विद्रधिं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। शोभाञ्जने त्रिका०। [२क्षरणे च शब्दमा०।

विद्र(द्रा)व पु० विद्रु-अप् घञ् वा। १पलायने अमरः

विद्रुत त्रि० वि+द्रु-क्त। १प्राप्तद्रवे २पलायिते च अमरः।

विद्रुम पु० विशिष्टो द्रुमः। १प्रवालरत्ने२वृक्षभेदे च मेदि०।

विद्रुमलता स्त्री विद्रुमस्य लतेव। नलीनामगन्धद्रव्ये मेदि० स्वार्थे क अत इत्त्वम्। विद्रुमलतिका तत्रैव। [द्रुमे विटपि

विद्वत्कल्प त्रि० ईषदसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+कल्पप्। ईष-

विद्वत्तम पु० अतिशयेन विद्वान् विद्वस्+तमप्। अतिपण्डिते तरप्। विद्वत्तरोऽप्यत्र। [विद्वत्कल्पे

विद्वद्देशीय त्रि० ईषदसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+देशीयर्।

विद्वस् त्रि० विद-क्वसु। १प्राज्ञे स्त्रियां ङीप् सम्प्र० “विदुषी मूर्द्धनि या बिभर्त्ति यान्” नैष०। २पण्डिते पु० ३आत्मज्ञानयुक्ते। [क। विद्विषोऽप्यत्र।

विद्विष् पु० विशेषेण द्वेष्टि वि+द्विष-क्विप्। शत्रौ अमरः।

विद्वेष पु० वि+द्विष-घञ्। वैरिभावे शत्रुतायाम् अमरः।

विद्वेषण न० वि+द्विष-णिच्-ल्युट्। तन्त्रोक्ते अभिचारकर्मभेदे येन शत्रूणां परस्परविद्वेषो भवति तस्मिन् व्यापारे। वि+द्विष-ल्युट्। २विद्वेषे। [विधति। अवेधीत्

विध विधाने छिद्रकरणे छेदने च तु० पर० सक० सेट्।

विध पु०स्त्री विध-क अच् वा। १विमाने २गजभक्ष्ये ३प्रकारे

४वेधे पुंवद्वौ रभसः । ५वेतने मेदि० ७कर्म्मणि च स्त्री हेमच० । तत्रार्थे वेधने च स्त्री त्रिका० ।

विधवा स्त्री विगतो धवो यस्याः । मृतपतिकायां स्त्रियाम् अमरः ।

विधवाधर्म्मास्तु शु०त० उक्ता यथा विष्णुस० "मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" । ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्ज्जनं ताम्बूलादिवर्ज्जनञ्च यथाह प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्ज्जयेत्" । अभ्यञ्जनमायुर्वेदोक्तम्" रघु० । काशीख० विस्तरेण ४अ० उक्ता यथा

"अनुयाति न भर्त्तारं यदि दैवात् कदाचन । तथापि शीलं संरक्ष्यं शीलभङ्गात् पतत्यधः । तद्वैगुण्यादपि स्वर्गात् पतिः पतति नान्यथा । तस्याः पिता च माता च भ्रातृवर्गस्तथैव च । पत्यौ मृते च या योषिद्वैधव्यं पालयेत् क्वचित् । सा पुनः प्राप्य भर्त्तारं स्वर्गभोगान् समश्नुते । विधवाकवरीबन्धो भर्त्तृबन्धाय जायते । शिरसो वपनं तस्मात् कार्य्यं विधवया सदा । एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पक्षव्रतमथापि वा । मासोपवासं कुर्य्याद्वा चान्द्रायणमथापि वा । कृच्छ्रं पराकं वा कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा । यवान्नैर्वा फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः । प्राणयात्रां प्रकुर्व्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् । पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् । तस्माद्भूशयनं कार्य्यं पतिसौख्यसमीहया । नैवाङ्गोद्वर्त्तनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् । गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः । प्रत्यहं तर्पणं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकम् । विष्णोस्तु पूजनं कार्य्यं पतिबुद्ध्या न चान्यथा । पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं परम् । यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितम् । तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया । वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमांश्चरेत् । स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः । वैशाखे जलकुम्भांश्च कार्त्तिके घृतदीपकाः । माघे तिलेन्धनोत्सर्गः स्वर्गलोके महीयते । प्रपा कार्य्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका । उपानद्व्यजनं चापि सूक्ष्मवासांसि चन्दनम् । सकर्पूरन्तु ताम्बूलं पुष्पदानं तथैव च । जलपात्राण्यनेकानि तथा पुष्पगृहाणि च । पानानि च विचित्राणि द्राक्षारम्भाफलानि च । देयानि द्विजमुख्येभ्यः पतिर्मे प्रीयतामिति । ऊर्ज्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथ वा पुनः । वृन्ताकं शूरणञ्चैव शूकशिम्बीञ्च वर्ज्जयेत् । कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके चापि सन्धितम् । कार्त्तिके मौननियमे घण्टां चारु प्रदापयेत् । पत्रभोजी कांस्यपात्रं घृतं पूर्णं प्रयच्छति । भूमिशय्याव्रते देया शय्या श्लक्ष्णा सतूलिका । फलत्यागे फलं देयं रसत्यागे च तद्रसः । धान्यत्यागे च तद्धान्यमथ वा शालयः स्मृताः । धेनुं दद्यात् प्रयत्नेन सालङ्कारां सकाञ्चनाम् । एकतः सर्व्वदानानि दीपदानं तथैकतः । कार्त्तिके दीपदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । किञ्चिदभ्युदिते सूर्य्ये माघस्नानं समाचरेत् । यथाशक्त्या च नियमान्माघे स्नानं समाचरेत् । पक्वान्नैर्भोजयेद्विप्रान् यतीनपि तपस्विनः । लड्डुकैः फाणितैश्चापि वटकैरण्डरिकादिभिः । घृतपक्वैः समरिचैः शुचिकर्पूरवासितैः । गर्भे शर्करया पूर्णैर्नेत्रानन्दैः सुगन्धिभिः । शुष्केन्धनानां भारांश्च दद्याच्छीतापनुत्तये । कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां सोपवीतिकाम् । मञ्जिष्ठारक्तवासांसि तथा तूलवतीं पटीम् । ऊर्णामयानि वासांसि यतिभ्योऽपि प्रदापयेत् । जातीफललवङ्गैश्च ताम्बूलानि बहून्यपि । कम्बलानि च चित्राणि निवातानि गृहाणि च । मृदुलाः पादरक्षाश्च सुगन्ध्युद्वर्त्तनानि च । घृतकम्बलपूजाभिर्महास्नानपुरःसरम् । संस्नाप्य शाम्भवं लिङ्गं पूजयेद्दृढभक्तितः । कृष्णागुरुप्रभृतिभिर्गर्भागारे प्रधूपनैः । तूलवर्त्तिप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा । भर्त्तृरूपी भगवान् प्रीयतामिति चोच्चरेत् । एवंविधैश्च विधवा विविधैर्नियमैर्व्रतैः । वैशाखान् कार्त्तिकान् माघानेवमेवातिवाहयेत् । नाधिरोहेदनड्वाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि । कञ्चुकं न परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत् । अपृष्ट्वा तु सुतान् किञ्चिन्न कुर्य्याद्भर्त्तृतत्परा । एवं धर्म्मपरा नित्यं विधवापि शुभा मता । इति धर्म्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता । पतिलोकानवाप्नोति न भवेत् क्वापि दुःखिता" ।

ब्रह्मवै० ज० ख० ८३अ० कश्चिद्विशेष उक्तो यथा

"ब्राह्मणी पतिहीना या सर्व्वै[illegible] सदा । एकभक्ता दिनान्ते वा हविष्यान्नरता सदा । न धत्ते दिव्यवस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतैलकम् । स्रजञ्च चन्दनं चैव शङ्खं सिन्दूरभूषणम् । त्यक्त्वा मलिनवस्त्रा स्यात् नित्यं नारा-

ग्रणं चरेत्”। “पुत्रतुल्यश्च पुरुषं सदा पश्यति धर्म्मतः। मिष्टान्नं न च भुङ्क्ते सा न कुर्य्याद्विभवे व्रजम्। एकादश्यां न भोक्तव्यं कृष्णजन्माष्टमीदिने। श्रीरामस्य नवम्याञ्च शिवरात्रौ पवित्रया। अघोरायाञ्च प्रेतायां चन्द्रसूर्य्योपरागयोः। अन्नद्रव्यं परित्याज्यं भुज्यते परमेव च। ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। हव्याशिनां च गोमांससदृशं तुल्यं श्रुतौ श्रुतम्। रक्तशाकं मसूरञ्च जम्बीरं पर्णमेव च। अलाबूर्वर्त्तुलाकारा वर्जनीया यतेरपि। पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। यानमारोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत्। न कुर्य्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च। केशावली जटारूपा न क्षौरं तीर्थकं विना। तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम्। मुखञ्च परपुंसां च यात्रां नृत्यं महोत्सवम्। नर्त्तकं गायकञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम्”।

विधातृ पु० वि+धा-तृच्। १प्रजापतौ ब्रह्मणि अमरः। २कामदेवे मेदि०। ३मदिरायां राजनि०। ४भृगुमुनिपुत्रभेदे भाग०। ५विधानकर्त्तरि त्रि०। स्त्रियां ङीप्। सा च ६पिप्पल्यां शब्दर०। ७स्वधर्मे पु० “द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतां पती। द्वौ शास्तारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्माध्यक्षौ प्रकीर्त्तितौ” अग्निपु०। [२मरीच्यादौ च।

विधातृभू पु० विधातुर्भवति भू-क्विप्। १नारदमुनौ त्रिका०।

विधात्रायुस् पु० विधातुरायुः प्रमाणं यस्मात्। सूर्य्ये शब्दच०। सूर्य्यक्रियां विना वत्सरादिमानाभावात् सूर्य्यस्य तथात्वम्। हेम०। तस्य वयःकाले २महाकल्पे च। तदायुःकालश्च आयुःशब्दे ७९२ पृ० दृश्यः।

विधान न० वि+धा-ल्युट्। १करणे २कर्म्मणि। ३विधौ, जटा०। ४गजभक्ष्यान्ने च हारा०। संज्ञायां कन्। व्यथायां न० शब्दर०। [ग्नौ त्रि०।

विधानज्ञ पु० विधानं जानाति ज्ञा-क। १पण्डिते। २विधि०

विधायक त्रि० वि+धा-ण्वुल्। विधानकर्त्तरि।

विधि पु० वि+धा-कि। १जगत्स्रष्टरि ब्रह्मणि, २भाग्ये ३क्रमे अमरः “विधौ विधाने विधावज्ञातज्ञापनधीविषयो विधिः” शब्दर०। ४कृतौ प्रवर्त्तनारूपे ५नियोगे तदर्थके ६वाक्ये हेमच०। ७विष्णौ त्रिका०। ८कालेऽपि त्रिका०। ९गजभक्ष्यान्ने जटा०। १०वैद्ये राजनि०। १०अप्राप्तप्रापकरूपे वाक्यभेदे, व्याकरणोक्ते ११सूत्रभेदे। तत्र व्याकरणविधिर्निरूप्यते। “संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणमित्युक्तेः षड्विधभेदाः तत्र “तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्” पा० सवर्णसंज्ञा परिभाषा तच्छब्दे ४२४९पृ० उक्ता। अप्राप्तप्रापको विधिः यथा “अकः सवर्णे दीर्घः” पा० इत्यादि। अत्र सवर्णे परे पूर्वस्य दीर्घस्याप्राप्तेस्तत्प्रापकत्वात् तथात्वम्। स च द्विविधः वर्णोत्पादकोऽभावरूपश्च। तत्र वर्णोत्पादक उक्तः अभावोऽपि द्विविधः लोपरूपो निषेधरूपश्च तत्र “लोपोऽव्याससक्तेति” पा० नाशरूपः। “नाभ्यस्ताच्छतुरित्यादौ” निषेधरूपः। सामान्यप्राप्तस्य विशेषावधारको नियमः यथा “रात्सस्य” पा० इत्यादि। अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपणविधिरतिदेशविधिः यथा पुंवद्भावादिः। पूर्वस्थलस्थपदादेरन्यत्रोपस्थितिरधिकारविधिः। स च त्रिविधः “सिंहावलोकितं चैव मण्डूकप्लुतमेव वा। गङ्गाप्रवाहवच्चापि अधिकारस्त्रिधा मतः”। अधिकारशब्दे १२७पृ० दृश्यम्। विधिश्च विनियोगरूपतया शब्दश० प्र० निरूपितो यथा

“नेह कृत्यात्मकं विधानम्। आख्यातमात्रस्य तद्बोधसमर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं स तथा, तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वम् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव, यागपाकादिधर्मिकतज्ज्ञानादेव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेः। एवञ्च यजेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्यः इष्टसाधनं बलवदनिष्टाननुबन्धी चेत्याकारको बोधः” अधिकं तत्र दृश्यम्। मीमांसकमते विधिस्वरूपभेदादिकं लौगाक्षिभास्करेण दर्शितं यथा

“तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः। स च तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान्, तादृशं चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते। यदाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते। अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः”। “यत्र कर्म्म मानान्तरेण प्राप्तं, तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते। यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति। यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते; यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टविधानम्। सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः। न चोभयविधाने वाक्यभेदः प्रत्ये-

कमुभयस्याविधानात्। न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधिप्राप्त्युद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति, किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम्। तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात्। नन्वृद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रैव ज्योतिष्टोमेनेत्यत्राप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न, दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात्। किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यस्योभयविधित्वे तेनैव यागस्तस्य फलसम्बन्धोऽपि बोधनीय इति सुदृढो वाक्यभेदस्तदरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम्। स च विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिश्चेति। तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः। यथाग्निहोत्रं जुहोतीति। अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति। ननु यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च। तथाच रूपाश्रवणे अग्निहोत्रं जुहोतीति कथमुत्पत्तिविधिः अग्निहोत्रपदस्य तु तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादिति चेन्न, रूपाश्रवणेऽप्यस्योत्पत्तिविधित्वात्। अन्यथा रूपश्रवणा-दध्ना जुहोतीति वाक्यमेवोत्पत्तिविधिः स्यात्। तथा चाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यमनर्थकं स्यात्। अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः। यथा दध्ना जुहोतीति। स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावं दध्नो होमसम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति। गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वयः। क्वचिदाश्रयत्वेनापि यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेत् तच्च किंनिष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधिप्राप्तहोम आश्रयत्वेनान्वेति। एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि। एतत्सहकृतेनानेन विधिनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपं पराथ्यापरपर्यायं ज्ञाप्यते” ततः तत्सहकारीणि श्रुत्यादीनि निरूपितानि तत्र दृश्यानि “तदेवं निरूपितानि सङ्क्षेपतः श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि। एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य “दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” इत्येवं रूपेण यानि विनियोज्यन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि, क्रियारूपाणि चेति। तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसङ्ख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव। क्रियारूपाणि च द्विविधानि। गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि च। एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आराद्‌उपकारकाणीति चोच्यते। कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम्। यथाऽवघातप्रोक्षणादि। तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति। दृष्टार्थमवघातादि अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि। दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि। स हि द्रव्यत्यागांशेनैवादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति। द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म त्वाराद्‌उपकारकम्। यथा प्रयाजादि। आराद्‌उपकारकञ्च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते; सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते। इदमेव चाश्रयिकर्मेत्युच्यते। तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतो विनियोगविधिः। प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन्नविलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यं विलम्बे ह्यङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सहकृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियते क्रम आश्रियमाणे भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्”।

“तदेवं संक्षेपतो निरूपितः षड्विध क्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः, स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधतानेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते “यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत्सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत”इत्यादिना दाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवम् “अहरहः सन्ध्यामुपासीत”इत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्योपासनाजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं बोध्यते। तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारविशिष्टः। अधिकारश्च स एव यद्विधिवाक्ये पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते। यथा काम्ये कर्मणि फलकामना। नैमित्तिके कर्मणि निमित्तनिश्चयः।

नित्ये सन्ध्योपासनादौ शुचिविहितकालजीवित्वम् अत एव "राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामोयजेत" इत्यनेन विधिवाक्येन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधता न स्वाराज्यकाममात्रस्य फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते किन्तु राज्ञः सतः स्वाराज्यकामस्यैव राजसूयस्यापि अधिकारिविशेषणत्वेन श्रवणात्। किञ्चित् तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणं यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या क्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः। एवमग्निसाध्यकर्मसु आधानसिद्धाग्निमता अग्निसाध्यकर्मणामन्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः। एवं सामर्थ्यमपि आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् समर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः। तदेवं निरूपितो विधिः"। विधिरसायने च विधिभेदोऽन्यथा दर्शितो यथा "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते" तत्तच्छब्दे विशेषो दृश्यः। १२अर्थालङ्कारभेदे च। अलङ्कारशब्दे ४०२पृ० दृश्यम्।

विधिज्ञ त्रि० विधिं क्रमं जानाति ज्ञा-क। विधानक्रमज्ञे।

विधित्सा स्त्री विधातुमिच्छा वि+धा-सन् भावे अ। विधानेच्छायाम्।

विधिदेशक पु० विधिं विधानं दिशति दिश+ण्वुल्। विधिदर्शिनि १सदस्ये अमरः २गुरौ च।

विधिवत् अव्य० विधिमर्हति विधि+वति। विध्यनुसारे

विधु पु० व्यध-कु। १चन्द्रे २कर्पूरे ३विष्णौ मेदि०। ४ब्रह्मणि शब्दर०। ५शङ्करे ६राक्षसे विश्वः। ७वायौ ८युधि च संक्षिप्तसा०।

विधुत त्रि० वि+धु-क्त १कम्पिते। २त्यक्ते च अमरः।

विधुनन न० वि+धु-णिच्-नुक्च। चालने जटा०।

विधुन्तुद पु० विधुं तुदति तुद-खश् मुम् च। राहौ अमरः

विधुपिञ्जर पु० विधोः पिञ्जर इव। १खड्गे शब्दर०।

विधुर त्रि० विगता धूर्यस्य अच्समा०। १विश्लिष्टे अमरः। २विकले च मेदि०। विगता धूः। ३वैकल्ये ४विश्लेषे च न० त्रिका०। ५रसालायां स्त्री मेदि०।

विधुवन न० वि+धु-ल्युट्। कम्पने अमरः।

विधूत त्रि० वि+धू-क्त। १कम्पिते २त्यक्ते च हेमच०। "विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्" स्मृतिः।

विधेय त्रि० वि+धा-यत्। १विधातुं योग्ये २वचनस्थे आयत्ते अमरः। ३विधिना बोध्ये च। ४उद्देश्यप्रकारतया ज्ञायमाने विलक्षणविषयतायुते पदार्थे यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निर्विधेयः। पचतीत्यादौ पाककृतिः आख्यातार्थस्य विधेयस्यैव बोधस्याङ्गीकारात्। विधेयता तु विलक्षणविषयता अनुवाद्यभिन्ननिष्ठा "अनुवादमनुक्त्वा च न विधेयमुदीरयेत्" इति शाब्दिकनियमः। प्रत्ययादिप्रमितविशेष्यतावच्छेदकताभिन्ना विशेष्यतानिरूपिता च सेत्यन्ये।

विधेयाविमर्श पु० विधेयस्याविमर्शो यत्र। अविमृष्टविधेयांशरूपे काव्यदोषभेदे दोषशब्दे ३७६१ पृ० तस्य स्वरूपादिकं दृश्यम्। [४०१ पृ० दृश्यम्।

विध्याभास पु० अर्थालङ्कारभेदे सा० द० अलङ्कारशब्दे

विध्वंस पु० वि+ध्वन्स-घञ्। नाशे।

विनत त्रि० वि+नम-क्त। १प्रणते २भुग्ने ३शिक्षिते च मेदि०। गरुडमातरि ४कश्यपपत्नीभेदे ५पिटकाभेदे च स्त्री मेदि०। [नताभ्रजादयोऽप्यत्र।

विनतासूनु पु० ६त०। १अरुणे २गरुडे च जटा०। वि-

विनद पु० विशेषेण नदति नद-अच्। (कातियान) इति शब्दच०। [राजनि०।

विनम्रक न० विशेषेण नम्रमिव इवार्थे कन्। तगरपुष्पे

विनय पु० वि+नी-भावे अच्। १शिक्षायां २प्रणामे ३अनुनये च मेदि०। वि+नी-कर्त्तरि अच्। ३विनययुक्ते, जने, विनयश्च शास्त्रज्ञानजन्यसंस्कारभेदः इन्द्रियसंयमो वा। ४निभृते, ५क्षिप्ते, ६जितेन्द्रिये च। ७वणिग्जने पु० अमरः। ८दण्डे अव० त०। ९वाच्यालके स्त्री मेदि०।

विनयग्राहिन् त्रि० विनयं शिक्षां गृह्णाति ग्रह-णिनि। वचनस्थिते आयत्ते अमरः। स्त्रियां ङीप्।

विनयस्थ त्रि० विनये तिष्ठति स्था-क। वचनग्राहिणि आयत्ते हेमच०।

विनशन न० वि+नश-ल्युट्। १विनाशे। विनशन्ति अदर्शनं गच्छति सरस्वत्यत्र वि-नश+आधारे ल्युट्। २कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे त्रिका०। "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि" मनुः। स च सरस्वत्यन्तर्धानदेश एव प्रभासतीर्थसन्निकृष्टनिषादपुरसमीपस्थः यथोक्तं भा० व० १३०अ०।

"एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी। एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशाम्पते!। द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात् सरस्वती। प्रविष्टा पृथिवीं वीर! मा निषादा हि

न्तं विदुः”। “शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा सरस्वतीविनशने” कात्या०श्रौ० २४।५।३०। “सरस्वतीविनशने सरस्वती समुद्रसङ्गमे प्रभासे सारस्वतसत्रार्थं दीक्षा भवति” कर्कः “यत्र सरस्वत्यन्तर्भवति तद्विनशनमुच्यते” इत्यग्निस्वामिनः। “सरस्वती नाम नदी प्रत्यक्स्रोता प्रवहति तस्याः प्रागपरभागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागो भूम्यन्तर्निमग्नः प्रवहति नासौ केनचिद् दृश्यते तद्विनशनमुच्यते” इति लाट्या० १०।१५।१ माधवाचार्य्याः।

विनष्ट त्रि० वि+नश–क्त। १विनाशप्रतियोगिनि २पतिते च “विनष्टे वाप्यशरणे पितर्य्युपरतस्पृहे” नारदः। “विनष्टे पतिते” दायभा०।

विना अव्य० वि+ना। १वर्ज्जने २अन्तरेणेत्यर्थे च। एतद्योगे २द्वितीया तृतीया पञ्चमी च। [३रहिते च त्रिका०।

विनाकृत त्रि० विनेति कृतम् विना+कृ–क्त। १त्यक्ते

विनाडिका स्त्री विभक्ता नाडिका यया। “दश गुर्व्वक्षरः प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका। तत्षष्ट्या तु भवेन्नाडी” सू० सि० उक्ते दण्डषष्टिभागात्मके पलरूपे काले।

विनायक पु० वि+नी–ण्वुल्। १गणेशे २बुद्धे अमरः ३विघ्ने ४गुरौ च। ६त०। ५गरुडे मेदि०। ६गरुडपत्न्यां स्त्री शब्दमा० टाप् कापि अत इत्त्वम्।

विनायकस्य कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थमीश्वरेण नियुक्तः देवभेदः यथोक्तं याज्ञवल्क्येन “विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः। गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा” “कर्मणां पुरुषार्थसाधनानां विघ्नसिद्ध्यर्थं स्वरूपफलसाधनत्वविघातसिद्ध्यर्थं नियोजितो नियुक्तः” मिता०। तेनोपसृष्टस्य लक्षणान्याह स एव “तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत। स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति। काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति। अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठति। व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः” तस्य प्रत्यक्षलक्षणान्याह स एव “विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः। तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः। कुमारी न च भर्त्तारमपत्यं गर्भमङ्गना। आचार्य्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा। वणिग्लाभं न चाप्नोति कृषिञ्चापि कृषीवलः” तच्छिशान्तिविधिश्च तत्रोक्तो दृश्यः। ‘विनायका विघ्नकारा उग्रोग्राः” रत्नाकरः।

विनारुहा स्त्री विना मूलं विना रोहति रुह–क। त्रिपर्णिकायां राजनि०।

विनाश पु० वि+नश–घञ्। १ध्वंसे २अदर्शने च।

विनाशोन्मुख त्रि० विनाशाय उन्मुख उद्यतः। १नष्टप्राये २पक्के च अमरः। [पिधाने शब्दच०।

वि(वी)नाह पु० वि+नह–घञ् वा उपसर्गदीर्घः। कूपमुख-

विनिद्र त्रि० विगता निद्रा यस्य। १प्रकाशिते शब्दमा०। २निद्राहीने च। तस्य भावः। त्व। विनिद्रत्व प्रबोधे न० हेमच०।

विनिपात पु० वि+नि+पत–घञ्। १निपाते २दैवादिकृते व्यसने मेदि० ३अपमाने च हेमच०।

विनिमय पु० वि+नि+मि–अच्। परिवर्त्ते १तुल्यद्रव्यदानेन द्रव्यान्तरग्रहणे शब्दच०। २बन्धके च शब्दमा०।

विनियोग पु० वि+नि–युज–घञ्। क्रियासु प्रवर्त्तने “अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्त्तितः इत्युक्ते २अनुष्ठानक्रमविधाने च “आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव चेति” योगियाज्ञ०। [देवगणभेदे पु० वह्निपु०।

विनिर्भय त्रि० विनिर्गतं भयं यस्मात्। १भयशून्ये साध्व-

विनीत त्रि० वि+नी–क्त। १विनययुक्ते २कृतदण्डे ३क्षिप्ते अमरः ४अपनीते ५निभृते च। ६जितेन्द्रिये ७हृते च मेदि०। ८सुशिक्षिताश्वे अमरः। ९मरुवके च पु० १०शिक्षितदम्यादौ राजनि० ११वणिजि पु० मेदि०।

विनीय पु० वि+नी–क्यप्। १कल्के २पापे च। ल्यप् शिक्षयित्वेत्याद्यर्थे अव्य०।

विनेतृ त्रि० वि+नी–तृच्। १शिक्षके २नृपे पु० मेदि०।

विनेय त्रि० वि+नी–यत्। १शिक्षणीये २प्राप्ये च।

विनोक्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०३पृ० दृश्यम्।

विनोद पु० वि+नुद–घञ्। १कौतूहले हला०। २क्रीडायां ३अपनोदने च। ४गृहभेदे “दीर्घं त्रयोदशहस्ताः प्रमाणतो द्वौ प्रथितौ। विनोद एव द्वाराणि त्रिंशत्कोष्ठं इदं भवेत्” युक्तिक०।

विन्ध्य पु० विध–यत् पृषो० मुम् च। १पर्वतभेदे अमरः। २व्याधे च। ३लवलीवृक्षे स्त्री मेदि०। ४सूक्ष्मैलायां हेमच०। ५आवन्त्ये नृपभेदे पु० अनुविन्ध्यशब्दे १८५ पृ० दृश्यम्।

विन्ध्यवासिनी स्त्री विन्ध्येऽचले वसति वस–णिनि ङीप्। यशोदागर्भजातायां दुर्गायाम्। “कंसहस्ताच्चापि तां (यशोदागर्भजकन्याम्) दृष्ट्वा विन्ध्यं नगं जगाम ह। तत्र गत्वा तदोवाच तिष्ठन्ती तत्र सा वने। पूज्यमाना सुरैर्नित्यं ख्याता त्वं विन्ध्यवासिनी” वामनपु० ५१अ०। “ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी” देवीमा०।

२व्याडिमुनौ पु० हेमच०। विन्ध्यस्थोऽप्यत्र जटा०।

विन्ध्याचल पु० कर्म०। विन्ध्यपर्वते।

विन्ध्याटवी स्त्री विन्ध्यस्या अटवी। विन्ध्यपर्वतस्थे वनभेदे।

विन्ध्यावली स्त्री वाणासुरमातरि त्रिका०।

विन्न त्रि० विद—कर्मणि क्त। १विचारिते २प्राप्ते अमरः। ३ज्ञाते ४स्थिते च विन्नः। [शब्दच०।

विन्याक पु० वि+नि+अक—घञ्। विकङ्कते (कांटियान)

विन्यास पु० वि+नि+अस—घञ्। १स्थापने २रचने तन्त्रोक्ते मन्त्राद्युच्चारणपूर्वकं हृदयादिषु अङ्गुल्यादीनामर्पणभेदे च।

विप क्षेपे चु० उभ० सक० सेट्। वेपयति—ते अवीविपत् त।

विपक्तिम त्रि० विपाकेन निर्वृत्तः वि+पच—क्त्रि मपच्। विपाकाधीनजाते "विपक्तिमज्ञानगतिर्मनस्वी" भट्टिः।

विपक्ष त्रि०विरुद्धः पक्षो यस्य। १शत्रौ अमरः। २प्रतिकूलपक्षावलम्बिनि च। विरुद्धः पक्षः प्रा० स०। ३प्रतिकूले पक्षे विवादे अर्थिसमुल्लिखितपक्षस्य विरुद्धे ४पक्षे च।

विपञ्ची स्त्री वि+पचि—अच् गौरा० ङीष्। १वीणायाम् अमरः। २केलौ मेदि०। स्वार्थे क ह्रस्वः। विपञ्चिका तत्रैव।

विपण पु० वि+पण—घञर्थे क। विक्रये अमरः।

विपणि(णी) पुंस्त्री० वि+पण—इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। १पण्यविक्रयशालायाम् (हाटचाला) २हट्टे च अमरः। क्रये मेदि०।

विपणिन् पु० वि+पण—बा० इनि। विक्रेतरि वणिजि जटा०

विपत्ति स्त्री वि+पद—क्तिन्। आपदि अमरः। २नाशे ३यातनायाञ्च मेदि०। "यस्मिन् राशौ गते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः" स० त०।

विपथ पु० विरुद्धः पन्थाः अच्समा०। निन्दितमार्गे अमरः

विपद(दा) स्त्री वि+पद—सम्प० क्विप् वा टाप्। १विपत्तौ ज्यो० उक्ते जन्मताराराः तृतीयदादशैकविंशतिसंख्याक नक्षत्रे च "विपत्तारे गुडं दद्यात्" ज्यो०त०।

विपन्न त्रि० वि+पद—क्त। १विपद्युक्ते मेदि० २नष्टे च शब्दच०। ३सर्पे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्।

विपरीत त्रि०वि+परि+इण—क्त। १प्रतिकूले जटा०। २व्युत्क्रमे च ३कामुक्यां स्त्री ४नारीणां पुरुषायितरमणे नं "सन्ध्याकालेन च सन्ध्यं विपरीतरतातुराम्" कर्पूरस्तवः। "पादमेकमूरौ कृत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम्। नारीषु रमते कामी विपरीतस्तु बन्धकः" रतिम० उक्ते ५रतिबन्धभेदे। संज्ञायां कन्। "पादमेकमूरौ कृत्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम्। कामिनीं कामयेत् कामी बन्धः स्यात् विपरीतकः" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे।

विपर्णक पु० विगतानि पर्णान्यस्य कप्। १पुष्पप्रधाने पलाशवृक्षे शब्दच०। २अल्पपत्रके त्रि०।

विपर्यय पु० वि+परि+इण—अच्। व्यतिक्रमे। २अतस्मिंस्तद्बुद्धौ च। पात० उक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे "विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्" पात० सू०।

"संशयस्यापि विपर्ययत्वमतद्रूपप्रतिष्ठानत्वात् तस्य तद्धर्मिकभावाभावगोचरतया एकांशे अतद्रूपप्रतिष्ठत्वान पायात्। स कस्मात् न प्रमाणम्?। यतः प्रमाणेन बाध्यते भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणस्य, तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टम्। तद्यथा द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन बाध्यते" भा०। "स च पञ्चविधः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" पात० सू०। इति पञ्च विपर्ययाः। इत्यादि भा०। [हृत्ते च

विपर्यस्त त्रि०वि+परि+अस—क्षेपे क्त। १व्यतिक्रान्ते २परा-

विपर्यास पु० वि+परि+अस—घञ्। १वैपरीत्ये २व्यतिक्रमे ३उत्क्षेपे च। ४विपर्यये भ्रान्तौ च।

विपल न०विभक्तं फलं येन प्रा०ब०। फलषष्टिभागे कालभेदे। "लग्नदण्डपलं छिन्नं तत्संख्यं क्रमतः पलम्। विपलं च रवेर्भोग्यमेवं कालनमस्तभे" ज्यो०त०। [पण्डिते अमरः।

विपश्चित् पु० विप्रकृष्टं चेतति वि+प्र+चित—क्विप् पृषो०।

विपाक पु० वि+पच—भावे घञ्। १पाके २स्वेदे च। कर्मणि घञ्। ३कर्मफलपरिणामे जात्यायुर्भोगरूपे पदार्थे। "सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः" पात०सू० "सत्सु क्लेशेषु (अविद्यादिषु) कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलोऽपि। यथैव तुषावनद्धाः शालितण्डुलाः अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति। स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति" भा०।

विपाश(शा) स्त्री विगतः पाशो वशिष्ठस्य यस्याः। स्वनामख्याते नदीभेदे अमरः। विपाशयति विमुक्तपाशं वशिष्ठं करोति विपाश+णिच—क्विप्। तदार्थे अमरः। तत्कथा- भारतकथा भा०आ०१७७अ०। "अथ पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्धा महामुनिः (वशिष्ठः) तस्या जले महानद्या निममज्ज सुदुःखितः। अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलसूदन!।

स्थलस्य तद्रूपं कृत्वा विपाशं समवाहृजत् । उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृषिः । विपाशेति च नामा- स्यानद्याश्चक्रे महामुनिः” “शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धु- नद्याः सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम् । जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च” राजनि० ।

विपिन न० वप-इनन् पृषो०। वने अमरः ।

विपुल त्रि० वि+पुल–विस्तारे क । १विस्तीर्णे अमरः । २अगाधे ३मेरुपश्चिमस्थे भूधरभेदे पु० मेदि० ४मेरौ ५हिमाचले च धरणिः । ६आर्य्याछन्दोभेदे स्त्री । “संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति” छ०र०। विपुलाचलश्च मेरोर्विष्कम्भपर्वतभेदो यथोक्तम् विष्णुपु० “मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग ! चत्वार उपपर्वताः । विष्कम्भा रचिता मेरो- र्योजनायुतसंस्थिताः । पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्ध- मादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्च तथोत्तरे” तत्र चिह्नवृक्षादिकं तत्रोक्तं यथा “कदम्ब१स्तेषु जम्बू२श्च पि- प्पलो३ वट४ एव च । एकादशशतायामाः पादपा गिरि- केतवः । वनं चैत्ररथं१ पूर्वं दक्षिणा गन्धमादनम्२ । वैभ्राजं३ पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं४ स्मृतम् । अरुणोदं१ महाभद्रं२ शशिमेदं३ च मानसम् । सरांस्येव च चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा” । धान्यशैलशब्दे दर्शिते दानार्थं कल्पिते तिलमये ७तन्नामकपर्वते हेमा०दा० ।

विपुलास्रवा स्त्री विपुलं रसमास्रवति आ+स्रु-अच् । घृतकु- मारीवृक्षे राजनि० ।

विपूय पु० वि+पू–करणे नि० क्यप् । मुञ्जे मुग्धबो० ।

विप्र पु० वप–रन् पृषो० अत इत्त्वम् वि+प्रा पूर्त्तौ–क वा । १ब्राह्मणे अमरः “जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते” प्रा॰वि॰वाक्यम् २अश्वत्थे राजनि॰३विशेषेण पूरके त्रि॰

विप्रकार पु० वि+प्र+कृ–घञ् । १अपकारे अमरः । २तिर- स्कारे हेमच० । [यस्य । तूलवृक्षे राजनि० ।

विप्रकाष्ठ न० विशेषेण प्राति प्रा–क विप्रं पूरकं काष्ठं

विप्रकर्ष पु० वि+प्र+कृष-घञ् । दूरत्वे हला० ।

विप्रकृत त्रि० वि+प्र+कृ-क्त । १उपद्रुते, २तिरस्कृते च “त- स्मिन् विप्रकृताः काले” कुमारः । [तत्रैवार्थे अमरः ।

विप्रकृष्ट त्रि०वि+प्र+कृष–क्त । दूरस्थे हला० । स्वार्थे क ।

विप्रचित्ति पु० वि+प्र+चित-क्तिच् । दानवभेदे ।

विप्रतिपत्ति स्त्री वि+प्रति+पद–क्तिन् । १विरोधे “पर- स्परं मनुष्याणां स्वार्थे विप्रतिपत्तिषु” स्मृतिः । २संशयजनके वाक्ये “व्याहतमेकार्थकं विप्रतिपत्तिः” गौ० सू० व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति । “आत्माऽ- स्तीत्येव दर्शनं नास्त्यात्मेत्यपरः” वा० भ० । ३विरुद्ध- कोटिद्वयोपस्थापके शब्दे च वादिना पर्वतो वह्निमान् प्रतिवादिना च पर्वतो वह्न्यभाववान् इति प्रति- ज्ञाते मध्यस्थस्य पर्वतो वह्निमान् नवेति संशय उदेति अतस्तस्य संशयाधायकत्वात्तथात्वम् । स च विरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयात्मकः पर्वतो वह्निमा- न्नवेति संशयापादकः । “विपरीतायां निन्दितायां च ४प्रतिपत्तौ ५विकृतावनूढे च “शब्देऽविप्रतिपत्तिः” कात्या० श्रौ० अप्रतिपत्तिरनूहः” प्रतिनिधिशब्दे ४४४३पृ० दृश्यम् । [विरोधे च ।

विप्रतिपन्न त्रि० वि+प्रति+पद–क्त । १संदेहयुक्ते २कृत-

विप्रति(ती)सार पु०वि+प्रति+सृ–घञ् वा दीर्घः । १अनु- तापे, अनुशये, २रोषे च मेदि० ।

विप्रयुक्त त्रि०विप्र+युज–क्त । १वियुक्ते, २विरहिणि च ।

विप्रयोग पु० वि+प्र+युज–घञ् । १विप्रलम्भे अमरः । २विरोधे ३विसंवादे ४वियोगे च । ५रागिणोर्विच्छेदे ।

विप्रलब्ध त्रि० वि+प्र+लभ–क्त । वञ्चिते, हेमच० “प्रियः कृत्वाऽपि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् । विप्रलब्धेति सा ज्ञेया” सा० द० उक्तलक्षणे नायिकाभेदे स्त्री ।

विप्रलम्भ पु॰वि+प्र+लभ–घञ् मुम् च । १विसंवादे, २वञ्चने, ३विरहे च अमरः । “यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ वा मिथः । अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तौ प्रहृष्यते । स विप्रलम्भो विज्ञेयः” उज्ज्वलमण्युक्ते ४शृङ्गारावस्थाभेदे ।

विप्रलाप पु० वि+प्र+लप–घञ् । १विरोधोक्तौ परस्परविरु- द्धार्थकथने अमरः । २अनर्थकवाक्ये हेमच० ।

विप्रलोभिन् पु० विप्रलोभयति वि+प्र+लुभ+णिच्–णिनि । किंकिरातवृक्षे, अशोकवृक्षे । राजनि० ।

विप्रश्निका स्त्री विशेषेण प्रश्नोयस्याः ५ब० कप् अत इत्त्वम् । दैवज्ञायां स्त्रियाम् अमरः । [धीनतायाम् ।

विप्रसात् अव्य०विप्रस्याधीनं करोति विप्र+साति । विप्रस्या-

विप्रस्व न० ६त० । विप्रस्वामिके धने ।

विप्रिय पु० विरुद्धं प्रियं वि+प्री–क वा । १अपराधे हेमच० । २अप्रिये च “कृतवानसि विप्रियं न मे” कुमारः । प्रादि० ६ब० । विगतप्रिये त्रि० ।

विप्रुष् स्त्री॰ ब॰ व॰वि+प्रुष—क्विप् । १बिन्दुषु २वेदपाठकाले मुखनिर्गतजलबिन्दुषु अमरः ।
"नासिका विप्रुषच्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः । रजो भूर्वायुरग्निश्च सर्वमेध्यानि निर्दिशेत्" सु॰त॰। आचमनकाले मुखनिःसृतानां तासां नोच्छिष्टदोषजनकता यथाह "नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः । दन्तवत् दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत्" कूर्म॰उ॰ १३अ॰ ।

विप्रोषित त्रि॰ वि+प्र+वस—क्त । गतप्रवासे ।

विप्लव पु॰ वि+प्लु—अप् । १परचक्रपतिराष्ट्रादितो भये ।२राष्ट्रोपद्रवे च अमरः । [प्लावे च ।

विप्लाव पु॰वि+प्लु—घञ् । अश्वस्य १गतिभेदे २समन्तात् जल-

विप्लुत त्रि॰वि+प्लु—क्त । १व्यसनयुक्ते हेमच॰ २उपद्रुते च "अविप्लुतब्रह्मचर्य्यः"स्मृतिः । [तकर्यां स्त्री॰ राजनि॰।

विफल त्रि॰विगत फलमस्य ।१निरर्थके २फलरहिते च ३के-

विबध पु॰ विगतो वधो हननं गतिर्यस्मात् । मंत्स्कन्धोतधान्यतण्डुलादौ "निरुद्धविबधासारैरिति"ति माघः सुप्तो॰ । दीर्घः वीवध तत्रार्थे विश्वः । [कारके रोगभेदे अमरः ।

विबन्ध पु॰ विबध्नाति मलम् वि+बन्ध—अच् । मलबन्ध-

विबुध पु॰ वि+बुध—क । १पण्डिते मेदि॰ २देवे अमरः "विबुधसखः" भट्टिः । ३चन्द्रे च हेमच॰ ।

विभक्त त्रि॰ वि+भज—क्त । १पृथक्कृते २विभिन्ने कृतविभागे च ३भावे क्त । ३विभागे ४भेदे न॰ । "पञ्चमी विभक्ते" पा॰ यस्य विभागः कृतः ५तादृशे धने "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तत् भवेत् । विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्य्यैः कथञ्चन" यमवचनम् । तदस्यास्ति अच् । येन धनस्य विभागःकृतस्तस्मिन् ६जने तत्र । विभक्तधर्मादिकं दायभागादौ दर्शितं यथा
"भ्रातॄणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते । तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते" "विभक्तानां स्वस्वात्वधनेन वैदिककारणात्तन्मात्रधर्मत्वेन तद्वृद्धिः" दाय॰त॰ रघु॰ । "दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः । विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः । साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम् । येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थतः । विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्" नारदः "भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु भवेत्" याज्ञ॰ "बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत्" कात्या॰ "भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत् तेषां पृथक् पृथक्" कात्या॰ "अविभक्ता विभक्ता वा कुर्य्युः श्राद्धं दैविकम् । मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग् विना" श्रा॰ त॰ धृतवचनम् । "बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्" वृ॰ न॰ । "अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" नारदः । "एतत् दृष्ट्वा पुरुषविक्रयविषयमिति" दाय॰त॰ रघु॰ ।

विभक्ति स्त्री वि+भज—क्तिन् । १विभागे "संख्यात्वव्याप्यसामान्ये शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः । सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप् तिङ् चेति प्रभेदतः" श॰श॰प्र॰उक्तलक्षणे २प्रत्ययभेदे च । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु" "विशेष्यस्यैव यल्लिङ्गं विभक्तिवचने च । ये तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपि" व्या॰ का॰ ।

विभव पु॰ वि+भू—अच् । १धने २मोक्षे सर्वमूर्त्तसंयोगरूपे ३ऐश्वर्य्ये मेदि॰। षष्टिसंवत्सरमध्ये "सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सर्वे व्याधिविवर्जिताः । प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्धरा । हृष्टाः पुष्टा जनाः सर्वे विभवेऽब्दे वरानने !" इत्युक्तफलके ४वर्षभेदे पु॰ ।

विभा स्त्री वि+भा—अच् । १किरणे हेमच॰ २शोभायां ३प्रकाशे च राजनि॰ ।

विभाकर पु॰ विभां प्रकाशं करोति कृ-अच् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । ३चित्रकवृक्षे अमरः ४अग्नौ मेदि॰ ।

विभाग पु॰ वि+भज—भावे घञ् । १भागे पूर्वस्वामिस्वत्वनाशोत्तरं तत्सम्बन्धाधीनजातस्वत्वस्य २व्यञ्जके व्यापारभेदे दायभागादि । सामान्यधर्मयुतानां बहूनां परस्परविरुद्धतद्व्याप्यधर्मप्रकारेण ३प्रतिपादने श्रीकण्ठः । वैशेषिकोक्ते ४गुणभेदे तल्लक्षणविभागादि कणा॰ सू॰ । वृ॰ दर्शितं यथा
"एतेन विभागो व्याख्यातः" कणा॰ सू॰ । "विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशन्नाह संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्मज १उभयकर्मजो २विभागजश्च ३श्येनकर्मणा स्थाणुश्येनविभागः १संयुक्तयोर्मल्लयोर्मेषयोर्वा कर्मभ्यां तदुभयविभागः २सचायं कर्मोत्पत्त्यव्यवहितक्षणोत्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्तं "संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म इति विभागे जननीये आश्रयः" सं-

योगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशस्यापेक्षणीय इति चेन्न स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्म्मणो निरपेक्षत्वात् । विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजकारणाकारणविभाग१भेदात् कारणाकारणविभागजकार्य्याकार्य्यविभाग२भेदाच्च तत्र कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागो यथा कपालद्वयविभागात् कपालाकाशविभागः १कारणाकारणविभागाच्च कार्य्याकार्य्यविभागो २यथाऽङ्गुलीतरुविभागाद्धस्ततरुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग इति । ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहारादिति चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्म्मणोरपि विभागव्यवहारप्रसङ्गात् द्रव्ययोर्वर्त्तमानः संयोगात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति चेन्नावयवावयविनोरपि प्रसङ्गात् अकार्य्यकारणभूतयोर्द्रव्ययोरिति चेत् विन्ध्यहिमवतोरपि स्यात् भवत्येव तत्रेति चेन्न भ्रान्तस्य गुणकर्म्मणोरपि भावात् अभ्रान्तमधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात् संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एकतरसंयोगिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात् संयोगिनोर्विद्यमानयोरिति चेत् एकसंयोगनाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुवलामलकयोः संयोगदशायामपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् यावत्संयोगनाशस्तयोरिति चेदेकसंयोगनाशे तदभावप्रसङ्गात् तत्र यावदर्थाभावात् । तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम् स च गुणः विरोधिगुणान्तरनाश्यः विरोधिनं समानाधिकरणं गुणमन्तरेण सत्याश्रये गुणनाशानुपपत्तेः कर्म्मैव संयोगनाशकं स्यादिति चेन्न विरोधिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात् । किञ्च यत्राङ्गुलीहस्तभुजशरीराणां स्वस्वकर्म्मणा तरुसंयोगस्तत्राङ्गुलीमात्रे समुत्पन्नेन कर्म्मणाऽङ्गुलीतरुसंयोगनाशसम्भवेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीरतरुसंयोगानामनाशप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्गुलीकर्म्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्म्मणः संयोगनाशकत्वे क्वचिदप्युत्पन्नेन कर्म्मणा युगपदेव सर्वसंयोगनाशापत्तेः । त्वन्मते तत्र का गतिरिति चेत् अङ्गुलीतरुविभागेन जनितो हस्ततरुविभागो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यभ्युपगमात् । व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्म्मणैव हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः स्वाश्रयाश्रितपरम्परासंयोगस्यैव व्यधिकरणकर्म्मनाश्यत्वाभ्युपगमादिति वर्द्धमानेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नाशकत्वानुभवात् बाधकमन्तरेण

तत्परित्यागानुपपत्तेः । शब्दविभागौ च विभागकार्य्यौ तत्र विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वं न सह्यामहे न हि वंशे पाट्यमाने दले च चरणयन्त्रणावष्टब्धे दलान्तरे चोपरिकृष्यमाणे यः शब्दोजायते तत्र दलाकाशविभागादन्यदसमवायिकारणं पश्यामः । न च दवदहनदह्यमानस्फुटद्वेणुचीत्कारे विभागातिरिक्तमसमवायिकारणं पश्यामः । कारणाकारणविभागाच्च कार्य्याकार्य्यविभागमनुमन्यामहे कथमन्यथा स्वस्वकर्मजनिताङ्गुलीतरुसंयोगभुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगानामङ्गुलीमात्रोत्पन्नकर्म्मणाऽङ्गुलीतरुविभागे सति अङ्गुलीतरुसंयोगनाशे सत्यपि हस्ततरुसंयोगादीनां नाशः तत्र हि विभागजविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशिकेत्युक्तत्वात् कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न संप्रत्ययः यतोवंशदले यदुत्पन्नं कर्म तेन दलान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि जननसम्भवात् यावद्भिः सह तद्दलं संयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्कर्म्मणा विभागस्य दर्शनात् नह्यङ्गुल्यामुत्पन्नेन कर्म्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते । कमलदले चोत्पन्नेन कर्म्मणा दलान्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा आरभ्यन्ते द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनः शतमपि विभागानेकं कर्मारभताम् । यत्तु कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तत् द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भकसंयोविरोधिनमिति ब्रूमः । कुत एतदिति चेत् कार्य्यवैचित्र्येण कारणवैचित्र्यस्यावश्यकत्वात् । ननु कर्म्मणि वैचित्र्यमावश्यकं तथाचैकं कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत् कमलकुड्मलादावपरञ्च द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिनञ्चोभयमिति मैवं कार्य्यविरोधो हि कारणवैचित्र्यकल्पनामूलं स च विरोधः एकस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वित्वेन अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वित्वेनेति तथैव वैचित्र्यस्यापि कल्पनौचित्यात् तच्चेदं वंशदले वर्त्तमानं कर्म दलद्वयविभागमात्रं जनयति स च विभागोऽग्रे आकाशादिदेशाद्विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विनं विभागमारभते तस्य च निरपेक्षस्य विभागजनने कर्मत्वापत्तिरिति द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्षते । ननु तदानीमपि कर्म्मैव तज्जनयतु अतीतकालत्वात् विभागजनने कर्म्मणः स्वोत्पत्त्यनन्तर एव काले नत्वेवं विभागेन जनिते विभागान्तरे कर्म

प्रदेशान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति-कर्मणोऽनतीतकालत्वात् अन्यथा कर्म न नश्येदेव तस्यो-त्तरसंयोगमात्रनाश्यत्वात् । सोऽयं विभाग उत्तरसंयोग नाश्यः क्षणत्रयस्थायी क्वचिदाश्रयनाशनाश्यः तद्-यथा तन्तोरवयवेऽंशौ कर्म तदनन्तरमंशुद्वयविभागस्तदैव तन्त्वन्तरे कर्म ततोंऽशुद्वयविभागेन तन्त्वारम्भकसंयोग-नाशस्तन्तुकर्मणा च विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगना-शात्तन्तुकर्मणो नाशस्तन्नाशाच्च तन्त्वन्तरकर्मजन्यविभाग-नाशः । नन्वेवं तन्त्वन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्या-दिनाशकाभावात्, उत्तरसंयोगेन हि तन्नाश्यत इति विभागे च नष्टे नोत्तरसंयोग इति चेन्न तन्तौ यत् कर्मो-त्पन्नं तेन यथा विनश्यद्द्रव्यस्य तन्तोर्विभागो जनि-तस्तथा तदंशोरपि विभागो जननीयः सोऽप्यार-म्भकसंयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्त्वाकाश-विभागस्तेन चोत्तरसंयोगस्तेन ततः कर्मनाशः । यद्वा-यत्र तन्तौ यदा कर्म तदांशावपि तदैव कर्म तच्च कर्म-विनश्यद्द्रव्यस्य तन्तुतदवयवाकाशादिदेशाद्युगपदेव विभा-गानारभते सर्वेषां विभागानामारम्भकसंयोगविरोधि-त्वात् तथा च कारणसंयुक्तकारणाकाशादि तद्विभागात् कार्य्यस्य तन्तोरकार्य्येणाकाशादिना यो विभाग उत्पन्न-स्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयोगेन तन्तुसमवेतस्य कर्मणो विनाश इति । क्वचिद्द्वाभ्यां तद् यथा तन्तुवीरणयोः संयोगे सति तन्त्ववयवेऽंशौ कर्म वीरणे च कर्मेत्येकः कालः अंशुकर्मणाऽंश्वन्तरविभागस्तेन च संयोगस्य तन्त्वारम्भकस्य विनाशः वीरणकर्मणा च तन्तुवीरण-विभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशस्य तन्त्वारम्भकसंयोगनाशा-नन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरणसंयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयोगाभ्यां विभाग-नाशः" उप० वृत्तिः । कर्मणि घञ् । ५अंशे खण्डे च ।

विभाज्य त्रि० विभक्तुमर्हति वि+भज–अर्हार्थे ण्यत् । विभागयोग्ये विभजनीये धनादौ ।

"कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोऽपि वा । शौर्य्य-प्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः" ।

विभाण्डक पु० ऋष्यशृङ्गपितरि मुनिभेदे रामा० ।

विभाण्डी स्त्री० विभाण्ड+गौरा० ङीष् । आवर्त्तकीलतायां राजनि० ।

विभात न० वि+भा–क्त । प्रभाते शब्दरत्ना० ।

विभाव पु० वि+भू–घञ् । १परिचये अलङ्कारोक्ते रसो-द्दीपके २आलम्बनादौ "रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः । आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ" । ये हि लोके रामादिगतरति-हासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः विभाव्यन्ते आस्वादा-ङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिरिति विभावा उच्यन्ते" सा० द० ३प० ।

"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा" सा०३प० ।

विभावना स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४पृ० दृश्यम् ।

विभावरी स्त्री वि+भा–क्वनिप् ङीप् वनो र च । १रात्रौ अमरः । २हरिद्रायां ३कुट्टिन्याम् ४वक्रयोषिति ५वि-वादवस्त्रसख्यां मेदि० ६मुखरस्त्रियाम् शब्दर० । ७मेदा-वृक्षे च रत्नमा० ।

विभावसु विभायुक्ता वसवोऽस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३वह्नौ चित्रकवृक्षे अमरः । ५चन्द्रे ६हारभेदे च हेमच० ।

विभाषा स्त्री विरुद्धा भाषा वि+भाष–अ वा । व्याकरणोक्ते पाक्षिकप्राप्तिफलके "नवेति विभाषा" इत्युक्तलक्षणे विकल्पविधाने । [भक्तौ च ।

विभिन्न त्रि० वि+भिद–क्त । १प्रकाशिते २विदलिते ३वि-

विभीतक पु० विशेषेण भीत इव इवार्थे कन् । (वयड़ा) वृक्षे अमरः । "विभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् । उष्णवीर्य्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनम् । रूक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैस्वर्य्यनाशनम् । विभीतमज्जा तृट्छर्दि कफवातहरो लघुः । कषायो मदकृच्चाथ धात्री मज्जापि तद्गुणा" भावप्र० । काभावे विभीतोऽप्यत्र ।

विभीषण पु० विशेषेण भीषयते शत्रून् भी–णिच्–षुक् च ल्यु । १रावणभ्रातरि राक्षसे रामा० । २नलतृणे राजनि० ३भयकारके त्रि० । [ण्वुल् । भयप्रदर्शने

विभीषिका स्त्री वि+भी–णिच्–षुक् च धात्वर्थनिर्देशे

विभु पु० वि+भू–डु । सर्वमूर्त्तसंयुक्ते १काशादौ २महादेवे ३ब्रह्मणि च मेदि० । ४भृत्ये त्रिका० । ५विष्णौ शब्दमा० ६व्यापके ७नित्ये दृढहद्दृवे हेमच० । ९दृढे त्रि० अजयः । १०परममहत्त्वयुते सि०कौ० ।

विभूति स्त्री वि+भू–क्तिन् । १भस्मनि "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" इत्युक्ते २ऐश्वर्य्ये च । ऐश्वर्य्य-शब्दे १५४९ पृ० दृश्यम् ।

विभूषा स्त्री वि+भूष–अ । १शोभायां हेमच० २भूषणे च ।

विभ्रम पु० वि+भ्रम–घञ्। १स्त्रीणां शृङ्गाराङ्गे चेष्टाभेदे "विभ्रमस्त्वरयाऽकाले भूषास्थानविपर्य्ययः" इत्युक्ते २त्वरया भूषास्थानवैपरीत्ये च "यत्रापसारो विभ्रममण्डनानाम्" कुमारः। विशेषेण ३भ्रान्तौ मेदि० ४शोभायां ५सन्देहे हेमच०। ७भ्रमणे शब्दरत्ना०। "चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद् विभ्रमो भवेत्" उक्ते ८शृङ्गाराच्चित्तवृत्त्यनवस्थाने। "क्रोधं स्मितञ्च कुसुमाभरणादि याच्ञा तद्वर्जनञ्च सहसैव विमण्डनञ्च। आक्षिप्य कान्तवचनं लपनं सखीभिर्निष्कारणोत्थितगतं वद विभ्रमं तत्" इत्युक्ते स्त्रीणां ९चेष्टाभेदे च। अस्त्यर्थे अच्। १वार्द्धक्यावस्थायां स्त्री शब्दरत्ना०।

विभ्राज् त्रि० वि+भ्राज–क्विप्। भूषणादिना दीप्ते अमरः

विमत त्रि० वि+मन–क्त। विरुद्धमतियुक्ते १विषमे २सन्दिग्धे च। [व्याकुलचित्ते अमरः।

विमनस्(स्क) त्रि० विक्षिप्तं मनो यस्य वा कप्। चिन्तादिना

विमर्द पु० विमृद्यतेऽसौ वि+मृद–घञ्। (कालकासुन्दिया) १वृक्षे रत्नमा०। संज्ञायां कन्। चक्रमर्दके राजनि०। भावे घञ्। २मर्दने ३कुङ्कुमादिमर्दने च।

विमर्शन न० वि+मृश–ल्युट्। १परामर्शे न्यायोक्ते साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वेन पक्षनिश्चये २वितर्के च हेम०। घञ् विमर्श तत्रैवार्थे पु०।

विमर्ष पु० वि+मृष–घञ्। १विचारे जटा० २नाटकाङ्गसन्धिभेदे च। स च "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति। मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" इति विभज्य "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः। शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः" इति सा० द० लक्षितः। तदङ्गानि च तत्रोक्तानि यथा "अपवादोऽथ सम्फेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः। शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम्। प्ररोचना प्रहर्षः स्यादादानं छादनं तथा"।

विमल त्रि० विगतो मलो यस्मात्। १स्वच्छे निर्मले अमरः। विगतो मलो यस्याः ५ब०। (चामकषा) २सप्तलायाम् अमरः। जगन्नाथक्षेत्रस्थे ३देवीभेदे स्त्री तन्त्रसा०। ४दुर्गामूर्त्तिभेदे देवीपु०। ५उपरसभेदे न० राजनि०। ६जिनदेवे पु० ७चारुणि त्रि० शब्दर०। "चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं यद् विमलं स्मृतम्" गरुडपु० उक्ते दशाङ्किके दानभेदे न०।

विमातृ स्त्री विरुद्धा माता। मातृसपत्न्याम्। "मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः। नमस्कुर्य्यात् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्" म० त० स्मृतिः। तत्रैव कृत्यर्थसारे "स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः"। "यतः पत्युर्वयसा ताः स्त्रियो वृद्धाः अतः कनिष्ठा अपि अपि नमस्याः" म० त० रघु०। [अमरः।

विमातृज पु० विमातुर्जायते जन–ड। सापत्ने भ्रातरि

विमान पुंन० वि+मन–घञ् वि+मा–ल्युट् वा। १देवयाने रथे अमरः। २सार्वभौमगृहभेदे च ३यानमात्रे ४अश्वे पु० मेदि० ५परिमाणे च न०।

विमार्ग पु० विरुद्धो मार्गः। १कुपथे २निन्दिताचारे च।

विमुख त्रि० विरुद्धमननुकूलं मुखमस्य। १बहिर्मुखे २निवृत्ते च

विमुद्र त्रि० विगता मुद्रा मुकुलीभावो यस्य। १विकसिते हेमच०। २मुद्रारहिते च।

विम्ब पुंन०। वी+वन्–मुम् ह्रस्वौ। १दर्पणादौ भासमानप्रतिविम्बाश्रये २कमण्डलौ च संक्षिप्तसा०। ३सूर्य्यादिमण्डले अमरः। ४कृकलासे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्। विम्बायाः फलम् अण् तस्य लुप्। ५विम्बिकाफले न०।

विम्बजा स्त्री विम्बं फलं जायतेऽस्याः जन–ड १विम्बिकालतायां (तेलाकुचा) शब्दच०।

विम्बट पु० विम्बमटति अट–अच् शक०। सर्षपे शब्दच०।

विम्बा(म्बी) स्त्री विम्बमस्त्यस्याः अच् वा गौरा० ङीष्। (तेलाकुचा) १लताभेदे शब्दर० "विम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित्। स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम्" भावप्र०। स्वार्थे क कापि अत इत्त्वम् तत्रार्थे। सूर्य्यादिमण्डले पुं०न० नात इत्त्वम्।

वियत् न० वि+यम–क्विप् मलोपे तुक्। आकाशे अमरः।

वियद्गङ्गा स्त्री वियत्स्था गङ्गा शाक०। स्वर्गगङ्गायां मन्दाकिन्याम अमरः।

वियद्भूति स्त्री वियतो भूतिरिव। अन्धकारे त्रिका०।

वियन्मणि पु० वियतो मणिरिव प्रकाशकत्वात् भूषकत्वाद्वा। द्युमणौ सूर्य्ये हारा०।

वियम पु० वि+यम–घञ्। १संयमे अमरः। २दुःखे क्षीरस्वामी। पक्षे वृद्धिः। वियाम तत्रार्थे।

वियात त्रि० वि+या–क्त याति अच् वा। १धृष्टे २निर्लज्जे च अमरः। तस्य भावः ष्यञ्। वैयात्य निर्लज्जत्वे न० "वैयात्यं सुरतेष्वपि" माघः।

वियोग पु० वि+युज–घञ्। १विच्छेदे हेमच० ६त०

२पक्षियोगे च गणितप्रसिद्धे ३राश्योर्व्यवकलने च ।

वियोगिन् पु० वि+युज–घिनुण् । १चक्रवाके पक्षिणि शब्दच० । २विच्छेदवति । ३पक्षियोगवति च त्रि० । स्त्रियां ङीप् "वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ" नैष० ।

विरक्त त्रि० वि+रन्ज–क्त । १विच्छिन्ने २अननुरक्ते ३दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका० ।

विरङ्ग पु० वि+रन्ज–घञ् । कङ्कुष्ठे राजनि० ।

विरचित त्रि० वि+रच–क्त ।१कृते २निर्मिते च ।

विरजस्तमस त्रि० विगते रजस्तमसी यतः । सत्त्वगुणप्रधाने अमरः ।

विरजस(स्का) स्त्री विगतं रजो यस्याः वा कप् । १गतार्त्तवायां स्त्रियाम् जटा० । २रजोगुणहीने त्रि० ।

विरजा स्त्री विशेषेण रज्यतेऽत्र रन्ज–घञर्थे क । १दूर्वायां हारा० गोलोकस्थे २राधासखीभेदे तच्छापाज्जायमाने ३नदीभेदे च ब्रह्मवै० ज० ख० २५ अ० । ४कपित्थानीरुद्धे रत्नमा० । ५ययातिमातरि कूर्मपु० २०अ० । सा च नदी उत्कलदेशस्था जगन्नाथसन्निकृष्टा "उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्र उच्यते । विमलाऽत्र महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः" पीठनिर्णयः । तत्र मुण्डनोपवासौ न कार्यौ "मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा" प्रा०त० ।

विरञ्च(ञ्चि) पु० वि+रच–अच् इनु वा मुम् च । जगत्स्रष्टरि ब्रह्मणि हेम० ।

विरण न० विशिष्टो रणो मूलमस्य । उशीरे (वेणारमूल) शब्दर० ।

विरत त्रि० वि+रम–क्त । निवृत्ते ।

विरति स्त्री वि+रम–क्तिन् । १निवृत्तौ २विषयसेवाया व्यापाराभावे च अमरः ।

विरल त्रि० वि+रा–कलन् । १अवकाशे २विच्छिन्ने अमरः । ३अनिविडे च । ४दध्नि न० राजनि० ।

विरलजानुक त्रि० ६ब० । वक्रजानुके हेमच० ।

विरलद्रवा स्त्री ६ब० । सुश्रुतायां यवाग्वां जटा० ।

विरह पु० वि+चु० रह–अच् । १विच्छेदे २अभावे शृङ्गाररसस्य विप्रलम्भाख्ये ३अवस्थाभेदे च हेमच० ।

विरहित त्रि० वि+रह–क्त । १त्यक्ते २हीने च ।

विरहिन् त्रि० वि+रह णिनि । १विरहयुते स्त्रियां ङीप् । सा च २भृतौ शब्दमा० ।

विरहोत्कण्ठिता स्त्री "आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः । तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा" सा०द०३प० लक्षिते नायिकाभेदे ।

विराग पु० वि+रन्ज–घञ् । १रागाभावे । विगतो रागो यस्य । २रागशून्ये त्रि० । "विषयेष्वतितंरागो मानसो मल उच्यते । तेष्वेव तु विरागो हि नैर्मल्यं समुदाहृतम्" प्रा० त० । वैराग्यशब्दे दृश्यम् ।

विराज् पु० विशेषेण राजते क्विप् । १क्षत्रिये ब्रह्माण्डाख्यस्य स्थूलदेहाभिमानिनि २आदिपुरुषे ३छन्दोभेदे च । वेदे द्वाभ्यामक्षराभ्यां गायत्र्यादीनां समष्टावधिकत्वे विराट् छन्दो भवति छन्दःशब्दे २९७८ पृ० कात्यायनवाक्यं दृश्यम् । "समष्टिरूपस्य स्थूलशरीराभिमानी चेतनः विराट् संज्ञो वेदान्तादौ प्रसिद्धः । तस्योत्पत्तिः तद्रूपञ्च भागवतादौ दृश्यम् । अत्र विराजोऽपि समष्टिस्थूलाभिमानिनि चेतने । ४स्वायम्भुवमनौ च ।"ततः कालेन महता तस्य पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्" मत्स्यपु०३अ० । "मानवे तु स्वायम्भुवस्य विराट्पुत्रत्वमभिहितम् । यथा "द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः । तपस्तप्त्वाऽसृजद् यन्तु स स्वयं पुरुषो विराट् । तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः !" ।

विराट पु० विशेषो राटो यत्र । १देशभेदे, तद्देशाधिपे २मत्स्ये च । भा० विराटपर्वणि दृश्यम् ।

विराध पु० राक्षसभेदे । स च तुम्बुरुनामा गन्धर्वः कुबेरशापात् राक्षसत्वमाप्तः रामेण मोचितः तत्कथा वह्निपु० "तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् । अभिशापादहं घोरं प्राप्तो वैश्रवणेन वै" ।

विराधन न० वि+राध–ल्युट् । पीड़ायाम् । शब्दर० ।

विराम पु० वि+रम–घञ् । १अवसाने, २विरतौ, ३निवृत्तौ च जटा० । ४मध्ये त्रिका० । ५व्याकरणोक्ते परवर्णाभावे च ।

विराल पुस्त्री० वि+डल–घञ् डस्य रः । विड़ाले पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

विराव पु० वि+रु–घञ् । १शब्दे अमरः । प्रादि० ६ब० । २विगतरवे त्रिका० ।

विरिञ्च पु० वि+रिच–अच् मुम् च । १विष्णौ २जगत्स्रष्टरि वेधसि, ३शिवे च शब्दर० । इनु विरिञ्चि तत्रैवार्थे अमरः ।

विरुद्ध त्रि० वि+रुध–क्त । विरोधयुक्ते २हेत्वाभासभेदे "अनैकान्तो विरुद्धश्चेत्यादिना विभज्य "यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः" भाषा०लक्षितः । "एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेतुभाव इति सूचितम् तथा च साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तदर्थः सि०मुक्ता०" गौतम १।४७ सू० अन्यथा लक्षितो यथा "सिद्धान्तमभ्युपेत्य

तद्विरोधी विरुद्धः" "तं (सिद्धान्तं) विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपगतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति। यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येव हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते। कथं? व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यत् व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति। नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभप्रच्युतेरुपपत्तिः। यद्द आत्मलाभात् प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते। अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ न सह सम्भवतः। स चायं हेतुर्यत्सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति" वा० भा०।

वृत्तौ त्विदमन्यथा व्याख्यातं यथा "क्रमप्राप्तं विरुद्धं लक्षयति सिद्धान्तमिति अत्र च सिद्धान्तं साध्यं प्रतिज्ञायां हि सिद्धस्य पक्षस्यान्ते साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य उद्दिश्य प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितोऽर्थः। यथा वह्निमान् ह्रदत्वादिति। एतस्य साध्याभावानुमितिसामग्रीत्वेन साध्यानुमिति प्रतिबन्धो दूषकताबीजम्। न च सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम्। इह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेन त्वयोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोद्भावकत्वेन विशेषात्"। इदञ्च नासङ्कीर्णविरुद्धोदाहरणम् व्यभिचारादेः सत्त्वात्। किन्तु उपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करादित्युक्तेरस्य दूषकताबीजसत्त्वान्नोदाहरणत्वं बोध्यम्।

विरुद्धमतिकृत् पु० "विपरीतार्थधीर्यस्मात् विरुद्धमतिकृन्मतम्" उक्ते काव्यदोषभेदे २७६२पृ० दृश्यम्। [रिते च मेदि०।

विरूढ त्रि० विशेषेण रोहति वि+रुह-क्त। १जाते २अङ्कु-

विरूप त्रि० विकृतं रूपमस्य। १दुष्टरूपयुक्ते २निन्दिते च। ३पिप्पलीमूले न० राजनि०। ४अतिविषायां, ५दुरालभायाञ्च स्त्री० राजनि०।

विरूपाक्ष पु० विरूपे विकटे अक्षिणी यस्य अच् समा०। १महादेवे अमरः। २विकटनेत्रे त्रि०।

विरूपिन् त्रि० विकृतं रूपमस्यास्ति इनि। १कुरूपे त्रिका०। २जाहकजन्तौ पु० राजनि०। [व्द्र०। २अतिरेके च।

विरेक पु० वि+रिच-घञ्। १मलादेरधोनिःसरणे, भ-

विरेचन न० वि+रिच-णिच्-ल्युट्। १मलादेर्निःसारणे, तद्विधिः भावप्र० उक्तो यथा "स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दद्यात्सम्यग्विरेचनम्। अवान्तस्य त्वधःस्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः। मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम्। अथ वा पाचनैरामं बलासं परिपाचयेत्। शरतौ वसन्ते शरदि देहशुद्धौ विरेचयेत्। अन्यदात्ययिके कार्य्ये शोधनं शीलयेद् बुधः"। आत्ययिके प्राणसङ्कटे। "पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा। उदरे च तथाध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः। दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः। शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः। बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः। श्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी। नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी। शल्यार्दितश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता। जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरोगी भगन्दरी। अर्शःपाण्डूदरग्रन्थि हृद्रोगारुचिपीडिताः। योनिरोगप्रमेहार्त्तौ गुल्मप्लीहव्रणार्दितः। विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविसूचीकुष्ठसंयुताः। कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः। प्लीहशोथाक्षिरोगार्त्ताः कृमिक्षारानिलार्दिताः। शूलिनो मूत्रघातार्त्ता विरेकार्हा नरा मताः। बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः। बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते। मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा। क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः। मृदुर्द्राक्षापयश्चञ्चुतैलैरपि विरेच्यते। मध्यमस्त्रिवृतातिक्ताराजवृक्षैर्विरेच्यते। क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः"। चञ्चुतैलम् एरण्डतैलम्। राजवृक्षः (वनवहेरा) हेमक्षीरी (चोक) दन्तीफलम् इहहन्तीफलम् जयपालेति प्रसिद्धम् "मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तकः। वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका। द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च पलं भवेत्। पलार्द्धञ्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम्। कल्कमोदकचूर्णानां कर्षमध्वाज्यलेहतः। कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया। पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्वाथादिभिः पिबेत्। त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः पिबेद्व्योषं कफार्दितः। त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः। वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा। एरण्डतैलं त्रिफला-

क्वाथेन द्विगुणेन वा। युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरेच्यते”। शीघ्रमेव विरेच्यत इत्यर्थः “त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पलीविश्वभेषजम्। समृद्वीकारसं क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम्। त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम्। द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वशीतलञ्च घनात्यये”। उदीच्याम्बाला घनात्यये शरदि। “पिप्पलीं नागरं सिन्धुं श्यामां त्रिवृतया सह। लिह्यात् क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम्”। श्यामा (कृष्णासाड) (त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम्। अभयामरिचं शुण्ठीविडङ्गामलकानि च। पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च। एतानि समभागानि दन्ती तु त्रिगुणा भवेत्। त्रिवृताष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा। मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रान् प्रमाणतः। एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतञ्चानु पिबेज्जलम्। तावद्विरेच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते। पानाहारविहारेषु भवेन्नियन्त्रणः सदा। विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान्। पृष्ठपार्श्वोरुजघनजङ्घोदररुजं जयेत्। स्नेहाभ्यङ्गञ्च रोषं च दिनमेकं सुधीस्त्यजेत्। सततं शीलनादेव पलितानि प्रणाशयेत्। अभया मोदका ह्येते रसायनपराः स्मृताः”। इति अभयादिमोदकः “पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी। सुगन्धि किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद् बुधः। निवातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न शयीत च। शीताम्बु न स्पृशेत् क्वापि कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः। बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्तो यथा व्रजेत्। रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजञ्च कफो व्रजेत्। दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धता कुक्षिशूलरुक्। पुरीषवातसङ्गश्च कण्डूमण्डलगौरवम्। विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते। तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा स्निग्धन्तु रेचयेत्। तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता भवेत्। विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च। शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसन्निभम्। मेदोनिभञ्जलाभासं रक्तञ्चापि विरिच्यते। तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः। मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु। सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा। पिष्टा नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्वणम्। सौवीरं तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतैः”। सौवीरं सन्धानम् “अजाक्षीरं रसश्चापि वैष्किरं हारिणं तथा। शालिभिः षष्टिकैर्मुद्गैर्मसूरैर्वापि भोजयेत्। वर्त्तिकालावविष्किरकपिञ्जलकतित्तिराः। चकोरक्रकराद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः”। कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कविशतित्तिरः। क्रकरः। (करात) इति लोके। हरिणस्ताम्रवर्णः मृगः। “शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्य्यात् संग्रहणं भिषक्। लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोमङ्गतेऽनिले। सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि। इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तता। धातुस्थैर्य्यं वयस्थैर्य्यं भवेद्रेचनसेवनात्। प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम्। व्यायामं मैथुनञ्चैव न सेवेत विरेचितः। शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत् कृताम्। जाङ्गलविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम्। राजीवः पृषतश्चैव जाङ्गलाः शरभादयः”। विरेचयति वि+रिच-णिच्-ल्यु। २पीलुवृक्षे पु० राजनि०। ३भेदकमात्रे त्रि०। ण्वुल् विरेचक तत्रार्थे त्रि०।

विरेफ पु० वि+रिफ-अच्। नदमात्रे धनञ्जयः। प्रादि०ब० २रकारवर्णशून्ये त्रि०। [२सूर्य्यकिरणे पु० हेमच०।

विरोक पु० न० वि+रुच-घञ् चस्य कः। १छिद्रे त्रिका०।

विरोचन पु० वि+रुच-युच्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३बलिपितरि प्रह्लादतनयेऽसुरभेदे ४चन्द्रे ५वह्नौ च मेदि०। विरोचयति वि+रुच-णिच्-ल्यु। ६रोहितकवृक्षे ७श्योनाकवृक्षे ८पूतकरञ्जे च पु० राजनि०। ९रुचिकारके त्रि०।

विरोध पु० वि+रुध-घञ्। १वैरे २विरुद्धतायाम् न्यायोक्ते साध्येनासामानाधिकरण्यरूपे ३हेतुदोषे यथा वह्निमान् जलादित्यत्र जलरूपहेतोर्वह्निना सामानाधिकरण्यं नास्ति अतस्तस्य दुष्टत्वम्। ४अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम्। ५विपरीतार्थकत्वे च। “विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” जैमि० प्रभवादिषु “विषमस्थं जगत् सर्वं विरोधे भयसंप्लवम्। विकारः सर्वतोऽपायः” इत्युक्तफलके ६वर्षभेदे।

विरोधन न० वि+रुध-ल्युट्। वैरे अमरः।

विरोधिन् पु० वि+रुध-णिनि। १रिपौ अमरः। षष्टिसंवत्सरमध्ये “जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः” इत्युक्तलक्षणे २वत्सरभेदे च। ३विरोधकारके त्रि०।

विरोधाभास पु० विरोधः इवाभासते आ+भास-अच्। अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम्।

विरोधोक्ति स्त्री परवचनविरोधिवचने अमरः।

विल स्तृतौ तु० पर० सक० सेट् । विलति अवेलीत् ।

विलक्ष पु० वि+लक्ष-अच् । विस्मययुक्ते अमरः ।

विलक्षण त्रि० विशिष्टं लक्षणमस्य प्रा०ब० । १विभिन्ने जटा० २विशेषणयुक्ते च । ३निष्प्रयोजनस्थितौ च न० भागुरिः ४दानार्थं कल्पितकाञ्चनपुरुषमूर्त्तियुतशय्याभेदे स्त्री । "अशौचान्तात् द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्यात् विलक्षणाम् । काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलपुष्पसमन्वितम् । संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानालङ्करणभूषणैः" शु०त० मत्स्यपु० ।

विलग्न त्रि० विशेषेण लग्नं लस्ज-क्त तस्य नः जस्य गः । १संलग्ने मेदि० । "मध्येन सा वेदि विलग्नमध्या" कुमा० २मध्यभागे हेमच० । ३कटौ अमरः । ४उदितमेषादि राशौ च न० "गोचरे वा विलग्ने वा" इति ज्योतिषम् ।

विलम्ब पु० वि+लबि घञ् । विलम्बने अशीघ्रत्वे प्रतीक्षणीय काले २प्रभवादिषु "तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् । अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत्" ज्यो० त० उक्तलक्षणे वर्षभेदे ।

विलम्बित त्रि० वि+लबि-क्त । १अशीघ्रे, २मन्दे च विलम्बन्ते कण्टकचरणादयः प्रत्येकं प्रदर्शनाय स्वरविशेषज्ञानाय वा यत्र आधारे क्त । मध्यकालेन परिच्छेद्ये ३नृत्ये ४गीते च ।५विलम्बयुते त्रि० । तत्र वेदपाठे कालभेदे विलम्बवृत्तिः याज्ञ्यनोक्ता यथा "द्रुतामध्यमने वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् । शिष्याणामुपरोधार्थं विलम्बितां समाचरेत्" ।

विलम्भ पु० वि+लभ-घञ् मुम् । अतिदाने अमरः ।

विलय पु० वि+ली-अच् । १प्रलये शब्दर० २नाशे च ।

विलला स्त्री० वि+लल-अच् । श्वेतबलायाम् रत्नमा० ।

विलाप पु० वि+लप-घञ् । परिदेवनोक्तौ अमरः ।

विलास पु० वि+लस-घञ् । "तत्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु" इत्युक्ते १स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषे २दीप्तौ च । "गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना" उक्ते स्त्रीणां ३सात्त्विकभावभेदे सा०द० । "यद्रूपं तदभेदेन स्वरूपेण विराजते । आत्मयादिभिरन्यादृक् स तदेकात्मरूपकः । स विलासः स्वांश इति धत्ते भेदद्वयं पुनः । स्वरूपमन्याकारं यत्तस्य भाति विलासतः । प्रायेणात्मसमं शक्त्या स विलासो निगद्यते" ४भागवतामृतोक्ते पदार्थे

विलासिका स्त्री उपरूपकरूपे नाटिकाभेदे "शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता । विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्देन भूषिता । हीना गर्भविमर्शाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका । स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका" सा० द० ६प० ।

विलासिनी स्त्री० विलासोऽस्त्यस्या भूम्ना इनि ङीप् । १नार्य्यां राजनि० । २वेश्यायां धरणिः । ३भोगवति त्रि० । ४सर्पे ५कृष्णे ६वह्नौ च पु० मेदि० ७चन्द्रे ८स्मरे, ९महादेवे पु० शब्दर० । [२विशिष्टे ३नष्टे च ।

विलीन त्रि० वि-ली-क्त । १प्राप्तद्रवीभावे घृतादौ, अमरः ।

विलेपन न० विलिप्यतेऽनेन करणे ल्युट् । गात्रानुलेपनद्रव्ये १पिष्टे २दृष्टे वा चन्दनकुङ्कुमादौ । कर्मणि ल्युट् ङीप् । ३यवाग्वां ४सुवेशायां स्त्रियाञ्च स्त्री० मेदि० ।

विलेप्य पु० वि+लिप-यत् । १यवाग्वाम् शब्दर० । २विलेपनीये त्रि० ।

विलोचन न० वि+लुच-करणे ल्युट् । १नेत्रे जटा० । भावे ल्युट् । २दर्शने । [डिते त्रि० ।

विलोडित न० वि+लोड-क्त । १तक्रे राजनि० । २आलो-

विलोम त्रि० विगतं लोम यत्र अच्समा० । १विपरीते हेमच० २अरघट्टके न० ३सर्पे ४कुक्कुरे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ५वरुणे च पु० मेदि० । ६व्यस्तत्रैराशिकफलज्ञापके क्रियाभेदे "व्यस्तविधिर्विलोमे" लीला० । ७व्युत्क्रमान्विते यथा अकारादिहकारान्तवर्णानां व्युत्क्रमेण हकाराद्यकारान्ततया जपः । सप्तशतीप्रयोगभेदे मार्कण्डेय उवाचेत्यादिकस्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तस्य मालामन्त्रस्य व्युत्क्रमेण पाठः ।

विलोमकर्म्मन् कर्म० । विपरीतकर्मणि "छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिम् । ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्यात् दृश्ये राशिप्रसिद्धये" लीला० उक्ते व्यक्तराशेर्मानज्ञानार्थे क्रियाभेदे ।

विलोमजिह्व पुंस्त्री० विलोमा विपरीता जिह्वा यस्य । गजे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । तस्य तथात्वकथा भा०आनु०८५अ० यथा "इत्युक्त्वा तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम् । परीयुर्ज्वलनस्यार्थे न चाविन्दन् हुताशनम् । अथ तान् द्विरदः कश्चित् सुरेन्द्रद्विरदोपमः । शम्यश्वस्थोऽग्निरित्येवमाह देवान् भृगूद्वह ! । शशाप ज्वलनः सर्वान् द्विरदान् क्रोधमूर्च्छितः । प्रतीपा भवतां जिह्वा भवितेति भृगूद्वह !" ।

विलोमवर्ण पु० विलोमजः स्वत्यनुक्ततया व्युत्क्रमजो वर्णः । प्रतिलोमजाते उत्तमस्त्रियामधमवर्णेन जनिते

सङ्कीर्णे वर्णे। [गौरा० ङीष्। आमलक्याम् मेदि०।

विलोमी स्त्री विशिष्टं लोम केशो यस्याः ५ब० अच्समा०

विलोल त्रि० वि+लुल–अच्। १चञ्चले २विशेषचलत्वयुक्ते च।

विवर न० वि+वृ–अच्। १छिद्रे अमरः २दोषे च मेदि०।

विवरण न० वि+वृ–ल्युट्। १व्याख्याने हला० व्याख्यानग्रन्थव्याख्याने २ग्रन्थभेदे च। भा० भा० टीकापञ्चपादिकोपरि विवरणम्। पातञ्जलभाष्योपरि वाचस्पत्य विवरणम्। कैयटोपरि नागेशकृत विवरणमित्यादि।

विवरनालिका स्त्री विवरयुक्तं नालमस्त्यस्याः ठन्। वेणौ (बाँश) त्रिका०। [२मलिने च।

विवर्ण त्रि० विरुद्धो वर्णोऽस्य। १अधमे २नीचे च अमरः

विवर्त्त पु० वि+वृत–घञ्। १नृत्ये २समुदाये ३अपवर्त्तने वेदान्तोक्ते कारणात् विषमसत्ताकतया उत्पद्यमाने ४कार्ये च। यथा रज्जुतः रजतम् ब्रह्मणो जगत्। वेदान्तिभिः विवर्त्तवाद एवाश्रितः। न परिणामवादः।

विवश त्रि० विगतो वश आयत्तता यस्य। १अस्वतन्त्रे २व्याकुले ३अरिष्टदुर्बुद्धियुते मेदि०।

विवस्वत् पु० वि+वस+क्विप् अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १सूर्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३अरुणे शब्दर०। ४देवे च मेदि०।

विवाक पु० वि+वच–संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। विवेचके प्राड्विवाकशब्दे पृ० दृश्यम्।

विवाद पु० विरुद्धो वादः। "ऋणादिदायकलहे द्वयोर्बहुतरस्य वा। विवादो व्यवहारश्च" इत्युक्तलक्षणे व्यवहारे व्यवहारशब्दे दृश्यम्। २कलहे च।

विवाह पु० वि+वह–घञ्। दारपरिग्रहे तज्जनके व्यापारे च। उद्वाहशब्दे उपयमशब्दे च दृश्यम्। "भार्यात्वसम्पादकग्रहणं विवाहः" इति उद्वा० रघु०। भार्यात्वस्योपलक्षणतया निवेशः। तेन नान्योन्याश्रयः "चरमसंस्कारो विजातीयसंस्कारो वा विवाहः" इत्यन्ये।

विवाहित पु० विवाहो जातोऽस्य तार० इतच्। जातविवाहे। [वाह्ये च।

विवाह्य त्रि० वि+वह–ण्यत्। १विवाहयोग्ये २विशेषेण

विविक्त त्रि० वि+विच–क्त। १निर्जने २पवित्रे अमरः ३असंयुक्ते च। ४कर्त्तरि–क्त। ४विवेकिनि त्रि० मेदि० ५दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका०।

विविध त्रि० विभिन्ना विधा यस्य। नानाप्रकारे।

विवीत पु० विशिष्टं वीतं गवादिप्रचारस्थानं यत्र। प्रचुरतृणकाष्ठादियुक्ते देशे। "यदि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे

दोषो न विद्यते" याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने मिताक्षराकृत्।

विवृत त्रि० वि+वृ–क्त। १विस्तृते मेदि० २व्याख्याते च। ३स्पृष्टगभेदे स्त्री मेदि०।

विवृताक्ष पुंस्त्री० विवृते अक्षिणी यस्य षच्समा०। कुक्कुटे हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् षित्त्वाच्च ङीष्।

विवृति स्त्री वि+वृ–क्तिन्। १विस्तारे मेदि० २व्याख्याने च। "वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति" शक्तिग्राहकमानम्।

विवृत्त त्रि० वि+वृत क्त। १तिर्यक्चलिते २प्रकटिते ३क्षुद्ररोगभे० स्त्री भावप्र०। "विवृत्तास्यं महादाहं पक्वोडुम्बरसन्निभाम्। विवृत्तामिति तां विद्यात् पित्तोत्थं परिमण्डलम्" परितः शोथवतामिति शेषः"।

विवेक पु० वि+विच–घञ्। १याथार्थ्येन वस्तुस्वरूपावधारणे २प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञाने च जटा०। ३अन्योन्यधर्मव्यावर्त्तनेन वस्तुस्वरूपावधारणे। विवेकचूतत्प्रकारो दृश्यः। ४विचारे ५जलद्रोण्याम् मेदि०। संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। ६विचारके च प्राड्विवेकः।

विवेकिन् त्रि० वि+विच–घिनुण्। विवेकशीले भैरववंश्ये देवसेनपुत्रभेदे पु० कालिपु० ८अ०।

विवोढृ पु० वि+वह–तृच्। १जामातरि २पत्यौ च हेमच०

विव्वोक पु० वि+वा–क्त तस्य ओकः स्थानम्। "गर्वाभिमानादिष्टेऽपि विव्वोकोऽनादरक्रिया" इत्युक्तलक्षणे स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाभेदे।

विश प्रवेशे तु० पर० सक० अनिट्। विशति अविक्षत्। अधि+उपवेशने।

अभि+नि+मनसः स्थितिहेतुसंयोगभेदे आत्म० एतदर्थे आधारस्य कर्मता धर्ममभिनिविशते अन्यत्रार्थे न कर्मता। "या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते" भाष्यम्। "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" व्या० परिभाषा।

उप+आसनादौ स्थितिभेदे।

नि+स्थितिभेदे आत्म० "निविशते यदि शूकशिखा पदे" नैष०।

निर्+उपभोगे "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" कुमा० "निर्वेशो भृतिभोगयोः" अमरः "निर्विष्टविषयस्नेहः" रघु०।

प्र+अभ्यन्तरगमने।

विश पु० विश–क्विप्। १मनुजे २वैश्ये च अमरः।

विश न० विश–क। १मृणाले रायमु०। २प्रवेशकर्त्तरि त्रि०।

विश(ष)(स)कण्ठा स्त्री विश(ष)(स) मृणालमिव कण्ठोऽस्याः। वलाकायां राजनि० समध्यः समध्योऽप्यत्र।

विशङ्कट त्रि० वि+शङ्कटच्। विशाले अमरः।

विशद पु० वि+शद-अच् । १शुभ्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः । ३विमले हेम०। ४व्यक्ते च त्रि० मेदि० । [मीमांसा ।

विशय पु० वि+शी-अच् । संशये "विषयो विशयश्चैवेति"

विशर पु० वि+शॄ-अच् । १वधे अमरः । प्रादि०व०। २विगतवाणे त्रि० ।

विशल्यकृत् पु० विशल्यं तत्प्रहारवेदनानिवृत्तिं करोति कृ-क्विप् । (छापरमाली) १वृक्षे रत्नमा० । २विशल्यकारके त्रि० ।

विशल्यकरणी स्त्री विशल्यं क्रियतेऽनया कृ-ल्युट् ङीप् । ओषधिभेदे "पूर्वं तु कथिता याश्च वीर ! जाम्बवता तव । दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय । विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा । संजीवकरणीं वीर ! सन्धानीञ्च महौषधिम्" रामा० लङ्का० १०२स० ।

विशल्या स्त्री विगतं शल्यं तत्प्रहारवेदना यस्याः ५ब० । १अग्निशिखवृक्षे २दन्तीवृक्षे ३गुडूच्याम् अमरः ४त्रिपुटायाम् ५अजमोदायाञ्च राजनि० ।

विशसन न० वि+शस-हिंसने ल्युट् । १मारणे अमरः । करणे ल्युट् । २खड्गे पु० त्रिका० "असिर्विशसनः खड्गः" खगडपूजामन्त्रः ।

विशस्त त्रि० वि+शस-अविनये न इट् अन्यत्र इट् । धृष्टे सि० कौ० । इटि विशसित । मारिते त्रि० ।

विशस्तृ पु० वि+शस-तृच् न इट् । चण्डाले संक्षिप्त० ।

विशाकर पु० विशाकः विगतशाकः सन् राजते राज-बा० ड । भद्रकुडे (लङ्कासिज) शब्दच० । तस्य शाकमुन्यत्वात् तथात्वम् ।

विशाख पु० विशिष्टा शाखाऽस्य । १कार्त्तिकेये २धन्विनां वितस्त्यन्तरालपादावस्थाने अमरः । ३पुनर्नवायां राजनि० ४याचके च मेदि० । ५स्कन्दांशजाते देवभेदे तन्नामनिरुक्तिः भा०व०२२६अ० उक्ता यथा "वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः । युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिधृग् दिव्यकुण्डलः । यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन कीर्त्तितः" । ६स्कन्दानुजभ्रातरि "अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवनालयः । तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः" भा० आ० ६६अ० । ७शिवे भा०अ०१७अ० ।

विशाखज पु० विशिष्टा शाखा यस्य तथा सन् जायते जन-ड । नारङ्गे शब्दच० [शब्दमालोक्ते धन्विनामवस्थानभेदे ।

विशाखल न० "विशाखान्तर्वितस्त्यन्ते पादयुग्मे विशाखलम्"

विशाखा स्त्री विशिष्टा शाखा प्रकारो यस्याः । १बकुलनक्षत्रात्मकेऽश्विन्यवधिके षोडशे नक्षत्रे अमरः । "विशाखयोर्मध्यगतः सम्पूर्ण इव चन्द्रमा" रामा० प्रयोगात् तस्य द्विवचनान्ततेत्यन्ये । "बहुपुत्रो विशिखासु" भा० आ० ६ ७क्तौ बहुत्वं बहुतारात्मकत्वेनेति बोध्यम् । अस्य शब्दे ४९७ पृ०दृश्यम् । २कर्कटशृङ्के मेदि० ।

विशाय पु० वि+शी-पर्याये घञ् । प्रहरिणां पर्यायेण शयने अमरः ।

विशारण न० वि+शॄ-स्वार्थे णिच्-ल्युट् । मारणे हेमच० ।

विशारद पु० विशालं ददाति दा-क लस्य रः । १बकुलवृक्षे २क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि०। ३पण्डिते पु० ४प्रगल्भे त्रि० अमरः ५श्रेष्ठे च त्रि० अजयः ।

विशाल त्रि० वि+शालच् । १विस्तीर्णे २वृहति च अमरः । २मृगभेदे ३खगभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ४नृपभेदे पु० ५वृक्षभेदे शब्दर० । ६इन्द्रवारुण्याम् स्त्री अमरः । ७माहेन्द्रवारुण्याम् दधपोदक्यां च स्त्री राजनि०। ८उज्जयिनीनगर्यां स्त्री मेदि० । १०नदीभेदे च स्त्री "विशालां विरजां तथा" सखण्डनोपवासपर्युदासः विरजाशब्दे दृश्यः । [२वृहत्त्वे शब्दर०

विशालता स्त्री विशालस्य भावः तल् ।१पार्श्वविस्तारे अमरः

विशालतैलगर्भ पु० विशालं विस्तीर्णं तैलं गर्भे फलमध्ये यस्य । अङ्कोटकवृक्षे राजनि० । [अमरः ।

विशालत्वच् पु० विशाला त्वक् यस्य । सप्तच्छदवृक्ष ।

विशालपत्र पु० विशालं पत्रमस्य । १कामालौ, २श्रीतालवृक्षे च राजनि० ।

विशालाक्ष पु० विशाले अक्षिणी यस्य षच्समा०। १महादेवे, २गरुडे, ३विष्णौ च ४वृहच्चक्षुषि, त्रि० मेदि०। ५पार्वत्यां ६नागदन्त्यां च स्त्री राजनि० ङीष् । ७वरस्त्रियां स्त्री विश्वः । ८योगिनीभेदे स्त्री । [राजनि० ।

विशाली स्त्री० वि+शालच् गौरा० ङीष् । अजमोदायाम् ।

विशिख पु० विशिष्टा विगता वा शिखा यस्य प्रादि० ब० । १शरवृक्षे राजनि०।२वाणे अमरः । ३तोमरे च मेदि० । ४शिखारहिते त्रि० । ५खनित्रां ६नालिकायाम् ७रथ्यायाञ्च स्त्री० मेदि० ।

विशिप न० विश-इपक् । मन्दिरे उणादिको० [युक्ते च ।

विशिष्ट त्रि० वि+शिष-क्त । १युक्ते २विलक्षणे ३विशेषणा-

विशिष्टबुद्धि स्त्री ६त० । विशेषणवतो विशेष्यस्य ज्ञाने यथा घट इत्यादिकं ज्ञानम् अत्र घटत्वस्य विशेषणतया भास-

भानस्य घटे विशिष्य भानम् एतत्प्रकारकस्य विशेषणज्ञानं तद्धेतुरीत्यैव कथं घट इत्यादिप्रत्यक्षसिद्ध्यर्थं तत्प्रकारकस्य घटत्वज्ञानस्य पूर्वं सम्भवार्थं घटघटत्वे इति निर्विकल्पकज्ञानमपि भवतीत्यङ्गीकृतं नैयायिकैः ।

विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान न० ६त० । विशेषणविशिष्टे वैशिष्ट्यस्य संसर्गस्य ज्ञाने यथा रूपवान् घट इत्यादि ज्ञानं तत्र घटत्वविशिष्टे रूपादेः संसर्गस्य भानम् । तच्च द्विविधम् विशेषणोपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि विशेषणविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च । आद्ये विशेषणज्ञानासंसर्गयोः कारणता द्वितीये तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य कारणता । यथाक्रमं च तयोर्बोधवैलक्षण्यम् । तत्र क्वचित् विशेष्ये यद्विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या ज्ञानं जायते यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र ज्ञाने पुरुषांशे दण्डो दण्डांशे दण्डत्वं विशेषणतया भासते । तत्र विशिष्टबुद्धेरुपस्थितिः प्रयोजिका । क्वचिदेकत्र द्वयमिति रीत्या बोधः । यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने एकस्यां व्यक्तौ पुरुषे पुरुषत्वं दण्डसंयोगश्चोभयं विशेषणतया भासते न तु विशेषणविशेषणतावच्छेदकभावेन । क्वचित् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं भवति यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं विशेषणज्ञानं कारणम् । तत्र दण्डरूपविशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकवैशिष्ट्यरूपः संसर्गः पुरुषांशे संसर्गतया भासते । अतएव विशेषणविशिष्टसंसर्गावगाहि तदिति उपलक्षितज्ञानात् विशेषः । क्वचित्तु विशिष्टज्ञानं यथा अयं दण्डीति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने इदमर्थे विशेष्ये दण्डात्मकविशेषणप्रतियोगिकः संसर्गः संसर्गतया भासते उपलक्षणे तु न तत्प्रतियोगिकतया संसर्गस्य भानमिति भेदः । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे अयं भेदः अनुमितिवैशिष्ट्ये च उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोः पारतन्त्र्येण परस्परं प्रयोज्यप्रयोजकभावेनान्वयः । यथा धनवान् सुखीत्यत्र धनप्रयोज्यत्वस्य सुखे, सुरापः पततीत्यत्र सुरापानस्य पतने प्रयोजकत्वाद्यन्वयः ।

विशिष्टाद्वैत न० रामानुजाद्युक्ते प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽद्वयत्वे । रामानुजशब्दे दृश्यम् ।

विशिष्टाभाव पु० ६त० । विशेषणविशिष्टाभावे स च क्वचित् विशेषणाभावप्रयुक्तः क्वचित् विशिष्टाभावप्रयुक्तः क्वचिदुभयाभावप्रयुक्तः ।

विशीर्ण त्रि० वि+शॄ-क्त । १शुष्के, २जरावस्थापन्ने ।

विशीर्णपर्ण पु० विशीर्णं पर्णमस्य । निम्बवृक्षे राजनि० ।

विशुद्ध त्रि० वि+शुध-क्त । १दोषरहिते, २विशदे च । तन्त्रोक्ते कण्ठस्थे ३चक्रभेदे चक्रशब्दे २८०८पृ० दृश्यम् ।

विशुद्धाद्वैत न० ६त० । वल्लभाचार्यमतप्रसिद्धे दोषरहितस्य ब्रह्मणोऽद्वयत्वे ।

विशुद्धि स्त्री० वि+शुध-क्तिन् । १शोधने २दोषराहित्ये च ।

विशृङ्खल त्रि० विगता शृङ्खला पद्धतिर्यस्याः । परिपाटीशून्ये

विशेष पु० वि+शिष-घञ् । १प्रभेदे, २प्रकारे, जटा० । ३व्यक्तौ हेमच० । ४तिलके, हारा० । "अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्त्तित" इति भाषा०उक्ते ५पदार्थभेदे "अन्ते अवसाने तिष्ठतीति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः । घटपटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः । परमाणूनां भेदको विशेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति" सि०मुक्ता० । अयञ्च नित्यद्रव्ये समवायेन तिष्ठति "तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" भाषायां चकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषसम्बन्धस्य समवायतायाः ग्रहणात् । "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" कणा० सू० उद्दिश्य लक्षितं यथा "अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः" सू० । "अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो येऽभिहितास्तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्ते अवसाने भवन्तीत्यन्त्याः यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्याः उत्पादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्यानि नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषाः इति वृत्तिकृतः ते हि विशेषा एव व्यावृत्तबुद्धिहेतवः न तु सामान्यरूपा अपि" उप०वृ० । नित्यैकमात्रवृत्तय इति फलितार्थः । "अन्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतो विशेषः" सर्व०कौ०माधवः । ६व्याप्यधर्मे । यथा नीलघटः इत्यादौ घटत्वव्याप्यधर्मः नीलत्वादिविशिष्टघटत्वादिः । ७अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम् ।

विशेषक पुन० विशेषयति वि+शिष-णिच्-ण्वुल् । १ललाटकृते तिलके अमरः । २विशेषकर्त्तरि त्रि० मेदि० "त्रिभिर्श्लोकैर्विशेषकम्" इत्युक्ते एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकत्रये न० । ४तिलवृक्षे राजनि० ।

विशेषगुण पु० कर्म० । "बुद्ध्यादिषट्कं रूपादिचतुष्कं"

स्नेहभावने। स्वाभाविकद्रवत्वञ्च स्वष्टे शब्द एव च" भाषा० उक्तेषु गुणभेदेषु ।

विशेषण न० विशिष्यतेऽनेन वि+शिष-ल्युट् । भेदकधर्मे गुणक्रियादौ यथा नीलम् उत्पलं चलो गौरित्यादौ गुणक्रियादिर्भेदकधर्मः ।

विशेषणञ्च त्रिविधं व्यावर्त्तकं विधेयं हेतुगर्भञ्च । तत्राद्यं नीलो घट इत्यादौ नीलः, द्वितीयं पर्वतो वह्निमान्" अत्र वह्निर्विधेयविशेषणम्। "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः" इत्यादौ न्यक्कारोविधेयः। तृतीयं यथा सुरापः पततीत्यादौ सुरापानं हेतुगर्भविशेषणम्। तस्य भावः तल्। विशेषणताप्रकारताख्यविषताभेदे स्वरूपसम्बन्धविशेषे च स्त्री। स च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वरूपः। अभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षभेदे च। यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादि चाक्षुषप्रत्यक्षे भूतलांशे घटाभावस्य विशेषणता सन्निकर्षः। "विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्" भाषा०। सा च नानाविधा यथोक्तं

"यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते, संख्यादौ रूपत्वाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया। कत्वादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते। अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्यतेति" सि० मुक्ता०। "प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्" भाषा० उक्तः समवायप्रत्यक्षसन्निकर्षभेदे च।

विशेषणासिद्ध पु० विशेषणेनासिद्धः। हेत्वाभासभेदे यो हेतुः विशेषणविशिष्टः सन् पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा शब्दो नित्यः द्रव्यत्वे सत्यस्पार्शत्वात् इत्यादौ द्रव्यत्वरूपविशेषणस्य शब्दे बाधात् तथात्वम्।

विशेषविधि पु० विशेषे विधिः। सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषगोचरे विधाने यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रमित्यत्र कौण्डिन्यस्य ब्राह्मणविशेषत्वेन तद्विषये दधिदानापवादेन तक्रदानविधिः। "अल्पः स्याद् विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः" व्या०का०। क्रमे च।

विशेषित त्रि० वि+शिष-णिच्-क्त। १भेदिते २विशेषणयुक्ते

विशेषोक्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम्।

विशेष्य त्रि० विशिष्यते भेद्यते गुणादिभिरसौ वि+शिष-कर्मणि ण्यत्। गुणादिभिर्भेद्ये १व्यवच्छेद्ये पदार्थे २धर्मिणि च। तस्य भावः तल्। विशेष्यता विषताविशेषे स च तज्ज्ञानीययत्किञ्चित्प्रकारतानिरूपितः संसर्गविषताभिन्नः विषयताविशेषः इति प्राञ्चः। तत्र समानाधिकरणा प्रकारता विशेष्यता च एकैवेति जगदीशः। तयोर्भिन्नत्वम् अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्येति गदाधरः। यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादौ घटनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या अभावनिष्ठा विशेष्यता सैव तदवच्छेद्या वा या अभावनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता भूतलनिष्ठविशेष्यतेति प्राञ्चः। स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यन्ये।

विशेष्यासिद्ध पु० स्वरूपासिद्धे हेत्वाभासभेदे। यो हेतुः स्वघटकविशेष्यस्वरूपः पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा शब्दो नित्योऽस्पार्शत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ अत्र अस्पार्शत्वविशिष्टं द्रव्यत्वं हेतुः तत्र विशेष्यं द्रव्यत्वं शब्देऽसिद्धमिति स्वरूपासिद्धो हेतुः।

विशोक पु० विगतः शोकः यस्मात् यस्य वा। १अशोकवृक्षे राजनि०। २शोकरहिते त्रि०। योगशास्त्रोक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे स्त्री। "विशोका वा ज्योतिष्मती" पातं०सू०। "विशोका विविधविषयवतीति" विवरणम्।

विशोधनी स्त्री विशुध्यतेऽनया शुध-ल्युट् ङीप्। १दन्तीवृक्षे राजनि०। भावे ल्युट्। २शोधने न०। वि+शुध-ल्यु। ३शोधनकारके त्रि०। "प्रायश्चित्तं विशोधनम्" स्मृतिः।

विशोधिन् त्रि० वि+शुध-णिच्-णिनि। १शोधनकारके २नागदन्त्यां राजनि० स्त्री ङीप्।

विश्न पु० विश-दीप्तौ भावे नङ्। दीप्तौ सि०कौ०। [अमरः

विश्र(श्रा)णन न० वि+श्रण-णिच-ल्युट् वा वृद्धिः। दाने

विश्रब्ध त्रि० वि+श्रन्भ-क्त। विश्वस्ते "विश्रब्धं परिचुम्ब्यजातपुलका" सा०द०। २शान्ते ३अत्युद्धते त्रि० हेमच० ४गाढ़े त्रि० मेदि०। [कृतव्यापारस्यावसाने च भरतः।

विश्र(श्रा)म पु० वि+श्रम-घञ् वा वृद्धिः। १विरामे प्र-

विश्रम्भ पु० वि+श्रन्भ-घञ्। १विश्वासे अमरः। २प्रणये ३केलिकलहे मेदि० ४वधे च विश्वः।

विश्राव पु० वि+श्रु-घञ्। १प्रसिद्धौ अमरः २ख्यातौ च।

विश्रुत पु० वि+श्रु-क्त। १विख्याते अमरः। २विशेषेण श्रुते च

विश्लिष्ट त्रि० वि+श्लिष-क्त। १वियुक्ते २शिथिले च।

विश्लेष पु० वि+श्लिष-घञ्। १वियोगे २शैथिल्ये च मेदि०।

विश्व न० विश-व। १जगति संसारे। २तदभिमानिनि जीवे पु०। व्यस्तस्थूलदेहे प्रवेशात्तस्य तथात्वम् वेदान्तसारे उक्तम्। ३श्राद्धदेवविशेषे पु० ब० व०। ४सकले त्रि० ३तदर्थेऽस्य सर्वनामता। श्राद्धदेवाश्च दशविधाः गणदेवताभेदाः यथोक्तम् "वसुसत्यौ क्रतुदक्षौ कालकामौ धुरिः कुरुः। पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वे देवाः प्रकीर्त्तिताः" देवशब्दे ३७५७ पृ० दृश्यम्। ५नागरे विश्वः ६दक्षकन्याभेदे विश्वदेवमातरि स्त्री मत्स्यपु० ५अ०। ७अतिविषायां स्त्री अमरः। ८शतावर्य्यां स्त्री राजनि० ९विंशपलपरिमाणे स्त्री। "गुञ्जाः षण्णवतिः स्तोमो दशघ्न तत्पलं भवेत्। विश्वा विंशत्पलं प्रोक्तं" ज्योतिस्तत्त्वे। अयं परिमाणभेदः कंसवणिक्प्रसिद्धः। १०विष्णौ न० विष्णुस०। ११देहे न०चक्रशब्दे २८८८पृ०दृश्यम्।

विश्वकद्रु पु० विश्वकं द्रवति द्रु-डु। १मृगयाकुशलकुक्कुरे अमरः। २शब्दे पु०३खले त्रि० मेदि०।

विश्वकर्म्मन् पु० विश्वेषु कर्म्म व्यापारो यस्य। १सूर्य्ये २देवशिल्पिनि अमरः। ३मुनिभेदे मेदि० ४परमेश्वरे च।

विश्वकृत् पु०विश्वं करोति कृ-क्विप्।१विश्वकर्म्मणि २परमेश्वरे च

विश्वकेतु पु० विश्वे केतवोऽस्य। अनिरुद्धे अमरः।

विश्व(ष्व)क्सेन विषु(ष्व)ची सेना यस्य। १विष्णौ अमरः २प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री ३विष्णोर्निर्म्माल्यधारके तदीयगणभेदे "निर्म्माल्यधारी विष्णोस्तु विश्व(ष्व)क्सेनश्चतुर्भुजः" कालिकापु० ८२अ०। ४त्रयोदशमनौ मत्स्यपु०९०। समध्य एवेत्यर्थेषु पा० सम्मतः भरतस्तु शमध्यतामाह तन्मूलं चिन्त्यम्। [च राजनि०।

विश्वगन्ध न० विश्वतो गन्धोऽस्य।१वोले गन्धरसे २पलाण्डौ

विश्वगन्धा स्त्री विश्वे सकला गन्धा यस्याम्। पृथिव्याम् शब्दच०। [राजनि०।

विश्वग्रन्थि स्त्री विश्वतो ग्रन्थिरस्याः। हंसपदीलतायाम्

विश्व(ष्व)च् अव्य० विष विश्वं वा अञ्चति क्विप् पृषो० विश्वस्य विषुः ततः सप्तम्याद्यर्थे अस्ति तस्य लुक्।१सर्वत इत्यर्थे। असेरभावे। २सर्वत्रगामिनि त्रि० स्त्रियां विषूचो भवे विषू(शू) च इत्यादि। अद्र्यागमे विष्वद्र्यच् उक्तार्थे। भवे विष्वद्रीच इत्यादि। शमध्यतां भरत आह तन्मूलं मृग्यम्।

विश्वचक्र न० द्वादशे महादानभेदे मत्स्यपु० तद्विधिर्यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। विश्वचक्रमितिख्यातं सर्वपातकनाशनम्। तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रन्तु कारयेत्। श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्द्धेन तु मध्यमम्। तस्यार्द्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम्। अन्यद्विंशत्पलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत्। षोडशारं ततश्चक्रं भ्रमिनेम्यष्टकावृतम्। नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम्। शङ्खचक्रस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम्। द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलशायिनम्। अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा काश्यप एव च। मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः। रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश। तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्युता। चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च। पञ्चमे पञ्च भूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु। लोकपालाष्टकं षष्ठे दिङ्मातङ्गास्तथैव च। सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत्। अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः। तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत्। ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम्। विश्वचक्रं ततः कुर्य्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि। तथाष्टादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः। पूर्णकुम्भाष्टकञ्चैव वस्त्राणि विविधानि च। माल्येक्षुफलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत्। ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः। त्रीणाधिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः। इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम्। नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः। परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः पापकर्दमात्। तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः। हृदि तत्त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम्। वासुदेवस्थितञ्चक्रं चक्रमध्ये च माधवम्। अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह। विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम्। आयुधञ्चाधिवासञ्च भवादुद्धर मामितः"।

विश्वजित् पु० विश्वं जयति जि-क्विप्। १विष्णौ २सर्वस्वदक्षिणे यज्ञभेदे "विश्वजिता यजेत" श्रुतिः। ३तदधिकारेण अश्रुतफलत्वे स्वर्गफलकल्पकन्यायभेदे मीमां०।

विश्वदेवा स्त्री विश्वतो दीव्यति दिव-अच्। १लुब्धगवेधुकायाम् (गोरक्षचाकुलिया) जटा०। २नागबलायां ३रक्तपुष्पदण्डोत्पले च रत्नमाला। कर्म०। ४विश्वाख्यदेवगणे पु०

विश्वधारिणी स्त्री विश्वं धारयति धृ-णिनि। पृथिव्याम्

विश्वपर्णी स्त्री विश्वतः पर्णान्यस्याः। भूम्यामलक्यां राजनि०

विश्वप्सन् पु०विश्वं प्साति भक्षति प्सा-कनिन्।१सर्वभक्षके वह्नौ

२चन्द्रे हेमच० । ३देवे ४विश्वकर्मणि ५भूमौ संक्षिप्तसा० ६सूर्ये शब्दर० ।

विश्वभेषज न० विश्वेषां भेषजम् । शुण्ठ्याम् अमरः ।

विश्वमदा स्त्री विश्वस्य मदो यस्याः । अग्निजिह्वाभेदे शब्दमा०

विश्वम्भर पु० विश्वं बिभर्त्ति भृ-खच् सुम् च । १इन्द्रे अमरः २विष्णौ च । ३पृथिव्यां स्त्री ।

विश्वरूपक न० विश्वं रूपमस्य कप् । कृष्णागुरुणि राजनि०

विश्वरेतस् पु० विश्वं रेतोरेतोजन्यं यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० ।

[विपाके त्रिका० ।

विश्वरोचन पु० विश्वान् रोचयति रुच-णिच्-ल्यु । नाड़ी-

विश्ववेदस् पु० विश्वं वेत्ति विद-असुन् । १इन्द्रादौ देवे २सर्वज्ञे च ।

[(फणिमनस)२वृत्ते पु० शब्दच० ।

विश्वसार न० विश्वेषां सारम् । १तन्त्रभेदे । संज्ञायां कन् ।

विश्वसृज पु० विश्वं सृजति सृज-क्विन् । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः । हलादौ कुः विश्वसृक् विश्वसृग्भ्यामित्यादि

विश्वस्त त्रि० वि+श्वस-क्त । १जातविश्वासे । २विधवायां स्त्रियां स्त्री अमरः । वा इट् । विश्वसित त्रि०जातविश्वासे

विश्वस्था स्त्री विश्वतः तिष्ठति स्था-क । शतावर्य्याम् राजनि०

विश्वाची स्त्री विश्वमञ्चति अन्च-क्विप् । १अप्सरोभेदे वह्निपु० । २बाहुरोगभेदे भावप्र० तल्लक्षणादि० तत्रोक्तं यथा "अथ विश्वाचीलक्षणमाह "तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः । बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाची सा निगद्यते" । कण्डरा महास्नायुः तलं हस्तयोरुपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरिवाचकः यथा भूमितलमिति । तेनायमर्थः बाहुपृष्ठतः बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठमारभ्य तलं प्रतिहस्ततलं यावत्प्रत्यङ्गुलीनां कण्डरास्ताः सन्दूष्य बाह्वोः प्रसारणाकुञ्चनादिकर्मक्षयकरी भवति सा इह वातव्याधिषु विश्वाचीत्युच्यते बाह्वोरिति द्वित्वं दृष्टान्तपरम् । एकस्मिन्नपि बाहौ विश्वाची भवति" भावप्र० ।

विश्वात्मन् पु० विश्वमात्मा यस्य । विष्णौ विष्णुस० ।

विश्वाधामन् पु० विश्वं दधाति पालयति धा-असुन् विश्व पूर्वदीर्घः । देवे त्रिका० ।

विश्वानर पु० अग्निजनके विप्रभेदे वैश्वानरशब्दे दृश्यम् ।

विश्वामित्र पु० विश्वं मित्रमस्य पूर्वपददीर्घः । गाधिसुते नृपे ब्रह्मर्षिभेदे हरिवं०२८अ० ।

विश्वामित्रप्रिय पु० ६त० । १नारिकेले शब्दर० २श्रीरामे च

विश्वा(श्व)राज् पु० विश्वेषु राजते राज-क्विप् । १विश्वेषां राजनि । २परमेश्वरे च हस्य हलादौ पदान्ते च जत्वम्
विश्वराजावित्यादि ।

[भेदे २रात्रौ स्त्री मेदि० ।

विश्वावसु पु० विश्वेषां वसु यस्मात् पृषो० दीर्घः । १गन्धर्व-

विश्वास पु० वि+श्वस-घञ् । इदमित्थमेवेत्याकारे १चित्तवृत्तिभेदे प्रत्यये अमरः । २श्रद्धायाञ्च "नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् । विश्वासो नैव कर्त्तव्यः" चाणक्यः

विश्वेदेव पु० ब०व० कर्म० अलुक्स० । "क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा धुरिः । रोचनोमाद्रवाश्चैव तथा चान्यः पुरूरवाः । विश्वे देवा भवन्त्येते दश श्राद्धेषु पूजिताः" इत्युक्ते श्राद्धदेवभेदे । २वह्नौ पु० संक्षिप्त० ।

विश्वेश पु० ६त० । शिवे, विश्वेश्वरादयोऽप्यत्र ।

विश्वौषध न० विश्वेषु रोगेषु औषधम् । शुण्ठ्याम् । राजनि०

विष व्याप्तौ जु० उभ० सक० अनिट् । वेवेष्टि वेविष्टे इरित् अविषत् अविक्षत् त । विष्णुः ।

विष विप्रयोगे क्र्या० पर० सक० अनिट् । विष्णाति अविक्षत्

विष सेचने भ्वा०पर०सक०अनिट् । वेषति अविक्षत् ।

[र्पतिः ।

विष् स्त्री विष-क्विप् । १विष्ठायाम् अमरः २कन्यायां च विट्-

विष न० विष-क । १जले अमरः २पद्मकेशरे, रायमुकुटः । ३गन्धरसे बोले ४वत्सनाभे-विषे च ५गरलमात्रे पुंन० राजनि० । ६मृणाले पु० अमरः । गरलरूपविषस्य नामलक्षणादिकं भावप्र०उक्तं यथा "विषं तु गरलः क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे । वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः । सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च । हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव" । तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् । "सिन्दुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा । यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः" । अथ हारिद्रस्य स्वरूपनिरूपणम् "हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः" । अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् "यद्ग्रन्थिः सक्तुकेनेव पूर्णमध्यः स सक्तुकः" । अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् "वर्णतो लोहितो यः स्याद्दीप्तिमान् दहनप्रभः । महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः" । अथ सौराष्ट्रिकस्य स्वरूपम् "सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते" । अथ शृङ्गिकस्य स्वरूपम् "यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुग्धमस्रं भवति लोहितम् । स शृङ्गिक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः" । अथ कालकूटस्य स्वरूपम् "देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः । दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः । निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकी-

र्त्तितः। सोऽहिच्छत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्” अथ हालाहलस्य स्वरूपम् “गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा। तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः। असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये। दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते”। अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् “वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः। ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले। ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः। वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः। रसायने विषं विप्रं क्षत्रियं देहपुष्टये। वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्यात् वधाय हि”। (एते च स्थावरविषाः) तेषां शोधनविधिः तत्रैव स्थानान्तरे “गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्ध्यति। रक्तसर्षपतैलाक्तं तथा धार्य्यञ्च वाससि। ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात्। तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोधयित्वा प्रयोजयेत्”। अथ विषस्य गुणाः “विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च। आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि मदावहम्”। व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलम्। विकाशि ओजःशोषणपूर्वकसन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम्। आग्नेयम् अधिकाग्न्यंशम्। योगवाहि संसर्गिगुणग्राहकम्। मदावहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम्। “तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम्। योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत्”। अथोपविषाणां निरूपणम् “अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः। गुञ्जाहिफेनो धत्तूरः सप्तोपविषजातयः”। एतेषां शोधनं चिन्त्यं गुणास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः”।

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह “स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते। दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोड़शाश्रयम्”। स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह “मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारमेव च। निर्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश”। तद्यथा मूलविषं करवीरादि। पत्रविषं विषपत्रिकादि, फलविषं कर्कोटकादि, पुष्पविषं वेत्रादि, त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि करम्भादीनि क्षीरविषं स्नुह्यादि धातुविषं हरितालादि कन्दविषं वत्सनाभसक्तुकादि। जङ्गमविषस्य षोड़शाश्रयानाह “दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रा च नखमूत्रमलानि च। शुक्रं लालानखस्पर्शः सदंशं स्त्रावमर्दितम्। गुदास्थिपित्तशुक्राणि दश षट् जङ्गमाश्रयाः”। तद्यथा दृष्टिनिःश्वासविषाः दिव्याः सर्पाः, दंष्ट्राविषाः भौमसर्पाः दंष्ट्रानखविषा व्याघ्रादयः, मूत्रपुरीषविषाः स्फटगोधिकादयः शुक्रविषा मूषिकादयः, लालाविषाः उच्चिटिकादयः, लालास्पर्शमूत्रपुरीषार्त्तवशुक्रमुखसन्दंशदंष्ट्रास्पर्शावमर्दितगुदपुरीषविषास्थिशीर्षादयः, अस्थिविषाः सर्पादयः, पित्तविषाः शकुलमत्स्यादयः, शूकविषाः भ्रमरादयः। स्थावरविषाणां सामान्यानां कार्य्याण्याह। तत्र मूलविषस्य कार्य्यमाह “उद्वेष्टनं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं तथा”। पत्रविषस्य कार्य्यमाह “जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयं पत्रविषैर्भवेत्”। फलविषस्य कार्य्यमाह “मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोद्वेगश्च भोजने”। पुष्पविषस्य कार्य्यमाह “भवेत् पुष्पविषैश्छर्द्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा”। त्वक्सारनिर्य्यासकार्य्याण्याह “त्वक्सारनिर्य्यासविषैरुपभुक्तैर्भवन्ति हि। आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंश्रयाः”। क्षीरविषकार्य्यमाह “फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता”। धातुविषकार्य्यमाह “हृत्पीड़नं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि। प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्द्दिशेत्”। एतानि मूलविषाणि नव कालघातीनि कालान्तरे मारकाणि। कन्दविषस्य कार्य्यमाह। “कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश। सर्व्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः। स्थावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमं चापि यद्विषम्। सद्यो निहन्ति तत् सर्व्वं गुणैश्च दशभिर्युतम्”। तान् दशगुणानाह “रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च। विकाशि विशदञ्चैव लघ्वपाकि च ते दश” तैर्गुणैर्विषस्य कार्य्यमाह “तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात्पित्तं सशोणितम्। तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्म्मबन्धान् छिनत्ति हि। शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च। आशुत्वादाशु तत् प्रोक्तं व्यवायात् प्रकृतिं हरेत्। विकाशित्वात् क्षपयति दोषान् धातून्मलानपि। अतिरिच्यते वैशद्यात् दुश्चिकित्स्यं च लाघवात्। दुर्जरं चाविपाकित्वात् तस्मात् क्लेशयते चिरम्”। विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह “सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत् स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम्। कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति क्षतान्मांसं शीर्य्यते यस्य चापि। तृष्णातापौ दाहमूर्च्छे च यस्य दिग्धं विद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत्। लिङ्गान्येतान्येव कुर्य्याद्दमित्रैर्दत्तः क्ष्वेड़ो वा व्रणे यस्य चापि”। पच्यते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः

पाकमेति तापः वहिःस्थितः, दाहोऽभ्यन्तरे। यः कुर्य्यादित्यत्र चत कर्त्तृपदं बोद्धव्यम्। प्रायेण राजादीनामन्नादौ शत्रवो विषं ददति। तेषां ज्ञानार्थं लक्षणमाह "इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः। जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्। न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च। अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत्। अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि। वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते। विवर्णवक्त्रः श्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च। आलभेता सकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान्। निर्यियासुरपद्वारैः वीक्षते च पुनः पुनः। वर्त्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः"। इङ्गितमभिप्रायसूचकम् आकारं मुखवैकृतं मुखवैवर्ण्यादि एभिर्लिङ्गैर्वक्ष्यमाणैः न ददात्युत्तरं पृष्टः स्वीयासत्कर्मजनितव्यामोहात् सङ्कीर्णम् अस्फुटं भयजनितपर्वव्यथापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत् प्रहसेत्। अहेतावपि श्यामः दग्धसमानवर्णः, आलभेत स्पृशेत् विपरीतं यथा स्यादेवं वर्त्तते। जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्य्याण्याह "निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सम्पाकं लोमहर्षणम्। शोथं चैवातिसारं च कुरुते जङ्गमं विषम्"। जङ्गमेषु तीक्ष्णतरेषु सर्पानाह "वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलराजिलाः। यथाक्रमं समाख्याता द्व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः। फणिनो भोगिनो ज्ञेया संख्यातास्तेऽत्र विंशतिः। मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः। षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कविषाः स्मृताः। स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्ध्वञ्च राजिभिः। विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि षट्"। एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः द्व्यन्तराः द्वे अन्तरे भेदौ येषां ते द्व्यन्तराः यथा भोगिनो मण्डलिन्यां जाताः इत्यादि। भोगिप्रभृतिकृतदंशदेशलक्षणमाह "दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत्। पीतो मण्डलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान्। राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः। पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारवान्"। देशविशेषे कालविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह "अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु। याम्ये च पित्र्ये परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दष्टाः"। याम्ये भरण्यां पित्र्ये मघायाम् "दर्वीकराणां विषमाशु हन्ति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति"।

उष्णे उष्णसंयोगे। दर्वीकरलक्षणमाह "रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः। ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः"। अपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह "अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु। क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे रूक्षे बले गर्भवतीषु चापि। शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति। शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम्। जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः। कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वञ्च विवर्जनीयम्"। केशशातः आकर्षणात्, नासावसादः नासायाः नतत्वं कण्ठभङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः हन्वोः स्थिरत्वं हनुद्वयस्तम्भः। अपरञ्च "वान्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्रात् रक्तं स्रवेदूर्द्ध्वमधश्च यस्य। दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्च पश्येत् यस्यापि वैद्यैः परिवर्जनीयः"। वान्तिः रुधिरस्य, यस्य च नासामुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं स्रवेत् "उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाप्यथ वा विवर्णम्। सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्यान्नरं तत्र न कर्म कुर्यात्"। अत्यर्थमुपद्रुतं वा ज्वरातिसारादिभिरतिशयेनोपद्रुतं हीनस्वरं वक्तुमक्षमं विवर्णं कृष्णवर्णं सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम्। अवेगिनं वेगो विषवेगः। (लहरि) इति लोके तद्रहितम्। स्थावरं जङ्गमं च विषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणैः दूषीविषसंज्ञां लभते तदाह "जीर्णं विषघ्नौषधिदूषितं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति"। जीर्णम् अतिपुराणं विषघ्नौषधिदूषितं विषघ्नीभिरौषधीभिर्वीर्य्यहीनीकृतं स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां मध्ये एकद्वित्र्यादिगुणहीनम्। दूषीविषस्य कार्य्यमाह "वीर्य्याल्पभावान्न निपातयेत् तत् कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि। तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धिवैरस्ययुतः पिपासी। मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिञ्च विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा"। न निपातयेत् न मारयति कफान्वितं कफेन मन्दीकृतौष्ण्यादिगुणं वर्षगणानुबन्धि कफेनाग्निमान्द्यादोषत्पाकाच्चिरस्थायि तथा दूषीविषजदद्रुरोगवतां भिन्नपुरीषवर्णश्च भिन्नपुरीषोत्कृतमलः भिन्नवर्णो विवर्णः। विचेष्टमानः विरुद्धां चेष्टां कुर्वन् मूर्च्छादीन् व्याधीन् लभते। स्थानविशेषोत्थिते दूषीविषे लिङ्गविशेषमाह। "आमाशयस्थे कफवात-

रोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी। भवेत् समुद्ध्वस्तशिरोऽङ्गरुहको विलूनपक्षश्च यथा विहङ्गः”। समुद्ध्वस्तशिरोऽङ्गरुहकः समुद्ध्वस्ताः शिरोरुहाः केशाः अङ्गरुहः लोमानि यस्य सः एतदपि लिङ्गं पक्वाशयस्थे दूषीविषे बोद्धव्यम् “स्थितं रसादिष्वथ तद्यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्”। तत् दूषीविषं यथोक्तान् सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयोक्तान्। दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह “कोपं तु शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम्”। कुपितस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह “निद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथ वाङ्गमर्दः”। विश्लेषः गात्रशैथिल्यं हर्षः रोमाञ्चः। रूपमाह “ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म। मांसक्षयं पाणिपदाक्षिशोथं मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारम्। दूषीविषं श्वासतृषौ ज्वरांश्च कुर्य्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि” अन्नमदः अन्ने भुक्ते पूगफलेनेव मदः। अविपाकः अन्नस्य। दूषीविषभेदेन विकारानाह “उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम्। गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान्”। अन्यत् दूषीविषं तांस्तान् विकारान् विसर्पविस्फोटादीन्। दूषीविषस्य निरुक्तिमाह “दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः। यस्मात् संदूषयेद्धातूंस्तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्”। देशः अनूपादिः कालः दुर्दिनादिः अन्नं कुलत्थतिलमसूरादि धातुदूषकत्वाद्दूषीविषम्। दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह “साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम्। दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः”। कृत्रिमं विषं द्विविधम् एकं सविषं दूषीविषसंज्ञम् अपरमविषं तदेव गरसंज्ञं तथा च काश्यपसंहितायाम् “संयोगजञ्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते। दूषीविषं तु सविषमविषङ्गर उच्यते”। संयोगजं कृत्रिमं विषं द्वितीयं स्वाभाविकं तच्च द्विविधम्। तत्र दूषीविषमभिधाय गरं दर्शयितुमाह “सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान् मलान्। शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान्”। गरकार्य्यमाह “तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्ज्वरश्चाप्युपजायते। मर्म्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसम्भवः। जठरग्रहणीरोगा यक्ष्मा गुल्मक्षयो ज्वरः”। तैः गरैः स्वेदरजःप्रभृतिभिः ज्वरश्चाप्युपजायत इति अपाकात्। मर्म्मप्रधमनं मर्म्मव्यथा क्षयो धातुक्षयः। लूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्तिं निरुक्तिं सङ्ख्यामाह “यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः। तेभ्यो जातास्तथा लूता इति ख्यातास्तु षोड़श”। अत्र सुश्रुतः “विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम्। वशिष्ठं कोपयामास गत्वाऽऽश्रमपदं किल। कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः। अपतन् दर्शनादेव सुरभेस्तीव्रवर्चसः। लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च। ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः। तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव हि”। तत्र त्रिमण्डलप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्याः सौवर्णिकप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः। तासां सामान्यानां दंशलक्षणमाह “ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च। ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः। पिड़का विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च। शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा। सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम्”। दंशकोथः दंशमध्ये पूतिभावः। “दंशमध्ये तु यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम्। दग्धाकृति भृशम्पाकं क्लेदशोथज्वरान्वितम्। दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्दिशेत्”। सौवर्णिकाद्योऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां लक्षणमाह “शोथः श्वेता सिता रक्ता पीता च पिड़का ज्वरः। प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्काशिरोग्रहः”। आखुदूषीविषलक्षणमाह “आदंशाच्छोणितं पाण्डुमण्डलानि रोऽरुचिः। लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते” प्राणहरमूषकविषकार्य्यमाह “मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यं क्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः। शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषकात्। अङ्गशोथोऽत्र मूषकाकारो बोद्धव्य इति। तन्त्रान्तरे कृकलासदष्टस्य लक्षणमाह “शोथस्य कार्ष्ण्यमथ वा नानावर्णत्वमेव च। मोहोऽथ वर्च्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकैः”। वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह “दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्द्ध्वमाशु च। वृश्चिकस्य विषं याति पश्चाद्दंशेऽवतिष्ठते”। असाध्यस्य वृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह “दष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः। मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो जहात्यसून्”। असाध्यैर्वृश्चिकैस्तेषामेवानुवृत्तेः हृदादिषु उपहतः हृदादिकार्य्यरहितो भवति अत्यर्थं वेदनार्त्त इत्यन्वयः। कणभदष्टस्य लक्षणमाह “विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि वा। लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावशीर्य्यते”। कणभः कीटविशेषः। उच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षणमाह “हृष्टलोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो-

स्याचिर्मान् । दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि म-
न्यते"। कृष्णलोमा अधिकतरकृष्णरोमा चित्रिटिङ्ग-
(चीटा) कीटविशेषः। सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणमाह
"एकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतट्। सनि-
द्रश्च दंष्ट्रमान् दष्टोमण्डूकैः सविषैर्भवेत्"। एकदंष्ट्रार्दितः
स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया दष्टो भवति। मत्स्यविषस्य कार्य्य-
माह "मत्स्यास्तु सविषा कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा"।
जलौकाविषकार्य्यमाह "कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां स-
विषास्तु जलौकसः"। कुर्युरिति शेषः। गृहगोधिका
विषकार्य्यमाह "विदाहं श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृह-
गोधिकाः"। कुर्युरिति शेषः। शतपदीविषकार्य्यमाह
"दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्य्याच्छतपदीविषं" शतपदी (गि-
जाई) इति लोके। मशकविषकार्य्यमाह "कण्डूमा-
न्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः"। असाध्यमशकल-
क्षणमाह "असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम्"।
असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैर्लूतादिभिः क्षतं यत्
क्षतं तत् सदृशवेदनम्। मक्षिकादंशलक्षणमाह "सद्यः
संस्राविणी श्यावादाहमूर्च्छाज्वरान्विता। पिड़का
मक्षिका दंशे तासान्तु स्थगिका सुहृत्"। तासामित्यादि
तासां कुत्सितोक्तानां षण्णां मक्षिकाणां मध्ये स्थगिका-
नाम्नी शीघ्रं प्राणं हरतीत्यर्थः। व्याघ्रादिविषाणां
कार्य्यमाह "चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखैर्दन्तैश्च यत् क्षतम्।
शूयते पच्यते तच्च स्रवति ज्वरयत्यपि"। चतुष्पाद्भिः
व्याघ्रादिभिः द्विपाद्भिः वनमनुष्यादिभिः शूयते शूनो
भवति। विषोज्झितस्य लक्षणमाह "प्रसन्नदोषं प्रकृति-
स्थधातुमन्नाभिकाङ्क्षं सममूत्रविट्कम्। प्रसन्नवर्णेन्द्रिय
चित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम्"। प्रसन्नदोषं
प्रकृतिस्थदोषं शेषं सुगमम्"। [वन्ध्याकर्कोट्याम् राजनि०

विषकण्टकिनी स्त्री विषयुक्तं कण्टकमस्त्यस्याः इनि।

विषकण्ठ पु० विषं कण्ठे यस्य। शिवे। [शब्दच०।

विषघा स्त्री विषं हन्ति हन—ड नि० कुत्वञ्च। गुडूच्याम्

विषघातिन् पु० विषं हन्ति हन—णिनि। शिरीषवृक्षे
शब्दमाला। २विषनाशके त्रि०।

विषघ्न पु०विषं हन्ति हन—टक्।१शिरीषवृक्षे शब्दच०। २यवासे
३विभीतके राजनि०। ४चम्पकवृक्षे च जटा०। ५हिलमो-
चिकायां(हेलेञ्चा)स्त्री ङीप्। ६इन्द्रवारुण्याम् ७वनवर्व-
रायाम् ८भूम्यामलक्याम् ९रक्तपुनर्नवायाम् १०हरि-
द्रायाम् ११दुरालभायाम् १२महाकरञ्जे च १३अ-
जशृङ्गीफलायां स्त्री राजनि०ङीप्। १४विषनाशके त्रि०।

विषजिह्व पु० विषयुक्ता जिह्वेव पत्त्रमस्याः। देवताडवृक्षे
रत्नमा०। [शब्दर०। स्त्रियां ङीष्।

विषज्वर पुंस्त्री० विषमिव प्राणहन्ता ज्वरो यस्य। १महिषे

विषण्ड न० विशेषेण षण्डम्। मृणाले शब्दर०।

विषतिन्दु पु० विषयुक्तस्तिन्दुः।१कुचीले भावप्र०। २कारस्कर-
वृक्षे राजनि०। [वर्षे पु०। ३तदति त्रि० अमरटीका।

विषद न० वि+सद—अच्। १पुष्पकाशीसे राजनि०। २शुक्ल-

विषदंष्ट्रा स्त्री विषयुक्ता दंष्ट्रा। १सर्पदंष्ट्रायाम्। विषस्य
दंष्ट्रेव नाशकत्वात्। २सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा०।

विषदन्तक पुंस्त्री० विषं दन्ते यस्य कप्। १सर्पे शब्दच०
स्त्रियां ङीष्। [चकोरखगे हेमच० स्त्रियां ङीष्।

विषदर्शनमृत्युक पुंस्त्री० विषस्य दर्शनेन मृत्युरस्य कप्।

विषद्रुम पु० विषयुक्तो द्रुमः। कारस्करवृक्षे राजनि०।

विषधर पुंस्त्री० विषं धरति धृ—अच्। १सर्पे अमरः स्त्रियां
ङीष्। "विषधरविषमं वनं भविता" उद्भटः।

विषधर्म्मन् पु० विषस्येव धर्मोऽस्य अनिच्समा०। (आलकुशी)
लतायाम् शब्दच०। [वृक्षे हारा०। २विषनाशके त्रि०।

विषनाशन पु० विषं नाशयति नश—णिच—ल्यु। १शिरीष-

विषनाशिनी स्त्री विषं नाशयति नाशि—णिनि ङीप्।
सर्पकङ्कालीलतायां शब्दच०।

विषनुद् पु० विषं नुदति नुद—क्विप्। श्योनाकवृक्षे शब्दच०।

विषपुष्प न० विषमिव नीलं पुष्पमस्य। १नीलपद्मे श-
ब्दमा० २मदनवृक्षे (मनफल) रत्नमा० कप्। मदनवृक्षे
भावप्र०।

विषम त्रि० विगतो विरुद्धो वा समः। १असमे २अयुग्मे
(बियोड़) ३उन्नतानते ४दारुणे ५सङ्कटे च "भिन्नचिह्न-
चतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्" इत्युक्ते ६पद्यभेदे न०।
"ओजोथ युग्मं विषमः समस्य" ज्यो०त०उक्ते ७मेषमिथुना-
द्यासु राशौ पु०। ८तालभेदे पु० "चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः
कङ्कणनामकः। पूर्णः१ खण्डः२ समः३श्चैव विषम४श्चैव
कथ्यते। नचतुष्कं गलौ पूर्णे १खण्डे२ विन्दुद्वयं गुरुः।
यगणस्तु समे ज्ञेयस्तमयटगणो विषमे भवेत्" सङ्गीत०।
विषमादागतः विषमय, ह्यण्, विषमरूप्य च, विषमीय
विषमादागते त्रि० सि०कौ०। [छदे(छातिम) अमरः।

विषमच्छद पु०विषमाणि अयुग्मानि सप्त छदाः यस्य। सप्त-

विषमज्वर पु०विषम एव ज्वरः। ज्वरभेदे। यथोक्तं भावप्र०
"तत्र विषमज्वरस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह

"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्" । अयमर्थः ज्वरोत्सृष्टस्य ज्वरेण त्यक्तस्य । सन्निकृष्टहेतुमाह । दोषः अल्पः, ज्वरकृत्तस्य स्वल्पोऽपि । विप्रकृष्टहेतुमाह । अहितमाहारविहारादि तेन सम्भूतः सम्पूर्णोजातः अन्यतमस्मात् रसरक्तादिकम् प्राप्य दूषयित्वा पुनर्विषमज्वरं करोति ज्वरोत्सृष्टस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते । प्रथमतो विषमज्वरो भवति यत उक्तम् । "आरम्भाद्विषमो यस्तु" इत्यादिकम् रसादिकस्मात् दूषयित्वा कं विषमज्वरं करोति इत्यपेक्षयामाह "सन्ततं रसरक्तस्थः सततं रक्तधातुगः । दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुंसां सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः । मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जागतः पुनः । कुर्य्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्" । अन्तकमिव मारकत्वात् । अथ विषमज्वरस्य सामान्यं लक्षणमाह "यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगतश्चापि विषमोज्वरः स विषमः स्मृतः" । यः स्यादनियतात् कालादित्यस्यायमर्थः । यथा वातिकोज्वरः सप्त दिनानि, पैत्तिको दश दिनानि, श्लैष्मिको द्वादशदिनानि, दोषाणां प्राबल्यैर्वातिकश्चतुर्दशदिनानि, पैत्तिको विंशतिदिनानि, श्लैष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि स्यात् । तथा विषमज्वरो नियतं कालं व्याप्य न स्यादित्यर्थः । शीतोष्णाभ्यां गुणाभ्यां स्यात् । "वेगतश्चापि विषमः कदाचिदतिवेगवान्" । कदाचिच्छान्तवेगः । विषमज्वरस्य भेदानाह "सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ" । तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह "सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते" । विकल्पो वातिकादिभेदात् । सन्तत्या नैरन्तर्य्येण अविसर्गी अपरित्यागी । ननु सुप्तानुबन्धित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणम् तदत्र न घटत इति कथमयं विषमेषु पठ्यते" । घटत एवेति न दोषः । यत उक्तं चरकेण "विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसे व्यक्तलक्षणम् । दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमेवानुवर्त्तते" इति । यत्तु खरनादेनोक्तम् "ज्वराः पञ्च तु ये प्रोक्ताः पूर्वं सन्ततकादयः । चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः" इति तन्निरेण त्यागाभिप्रायेण । सततलक्षणमाह "अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते" । द्वौ कालौ अहन्येककालं रात्रावेककालम् । यतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ ।

यत उक्तं वाग्भटेन "वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिकाः क्रमादिति" । अन्येद्युष्कलक्षणमाह । "अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते" । एककालं दोषापेक्षया एककालमपि न द्वितीयं, प्रथमकाले हृद्येव दोषस्थितेः । तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह । "तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः" । तृतीयेऽह्नि इत्यागमनदिनं गृहीत्वा यत उक्तम् "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः । दिनद्वयन्त्वतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः" इति । अत्राह वृद्धसुश्रुतः "कफस्थानविभागेन यथासङ्ख्यं करोति हि । सततान्येद्युष्कत्र्याख्य चतुर्थकप्रलेपकान् । अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम्" । अयमर्थः आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासङ्ख्यं सततादीन् करोति । तत्र आमाशये स्थितो दोषः सततं करोति द्वौ कालौ, अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात् । हृदये स्थितो दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति एककालं नैकस्मादेकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति । तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशय इति । कण्ठे स्थितो दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति । तृतीये दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात् । एवमेव शिरःस्थितो दोषः अहोरात्रात् कण्ठमायाति ततः पुनरहोरात्रात् हृदयमायाति चतुर्थे दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले चतुर्थकं ज्वरं करोति एककालन्न तु द्वौ कालौ स्वभावादेव । ननु दोषस्यागमनक्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थदिवसयोर्ज्वरागमनम् । उच्यते । दोषो हि प्रकोपसमये वेगवत्तया लाघवात् स्वस्थानन्तु वेगदिन एव याति । यत आह "दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन लाघवात् । वेगवासर एवायं स्वस्थानमधिगच्छति" । सन्धिषु स्थितः प्रलेपकं करोति । सन्धयश्चामाशयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सर्वदा करोति "निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने । स्वभावः कारणं तत्र मन्यन्ते मुनिपुङ्गवाः" । स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षाश्चतुर्थकादिविपर्य्यया अपि ज्वराः स्वस्वकाले प्रभवन्ति "आधीयते यथा भूमिं बीजं काले

प्ररोहति। अधिशेते तथा धातून् दोषः काले प्रकुप्यति"। सुश्रुतोऽप्याह "स चापि विषमं देहं न कदाचित् प्रमुञ्चति। ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते। वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते। धातवन्तरेषु लीनत्वात् सौक्ष्म्याच्चैवोपलभ्यते"। द्विदोषोल्वणस्य तृतीयकस्य लक्षणमाह "कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः। वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः"। त्रिकग्राही वेदनया त्रिकं गृह्णातीत्यर्थः। ननु कफपित्तात् त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी त्रिकं तु वातस्थानं तत्कथं तद्गृह्णीतः पित्तकफौ अन्यस्थानगत्वेन दुर्बलत्वात् दुर्बलौ च कथं वेगं कुरुतः, दोषाणां स्थाननियमः न तु कुपितानां तथा च सुश्रुतः"कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति। यत्र सङ्गः स वैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते"। एवमन्यस्थानगत्वेन चतुर्थको वाच्यः। वातकफात्मकः पृष्ठात् व्यथया पृष्ठं व्याप्य भवतीत्यर्थः।"ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च"पा०स्तत्रेण पञ्चमी। कफोल्वणस्य वातोल्वणस्य चतुर्थकस्य लक्षणमाह "चतुर्थको दर्शयति स्वभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः। अध्यकायन्तु ग्लपयति पूर्वं यस्तु स पित्तजः। विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः"। श्लैष्मिकः श्लेष्मोल्वणः। तथा अनिलसम्भवो वातोल्वणः सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वम्। यत उक्तं चरके "प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्युर्विषमज्वराः" इति। प्रायशोग्रहणादेकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्तीति जेज्जटः। पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्याम् व्यथया जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं व्याप्नोति। एवमुल्वणवातजातः शिरसः पूर्वं व्यथया शिरोव्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः। "विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः। अस्थिमज्जगतो दोषश्चातुर्थकविपर्ययः। जायते भिषजा ज्ञेयो विषमज्वर एव यः"। अन्यः सन्ततादिपञ्चकादपरः चातुर्थकविपर्ययाख्यो ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव वैद्येन ज्ञातव्यः। स किं धातुस्थ इत्यपेक्षायामाह अस्थीत्यादि। तस्य चातुर्थकविपर्ययस्य लक्षणमाह "स मध्ये ज्वरयत्यह्नी आद्यन्ते च विमुञ्चति"। चतुर्थकविपर्ययः इत्युपलक्षणम् सन्ततादिविपर्ययोऽपि बोद्धव्यः। यथा अहोरात्रे द्वौ कालौ मुञ्चति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति सततविपर्ययः। अहोरात्रे एककालं मुञ्चति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति अन्ये द्युष्कविपर्ययः मध्ये एकं दिनं ज्वरयति आद्यन्ते च मुञ्चतीति तृतीयकविपर्ययः। एते विषमज्वरोपलक्षकाः अन्ये रात्रिज्वरादयोऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः यथा "समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः। रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु"। प्रायः बाहुल्येन। सन्ततादीनां शीतपूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह "त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम्। तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च"। शीतं शीतसहितम्। प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः अन्तः अभ्यन्तरे। "करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च। तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः"। अन्ततः हस्तपादादितः। शीतादिदाहादिज्वरयोः त्रिदोषजत्वमाह "द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ। दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः"। संसर्गजौ सान्निपातिकौ। कष्टः कष्टसाध्यः। विषमज्वरविशेषमाह "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते"। अन्नरसे विदग्धे आहारजे रसे दुष्टे, देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते दुष्टे स्थिते। तेन हेतुना शीतलं कफेन उष्णं पित्तेन, अर्द्धत्वं चार्द्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा। "काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः"। अन्ते हस्तपादादौ "काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम्। शीतत्वं तेन गात्रे स्यादुष्णत्वं हस्तपादयोः"। विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह "प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च। मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यात् प्रलेपकः"। गौरवेण उपलक्षितः। मन्दज्वरविलेपी मन्दवेगस्य विलेपः सदा सम्बन्धोऽस्यास्तीति मन्दज्वरविलेपी। अयं विषमज्वरः। तथा च सुश्रुतः "प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायशः क्षोभशोषिणाम्। ज्वराश्च विषमाः सर्वे प्रायः क्षोभाय शोषिणाम्"।

विषमनयन पु० विषमाणि अयुग्मानि त्रीणि नयनान्यस्य। त्रिनेत्रे शिवे। विषमनेत्रादयोऽप्यत्र।

विषमर्द्दनी स्त्री विषं मर्द्दयतेऽनया मर्द्द—ल्युट् ङीप्। गन्धनाकुल्याम्। स्वार्थे क। विषमर्द्दनिकाप्यत्रैव राजनि०।

विषमस्थ त्रि० विषमे उन्नतानते सङ्कटे वा तिष्ठति स्था—क। १उपद्रवप्राप्ते २सङ्कटस्थे ३उन्नतानतदेशस्थे च।

विषमशिष्ट न॰ विषमं शिष्टं शासनम् । अनुचितशासने ।

विषमायुध पु॰ विषमाणि अयुग्मानि पञ्च आयुधानि वाणा यस्य । पञ्चशरे कामे हला॰विषमेषादयोऽप्यत्र । [राजनि॰

विषमुष्टि पु॰विषं मुष्णाति मुष–क्तिच् । क्षुपभेदे (विषदोडि)

विषमृत्यु पु॰विषात् विषदर्शनात् मृत्युरस्य । चकोरखगे जटा॰

विषय पु॰ विषिण्वन्ति स्वात्मकतया विषयिणं निरूपयन्ति संबध्नन्ति वा वि+षि–अच् । इन्द्रियगोचरे १शब्दादौ २देशे च अमरः । ३भोगसाधने "विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः" । "सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः" । "प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः" भाषा॰ । "अत्र विषयः भोगसाधनं सर्वमेव हि कार्य्यमदृष्टाधीनं यत्र कार्य्यं यददृष्टाधीनं तत् तदुपभोगं साक्षात्परम्परया जनयत्येव न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवतीत्यर्थः" सि॰ मुक्ता॰ । "विषिण्वन्ति विषयिणं बध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्व्वन्तीति विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्च अस्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणाः योगिनामूर्द्ध्वस्रोतसां च विषयाः" सांख्य॰त॰ कौ॰ । ४नित्यसेविते अमरः । ५अव्यक्ते ६शुक्रे च अजयपालः । ७कान्तादौ ८उपभोग्ये शब्दरत्ना॰ ९नियामके "विषब्दो हि निःशेषार्थः सिनोतिर्बन्धनार्थकः । विशेषेण सिनोतीति विषयोऽसौ नियामकः" भट्टका॰ । १०आरोपाश्रये "सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयो विषयी तथा । विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका" काव्यप्र॰ । ११वि चाराङ्गवाक्ये अधिकरणावयवभेदे "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" मीमांसा॰ । [ज्ञनि॰ ।

विषयाज्ञान न॰ विषयाणां न ज्ञानं यत्र । तन्द्रायाम् रा॰

विषयिन् न॰ विषयोऽस्त्यस्य इनि । १ज्ञाने "विषयी यस्य तस्यैव" भाषा॰ २इन्द्रिये च । ३विषयासक्ते त्रि॰मेदि॰ । ४राज्ञि ५कामदेवे पु॰ मेदि॰ । विषयिणो भावः तल् । विषयिता ज्ञाननिष्ठे विषयनिरूपिते पदार्थभेदे स्वरूपसम्बन्धभेदे च स्त्री । सा च त्रिविधा विशेष्यनिरूपिता विशेष्यिता, विशेषणनिरूपिता प्रकारिता, संसर्गनिरूपिता संसर्गिता इति गदाधरादयः । गदाधरमते विषयितैव प्रतिबध्यकतावच्छेदिका । जगदीशमते विषयतैवेति भेदः ।

विषरूपा स्त्री विषं रूपिकविषं रूपयति अतिक्रामति रूप–क । अतिविषायाम् (आतइच) राजनि॰ । [राजनि॰

विषलता स्त्री विष-व्याप्तौ अच कर्म॰ । इन्द्रवारुण्याम् ।

विषविद्या स्त्री विषाय तन्निवृत्तये विद्या । विषघ्नमन्त्रज्ञाने

विषविधि पु॰ दिव्यभेदे दिव्यशब्दे ३५८६ पृ॰ दृश्यम् ।

विषवैद्य पु॰ विषे विषापहारे वैद्यश्चिकित्सकः । विषमन्त्रविद्यायुते अमरः । [राजनि॰ ।

विषशालूक पु॰ विषस्य स्थानस्य शालूकः । पद्मकन्दे

विषशृङ्गिन् पु॰ विषं शृङ्गमिवास्त्यस्य इनि । शृङ्गरोले हारा॰ । [हेमच॰ स्त्रियां ङीष् ।

विषसूचक पुंस्त्री॰ विषं सूचकं हिंसकमस्य । चकोरखगे

विषसृक्कन् पु॰ विषं सृक्के व यस्य । शृङ्गरोले त्रिका॰ ।

विषहन्त्री स्त्री विषं हन्ति हन-तृच् ङीप् । १अपराजितायाम् राजनि॰। २विषहारके त्रि॰।

विषहरी स्त्री विषं हरति हृ–अच् गौरा॰ ङीष् । १मनसादेव्यां शब्दच॰ । २विद्याभेदे तन्त्रसा॰ [ज्ञनि॰ ।

विषहा स्त्री विषं हन्ति हन–ड । देवदालीलतायाम् रा॰

विषा स्त्री विषं मचिकविषं नाशयत्वेनास्त्यस्याः अच । (आतइच) १अतिविषायाम् अमरः २बुद्धौ च उणादि॰

विषाण न॰ विष–बा॰ कानच् । १पशुशृङ्गे २हस्तिदन्ते ३कुष्ठौषधे मेदि॰ ४वराहदन्ते हेमच॰५क्षीरकाकोल्याम् ६अजशृङ्ग्यां स्त्री मेदि॰गौरा॰ ङीष् । सा च ७इक्षिकायां स्त्री राजनि॰ । दन्तिलिङ्गा स्त्री शब्दच॰।

विषाणिका स्त्री विषाणमस्त्यस्याः ठन् । १मेषशृङ्ग्याम् (माड़रशिङा) रत्नमा॰ । २कर्कटशृङ्ग्याम् ३आवर्त्तक्यां ४सातलायां राजनि॰ ।

विषाणिन् पु॰ विषाणमस्त्यस्य इनि । १शृङ्गिणि २हस्तिनि च अमरः । ३शृङ्गाटके ४ऋषभौषधे च पु॰ राजनि॰।

विषाद पु॰वि+षद–घञ् । १अवसादे हेमच॰ २जडतायाञ्च ।

विषादनी स्त्री विषाय तन्निवृत्तये अद्यतेऽसौ अद–ल्युट् । पलाशीलतायाम् राजनि॰ । [२विषहरे त्रि॰।

विषान्तक पु॰ विषस्यान्तक इव । १शिवे हेमच॰ ६त॰ ।

विषापहा स्त्री विषमपहन्ति अप+हन-ड । १सुरुमवल्ल्यां राजनि॰ । २इन्द्रवारुण्यां ३निर्व्विषायां राजनि॰। ४नागदमन्यां भावप्र॰ । ५अर्कमूलायाञ्च (ईश्वरमूल) ६सर्पकङ्कालिकायां रत्नमा॰ । [ङीष् ।

विषार पुंस्त्री॰ विषमृच्छति ऋ–अण् । सर्पे शब्दच॰ स्त्रियां

विषाराति पु॰ ६त॰ । १कृष्णधुस्तूरे राजनि॰ । २विषनाशके च ।

विषारि पु० ६त० १हृतकरञ्जे २महाचञ्चुशाके च राजनि०

विषास्य पु० विषमास्ये यस्य । १सर्पे शब्दच० विषाननादयो ऽप्यत्र । विषास्त्रमिवास्त्रमस्याः । २भल्लातके स्त्री शब्दच०।

विषु अव्य० विष-कु । १साम्ये भरतः । २नानारूपे रामाश्रमः

विषुव न० विषु दिनरात्र्योः साम्यं वाति वा-क । १सम रात्रिदिनकाले अमरः । अयनांशक्रमणे २रवेः तुला-मेषराशिसंक्रान्तिभेदे च

''मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने । विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा'' ज्यो०त०। ''भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रगम् । अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः'' सू० सि० । ''भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्द्वितयं समसूत्रग परस्परं व्यासवृत्तान्तरितं ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्त-स्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्संज्ञौ मेषतुलाख्यौ चेत्यर्थः'' रङ्ग० कालभेदे विषुवसंक्रमणारम्भांशभेदः अयनसंक्रान्तिशब्दे दर्शितः तत्कालस्तत्रा०संचिप्य कालभेदे विषुवारम्भाद्युक्तं यथा ''मेषसंक्रमतः पूर्वं पश्चात्तरादिनान्तरे । प्राति-लोम्येन साम्येन विषुवारम्भणं भवेत् । त्रयोदशदिने सौरे चैत्रे नखतिथौ १५.२०शके । विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः । ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपला-त्मिका । वर्द्धते मेषविश्वांशपर्यन्तं स्थूलमार्गतः । तथाच्चैशान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका । तादृशा-श्वाद्रपर्यन्तं पलैकप्रमिता मता । ततः कर्कटविश्वांश-पर्यन्तं प्रत्यहक्रमात् । सपादपलमानेन वेला तु त्रुटति निश्चितम् । तादृग्भाद्रान्तपर्यन्तं पादोनत्रि-पलात्मिका । दिवामानं दशखषट्ख्यक्ता रात्रेः प्रमा-णकम् । वैशाखादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु । षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् द्वादशांशके । पुनस्तद्वत् सरांस्तद्वत् तत्र एकादशादिके'' । [विषुवशब्दार्थे ।

विषुवत् न० विषु साम्यं दिवानिशोरत्रास्ति मतुप् मस्य वः ।

विषौषधी स्त्री ६त० । नागदन्त्याम् रत्नमा० ।

विष्क हिंसायां चु० आ०सक० सेट् । विष्कयते अविविष्कत दर्शने उभ० सेट् । विष्कयति ते अविविष्कत् त ।

विष्कम्भ पु० वि+स्तम्भ-अच् । सूर्यचन्द्रयोगजातयोग-मध्ये प्रथमे १योगे ज्यो०त० २विस्तारे ३प्रतिबन्धे ४रूप-कनाटकाङ्गभेदे ''अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि । वृत्तवर्तिष्य-माणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यम-कल्पितः'' सा०द० । ५योगिनां बन्धभेदे मेदि० ६वृक्षे अजयः ७अर्गलके अमरः ८कीलकादौ च भरतः । ९पर्वतभेदे विपुलशब्दे दृश्यम् ।

विष्कल पुंस्त्री० विषं विष्ठां कलयति कलि-अण् पृषो० । ग्राम्यशूकरे राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

विष्किर पुंस्त्री० विकिरति वि+कॄ-क सुट् च । १विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २विहगभेदे भावप्र० ''वर्त्त-कालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः । कुलिङ्गकुक्कुटा-द्याश्च विष्किराः समुदाहृताः । विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः । कपिञ्जल इति प्राच्यैः कथितो गौरतित्तिरः । कुलिङ्गः (कएर) इति लोके । ''वि-ष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः । बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः'' ।

विष्टप न० विश-कपन् तुट् च । भुवने अमरः ।

विष्टब्ध त्रि० वि+स्तम्भ-क्त । प्रतिबद्धे अवरुद्धे

विष्टम्भ पु० वि+स्तम्भ-घञ् । १प्रतिबन्धे २आनाहे रोग-भेदे च आनाहशब्दे ७२८ पृ० दृश्यम् । [जनके च ।

विष्टम्भिन् त्रि०वि+स्तम्भ-णिनि । १प्रतिबन्धके २रोगविशेष-

विष्टर पु० वि+स्तॄ-अप् षत्वम् । ''ऊर्द्धकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः'' इति ''वामावर्त्तस्तु विष्टर'' इति च स्मृत्युक्ते दर्भकृते १आसनभेदे २आसनमात्रे ३वृक्षे ४कुशमुष्टौ च अमरः । [विष्णौ अमरः ।

विष्टरश्रवस् पु० विष्टरः कुशमुष्टिरिव श्रवसी कर्णौ यस्य ।

विष्टरुहा स्त्री विष्टा भूमौ प्रविष्टा सती रोहति रुह-क । स्वर्णकेतक्यां राजनि० । [शब्दे २९२८ पृ० दृश्यम् ।

विष्टार पु० वि+स्तॄ-घञ् षत्वम् । पङ्क्तिच्छन्दोभेदे छन्दः-

विष्टि स्त्री विष-क्तिन् क्तिच् वा । वेतनं विना भारादिव-हनजन्ये १क्लेशे अमरः । २वेतने ३कर्मणि ४वर्षणे ५तिर्य्यग्वणिककरणमध्ये सप्तमे करणे विष्णुः । भद्राशब्दे ४६३७पृ० दृश्यम् । ६प्रेषणे हेमच० ७कर्मकरे शब्दर० ८वेतनं विना कर्मकरे च त्रि० मेदि० ।

विष्टल न०विप्रकृष्टं स्थलम् प्रा०स०षत्वम् । दूरस्थस्थले त्रि०कौ०

विष्ठा स्त्री विविधं तिष्ठति स्था-क षत्वम् । १उदरे शब्दमाला २पुरीषे अमरः ।

विष्णु स्त्री विष-व्यापने नुक् । १व्यापके परमेश्वरे अमरः

३"यस्मात् विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः। तस्मा-देवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात्" इत्युक्तेः विश-प्रवेशे नु प्रषो० इत्यपि बोध्यम्। २वह्नौ ३शुद्धे ४वसुदेवतायां धनिष्ठायां। ५धर्मशास्त्रकारके मुनिभेदे च "मन्वत्रिविष्णुहारीते"ति याज्ञ०। ६तद्दैवते श्रवणनक्षत्रे ज्यो०त०।

विष्णुकन्द पु० विष्णुप्रियः कन्दः शा०त०। मूलभेदे राजनि०

विष्णुक्रान्ता स्त्री ३त० विष्णुस्तद्वर्णः क्रान्तो वा यया। अपराजितायाम् अमरः तस्याः विष्णुतुल्यवर्णत्वात् विष्णुपरित्यक्तत्वाच्च तथात्वम्।

विष्णुगुप्त पु० १चाणक्ये मुनौ अयमेव वात्स्यायनत्वेन पक्षिलत्वेन प्रसिद्धः त्रिका०। ३त०। विष्णुना गुप्ते कुल्यादौ २देवादौ ३कन्दभेदे राजनि०।

विष्णुतैल न० वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्प-बृहद्भेदात् तत्तैलपाकप्रकारः भैषज्यरत्ना० उक्तो यथा तत्र स्वल्पविष्णुतैलम् "शालपर्णी पृश्निपर्णी बलागोरक्षतण्डुलाः। एरण्डस्य च मूलानि बृहत्योः पूतिकस्य च। शतावरी सहचरी पचेदेतैः पलान्वितैः। तैलप्रस्थं पयोदत्त्वा गव्यं वाऽऽजं चतुर्गुणम्। अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्य्यमतः परम्। वातार्त्ता नरनागाश्च पीत्वा दृढतनुत्वचः। हृत्पार्श्वशूले वाताक्षे गलगण्डेऽर्दिते क्षये। शर्कराश्मरिपाण्डुत्वकामलार्शोविभेदके। क्षीणेन्द्रियेऽन्त्रवृद्धौ च जराजर्जरिते हितम्। स्त्रीणामप्रवर्त्तमानानां गर्भस्थितिकरं परम्। एतदक्षरं तैलं विष्णुना परिकीर्त्तितम्"। तण्डुलः गोरक्षतण्डुलः। बृहत्यौ बृहतीकण्टकार्य्यौ। पूतिकं नाटाकरञ्जः। सहचरी झिण्टी। अत्र क्वाथान्तराभावात् क्षीरस्य चतुर्गुणं जलं कश्चिद्ददाति। "स्वरसक्षीरमाङ्गल्यैः पाको यत्रेरितः क्वचित्। जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्य्याधानार्थकारयेत्" इति परिभाषाबलात्। क्वचिदिति पाठात् क्वाथान्तररहिते केवलक्षीरादिसहिततैलादिपाके ज्ञातव्यं न तु सर्वत्र। "एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुमुराकक्कोलमांसी शटी श्रीवासच्छदपत्रपर्णशरभस्तत्र्चा बोध्वजोशीरकम्। कस्तूरीनखपूतिशैलजलमुङ्मेथीलवङ्गादिकम्। गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतैलादिषु"। अथ बृहद्विष्णुतैलम् "जलधरमश्वगन्धा जीवकर्षभकौ शटी। काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुयष्टिका। मधूरिका देवदारु पद्मकाष्ठञ्च सैन्धवम्। मांसी चैला त्वचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम्। मञ्जिष्ठा मृगनाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम्। पर्णी कुन्दुरु खोटिश्च ग्रन्थिकश्च नखी तथा। एतेषां पालिकैर्भागैस्तैलस्यापि तथाढकम्। शतावरीरसतमं दुग्धञ्चापि समं भवेत्। विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्ववातविकारनुत्। ऊर्द्ध्ववाते ह्यधोवाते कफविषयेऽह एव च। शिरोमध्यगता ये च मन्यास्तम्भे गलग्रहे। यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला। ये वातप्रभवारोगा ये च पित्तसमुद्भवाः। सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्य्यस्तम इवोदितः"।

विष्णुदैवत(त्य) त्रि० विष्णुर्दैवतं(त्यं) यस्य। विष्णुदेवताके द्रव्यादौ "गृह्णन्तु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः!। तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदेवतम्" शु० त० विष्णु०। २श्रवणनक्षत्रे च।

विष्णुधर्म्म पु० विष्णूपासनायोग्यो धर्मः शाक०। विष्णूपासनोचिते १नियमभेदे उपचारात् तत्प्रतिपादके २ग्रन्थे च

विष्णुधर्मोत्तर न० विष्णुधर्म उत्तरः प्रधानः वर्ण्यत्वेन यस्य। संहिताभेदे।

विष्णुपद न० विष्णोः पदमिव व्यापकत्वात्। १आकाशे अमरः। ६त०। २क्षीरार्णवे मेदि०। ३पद्मे च हेमच० ४विष्णोश्चरणे कर्म०। ५विष्णुरूपस्थाने च "तद्विष्णोः परमं पदम्" ऋ० विष्णुसूक्तम्।

विष्णुपदी स्त्री० विष्णुपदं कारणत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १गङ्गायाम् "निर्गता विष्णुपादाब्जात् तेन विष्णुपदी स्मृता" ब्रह्मवै० प्र०८अ०। २वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशौ रवेः संक्रान्तौ च। "वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता" "पुण्यायां विष्णुपद्याञ्च प्राक्पश्चादपि षोड़श" ज्यो०त०। "अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च" ति०त० "तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः। नैरन्तर्यात् तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्" सू०सि०। "तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु। अन्तरालानां चतुःस्थाने सद्भावात् बहुवचनम्। संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनाराश्यादिभागे यहाणामाक्रमणं वारद्वयं भवति तदन्तराले राश्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः। तथा हि मेषाख्यविषुवकर्काख्यायनयोरन्तराले वृषमिथुनयोरादौ। कर्कतुलयोरन्तराले सिंहकन्ययोरादौ। तुलामकरयोरन्तराले वृश्चिकधनुषोरादौ। मकरमेषयोरन्तराले कुम्भमीनयोरादौ इति। एवं विषुवानन्तरं संक्रमणद्वयमनन्तरमयनं तदनन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमनन्तरं संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमित्यादि। पौनःपुन्येन

घ्येयमित्यर्थः। संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेषमाह। नैरन्तर्यादिति। निरन्तरतया सम्भूतायाः संक्रान्तेः सकाशाद्विष्णुपदीहयं तदन्तरात्त इत्यर्थः” रघु०

विष्णुपुराण न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च वृहन्नारदीये ९४ अ० उक्ता यथा “शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत्। त्रयोविंशतिसाहस्रं सर्वपातकनाशनम्। यत्रादिभागे निर्दिष्टाः षडंशाः शक्तृजेन ह। मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिका”। तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे “आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः। समुद्रमथनाख्यानं दक्षादीनां कथाचयः। ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च। प्राचेतसं तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथानकम्। पृथुराज्याधिकाराख्यः प्रथमोऽंश इतीरितः। पातालनरकाख्यानं सप्तसर्गनिरूपणम्। सूर्यादिचारकथनं पृथगलक्षणसंगतम्। चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिदर्शनम्। निदाघ ऋतुसंवादो द्वितीयोऽंश उदाहृतः”। प्रथमभागस्य तृतीयांशे “मन्वन्तरसमाख्यानं वेदव्यासावतारकम्। नरकोद्धारकं कर्म गदितञ्च ततः परम्। सगरस्यौर्वसंवादे सर्वधर्मनिरूपणम्। श्राद्धकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिबन्धने। सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः। तृतीयोऽंशोऽयमुदितः सर्वपापप्रणाशनः”। प्रथमभागस्य चतुर्थांशे “सूर्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्त्तनम्। चतुर्थेंऽशे मुनिश्रेष्ठ! नानाराजकथाचितम्”। प्रथमभागस्य पञ्चमांशे “कृष्णावतारसम्प्रश्नो गोकुलीया कथा ततः। पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽघादिहिंसनम्। कैशोरे कंसहननं माथुरं चरितं तथा। ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा। सर्वदैत्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः। यत्र स्थित्वा जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः। भूभारहरणं चक्रे परस्वहननादिभिः। अष्टावक्रीयमाख्यानं पञ्चमोऽंश इतीरितः”। प्रथमभागस्य षष्ठांशे “कलिजं चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं लयस्य च। ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः। केशिध्वजेन चेत्येषः षष्ठोंऽशः परिकीर्त्तितः”। तस्य द्वितीयभागे “अतःपरन्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात्। पृष्टेन चोदिताः शश्वद्विष्णुधर्मोत्तराह्वयाः। नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः। धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा। वंशाख्यानं प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा। नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः। एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः” तत्फलश्रुतिः “वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितं त्विह। यो नरः पठते भक्त्या यः शृणोति च सादरम्। तावुभौ विष्णुलोकं हि व्रजेतां भुक्तभोगकौ। तल्लिखित्वा च यो दद्यादाषाढ्यां घृतधेनुना। सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे द्विज!। स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवर्चसा। यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं द्विज!। कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत्”।

विष्णुमाया स्त्री ६त०। विष्णोः परमेश्वरस्य माया। १अघटनघटनपटीयस्याम् ईश्वरस्याविद्याशक्तौ २तदधिष्ठात्र्यां दुर्गायाञ्च।

विष्णुयशस् पु० कल्किपितरि कल्किपु०।

विष्णुरथ पु० विष्णोः रथ इव गतिहेतुत्वात्। १गरुडे अमरः। ६त०। २विष्णोः रथे च।

विष्णुरात पु० विष्णुना रातः विष्णुर्वा रायाज्जीवनमस्मै रा—क्त त वा। परीक्षिदाख्ये नृपे स हि गर्भस्थ एव अश्वत्थामास्त्रेण दग्धो मृतः सन् प्रसवानन्तरञ्च विष्णुना पुनर्जीवितः तत्कथा भा० आश्व० ७०अध्याये। तन्नामनिरुक्तिः भाग०१।१२ अ० यथा “दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले (वंशे) संस्थामुपेयुषि। रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना। तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके ख्यातिं गमिष्यति”।

विष्णुवल्लभा स्त्री ६त०। १तुलस्याम् राजनि० २अग्निशिखावृक्षे च शब्दच०। ३लक्ष्म्याम्।

विष्णुवाहन पु० विष्णुं वाहयति स्थानान्तरं नयति वह—णिच्—ल्यु। गरुडे हेमच०।

विष्णुवाह्य पु० विष्णुर्वाह्योऽस्य। गरुडे शब्दच०।

विष्फार पु० वि+स्फुर—णिच्—अच् अच आत् षत्वम्। धनुर्गुणाकर्षणशब्दे टङ्कारे अमरः।

विष्य त्रि० विषेण वध्यः विष+यत्। विषेण वध्ये अमरः।

विष्वक्सेनप्रिया स्त्री ६त०। १लक्ष्म्याम् (चामर आलु) २वाराह्याम् अमरः।

विष्वाणन न० वि+स्वन—ल्युट् षत्वणत्वे। भोजने जटा०।

विष्वाण पु० वि+स्वन—घञ् षत्वणत्वे। भोजने हेमच०।

विस न० वि+शो—क। मृणाले अमरः। वादित्वमित्यन्ये

विस उत्सर्गे दि०पर०सक०सेट्। विस्यति अवेसीत्।

विसंवाद पु॰ वि+सम्+वद–घञ्। १विप्रलम्भे अमरः। २वचने अन्यथा स्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा कथनादौ च।

विसकुसुम न॰ विसयुक्तं कुसुमम्। पद्मे राजनि॰।

विसङ्कट पु॰ विशिष्टः सङ्कटो यस्मात्। १सिंहे शब्दच॰ २इङ्गुदीवृक्षे च राजनि॰। [समूहे च त्रिका॰।

विसनाभि स्त्री विसं नाभिरिव यस्याः। १पद्मिन्याम् २पद्म॰

विसर पु॰ वि+सृ–अप्। १समूहे अमरः। २विस्तारे च मेदि॰

विसर्ग पु॰ वि+सृज–घञ्। १दाने २त्यागे ३मलत्यागे ४विसर्जनीयाख्ये ५वर्णभेदे ६सूर्य्यस्यायनभेदे ७मोक्षे हला॰। ८प्रलये ९विशेषसृष्टौ शब्दरत्ना॰ "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितमिति" श्रीधरः।

विसर्जन न॰ वि+सृज–ल्युट्। १दाने अमरः २त्यागे च। वि+सृज–णिच् ल्युट्। ३प्रेरणे मेदि॰

वि(वी)सर्प पु॰ वि+सृप–घञ् वा दीर्घः। रोगभेदे तल्लक्षणादि भावप्र॰ उक्तं यथा तत्र विसर्पविप्रकृष्टनिदानं संख्यां निरुक्तिञ्चाह "लवणाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपतः। विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात्" आदिशब्दाद्दधि-कोलहरितशाकमद्यशाकीप्रभृतीनां ग्रहणम्। सप्तधात्वं विवृणोति "वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः। चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः। आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः। यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः"। विसर्पदोषदूष्याणि संग्रहमाह "रक्तं लसीकात्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः। विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः"। त्रयो मलाः वात-पित्तकफाः दोषा दूषका इत्यर्थः। अन्यथा दोषास्त्रया इत्यत्र पुनरुक्तिदोषो लगिष्यते। वातिकस्य लक्षणमाह "तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः। शोफस्फुरण-निस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान्"। परीसर्पो विसर्पः। वातज्वरसमव्यथः शिरोहृत्पार्श्वोदरशूलादियुक्तः। भेदः विदारणेनेव व्यथा। आयामः आकर्षणेन व्यथा। पैत्तिकमाह "पित्ताद् द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽति-लोहितः"। द्रुतगतिः शीघ्रप्रसरणशीलः। अथ श्लैष्मिकमाह "कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्"। सान्निपातिकमाह "सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपसमन्वितः"। वातपैत्तिकमाह "वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्-भ्रमैः। अस्थिभेदोऽग्निसदनतमकारोचकैर्युतः। करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्। यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः। शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वा ऽऽशु चाचीयते। अग्निदग्ध इव स्फोटः शीघ्रगत्वाद् द्रुतश्च सः। मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः। व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्। हिध्माञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः। क्वचिच्छर्माऽरति-ग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु। चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनो-देहश्रमोद्भवाम्। दुःप्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते"। स्फोटः आचीयत इत्यन्वयः। "मर्मानु-सारी उदरहृदयानुसारी हरेत् विसर्प इत्यन्वयः हिध्मां हिक्काम् ईरयेत् उपर्य्युपरि प्रेरयेत्। मनोदेहश्रमोद्भवां निद्रां मरणरूपाम्। अश्नुते प्राप्नोति। वातश्लैष्मिकं ग्रन्थिविसर्पमाह "कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम्। रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नायुमांसगम्। दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम्। ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्। श्वासकासाति-सारांश्च शोषहिक्कावमिभ्रमैः। मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्ग-भङ्गाग्निसदनैर्युतः। इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्म-प्रकोपजः"। कफेन स्वहेतुदुष्टेन पवनोऽपि स्वहेतु-दुष्टः। तेनायं वातश्लैष्मिकः। तं कफं बहुधा भित्त्वा रक्तं वा दूषयित्वेत्यन्वयः। त्वगादिकमिति रक्तस्य विशेषणम्। अथ पित्तश्लैष्मिकं कर्दमाख्यं विसर्पमाह "कफपित्तज्वरस्तम्भनिद्रातन्द्राशिरोरुजाः। अङ्गा-वसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः। मूर्च्छाग्निहानिर्भेदो-ऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम्। आमोपवेशनं लेपः स्रोत-साञ्च विसर्पति। प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चाति-रुक्। पीडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः। स्नि-ग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः। गम्भीर-पाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते। पङ्कवच्छीर्ण-मांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः। शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम्"। स च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः। पीडकैः पीडाकारिभिः। अवकीर्णः व्याप्तः। असितः कृष्णः। मेचकः कृष्णवर्णः। प्राज्योष्मा प्रचुरोष्मा। स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते। स्पृष्टः सन्नार्द्रो भवति विदी-र्य्यते। पङ्कवत् कर्दमवर्णत्वक् यत्र सः। शीर्णमांसः गलितमांसः। अत एव स्पष्टस्नायुसिरागणः। सान्नि-पातिकमाह "सन्निपातसमुत्थस्तु सर्वरूपसमन्वितः"। अथ क्षतजं विसर्पमाह "बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः स-रक्तं पित्तमीरयन्। विसर्पं मारुतः कुर्य्यात् कुलत्थसदृशै-श्चितम्। स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावशोणितम्"।

कावाद्धेतोः शस्त्रप्रहारव्यालदन्तनखाद्यागन्तुहेतोः। श्यावशोणितं कृष्णवर्णरक्तम्। उपद्रवानाह "ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वङ्मांसदरणक्लमाः। अरोचकविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः"। साध्यत्वादिकमाह "सिद्ध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति। पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव"।

विसर्पण न० वि+सृप-ल्युट्। प्रसारे अमरः।

विसल न०विस-कलच्। पल्लवे त्रिका०। [नरः स्त्रियां ङीप्।

विसार पुंस्त्री० विसरति सर्पति वि+सृ-ण। मत्स्ये अ-

विसारिन् त्रि० वि+सृ-णिनि। १प्रसरणशीले २मत्स्ये पु० ३माषपर्ण्यां स्त्री राजनि० ङीप्।

विसिनी स्त्री विसानां समूहः तद्युक्तो देशो वा इनि। १पद्मसमूहे २पद्मलतायाञ्च ३पद्माले राजनि०।

विसूचिका स्त्री विशिष्टा सूचीव इवार्थे कन्। रोगभेदे तस्य निरुक्तिर्यथा "सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः। यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते। तस्य निदानमाह "न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः। मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः। विदितागमा ज्ञातायुर्वेदाः। तस्यालक्षणमाह "मूर्च्छातिसारो वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः। वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः"। उद्वेष्टनं हस्तपादयोः, शिरसोभेदः शिरःशूलम्। तस्या उपद्रवानाह "निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता। अमी उपद्रवा घोरा विसूच्याः पञ्च दारुणाः। अमी उपद्रवा घोराः अमी निद्रानाशादय उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोराः भयङ्कराः। विसूच्याः पञ्च दारुणाः विसूच्यास्तु पञ्चापि यदि स्युस्तदा दारुणाः प्राणभयङ्कराः। तस्या अरिष्टमाह "यः श्यावदन्तोष्ठनखोऽल्पसंज्ञश्छर्द्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः। क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरःसोऽपुनरागमाय"। सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः सन्धयो यस्य सः" भावप्र०।

विसृत त्रि०वि+सृ-क्त। विस्तीर्णे अमरः। [स्त्रियां ङीप्।

विसृत्वर त्रि० वि+सृ-क्वरप्। प्रसरणशीले अमरः।

विसृमर त्रि० वि+सृ-क्मरच्। विसरणशीले अमरः।

विसृष्ट त्रि० वि+सृज-क्त। १प्रेरिते "रघवे विसृष्टः" इति रघुः। २विक्षिप्ते जटा० ३त्यक्ते च।

विस्त पु०न० विस-इत्सर्गे क्त नि० न इट्। १सुवर्णकर्षे २स्वर्णाशीतिरत्तिकापरिमाणे च अमरः।

विस्तर पु० वि+स्तृ-अप्। १शब्दसमूहे अमरः। २वाक्यसङ्क्षेपे ३विस्तारे ४प्रणये ५समूहे च। आधारे अप्। ६पीठे शब्दरत्ना०।

विस्तार पु० वि+स्तृ-संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। १विटपे भावे घञ्। २विस्तीर्णतायाम् समासवाक्यस्थे ३पदसमूहे च अमरः। ४स्तम्बे मेदि०।

विस्तीर्ण त्रि०वि+स्तृ-क्त। १विपुले २विस्तारयुक्ते ३विशाले च जटा०। [शब्दच०।

विस्तीर्णपर्ण न० विस्तीर्णानि पर्णान्यस्य। मानकन्दे कन्दभेदे

विस्तृत त्रि० वि+स्तृ-क्त। विस्तारयुक्ते।

विस्फुलिङ्ग पु० विस्फुरति वि+स्फुर-ड तादृशं लिङ्गमस्य। १वह्निकणे २विषभेदे च हेमच०।

विस्फोट पु० विस्फोटयति वि+स्फुट-णिच्-अच्। (विषफोड़ा) व्रणभेदे स्वार्थे क। स्फोटकभेदे "विस्फोटकभयापहा" शीतलास्तोत्रम्। तद्रोगनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र विस्फोटस्य विप्रकृष्टं निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह "कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च। तथर्त्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु। त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थीनि प्रदुष्य च। घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान्"। ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशीतोष्णादीनामतियोगेन। विपर्ययेण ऋतूचिताहारविहारवैपरीत्येन। त्वचमाश्रित्य त्वचि विस्फोटान् कुर्वन्तीत्यर्थः। ज्वरपुरःसरान् ज्वरपूर्वान्। पूर्वरूपमाह "अग्निदग्धा इव स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः। क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः"। रक्तपित्तजाः एतेन सर्वेषु विस्फोटकेषु रक्तपित्तयोः प्रधानकारणत्वम् यथा कुष्ठेषु वातस्य, तथा वातानुगतिरपि बोद्धव्या। तथा च भोजः "यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि। अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेहगान्"। अथ वातिकमाह "शिरोरुक्शूलभूयिष्ठं ज्वरतृट्पर्वभेदनम्। सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम्"। शूलं तोदरूपम्। अथ पैत्तिकमाह "ज्वरदाहरुजापाकस्रावतृष्णा समन्वितम्। पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम्"। श्लैष्मिकमाह "छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः। यश्चिरुजश्चिरात् पाकः स विस्फोटः कफात्मकः"। जाड्यम् जडत्वम्-

नाम्। कफपैत्तिकमाह "कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्दिरेतैस्तु कफपैत्तिकः"। अथ वातपित्तजमाह "वातपित्तकृतोयस्तु तत्र स्यात्तीव्रवेदना"। वातश्लैष्मिकमाह "कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम्"। सान्निपातिकमाह "मध्ये निम्नोन्नतान्तश्च कठिनः स्वल्पपाकवान्। दाहरागतृषामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजाज्वराः। प्रलापो वेपथुर्मूर्च्छा सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः"। मोहो विपरीतं ज्ञानम् मूर्च्छा सर्वथा ज्ञानशून्यता। रक्तजमाह "वेदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना। गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तस्रावा विदाहिनः। न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगिशतैरपि"। पैत्तिकेन हेतुना पित्तस्य हेतुना कट्वादिना-रक्तपित्तस्य तुल्यत्वात् सिद्धैर्योगिशतैरपि ते सिद्धिं न समायान्ति। विस्फोटकभेदानाह "एते चाष्टविधा वाह्या ह्यान्तरोऽपि भवेदयम्। तस्मिन्नन्तर्व्यथा तीव्रा ज्वरयुक्ताभिजायते। यस्मिन् वहिर्गते स्वास्थ्यं न वातस्य वहिर्गतिः। तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्य्या विजानता" एषामुपद्रवानाह "तृट्श्वासमांससङ्कोचदाहहिक्कामदज्वराः। विसर्पमर्म्मसंरोधास्तेषामुक्ता उपद्रवाः"। मांससङ्कोचः मांसस्य शठितम्। मर्म्मसंरोधो मर्म्मव्यथा। तेषां विस्फोटानां केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति "हिक्काश्वासोऽरुचिस्तृष्णा साङ्गमर्द्दो हृदिव्यथा। विसर्पज्वरहृल्लासाः विस्फोटानामुपद्रवाः"। साध्यत्वादिकमाह "एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः। सर्व्वरूपान्वितो घोरो ह्यसाध्यो भूर्य्युपद्रवः"। २कुष्ठभेदे "स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटास्तु तनुत्वचः" भावप्र०।

विस्मय पु० वि+स्मि—अच्। १आश्चर्य्ये अमरः। २अद्भुतस्थायिभावके रसभेदे सा०द०। "विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु। विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः" सा०द०। ३दर्पे मेदि०४सन्देहे शब्दर०। [अमरः।

विस्मयान्वित त्रि० ३तग। १विस्मययुक्ते २आश्चर्य्ययुक्ते च

विस्मापन पु० वि+स्मि—णिच्-अच-आत् वा पुक् च ल्यु। १कुहके २कामदेवे च। ३गन्धर्व्वपुरे न० मेदि०। भावे विस्मायनमप्यत्र।

विस्मित पु० वि+स्मि—क्त। विस्मययुक्ते।

विस्मृत त्रि० वि+स्मृ—क्त। स्मरणाविषये अमरः।

विस्मृति स्त्री वि+स्मृ—क्तिन्। स्मरणाभावे।

विस्र न० विस—रक्। आमगन्धौ १चिताधूमादौ २अपक्वमांसगन्धे भरतः। ३आमगन्धे च

विस्रंस पु० वि+स्रन्स—भावे—घञ्। १पतने २स्खलने च।

विस्रगन्धा स्त्री विस्रो गन्धोऽस्याः। हपुषायाम् राजनि०।

विस्रगन्धि पु० विस्रस्येव गन्धोऽस्य इत् समा०। हरिताले हेमच०। [च अमरः।

विस्रम्भ पु० वि+स्रन्भ—घञ्। १विश्वासे २प्रणये ३परिचये

विस्रम्भिन् त्रि० वि+स्रन्भ—णिनि। १विश्वासयुक्ते २प्रणयिनि च।

विस्रसा स्त्री वि+स्रन्स—क। जरायाम् अमरः। [जनि०।

विस्रा स्त्री विस्रमामगन्धोऽस्त्यस्याः अच्। हपुषायाम् रा-

विहग पुंस्त्री० विहायसा गच्छति गम—ड नि०। १पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष्। २बाणे ३सूर्य्ये ४चन्द्रे ५मेघे च पु० शब्दरत्ना०। ६सूर्य्यादिग्रहे पु० धरणिः।

विहङ्गम पुंस्त्री०विहायसा गच्छति गम—खच् नि०। पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष्। २भारयष्टौ स्त्री (वाँक) शब्दच०।

विहङ्गराज पु० ६त०अच् समा०। गरुडे हला० "विहङ्गराजाङ्करुहैरिवायतैः" माघः। [२हिंसायाञ्च मेदि०।

विहनन न०विहन्यते वि+हन—ल्युट्। १तूलपिञ्जने २विघ्ने

विहर पु०वि+हृ—अप्। विहारे ल्युट्। विहरण तत्रैव न०।

विहसित न० वि+हस—क्त। मध्यमहास्ये अमरः।

विहस्त त्रि० विगतो हस्तो हस्तावलम्बनं यस्य। १व्याकुले अमरः। २पण्डिते मेदि० ३षण्ढे च पु० शब्दच०। प्रा० ६ब०। ४हस्तशून्ये त्रि०।

विहा अव्य० वि+हा—क्वा। स्वर्गे त्रि०कौ०।

विहापित न० वि+हा—णिच् क्त। दाने अमरः।

विहायस् पु०न० वि+हय—असुन् नि० वृद्धिः। १आकाशे २पक्षिणि पु० अमरः। स्वार्थे अच्। विहायसमप्याकाशे न० खगे पु०। अदन्तमव्ययम् आकाशे हेमच०।

विहार पु० वि+हृ-घञ्। क्रीडार्थं पादाभ्यां १गमने अमरः २भ्रमणे ३स्कन्धे ४लीलायां ५बौद्धदेवालये मेदि० ६वैजन्ते च शब्दमा० ७विन्दुरेखकखगे पुंस्त्री०शब्दच०।

विहित त्रि० वि+धा—क्त। १कृते विधिना २बोधिते च।

विहीन त्रि० वि+हा—क्त। १त्यक्ते २वर्जिते च।

विहृत न० वि+हृ—भावे क्त। १विहारे २स्त्रीणां चेष्टाभेदे हेमचन्द्रे "लीलाविलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम्। मोट्टायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा। विभ्रमश्चेत्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दश" विहृतमित्येव पाठः" सा०द० स्त्रीणां सात्त्विकस्वाभाविकालङ्कारमध्ये विकृतमित्येव पठित्वा "वक्तव्यकालेऽप्य-

वधो व्रीडया विक्षतं मतमिति" लक्षितम् विक्षतशब्दे ४८८१पृ० दर्शितेन उज्ज्वलमणिवाक्येन लक्षितविक्षतस्य तुल्यार्थत्वात् अतस्तत्र विक्षतमित्येव पाठो युक्तः।

विहेठन न० वि+हेठ-भावे ल्युट्। १हिंसायां २मर्दने ३विडम्बने मेदि० ४विबाधायां त्रिका०। [२विलीने च हेमच०।

विह्वल त्रि० वि+ह्वल-अच्। १भयादिना व्याकुले अमरः।

वी कान्तौ जनने च अक० गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने च सक० अदा० पर० अनिट्। वेति अवैषीत्।

वीक पु० अज-कक् व्यादेशः। १वायौ २खगे च उज्ज्वल०। ३मनसि संक्षिप्तसा०। [२प्रकाशे च अमरः।

वी(वि)काश पु० वि+काश-घञ् वा दीर्घः। १रहसि

वीक्षण न० वि+ईक्ष-करणे ल्युट्। १नेत्रे। भावे ल्युट्। २दर्शने।

वीङ्खा स्त्री वि+इखि-अच्। १मूकशिम्बायाम्। भावे अ। २गतिभेदे ३नृत्ये ४अश्वगतिभेदे ५सन्धौ च शब्दच०।

वीचि(ची) पुंस्त्री० वे-डीचि स्त्रीत्वे वा ङीप्। १तरङ्गे अमरः २अवकाशे ३सुखे मेदि०। ४अल्पे हेमच०। ५किरणे च जटाध०।

वीचितरङ्ग पु० वीचेरिव तरङ्गो यत्र। वीचितो यथा उत्तरोत्तरं तरङ्गजननमेवं स्वजन्यजन्यादिक्रमेण प्रसारिविषये न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८पृ०दृश्यम्। [हेमच०।

वीचिमालिन् पु० वीचीनां मालाऽस्त्यस्य इनि। समुद्रे

वीज व्यजने अद० चुरा० उभय० सक० सेट्। वीजयति ते अविवीजत्-त। "वीज्यते स हि संसुप्तः" इति कुमारः।

वीज न०वी-क्विप् जन-ड कर्म०। १कारणे २शुक्रे अमरः। ३अङ्कुरे ४तत्त्वावधाने मेदि०। ५मज्जनि राजनि०। ६अव्यक्तगणितभेदे "पूर्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तवीजं प्रायः प्रश्नानो विना व्यक्तयुक्त्या। ज्ञातुं शक्या मन्दधीभिर्नितान्तं यस्मात्तस्माद्वच्मि वीजक्रियाञ्च। ७मन्त्रभेदे तन्त्रसा०। "वीजन्ते मातरेतत् त्रिपुरहरवधु! त्रिः कृतं ये जपन्ति" कर्पूरस्तवः। ७धान्यादेः फलादौ च।

वीजक पु० वीजेन कायति कै-क। १मातुलुङ्गे जटा० २पीतसारे (विजयासार) भावप्र०।

वीजकृत् न० वीजं शुक्रवृद्धिं करोति कृ-क्विप्। वाजीकरणे राजनि०। [वराटके अमरः।

वीजकोश पु० वीजानां कोश इवाधारः। पद्मवीजाधारे

वीजगर्भ पु० वीजानि गर्भे यस्य। पटोले राजनि०।

वीजगुप्ति स्त्री वीजानां गुप्तिर्यस्याम्। शिम्बायाम् राजनि०।

वीजन न० वीज-भावे ल्युट्। १व्यजने। करणे ल्युट्। २चामरादौ ३वस्तुनि पु०४चक्रवाके ५जीवञ्जीवविहगे च पुंस्त्री० सारस्वतः। स्त्रियां ङीष्।

वीजपादप पु०वीजप्रधानः पादपः। १भल्लातकवृक्षे राजनि० वीजजातः पादपः शा०त०। २वीजजाते वीजप्ररोहिवृक्षे च। [मेदि०।

वीजपुष्प न० वीजात् पुष्पं यस्य। १मरुवके २मदनवृक्षे च

वीजपूर पु० पूर्य्यते पूर+घञ् ३त०। (टावा लेबु) जम्बीरभेदे वाजपूर्णोऽप्यत्र।

"वीजपूरफलं स्वादु रसेऽम्लं दीपनं लघु। रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधकम्। श्वासकासारुचिहरं हृद्यं तृष्णाहरं स्मृतम्"। तद्भेदमधुकर्कटी गुणा यथा "वीजपूरोऽपरः प्रोक्तामधुरा मधुकर्कटी। मधुकर्कटिका स्वादी रोचनी शीतला गुरुः। रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा" भावप्र०।

वीजपेशिका स्त्री वीजस्य शुक्रस्य पेशिकेव। अण्डकोषे राजनि०। [राजनि०।

वीजफलक पु० वीजानि फले यस्य कप्। वीजपूरे जम्बीरे

वीजमातृका स्त्री वीजानां मातेव इवार्थे कन्। पद्मवीजे हारा०।

वीजरत्न न० वीजं रत्नमिवास्य। माषकलाये हेमच०।

वीजरुह पु० वीजेन रोहति रुह-क। वीजमात्रजाते धान्यादौ "कुरण्टाद्या अग्रवीजा मूलजास्तूत्पलादयः। पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः शल्लकीमुखाः। शाल्यादयो वीजरुहाः संमूर्च्छजास्तृणादयः। स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेते मूलजातयः" हेमच०।

वीजरेचन न० वीजं रेचयति रिच-णिच्-ल्यु। वीजेषु मध्ये रेचके जयपालवीजे राजनि०।

वीजवपन न० वीजानि उप्यन्तेऽत्र वप-आधारे ल्युट्। १क्षेत्रे। भावे ल्युट्। २वीजस्य उत्पादनार्थं क्षेत्रे क्षेपणे च। तद्दिनादि दीपिकायामुक्तं यथा "पूर्वाग्नियाम्यफणिपित्र्यशिवान्त्यभेषु रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय। हृत्सङ्गालिगोषमुदये दिकुजार्किवारे शस्तेन्दुयोगकरणेषु फलप्रवाहः। हलप्रवाहवद्वीजवपनस्य विधिः स्मृतः। चित्रायाञ्च शुभे केन्द्रे स्थिरमीनतुलोदये। हेमवारि विलिप्तस्य वीजस्योप्तयतः शुचिः। इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं मुष्टित्रयं वपेत्। कृत्वा चान्योन्यप्रोत्साहं नर्त्तको हृष्टमानसः। प्राङ्मुखः कलसं दद्यात् इमं मन्त्र

सुटीरयेत् । त्वं वै वसुन्धरे ! सीते बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ! । रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च" । "उप्त्वा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह" । पराशरः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ । अतः परन्त्वधमं न जातु श्रावणे शुभम्" । कृषिशब्देऽधिकं द्रष्टव्यम् । ज्योतिषे "पूर्वभाद्रपदामूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी । विशाखा शतभिषा वाथ धान्यादिरोपणे वरा । सदोक्ता रजनीं नीलीं पुत्रवित्तैर्वियुज्यते । स्वयंजाते पुनस्ते द्वे पालयन् नैव दुष्यति । आरामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्षपमावपन् । पराभवं रिपुर्याति सदाधनधनक्षयम् । निशा नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता । कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम्" । निशा हरिद्रा कोविदारको रक्तकाञ्चनः । "हेमाम्भसा हृतबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् । वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च । नमस्ते शुभगे ! नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति" ज्यो॰त॰ "एतेषु श्रुतिवारुणादितिविशाखोडूनि भौमं विना बीजोप्तिर्गदिता शुभा त्वशुभतोऽष्टाग्नीन्दुरामेन्दवः । रामेन्द्वग्नियुगान्यसच्छुभकराण्युप्तौ हलेऽर्कोज्झिताद्भाद्रामाष्टनवाष्टभानि मुनिभिः प्रोक्तान्यसत् सन्ति च" मु॰चि॰ । "एतेष्विति । श्रुतिः श्रवणः वारुणं शततारका अदितिः पुनर्वसुः विशाखा प्रसिद्धा एतैरुडुभिर्नक्षत्रैर्विनैतेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु मूलमघाध्रुवमृदुक्षिप्रधनिष्ठास्वातीषु पञ्चदशनक्षत्रेषु बीजोप्तिर्बीजवपनं शुभम् । उक्तञ्च रत्नमालायाम् "हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीषु चित्रानुराधामृगरेवतीषु । स्वातौ धनिष्ठासु मघासु मूले बीजोप्तिरुत्कृष्टफलप्रदिष्टा" । वसिष्ठेनाप्येतावन्त्येव नक्षत्राण्युक्तानि "धातृद्वये कौणपपैत्रपुष्ये हस्तत्रये त्र्युत्तरमैत्रभेषु । पौष्णे धनिष्ठास्वथ वाश्विनीभे बीजोप्तिरुत्कृष्टफलप्रदा स्यादिति" । कौणपो मूलं नारदेनाप्युक्तानि "मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु पितृवायुवसूडुषु । समूलभेषु बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा" । कश्यपेनापि "वसुवायुभनैर्ऋत्यक्षिप्रध्रुवमृदूडुषु । सीतां कृत्वाथ बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा" । अत्र मघा नोक्ता । अथ भौमो मङ्गलवारो निषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु बीजोप्तिः शुभा । अत्र विनायोगे द्वितीया एन्द्रश्रुतिवारुणेषु कुजे बीजोप्तिर्व्यङ्गारतस्त्व उक्तत्वात् नेष्टा कृषिरित्यतो नकारोऽत्रानुवर्त्तते तेन बीजोप्तिर्नेष्टेत्यर्थः । अत्र कालविशेषनिषेधो राजमार्त्तण्डे "रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः । तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजवापं परित्यजेत्" इति । अथ बीजोप्तौ फणिचक्रमुच्यते । अशुभतो न विद्यन्ते गावः किरणा यस्यासावगुः यस्य स्वरूपाभावः तस्य कुतस्तरां किरणाः तादृशोऽगू राहुस्तस्य भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः । राह्वधिष्ठितनक्षत्रादष्टौ भानि असदसमीचीनानि ततस्त्रीणि शुभानि तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततश्चत्वार्यशुभानि । एवं बीजोप्तौ सप्तविंशतिनक्षत्राणां शुभाशुभत्वमुक्तं उक्तञ्च नारदेन "भवेद्भ्त्रितयं मूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभात् । गले त्रयं कज्जलाय वृद्ध्यै द्वादश चोदरे । निस्तण्डुलत्वं लाङ्गूले भचतुष्टयमीरितम् । नाभौ बहिःपञ्चके स्याद्बीजोप्ताविति चिन्तयेदिति । राहुर्यस्मिन् ऋक्षेऽस्ति तस्मान्नक्षत्रत्रयं मूर्ध्नि मस्तके स्थाप्यं धान्यनाशकरं भवति । ततस्त्रयं गले स्थाप्यं कज्जलाय श्यामिकासंपादकं स्यात् । ततो द्वादश भानि बहिर्नक्षत्ररहितानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तण्डुलत्वकरं स्यात् ततोऽवशिष्टं बहिर्नक्षत्रपञ्चकं धान्यनाशकरं स्यात् । रत्नमालायामपि "मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयं च जठरे धिष्ण्यानि च द्वादश स्यात् पुच्छे च चतुष्टयं बहिरतो भानां स्थितं पञ्चकम् । क्ष्वेडं कज्जलमत्र वृद्धिरधिकानिस्तण्डुलत्वं क्रमात् स्यादीतिप्रभवं भयं च फणिभाद्बीजोप्तिकाले स्फुटम्" इति । अत्र केचित् फणिभात् सूर्यनक्षत्रादिति व्याचख्युस्तत्र युक्तिः "सूर्यभादुरगः स्थाप्यः" इति स्वरोदयवाक्यैकवाक्यभावात् । तत्र नारदवाक्ये साक्षाद्राहुभादित्युक्तत्वात् "राहुधिष्ण्यात् समारभ्य धिष्ण्यत्र्यष्टसु निष्फलमिति" कश्यपोक्तेश्च । "सूर्यभादुरगः स्थाप्यः" इति तु स्वरोदयवचनं देशभेदव्यवस्थितम् । बीजवापने लग्नशुद्धिमाह वसिष्ठः "भवरिपुसहजे पापैस्त्रिकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः । कथितेषु च धिष्ण्येष्वपि शुभलग्ने बीजवपनं कार्यमिति" पी॰धा॰ ।

बीजवृक्षः पुं॰ बीजमात्राज्जातो वृक्षः । असनवृक्षे राजनि॰ ।

बीजसञ्चयः पुं॰ बीजानां वपनयोग्यधान्यादीनां सञ्चयः संग्रहः सम्+चि—अच् । वपनयोग्यधान्यादिसंग्रहे ।

"हस्ताचित्रादितिस्वातिरेवत्यां श्रवणद्वये। स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्रे वीजं धार्य्यं शुभावरे। माघे वा फाल्गुने वापि सर्ववीजानि सञ्चयेत्। शोषयेत्तापयेद्रौद्रे रात्रौ चोपनिधापयेत्। ततश्च पुटिकां बद्धा शोषयेच्च पुनःपुनः। स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिञ्च न स्पृशेत्। दीपाग्निना च संस्पृष्टं दृष्ट्वा चोपहतञ्च यत्। वर्जनीयं तथा वीजं यत् स्यात् कीटसमन्वितम्" ज्यो० त०।

वीजसू पु० वीजं सूते सू-क्विप्। पृथिव्याम् हेमच०।

वीजस्थापन ६त०। धान्यादिस्थापने तन्मुहूर्त्तादिकं ज्यो० त० उक्तम् "याम्याग्निरुद्राहिविशाखपूर्वमाहेन्द्रपित्र्येतरभैः शुभाहे। धान्यादिसंस्थापनमेष शस्तं स्वगस्थिरद्व्यङ्गगृहोदयेषु। सौम्यादितिमघाज्येष्ठास्तूत्तरेषु च कारयेत्। मीने लग्ने शुभे चन्द्रे निधने क्रूरवर्जिते। क्षेप्तव्यं कोष्ठके धान्यं गर्गो वदति सर्वदा"।

वीजाकृत त्रि० वीजेन सह कृष्टम् डाच्+कृ-क्त। वीजेन सह कृष्टे क्षेत्रे।

वीजाम्ल न० वीजेनाम्लमिव। वृक्षाम्ले राजनि०।

वीजिन् पु० वीजमस्त्यस्य इनि। १उत्पादके पितरि हेमच० २वीजविशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [त्रिका०।

वीजोदक न० वीजमिव कठिनत्वादुदकं यत्र। करकायां

वीज्य त्रि० विशेषेण इज्यः वि+यज-क्यप् वा। कुलीने अमरः

वीटि(टी) स्त्री वि+इट-इन् वा ङीप्। (पानेर वीड़ा) सज्जितताम्बूले। स्वार्थे क। वीटिका तत्रैव। "कञ्चुलिकाग्रन्थौ च "तद्वीटिकासंस्पृशि" सा० द०।

वीणा स्त्री अज-नक् वीभावः पृषो० णत्वम्। स्वनामख्याते १वाद्यभेदे अमरः। वाद्यशब्दे दृश्यम्। २विद्युति मेदि०

वीणादण्ड पु० ६त०। वीणावाद्यस्थतालावूपरिस्थे काष्ठदण्डे अमरः। [वादके अमरः।

वीणावाद त्रि० वीणां वादयति वद-णिच्-अण्। वीणा-

वीत न० वि-इण्-क्त। १युद्धासमर्थे हस्त्यश्वादिसैन्ये अमरः २अङ्कुशकर्मणि मेदि०। ३न्यायादुक्ते अनुमानभेदे च। अवीतशब्दे ४६५ पृ० दृश्यम्। ४शान्ते ५गते च त्रि० हेमच०।

वीतंस पु० वि+तनस्-घञ् दीर्घः। १मृगपक्षिणां बन्धनोपकरणे दामप्रभृतौ अमरः। २तेषां विश्वासहेतुप्रावरणे मेदि०।

वीतन पु०विशिष्टं तनोति तन-अच पृषो०दीर्घः। कृकपार्श्वद्वये "कृकस्तु कन्धरा मध्यं कृकपार्श्वौ तु वीतनौ" हेमच०।

वीतशोक पु० पु० वीतः विगतः शोको यस्मात् यस्य वा। १अशोकवृक्षे शब्दच०। २शोकहीने त्रि०।

वीति स्त्री वी-क्तिन्। १गतौ २दीप्तौ ३भोजने ४प्रजनने ५धारणे च मेदि०।

वीतिहोत्र पु० वीतये पुरोडाशादिभक्षणाय हूयन्ते देवा अत्र हु-आधारे त्र। १वह्नौ अमरः २सूर्य्ये मेदि०।

वीथि(थी) स्त्री विथ-इन् वा ङीप्। १पङ्क्तौ २श्रेण्यौ ३गृहाङ्गे ४वर्त्मनि ५दृश्यकाव्यभेदे च मेदि०।

तल्लक्षणादि सा० द० ६प० उक्तं यथा

"वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते। आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः। सूचयेद् भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि। मुखनिर्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः"। कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा। शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशिकीवृत्तिबहुलत्वम्। "अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः। उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम्। वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके। असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु"। तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते "मिथो वाक्यमसद्भूतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः"। यथा विक्रमोर्वश्याम्। वड़भीस्थविदूषकचेट्योरन्योन्यवचनम् "त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः"। यथा तत्रैव राजा "सर्वक्षितिभृतां नाथ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी। रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया"। नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः। राजा कथं दृष्टेत्याह। अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् "नटादित्रितयविषयमेवेदमिति" कश्चित् "प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलनाच्छलम्" यथा वेण्यां "भीमार्जुनौ" "कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्। कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः" "अन्ये त्वाहुस्छलं किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य कस्यचित्। उदीर्य्यते यद्वचनं वञ्चना हास्यरोषकृत्"। "वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्"। द्वित्रीत्युपलक्षणं यथा "भिक्षो! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना मद्यञ्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह। वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्य्येण वा चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य

कान्या मतिः"। "केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिरित्याहुः"। अन्ये च "अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्"। "अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्द्धयाधिबलं मतम्"। यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः "अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया। लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः"। प्रद्युम्नः। अरेरे असुरापसद! अलमसुना बहुप्रलापेन मम खलु "अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरुकोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः। आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया"। "गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धिभिन्नार्थं सत्वरं वचः"। यथा वेण्यां "राजा" अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य पर्य्याप्तमेव करभोरु! ममोरुयुग्मम्"। अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी। "देव भग्नं भग्नमित्यादि"। अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे सम्बन्धे सम्बद्धम्। "व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत्"। यथा छलितरामे सीता। जाद कल्लं क्खु अओज्झाए गन्तव्वं तहिं सो राआ विणएण वन्दिदव्वो। लवः। अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं। सीता। जाद सो क्खु तुह्माणं पिदा। लवः। किमावयोः रघुपतिः पिता। सीता। साशङ्कं मा अण्णहा संकधं ण क्खु तुह्माणं सअलाए ज्जेव पुहवी ए त्ति"। "प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका"। संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका। यथा रत्नावल्यां "सुसङ्गता "सहि जस्स कदे तुमं। णं चित्तफलअस्स"। अत्र त्वं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृतः। "असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम्। अगृह्णतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः"। तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्याम् प्रद्युम्नः सहकारवल्लीमवलोक्य सानन्दम्" अहो सा कथमिहैव। "अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी। किसलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे"। एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि। तृतीयं यथा वेण्यां दुर्य्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम्। "व्याहारो यत्परस्यार्थे हास्यलोभकरं वचः"। यथा मालविकाग्निमित्रे। लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति। "विदूषकः। मा दाव उवदेससुद्धा गमिस्ससि इत्युपक्रमे गणदासः। विदूषकं प्रति आर्य्य! उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः। विदूषकः। पढमं बह्मणपूआ भोदि सा इमाए लङ्घिदा। मालविका "स्मयते" (तत्र इति पाठान्तरम्) इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा वचसा व्याहारः। "दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत्"। क्रमेण यथा "प्रियजीवितता क्रौर्य्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता। भूयस्तद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः। तस्यास्तद्रूपसौन्दर्य्यं भूषितं यौवनश्रिया। सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना"। इति वाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं विधेयानि। विस्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि नानारसानाञ्चास्य मालारूपतया स्थितत्वाद्वीथीयम्" सा॰द॰ ६प॰।

वीथ्यङ्ग पु॰ वीथ्या इवाङ्गमस्य। १दृश्यकाव्यभेदे। ६त॰। २तदङ्गे वीथिशब्दे दृश्यम्। [संक्षिप्तसा॰।

वीध्र त्रि॰ वि-इन्ध-रक्। १निर्मले २नभसि ३वायौ ४अग्नौ

वीनाह पु॰ वि-नह घञ् दीर्घः। कूपादिमुखबन्धनसाधने (पाट) ख्याते पदार्थे अमरः।

वीप्सा स्त्री वि+आप-सन्-अच ईत्-अ अभ्यासलोपश्च। व्याप्तौ

वीव शौर्य्ये अद॰चु॰आत्म॰ अक॰सेट्। वीवयते अविवीवत।

वीभ शौर्य्यहेतुके उद्यमे विकत्थने च भ्वा॰अक॰सेट्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वीभते अवीभिष्ट।

वीर न॰ वीर-अच्। १शृङ्गिणि २नडे मेदि॰ ३मरिचे ४पद्मकमूले ५काञ्जिके ६उशीरे ७आरूके राजनि॰। ८शौर्य्यविशिष्टे शूरे त्रि॰ अमरः। ९जिने १०भटे पु॰ हेमच॰। ११विष्णौ पु॰ विष्णु स॰। तन्त्रोक्ते १२कुलाचारयुते त्रि॰ कुलाचारशब्दे पृ॰ दृश्यम्। १३तण्डुलीये १४वाराहकन्दे १५लताकरञ्जे १६करवीरे १७अर्जुने पु॰ राजनि॰ १८यज्ञाग्नौ भरतः वीरहा। १९उत्तरे २०सुभटे च मेदि॰। २१श्रेष्ठे त्रि॰ हेमच॰। २२पत्यौ २३पुत्रे च "अवीरा निष्पतिसुता" अमरः। २४रसभेदे "उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः। महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः। आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः। विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः। अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः। सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः। स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्द्धा स्यात्"। स च वीरः। दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः" सा॰द॰३प॰।

वीरक पु॰ वि+ईर-ण्वुल्। करवीरे राजनि॰।

वीरण न॰ वि+ईर-ल्यु। उशीरे (वेणारमूल) शब्दच॰।

वीरतर न० वि+ईर–अच् ततः, वीर+वा तरप्। १वीरणे अमरः। २ मूरतरे च।

वीरतरु पु० वि+ईर–अच् कर्म०। १अर्जुनवृक्षे अमरः। २कोकिलाक्षे ३भल्लातके (भेला) ४विल्वभेदे च राजनि० वीरवृक्षादयोऽप्यत्र।

वीरपत्नी स्त्री वीरः पतिर्यस्याः वा नुक् ङीप् च। वीरभार्य्यायाम् अमरः। पत्नौ वीरपति तत्रार्थे।

वीरपत्रा स्त्री वीरयति वीर–अच् तथाभूतं पत्रं यस्याः। विजयायाम् भङ्गे राजनि०।

वीरपान(ण) न० वीराणां पानं वा णत्वम्। युद्धाय युद्धखेदापनुत्तये वा सुरापानादौ अमरः!

वीरभद्र पु० वीरो भद्रोऽस्य। १अश्वमेधीयेऽश्वे २वीरेषु भद्रे ३वीरणे मेदि०। ४शिवगणभेदे तदुत्पत्तिकथा काशीख० ८६अ०। "महावीरोऽपि रे भद्र! मम सर्वगणेष्विह। वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितिं परमां व्रज। कुरु मे सत्वरं कर्म दक्षयज्ञक्षयं नय"। स्वार्थे क। वीरभद्रक वीरणे जटा०।

वीरभार्य्या स्त्री ६त०। वीरपत्न्याम् अमरः।

वीरमातृ स्त्री ६त०। वीरस्य जनन्याम् अमरः।

वीररजस् न० वीर इव रजः रक्तत्वात्। सिन्दूरे राजनि०।

वीररेणु पु० वीरयति वीरो रेणुधूलिमर्द्दनं यस्य। भीमसेने त्रिका०।

वीरवत् त्रि० वीरोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १वीरयुते स्त्रियां ङीप्। "वीरवती न भूमिः" भट्टिः। सा च २मांसरोहिण्यां भावप्र०।

वीरवत्सा स्त्री वीरो वत्सो यस्याः। वीरमातरि जटा०।

वीरबाहु पु० विष्णौ विष्णुस०।

वीरविप्लावक पु० "वीरविप्लावको जुह्वन् धनैः शूद्रसमाहृतैः" हेमच० उक्ते शूद्राहृतधनेन होमकर्त्तरि।

वीरवृक्ष पु० नित्यकर्म०। १भल्लातकवृक्षे अमरः। २अर्जुनवृक्षे हेमच० ३बिल्वभेदे। राजनि० (देधान) ४धान्यभेदे रत्नमाला।

वीरसू स्त्री वीरं सूते सू+क्विप्। वीरमातरि अमरः।

वीरसेन पु० वीरा सेना यस्य। १नलराजजनके नृपभेदे भा० व० ५२अ०। २आरुकवृक्षे न० राजनि०।

वीरहन् पु० वीरयति शौर्य्यान्वितं करोति वीर+णिच् अच्। वीरो यज्ञाग्निस्तं हतवान् हन-क्विप्। नष्टाग्नौ विप्रे अमरः। २विष्णौ विष्णुस०।

वीरा स्त्री वि+ईर–अच, वीर–अच् वा वीर+अस्त्यर्थे अच् वा। १सुरानामगन्धद्रव्ये २क्षीरकाकोल्याम् ३आमलक्याम् ४एलवालुकायां ५पतिपुत्रवत्यां स्त्रियां ६रम्भायां ७विदार्य्याम् ८दुग्धिकायाम् ९क्षीरविदार्य्यां १०मलयां मेदि०। ११काकोल्यां १२महाशतावर्य्यां १३घृतकुमार्य्याम् १४ब्राह्म्याम् १५अतिविषायां १६मदिरायाञ्च राजनि०। १७शिंशपावृक्षे (शिशु) रत्नमा०।

वीराल्ल पु० वीरयति शौर्य्यान्वितं करोति वीर+णिच्-अच् कर्म०। अम्लवेतसे राजनि०। भयङ्करे युद्धक्षेत्रे अमरः।

वीराशंसन न० वीरैराशस्यतेऽत्र आ+शन्स–आधारे ल्युट्।

वीरासन न० वीरस्येवासनम्। "एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुसंस्थितम्। इतरस्मिन् तथा पश्चात् वीरासनमिति स्मृतम्" इत्युक्ते आसनभेदे तन्त्रम्। २भित्त्याद्यनवलम्बनेन स्थितौ "रात्रौ वीरासनं वसेत्" मलुव्या० कुल्लू०।

वीरुध्(धा) स्त्री वि+रुध-क्विप् दीर्घः वा टाप्। विस्तृतायां लतायाम् अमरः।

वीरेश्वर लि० ६त०। १वीरपतौ काशीस्थे २शिवलिङ्गभेदे पु० तदाविर्भावकथा काशीख० ८२ अ० दृश्या।

वीरोज्झ पु० वीरो यज्ञाग्निस्तमुज्झति यथाकालमननुष्ठानेन उज्झ–अण्। प्रातःसायं होमाकर्त्तरि हेमच०।

वीरोपजीविक पु० वीरः यज्ञाग्निस्तत्साध्यमग्निहोत्रादि उपजीविका यस्य। दम्भार्थमग्निहोत्रानुष्ठायिनि हेमच०

वीर्य्य न० वीर-यत्, वीरस्य भावो यत् वा। १देहस्थे चरमधातौ शुक्रे २पराक्रमे ३बले ४प्रभावे अमरः। ५तेजसि मेदि० ६दीप्तौ ७द्रव्यनिष्ठे रसविपाकादि शक्तिरूपे प्रभावभेदे सुश्रुतः "वीर्य्यं प्रधानमिति कस्मात्तदभेनौषधकर्मनिष्पत्तेः। इहौषधकर्माण्यूर्द्धाधोभागोभयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकाग्निदीपनप्रपीडनलेखनवृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथुकरणविलयनदहनदारणमादनप्राणघ्नविषप्रशमनानि वीर्य्यप्राधान्याद्भवन्ति। तच्च वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्निषोमीयत्वाज्जगतः। केचिदष्टविधमाहुरुष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म कुर्वन्ति यथा तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् तथा कुलत्थः कषायकटुकत्वात्, पलाण्डुः स्नेहभावाच्च मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात्। कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वादम्लमाम-

मलकं लवणं सैन्धवञ्च। तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धयत्युष्णवीर्य्यत्वान्मधुरा मत्स्याश्च। कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात्। अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्य्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च। तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम्। भवन्ति चात्र ये रसावातशमना भवन्ति यदि तेषु वै। रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम्। ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै। तैक्ष्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः। ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै। स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वर्द्धयन्ति ते"। "तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति"। द्रव्यगतवीर्य्यं रसाद्यनुगुणशक्तिविशेषरूपम् तच्च चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन द्विविधम्। तत्र चिन्त्यक्रियाहेतुः प्रभावापरपर्य्यायो द्रव्याणां रसाद्यनुरूपकार्य्यकरणशक्तिः यथोक्तं "भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः। चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्य्यं धन्वन्तरेर्मतम्" चक्रद०। भावप्र० वीर्य्यप्रभावयोर्भेद उक्तो यथा "द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च। पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च" इति सामान्यतः द्रव्यगतान् पञ्च पदार्थानुक्त्वा रसगुणानुक्त्वा च "उष्णशीतगुणोत्कर्षात् बुधैर्वीर्य्यं द्विधा स्मृतम्। यत् सर्वमग्निषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम्" वाग्भट्टोक्तमुक्त्वा च "विपाकञ्च दर्शयित्वा प्रभावो लक्षितो यथा "रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम्। दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी। मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम्। प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः। समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम्। क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्य्यात् प्रभावतः। ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा"। तथा नानौषधियोगे फलं प्रति स्वभाव एवाश्रयणीयो न तु तत्र रसादिहेतुविचारः कर्त्तव्यः यत आह सुश्रुतः "अमी सामान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः। आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः। प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः। नौषधीर्हेतुभिर्भिषजा परीक्षेत कदाचन। विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पं हि जायते। एवं विपाकस्तौ वीर्य्यं प्रभावस्तान् व्यापोहति" इत्यन्तेन रसगुणवीर्य्यविपाकवीर्य्यप्रभावलक्षणान्युक्तानि। अतस्तयोर्भेदो युक्तः।

वीर्य्यवत् त्रि० वीर्य्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १बलवति शब्दच० २वीर्य्ययुक्ते च "वीर्य्यवन्त्यौषधानीव" कुमारः।

वीहार पु० विह्रियतेऽत्र वि+हृ-आधारे घञ् दीर्घः। १बुद्धमन्दिरे शब्दच०।

वुग योगे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। वुङ्गति अवुङ्गीत्।

वुट त्यागे चुरा०उभ०सक०सेट् इदित्। वुण्टयति अवुवुण्टत् त

वृ आवरणे चु० उभ०सक० सेट्। वारयति ते अवीवरत् त।

वृ सेवायां क्र्या०आ०सक०सेट्। वृणीते "वृणते हि विमृश्यकारिणम्" किरा०। अवरीष्ट-अवरिष्ट-अवृत।

वृ वरणे भ्वा०उभ०सक०सेट्। वरति ते अवारीत् अवरि(री)ष्ट

वृ वरणे स्वादि० क्र्या० च उभ०सक० सेट्। वृणोति वृणुते वृणाति वृणीते अवारीत् अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत।

वृंहित न० वृहि-क्त। करिगर्जने अमरः।

वृक आदाने भ्वा०आत्म०सक० सेट्। वर्कते अवर्किष्ट।

वृक पु० वृक-क। १कुक्कुराकारे हरिणघातके व्याघ्रभेदे। (घोघ) २काके उणादि०। ३वकवृक्षे शब्दच०। ४शृगाले हारा०। ५क्षत्रिये पुंस्त्री० ६अनेकद्रवजन्ये धूपे ७सरलद्रवे रत्नमा० उदरस्थे ८वह्निभेदे वृकोदरः। ९अम्बष्ठायां स्त्री वा गौरा० ङीष्। सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष्।

वृकदंश पुंस्त्री० वृकं दशति दन्श-अच्। १कुक्कुरे हेमच०। स्त्रियां ङीष्।

वृकधूप पु० वृक्यते वृक-घञर्थे क कर्म०। नानाद्रव्यमिश्रिते दशाङ्गादौ धूपे अमरः। २सरलद्रवे च(टारपिन्)अमरः

वृकधूर्त्त पुंस्त्री० वृक इव धूर्त्तः। शृगाले हारा० स्त्रियां ङीष्। [त्रिवृति (तेओडि) रत्नमा०।

वृकाक्षी पु० वृकस्येवाक्षि पुष्पमस्य षच् समा० ङीष्।

वृकाराति पु० ६त०। कुक्कुरे राजनि० वृकारिप्रादयोऽप्यत्र।

वृकोदर पु० वृकनामाग्निरुदरे यस्य। "यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे हव्यवाहनः। मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः" मत्स्यपु० ६५अ० उक्ते भीमे "नृपमूचे वचनं वृकोदरः" किरा०।

वृक्ण त्रि० व्रश्च-क्त। छिन्ने अमरः।

वृक्ष वरणे भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वृक्षते अवृक्षिष्ट।

वृक्ष पु०व्रश्च-क्स। व्रश्चनेऽपि जायमाने द्रुमे। ह्रस्वार्थे कन्। वृक्षक ह्रस्ववृक्षे। [स्त्रियां ङीष्।

वृक्षचर पुंस्त्री० वृक्षे चरति चर-ट। वानरे धनञ्जयः

वृक्षच्छाय न० ६त०। बहूनां वृक्षाणां छायायाम्।

वृक्षधूप पु० वृक्षोऽपि धूपस्तत्साधनम्। सरलद्रुमे राजनि०।

वृक्षनाथ पु० ६त०। वटवृक्षे शब्दर०। [शब्दच०।

वृक्षपाक पु० वृक्षस्य पाकः शिशुरिव जटिलत्वात्। वटवृक्षे

वृक्षभवन न० ७त०। वृक्षस्य कोटरे शब्दरत्नावली।

वृक्षभक्षा स्त्री वृक्षो भक्षो वेष्टकत्वात् भोजनीय इव यस्याः। वन्दायाम् (परगाछ) भावप्र०।

वृक्षभेदिन् पु० वृक्षं भिनत्ति भिद्–णिनि। वृक्षभेदके १तक्षभेदे अमरः। २टङ्के हेमच०। [शब्दच०।

वृक्षभू पु० वृक्षस्य रुदि भूमौ भवति भू–क्विप्। जलवेतसे

वृक्षरुहा स्त्री वृक्षे रोहति रुह–क। १वन्दायाम् अमरः २अमृतस्रवायाञ्च राजनि०।

वृक्षवाटिका स्त्री वृक्षैर्वाटीव संवृतत्वात् स्वार्थे कन्। अमात्यगणिकोपवेश्यं गृहसमीपस्थे उपवने अमरः।

वृक्षादन पु० वृक्षमपि भिनत्ति अद–ल्यु। १कुठाराख्ये (नेहाणि) अमरः। वृक्षान्तरमपि भिनत्ति। २अश्वत्थवृक्षे ३मधुच्छत्रे ४कुठारे च मेदि०। ५पियाले धरणिः। ६वृक्षविदारके त्रि० ७वन्दायां स्त्री गौरा० ङीष्।

वृक्षाम्ल न० वृक्षजातमम्लम्। (तेतुल) १वृक्षजाताऽम्लप्रधाने वृक्षे अमरः। २चुक्राम्ले च।
"वृक्षाम्लमामकमुष्णं वातघ्नं कफपित्तलम्। पक्वन्तु गुरु संग्राहि कटुकं तुवरं लघु। अम्लोष्णं रोचनं रूक्षं दीपनं कफवातनुत्। तृष्णार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृद्रोगजन्तुजित्" भावप्र०।

वृक्षार्हा स्त्री० वृक्षेषु अर्हा पूज्या। महामेदायां राजनि०।

वृक्षाश्रयिन् पु० वृक्षमाश्रयति आ+श्रि–इनि। १खगे २क्षुद्रोलूके राजनि०।

वृक्षोत्पल पु० वृक्षे उत्पलमिव। कर्णिकारवृक्षे रत्नमा०।

वृच वृतौ रु०पर०सक०सेट्। वृणक्ति। अवर्चीत्। ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्तः।

वृज त्यागे अदा०आत्म०सक०सेट् ईदित्। वृङ्क्ते अवर्जिष्ट मेदिद्वयम्। वृक्ते अवर्जिष्ट ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्तः।

वृज त्यागे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट्। वर्जयति ते वर्जति। अववर्जत्–अवीवृजत्। अवर्जीत् ईदित्। वर्जितः भ्वा० निष्ठा अनिट्। वृक्तः।

वृजी वृतौ, त्यागे च रु०पर०सक०सेट्। वृणक्ति। अवर्जीत्। ईदित् निष्ठा अनिट्। वृक्तः।

वृजन न० वृज्यतेऽत्र वृज–क्यु। १पापे उणादि० २आकाशे सि०कौ०। ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० उणादि०।

वृजिन न० वृज–इनच् किच्च। १पापे अमरः। २भुग्ने त्रि० हेमच०। ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० मेदि०।

वृण भक्षणे तना०उभ०सक० सेट्। वृणोति वर्णोति वृणुते अवर्णीत् अवर्णिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [अववर्त्तत् त।

वृत दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट्। वर्त्तयति ते अवीवृतत् त

वृत वर्त्तने भ्वा० आत्म० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक० सेट्। वर्त्तते। अवृतत् अवर्त्तिष्ट लृटि लृङि च पर० नेट् वर्त्स्यति वर्त्तिष्यते। सनि च तथा विवर्त्तिषते, विवृत्सति। उदित् क्त्वा वेट्।

वृत संभक्तौ, वरणे च दि० आत्म० सक० सेट्। वृत्यते अवर्त्तिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [धातुपाठः।

वृत् त्रि० वृत+भूते–क्विप्। वृत्ते अतीते "वृत् वृतादि" पा०

वृत त्रि० वृ–क्त। १प्रार्थिते २वर्त्तुले ३कर्मादौ प्रार्थनादिना कृतनियोगे ४स्वीकृते च अमरः। [राजनि०।

वृतपत्रा स्त्री वृतम् आवृतं पत्रं यस्याः। पुत्रदात्र्यां लतायां

वृति स्त्री वृ–क्तिन्। वेष्टने (वेड़ा) "वृतिञ्च तत्र कुर्व्वीत" याज्ञ०

वृतिङ्कर पु० वृतिङ्करोति कृ–खच्। विकङ्कते (वइचि) शब्दच०

वृत्त न० वृत–भावे क्त। "गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः। प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते" इत्युक्ते १चरित्रभेदे २पद्यभेदे "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा। वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्। सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा" छन्दो० ३वृत्तौ च। वृत–कर्त्तरि क्त। ४अतीते ५दृढ़े ६वर्त्तुले ७कृतावरणे च त्रि० भरतः। ८अधीते ९मृते मेदि० १०जाते च त्रि० ११कूर्मे पु० राजनि०। १२रेणुकायां १३प्रियङ्गौ १४रोहिण्यां १५झिञ्झिरीटलतायां स्त्री राजनि०। तत्र वर्त्तुलाकारवस्तु यथा "वृत्तानि बाल्कनारङ्ग स्कन्धश्रीमन्तमोदकाः। रथ कूलावककर्कतुकुम्भकुष्माण्डकादयः। कर्णपाशभुजापाशाङ्गष्ठापघटाननम्। मुद्रिकापरिखायोगपट्टहाराङ्गदादयः" कविकल्प० १६गोलाकारे क्षेत्रभेदे न० लीला०क्षेत्रशब्दे २४००पृ० दृश्यम्।

वृत्तगन्धि न० वृत्तस्य पद्यभेदस्य इव गन्धो लेशोऽत्र इत् समा०। "भवन्त्याखिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्। वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनःस्मृतम्" इत्युक्ते गद्यभेदे

वृत्ततण्डुल पु० वृत्तो वर्त्तुलस्तण्डुलोऽस्य। यावनाले राजनि०।

वृत्तनिष्पाविका स्त्री वृत्ता वर्त्तुला निष्पाविका। नखनिष्पाव्याम् राजनि०।

वृत्तपर्णी स्त्री वृत्तानि पर्णान्यस्याः ङीष्। १महाश्वपुष्पिकायाम् २पाठायाञ्च (आकनादि) राजनि०।

वृत्तपुष्प पु० वृत्तानि वर्त्तुलानि पुष्पाण्यस्य। १शिरीषवृक्षे २कदम्बे ३वाणीरे ४कुब्जके ५मुद्गरे च राजनि०।

वृत्तफल न० वृत्तं फलमस्य । १मरीचे २दाडिमे ३वदरे च । ४वार्त्ताक्याम् ५आमलक्याञ्च स्त्री टाप् राजनि० ।

वृत्तमल्लिका स्त्री वृत्ता मल्लिकेव । १श्वेतार्के २मोदिन्यां लतायां च राजनि० । [स्त्री राजनि० ।

वृत्तवीज पु० वृत्तानि वीजान्यस्य । १शिम्बायाम् २आढक्याम्

वृत्तस्थ त्रि० वृत्ते गुरुपूजादौ चरित्रे तिष्ठति स्था-क । वृत्तशब्दोक्तगुरुपूजादिचरित्ररते ।

वृत्तान्त पु० वृत्तो जातोऽन्तो निर्णयो यस्मात् । १संवादे २वाचिकसंदेशे च अमरः । २प्रक्रियायां ३कार्त्स्न्ये ४प्रस्तावे च मेदि० । ५अवसरे ६भावे ७एकान्ते च विश्वः ।

वृत्ति स्त्री० वृत-क्तिन् । १वर्त्तने २स्थितौ ३विवरणे च मेदि० । करणे क्तिन् ४जीविकायाम् अमरः । ५कौशिकीसात्त्वतीभारत्यारभट्याख्ये नाटकरचनाभेदे "शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः । रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती । चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः" सा० द० । ६वेदान्तोक्ते अन्तःकरणादेः परिणामभेदे च । अन्तःकरणवृत्तिस्वरूपप्रयोजनादिकं वेदा०प०दर्शितं यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य यथा कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमप्यन्तःकरणं चक्षुरादि द्वारा घटादिविषय देशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात्" १प० । इन्द्रियजन्यवृत्तिश्च आवरणभङ्गार्था सम्बन्धार्था इति मतद्वैधं यथोक्तं तत्रैव ७प० । "सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् तथा हि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादेर्भानप्रसङ्गः । अनावृतचैतन्यस्यैव भानप्रयोजकत्वात् तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं तद्भासकस्य तदनिवर्त्तकत्वात् नापि वृत्त्युपहितचैतन्यं, परोक्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा आवरणभञ्जकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरित्युच्यते । सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राविद्योपाधिको जीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्यपरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिमवभासयति घटादिना समं तस्य सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात्" । अतएवोक्तं "बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येत् आभासात्तु घटः स्फुरेत्" इदञ्च प्रथमताभिप्रायम् अन्तःकरणवृत्तीनां भेदादिकं पातञ्जलादिदर्शितमन्तःकरणशब्दे १९५ पृ० दृश्यम् । "ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता" वे०सा० । विप्रस्य जीविकरूपवृत्तिहरणे दोषो यथा "स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः । स कृतघ्न इति ज्ञेयः फलं तत् शृणु भूमिप ! । यावन्तो रेणवः सिक्ता विप्राणां नेत्रविन्दुभिः । तावद्वर्षसहस्रञ्च कृतपाके स तिष्ठति । तप्ताङ्गारञ्च तद्भक्ष्यं पानञ्च तप्तमूत्रकम् । तप्ताङ्गारे च शयनं ताड्यते यमकिङ्करैः । तदन्ते च महापापी विष्ठायां जायते कृमिः । षष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते । ततो भूमिविहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः । दरिद्रः कृपणो रोगी शूद्रो निन्द्यस्ततः शुचिः" ब्रह्मवै० प्र० ४९ अ० ।

वृत्तिकर्षित त्रि० वृत्त्या कर्षितः । १विषमस्थे २अल्पमात्रवृत्तिके च । [२सरटे पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

वृत्तिस्थ त्रि० वृत्तौ तिष्ठति स्था-क । १सत्कर्मानुष्ठायिनि

वृत्र पु० वृत-रक् । १अन्धकारे २रिपौ त्वष्टृपुत्रे ३दानवभेदे ४मेघे ५पर्वतभेदे मेदि० । ६इन्द्रे विश्वः । ७शब्दे सि०कौ०

वृत्रद्विष् पु० ६त० । इन्द्रे हेमच० । वृत्ररिपादयोऽप्यत्र ।

वृत्रहन् पु० वृत्रं हतवान् हन-क्विप् । इन्द्रे अमरः ।

वृथा अव्य० वृ-थाल् किच्च । निरर्थके अमरः ।

वृथादान न० कर्म० । १निष्फलदाने स्मृतिप्रदर्शिते देवपित्राद्यर्थभिन्नेषु कार्य्येषु २दानभेदे च । "देवपितृविहीनं यदीश्वरेभ्यः स्वदोषतः । दत्त्वानुकीर्त्तनाच्चैव वेदाग्निव्रतत्यागिने । अन्यायोपार्जितं दानं व्यर्थं ब्रह्महणे तथा । गुरवेऽन्वतवक्त्राय स्तेनाय पतिताय च । कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विषे । याजकाय च सर्वस्य वृषल्याःपतये तथा । परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र पिशुनाय च । इत्येतानि तु राजेन्द्र ! वृथादानानि षोडश" वह्निपु० । "न्यायमार्गेण यद्दत्तं तत्सप्तविधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यं यत् पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्तव्यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च "दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्" इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतं यथा

"पणग्रमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः। स्त्री-शुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः। अदत्तन्तु भय-क्रोधशोकवेगरुजान्वितैः। तथोत्कोचपरिहासव्यत्यासच्छलयोगतः। बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम्। कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्। अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते। यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्" मिता० अदत्तशब्दे दृश्यम्।

वृथामांस न० वृथाभूतं मांसम् शा०क०। देवाद्युद्देशेन हतपशूनां मांसे।

वृद्ध न० वृध–क्त। १शैलजनामगन्धद्रव्ये अमरः। २वृद्धदारके वृक्षे पु० राजनि०। ३वृद्धियुक्ते त्रि० ४गतयौवने वृद्धावस्थायुक्ते। बाल्यादिवयःकालभेदश्च भावप्र० उक्तो यथा "बाल्यादेरवधिस्तत्र सुश्रुतः "वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा। ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते। त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथान्नभुक्। दुग्धाशी वर्षपर्य्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्द्वयम्। तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधा मतः। मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः। चतुर्थो मध्यमं प्राहुर्युवा द्वात्रिंशतो मतः। चत्वारिंशत् समा यावत्तिष्ठेद्वीर्य्यादिपूरितः। ततः क्रमेण क्षीणः स्याद् यावद् भवति सप्ततिः"। वीर्य्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधात्विन्द्रियबलोत्साहा उच्यन्ते। क्षीणः सप्तधात्विन्द्रियबलोत्साहैर्हीनः "ततस्तु सप्ततेरूर्द्ध्वं क्षीणधातुरसादिकः। क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीणरेता दिने दिने। वलीपलितखालित्ययुक्तः कर्मसु चाक्षमः। कासश्वासादिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः। बाल्ये विवर्द्धते श्लेष्मा पित्तं स्यान्मध्यमेऽधिकम्। वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्य्यैतदुपक्रमेत्"। उपक्रमेत् चिकित्सेत्। तन्त्रान्तरे तु "बलवृद्धिस्त्वग्विमेधा त्वगदृष्टिः शुक्रविक्रमौ। बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशतो ह्रसेत्"।

५पण्डिते पु० मेदि०।

वृद्धकाक पु० कर्म०। द्रोणकाके हेमच०।

वृद्धगङ्गा स्त्री कर्म०। नदीभेदे "अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम्। यत्र साद्धं शैलपुत्र्या जलक्रीडां सदा हरः। कुरुते नरशार्दूल! स्वर्णपङ्कजशोभिते। तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरित्त्रयम्। अवतीर्णं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति। तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया। दिग्गजाः स्नानसञ्जाताः तेन दिक्करिका स्मृता। मध्यभागात् स्रुता या तु शङ्करेणावतारिता। वृद्धगङ्गाह्वया सा तु गङ्गेव फलदायिनी। या निःसृता पूर्वभागात् तस्मात्सरोवरात् नदी। स्वर्णश्रीवेति विख्याता सा गङ्गास्नाष्टमी फले" कालिकापु० ८२अ०।

वृद्धदारक पु० वृद्धं दारयति दृ–णिच्–ण्वुल्। वीरताडवृक्षे अम्। वृद्धदार तत्रार्थे राजवल्लभः। "रसायनो वृद्धदारः शोथवातामवातजित्"।

वृद्धदारु न० वृद्धं दारयति दृ–णिच–उण्। वृद्धदारकवृक्षे राजनि० "वृद्धदारुद्वयं गौल्यं पिच्छिलं कफवातनुत्। बल्यं कासामस्रिदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्य्यदम्" राजनि० [अमरः।

वृद्धनाभि त्रि० वृद्धा नाभिरस्य। (गोँड्) इत्याख्यनाभियुक्ते

वृद्धप्रपितामह पु० वृद्धः प्रपितामहात् राज०। प्रपितामहजनके। [महस्य पितरि।

वृद्धप्रमातामह पु० वृद्धः प्रमातामहात् राज०। प्रमाता०

वृद्धबला स्त्री वृद्धं बलं यस्याः ५ब०। महासमङ्गायाम् राजनि०। तस्यावलवृद्धिकरत्वात्तथात्वम्।

वृद्धविभीतक पु० वृद्धः विभीतक इव। आम्रातके शब्दमा०

वृद्धश्रवस पु० वृद्धेभ्यः शृणोति श्रु–असुन्, वृद्धेषु श्रवो यशो यस्येति वा। इन्द्रे अमरः। [ड्डारा०।

वृद्धसूतक न० कर्म० संज्ञायां कन्। इन्द्रतूले (वुड़िर सुता)

वृद्धा स्त्री वृध–क्त। १गतयौवनायां स्त्रियाम्। २अङ्गुष्ठे शब्दच०। ३महाश्रावणिकायां राजनि०।

स्त्रीणां वयःकालविभागो यथा "आषोडशाद् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता। पञ्चपञ्चाशतः प्रौढ़ा वृद्धा भवति तत्परम्" इति कालिदासः। "बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश। ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि। तदूर्द्ध्वमधिरूढा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि। वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता" भावप्र०। तस्याः सम्भोगे दोषो यथा "बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी। प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत्। निदाघशरदोः बाला प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः। हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते। नार्वाक् तु षोडशाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च। आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति। पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततिकः पुमान्। द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्य्ययात्" राजवल्लभः। "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि। प्रभाते

मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्” इति चाणक्यनीतिसारः ॥

वृद्धि, स्त्री, वृध–क्तिन् । १समृद्धौ २अभ्युदये मेदि० ३सम्पत्तौ ४समूहे च । वृध–कर्त्तरि क्तिच् । ५औषधिविशेषे ऋद्धिशब्दे १४४७ पृ० तल्लक्षणादि द्रष्टव्यम् । (कोरन्द) ६रोगविशेषे तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा “तत्र वृद्धेर्निदानं संख्याञ्चाह ‘दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः संवृद्धिः सप्तधा गदः । मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलः । वृद्धिं करोति कोषस्थः फलकोषाभिवाहिनीम् । क्रुद्धो दुष्टमतिर्वायुर्धमनीः शुष्कगामिनीः” । तत्र वातिकमाह “वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक्” । अहेतुरुक् अत्र अदर्थे नञ् । तेन स्वल्पादपि विप्रकृष्टात् कारणात् रुक् पीडा यत्र सः । अथ पैत्तिकमाह “पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान्” । दाहः अभ्यन्तरः ऊष्मा वहिस्तप्तता । अथ श्लैष्मिकमाह “कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्” । अथ रक्तजमाह “कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः” । कृष्णस्फोटावृत इति पैत्तिकोद्भवः । मेदोजमाह “कफवन्मेदसो वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः” । नीलवर्त्तुलः । मूत्रजमाह “मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः । अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः । मूत्रकृच्छ्रमधः कुर्य्यात् चलन् फलकोषयोः” । चलन् फलकोषयोरधः मूत्रकृच्छ्रं मूत्रे व्यथां कुर्य्यादित्यर्थः । अथान्त्रवृद्धिमाह “वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः । धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः । क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा । पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् । कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा” । धारणम् उपस्थितस्य वेगस्य । ईरणम् अनुपस्थितस्य वेगस्य प्रेरणम् । विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनम् । अन्यानि क्षोभणानि बलवद्विग्रहकठोरधनुराकर्षणादीनि तैः क्षोभितः सन्दुष्य सञ्चालितः पवनः यदा क्षुद्रान्त्रावयवं विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् । तदा वङ्क्षणसन्धिस्थः अन्त्रवृद्धिरोगः । तस्यावस्थामाह । “उपेक्ष्यमाणस्य मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीव कुर्य्यात् । प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुष्कम्” । तत्राध्मानमुदरे रुक् वृषणयोर्मुष्कयोः स्तम्भो गात्रे तद्युक्तां कुर्य्यादित्यर्थः । भोजोऽप्याह “अन्त्रं विगुणमादाय वातो नयति वङ्क्षणम् । वङ्क्षणात् तद्वायुक्तं फलकोषं प्रपद्यते” इति । स मुष्कवृद्धिरोगः अन्तः उदरे प्रध्मापयन् आगमनमार्गं निरुद्धं कुर्वन् एति आयाति । अथासाध्यमाह स कोटक आदित्याकाङ्क्षयामाह “वस्त्यान्त्रावयवास्तेषो कक्षायोर्वातसञ्चयात् । अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः” । वातवृद्धिसमाकृतिरिति योऽन्त्रवृद्धिरोगः सोऽसाध्यो वातवृद्धिसमाकृतिः” । अन्त्रवृद्धिशब्दे २०८ पृ० सुश्रुतोक्तं द्रष्टव्यम् । नीतिशास्त्रादि त्रिवर्गान्तर्गते ७वर्गषट्कपदार्थे “क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” अमरः । “कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम्” । एतेषामष्टानामन्यतमस्य क्षयं स्थानं वृद्धिश्चेत्यर्थः । ८कलान्तरे (सुद) वृद्धिस्वरूपभेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा नारदः “वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्त्तिता । षड्विधाऽन्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत” इति । षड्विधा मे इति क्वचित् पाठः तत्र मे मते । तान् प्रकारान् स एवाह “कायिका१ कालिका२ चैव चक्रवृद्धि३रतोऽपरा । कारिता४ च शिखा५ वृद्धिर्भोगलाभ६स्तथैव चेति” । एतेषां स्वरूपमाह “कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता । गृहात्तोयः फलं क्षेत्राद् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः” इति । कायिका कर्मसंयुक्ता यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहनवाहनादिकं कर्म वृद्धित्वेन परिकल्पितं तत्र सा कायिकेत्यर्थः । तथा च व्यासः “दोह्यवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृतेति” । मदनरत्ने तु भोग्याधितया स्थापितस्य यो दोहनवाहनादिकर्मरूपो भोगस्तत्फलिका या वृद्धिः सा कायिकेत्युक्तम् । मासग्राह्या तु कालिका प्रतिमासं लभ्या या वृद्धिः सा कालिकेत्यर्थः । “प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मतेति” नारदवचनात् । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः । वृद्धेरपि प्रतिमासं मूलभावेन पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । “वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति” नारदवचनात् । कारिता ऋणिना कृता । ऋणिनाऽधमर्णेन स्वेच्छया कृता वृद्धिः कारितेत्यर्थः । “वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृतेति” नारदवचनात् । अधमर्णकारितैव वृद्धिर्या नोत्तमर्णकारिता तथा च वृहस्पतिः “ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु का-

रिता । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चनेति” । उत्तमर्णप्रलोभनार्थम् आपत्काले शास्त्रोक्तादधिका स्वयं कल्पिता कारिता या सा वृद्धिर्दातव्या न पुनरनेवंविधा धनिकेन कारिता दातव्येत्यर्थः । “प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता” । प्रतिदिनवर्द्धमानशिखासादृश्याच्छिखावृद्धिरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । किं पुनः शिखासादृश्यं वृद्धेरित्याकाङ्क्षायां वृहस्पतिरेवाह “शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्त्तते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति” । प्रत्यहं गृह्यत इति च धर्णप्रतिश्रुतदिनसंख्यया वृद्धिग्रहणकालोपलक्षणम् । तथा च कात्यायनः “प्रतिकालन्ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति” । “गृहात्तोषः फलं क्षेत्रात् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः” । बन्धकीकृताद्गृहान्निवासादिजनितः सन्तोषः । क्षेत्रात् शस्यादिफलञ्च भोगलाभाख्यो वृद्धिप्रकार इत्यर्थः । गृहक्षेत्रग्रहणं स्थावरात्मकभोग्याधेरुपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः “आधेर्भोगस्त्वशेषो यो वृद्धये परिकल्पितः । प्रयोगे यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यते” इति । यस्मिन् ऋणादानप्रयोगे स्थावराधित्वेन परिकल्पिता या वृद्धिस्तत्र सा वृद्धिराधिभोग इत्युच्यते इत्यर्थः । अपरार्कादौ “गृहात् तोषः शदः क्षेत्रादिति पाठः” । तोषो भाटक इति कल्पतरौ । शदः शस्यादिफलम् । वृद्धेः परिमाणं दर्शयति मनुः “वशिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् । अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शते” इति । निष्कशते प्रयुक्ते मासस्य सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं वार्द्धुषिको वृद्ध्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । एतत् सबन्धकविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः “अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथेति” । सबन्धके प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिः पणशते प्रयुक्ते सपादः पणः प्रतिमासं वर्द्धत इत्यर्थः । अन्यथा बन्धकराहित्ये वर्णक्रमात् ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतन्धर्म्यं भवति । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा इति द्वित्रिचतुःपञ्चा अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । “तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते” पा० कन् । तथा चायमर्थः । बन्धकरहिते पणशतं प्रति प्रतिमासं ब्राह्मणात् पणद्वयं क्षत्रियात् पणत्रयं वैश्यात् पणचतुष्टयं शूद्रात् पणपञ्चकं ग्राह्यम् । यत्तु मनुनोक्तम् । “द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतान्धर्ममनुस्मरन्निति” तद्व्यवस्थितविकल्पविषयम् । अतएव व्यासः “सबन्धे भाग आशीतः षाष्टभागः सलग्नके । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः” इति । सबन्धे आधिसहिते । आशीतः अशीतितमः । षाष्टः षष्टितमः । लग्नकः प्रतिभूः । निराधाने बन्धकरहिते । आधानग्रहणं प्रतिभुवोरप्युपलक्षणम् । कल्पतरौ षाष्टभाग इति पठित्वा सलग्नके अशीततमो भागः स्वकीयाष्टकसहितो मासवृद्धिरित्युक्तम् “द्विकन्त्रिकञ्चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः” इति । द्विकं द्वौ वृद्धिर्दीयते यस्मिन्मूलधने तत् तथा । एवं त्रिकाद्यपि समभावं प्राप्य नाधिकम् । विष्णुरपि “अथोत्तमर्णोऽधमर्णकाद्यथादत्तमर्थं गृह्णीयात् । द्विकन्त्रिकञ्चतुष्कं पञ्चकं शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासमिति” । अधमर्णविशेषेऽप्याह याज्ञवल्क्यः “कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतमिति” । ऋणं गृहीत्वा कान्तारं महावनन्तद्गच्छन्तीति कान्तारगा दुर्गस्थलगन्तारो वस्त्रादिक्रयकारिणः पणशतस्य दशकं प्रतिमासं दशपणान् दद्युरित्युत्तरवाक्यस्यास्यानुषङ्गः । समुद्रन्तरन्तीति सामुद्राः समुद्रगन्तारः प्रतिमासं विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायान्तु न नियम इत्याह स एव “दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिष्विति” । सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः सबन्धकेऽबन्धके वा सर्वासु जातिषूत्तमर्णभूतासु स्वयमङ्गीकृतां वृद्धिं दद्युरित्यर्थः । द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह स एव “सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा । वस्त्रधान्यहिरण्यानाञ्चतुस्त्रिद्विगुणा परेति” । पशुस्त्रीणां महिषीस्त्रीप्रभृतीनां वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तानान्तदीया सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य घृतादेरष्टगुणा । वस्त्राणाञ्चतुर्गुणा धान्यानान्त्रिगुणा । हिरण्यानां द्विगुणा परेति प्रत्येकं सम्बध्यते । परा चरमा । अतःपरमधिका वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । न च गवादीनाम् ऋणत्वेन दानञ्च सम्भवतीति वाच्यम् । तत्पोषणाद्यशक्तस्य तत्पुष्टिसन्तत्याद्यर्थिनो दानसम्भवात् । ग्रहणन्तु क्षीरवाहनसेवार्थिनः । वृहस्पतिरपि “हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाह्यलवेषु च । उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता । लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता । गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके”

इति । कुप्यं त्रपुसीसकादिकम् । शदः क्षेत्रफलम् । तच्च गोबलीवर्दन्यायाद्धान्यव्यतिरिक्तं पुष्पमूलफलादिकम् । वाह्योऽश्वादिः । लवो मेषोर्णाचमरीकेशादिः । अत्र चिरकालशब्देन प्रतिश्रुतायाः अशीतिभागायाः वृद्धेर्यस्मिन् समये द्वैगुण्यादिप्रापकत्वं सम्भवति । ततोऽधिकः कालो गृह्यते । यत्तु "धान्ये शदे लवे वाह्ये इत्यादिमनुनोक्तं तत् प्रत्यर्पणसमये सत्त्वाधमर्णविषयम् । षाड्गुण्यनिषेधपरमिति मदनरत्ने । यत्तु वसिष्ठवचनम् "द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति" तत्त्रिगुणमेव धान्यादिकं दातव्यमिति यत्र देशे स्थितिस्तद्विषयम् । दरिद्राधमर्णविषयं वा एवमन्यत्रापि न्यूनाधिकपरमवृद्धिप्रतिपादकानि वचनानि देशविशेषविषयतया दरिद्रादिविषयतया वा व्यवस्थापनीयानि । व्यासोऽपि "वदन्त्यष्टगुणान् काले मद्यस्नेहरसासवानिति" स्नेहस्तैलादिः । रसः क्षीरादिः । कात्यायनोऽपि "तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानां मधुसर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य चेति" । विष्णुरपि "हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा सन्ततिः स्त्रीपश्वूनामिति" । व्यासोऽपि "शाकशाणबीजेक्षूनां षड्गुणा परिकीर्त्तितेति" । वसिष्ठोऽपि "वज्रशुक्तिप्रवालानां हेम्नश्च रजतस्य च । द्विगुणा विद्यते वृद्धिः कृतकालानुसारिणीति" । शुक्तिशब्देनात्र मुक्ताफलं लक्ष्यते वज्रसाहचर्यात् । अतएव कात्यायनः "मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठतो द्विगुणा वृद्धिः फलकौटाविकस्य चेति" । कौटङ्कौटोद्भवम् पट्टसूत्रादि । आविकं कम्बलादिकम् । वसिष्ठोऽपि "ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाच्चिरकृतस्य तु" इति । रीतिरारकूटम् । देशभेदेन परां वृद्धिं दर्शयति नारदः "ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः । देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्तु देशेऽवतिष्ठते" इति । यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव ग्राह्येत्याह विष्णुः "अनुक्तानां द्विगुणेति" अयञ्च द्वैगुण्यादिरूपो वृद्ध्युपरमः सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे वेदितव्यः तथा च मनुः "कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहितेति" । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यन्नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत् प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववद्वर्द्धत एवेत्यर्थः । द्वैगुण्यग्रहणं त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । सकृदाहृतेति पाठे यदि प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा न गृह्यते किन्तु सकृद् गृह्यते तदा द्वैगुण्यं नातिक्रामतीत्यर्थः । गौतमोऽपि "चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति" प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम् । एतच्च वृद्ध्युपरमस्य क्वचिद् द्रव्यविशेषेऽपवादमाह बृहस्पतिः "तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्थिवर्मणाम् । हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते" । किण्वं सुराद्रव्योपादानकारणभूतो मलविशेषः चर्म शरादिनिवारकफलकः वर्म कवचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्वृद्धेरनिवृत्तिः प्रतिदानवेलायामत्यन्तासमर्थाधमर्णविषया देशविशेषविषया वा वेदितव्या । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् । विष्णुरपि "किण्वकार्पाससूत्रवर्मचर्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षयेति" । कार्पासे तु षड्गुणवृद्धिविधायकव्यासवचनविरोधः पूर्ववत् परिहरणीयः । वसिष्ठोऽपि "दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां मृण्मयानान्तथैव च । अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च" इति । अक्षया मूलप्रतिपादनाभावे शतगुणापि वर्द्धत एवेत्यर्थः । भिक्षावृद्ध्यादीनामनुपरममाह बृहस्पतिः "भिक्षावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैव च । धनी तावत् समादद्याद् यावन्मूलन्न शोधितम्" । न शोधितन्न प्रतिदत्तमृणिकेनेत्यर्थः क्वचिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवतीत्याह विष्णुः "यो गृहीत्वा ऋणं पूर्णं श्वो दास्यामीति सामकम् । न दद्याल्लोभतः पश्चात्तदहाद् वृद्धिमाप्नुयात्" इति । श्व इति प्रतिश्रुतस्य प्रतिदानकालावधेरुपलक्षणम् । सममेव सामकम् अवृद्धिकमिति यावत् । योऽमुकस्मिन् दिने सममेवाहं त्वदीयं धनं पूर्णं समग्रं दास्यामीति प्रतिज्ञाय ऋणं गृहीत्वा पश्चाल्लोभादिकञ्च कुर्य्यात् सोऽवधिदिनमारभ्य वृद्धिं दद्यादित्यर्थः । कालावध्यनङ्गीकारेण गृहीतस्य धनस्य षण्मासादूर्द्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः "न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अना-

कारितमप्यूर्द्ध्वं वत्सराद्वर्द्धिवर्द्धते” इति। अनाकारिता अनङ्गीकृता। प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रतिदानदिवसानिर्देशशून्यानामिति शेषः। अनाकारितेत्यादेरयमर्थः। वृद्धिमकृत्वा गृहीतमपि षण्मासादूर्द्ध्वं प्रीतिदत्तं वृद्धिं प्राप्नोतीति। प्रतियाचितस्य प्रीतिदत्तस्यादाने वृद्धिविशेषमाह कात्यायनः “प्रीतिदत्तन्न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम्। याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्” इति। पञ्चकं पञ्चाधिकम् प्रतियाचनदिनमारभ्य पणशतस्य पणपञ्चकं प्रतिमासं वर्द्धते इत्यर्थः। याचितकं गृहीत्वा अप्रतिदत्त्वैव देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः “यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत्। ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति। एतच्चाप्रतियाचितविषयम्। प्रतियाचिते याचितकमदत्त्वा यदि देशान्तरङ्गच्छति तदा विशेषमाह स एव “कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत्। ऊर्द्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति। कृतोद्धारं याचितकं गृहीत्वा याचितोऽप्यदत्त्वेत्यन्वयः। देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालमारभ्य याचितकस्य वृद्धिविशेषमाह स एव “स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यात् याचितः क्वचित्। तं ततो कारितां वृद्धिमनिच्छन्तञ्च दापयेत्” इति। ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः। एतत्कञ्चिदवधिमपरिकल्प्य याचनाप्राप्तेयम्। अवधिं स्वीकृत्य तदतिक्रमे त्वतिक्रमदिनमारभ्य तद्धनस्य वृद्धिर्ज्ञेया। “तदह्नाद्वृद्धिमाप्नुयादिति” न्यायसाम्यात्। गृहीतपण्यो मूल्यमदत्त्वा देशान्तरगमने वृद्धिविशेषमाह स एव “पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत्। ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति। एतच्चाप्रतियाचितविषयम्। प्रतियाचने त्वेतस्मिन्निक्षिप्तवृद्धिशेषस्य च तद्दिनमारभ्य प्रतिमासं शते पञ्चकं वर्द्धेत इत्यप्याह स एव “निःक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्च क्रयविक्रय एव च। याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्” इति। नन्वकृतायां वृद्धौ परिमाणविशेषस्यानुक्तेः किं परिमाणं ग्राह्यमिति चेत्। अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादि याज्ञवल्क्याद्युक्तपरिमाणं ग्राह्यमिति ब्रूमः। अतएव विष्णुः “वृद्धिं दद्युर्वत्सरातिक्रमे यथाभिहितामिति”। वत्सरातिक्रम इति यत्र यदतिक्रमे वृद्धिरुक्ता तस्योपलक्षणम्। यथाभिहितां धर्मशास्त्र इति शेषः। धर्मशास्त्रे यथोक्तां तथाविधामित्यर्थः। ननु यथाभिहितामित्यस्यार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण मध्यस्थेन वाभिहितां दद्यादित्यर्थः कस्मान्न भवति अतिप्रसङ्गापत्तेः। “कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति। कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हतीति मनूक्तेश्च। अस्यार्थः। शास्त्रविधिनियमितशास्त्रकृतवृद्ध्यनुसारी यो वृद्धिग्रहणे लौकिकानां समाचारः तस्मादधिका वृद्धिरुत्तमर्णैरकृतवृद्धौ न सिद्ध्यति यतः सा व्यतिरिक्ता धर्मशास्त्रवाह्या। अतएव कुसीदपथमाहुस्तन्न धर्मपथमिति। पञ्चकं शतमर्हतीति प्रतियाचितविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। पूर्वोक्तात् शास्त्रानुसारादधिकाऽधमर्णेनाकृता वृद्धिर्न सिध्यति। यतः कुसीदपथमाहुस्तम्। यदा तु व्यवहारावष्टम्भादुत्तमर्णोऽधिकमधमर्णेनाकारितं लाभमिच्छति तदा ब्राह्मणे पञ्चकं शतं ग्रहीतुमर्हति न ततोऽधिकमधमर्णाकारितमित्यर्थमाह रत्नाकरः। अकृतवृद्धेरपवादमाह नारदः “पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः। वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः” इति। पण्यस्य वस्त्रादेर्मूल्यम्। भृतिर्वेतनम्। न्यासो निक्षेपः। वृथादानं वेश्यादिभ्यः प्रतिश्रुतम्। आक्षिकपणो द्यूतद्रव्यम्। अविवक्षिताः। अत्र पण्यमूल्यस्य वृद्धेरभावोक्तिः प्रवासप्रतियाचनयोरभावे वेदितव्या अन्यथा पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन विरोधः स्यात्। न्यासस्य च वृद्ध्यभाववचनं प्रतियाचनाभावे “न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्ते च यथास्थिते। सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृतम्” इति संवर्त्तवाक्ये यथास्थितमिति विशेषणोपादानात् व्यक्त्यन्यथाकरणाभावे च ज्ञातव्यम्। तथा च निक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्चेत्यादि पूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधो न। कात्यायनोऽपि “वर्म्मग्रस्यासवद्यूते पण्यमूले च सर्वदा। स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च” इति। सर्वदेत्यनेन प्रतियाचनादेः परस्तादपि वृद्धिरकृता नास्तीत्युक्तम्। यद्यपि सर्वदेति सर्वशेषत्वात् पण्यमूल्येऽपि प्रतियाचनादेः परस्तादकृतवृद्ध्युपरमः प्रतिभाति। तथापि पूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधात् न तच्छेषता सर्वदेत्यस्य। एवञ्च पूर्वोक्त एव परिहारः। एवं वर्मणोऽपि वृद्ध्यभावोक्तिः प्रतियाचनाभावे तथा च न तच्छेषतापि। एवञ्च न पूर्वोक्ताक्षयवृद्धिप्रतिपादकवसिष्ठादिवचनविरोधः। अन्यत्रापि वृद्ध्यभावं व्यास आह “प्रातिभाव्यन्तु तत्स्वमगृही-

तस्य द्विगुणतः। न वर्धते प्रयतस्य दमः शुल्कं प्रतिश्रुतम्” इति। भुक्तबन्धमित्यनेन स्थापितस्य गृह्याधेर्वस्त्रालङ्कारादेरुपभोगे वृद्धिर्न भवतीत्युक्तम्। अतएव गौतमः “भुक्ताधिर्न वर्द्धते वस्त्रालङ्कारादिरिति” अ-गृहीतस्य द्विगुणतः प्रतिदातुमिच्छोरधमर्णादुत्तमर्णो वृद्धिलोभादिवशान्न यदा गृह्णाति तदा तस्य कृतापि वृद्धिस्तद्दिनादारभ्य न देयेत्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः “दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत् स्वकन्धनम्। मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद् वर्द्धते न ततःपरम्” इति। मध्यस्थस्थापितमिति विशेषणेनाधमर्णो यदि स्वनिकटे स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति”। ९शैलेयगन्धद्रव्ये पु०। १०धने च राजनि०।

वृद्धिका स्त्री वृद्धि+स्वार्थे क। वृद्धिनामकौषधे शब्दच०।

वृद्धिजीविका स्त्री वृद्धिस्तद्रूपा जीविका। ऋणदानादिषु प्रयुक्तधनेभ्यो लभ्यरूपजीविकायाम्।

वृद्धिश्राद्ध वृद्ध्यै अभ्युदयाय श्राद्धम्। पुत्रादीनां संस्काराङ्गे पार्वणविधिके नान्दीश्राद्धे नान्दीश्राद्धशब्दे दृश्यम्

वृद्धोक्ष पु० कर्म० अच् समा०। जरद्गवे अमरः।

वृद्ध्याजीव त्रि० वृद्धिम् अधमर्णतः प्रयुक्तद्रव्याधिकलाभमाजीवति आ+जीव–अण्। वार्द्धुषिके अमरः।

वृध दीप्तौ च० उभ० अक० सेट्। वर्द्धयति ते अवीवृधत् त अववर्द्धत् त।

वृध वृद्धौ भ्वा० आत्म० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक० सेट् वृता०। वर्द्धते ऌदित् अवृधत् अवर्द्धिष्ट वृतवत् वर्त्स्यति वर्द्धिष्यते। उदित् क्त्वा वेट्।

वृधसान पुंस्त्री० वृध–आन असुक् च। मनुष्ये सि०कौ०। स्त्रियां ङीष्। [उणादि०।

वृधसानु पु० वृध–आनु असुक् च। १पुरुषे २पत्रे ३क्रतौ च

वृन्त न० वृ–क्त नि० नुम् च। (बाँटा) फलपत्रादिबन्धने अमरः

वृन्ताक पुंस्त्री० वृन्तमकति अक–अण्। वार्त्ताकौ शब्दच०। स्त्री राजनि० स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्।

वृन्तिता स्त्री वृन्तं जातमस्याः तार० इतच्। कटुकायां शब्दच०

वृन्द न० वृण्यते वृणुते वा—वृण–वृत वा दन् नि०। १समूहे अमरः। २दशार्बुदसंख्यायां ज्योति० ३केदारकन्यायां ४तुलस्यां स्त्री शब्दच०। ५राधिकायां स्त्री वृन्दावनम्।

वृन्दार त्रि० वृन्दमृच्छति ऋ–अण्। मनोहरे शब्दच०।

वृन्दारक पु० वृन्देन कायति कै–क। १देवे अमरः। स्वार्थे क। २मुख्ये ३मनोहरे च त्रि० ४यूथपतौ पु० व्याडिः।

वृन्दावन स्त्री वृन्दायाः तपस्यार्थं तत्क्रीडार्थं वा वनम् शा० त०। मथुरासन्निकृष्टे वैष्णवे १तीर्थभेदे गोलोकस्थे धामभेदे च“कमलांशा तस्य (केदारस्य) कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनीत्युपक्रमे “वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत्तु वृन्दावनं स्मृतम्। वृन्दयात्र कृता क्रीडा तेन वा मुनिपुङ्गव! राधाषोडशनाम्नां च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम्। तस्याः क्रीडा वनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम्” ब्रह्मवै० जन्म० १७अ०। “नित्यं वृन्दावनं धाम ब्रह्माण्डोपरि संस्थितम्। पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्यं नित्यमानन्दमव्ययम्। वैकुण्ठादि तदंशांशं स्वयं वृन्दावनं भुवि। गोलोकैश्वर्य्यञ्च यत्किञ्चित् गोकुले तत् प्रकीर्त्तितम्। वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकायां प्रकाशयेत्। यद्ब्रह्म परमैश्वर्य्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम्। तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धन्येति विश्रुता। यत् स्थान्माथुरकं धाम विष्णोरेकान्तवल्लभम्। स्वस्थानमधिकं नाम धेयं माथुरमण्डलम्। निगूढं परमं स्थानं पुर्य्यभ्यन्तरसंस्थितम्। सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमण्डलम्। विष्णुचक्रं परिभ्रामधाम वैष्णवमद्भुतम्। कर्णिकापत्रविस्तारं रहस्यक्रममीरितम्। प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात्। भद्र१श्री२लौह३भाण्डीर४महा५ताल६खदीरकाः७। बकुल८कुमुद९ काम्यं१०मधु११वृन्दावनं१२तथा। द्वादशैता वने संख्याः कालिन्द्याः सप्त पश्चिमे। पूर्वे पञ्च वनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम्। महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा। पूर्वे तु पञ्च भद्राद्यास्तालाद्याः सप्त पश्चिमे। अन्यच्चोपवनं प्रोक्तं कृष्णक्रीडारसस्थलम्। कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा। नन्दनानन्दखण्डञ्च पालाशाशोककेतकम्। सुगन्धिमादनं कैलं अमृतं भोजनस्थलम्। सुखप्रसाधनं वत्सहरणं शेषशायनम्। श्यामपूर्वं दधिग्रामं चक्रभानुपुरं तथा। सङ्केतं विपदञ्चैव बालक्रीडञ्च धूसरम्। कामद्रुमं सुरोवीरसत्सुकञ्चापि नन्दनम्। इत्यमेव वने संख्यास्त्रिंशच्चोपवनं स्मृता। पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनमुत्तमम्। तस्योत्तरे चतुर्थञ्च वनञ्च समुदाहृतम्। नाना विधरसक्रीडानानालीलामयस्थलम्। दलविस्पष्टविस्ताररहस्यक्रममीरितम्। सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महत् पदम्। तत्रोपरि स्वर्णपीठे मणिमण्डपमण्डितम्। तत्र तत्र क्रमाद्दिक्षु विदिक्षु दलमीरितम्। यद्दलं दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम्। तस्मिन्

दले महापीठं निगमागमदुर्गमम्। योगीन्द्रैरपि दुष्प्राप्यं सर्वात्मा यत्र गोकुले। द्वितीयं दलमाग्नेयं तद्रहस्य द्विधा तथा। निकुञ्जककुटीवीरकुटीरौ तद्दले स्थितौ। पूर्वदलं तृतीयं यत् प्रधानं स्थानमुच्यते। गङ्गादिसर्वतीर्थानां सशीच्छतगुणं भवेत्। चतुर्थदलमैशान्यां सिद्धपीठं प्रसितप्रदम्। कामयज्ञ तत्र गोपी तत्र कृष्णार्तिं लभेत्। वस्त्रालङ्कारहरणं तद्दले समुदाहृतम्। उत्तरं पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम्। द्वादशादित्यमत्रैव दलञ्च कर्णिकासमम्। वायव्यन्तु दलं षष्ठं तत्र कालीह्रदः स्मृतः। दलोत्तमोत्तमञ्चैव प्रधानस्थानमुच्यते। सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम्। यज्ञपत्नीगणानाञ्च तदीप्सितवरप्रदम्। अघासुरस्य निर्वाणं चक्रे त्रिदशदर्शितम्। ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्महृदावहम्। नैर्ऋत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं व्योमघातनम्। शङ्खचूड़वधस्तत्र नानाकेलिरसस्थलम्। श्रुतमष्टदलं प्रोक्तं वृन्दारण्यान्तरस्थितम्। श्रीमद्वृन्दावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम्। शिवलिङ्गमधिष्ठाता ह्यो गोपीश्वराभिधः। तद्बाह्ये षोड़शदलं श्रिया पूर्णं तदीरितम्। सर्वासु दिक्षु यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्याद्यथाक्रमम्। महत् पदं महद्धाम प्रधानं षोड़शं दलम्। प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। तस्मिन् मधुवनं प्राक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम्। चतुर्भुजो महाविष्णुः सर्वकारणकारणम्। तत्राधिष्ठितदेवं मुनिश्रेष्ठ! सनातनम्। दलं द्वितीयमाख्यातं किञ्चिल्लीलारसस्थलम्। खदिरारण्यमत्रैव दलञ्च समुदाहृतम्। सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। तत्र गोवर्द्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये। कर्णिकायां महालीला तल्लीलारससागरे। यत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत्। कृष्णो गोविन्दतां प्राप्तः किमन्यैर्बहुभाषितैः। दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम्। चतुर्थदलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम्। हरिर्यस्य पतिः साक्षाच्चिन्त्यं गोवर्द्धनं स्वयम्। कदम्बखण्डी तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः। स्निग्धं हृद्यं प्रियं रम्यं दलञ्च समुदाहृतम्। नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः। कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते। अधिष्ठातात्र गोपालो धेनुपालस्ततः परम्। दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम्। सप्तमं वकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम्। दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुबधः स्मृतः। नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम्। काम्यारण्यं दलं हृद्यं दशमं सर्वकारणम्। ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुवृन्दं प्रदर्शितम्। कृष्णक्रीड़ारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते। दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम्। निर्वाणं सेतुबन्धस्य नानारसमयस्थलम्। भाण्डीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम्। कृष्णक्रीड़ारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः। त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम्। चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदं स्थलम्। श्रीवनं तत्र रुचिरं सर्वैश्वर्य्यस्य कारणम्। कृष्णलीलामयदलं श्रीकीर्त्तिकान्तिवर्द्धनम्। पञ्चदशं दलं श्रेष्ठं तत्र लोहवनं स्मृतम्। कथितं षोड़शदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यगुह्यतमम्। बालक्रीड़ारसस्तत्र वत्सपालैः समावृतः। पूतनादिवधस्तत्र यमलार्जुनभञ्जनम्। अधिष्ठाता तत्र बालगोपालः पञ्चमाब्दिकः। नाम्ना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसार्णवः। दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम्। कृष्णक्रीड़ा च किञ्जल्के विहारदलमुच्यते। सिद्धिप्रधानं किञ्जल्कं दलञ्च समुदाहृतम्" पद्मपु० पा०ख०।

वृन्दिष्ठ त्रि० अतिशयेन वृन्दारको मुख्यः इष्ठन् वृन्दादेशः। अतिशयमुख्ये "वृन्दिष्ठमाज्ञैत् वसुधाधिपानाम्" इति भट्टिः। ईयसुन् वृन्दीयानप्यत्र त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वृश वृतौ दिवा०पर०सक० सेट्। वृश्यति अवृशत् अवर्शीत् पुष्पादिरयमित्यके तेन अवृशदित्येव।

वृश पु० वृश-क। १वासकवृक्षे भरतः। २उन्दुरे पुंस्त्री०शब्दच० स्त्रियां ङीष्। ३ओषधिभेदे स्त्री उणादि०।

वृश्चिक पु० व्रश्च-किकन्। (विछा) १कीटभेदे राजनि०। कीटशब्दे दृश्यम्। २शूककीटे (शुयापोका) अमरः। मेषादितः ३अष्टमे राशौ ज्यो० ४ओषधिभेदे मेदि०। ५मदनवृक्षे ६कर्कटे ७गोमयकीटे च भरतः। दनालिके संक्षिप्तसारः।

वृश्चिकराशिश्च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १२६० कलोपरि १८०० कलात्मकः विशाखाशेषपादानुराधाज्येष्ठानक्षत्रात्मकः स च शीर्षोदयः श्वेतवर्णः जलराशिः उत्तरदिक्पतिः कफप्रकृतिः जलमयः बहुपुत्रः बहुस्त्रीसङ्गः चिक्कणवर्णः विप्रवर्णः सौम्यः "अङ्गनाक्षपः समराशिः स्थिरः पुष्करसंज्ञः सरीसृपजातिः मास्यः" बृहज्जातके दृश्यम्।

वृश्चिकप्रिया स्त्री वृश्चिकस्य शुककीटस्य प्रिया । पूतिकायाम् शब्दच॰ ।

वृश्चिककर्णी स्त्री वृश्चिकस्य कर्ण इव पत्रं यस्याः । आखुकर्ण्याम् राजनि॰ । [भेदे राजनि॰ ।

वृश्चिका स्त्री वृश्चिकः तद्विषमस्त्यस्या अच् । (बिछाती) क्षुप-

वृश्चिकाली स्त्री वृश्चिक इवालति पर्य्याप्नोति स्पर्शने वेदनायै अच् गौरा॰ ङीष् । (बिछाती) क्षुपभेदे रत्नमा॰ ।

वृश्चिपत्री स्त्री वृश्चिक इव पत्रं विषात्मकमस्य पृषो॰ कलोपः ङीप् । वृश्चिकाल्याम् रत्नमा॰ ।

वृश्चीर पु॰ व्रश्च-कीरच् । श्वेतपुनर्नवायाम् रत्नमा॰ ।

वृष सेचने सक॰ भ्वा॰ पर॰ प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्य्ये अक॰ सेट् । वर्षति अवर्षीत् । उदित् क्त्वा वेट् ।

वृष प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्य्ये चुरा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । वर्षयते अवीवृषत-अववर्षत ।

वृष पु॰ वृष-क । १वृषभे पुङ्गवे अमरः २मेषादितो द्वितीये राशौ ज्यो॰त॰ ३पुरुषभेदे ४एकादशमनुकालीने ५इन्द्रे ६धर्मे गरुडपु॰ ८१अ॰ । ७शृङ्गिमात्रे ८मूषिके ९शुक्रयुक्ते १०वास्तुस्थानभेदे ११वासकवृक्षे मेदि॰ । १२शत्रौ जटा॰ । १३कामे १४बलयुक्ते त्रि॰विश्वः १५ऋषभनामौषधौ राजनि॰ । १६मयूरपिच्छे १७श्रीकृष्णे च त्रिका॰ । वृषराशिश्च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १८००कलोपरि १८०० कलात्मकः । कृत्तिकाशेषत्रिपादरोहिणीमृगशिरोऽर्द्धात्मकः स च सौम्यः अङ्गना समः स्थिरः पुष्करांशः चतुष्पाद् निशाख्यः याम्यः दिवारवान् ह्रस्वः दक्षिणदिगीशः रात्रिसंज्ञः पृष्ठोदयः शीतस्वभावः वातप्रकृतिः शुक्रस्वामी श्वेतवर्णः वैश्यजातिः महाशब्दकरः मध्यमस्त्रीसङ्गः मध्यमप्रजश्च” बृहज्ज्या॰ मूलं दृश्यम् । पुरुषविशेषलक्षणञ्च “बहुगुणबहुबन्धः शीघ्रकामो नताङ्गः सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषो ना” रतिम॰ उक्तम् । १८अरिष्टासुरे स हि वृषाकारेण वृन्दावने गोहनने प्रवृत्तः कृष्णेन हतः । तत्कथा हरिवं॰ ७८अ॰ । वृषस्य शुभाशुभलक्षणं गोलक्षणशब्दे २७१८ पृष्ठादौ दर्शितम् । वृषादि॰आद्युदात्तः ।

वृषकर्णी स्त्री वृष इव सुदर्शनः कर्णोऽस्या ङीप् । (सुदर्शन गुलञ्च) ख्यातायां लतायाम् रत्नमा॰ ।

वृषगन्धा स्त्री वृषस्य गन्धो लेशो यत्र । वस्तान्त्र्यां राजनि॰ ।

वृषण पु॰ वृष-क्यु । १अण्डकोषे अमरः । २वीर्य्यान्विते त्रि॰ । “स्थूललिङ्गो दरिद्रः स्यात् दुःखी कष्टवृषणोभवेत् । विषमे स्त्रीचपलो वै नृपः स्यात् वृषणे समे । प्रलम्बवृषणोऽल्पायुर्निर्द्रव्यो मांसभिर्भवेत्” गरुडपु॰ ६३अ॰ ।

वृषणश्व पु॰ कर्म॰ शक॰ । सामर्थ्ययुक्ते इन्द्राश्वे त्रिका॰ ।

वृषण्वत् त्रि॰ वृषन्+मतुप् मस्य वः न नलोपः णत्वम् । वर्षणयुते स्त्रियां ङीप् । [पकरणे रथादौ जटा॰ ।

वृषण्वसु त्रि॰ वृषा वसु यस्य न नलोपः णत्वम् । इन्द्रस्तो-

वृषदंशक पुंस्त्री॰ वृषान् मूषिकान् दशति दन्श-ण्वुल् । विड़ाले अमरः स्त्रियां ङीष् ।

वृषध्वज पु॰वृषो वृषभो मूषिको धर्मो वा ध्वजो यस्य । १शिवे अमरः वृषकेतनादयोऽप्यत्र । २हेरम्बे ३पुण्यकर्मयुते च विश्वः । [गौरा॰ ङीष् । नागरमुस्तायाम् ।

वृषध्वाङ्क्षी स्त्री वृषो बलवान् ध्वाङ्क्षः काको यस्याः ५त॰ ।

वृषन् पु॰ वृष-कनिन् । १इन्द्रे २कर्णे ३दुःखे ४वेदनाख्याग्नौ मेदि॰ । ५वृषे ६अश्वे च हेमच॰ ।

वृषनाशन पु॰ वृषान् मूषिकान् नाशयति नश-णिच् ल्यु । १विड़ङ्गे शब्दमा॰ । २अरिष्टवृषभनाशके श्रीकृष्णे हरिवं॰ ७८अ॰ ।

वृषपर्णी स्त्री वृषस्य मूषिकस्य कर्णइव पर्णमस्याः । (उन्दूरकाणी) १आखुकर्ण्याम् रत्नमा॰ । २सुदर्शनीवृक्षे राजनि॰ ।

वृषपर्वन् पु॰ वृषे पर्व उत्सवो यस्य । १शिवे २दैत्यभेदे च । वृषं बलकरं पर्व यस्य । ३भृङ्गारवृक्षे ४कशेरौ च विश्वः ।

वृषभ पु॰ वृष-अभच् किच्च । १वृषे २श्रेष्ठे ३वैदर्भीरीतिभेदे मेदि॰ । ४जिनभेदे हेमच॰ । ५कर्णच्छिद्रे ६ऋषभनामौषधे च उणादि॰ । [दयोऽप्यत्र ।

वृषभगति पु॰ वृषभेण गतिरस्य । शिवे हारा॰ वृषभयाना-

वृषभध्वज पु॰ वृषभो ध्वजोऽस्य । शिवे वृषभकेतनादयोऽप्यत्र

वृषभाक्षी स्त्री वृषभस्य अक्षीव पुष्पमस्याः षच् समा॰ङीष् । इन्द्रवारुण्याम् राजनि॰ ।

वृषभानु(न) पु॰राधिकायाः पितरि । ब्रह्मवै॰ज॰ १७अ॰ ।

वृषभानु(न)सुता स्त्री ६त॰ । राधिकायाम् । [त्रिका॰ ।

वृषभासा स्त्री वृष्णा इन्द्रेण भासते भास-अच् । अमरावत्यां

वृषल पु॰ वृष-कलच् । १शूद्रे २लशुने ३घोटके ४चन्द्रगुप्तनृपे च मेदि॰ । ५अधार्मिके जटा॰ ।

वृषली स्त्री “पितृगेहे च नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता । भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता” इत्युक्तायां पितृगृहे दृष्टरजस्कायामनूढायां १कन्यायाम् । वृषल+भार्य्यायां जातौ वा ङीष् । २वृषलजातिस्त्रियां

३तद्भार्य्यायाञ्च। "ब्रह्महा वृषलीपतिः" इति "वृषली-फेनपीतस्य" इति च मनुः।

वृषलोचन पु० वृषस्येव लोचनं यस्य। १मूषिके। हेम०। २वृषनेत्रे न०। ६त०। ३वृषतुल्यनेत्रे त्रि०।

वृषवाहन पु० वृषो वाहनमस्य। शिवे वृषभवाहनादयोऽप्यत्र

वृषव्रत पु० ६त०। श्रीकृष्णे त्रिका० वृषान्तकादयोऽप्यत्र।

वृषस्यन्ती स्त्री वृषेण जनननमिच्छति वृष+जाभार्थे क्यच् सुक् च शतृ-ङीप्। कामुकायाम् अमरः "लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती" भट्टिः। स्त्रियाम् अमरः। ३कपिकच्छ्वां हेमच०।

वृषा स्त्री वृषः मूषिकस्तदाकारः पर्णोऽस्याः अच्। १मूषिकप-

वृषाकपायी स्त्री वृषाकपेः पत्नी ङीप् ऐङ् च। १लक्ष्म्यां २गौर्य्याम् अमरः। ३स्वाहायां ४शच्यां ५जीवन्त्यां ६श-तावर्य्याञ्च मेदि०।

वृषाकपि पु० वृषं धर्मं न कम्पयति न+कपि-इन् नलोपः। १महादेवे २विष्णौ ३वह्नौ मेदि० ४इन्द्रे क्षीरस्वामी।

वृषाकर पु० वृषस्य सामर्थ्यस्याकरः। माषे राजनि०।

वृषाङ्क पु० वृषः अङ्कोऽस्य। १शिवे २भल्लातके ३षण्डे च ४साधौ पुण्यवति च मेदि०।

वृषाहार पुंस्त्री० वृषो मूषिक आहारो यस्य। विडाले हारा०

वृ(बृ)षि(षी) स्त्री वर्ष्यादित्वे ऋ वन्तोऽस्यां सीदन्ति सद- ड्ट् ऋ वः बृ आदेशः ङीप् वृषी० अन्तःस्थादित्वे वृष-कि वा ङीष्। व्रतिनां कुशमयासनभेदे अमरः।

वृषोत्सर्ग पु० उत्+सृज-घञ् ६त०। मृतादुद्देशेन तत्-पुत्रादिभिः क्रियमाणे विधानेन वृषस्य त्यागे तद्विधिर्यथा शु०त० "कालविवेके आग्नपु० "एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः। प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति। आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे। वृषोत्सर्गस्य कर्त्तव्यो यावत् स्यात् सपिण्डता। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं कालोऽन्यः शास्त्रचोदितः"। यस्य प्रेतस्येति सामान्यश्रुतेः पितृभिन्नस्यापि वृषोत्सर्गः प्रतीयते। त्रिपक्षोऽत्र चान्द्रः श्राद्धे तथादर्शनात् श्राद्धप्रदीपे जातु० "ऊर्द्ध्वं त्रिपक्षात् यत् श्राद्धं मृता-हन्येव तद्भवेत्"। अत्र पूर्वमृततिथिमादाय त्रिपक्षगणना मासिकानां मृततिथौ विधानात् त्रिपक्षश्राद्धमपि मृताहे कार्य्यम्। अत्र वत्सरे इत्युपादानात् विष्णुधर्म्मोत्तरीये मृताह इति पदं पूर्णसंवत्सरमृततिथिपरम्। तदुक्तम् वृषोत्सर्गमधिकृत्य विष्णुः "विषुव द्वितये चैव मृताहे बान्धवस्य च। मृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मिन्नहनि कारयेत्"। यस्य बान्धवस्य पित्रादेर्यस्मिन्नहनि मृताहः तत्तिथौ कर्त्तव्यमित्यर्थः। (तत्तिथेश्च प्रथमादिकला-ह्रासवृद्ध्यन्यतरक्रियया सजातीयतिथित्वेन त्रिपक्षश्राद्धे पक्षान्तरत्वेऽपि न क्षतिः)। छन्दोगप० "वृषोत्सर्गविधिं व्याख्यास्यामः "कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यामाश्वयुज्यां दशाहे गते संवत्सरेऽतीते वा"। अत्र मृततिथिमादाय वत्सरगणना दशाहवदित्यविरोधः। एकादशाह इति आद्यश्राद्ध इति च अशौचान्तद्वितीयदिनपरम्। अशौ-चान्तात् द्वितीयेऽह्नीत्युपक्रमे "वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा" मत्स्यपु० एकवाक्यत्वात्। प्रेतवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं न कार्य्यम् "नार्वाक् संवत्सरात् वृद्धिर्वृषोत्सर्गे विधीयते। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं वृद्धिश्राद्धं विधीयते" छन्दोगपरिशिष्टवचनात्। वृषलक्षणमाह कर्मप्र० कात्या० "अव्यङ्गो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो बली। एकवर्णो द्वि-वर्णो वा यो वा स्यादष्टकासुतः। यूथादुन्नततरो यस्तु समो वा नीच एव वा। समावरान् सप्त परानुत्सृष्टस्तारयेद्-वृषः"। अष्टकासुतः अष्टकातिथिषु जातः "वृष एव स मोक्तव्यो न सन्धार्य्यो गृहे वसन्" मत्स्यपु०। वत्सतरी-विशेषमाह कात्या० "अमृतो लोहिता पत्नी पाण्डुर्भ्याम् नीलपाण्डुरे। पृष्ठतस्य भवेत् कृष्णा वृषभस्य च मोक्षणे। चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वे वा तस्मात्तोऽपि वा। वत्स सर्वाङ्गसम्पूर्णा कन्या सा वत्सिका भवेत्" देवीपु०उ०। अत्र सम्भवत इत्युक्त्या एकयापि वत्सतर्य्या वृषोत्सर्गः सिध्यति। "अङ्कित्वोत्सृज्यते पूर्वं गात्रालङ्कृत्य सर्वतः। तप्तेन वामतश्चक्रं याम्ये शूलं समालिखेत्। धातुना हेमतारेण आयसेनाथवाऽङ्कयेत्" देवीपु०। प्रेतोद्देश्यकवृषोत्सर्गस्तु मलमासादावपि कर्त्तव्यः "अशौचान्तेऽपि कर्त्तव्यं वृषो-त्सर्गादिकं बुधैः। मलिम्लुचादिदोषस्तु न भवेत्तत्र क-र्हिचित्" शु०त० धृतवाक्यात्। कालमाधवीये कालादर्शे च मलमासे कर्त्तव्यतानिषेधमुपक्रम्य प्रत्युक्तं यथा "चाश्रम स्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्कृतः"। अत्र काम्येति विशेषणात् नित्यस्य न निषेधः "अशौचान्तात् द्वितीये-ऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते वृषः। न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा दत्तैः श्राद्धशतैरपि" इत्युक्तेस्तस्य नित्यत्वम् चन्द्रनधेनुश्चान्य दृश्यम्।

वृष्टि स्त्री वृष-क्तिन्। १वर्षणे अमरः। कर्मणि क्तिन्। मेघादिभिः २सिच्यमाने जले। तत्कारणं यथा "ऋतवस्तु परमार्कश्च किमिन्द्रादृष्टादेव च। कुर्यात्

जायते तोयं तोयात् शस्यानि शाखिनः। तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः। सूर्य्यस्तत्र नीरञ्च काले तस्मात् समुद्भवः। सूर्य्यो मेघादयः सर्वे विधात्रा ते नियोजिताः। सप्तावर्त्ते यो जलधरो गजश्च सागरोऽभवत्। सस्याधिपो नृपो मन्त्री विधात्रा ते निरूपिताः। जलाढकानां सस्यानां तथानाञ्च निरूपितम्। अब्देऽब्देऽस्त्येव तत् सर्वं कल्पे कल्पे युगे युगे। हस्ती समुद्रादादाय करेण जलमीप्सितम्। दृष्ट्वा जनाय तद्वत्यादातेन प्रेरितो घनः। स्थाने स्थाने पृथिव्याञ्च काले काले यथोचितम्। ईश्वरेच्छया विमूर्त्तं गूर्णं तत्प्रतिबन्धकम्। भूतं भव्यं भविष्यञ्च भवत् सूक्ष्मञ्च मध्यमम्। धात्रा निरूपितं कर्म केन तात! निवार्य्यते" ब्रह्मवै० जन्म० २१ अ०। "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" गीता। आसन्नवृष्टिसूचकानि यथा "मयूराः स्तनयित्नूनां शब्देन ह्वायिता हृदः। केकायन्ति प्रतिध्वने सततं वृष्टिसूचकाः। मेघावृत्तकानां मधुरस्वातकानां मनोहरः। श्रूयतामतिमत्तानां वृष्टिसन्निधिसूचकः। गगने शक्रचापेन क्षतं साम्प्रतमास्तदम्। धारासारशरैस्तापं छेत्तुं प्रति यथोद्गतः" कालिकापु० १५ अ०।

वृष्टिघ्नी स्त्री वृष्टिं हन्ति कारणत्वेन जहाति हन—क ङीप्। सूक्ष्मैलायाम् शब्दच०।

वृष्टिजीवन त्रि० वृष्टिः वृष्टिजलमेव जीवनं पालनोपायो यस्य। १वृष्टिजलमात्राजीविनि चातके। २देवमातृके देशे हेमच०। [हारा०। २वृष्टिभवे त्रि०।

वृष्टिभू पु० वृष्टौ तदुपलक्षिते काले भवति भू—क्विप्। १भेके

वृष्टिवैकृत न० ६त०। उपद्रवसूचके वृष्टिविकारे यथोक्तं वृ० सं० ४६ अ०

"दुर्भिक्षमनावृष्ट्यामतिवृष्ट्यां क्षुद्भयं सपरचक्रम्। रोगो ह्यन्तुभवायां नृपवधोऽनभ्रजातायाम्। शीतोष्णविपर्य्यासे नो सम्यगृतुषु च सञ्जातेषु। षण्मासाद्राष्ट्रभयं रोगभयं दैवजनितं च। अन्यर्तौ षण्मासं प्रबन्धवर्षे प्रधाननृपमरणम्। रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः। धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्षितैर्भयं विद्यात्। अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमायाति तन्नगरम्। उपला विना जलधरैर्विकृता वा प्राणिनो यदा वृष्टाः। छिद्रं वाप्यतिवृष्टौ सस्यानामीतिसञ्जननम्। क्षीरघृतक्षौद्राणां दध्नो रुधिरोष्णयोर्वा वर्षे। देशविनाशो ज्ञेयोऽसृग्वर्षे चापि नृपयुद्धम्। यद्यमलेऽर्के छाया न दृश्यते दृश्यते प्रतीपा वा। देशस्य तदा सुमहद्भयमायातं विनिर्दिश्यम्। व्यभ्रे नभसीन्द्रधनुर्दिवा यदा दृश्यतेऽथ वा रात्रौ। प्राच्यामपरस्यां वा तदा भवेत् क्षुद्भयं सुमहत्। सूर्य्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां योगः स्मृतो वृष्टिविकारकाले। धान्यान्नगोकाञ्चनदक्षिणाश्च देयास्ततः शान्तिमुपैति पापम्"।

वृष्णि पु० वृष—नि किच्च। १यादववंशेषु नृपभेदे शब्दच०। २श्रीकृष्णे ३मेषे अमरः। ४चण्डे ५पाषण्डे च त्रि० शब्दर०।

वृष्णिगर्भ पु० वृष्णिः यादवकुलं गर्भो यस्य। श्रीकृष्णे हारा०

वृष्य पु० वृषाय हितो यत् वृष—क्यप् वा। १माषे हेमच०। २शुक्रवृद्धिकारके त्रि० भावप्र०। ३वाजीकरणे न० ४आमलक्यां ५शतावर्य्यां ५ऋषभनामौषधौ च स्त्री राजनि०। ७ऋद्धिनामौषधौ भावप्र०। [राजनि०।

वृष्यकन्दा स्त्री वृष्यः शुक्रवर्द्धकः कन्दो यस्याः। विदार्य्याम्

वृष्यगन्धिका स्त्री वृष्यः शुक्रवर्द्धको गन्धो यस्याः कप् अत इत्त्वम्। अतिबलायाम् राजनि०। कप्रभावे वृष्यगन्धा वृद्धदारके स्त्री शब्दच०। [वृष्यवल्लिका तत्रैव स्त्री।

वृष्यवल्ली स्त्री कर्म०। १विदार्य्याम् राजनि०। स्वार्थे क ह्रस्वः।

वृह दीप्तौ वा चु० उभ० सक० पक्षे भ्वा० पर० इदित्। वृंहयति ते अववृंहत् त। वृंहति अवृंहीत्।

वृह वृद्धौ शब्दे च अक० भ्वा० पर० सक० सेट्। वर्हति इरित् अवृहत् अवर्हीत्। [इदित्। वृंहति अवृंहीत्

वृह ध्वनौ हस्तिध्वनौ वृद्धौ च भ्वा०पर० पर०अक० सेट्।

वृह वृद्धौ भ्वा०पर०सक० सेट्। वर्हति अवर्हीत्।

वृह उद्यमे तु०पर०अक०सेट्। वृहति। अवर्हीत्-अवृक्षत्।

वृह वृद्धौ भ्वा०आत्म० सक० सेट् इदित्। वृंहते अवृंहिष्ट।

वृहच्चञ्चु पु० वृहती चञ्चुरिव मञ्जरी यस्य। महाचञ्चुशाके राजनि०। [१फलपूरे शब्दार्थचि०। २उदारचित्तयुते त्रि०।

वृहच्चित्त पु० वृहत् उदारं चित्तं यस्मात् ५ब०। यस्य वा ६ब०।

वृहच्छल्क पु० वृहत् शल्को यस्य। चिङ्गटमत्स्ये जटा०।

वृहत् त्रि० वृह—अति। महति अमरः स्त्रियां गौरा० ङीष्।

वृहती स्त्री वृहत्+गौरा० ङीष्। १महत्यां स्त्रियां २क्षुद्रवार्त्ताक्याम् राजनि०। ३वारिधान्यां ४वाचि ५कण्टकारिकायाम् मेदि०। ६नव चरणादके छन्दोभेदे वृ०र०। ७संज्ञायां कन् ह्रस्वः। उत्तरीयवस्त्रे स्त्री अमरः।

बृहतीपति पु० बृहतीनां वाचां पतिः । बृहस्पतौ हेमच० ।

बृहत्कन्द पु० बृहत् कन्दो यस्य । १गृञ्जने रत्नमा० । २विष्णुकन्दे च राजनि० ।

बृहत्काश पु० कर्म० । (खागड़ा) तृणभेदे हारा० ।

बृहत्कालशाक पु० कर्म० । (बड़ कालकासुन्दे) शाकभेदे त्रिका० ।

बृहत्कुक्षि पु० बृहत् कुक्षिर्यस्य । तुन्दिले (भुँडे) अमरः ।

बृहत्ताल पु० कर्म० । हिन्ताले राजनि० ।

बृहत्तिक्ता स्त्री कर्म० । पाठायाम् (आकनादि) राजनि० ।

बृहत्तृण पु० बृहत् तृणं यत्र । वंशे शब्दच० ।

बृहत्त्वच् पु० बृहती त्वक् यस्य । (छातियान) वृक्षे रत्नमा०

बृहत्पत्र पु० बृहत् पत्त्रमस्य । १हस्तिकन्दे (हातिकान्दा) राजनि० । २त्रिपर्णिकायां स्त्री राजनि० ।

बृहत्पाटलि पु० चु० पट—अलि कर्म० । धुस्तूरवृक्षे त्रिका० ।

बृहत्पाद त्रि० बृहत् पादो मूलमस्य । वटवृक्षे शब्दच० ।

बृहत्पालिन् पु० बृहतः पालयति पाल—णिनि । वनजीरके राजनि० ।

बृहत्पीलु पु० कर्म० । महापीलौ राजनि० ।

बृहत्फला स्त्री बृहत् फलं यस्याः । १कटुतुम्ब्याम् २महेन्द्रवारुण्यां ३कुष्माण्ड्यां ४महाजम्ब्वां च राजनि० ।

बृहत्साम न० कर्म० । "त्वामिद्धि हवामहे" इत्यस्यामृचि गीयमाने साम्नि "बृहत्साम तथा साम्नाम्" गीता ।

बृहदङ्ग पुंस्त्री० बृहदङ्गमस्य । गजे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

बृहदम्ल पु० कर्म० । (कामराङ्गा) वृक्षे शब्दच० ।

बृहदेला स्त्री कर्म० । स्थूलैलायाम् राजनि० ।

बृहद्गृह पु० कारूषदेशे त्रिका० । स च हिमालयस्य पश्चाद्दक्षिणस्यां मालवदेशस्य सन्निकृष्टः ।

बृहद्गोल न० कर्म० । (तरमुज) लताफले शब्दच० ।

बृहद्दल व० बृहत् दलमस्य । १पट्टिकालोध्रे २हिन्ताले च राजनि० ।

बृहद्दल न० कर्म० । महाबाङ्कले त्रिका० ।

बृहद्भानु पु० बृहद्भानुः किरणो यस्य । १अग्नौ २चित्रकवृक्षे [च अमरः ।

बृहद्रथ पु० बृहत् रथोऽस्य । १इन्द्रे २यज्ञपात्रभेदे ३सामभेदे च ।

बृहद्राविन् पु० बृहत् रौति—रु-णिनि । क्षुद्रोलूके रा-[जनि० ।

बृहद्वल्क पु० बृहत् वल्कमस्य । पट्टिकालोध्रे राजवल्लभः ।

बृहद्वात पु० बृहत् वातो वातभेदो यस्मात् ५ब० । (देधान) वृक्षे रत्नमाला ।

बृहद्वारुणी स्त्री कर्म० । महेन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।

बृहद्वीज पु० बृहत् वीजमस्य । आम्रातके शब्दच० ।

बृहन्नल पु० बृहत् नलो यस्य । महापोटगले मेदि० ।

बृहन्नला(डा) पुंस्त्री० बृहत् नलो यस्य वा डस्य लः । अर्जुने हेमच० विराटपर्वणि तत्कथा दृश्या ।

बृहस्पति पु० बृहत्याः वाचः पतिः सुट् नि० । १जीवे देवाचार्ये अमरः २ग्रहभेदे सू० सि० खगोलशब्दे तत्कक्षादिमानं तद्रूपादि च ग्रहयज्ञशब्दे दृश्यम् । बृहस्पतिना च बौद्धधर्मः प्रवर्त्तितो यथाह मत्स्यपु० २४ अ० "ततो बृहस्पतिः शक्रमकरोद्बलदर्पितम् । ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा । गत्वाथ मोहयामास रजिपुत्रान् बृहस्पतिः । जिनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित् । वेदत्रयी परिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः । वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् । जघान शक्रो वज्रेण सर्वधर्मबहिष्कृतान्" । बृहस्पतिसवः यज्ञभेदः ।

बॄ वरणे क्र्या० पा० उभ० सक० सेट् । बृणाति बृणीते अवारीत् अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवूर्त्त । ववरतुः ।

वे सूतौ भ्वा० उभ० यजा० सक० अनिट् । वयति ते अवासीत् अवास्त वा वयादेशः उवाय ऊयतुः ऊवतुः ।

वेग पु० विज—घञ् । १प्रवाहे हेमच० । २जवे अमरः ३महाकालफले मेदि० ४रेतसि हेमच० । ५मूत्रविष्ठादिनिःसारणयत्ने इत्यायोक्ते संस्कारभेदे च "सङ्ख्यादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः" । "क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च । परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा० तस्य क्षित्यादिगुणतोक्ता । "स्वभावतः प्रवृत्तानां मलादीनां जिजीविषुः । न वेगं धारयेद्धीरः कामादीनाञ्च धारयेत्" राजनि० ।

वेगसर पुंस्त्री० वेगेन सरति सृ—ट । वेगगामिहये १अश्वतरे हेमच० । स्त्रियां ङीप् । २वेगगामिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वेगिन् पु० वेग+अस्त्यर्थे इनि । १श्येनविहगे राजनि० । [२वेगवति त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप्]

वेचा स्त्री विच—पृथक्त्वे अच् । वेतने हला० ।

वेजानी स्त्री विज—अच तमानयति आ—नी-ड गौरा० ङीष् सोमराज्याम् शब्दच० ।

वेड न० विड-अच् । १सान्द्रनिष्पिष्टचन्दने हेमच० २नौकायां स्त्री हेमच० ।

वेडमिका स्त्री रोटिकाभेदे भावप्र० लतावशब्दे दृश्यम् ।

वेण निशामने वाद्यादाने गतौ ज्ञाने चिन्तायाञ्च भ्वा० उभ०

स्वा० सेट् । वेणति ते । अवेणीत् अवेणिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

वेण पु० वेण—अच् । १वर्णसङ्करजातिभेदे "वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते" मनुः । २पृथुराजपितरि नृपभेदे "सत्पुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि ३नदीभेदे स्त्री । त्रिदिवं ययौ" विष्णुपु० । दन्त्यान्तत्वमस्येत्यन्ये ।

वेणि(णी) स्त्री वेण—इन् वा ङीप् । १केशरचनाभेदे अमरः २जलसमूहे जटा० । ३तत्प्रवाहे हेमच० । ४देवताडवृक्षे अमरः । ५नदीभेदे तदुत्पत्तिकथा पद्मोत्तर० १५६अ० । ६गङ्गायमुनासरस्वतीमेलनस्थाने च । प्रयागशब्दे दृश्यम् ।

वेणीर पु० वेण—ईरन् । अरिष्टवृक्षे (निम) शब्दच० ।

वेणु पु० वेण—उण् । १वंशे अमरः । २तद्विकारे वंशीवाद्ये च शब्दच० । "मा पूरय वेणुम्" इत्युद्भटः । ३नृपभेदे मेदि० ।

वेणुक न० वेणुरिव वेणोर्विकारो वा कन् । तोत्त्रे हेमच० । (पाचनवाड़ि) ।

वेणुकर्कर पु० वेणुरिव कर्करः । करवीरवृक्षे त्रिका० ।

वेणुज पु० वेणुतो जायते जन—ड । १वेणुजाते यवाकारे तण्डुले राजनि० । २वंशजाते दण्डादौ त्रि० ।

वेणुध्म पु० वेणुं वंशीं धमति ध्मा—क । वेणुवादके अमरः ।

वेणुन न० वेण—उनन् । मरिचे रत्नमा० ।

वेणुपत्री स्त्री वेणोरिव पत्त्रमस्याः । वंशपत्त्रीवृक्षे रत्नमा० ।

वेणुयव पु० वेणुजातो यव इव । १वंशजाते २तण्डुलाकारे पदार्थे राजनि० । [खुल । वेणुवादक तत्रैव त्रि० ।

वेणुवाद त्रि० वेणुं वादयति वद—णिच्—अण् । वेणुवादके

वेणुवीज न० ६त० । वेणुजाते यवाकारे पदार्थे राजनि० ।

वेतन न० अज—तनन् वीभावः । १कृतकर्मणोऽभृतौ अमरः । भृतिशब्दे दृश्यम् । २जीवनोपाये हेमच० ।

वेतनानपाकर्मन् न० ६त० । व्यवहारभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा नारदः "भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्" । वेतनं कर्ममूल्यं तस्यानपाकर्म भृत्याय समर्पणं समर्पितस्य वा परावर्त्तनम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह स एव "भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्येऽवसाने तु कर्मणो यद्विनिश्चितम्" । तुभ्यमेतावद्वेतनं दास्यामीति यद्वेतनं परिभाषातो निश्चितं तत्त्रिधा विभज्य कर्मण आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कालेष्वन्यतमकाले वा दद्यादित्यर्थः । एतच्चैतावद्वेतनं दास्यामीति भाषायाः सत्त्वे । असत्त्वे त्वाह स एव "भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः । लाभं गोवीर्य्यशस्यानां वणिग्गोपकृषीबलाः" इति । दशभागं दशमम्भागङ्गोवीर्य्य' पाल्यमानगवादिभवस्य क्षीरदध्यादि । यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमम्भागन्न प्रयच्छति तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः "दाप्यस्तु दशमम्भागं वाणिज्यपशुशस्यतः । अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत् स महीक्षिता" इति । यस्तु स्वामी वेतनपरिच्छेदमकृत्वैव भृत्यं कर्म कारयति स तस्माद् वाणिज्यपशुशस्यलक्षणात् कर्मणः सकाशाद् यल्लब्धं तस्य दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीय इत्यर्थः । यत् तु "त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात् सीरवाहकः" इति बृहस्पतिवचनं तद्बह्वायाससाध्याकृष्टक्षेत्रविषयम् । व्यवस्थितविकल्पस्त्वयम् । कथमत्र व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायामाह स एव "भक्ताच्छादभृतः सीरी भागं गृह्णीत पञ्चमम् । जातशस्यात्त्रिभागं तु प्रगृह्णीयादथाऽभृतः" इति । अशनाच्छादनाभ्यां भृतः कृषीबलो लाङ्गलविकृष्टक्षेत्रजातशस्यात् पञ्चमम्भागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तु तृतीयं भागमित्यर्थः । अथ वा यत्रैतावद्दास्यामीति नास्ति परिभाषा तत्र बृहस्पतिनोक्तं द्रष्टव्यम् "समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः । नियच्छेयुर्भृतिं यान्तु सा स्यात् प्रागकृता यदा" इति । एतावद्दास्यामीति परिभाषितेऽपि क्वचित्ततो न्यूनमपि स्वामिनाऽपरिकल्पितं देयं क्वचित्ततोऽधिकमपि देयमित्याह याज्ञवल्क्यः "देशं कालञ्च योऽतीयाल्लाभं कुर्य्याच्च योऽन्यथा । तत्र स्यात् स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके" इति । यो भृत्यः स्वाम्यनुज्ञां विना स्वातन्त्र्येण वाणिज्यादिकर्मणः फलसाधकत्वापादकं देशं कालं चातिक्रामति लाभं वा बहुतरं व्ययेन स्वल्पं करोति तस्मै पूर्वपरिभाषितभृतिमध्ये स्वामी स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद् दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बहुलाभं करोति तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं किञ्चिद्देयं स्वामिना पारितोषिकमित्यर्थः । अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह स एव "यो यावत् कुरुते कर्म तावत् तस्य तु वेतनम् । उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्य्याद् यथाश्रुतम्" इति । उभयोरपीत्यपिना बहूनां ग्रहणम् अस्मिन् गृहादौ कृते भवतामेतावद्दास्यामीति परिभाषिते द्वित्रिबहुभिरारब्धं कर्म यदि व्याध्यादिव-

याश्च समापितं तदा तेषु यो यावत् कर्म्म करोति तस्मै तत्कर्म्मानुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं वेतनं देयम्। न तु साम्येन दानन्न च परिसमाप्त्यभावाददानम्। यदि तैः समापितं तदा यथा परिभाषितं देयन्न तु प्रत्येकं कृत्स्नं दातव्यं नापि कर्म्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्यमित्यर्थः। यस्तु वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म्म करोति तं प्रत्याह बृहस्पतिः “गृहीतवेतनः कर्म्म न करोति यदा भृतः। समर्थश्चेद्दमन्दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्” इति। दमं शक्त्यनुसारेण राज्ञा दाप्यः। गृहीतञ्च वेतनं द्वैगुण्येन स्वामिने दद्यादित्यर्थः। नारदोऽपि “भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत्” इति। याज्ञवल्क्योऽपि “गृहीतवेतनः कर्म्म त्यजन् द्विगुणमावहेत्” इति। अस्मिन्नेव विषये यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने देयन्न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः। यद्वाङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कारयितव्य इत्याह नारदः “कर्म्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्य्यो दत्त्वा भृतिं बलात्” इति। प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् अतएव कात्यायनः “कर्म्मारभ्य तु यः कृत्वा सिद्धिन्नैव तु कारयेत्। बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति” इति। कियद्द्रव्यं दण्ड्य इत्यपेक्षायामाहतुर्म्मनुबृहस्पती “प्रतिश्रुत्य न कुर्य्याद्यः स कार्य्यः स्याद्बलादपि। स चेन्न कुर्य्यात् तत्कर्म्म प्राप्नुयाद् द्विशतं दमम्” इति। द्विशतं कार्षापणद्विशतमित्यर्थः। यत्तु मनुवचनम् “भृतोऽनार्त्तो न कुर्य्याद्यो दर्पात् कर्म्म यथोदितम्। स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्” इति। तदल्पदण्डत्वादनारम्भविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। अल्पन्यूनकर्म्मकरणविषयमिति मदनरत्ने। किञ्चिन्न्यूनकर्म्मकरणे त्वाह स एव “यथोक्तमार्त्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म्म न कारयेत्। न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्म्मणः” इति। सुस्थो वा कर्म्म कारयेदिति वदता सुस्थेऽपि स्वयं कर्त्तृत्वनियमो नास्तीति दर्शयति। आर्त्तो यदि स्वास्थ्योपशमानन्तरं स्वाङ्गीकृतं कर्म्म करोति तदार्त्ते दीर्घकालतया कालक्षेपेऽपि भृत्यदोषाभावाद्वेतनमसौ निर्विवादं लभत इत्याह स एव “आर्त्तस्तु कुर्य्यात् सुस्थः सन् यथाभाषितमादितः। सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्” आदितः आदौ यथाभाषितं यथाप्रतिज्ञातं तथा कुर्य्यादित्यर्थः। सुदीर्घस्यापि कालस्य अत्ययेऽपीति शेषः।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म्म प्रतिज्ञाय तत्कालापूर्त्तावेव कर्म्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः “कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात्”। अत्र दण्डमप्याह विष्णुः “भृतकश्चापूर्णे काले त्यजन् सकलमेव मूल्यञ्जह्यात् राज्ञे च पणशतं दद्यादिति”। मूल्यं वेतनम्। स्वामिदोषात्त्यागे तु यावति काले कर्म्म कृतं तत्कालानुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः “स्वामिदोषादपक्रामन् यावत् कृतमवाप्नुयात्” इति। स्वामिदोषो विनापराधं निष्ठुरभाषणादिः। अत्र दण्डमप्याह विष्णुः “स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात् तस्य सर्व्वमेव मूल्यं दद्यात् पणशतञ्च राजन्यत्र भृतदोषादिति”। स्वामिद्रव्यस्य भृत्यदोषेण नाशे यत् कर्त्तव्यं तदाह स एव। “तद्दोषेण यद्विनश्येत्तत् स्वामिने देयमन्यत्र दैवोपघातादिति”। दैवोपघातो राजकृतस्याप्युपलक्षणम्। स्वामिने देयं मूल्यद्वारेणेति शेषः। अत्र दोषविशेषाद्विशेषमाह बृहन्मनुः “प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितम्” इति। प्रमादान्नाशितमनवधाननाशितं सममेव दद्यात्। द्रोहनाशितं तीव्रप्रयत्नादिना द्रोहेण नाशितं द्विर्दाप्यो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः। भृत्यदोषाभावे यदन्यत एव नष्टं तन्न देयमित्याह स एव “न तु दाप्यो हृतञ्चौरैर्दग्धमूढं जलेन वेति”। ऊढं नीतम्। यस्तु वाहको वाह्यं द्रव्यं प्रमादहीनत्वादिना स्वदोषेण नाशयति तं प्रत्याह नारदः “भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः। दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु दैवराजकृताहते” इति। भाण्डं वहनीयं द्रव्यं मन्तुकादि व्यसनं नाशः। अत्र भाण्डवाहकयोरुष्ट्रबलीवर्द्दक्रमेलकयोरुपलक्षणमिति मदनरत्ने। अत्रापि “प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितमिति” वृद्धमनूक्तो विशेषोऽवगन्तव्यः। यस्तु वाहकः स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नं करोति स द्विगुणां भृतिं दाप्य इत्याह कात्यायनः “विघ्नं यो वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणां भृतिम्” इति। विघ्नं करोतीति शेषः। वाहकग्रहणं प्रदर्शनार्थं न तु विवक्षितन्तेनायुधीयादेर्व्विघ्नकारिणोऽप्येतदिति मन्तव्यम्। अतएव नारदः “द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन्” इति सामान्येनोक्तवान्। याज्ञवल्क्योऽपि “प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम्” इति। एतच्च भृत्यान्तरसम्पादनकालासम्भवविषयम्। अङ्गीकृतकर्म्मकरणस्यापि यदा स्वा-

यान्तरालाभेन प्रस्थानविघ्नापादकत्वं तदा त्वाह स एव "प्रक्रान्ते सप्तमम्भागञ्चतुर्थं पथि सन्त्यजन्। भृतिमर्द्धपथे सर्व्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च" इति। प्रक्रान्ते कर्म्मणि स्वाङ्गीकृतं कर्म्म त्यजन् भृत्यो भृतेः सप्तमम्भागं दाप्यः। गमने प्रारब्धे पथि त्यजन् भृतेश्चतुर्थं भागम्। अर्द्धपथे त्यजन् सर्व्वां भृतिमित्यर्थः। त्याजकोऽपि चेत्यस्यायमर्थः गमनारम्भानन्तरं स्वामी यदि त्याजयति तदा पूर्व्वोक्तक्रमेण भृत्याय सप्तमभागादिकं दापनीय इति। एतच्चाव्याधितादिविषयम् व्याधितस्यापराधाभावात्। यच्च स्वामिना त्याजने चतुर्थभागदापनमुक्तं तदविक्रीतभाण्डस्वामिविषयम्। विक्रीतभाण्डस्वामिना यत् कर्त्तव्यं तदाह वृहन्मनुः "पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिक् भृत्यं त्यजेद् यदि। अथ तस्यापि देयं स्याद् भृतेरर्द्धं क्रमेण सः" इति। पथि भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते स्वामिनः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः "यदा च पथि यद्भाण्डमाच्छिद्येत ह्रियेत वा। यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो धनम्" इति। तेन भारवाहकस्वीकृतेन यानादिना। भाण्डनेतारं प्रत्याह नारदः "अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहनम्। दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्व्वमर्द्धपथे त्यजन्" इति। यानं शकटादि वाहनम् अश्वादि। अयमर्थः यो यानादिना भाण्डनयनं कर्त्तुं परकीयं यानादिकं भाटयित्वा प्रापणादिकार्य्योपाधिकं परिक्रयं कृत्वा तन्न नयति स यानस्वामिने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्थांशं दाप्यः। यस्तु तन्नीत्वाऽर्द्धमार्गे त्यजति स सर्व्वां भृतिं दाप्य इति। यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा तमेवोपकारमूल्यमादाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च न प्रयच्छति तं प्रत्याह वृहन्मनुः "यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा वाऽन्यत्र गच्छति। भाटं न दद्याद् दाप्यः स्यादनूढस्यापि भाटकम्" इति। अनूढस्यापि अकृतोपकारस्यापीत्यर्थः। यस्तु कृते कार्य्ये समनन्तरं वाहनादेः समर्पणं न करोति तस्य समर्पणपर्य्यन्तभाटकदानमाह कात्यायनः "हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः। नार्पयेत् कृतकार्य्यः संस्तावद्दाप्यः स भाटकम्। गृहवार्य्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः। स्वामिने नार्पयेद् यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम्" इति। वारिशब्देन तदाधारभूतं पात्रं लक्ष्यते। नार्पयेत् कृतकार्य्यः सन्नित्यनुषङ्गः। परभूमौ गृहनिर्म्माणाय भाटकदातारं प्रत्याह नारदः "परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत् तु यः। स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठेष्टकादिकम्" इति। स्तोमभाटकं स्तोमाप्रदानेऽप्याह स एव "स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितम्। निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन। यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः। विनिर्गच्छंस्तु तत् सर्व्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्" इति। स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः। अनिश्चितमिति वदता तृणकाष्ठादिग्रहणाग्रहणपरिभाषाविहीनविषयमेतदिति दर्शितम्। परिभाषाविषये तु यथा परिभाषितं कर्त्तव्यम्। भाटके गृहीतानां जलपात्रादीनां भङ्गे नाशे च विशेषमाह स एव "स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत्। गृहीतुराहरेद्भग्नं नष्टञ्चान्यत्र संप्लवात्" इति। स्तोमवाहीनि भाटकगृहीतानि पूर्व्वपरिभाषितभाटकानि तत्स्वामिने प्रापयेदिति पूर्व्वार्द्धार्थः। भग्नमेकदेशेन विकृतं, नष्टम् कार्त्स्न्येन विकृतम्। संप्लवः परस्परसङ्घर्षः तद्भिन्नप्रकारेण यद्भग्नन्नष्टञ्च तद्भाटकगृहीतुर्भवति। संप्लवेन तु यद्भग्नन्नष्टञ्च तद्भाटकदात्रा पूर्व्ववत् कृत्वा मूल्यद्वारेण वा देयमित्यर्थः। व्याधितस्य भृत्यस्य स्वामिना पथि त्यागे दण्डमाह कात्यायनः "त्यजेत् पथि सहायं यः श्रान्तं रोगार्त्तमेव वा। प्राप्नुयात् साहसं पूर्व्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन्" इति। स्वाम्यनुज्ञातेन भृत्येनापराधे कृते सोऽपराधः स्वामिन एवेत्याह वृहस्पतिः "प्रभुणा विनियुक्तः सन् भृतको विदधाति यत्। तदर्थमशुभं कर्म्म स्वामी तत्रापराप्नुयात्" इति। स्वामी कृतकर्म्मणे भृतकाय यदि न वेतनं ददाति तदाऽसौ राज्ञा दापनीयः इत्याह स एव "कृते कर्म्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते। राज्ञा दापयितव्यः स्याद् वेतनञ्चानुरूपतः" इति। वेश्यातदुपभोक्तृविषये नारद आह "शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्। अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात्" इति। एतदव्याधितादिविषयम्। व्याधितादिविषये त्वाह वृहस्पतिः "व्याधिता सश्रमव्यग्रा राजकार्य्यपरायणा। आमन्त्रिता च नागच्छेदवाच्या वडवा स्मृता" इति। आमन्त्रिता आहूता। वडवा दासी तद्ग्रहणमत्र पण्यस्त्र्युपदर्शनार्थम्। उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः "अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम्। अक्रमेण तु सङ्गच्छेद् घातदन्तनखादिभिः। अयोनौ यः समाक्रा-

मेद् बहुभिर्शोपि वासयेत्। शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु” इति। वेश्यायास्त्वपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणे दर्शितम् “गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति। तां दशं दापयेद्‌द्व्यादितरस्यापि भाटकम्” इति। इतरस्य दत्तशुल्कस्य। तत्रैव विशेषान्तरमुक्तम् “अन्यमुद्दिश्य वेश्यां यो नयेदन्यस्य कारणात्। तस्य दण्डो भवेद्राज्ञः सुवर्णस्य च माषकम्। नीत्वा भोगञ्च यो दद्याद् दाप्यो द्विगुणवेतनम्। राज्ञश्च द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न हीयते। बहूनां व्रजतामेकां सर्वे तद् द्विगुणं धनम्। तस्यै दद्युः पृथक् राज्ञे दण्डञ्च द्विगुणम्परम्” इति। अत्र निर्णेतृनाह नारदः “वेश्याःप्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः। तत्समुत्थेषु कार्य्येषु निर्णयं संशये विदुः” इति।

वेतस पु० अज–असुन् तुक् च वीभावः। (वेत) वृक्षभेदे अमरः। स्त्रीत्वमपि शब्दच० तत्र गौरा० ङीष्।

वेतसाम्ल पु० वेतस एव अम्लः। अम्लवेतसे जटा०।

वेतस्वत् त्रि० वेतसाः सन्त्यत्र भूम्ना वेतस+ड्मतुप्। बहुवेतसयुक्ते देशे अमरः।

वेताल पु० अज–विच् वीभावः तल–घञ् कर्म०। १मन्त्रविशेषे २भूताधिष्ठितशवभेदे अमरः ३शिवानुचरे भैरवभेदे कालिकापु०। ४द्वारपाले च शब्दर०।

वेतालभट्ट पु० विक्रमादित्यसभास्थे नवरत्नान्तर्गते कविभेदे

वेत्तृ त्रि०विद–तृच्। १ज्ञातरि २वोढ़रि ३लब्धरि च राजनि०

वेत्र पु० अज–त्रल् वीभावः। (वेत) वेतसवृक्षे राजनि०।

वेत्रकीय त्रि०वेत्र+छ–कुक् च। १वेत्रसमूहे २तद्युक्तदेशादौ च त्रि० कौ०। [यष्टिधारमात्रे त्रि०।

वेत्रधर पु० वेत्रं धरति धृ–अच्। १द्वारपाले हला० २वेत्र-

वेत्र(त्रा)वती स्त्री वेत्रा बाहुल्येन सन्त्यस्याः मतुप् मस्य वः वा दीर्घः। १मालवदेशस्थे नदीभेदे “शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती”। २वृत्रासुरमातरि वराहपु०।

वेत्रासन न०वेत्रनिर्मितमासनम्। वेत्रनिर्मिते आसने (मोड़ा)

वेत्रासुर पु० सिन्धुद्वीपात्मजेऽसुरभेदे वराहपु०।

वेथ याचने भ्वा० आत्म० द्वि० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेथते अवेथिष्ट।

वेद पु० विद–अच् घञ् वा। १विष्णौ विष्णु सं०। २ज्ञाने ३शास्त्रज्ञाने तत्साधने धर्मब्रह्मप्रतिपादके मन्त्रब्राह्मणात्मके ग्रन्थभेदे ४शास्त्रोक्ते चरित्रे च मेदि०। ५यज्ञाङ्गे नानाग्रन्था० ६कुशमुष्टिकृते पदार्थभेदे “वेदं कृत्वा वेदिं कुर्य्यात्” श्रुतिः वेदयति विद–अच् णिच्–अच् विद-अच् वा। ७ज्ञापके ८ज्ञारि च त्रि० “वेदोऽसि येन त्वं देव! वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः” यजु० २।२१ “पत्नी वेदं प्रयच्छति वेदोऽसीति “हे कुशमुष्टिनिर्मितपदार्थ! त्वं वेदोऽसि ऋगाद्यात्मकोऽसि यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि। देवेभ्यो देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः” कर्क०। तल्लक्षणञ्च अपौरुषं वाक्यं वेद इति मीमांसकाः। पौरुषेयत्वे पूर्वपक्षं दूषयित्वाऽपौरुषेयत्वं माधवेनोपन्यस्य समर्थितं यथा “सम्प्रदायवलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनं वेद इति” वेदलक्षणस्य मन्वादिस्मृत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य “अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्। कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् न जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात्। “ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः, सामवेद आदित्यादिति श्रुतेः” (ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम्)। ततः मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदलक्षणमुक्त्वा “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्” इत्यापस्तम्बवचनं प्रमाणतयोपन्यस्तं ततश्च मन्त्रलक्षणमुक्त्वा तदितरत् ब्राह्मणमित्युक्तम्। तत्रैवोत्तरत्र नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् पौरुषेयत्वं च १पादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिरसूत्रयत् यथा “वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्येति” सू० “एके वादिनो वेदान् प्रति सन्निकर्षं मन्यन्ते। यथा रघुवंशादयः कालिदासप्रणीता इदानीन्तनास्तथा वेदोऽपि न तु वेदा अनादयः अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वात् वेदाः पौरुषेयाः। ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वेन कठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति “अनित्यदर्शनाच्चेति” सू० अनित्याजननमरणवन्तो ववरादयो वेदार्थाः श्रूयन्ते “ववरः प्रावहणिरकामयत” कुसुरुविन्द

ब्दोद्घात्तकिरणमयतेति" तथा श्रुति ववरादिभ्यः पूर्वम-भावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत् इत्यनुमानसूचकसूत्रकारः" इति पूर्वपक्षं सिद्धान्तयति । "उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्" सू० "तु शब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वम् प्राचीनैरुक्तमेवेत्युक्तम् । "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः" इत्यत्र औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसम्बन्धानञ्च नित्यत्वं प्रतिज्ञाय उत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितम । का तर्हि काठकाद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्त्तनात् सेयमुपपद्यते" इत्युत्तरसूत्रयति "आख्याः प्रवचनादिति" सू० "अनित्यसमाख्ययिकायागतिः (इयं प्रवचनरूपा संप्रदायप्रवर्त्तनेत्यर्थः") ववराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमित्युत्तरमित्याशङ्कयायामाह "परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्" सू० यत्परं ववरादिकं तत् तच्छब्दसामान्यमेव । न तु मनुष्यो ववरनामकोऽत्र विवक्षितः ववरध्वनियुक्तप्रवहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् । पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्व हेतोः पराहतेः । तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम् । अत्र संग्राहकश्लोकौ "पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानात् वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् । समाख्यानं प्रवचनात् वाक्यत्वं तु पराहतम् । तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता" । ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्य्यत्वं सूत्रितं "शास्त्रयोनित्वादिति" । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः (तदेतस्य महाभूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदोयजुर्वेद इत्यादि" श्रुतिः "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा" स्मृतिश्चात्र मूलम्) वाढं नैतावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम् "अतएव च नित्यत्वमिति" । वेदा०प० पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वे अन्यथा निरुक्ते "यथा ननु क्षणिकत्वाभावेऽपि वियदादिवदादिमत्त्वेन परमेश्वरकर्त्तृकतया पौरुषेयत्वादपौरुषेयत्वं वेदानामिति तव सिद्धान्तोभज्येतेति चेन्न न तावत्पुरुषेणोच्चार्य्यमाणत्वं पौरुषेयत्वं गुरुमतेऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः (पाठप्रमान वेदानामिति शेषः) नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं पौरुषेयत्वं नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमानेऽस्मादादीनां सिद्धसाधनापत्तेः किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्ध वेदसमानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान् न तु तद्विजातीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं वेदस्य, भारतादीनान्तु सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्यैवोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम्" । शब्दचिन्तामणिकृता तु वेदलक्षणमन्यथा निरूप्य पौरुषेयत्वमीदृशमेव समर्थितं यथा "अथ वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतादिवत् इति चेत् कोवेद अनुगतधर्म्माभावेन तस्य शाखास्तु नानार्थत्वात् तथा हि न सुख्यवेदप्रयोगविषयो वेदः सुख्यार्थाकथनात् नापि शाखासमुदायः तस्य वेदनिरूप्यत्वात् समुदायस्याप्रतिपादकत्वेन वाक्यत्वासिद्धेः । नापि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यं स्मृतिभारतादेरपि तथात्वात्" इत्यादिवेदलक्षणे पूर्वपक्षमुक्त्वा पौरुषेयत्वसाध्ये तत्राह "पौरुषेयत्वं न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारणधीप्रभवत्वं वा अध्यापकाध्येतृधीजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वं यदि साध्यं तदाद्यभारते स्मृतौ च वाक्यत्वमनैकान्तिकम्" इत्यादिना । सत्यकृतसूक्तं यथा "शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम् । ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वात् वेदार्थस्यानुमानविषयत्वेऽप्यनुमानादेर्वेदोपजीवकतया स्मृतीनां भारतादिभागस्य च वेदसमानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् वेदादर्थं प्रतीत्यैव तत्प्रणयनात्" (अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिवेदवाक्यसंग्रहाय सत्यन्तं लक्षणाप्रविष्टं सत्यन्तं तु अदृष्टैकतावाक्यज्ञापनार्थमिति बोध्यम्) । मथुरानाथेनैतद्विवृतं तत्र द्रष्टव्यम् । साध्यं च पौरुषेयत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वमिति निर्णीतमधिकं तत्र द्रष्टव्यम् ।

वेदाश्च चत्वारः तेषां शाखाविभागश्चरणव्यूहे उक्तः तत्र ऋग्वेदशाखाविभागः ऋग्वेदशब्दे १४११पृ० दर्शितः । "यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरकाणां द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः१ आह्वरकाः२ कठाः३ प्राच्यकठाः४ कपिष्ठलकठाः५ औपमन्यवाः६ आरक्षकठाः७ चारायणीयाः८ पारायणीयाः९ वार्त्तान्तवेयाः१० श्वेताश्वतराः११ (श्वेताश्वतरा इति वा पाठः) । मैत्रायणीयाः१२ इति । तत्र मैत्रायणीयानां सप्त भेदा भवन्ति । मानवाः१ दुन्दुभाः२ चैकेयाः३ वाराहाः४ हा-

रिद्रवेयाः५ श्यामाः६ श्यामायणीयाः७श्चेति। तेषामध्ययनम् अष्टौ यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति। तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति। षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति। शिक्षा१ कल्पो२ व्याकरणं३ निरुक्तं४ छन्दो५ ज्योतिषं६मित्यङ्गानि। तत्र प्राच्योदीच्यां नैरृत्यां निरृत्यः। तत्र वाजसनेयानां सप्तदश भेदा भवन्ति। जाबालाः१ बौधेयाः२ काण्वाः३ माध्यन्दिनाः४ शातातपीयाः५ तापायनीयाः६ कापालाः७ पौण्ड्रवत्साः८ आवटिकाः९ परमावटिकाः१० (परमावटिकापि पाठः)। पाराशरीयाः११ वैनेयाः१२ औधेयाः१४ गालवाः१५ वैजवापाः१६ कात्यायनीयाश्च१७। प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि। उपज्योतिषम्। शाङ्खलक्षणम्। प्रतिज्ञानवाक्यम्। परिसंख्याचरणम्। श्राद्धकल्पः। प्रवराध्यायश्च। शस्त्रम्। क्रतुः। संख्यानः। आगमः। यज्ञपार्श्वः हौत्रकम्। (पारव्याहौत्रकमपि पाठः)। पशवः। उक्थानि। कूर्मलक्षणमित्यष्टादशपरिशिष्टानि। द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके। इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं शुक्रियम्। अन्यास परिसंख्याता ब्राह्मणस्य चतुर्गुणम्। आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मव्याहृतिपूर्वकम्। वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत्"। तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्ति। औख्याः१ (खमध्योऽपि पाठः)। खाण्डिकेयाश्चेति२। तत्र खाण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति। आपस्तम्बी१ बौधायनी२ सत्याषाढी३ हिरण्यकेशी४ औधेयाश्चेति५ (औधेयी च पाठः)। तत्र कठानामुपगानविशेषाः। चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः"।

सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीत्। अनध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतुवज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः। तेषां प्रवर्त्त्यास्यासुरायणीया वासुरायणीया वार्त्तान्तवेयाः प्राञ्जला ऋग्वर्णभेदाः प्राचीनयोग्या ज्ञानयोग्या राणायनीयाश्चेति। तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति। राणायनीयाः शाट्यानीयाः पारायणीयाः सात्वलाः। (सत्यमुद्गा इति वा पाठः)। मौद्गलाः। (इति तु भाष्ये नास्ति)। खल्वलाः। महाखल्वलाः लाङ्गलाः। कौथुमाः जैमिनीयाश्चेति। तेषामध्ययनम् अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश अष्टौ शतानि दशोत्तरे दशसप्त च बालखिल्याः सशुपर्णग्रैष्य। एतत् सामगणं स्मृतम्। अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति। पैप्पलाः१। दान्ताः२। प्रदान्ताः३। स्नाताः४। स्नौताः५। ब्रह्मदावलाः६। शौनकी७। देवदर्शती८। चरणविद्याः९श्चेति। (दाता प्रदाता औता ब्रह्मदीपशी वेदशी इति भाष्ये नामान्तरम्) तेषामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति। नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिता शान्तिकल्पश्चेति। सर्वेषामेव वेदानामुपवेदा भवन्ति। ऋग्वेदस्यायुर्वेदः। यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः। सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः। अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि भवन्ति"। "यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामतिः। वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै। शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात्। याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद् ब्रह्मरातसुतो द्विजः। शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा। ऋषियोऽद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति। तस्य वै सप्तरात्रन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति। पूर्वमेव मुनिगणैः समयोऽयं कृतो द्विज!। वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्ततः। स्वस्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत्। सशिष्यानाह भोः शिष्याः ब्रह्महत्यापहं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा। अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेभिर्भगवन्! द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम्। ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामतिम्। मुच्यतां यत् त्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमन्य च। निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा। याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम्। ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज!"। श्रीपराशर उवाच "इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः। यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज। जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः। ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः। चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम!। याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय! प्राणायामपरायणः। तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः"। श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच "नमः सवित्रे

द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे। ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधाम्नवते नमः"। श्रीपराशर उवाच "इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः। वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम्॥ याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ" श्रीपराशर उवाच "एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः। यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम!। वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्य्योऽश्वः सोऽभवद्यतः। शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम्। काण्वाद्याः सुमहाभाग! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः" विष्णुपु० ३ अंशे ५ अ०। सामवेदस्य संहिता यथा "सामवेदतरोः शाखा व्यासशिष्यः स जैमिनिः। क्रमेण येन मैत्रेय! बिभेद शृणु तन्मम। सुमन्तुस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् सुत्वानस्तस्य वै सुतः। अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महामती। सहस्रसंहिताभेदं सुकर्म्मा तत्सुतस्ततः। चकार तञ्च तच्छिष्यौ जगृहाते महाव्रतौ। हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यञ्जिश्च द्विजोत्तम!। उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः स्मृताः। हिरण्यनाभात्तावत्यः संहिता वै द्विजोत्तम!। गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः। लोकाक्षिः कुथमिश्चैव कुषीदिर्लाङ्गलिस्तथा। पौष्यञ्जिशिष्यास्तद्भेदैः संहिता बहुलीकृताः। हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः। प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः सुमहामतिः। तैश्चापि सामवेदोऽसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः"। अथर्ववेदस्य संहिता यथा। "अथर्व्वाणमथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम्। अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः। शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा। कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान्। वेददर्शस्य शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मबलिस्तथा। शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तमः। पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः। जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विज। शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे। द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने। सैन्धवो मुञ्जकेशश्च भिन्दन् वेदं द्विधा पुनः। नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च। चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः। श्रेष्ठास्त्वाथर्व्वणामेते संहितानां विकल्पकाः"। विष्णुपु० ३ अंशे ६ अ०।

हेमाद्रि दा०ख० देवीपु० ७ अ० वेदविभागोऽन्यथोक्तो यथा "किं वेदरूपं सामञ्च उपाङ्गसंख्याभेदतः। अङ्गानि चैव वेदानां तन्मे ब्रूहि सनातन!"। ब्रह्मोवाच "ओंकारप्रभवा वेदा गायत्री वेदसम्भवा। षडङ्गास्ते समाख्याता सहोपाङ्गास्तथैव च। छन्दोलक्षणसंयुक्ता मातृकागर्भजाः स्मृताः। एक एव भवेद्वेदश्चतुर्वेदः पुनः कृतः। शाखार्थमल्पयुक्तानां ग्रहणायातिविस्तरात्। संविभक्ता मया वत्स! ऋग्यजुःसामाथर्वकाः। तत्र भेदास्तु ऋग्वेदे दश चैव प्रकीर्त्तिताः। आस्तयाः सांख्यचर्चाश्च आवका चर्चकास्तथा। आरणीयाव क्रमापाः षट्क्रमाः षडृतुक्रमाः। दशकाश्चेति समासेन पुनरेकैव पारणा। शाखाश्च त्रिविधा भूप! शाकला-बाष्क-माण्डुकाः। तेषामध्ययनं प्रोक्तं मण्डलानि च सप्ततिः। चर्च्चानां वरसङ्ख्या तु चतुर्विंशच्छतानि च। ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च। ऋचामशीतिः पादश्च एतत् पारणमुच्यते। ऋग्वेदे तु भवेत्संख्या यजुर्वेदस्य श्रूयताम्। षडशीतिर्विभेदेन यथा भिन्नाः शिवात्मजा। दशधा चरकास्तत्र करकाहारिद्रवीयाः, कठाः प्राच्यकठश्चैव कपिष्ठलकठास्तथा। नारायणीयाः श्वेताश्च श्वेताश्वतरमैत्रायणाः। पुनः सप्त विभेदेन मैत्रायण्यः प्रकीर्त्तिताः। मानवा दुन्दुभा वाराहाः छागेया हारिद्रवीयाः, श्यामाः श्यामायनीयाश्च तेषामध्ययनमुच्यते। अष्टादश सहस्राणि पाठा वेदविदोऽविदन्। द्विगुणं पदपारीयास्त्रिगुणं क्रमपारगाः। षडङ्गानि यदाधीते स षडङ्गविदुच्यते। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषम्। षडङ्गानि भवन्त्येतान् उपाङ्गानि शृणुष्व भोः। प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषासमन्वितम्। मीमांसा-न्यायतर्कश्च उपाङ्गाः परिकीर्त्तिताः। परिशिष्टाश्च संख्याता अष्टादश शृणुष्व तान्"। यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिष्ठानुवाकसङ्ख्या-चरणव्यूह-श्राद्ध-कल्पसूत्राणि परिषदृग्यजुरिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रं क्रतुसंख्या निगमा यज्ञपार्श्वहोतकम्। व्रतं प्रसवोत्थानकूर्मलक्षणसंयुतम्। कथिताः परिशिष्टास्तु ह्यूनविंशतिसंख्यया। कठानां पुनरप्यन्यांश्चत्वारिंशच्चतुर्य्युतान्। प्राच्योदीच्या निरुक्ताश्च वाजसनेयास्तु पञ्च च। दशभेदविभिन्नाश्च द्रष्टव्या मुनिपुङ्गव! जाबालाबौधेयाःकाण्वामाध्यन्दिनाश्च शापेयाः। सुपायिनः कपालाख्याः पौण्ड्रवः रम्यादिकाः। परमारविकाः पाराशरा

कठाबौधायनीयाः । अयोध्या अयोध्येयाश्च तेषामध्ययनानि च । द्विसहस्त्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके । ऋग्गणार्यं प्रसंख्यातमतोऽन्यानि यजूंषि च”। एतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलम् “सखिलं साक्रियं परिसंख्यातं ब्राह्मणम्। चतुर्गुणन्तु जानीयात्तैत्तिरीया द्विधा पुनः । ऋचेयाः खाण्डिकेयाश्च खाण्डिकाः पञ्चधा पुनः । कालेया बौधायनीया हिरण्यकेशाश्चैव च। भारद्वाजाश्चतस्त्रश्च तेषां भेदाः प्रकीर्त्तिताः । अध्ययनं मौलिकञ्चैव प्रवचनीयं तथापरम् । सामवेदस्तु विज्ञेयः सहस्रभेदः पुरा । अनध्यायेष्वधीयानाः तदा इन्द्रेण धीमता । वज्रेण निहताः शेषांस्तान्वक्ष्ये शृणु सत्तम !। राणायनीयाः कौथुमास्तत्र भेदान् पुनः शृणु । राणायनीयाः सप्तैव सुधान्यास्तपतांवर । कालवेया महाकालवेयाश्चाह्नलवेयुताः । कौथुमानामपि सप्त असुरावानराश्चयाः । प्रजालावैनस्त्याश्च परियोग्याः परिकायनाः । अध्ययनमपि तेषान्तु यथावत् कथितं शृणु । अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि नवतीः दश सवालखिल्यकाः । सरहस्याश्च प्रख्याश्च एतं सामगणं विदुः । अथो अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति हि । पिप्पलादा वर्णदाश्च भूतायनाः कातयस्तथा । अञ्जला ब्रह्मवेदाश्च शौनकी कनखी तथा । वेदस्पर्शौरविद्या तेषामध्ययनं शृणु” । पञ्चकल्पा भवन्ति “नक्षत्रकल्पोवैतानः संहिताविधिः आङ्गिरसम् । शान्तिकल्पश्च अथर्वणो भवन्ति ह । ऋग्वेदस्यात्रेयं गोत्रं वासुदेवं विदुर्बुधाः । काश्यपञ्च यजुर्वेदं रुद्रदेवन्तु तं विदुः । सामवेदोऽपि गोत्रेण भारद्वाजः पुरन्दरम् । अधिदेवं विजानीयात् वैतानन्तु अथर्वणः” ।

वेदगर्भ पु० वेदोगर्भे यस्य । सर्ववेदस्य प्रथमं कर्त्तरि १हिरण्यगर्भे २विप्रे च हेमच० । ३विष्णौ विष्णुस० ।

वेदन न०विद–ल्युट् । १ज्ञाने २सुखदुःखाद्यनुभवे ३विवाहे च “वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने” इति मनुः । युच् । वेदनापि अत्रार्थेषु स्त्री । सा च बौद्धमते स्कन्धपञ्चकान्तर्गतस्कन्धभेदे बौद्धशब्दे दृश्यम् ।

वेदनिन्दक पु० ६त० । १नास्तिके जटा० २बौद्धे च ।

वेदपारग पु० वेदानां पारमन्तं सीमां गच्छति गम–ड । समस्तवेदाध्यायिनि । [वेदस्नातकत्वात्तथात्वम् ।

वेदमातृ स्त्री ६त० गायत्र्यां मन्त्रभेदे तस्याः समाम्नायपाठेन

वेदवत् पु० वेदाऽभ्यसनत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १वेदाभ्यासरते द्विजे । २कुशध्वजराजकन्यायां सीताविग्रहपूर्वाभिभूतायां स्त्री । “कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा । त्रेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा । तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे द्रुपदात्मजा । त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये” ब्रह्मवै०प्र०१२अ० ।

वेदवास पु० ६त० । ब्राह्मणे तस्य तत्पाठतदुक्ताचाराश्रयत्वात् तथात्वम् वेदावासादयोऽप्यत्र । [दक्षे त्रि० ।

वेदविद् पु० वेदं वेत्ति विद–क्विप् । १विप्रे विष्णुस० २वे-

वेदव्यास पु० वेदान् व्यस्यति विभिन्नशाखत्वेन पृथक् करोति वि+अस–अण् । पराशरपुत्रे सत्यवतीगर्भजे १मुनिभेदे तथा भूतेषु अन्येषु २मुनिषु च ।

युगभेदे तद्भेदाश्च विष्णुपु० ३अं० ३अ० उक्ता यथा पराशर उवाच “यस्मिन् मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान् निबोध मे । यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने !। अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः । वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनःपुनः । वेदव्यासा व्यतीता ये अष्टविंशतिसत्तमाः । चतुर्द्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनःपुनः । द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा१। द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः२ । तृतीये चोशना३व्यासश्चतुर्थे तु बृहस्पतिः४ । सविता५ पञ्चमे व्यासो मृत्युः६ षष्ठे स्मृतः प्रभुः । सप्तमे च तथैवेन्द्रो७ वसिष्ठश्चाष्टमे८ स्मृतः । सारस्वतश्च नवमे९ त्रिधामा१० दशमे स्मृतः । एकादशे च त्रिवृषो११ भरद्वाज१२स्ततः परम् । त्रयोदशे चान्तरीक्षो१३ धर्मी१४ चापि चतुर्दशे । त्रय्यारुणः१५ पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः१६ । कृतञ्जयः१७ सप्तदशे ऋणज्यो१८ऽष्टादशे स्मृतः । ततो व्यासो भरद्वाजो१९ भरद्वाजात्तु गौतमः२० । गौतमादुत्तरं व्यासो हर्य्यात्मा२१ योऽभिधीयते । अथ हर्य्यात्मनो वेणः स्मृतो वाजश्रवास्तु२२ यः । सोमो मुख्यायनस्तस्मात् तृणविन्दु२३रिति स्मृतः । ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्मात् वाल्मीकि२४र्योऽभिधीयते । तस्मादस्मत् पिता शक्तिः२५ व्यासस्तस्मादहं२६(पराशरः) मुने ! । जातूकर्णो२७ऽभवन्मत्तः (पराशरादनन्तरम्) कृष्णद्वैपायन२८स्ततः । (ततो जातूकर्णान्तरम् अष्टाविंशतितमे युगे)“अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः । एकोवेदश्चतुर्द्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु । भविष्ये द्वापरे चैव द्रौणिर्व्यासो भविष्यति । व्यतीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुने”!

वेदस् पु० विद–असुन् । वेत्ति । जातवेदाः विश्ववेदाः ।

वेदाङ्ग न० वेदस्याङ्गमिव। "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः। ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु" इत्युक्तेषु शिक्षादिषु षट्सु शास्त्रेषु। तेषामङ्गविशेषरूपत्वं शिक्षायामुक्तं यथा

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते"।

वेदादि पु० वेदस्यादिरिव तत्पाठे प्रथमोच्चार्य्यमाणत्वात्। प्रणवे

वेदाधिप पु० ६त०। "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपो भृगुः। सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्ववेदपः" इत्युक्तेषु जीवादिषु २विष्णौ च विष्णुस०।

वेदान्त पु० ६त०। वेदशिरोभागे ब्रह्मप्रतिपादके उपनिषद्रूपे १ग्रन्थभेदे तदुपकारके २शारीरकसूत्रभाष्यादौ च उत्तरामीमांसाशब्दे १०९७पृ० दृश्यम्। शारीरकसूत्रस्य बहुभिराचार्य्यैः स्वस्वमतानुसारेण व्याख्यातं तत्र रामानुजपूर्णप्रज्ञशब्दयोस्तत्तन्मतं प्रदर्शितं शाङ्करमतानुसारिमतस्य सिद्धान्तबिन्दुप्रदर्शितस्य सङ्क्षेपोऽत्र प्रदर्श्यते

"वेदान्तिमते सामान्यतः द्विविध एव पदार्थः दृग्दृश्यश्च तत्रैव सर्वपदार्थान्तर्भावात्। तत्र दृक्पदार्थ आत्मा। स च सर्वदैकरूपोऽप्यौपाधिकभेदात् त्रिविधः ईश्वरः जीवः साक्षी चेति। तत्र कारणीभूताज्ञानोपाधिरीश्वरः। अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानोपहितो जीवः। जीवेश्वरानुगतसर्वानुसंधायि चैतन्यं साक्षी। तत्रेश्वरोऽपि त्रिविधः स्वोपाधिभूताविद्यावृत्तिसत्त्वादिगुणत्रयभेदेन विष्णुब्रह्मरुद्रभेदात्। तत्र कारणीभूतसत्त्वगुणावच्छिन्नो विष्णुः पालयिता। तथा रज उपहितो ब्रह्मा स्रष्टा। हिरण्यगर्भस्तु महाभूतकारणत्वाभावान्न ब्रह्मा। तथापि स्थूलभूतस्रष्टृत्वेन क्वचिद् ब्रह्मेत्युपचर्य्यते। तथा तम उपहितो रुद्रः संहर्त्ता। एवञ्चैकस्यैव तस्य चतुर्भुजचतुर्मुखाद्याः पुमाकाराः श्रीभारतीभवान्याद्याश्च स्त्र्याकारा मत्स्यकूर्मादयोऽप्यवतारा लीलयैवाविर्भवन्ति। तथा जीवोऽपि त्रिविधः स्वोपाधिजाग्रदाद्यवस्थात्रयभेदेन विश्वतैजसप्राज्ञभेदात्। तत्राविद्यान्तःकरणस्थूलशरीरावच्छिन्नो जाग्रदभिमानी विश्वः। स एव स्थूलशरीराभिमानरहित उपाधिद्वयोपहितः स्वप्नावस्थाभिमानी तैजसः। अयमेव शरीरद्वयान्तःकरणोपाधिरहितोऽन्तःकरणसंस्कारावच्छिन्नोऽविद्यामात्रोपहितः सुषुप्त्यवस्थाभिमानी प्राज्ञः। साक्षी तु सर्वानुसन्धाता सर्वानुगतस्तुरीयाख्य एकविध एव।

अविद्यातत्कार्य्यात्मकप्रपञ्चो दृश्यपदार्थः तस्यापारमार्थिकत्वेऽपि व्यावहारिकत्वाभ्युपगमाच्च स्वप्नादिवदतात्त्विकत्वम्। दृश्योऽपि त्रिविधः अव्याकृतमूर्त्तामूर्त्तभेदात्। तत्र चिदाभाससहिताऽविद्या मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चस्य बीजशक्तिरनादिरव्याकृतमित्युच्यते। इयञ्चाव्याकृताख्याऽविद्येश्वरोपाधिः। सा च स्वयं जड़ाप्यजड़ेन चिदाभासेनोज्ज्वलिता पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मभ्यां प्रयुक्ता सती शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्रयाण्याकाशवायुतेजोजलपृथिव्यात्मकानि पञ्च सूक्ष्ममहाभूतानि जनयति। तत्र पूर्वपूर्वभूतभावापन्नाया एवाविद्याया उत्तरोत्तरभूतं प्रति कारणत्वात् पूर्वपूर्वभूतगुणानामुत्तरोत्तरभूतेष्वनुप्रवेशात् भूतानामेकैकवृद्धीभूतगुणशालित्वं तथा आकाशस्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, जलस्य तानि रसश्च, पृथिव्यास्तानि गन्धश्चेति। आकाशस्यैव दिग्व्यवहारजनकत्वेन दिशो न पृथक्पदार्थता। कालस्य चिज्जड़सम्बन्धरूपतया तदाधाराविद्यात्मकतया च न पार्थक्यम्। तानि च सूक्ष्माणि पञ्च भूतानि अमूर्त्ताख्यानि कारणाभेदाच्च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकानि सत्त्वरजोंऽशप्राधान्येन ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमेकं स्वच्छद्रव्यं चित्स्वरूपमिव मिलित्वा जनयन्ति। तच्च समस्तं द्रव्यं ज्ञानशक्तिप्राधान्येऽन्तःकरणं तदपि द्विविधं मनोबुद्धिभेदात् चतुर्विधं मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तभेदादित्यन्ये। तदेव क्रियाशक्तिप्राधान्ये प्राणः। स च पञ्चधा प्राणादिभेदात्। एवमेकैकभूतेभ्यो ज्ञानक्रियाशक्तिभेदात् प्रत्येकं ज्ञानकर्मेन्द्रियद्वयं जायते। यथाकाशात् श्रोत्रवाचौ, वायोस्त्वक्पाणी, तेजसश्चक्षुःपादौ, अद्भ्यो रसनापायू, पृथिव्या घ्राणोपस्थौ चोत्पद्येते। तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वचनादानगतिविसर्गानन्दजनकानि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। एतच्च सर्वं मिलित्वा सप्तदशकं लिङ्गशरीरम्। तच्च ज्ञानशक्तिप्राधान्येन समष्टौ हिरण्यगर्भ इति क्रियाशक्तिप्राधान्येन समष्टौ सूत्रमिति चोच्यते। अयं मूर्त्तपदार्थः कार्य्यत्वात्। समष्टिव्यष्टिजीवोपाधिसूक्ष्मभूतानि तु भोगायतनं शरीरं भोग्यविषयञ्चान्तरेण भोगं जनयितुमसमर्थानीति जीवकर्मप्रयुक्तानि तानि स्थौल्यार्थं पञ्चीकृतानि भ-

वन्ति। तथा हि सर्वाणि भूतानि स्वस्वांशे स्वेतरभूतानां चतुर्णामष्टमांशैश्चतुर्भिर्योजनात् सर्वाण्येव पञ्चात्मकानि। स्वस्वांशाधिक्याच्चाकाशादिव्यवहारः। तानि च पञ्चीकृतानि महाभूतानि मूर्त्ताख्यानि मिलित्वैकं कार्य्यमिन्द्रियाणामधिष्ठानं जनयन्ति। तदेव स्थूलशरीरमित्युच्यते। तत्र सत्त्वप्रधानं दैवं शरीरं रजःप्रधानं मानवं तमःप्रधानं तिर्य्यगादिस्थावरान्तानाम्। सर्वेषां देहानां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि चित्ते रूपाणामिव भूतानां कश्चिन्न्यूनातिरेको न विरुध्यते। विषया अपि चतुर्दशभुवनाख्या घटादयश्च सत्त्वरजस्तमोंऽशतारतम्येन तेभ्य एव भूतेभ्यो जायन्ते। एतच्च सर्वं ब्रह्माण्डं विराडिति चोच्यते। सर्वं च सृष्टिप्रलयादिकं स्वप्नसृष्टिप्रलयवत्स्वाप्नवदपि अनादिवासनादार्ढ्यात् व्यवहारक्षममिति मायिकत्वेऽपि न तुच्छत्वप्रसङ्गः"। अन्यदाकरे दृश्यम्। [शाब्दबो जटा०।

वेदान्तिन् त्रि० वेदान्तो ज्ञेयत्वेनास्त्यस्य इनि। वेदान्त-

वेदाभ्यास पु० ६त०। "वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः। तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा" इत्युक्तेषु वेदपाठविचारानुशीलनतन्मन्त्रजपपाठनेषु।

वेदि न०विद+इन्। १अम्बष्ठायाम् (आकनादि) २परिष्कृतायां भूमौ स्त्री अमरः वा ङीप्। "मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या" कुमारः। ३पण्डिते पु० ४अङ्गुलिमुद्रायां स्त्री मेदि०। ५गृहस्थितपिण्डाकारमृत्तिकास्तूपे च "प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भः" रघुः। ६भूमिस्थे देशभेदे यथा अन्तर्वेदि उत्तरवेदिः दक्षिणवेदिरित्यादि। वेदिश्च डमरुकाकारपरिश्रड्कावती पशुबन्धनार्थं होमीयद्रव्यासादानार्थं वा कृतसंस्कारा परिष्कृता चतुरस्रादिरूपा भूमिः। तत्रादानाद्यङ्गमण्डपस्थवेदिलक्षणं हेमा० दा० उक्तं यथा "मध्यमोत्तमयोर्वेदी मण्डपस्य त्रिभागतः। चतुर्थांशोच्छ्रितस्तस्याश्चित्रप्रपञ्चतोऽपि वा। नवैकादशहारा वा इष्टकाभिः प्रकल्पयेत्"। वैदिककर्माङ्गवेदिलक्षणादिकं कात्या०श्रौ०२।६।१सूत्रादौ उक्तं यथा "अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति" कात्या०श्रौ० "त्र्यङ्गुलखाताम्" सू० "त्र्यङ्गुलं खातमस्याः" कर्क०। "व्याममात्रीं पश्चात्" सू० "अपरस्यां दिशि तिर्य्यक्प्रमाणेन चतुररत्निमात्रीं कर्कः। "त्र्यरत्निं प्राचीम्" सू० "त्र्यरत्निं प्राचीम् पूर्वापरायतां दीर्घाम्। पुरस्तात् (पूर्वपार्श्वे) तिर्य्यक्प्रमाणं यद्यपि नोक्तम्। तथाप्यरत्नि त्रयात्मकमेव दर्शनात्" कर्कः। "अपरिमितां वा" सू० "अस्मिन् सूत्रे अन्ये द्वावेवापरिमितशब्दौ श्रुतिवाक्यानुसरणादपरिमाणवाचिनौ अपरिमिता वा अपरिमितेष्टका वेति च। अन्ये तु अपरिमितं प्रमाणाद्भूय इत्युक्तत्वात् पूर्वोक्तपरिमाणादतिशयेनाधिकपरिमाणवाचकः" कर्क० "प्राक्प्रवणामुदक्प्रवणां वा" सू० "प्रवत्तेऽस्मिन्नापोऽनेन वेति प्रवणं नीचम् प्रवर्त्तते वा यत्रोदकमास्थितिं तदेव निम्नम्" कर्क०। "मध्यसंगृहीताम्" सू० "तत्साधनप्रकारश्च परिशिष्ट उक्तः "आनीय रज्जुं पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धं यावदेव तु। द्विगुणीकृत्य तां रज्जुमन्ते तस्यास्तु शङ्कवौ। आमयत्तेन मानेन तया रज्ज्वष्टभागया। वा पृथुस्तत्तुरीयेण भागेनाश्लिष्टसंग्रहाविति" कश्चित् "वेदिश्रोण्यंसयोर्मध्ये तया रज्ज्वष्टभागयेति पाठः" कर्क० "अग्निमभितोऽंसौ" सू० "अंसौ आग्नेयैशानकोणौ आहवनीयमुभयतो भवतः अंसयोर्मध्ये आहवनीयो भवतीत्यर्थः अतोंऽसावपि वेदेरेवावयवौ श्रोणिवत् खननस्तरणादयश्च वेदिसम्बन्धाः संस्कारास्तयोरपि प्रवर्त्तन्ते। षडरत्निं रज्जुं मित्वा द्वितीयारत्न्यन्ते लक्षणं श्रोण्यङ्कनार्थम् ततोऽरत्नेश्चतुर्थे भागे लक्षणमाकर्षणार्थम् तृतीयारत्न्यन्ते प्राचग्रान्ताङ्कनार्थम् ततश्चतुर्थभागोने(ऽरत्नौ) अंसाङ्कनार्थम् ततः सार्द्धेऽरत्नौ पाश इति अयं च पाशोऽविपर्य्यासेन साधनोपायः विपर्यासपक्षे तु षडरत्निं रज्जुमुभयतः पाशौ कृत्वा प्रथमं सार्द्धारत्न्यन्ते अंसाङ्कनार्थम् ततोऽर्धारत्नौ श्रोण्यङ्कनार्थम् ततोऽरत्नेश्चतुर्थे भागे आकर्षणार्थम् अरत्नित्रये च प्राचग्रान्ताङ्कनार्थमिति। अपरिमितपक्षाश्रयणे च प्राचीप्रमाणं पुरस्तात्तिर्य्यक्प्रमाणं च तुल्यम् पश्चात्तिर्य्यक्प्रमाणं प्राचीप्रमाणं तृतीयभागेनाधिकमिति युक्त्या कल्पनीयम्। तत्र च प्राचीप्रमाणां रज्जुं द्विगुणां कृत्वा रज्जोर्मूलात् पुरस्तात्तिर्य्यक्प्रमाणा सर्द्धे मूलरज्जोरन्तिमचतुर्थभागसादौ आकर्षणार्थं लक्षणमिति"। अथ खननप्रमाणे पक्षान्तरमाह "आमूलच्छेदनादोषधीनाम्" सू० "प्राक् प्रवणामुदक्प्रवणमित्यस्मात् खातानुषङ्गः काकाक्षिगोलकन्यायेन वाशब्दोऽत्रानुवर्त्तते अध्याह्रियते वा। अस्मिन् पक्ष एव विशेषमाह" कर्क० "ओषधीनां मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयात्" सू० "इमं प्रैषमध्वर्य्युरग्नीधं प्रति ब्रूयात्। मूलानि च भूमिमध्ये दूरमपि यावत् प्रसरन्ति तावत्पर्य्यन्तम्" कर्क०। "आहार्य्यपुरीषां पशुकामस्य" सू० "प्रागनुमार्जनाद्वेदेः सकाशाद्वेदिपुरीषमप-

धार्य्यान्यत् पुरीषमानीय वेदिमध्ये प्रक्षेपणीयम् एतच्च पुरुषार्थम् प्रणयने कांस्यादिवत् अतश्च विकृतौ न भवति। निष्कासेनापि वेदिः पुरीषवत्येव कार्य्या वेदिपुरीषं तत्रैव तिष्ठति न ततो निष्कास्यते वचनाभावात्। खाता वेदिः नाद्भिः श्लक्ष्णीकरणीया किन्तु पांसुभिरेव कार्य्या” कर्क०। “वेदिं परिगृह्य त्रिवृतीयेऽग्नीदुत्तरत उत्करं करोति” सू०। “अन्वाहार्य्याधिश्रयणानन्तरं प्रथमं वेदिमानमध्वर्युः करोति यथोक्तम् ‘ततोऽग्नीदुभैर्वेदिमध्यपतितं तृणपुरीषादिकमपसार्य्य वेदेरुत्तरतः परिसमूह्यापसारितस्य तृणपुरीषादुत्करं राशिं करोति उत्कीर्य्यत इत्युत्करः। त्रिवृतीयं च वेदेः प्रकृतत्वात्तदीयमेव गार्हपत्याहवनीयान्तरालं त्रिवृतीयं च शुल्बकृतोक्तम् गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षोढा सप्तधा वागन्तुकं त्रेधा विभज्यापरत्रिवृतीयलक्षणेन दक्षिणायस्य तस्मिन्नग्निं विपर्य्यस्योत्तरत उत्कर इत्येकः प्रकारः। अपि वान्तरत्रिभागोनया रज्ज्वा पूर्वार्द्धे समचतुरस्रं कृत्वा श्रोण्यांसविपर्य्यासोत्तरांस उत्कर इति विपर्य्यासश्चैवम् पूर्वतृतीयलक्षणेनोत्तरत आयस्येति प्रथमे प्रकारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरत्रिभागोनया रज्ज्वापरार्द्धे समचतुरस्रं कृत्वा तस्य चतुरस्रस्योत्तरांसे उत्कर इति द्वितीयप्रकारः। चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः सन्निहितौ हि चात्वालोत्करः पूर्वं त्रिवृतीये भवतीति” कर्क०। तत्करणप्रकारस्तत्पद्धतौ दृश्यः।

वेदिका स्त्री वेदिरिव इवार्थे कन्। मङ्गलकर्मार्थं गृहद्वारादौ चतुरस्रादिमृत्तिकास्तूपाकारेण निर्मिते भूखण्डे वितर्द्दौ अमरः। [हेमच०।

वेदिजा स्त्री वेद्याः होमवेदितो जायते जन–ड। द्रौपद्याम्

वेदितृ त्रि० विद्–तृच् इट् च। ज्ञातरि हेमच०।

वेदिन् पु० विद्–णिनि। १पण्डिते शब्दर०। २हिरण्यगर्भे च। ३ज्ञातरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वेध पु० विध–घञ्। (वेंदा) १वेधने २खनने (खाड़ा) “परिधिनवमभागः स्थूलधान्येषु वेधः” इति लीला०। विवाहादौ वर्ज्ये नक्षत्रविशेषस्थितग्रहभेदकृतसंसर्गे च उपयमशब्दे ज्यो०त० स्व दृश्यम् “वेधं सर्वत्र वर्जयेत्”।

वेधक पु० विध–ण्वुल्। १कर्पूरे त्रिका०। २अम्लवेतसे ३धन्याके न० राजनि० ४वेधकर्त्तरि त्रि०।

वेधनी स्त्री विध्यतेऽनया विध–ल्युट् ङीप्। (भोमरी) १मणिरत्नादिवेधकारणे अस्त्रभेदे। स्वार्थे क। तत्रार्थे २मेथिकायां ३हस्तिकर्णवेधनास्त्रे त्रिकाण्डशेषः।

वेधमुख्य पु० ७त०। १कर्पूरे राजनि०। संज्ञायां क। २हरिद्रावृक्षे अमरः।

वेधस् पु० वि+धा–असुन् गुणः। १हिरण्यगर्भे जगत्स्रष्टरि २विष्णौ अमरः। ३सूर्य्ये ४श्वेतार्कवृक्षे शब्दच०। ५पण्डिते विश्वः ६सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे वह्निपु०।

वेधित त्रि० वेधो जातोऽस्य तार० इतच्। १विद्धे २छिद्रिते अमरः। [२मेथिकायां राजनि०।

वेधिनी स्त्री विध–णिनि। १जलौकायाम (जोंक) शब्दर०।

वेन्ना स्त्री वन–न उपधाया इच्च। नदीभेदे “विनदीं पिञ्जलां वेन्नां(णाम्) तुङ्गवेन्नां(णां) महानदीम्” भा०भी०९अ०।

वेप कम्पने भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वेपते अवेपिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ट्वित्। वेपथुः।

वेपथु पु० वेप–अथुच्। कम्पे अमरः।

वेपन पु० वेप–ल्युट्। कम्पने शब्दच०।

वेपस् न० वेप–असुन्। अनवद्ये उणादिकोषः।

वेम पु० वे–मन् न आत्वम्। वापदण्डे शब्दच०। मनिन् न आत्। वेमन् अत्रैवार्थे पुं०न० अमरः।

वेर न० अज–रन् वीभावः। १देहे २वार्त्ताकौ ३कुङ्कुमे च अमरः। संज्ञायां कन्। ४कर्पूरे हारा०।

वेल चालने भ्वा०पर०सक०सेट्। वेलति अवेलीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [लत् न।

वेल कालोपदेशे चु० उ० अक० सेट्। वेलयति ते अविवे-

वेल न० वेल–अच्। १उपवने हेमच०। २काले समये ३मर्य्यादायां ४समुद्रकूले च स्त्री “वेलाकूले विभावरी परिक्षीणा” भट्टिः। ५होरात्मके कालभेदे “चतुर्विंशति वेलाभिरहोरात्रं प्रवर्त्तते” अग्निपु०। ६समुद्रजलविकारे ७अक्लिष्टमरणे ८रोगे ९ईश्वरभोजने च मेदि० अस्योक्थ्यादित्वमित्यन्ये अत्रार्थे। [अवेल्लीत्।

वेलाकूल न० ताम्रलिप्तदेशे त्रिका०।

वेल्ल चालने भ्वा०पर०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेल्लति

वेल्ल पु०न० वेल्ल–अच्। १विडङ्गे अमरः। घञ्। २चलने पु०

वेल्लज पु० वेल्ल–अच्–तथाभूतः सन् जायते जन–ड। मरिचे अमरः।

वेल्लन न० वेल्ल–ल्युट्। १अश्वादेर्भूमौ लुण्ठने २काष्ठनिर्मिते पदार्थे (बेलुन) शब्दप्र० ३मालादूर्वायां स्त्री राजनि०।

वेल्लन्तर पु० वेल्लं तरति तॄ–अच्। वीरतरौ “वेल्लन्तरोऽजति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासिताद्यणविलोहितनील-

पुष्पः। आम्रातितुल्यकुसुमः शमिकल्पपत्रः स्वादुकटकी च जलदेशज एव वृक्षः। वेल्लन्तरो रसे पाके तिक्तकः श्लेष्मकफापहः। मूत्राघातमश्मजित् ग्राही योनिमूत्रानिलार्त्तिहृत्" भावप्र०। [जटा०।

वेल्लहल पु० वेल्लं ल्लनयति ल्लल—अच्—पृषो०। केलिनागरे

वेल्लि स्त्री वेल्ल—इन्। लतायां शब्दर०।

वेल्लित न० वेल्ल—भावे क्त। १गमने मेदि०। कर्त्तरि क्त। २कम्पिते ३कुटिले च त्रि० अमरः।

वेल्लि(ल्ली) स्त्री वेल्ल—इन् वा ङीप्। लतायाम् शब्दच०। संज्ञायां कन् वेल्लिका। (वेलहठ) वृक्षे शब्दच०।

वेवी कान्तौ गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने च सक० प्रजनने अक० अदा०आत्म० सेट् जक्षादि० वैदिक एवायम्। वेवीते अवेविष्ट। अस्य क्वचिदपि गुणवृद्धी न स्तः।

वेश पु० विश—घञ्। अलङ्कारादिना कृततद्रूपान्तरे १नेपथ्ये च कर्मणि घ अमरः। २वेश्यालये ३गृहमात्रे मेदि० ४प्रवेशे

वेशधारिन् पु० वेशं धारयति धृ—णिनि। छलेन रूपान्तरधारिणि १अज्ञातपक्षिप्रभृतौ शब्दच०। २वेशकारके नटादौ च। आदि०।

वेशन्त पु० विश—झच्। १क्षुद्रसरोवरे अमरः। २अग्नौ उ०

वेशर पु० वेशं राति रा—क। अश्वतरे त्रिका०।

वेश्मन् न० विश—मनिन्। गृहे अमरः।

वेश्मभू स्त्री ६त०। गृहकरणयोग्ये स्थाने अमरः।

वेश्य न०विश—ण्यत् वेशाय हितं वा यत्। १वेश्यालये मेदि० २पाठायाम् (आकनादि) ३वारयोषिति च स्त्री अमरः। "पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता। तृतीये धर्षणी ज्ञेया चतुर्थे पुंश्चली स्मृता। वेश्या च पञ्चमे षष्ठे युङ्गी च सप्तमेऽष्टमे। तत ऊर्द्ध्वं महावेश्या साऽस्पृश्या सर्वजातिषु। यो द्विजः कुलटां गच्छेद् धर्षणीं पुंश्चलीमपि। युङ्गीं वेश्यां महावेश्यामवटोदं प्रयाति सः। शताब्दं कुलटागामी धृष्टागामी चतुर्गुणम्। षड्गुणं पुंश्चलीगामी वेश्यागामी गुणाष्टकम्। युङ्गीगामी दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः। महावेश्यागामुकश्च ततः शतगुणं वसेत्। तदेव सर्वगामी चेत्येवमाह पितामहः। तत्रैव यातनां भुङ्क्ते यमदूतेन ताड़ितः। तित्तिरिः कुलटागामी धृष्टागामी च वायसः। कोकिलः पुंश्चलीगामी वेश्यागामी वृकस्तथा। युङ्गीगामी शूकरश्च सप्तजन्मसु भारते। महावेश्यागामुकश्च जायते शाल्मलिद्रुमः" ब्रह्मवै०प्र०ख०२८अ०।

वेष पु० विष—कच् घञ् वा। भूषणादिना १रूपान्तरकरणे २वेश्याजनालये च भरतः।

वेषण पु० विष—करणे ल्युट्। १कासमर्दे (कालकासुन्दे) हारा०। २धन्याकवृक्षे स्त्री रत्नमा०। [अवि(वे)वेष्टत् त।

वेष्ट वेष्टने भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वेष्टते अवेष्टिष्ट। चङि तु

वेष्ट पु० वेष्ट—घञ् अच् वा। १वेष्टने २श्रीवेष्टे राजनि० ३हस्तिनिर्यासे च (आटा) वैद्यकम्।

वेष्टक न०वेष्ट—ण्वुल्। (पागड़ी) १उष्णीषे शब्दर०। २कुष्माण्डे राजनि०। ३प्राचीरे पु० हेमच०। ४वेष्टनकारके त्रि०।

वेष्टन न० वेष्ट—करणे ल्युट्। १कर्णशष्कुल्याम् २उष्णीषे ३मुकुटे च ४गुग्गुलौ शब्दच०। भावे ल्युट्। ५वृतौ मेदि०।

वेष्टवंश पु० वेष्ट—अच् कर्म०। (वेड़वांश) वंशभेदे शब्दच०।

वेष्टसार पु० वेष्टस्य सारः। श्रीवेष्टे राजनि०।

वेष्टित त्रि०वेष्ट—क्त। प्राचीरादिना १आवृते अमरः। २रुद्धे ४लासके ५करणान्तरे न० मेदि०। [अवेसीत्।

वेस गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेसति

वेसन न० वेस—ल्युट्। "दालयश्चणकानान्तु निस्तुषा यन्त्रपेषिताः। तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तम्" इत्युक्ते १चणकादिद्विदलचूर्णे २गमने च।

वेसर पु० वेस—अरन्। अश्वतरे हेमच०।

वेसवार पु० वेसं वारयति वृ—अच्। (वाटना) पिष्टधन्याकसर्षपादौ अमरः। "निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं गुडघृतान्वितम्। कृष्णमरिचसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतम्" इत्युक्ते २भक्ष्यभेदे अस्य गुणाः "वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः" राजवल्लभः। अस्य शमध्यत्वं षमध्यत्वं वा रायमुकुट आह। [अवेहिष्ट।

वेह यत्ने भ्वा० आत्म० अक० सेट् चङि न ह्रस्वः। वेहते

वेहत् स्त्री वि+हन अति नलोपः। गर्भोपघातिन्यां स्त्रियाम् अमरः। जात्या समासे परनि०। गोवेहत् सि०कौ०

वेहार पु०वि+हृ—घञ् पृषो०। स्वनामख्याते देशभेदे [ह्रस्वः

वेह्ल गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। वेह्लति अवेह्लीत् चङि न

वै शोषे भ्वा०पर०सक० सेट् अनिट्। वायति अवासीत्। ओदित् निष्ठातस्य नः। वानः निर्वाणः।

वै अव्य० वा—डै। १पादपूरणे २अनुनये ३सम्बोधने अमरः।

वैकक्ष न० विशेषेण कक्षति व्याप्नोति अण्। तिर्य्यक्कक्षावलम्बिनि हारभेदे हेमच०। वुन्। वैकक्षक उरसि उपवीताकारेण धृते माल्यभेदे अमरः।

वैकङ्कत पु० विकङ्कत+स्वार्थेऽण् । (वँचि) १वृक्षभेदे । तस्येदमण् । २विकङ्कतसम्बन्धिनि त्रि० । [२पञ्चभवे च ।

वैकल्पिक त्रि० विकल्पेन प्राप्तः तत्र भवो वा ठक् । १पक्षप्राप्ते

वैकल्य न० विकलस्य भावः ष्यञ् । विकलत्वे ।

वैकुण्ठ पु० विकुण्ठायां भवः अण् विविधा कुण्ठा माया यस्य स्वार्थेऽण् वा । १विष्णौ २इन्द्रे मेदि० ३सितार्जके राजनि० "चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः । विकुण्ठायामसौ जज्ञे दैवतैः सह" विष्णुपु० "विविधा कुण्ठा गतेः प्रतिहतिरस्याः कर्त्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे विशिष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं प्रत्यबध्नादिति वा वैकुण्ठः । "माया संश्लेषिताभूमिरद्भिर्व्योम्ना च वायुना । वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम" भा०शान्तिप०। विष्णुस० भा० । "कुण्ठं जडञ्च विश्वौघं विशिष्टञ्च करोति या । विकुण्ठां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् । गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वरूपतः । परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठञ्च विदुर्बुधाः" । ४विष्णुधामभेदे "उपरिष्टात् चितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम् । सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः । भूर्लोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ! । यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः" पद्मपु०स्व० ६अ०।

वैकृत न० विकृतस्य भावः अण् । १विकारे २बीभत्सरसे तदालम्बनमांसशोणितादौ विकृतित आगतः अण् । ३विकृतितो जाते त्रि० "वैकृतास्तु तथा देवाः" ।

वैक्रान्त न० स्वार्थे अण् । मणिभेदे विक्रान्तशब्दे दृश्यम् ।

वैखरी स्त्री विशेषेण खं राति रा—क स्वार्थे अण् । अर्थबोधके कण्ठादिषूच्चार्य्यमाणे वर्णात्मके शब्दविशेषे । वर्णशब्दे ४८५० पृ० दृश्यम् ।

वैखानस पु० वि+खन—ड अन—असुन् कर्म० स्वार्थे अण् । वानप्रस्थे तापसभेदे "वैखानसेभ्यः स्तुतरामवात्तीः" भट्टिः

वैगुण्य न० विगतो विरुद्धो वा गुणोऽस्य तस्य भावः ष्यञ् । यत्र यदुचितं तस्य १रूपान्तरतापादने २अन्यायत्वे ३असम्पन्नत्वे च । [चापल्ये च ।

वैचित्र्य न० विचित्रस्य भावः ष्यञ् । १नानारूपत्वे २वि-

वैजयन्त पु० विजयते वि+जि—झ स्वार्थे अण् । १इन्द्रप्रासादे अमरः । २इन्द्रे मेदि० । ३गृहे शब्दच० । ४इन्द्रध्वजे मेदि० । ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि० ६पताकायाम् स्त्री अमरः । ७वैजन्तीवृक्षे च स्त्री मेदि० ।

वैजिक न० वीजेन निर्वृत्तं ठक् । १शिग्रुतैले मेदि० । वीजाय हितम् स्वार्थे ठक् वा । २कारणे । ३आत्मनि शब्दमा० तस्येदं वीजादागतं वा ठञ् । ४सद्योजाताङ्कुरे मेदि० ५वीजसम्बन्धिनि त्रि० ।

वैज्ञानिक पु० विज्ञानाय साधु ठक् । १निपुणे अमरः । विज्ञानमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । २बौद्धागमे ३तदध्येतरि ४तत्सम्बन्धिनि च त्रि० ।

वैडालव्रत न०विडालस्येदम् अण् तदिव व्रतम् "यस्य धर्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्" इत्युक्ते प्रकारेण धर्माचरणे गुप्तपापाचारे ।

वैडालव्रतिक पु० वैडालव्रतमस्त्यस्य ठन् । छलेन धर्मचारिणि छद्मतापसे त्रिका० । इनि । वैडालव्रतिन् तत्रार्थे "छद्मना चरितं तच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति । अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति । स लिङ्गिनां हरेत् पापं तिर्य्यग्योनौ च जायते" । वैडालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मविनाशकाः । सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तत् फलम्" कूर्मपु० ५अ० ।

वैणव न०वेणूनां फलम् अण्,तस्य न लुप् तस्येदं वा अण् । १वेणुफले वेणुयवे अमरः । २वेणुसम्बन्धिनि त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

वैणविक त्रि० वेणोर्विकारः अण् वैणवं वेणुवाद्यं शिल्पमस्य ठक् । वंशीवादके अमरः । [अमरः ।

वैणिक त्रि० वीणा तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । वीणावादके

वैणुक न० वेणोर्विकारः ठक् । १गजचालनार्थे लौहमुखे वंशदण्डे अमरः । वेणुस्तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । २वेणुवादके त्रि० शब्दच० । [न्टपभेदे जटा० ।

वैण्य न्य) पु० वेण(न)स्यापत्यम् यञ् । १वेणसुते पृथुनामके

वैतंसिक त्रि० वितंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति ठक् । मांसविक्रयोपजीवके व्याधे अमरः । [भृत्यादौ अमरः ।

वैतनिक त्रि० वेतनेन जीवति ठक् । वेतनोपजीवके कर्मकरे

वैतरणि(णी) स्त्री वितरणेन दानेन लङ्घ्यते अण् ङीप् वा पृषो० ह्रस्वः । यमद्वारस्थे नदीभेदे "नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा । उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी" प्रा०वि० जमदग्निः । तस्या उत्पत्त्यादि कालिकापु० १८अ० उक्तं यथा

"शनैश्चरोऽपि भृतेशमासाद्यान्तर्हितस्तदा । वाक्यवृष्टिं दुराधर्षामवज्याह मायया । यदा स नायकत् वाक्याम् सम्बारयितुमर्कजः । तदा महागिरौ क्षिप्ता वाक्यास्ते

जलधारके । लोकालोकस्य निकटे जलधाराह्वयो गिरिः । पुष्करद्वीपपृष्ठस्थस्तोयसागरपश्चिमे । स तु सर्वप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः । तस्मिन् विन्यस्तवान् वाष्पान् न धर्त्तुं क्षम ईश्वरः । विदीर्णस्तैस्तु वाष्पोघैर्भग्नमध्योऽभवद्द्रुतम् । ते वाष्पाः पर्वतं भित्त्वा विविशुस्तोयसागरम् । सागरोऽपि ग्रहीतुं तान् यथाक्र स्वरानति । ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाष्पाः समागताः । तोयधेः प्राग्भवां वेलां स्वर्गमालाद्विभेद् ताम् । विभिद्य वेलां ते वाष्पाः पुष्करद्वीपमध्यगाः । नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगाऽभवत् । जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च । अवाप्य सौम्यतां किञ्चित् वाष्पास्ते नाभिदन् क्षितिम् । तद्वाष्पव्याकुला पृथ्वी विदीर्णा स्यात् चेच्छिवः । अवजग्राह तान् वाष्पान् सोऽपि कृष्णोऽभवद्धठात् । शनैश्चरेण तं वोढुमसमर्थेन लोतकैः । क्षिप्रैर्विदारितः सोऽसौ जलधारो महागिरिः । विभिद्य पर्वतं शम्भोर्वाष्पास्ते सागरं ययुः । वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविस्तृता । अद्यापि तिष्ठत्यापगा कृतलोकसम्भवा । भित्त्वा वेलां ततः पृथ्वीं विभिद्याशु तरङ्गिणीम् । चक्रुर्वैतरणीं नाम्ना पूर्वसागरगामिनीम् । नावायानविमानेन न क्षोण्या स्यन्दनेन च । तर्त्तुं शक्या सा तु नदी तप्ततोया विभीषणा । दुःखेन तां तु पृथिवी बिभर्त्ति महताधुना । यदा चोर्द्ध्वं गतैर्वाष्पैर्विक्षिपन्ति नभश्चरान् । तस्या उपरि नो यान्ति देवा अपि भयाद्दरात् । यमद्वारं समाहृत्य योजनद्वयविस्तृता । निम्नं वहति संपूर्णा भीषयन्ती जगत्त्रयम्" २पितृकन्याभेदे "अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः । अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः । तेभ्यः स्वधा, स्वधा जज्ञे मेनां वैतरणीं तथा" कूर्म्मपु० १२अ० । वितरत्यनया तृ-करणे ल्युट् ङीप् । आसन्नमृत्युकाले दातव्यायां ३गवि च "आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्ववत् । तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै । तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम् । शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य च" । पूर्ववत् हेमश‍ृङ्गादिना अत्र मृतस्य चेति चकारश्रवणात् एकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः" शु०त०रघु० । "यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी । तान्तु तर्त्तुं ददाम्येनां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम्" शु०त० ।

वैतस पु० वेतस एव स्वार्थे अण् । अम्लवेतसे जटा० ।

वैतानिक पु० वितानस्यायम् ठक् । १श्रौतविधिनाऽग्निस्थापने २वितानसम्बन्धिनि च "दाहादूर्द्ध्वमशौचं स्यात् यस्य वैतानिको विधिः" स्मृतिः । वितानशब्दे ४८९९ पृ० दृश्यम् ।

वैतालिक त्रि० विविधस्तालः मङ्गलगीतादिशब्दस्तेन व्यवहरति ठक् । मङ्गलस्तुत्यादिभिः राज्ञां प्रबोधकारके मागधादौ अमरः ।

वैतालीय पु० मात्रावृत्तभेदे । "षड् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समाऽत्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" वृ०र० ।

वैदग्ध न०स्त्री विदग्धस्य चतुरस्य भावः अण् वा स्त्रीत्वं पक्षे ङीप् । १चातुर्य्ये २भङ्गौ च । ष्यञ् । वैदग्ध्यमप्यत्र न० ।

वैदर्भ पु० विदर्भाणां जनपदानां राजा अण् । १विदर्भदेशाधिपे २वाक्यस्य कौटिल्ये न० "माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका । अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरुच्यते" इत्युक्ते ३काव्यरचनाभेदे स्त्री सा०द० ङीप् । विदर्भे भवा अण् । ४नलराजपत्न्यां दमयन्त्याम् स्त्री ङीप् । ५अगस्त्यपत्न्यां ६श्रीकृष्णमहिषीभेदे च स्त्री हरिव० ।

वैदल न० विदलस्य विकारः अण् । १भिक्षुकस्य भिक्षापात्रभेदे अमरः । २पिष्टकभेदे पु० शब्दच० ।

वैदिक पु० वेदं वेत्त्यधीते वा ठञ् । १वेदज्ञे ब्राह्मणे वेदेषु विहितः ठक् । २वेदोक्ते कर्मणि त्रि० । स्त्रियां ङीप् "वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः" तन्त्रम् ।

वैदुष्य न० विदुषो भावः विद्वस्+ष्यञ् सम्प्र० । पाण्डित्ये ।

वैदूर्य्य न० विदूरे गिरौ भवः ष्यञ् । कृष्णपीतवर्णे विड़ालनेत्रतुल्य वर्णे मणिभेदे केतुरत्ने (लसुनिया) राजनि० । "मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् । चाक्षुष्यं धारणात्तस्य पापालक्ष्मीविनाशनम्" राजवल्लभः । तच्छायालक्षणं यथा "एकं वेणुपलाशकोमलरुचा मायूरकण्ठत्विषा मार्जारेक्षणपिङ्गलच्छविजुषा ज्ञेयं त्रिधा छायया । यद्गात्रं गुरुतां दधाति नितरां स्निग्धन्तु दोषोज्झितं वैदूर्य्यं विशदं वदन्ति सुधियः स्वच्छञ्च तच्छोभनम् । तस्य कुलक्षणं यथा "विच्छायं मृच्छिलागर्भं लघु रूक्षञ्च सक्षतम् । सत्रासं परुषं कृष्णं वैदूर्य्यं दूरतो नयेत्" । तत्परीक्षा यथा । "घृष्टं यदात्मना स्वच्छं स्वच्छायां निकषात्मनि । स्फुटं प्रदर्शयेदेतद्वैदूर्य्यं जात्यमुच्यते" । राजनि० "वैदूर्य्यं पुष्परागाणां कर्केतभीष्मके वदे । परीक्षां ब्रह्मणा प्रोक्तां व्यासेन कथितां द्विज ! । कल्पान्तकालक्षुभिताम्बुराशिनिर्ह्रादकल्पाद्दितिजस्य नादात् ।

वैदूर्य्यस्तत्पदसमनेकवर्णं शोभाभिरामं द्युतिवर्णबीजम् । अविदूरे विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः । कामभूतिकसीमानमनु तस्याकरोऽभवत् । तस्य नादसमुत्थत्वादाकारः सुमहागुणः । अभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूषणः । तस्यैव दानवपतेर्निनदानुरूपप्रावृट्पयोदरवदर्शितचारुरूपाः । वैदूर्य्यरत्नमणयो विविधावभासास्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा इव संबभूवुः । पद्मरागमुखाद्याश्च मणिवर्णा हि ये स्थिताः । सर्वांस्तान् वर्णः शोभाभिर्वैदूर्य्यमनुगच्छति । तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं यद्वा भवेद्वेणुदलप्रकाशम् । चाषाग्रपक्षप्रतिमश्रियो ये न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः । गुणवान् वैदूर्य्यमणिर्योजयति स्वामिनं वरभाग्यैः । दोषैर्युक्तो दोषैस्तस्मात् यत्नात् परीक्षेत । गिरिकाचशिशुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमिनिर्भिन्नाः । वैदूर्य्यमणेरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति । लिखाभावात् काचं लघुभावाच्छैशुपालकं विद्यात् । गिरिकाचमदीप्तित्वात् स्फटिकं वर्णोज्ज्वलत्वेन । यदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य सुवर्णसंख्याकलितस्य मूल्यम् । तदेव वैदूर्य्यमणेः प्रदिष्टं पलद्वयोन्मापित गौरवस्य । जात्यस्य सर्वेऽपि मणेस्तु यादृक् विजातयः सन्ति समानवर्णाः । तथापि नानाकरणानुमेयभेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः । सुखोपलक्ष्यस्य सदा विचार्य्यो ह्ययं प्रभेदो विदुषा जनेन । स्नेहप्रभेदो लघुता मृदुत्वं विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् । कुशलाकुशलैः प्रयुज्यमानाः प्रतिबद्धाः प्रतियत्नक्रिया प्रयोगैः । गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते मणयोऽर्थान्तरमूल्यमेव भिन्नाः । क्रमशः समतीतवर्त्तमानाः प्रतिबद्धा मणिबन्धकेन यस्मात् । यदि नाम भवन्ति दोषहीना मणयः षड्गुणमाप्नुवन्ति मूल्यम् । आकरान् समतीतानामुदधेस्तीरसन्निधौ । मूल्यमेतत् खनीनान्तु न सर्वत्र महीतले । सुवर्णो मनुना यस्तु प्रोक्तः षोडशमाषकः । तस्य सप्ततिभोभागः संज्ञारूपं करिष्यति । माषकस्तुर्भिर्मानो माषकः पञ्चकृष्णलः । पलस्य दशमोभागो धरणः परिकीर्त्तितः । इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां मूल्यनिश्चये" । गारुडे ७२ अ० । "सितश्च धूम्रसङ्काशमीषत्कृष्णासितं भवेत् । वैदूर्य्यंनाम तद्रत्नं रत्नविद्भिरुदाहृतम् । ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाच्चतुर्विधाः । सितनीलो भवेद्विप्रः सितरक्तस्तु बाहुजः । पीतनीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः" । अथ गुणाः "मार्ज्जारनयनप्रख्यं रसोनप्रतिमं द्विधा । कश्चित् निर्मलं व्यङ्गं वैदूर्य्यं देवभूषणम् । सुतारं घनमत्यच्छं कश्चित् व्यङ्गमेव च । वैदूर्य्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः" । "अङ्गारमिव दीप्तिं योऽसौ सुतार इतीर्य्यते । प्रमाणतोऽल्पं गुरु यद् घनमित्यभिधीयते । कलङ्कादिविहीनं तदत्यच्छमिति कीर्त्तितम् । ब्रह्मसूत्रकलाकारसूत्रको यत्र दृश्यते । कश्चित्तं नाम तद्रत्नः सर्वसम्पत्तिकारकम् । विशिष्टाङ्गन्तु वैदूर्य्यं व्यङ्गमित्यभिधीयते । कर्करं कर्कशं त्रासः कलङ्को देह इत्यपि । एते पञ्च महादोषा वैदूर्य्याणामुदीरिताः । शर्करायुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् । स्पर्शेऽपि यत्तज्ज्ञेयं च कर्कशं बन्धुनाशनम् । भिन्नश्चान्तिकरस्त्रासः स कुर्य्यात् कुलसंक्षयम् । विदृश्यवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षयकारकः । मलदिग्ध इवाभाति देहो देहविनाशनः । जयति यदि सुवर्णत्यागहीनो यदा वा बहुविधमणिहारी भूपतिर्वा यतिर्वा । तदपि च हतदोषं जातु वैदूर्य्यरत्नं प्रतिहतफलरूपः पातमेत्युत्प्रथम्" । युक्तिकल्पतरुः ।

वैदेह पु० विशेषेण देहः उपचयो यस्य स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् विदेहे भवः अण् वा । १वणिग्जने भरतः । शूद्रात् वैश्याजाते २जातिभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् । ठक् । वैदेहिकोऽपि वणिजि । विदेहानां राजा अण् । ३विदेहराजे जनके नृपे ।

वैदेही स्त्री विदेहेषु मिथिलादेशेषु भवा अण् । १सीतायाम् जनकात्मजायाम् २हरिद्रायाम् ३पिप्पल्यां ४वणिक्स्त्रियाञ्च मेदि० ।

वैद्य पु० विद्याऽस्त्यस्य अण् । १पण्डिते "नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्" दायभा० । २भिषजि अमरः । तदुपकारके ३वासकवृक्षे च शब्दच० । वैद्योत्पत्तिश्च "वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति । वैद्यवीर्य्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः । ते च ग्रामगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः । तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालग्राहिणो भुवि" । शौनक उवाच "कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्य्यपुत्रोऽश्विनीसुतः । अहो केन विपाकेन वीर्य्याधानं चकार सः" । सौतिरुवाच "गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः । ददर्श कामुकीं कान्तः पुष्पोद्याने मनोहरे । तया निवारितो यत्नात् बलेन बलवान् सुरः । अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः । द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोरमे

सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः। सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीड़िता तदा। स्वामिनं कथयामास यस्माद्दैवादिसङ्कटम्। विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्रं स्वकामिनीम्। सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता। पुत्रं चिकित्साशास्त्रञ्च पाठयामास यत्नतः। नानाशिल्पञ्च शास्त्रञ्च स्वयं स रविनन्दनः। विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाञ्च निरन्तरम्। वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि"। ब्रह्मवै॰पु॰ १० अ॰। नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा "यः करोत्यपहारञ्च देवब्राह्मणयोर्धनम्। पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्वान् दशापरान्। स्वयं याति च धूमान्धं धूमध्वान्तसमन्वितम्। धूमक्लिष्टो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्युगम्। ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मानि भारते। ततो नानाविधाः पक्षिजातयः क्रमिजातयः। ततो नानाविधाः वृक्षजातयश्च ततो नरः। भार्य्याहीनो वंशहीनः शवरो व्याधिसंयुतः। ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः। ततो जवनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः। विप्रो दैवज्ञोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः"।

"लाक्षालौहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः। स याति नागवेष्टञ्च सर्पैर्वेष्टित एव च। वसेत् सलोमसमाब्दं तत्रैव नागदंशितः। ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु। गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः"। ब्रह्मवै॰पु॰ २८अ॰। राजवैद्यस्य लक्षणं यथा "परं पारङ्गतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते। अनाहार्य्यः स वैद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्गतः। प्राणाचार्य्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः। राजन्! राज्ञा सदा कार्य्यं यथाकार्य्यं पृथग्जनैः"। मात्स्ये १८६ अ॰। "चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते। स च यादृक् समीचीनस्तादृशोऽपि निगद्यते। तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती। लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः। प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः। सत्यधर्मपरोयश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते"। दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः। स्वयं कृती स्वयं चिकित्साकुशलः। लघुहस्तः सिद्धिमद्धस्तः। निषिद्धवैद्यो यथा "कुचेलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामीणः स्वयमागतः। पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि"। कर्कशः अप्रियवादी। स्तब्धः साभिमानः। ग्रामीणः व्यवहाराचतुरः। अथ वैद्यस्य कर्म आह "व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः। एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः" भावप्र॰ "सत्यत्रेताद्वापरेषु युगेषु ब्राह्मणाः किल। ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रकन्यका उपयेमिरे। तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया अमी। सर्वे ते मुनयः ख्याता वेदवेदाङ्गपारगाः। तेषां मुख्योऽम्बताचार्य्यस्त्स्यावम्बाकुले हि यत्। अम्बष्ठ इत्यसावुक्तस्ततो जातिप्रवर्त्तनात्। परे सर्वेऽपि चाम्बष्ठा वैश्याब्राह्मणसम्भवाः। जननीतो जनुर्लब्धा यज्जाता वेदसंस्कृतैः। अम्बष्ठास्तेन ते सर्वे द्विजा वैद्याः प्रकीर्त्तिताः। अथ रुक्प्रतिकारित्वाद्भिषजस्ते प्रकीर्त्तिताः। सत्ये वैद्याः पितृस्तुल्यास्त्रेतायाञ्च तथा स्मृताः। द्वापरे क्षत्रवत् प्रोक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः" कुलच॰। आयुर्वेदशब्दे दृश्यम्।

वैद्यक न॰ वैद्यं चिकित्सकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः कन्। आयुर्वेदे "ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः। विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्वेदं चकार सः। कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः। स्वतन्त्रां संहितां तस्माद् भास्करश्च चकार सः। भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम्। प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः। तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च। व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि! मत्तो निशामय। धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजस्तथाश्विनौ। नकुलः सहदेवार्की च्यवनो जनको बुधः। जाबालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च। एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोड़श व्याधिनाशकाः। चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम्। धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति!। चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः। चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः। चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ। तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः। चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनम्। ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः। च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः। चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम्। सर्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम्। वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः। पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्वधरं परम्। द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः। चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोड़श। व्याधिप्रणाशबीजानि बलाधानकराणि च। मथित्वा

ज्ञानमन्थानैरायुर्वेदपयोनिधिम्। ततश्चास्य उद्दहरन् नवनीतानि कोविदाः। एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम्। आयुर्वेदसर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि!" ब्रह्मवै० पु० १६ अ०।

वैद्यनाथ पु० देशविशेषे "करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके। अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी" मात्स्ये। "वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे!। तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति" शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७प०। २भैरवविशेषे "हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः। देवता जयदुर्गाख्या नेपाले जानुनी मम" तन्त्रचूडा०। ३शिवलिङ्गभेदे "हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः। तत्राश्रयो बिल्ववृक्षः स्वर्णवृक्षः उदाहृतः" बृहद्धर्मपु० ११ अ०। "झारखण्डे वैद्यनाथो वक्रेश्वरस्तथैव च। वीरभूमौ सिद्धिनाथो राढ़े च तारकेश्वरः" इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे।

वैद्यबन्धु पु० ६त०। आरग्वधवृक्षे शब्दर०।

वैद्यमातृ स्त्री वैद्यस्य मातेव। १वासके अमरः तस्य वैद्यजीविकाप्रयोजकरोगशान्तिकरत्वेन तत्पोषकत्वात् तन्मातृतुल्यत्वम्।

वैद्यसिंही स्त्री वैद्यस्य सिंहीव। वासकवृक्षे शब्दच०।

वैद्या स्त्री वैद्यः पाल्यत्वेनास्त्यस्याः अच्। काकोल्याम् शब्दच०।

वैध त्रि० विधित आगतः अण्। विधिप्रतिपाद्ये।

वैधहिंसा स्त्री कर्म०। वेदविहितहिंसायाम् "या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे। अहिंसामेव तां विद्यात् वेदात् धर्मो हि निर्बभौ" मनुः। अत्र नियतेत्युपादानात् नित्ये पश्विष्ट्यादौ हिंसाया अहिंसात्वं न तु काम्येऽपीति सम्प्रदायविदः। पिष्टपशुमीमांसायाञ्च तथैवोक्तं "कुर्य्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथा" मनुना सङ्गे कामनायां पिष्टपशूनामेव विधानात्। विशेषतः कलौ "मांसदानं तथा श्राद्धे" "अश्वालम्भं गवालम्भम्" इति च कलिवर्ज्येषूक्तेः काम्यबलिदानादिनिषेधः। हिंसाया अनर्थसाधनत्वेऽपि वैधहिंसाया अर्थसाधनत्वम् वैद्यकोक्तसंस्कारभेदेन विषस्येवेति बोध्यम्। ति०त०मतभेदेन च वैधहिंसा उभयरूपत्वं निरूपितं यथा "मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि" इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुलङ्घ्य "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादिविधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वा सर्वाणि छन्दांसि वेत्यनेन तत्पदं सिद्धम्। यदपि नानादर्शनटीकाकृद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्वकौमुद्यामभिहितं "न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते। न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात्। तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते न त्वनर्थहेतुभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः। हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यन्तेन, तदपि सांख्यनये। मीमांसकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं कार्य्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्य्यमिति भावविध्यर्थ उपपद्यते। भट्टनये तु अस्तु यथा तथास्तु। न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थपशुहिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात्। वस्तुतस्तु अस्त्वेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो? विधेरेष स्वभावो यत् स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गीक्रियेत। अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरेकत्र समावेश इति। अतएवोक्तं "तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः" इति। नन्वेवं "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वमवगतम् "अभिचारो मूलकर्म च" इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम्। तदेतत् कथमुपपद्यतामिति चेन्नैवं "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाधनत्वम् अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति गुरुचरणाः"।

वैधात्र पु० विधातुरपत्यम् अण्। सनत्कुमारादौ १मुनिभेदे अमरः। २ब्राह्मयां (वामनहाटि) स्त्री राजनि०।

वैधृति पु० विगता धृतिर्यस्मात् पृषो० वृद्धिः। विष्कम्भादिषु मध्ये १अन्तिमे योगे। सूर्य्यचन्द्रयोः क्रान्तिसाम्येनानीते अशुभसूचके २वाक्भेदे तत्र वैधृतशब्दोऽपि यथोक्तं

सू॰सि॰ "एकायनगतौ स्यातां सूर्य्याचन्द्रमसौ यदा। तद्युते मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः"। पातशब्दे ४३८८ पृ॰ विस्तरो दृश्यः। उपयमशब्दे १२६५ पृ॰ दृश्यम्। [मूर्खे अमरः।

वैधेय त्रि॰ विधीयतेऽसौ वि+धा-यत् ततः स्वार्थे अण्।

वैधर्म्य न॰विरुद्धो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ्। १विरुद्धधर्मत्वे २अन्यलक्षणे च। [मिसद्यवेदनम्" इति कुमारः।

वैधव्य न॰ विधवाया भावः ष्यञ्। पतिविरहे "नववैधव्य-

वैनतेय पु॰ विनतायाः अपत्यं ढक्। १गरुडे अमरः २अरुणे च मत्स्यपु॰। [हेमच॰।

वैनयिक त्रि॰ विनये रतः ठक्। शास्त्रज्ञानादिना विनयरते

वैनायिक पु॰ विनायं खण्डनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। १बौद्धागमे त्रिका॰ उपचारात् २तदभिज्ञे त्रि॰।

वैनाशिक पु॰ विनाशमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। सर्वेषां क्षणभङ्गुरताप्रतिपादके १बौद्धागमे २तदभिज्ञे त्रि॰। विनाशाय हितम् ठक्। ज्योतिषोक्ते षड्नाडीचक्रस्थे जन्मनक्षत्रावधिकद्वयोविंशे ३नक्षत्रे ४क्षणिके ५परतन्त्रे च त्रि॰ ६ऊर्णनाभे पु॰ मेदि॰।

वैनीतक पु॰न॰। विशेषेण नीतं नयनं तेन कायति कै-क स्वार्थे अण्। परम्परया वाहने शिविकादौ अमरः।

वैपरीत्य न॰ विपरीतस्य भावः ष्यञ्। १विपर्य्यये हेमच॰। २लज्जालौ लतायां स्त्री राजनि॰।

वैभव न॰ विभोर्भावः अण्। १विभुत्वे २विभूतौ।

वैभ्राज न॰ विभ्राज इदम् अण्। देवोद्यानभेदे त्रिका॰। तच्च मेरोः पश्चिमविष्कम्भविपुलपर्वतस्थं विपुलशब्दे ४९१२ पृ॰ दृश्यम्। [२तथाभूतभगिन्यां स्त्री ङीप्।

वैमात्र पु॰ विमातुरपत्यम् अण्। १सापत्ने भ्रातरि अमरः

वैमात्रेय पु॰ विमातुरपत्यं ढक्। १सापत्ने भ्रातरि अमरः २तथाभूतभगिन्यां स्त्री ङीप्।

वैमुख्य न॰ विमुखस्य भावः ष्यञ्। विमुखत्वे।

वैमेय पु॰ वि+मि-यत् स्वार्थे अण्। विनिमये हेमच॰।

वैयधिकरण्य न॰ व्यधिकरणस्य भावः ष्यञ्। असमानाधिकरणत्वे। [भित्ते।

वैयाकरण त्रि॰ व्याकरणं वेत्त्यधीते वा अण्। व्याकरण-

वैयाघ्र पु॰ व्याघ्रचर्मणा परिवृतो रथः अण्। व्याघ्रचर्मपरिवृते रथे अमरः।

वैयाघ्रपद्य पु॰ व्याघ्रपदस्यापत्यं यञ्। गोत्रकारके मुनिभेदे "वैयाघ्रपद्यगोत्रायेति" भीष्मतर्पणमन्त्रः।

वैयात्य न॰ वियातस्य भावः ष्यञ्। निर्लज्जत्वे "वैयात्य सुरतेष्वपि" माघः। [शुक्रदेवे।

वैयासकि पु॰ व्यासस्यापत्यम् इञ् कुक् च। व्यासस्यापत्ये

वैयासिकी स्त्री व्यासेन प्रोक्ता ठञ् ङीप्। व्यासप्रणीतायां संहितायाम्।

वैर न॰ वीरस्य भावः अण्। विरोधे विद्वेषे अमरः। "वैरं पञ्चसमुत्थानं मुनिभिः परिकीर्त्तितम्। स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं ससापत्नापराधजम्"। तत्र स्त्रीकृतं कृष्णचेदिपयोः। वास्तुजं कुरुपाण्डवयोः। वाग्जं द्रोणद्रुपदयोः। सापत्नं नैसर्गिकमहिनकुलयोः। अपराधजं पूजनीब्रह्मदत्तयोः।

वैरकर त्रि॰ वैरं करोति कृ-ट। विरोधकारके।

वैरक्त्य न॰ विरक्तस्य भावः ष्यञ्। विरागे।

वैरङ्गिक त्रि॰ विरङ्गं विरागं नित्यमर्हति ठञ्। विरागार्हे हेमच॰। वैरागिक तत्रार्थे त्रि॰कौ॰।

वैरनिर्यातन न॰वैरस्य वैरकृतापकारस्य निर्यातनम् निर्+यत-णिच् ल्युट्। वैरकृतापकारप्रतीकारे अमरः।

वैरप्रतीकार पु॰ ६त॰। वैरकृतापकारस्य तुल्यरूपापकारकरणेन तस्य शोधने वैरप्रतिक्रियाप्यत्र स्त्री।

वैरशुद्धि स्त्री ६त॰। वैरप्रतीकारे अमरः।

वैराग्य न॰ विरागस्य भावः ष्यञ्। विषयवासनाराहित्ये ऐहिकामुष्मिकविषयरागराहित्ये च।

वैराग्यस्य मोक्षहेतुत्वादि विवेकचूड़ामणौ दर्शितं यथा "मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु। ततः शमश्चापि दमस्तितिक्षा न्यासः प्रसक्ताखिलकर्मणां भृशम्। ततः श्रुतिस्तन्मननं सतत्त्वध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं मुनेः। ततो विकल्पं परमेत्य विद्वानिहैव निर्वाणसुखं समृच्छति। यद्बोद्धव्यं तवेदानीमात्मानात्मविवेचनम्। तदुच्यते मया सम्यक् श्रुत्वात्मन्यवधारय। मज्जास्थिमेदःपलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम्। पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्। अहं ममेति प्रथितं शरीरं मोहास्पदं स्थूलमितीर्य्यते बुधैः। नभोनभस्वद्दहनाम्बुभूमयः सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि। परस्परांशैर्मिलितानि भूत्वा स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतवः। मात्रास्तदीया विषया भवन्ति शब्दादयः पञ्च सुखाय भोक्तुः। य एषु मूढ़ा विषयेषु बद्धा रागोरुपाशेन सुदुर्दमेन। आयान्ति निर्यान्त्यध ऊर्द्ध्वमुच्चैः स्वकर्मदूतेन जवेन

नीताः। शब्दादिभिः पञ्चभिरेव पञ्च पञ्चत्वमापुः स्वगुणेन बद्धाः। कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमीनभृङ्गा, नरः पञ्चभिरञ्चितः किम्?। दोषेण तीव्रो विषयः कृष्णसर्पविषादपि। विषं निहन्ति भोक्तारं द्रष्टारं चक्षुषाप्ययम्। विषयाशा महापाशात् यो विमुक्तः सुदुस्त्यजात्। स एव कल्पते मुक्त्यै नान्यः षट्शास्त्रवेद्यपि। आपातवैराग्यवतो मुमुक्षून् भवाब्धिपारं प्रतियातुमुद्यतान्। आशाग्रहो मज्जयतेऽन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्त्य वेगात्। विषयाख्यग्रहो येन सुविरक्त्यसिना हतः। स गच्छति भवाम्भोधेः पारं प्रत्यूहवर्जितः। विषमविषयमार्गैर्गच्छतो नष्टबुद्धेः प्रतिपदमभियातो मृत्युरप्येष सिद्धिः। हितसुजनगुरूक्त्या गच्छतः स्वस्य युक्त्या प्रभवति फलसिद्धिः सत्यमित्येव विद्धि। मोक्षस्य काङ्क्षा यदि वै तवास्ति त्यजातिदूराद्विषयान् विषं यथा। पीयूषवत्तोषदयाक्षमार्जवप्रशान्तिदान्तीर्भज नित्यमादरात्”।

वैराट त्रि॰विराटस्येदम् अण्। १विराटसम्बन्धिनि। वीर इव अटति अट—अच् स्वार्थे अण्। २इन्द्रगोपकीटे हेमच॰।

वैरातङ्क पु॰ वीरस्य अर्जुनस्यातङ्कायै शङ्कायै साधु—अण्। अर्जुनवृक्षे राजनि॰। [तुरुपकारके २वैरानुगते च।

वैरानुबन्धिन् त्रि॰वैरं विद्वेषमनुबध्नाति णिनि। १विद्वेषा

वैरिन् त्रि॰ वैरमस्त्यस्य इनि। शत्रौ अमरः।

वैरूप्य न॰ विरूपस्य भावः ष्यञ्। १विरूपत्वे २अननुरूपत्वे ३अयथाभावे ४वस्तुनोविकारभेदे च।

वैरोच(न)नि पु॰ विरोचनस्यापत्यम् शिवाद्यण् इञ् वा। १अग्निपुत्रे २सूर्य्यपुत्रे ३बलिराजपुत्रे दानवभेदे च ४बुद्धभेदे ५सिद्धगणे शब्दर॰।

वैलक्षण्य न॰विलक्षणस्य भावः ष्यञ्। विलक्षणत्वे वैशिष्ट्ये

वैलक्ष्य न॰ विलक्षस्य भावः ष्यञ्। १लज्जायाम् अमरः २स्वभाववैलक्षण्ये च "वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयाम्" नैष॰।

वै(ब)वधिक त्रि॰ वी(ब)वधेन धान्यादिसंग्रहेण व्यवहरति ठक्। वार्त्तावहे नैगमे (टोकानि) अमरः।

वैवर्ण्य न॰ विवर्णस्य भावः ष्यञ्। विवर्णत्वे मालिन्ये।

वैवस्वत पु॰विवस्वतोऽपत्यम् तस्येदं वा अण्। १यमे अमरः २अग्नौ ३रुद्रभेदे च जटा॰। ४तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ "वैवस्वतकरक्रिया" इत्युद्भटः। ५दक्षिणदिशि स्त्री ङीप्। ६सप्तमे मनुभेदे "मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति स्मृतः। सप्तमो वर्त्तमानोऽयस्तदपत्यानि मे शृणु!। इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च। नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते, करुषश्च पृषध्रश्च दशमो वसुमान् स्मृतः। मनोर्वैवस्वतस्यैते दश पुत्राः परन्तप!। आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणाः। अश्विनौ ऋभवो राजन्! इन्द्रस्तेषां पुरन्दरः। कश्यपोऽत्रिर्वशिष्ठश्च विश्वामित्रश्च गोतमः। जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः। अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत्। आदित्यानामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक्। संक्षेपतो मयोक्तानि सप्त मन्वन्तराणि ते" भाग॰ ८।१३अ॰।

वैवाहिक त्रि॰ विवाहाय हितं साधु वा ठक्। १विवाहयोग्ये "वैवाहिकीं तिथिं पृष्टाः" इति कुमारः। २विवाहेन सम्बद्धे कन्यापुत्रयोः श्वशुरे ३विवाहसम्बन्धिनि च त्रि॰ "पञ्चमे सप्तमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया" स्मृतिः।

वैशम्पायन पु॰ व्यासशिष्ये भारतवक्तरि मुनिभेदे। स च व्यासादिष्टः जनमेजयाय भारतं श्रावितवान् यथोक्तं भा॰आ॰१अ॰"जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः। शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके। स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम्। कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनःपुनः"। स च यजुर्वेदे तस्य शिष्यः यथाह "अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान्। जैमिनिञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च। पैलं तेषां चतुर्थञ्च पञ्चमं मां महामुनिः। ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुने!। यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च" कौर्मपु॰ ४९ अ॰। [सके च।

वैशस न॰विशसस्य भावः स्वार्थे वा अण्। १हिंसने २हिं-

वैशाख पु॰ विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी वैशाखी सा यत्र मासे पुनः अण्। स्वनामख्याते चैत्रतो द्वितीये १चान्द्रमासे २गुरुवर्षभेदे च कार्त्तिकशब्दे १९४९ पृ॰ दृश्यम्। चान्द्रवैशाखलक्षणं तु मेषस्थरव्यावधृशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तत्रिंशत्तिथित्वम्। मेषस्थरविके ३सौरतन्मासे "तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते। हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम्"। तन्मासस्य ४पौर्णमास्यां स्त्री ङीप्। विशाखा प्रयोजनमस्य अण्। ५मन्थानदण्डे पु॰ ६धनुर्द्धराणामवस्थानभेदे न॰अमरः। [वेश्याभिषक्ते नायकभेदे रसम॰।

वैशिक पु॰वेशे वेश्यालये उपचारात् वेश्यायां प्रसृतः ठक्।

वैशिष्ट्य न॰ विशिष्टस्य भावः ष्यञ्। विशेष्यविशेषण॰

सम्बन्धिनि विशिष्टबुद्धिनियामके १सम्बन्धे २भेदे च ।

वैशेषिक न० विशेषं पदार्थभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठञ् । कणादप्रणीते १शास्त्रभेदे । तदधीते अण् । २काणादशास्त्राभिज्ञे त्रि० । तस्येदम् अण् । ३काणादशास्त्रसम्बन्धिनि त्रि० । [शेषप्राप्तद्वादः" शा०सू० ।

वैशेष्य न० विशेषस्य भावः ष्यञ् । १वैशिष्ट्ये २भेदे च "वै-

वैश्य पुंस्त्री विशति उपभुङ्क्ते विश—क्विप् स्वार्थे ष्यञ् । वर्णभेदे ब्रह्मण ऊरुजाते जातिभेदे अमरः स्त्रियां टाप् । "विशत्याशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरुचिः शुचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः" पद्मपु०स्व०२६अ० ।

वैश्यवृत्ति स्त्री ६त० । कृषिवाणिज्यादौ

"वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् । वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे । प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् । ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति । वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च । गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घबलाबलम् । वीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य च । मानयोगञ्च जानीयात् तुलायोगांश्च सर्वशः । सारासारञ्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणागुणान् । लाभालाभञ्च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम् । भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याद् भाषाश्च विविधान्नृणाम् । द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च । धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद् यत्नमुत्तमम् । दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः" मनुः । "वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः । दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः । पालयेच्च पशून् वैश्यः पितृवद्धर्ममर्जयन् । विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत् । रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् । प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे प्रजाः । ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् । षण्णामेका पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं भवेत् । लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कलक्षुरे । शस्यानां सर्ववीजानि एषा सांवत्सरी भृतिः" पाद्मस्व०२६अ० ।

वैश्रवण पु० विश्रवसोऽपत्यम् अण् विश्रवणादेशः । कुबेरे अमरः । [वैश्रवणावासादयोऽप्यत्र ।

वैश्रवणालय पु० ६त० । १वटवृक्षे हेमच० २कुबेरपुर्याञ्च ।

वैश्वदेव पु० विश्वेभ्यो देवेभ्यो देयो बलिः अण् । वैश्वदेवोद्देशेन दीयमाने बलौ ।

वैश्वानर पु० विश्वेषां नराणामयम् कुक्षिस्थत्वात् अण् पूर्वदीर्घः । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे । ३चेतने च विश्वानरस्यापत्यमण् । अग्निलोकाधिपे ४वह्नौ काशीख०१०अ०तत्कथा दृश्या । सर्वदेहाभिमानिनि ५सर्वात्मयामिनि परमेश्वरे तदुपासनप्रकारः छान्दो० ६प्र०दर्शितो यथा "एष वै रयिरात्मा वैश्वानरः" इत्युपक्रमे "तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" "तान् यथोक्तवैश्वानरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्धस्तिदर्शन इव जात्यन्धाः । यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेवं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम् । मुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशा द्युलोकादय एव तत्परिमाणः प्रादेशमात्रः । शाखान्तरे तु "मूर्द्धादिचुबुकप्रतिष्ठः" इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । "तस्य ह वा एतस्यात्मनः" इत्याद्युपसंहारात् । प्रत्यगात्मतयाऽभिविमीयतेऽहमिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानुरूपां गतिम् । सर्वात्मैष ईश्वरो वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरैः प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरः । तमेवमुपास्ते यः सोऽदन्नन्नादी सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति । वैश्वानरवित् सर्वात्मा सन्नन्नमत्ति । न यथाज्ञः पिण्डमात्राभिमानः सन्नित्यर्थः" ।

वैषम्य न० विषमस्य भावः ष्यञ् । विषमत्वे वैलक्षण्ये ।

वैषयिक त्रि०विषयेण निर्वृत्तः ठक् । विषयनिर्वृत्ते सुखादौ

वैष्टुत न०विष्टुत्या निर्वृत्तम् अण् । १होमभस्मनि हेमच० । २विष्टुतिसाध्ये यागादौ त्रि० । [४विष्णौ च संक्षिप्तसा० ।

वैष्ट न० विष—ष्ट्रन् णिच्च । १पिष्टपे उणादि० २स्वर्गे ३वायौ

वैष्णव त्रि० विष्णुर्देवताऽस्य तस्येदं वा अण्। १विष्णूपासके २विष्णुसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ३वैष्णव्यां शक्तौ “वैष्णवी समरे चैनम्” देवीमा०। “गायत्री वैष्णवी ज्ञेया” स्मृतिः। ४विष्णुधामनि न०। विष्णुमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। ५महापुराणभेदे न०विष्णुपुराणशब्दे ४९२६ पृ० दृश्यम्।

वैसारिण पुंस्त्री० विसरति वि+सृ–णिनि स्वार्थे अण्। मत्स्ये अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

वैहार्य्य त्रि० विहारं परिहासमर्हति ष्यञ्। परिहासार्हे श्यालकादौ “यथा बालेषु नारीषु वैहार्य्येषु तथैव च। सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्गमनेषु च। अनृतं नोक्तपूर्वं मे” भा०उ० १२१अ०।

वैहासिक पु० विहासेऽभिरतस्तं करोति वा ठक्। नाटकादौ प्रसिद्धे शृङ्गाररसनायकसहचरे १विदूषके हेमच० (भाँड़) इति २ख्याते लोके च।

वोड्र पुंस्त्री० वा–बा० उड्र। १गोनससर्पे (वोडासाप) विक्रमादि०। २मत्स्यभेदे मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। सा च ३पलचतुर्थांशे (वुडि) मेदि०। [मन्त्रः।

वोढु पु० वह–तृन्। मुनिभेदे “वोढुः पञ्चशिकस्तथा” तर्पण

वोढृ त्रि० वह–तृच्। १वाहके २स्थानान्तरप्रापके “भागीरथी निर्झरशीकराणां वोढा” कुमारः। ३पाणिग्राहके पु० “पिसङ्कटा वोढरेव ते” स्मृतिः। ४भारवाहके ५मूढे च त्रि० शब्दच०। ६वृषभे पु० राजनि०। ७सुते पु० मेदि०। [अवस्यातोलोपः। आर्द्रे त्रिका०।

[illegible]द त्रि० अवसिक्तमुदकं यत्र प्रा०ब० उदकस्योदादेशः

वोदाल पुंस्त्री०वोद आर्द्रः सन् अलति अल–अच्। मत्स्यभेदे (वोयाल) शब्दर० स्त्रियां ङीष्।

वोरक पु०अवनतं लेखनकाले उरो यस्य प्रा०ब०कप् अवस्यातो लोपः पृषो० सलोपः। लेखके त्रिका०। [कुन्दे त्रिका०।

वोरट पु० वोदति रटन्ति भृङ्गा अत्र रट–घञर्थे क। कुन्द-

वोरव पु० वा–उर वोरं वाति वा–क। (वोरो) धान्यभेदे “वोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपणः। मधुरस्वाल्पपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः” राजवल्लभ०।

वोल पु० वा–उलच्। गन्धरसे गन्धद्रव्यभेदे। “वोलस्तु कटुतिक्तोष्णः कषायो रक्तदोषनुत्। कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिरुजापहः” राजवल्लभः। स्वार्थे क। तत्रार्थे पु० अमरः।

वोलाह पुंस्त्री० श्वेतकेशरलाङ्गूलयुते अश्वे हेमच०।

वौषि स्त्री उभयचरशब्दे १२६१पृ० दर्शिते जन्मकाले सूर्य्यात् द्वितीयस्थे विचन्द्रग्रहे। तदपेक्षया द्वादशस्थे तु वेशी।

वौषट् अव्य० वह–डौषट्। देवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः।

व्यंशक पु० विशिष्टोऽंशोऽवयवोऽस्य। पर्वते त्रिका०।

व्यंसक पु० विगतोऽंसः स्कन्धो यस्य कप्। १धूर्ते हेमच० २स्कन्धशून्ये। “मयूरव्यंसकादयश्च” पाणिनिसूत्रम्।

व्यंसित त्रि० वि+अंस–क्त। १वञ्चिते २प्रतारिते त्रिका०।

व्यक्त त्रि०वि+अन्ज–क्त। १स्फुटे २प्रकाशिते मेदि०। ३प्राज्ञे अमरः। ४स्थूले “व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्” सा० का०। ५विष्णौ पु० विष्णुस०। [साक्षिणि त्रिका०।

व्यक्तदृष्टार्थ पु० व्यक्तं स्फुटं दृष्टोऽर्थो येन। साक्षाद्द्रष्टरि

व्यक्तरूप पु०व्यक्तानि स्थूलानि भूतान्येव रूपं यस्य। विष्णौ विष्णुस०। तस्य विराड्रूपेण सर्वभूतात्मकत्वात्तथात्वम्।

व्यक्ति स्त्री वि+अन्ज–क्तिन्। १प्रकाशे क्तिच्। २जने हेम०। पृथगात्मतारूपे एकैकविशेषे च अमरः। अभिव्यक्तिशब्दे दृश्यम्। [विशिष्टमग्रं यस्य। ३विष्णौ पु० विष्णुस०।

व्यग्र त्रि०विगतमग्रं यस्य। १व्याकुले २व्यासक्ते च अमरः।

व्यङ्ग न०विगतं विकलं वाङ्गं प्रादि कर्म०। १विकलाङ्गे विगतमङ्गं यस्य। २अङ्गहीने त्रि० ३भेके पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्। ४मुखरोगभेदे तन्निदानादि माधवनिदाने उक्तं यथा “क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः। मुखमागम्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः। नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत्”।

व्यङ्ग्य त्रि० वि+अन्ज–ण्यत्। १व्यञ्जनया वृत्त्या बोध्येऽर्थे “वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः”सा०द०। २प्रकाश्ये च। [विचीत् विव्याच विविचतुः व्यचाः।

व्यच व्याजे अक०सम्बन्धे सक०तु०कु०पर०सेट्। विचति अ०

व्यजन न० वि+अज–ल्युट् नव्यादेशः। तालवृन्तके अमरः। “मूर्च्छादाहश्रमध्वंसमनुत् व्यजनानिलः। तालव्यजनजो वायुस्त्रिदोषशमनो लघुः। वंशव्यजनजो वायुरूक्षोष्णो वातपित्तकृत्। वेत्रवस्त्रकेकिपुच्छव्यजनोत्थस्त्रिदोषहृत्। वालव्यजनजो वायुर्मक्षिकादिनिवारकः। तेजस्करोऽसौ विज्ञेयो विद्वद्भिर्भिषजां वरैः” राजव०।

व्यञ्जक पु० वि+अन्ज–णिच्–ण्वुल्। १हृद्गतभावादिप्रकाशके अभिनये अमरः। २व्यञ्जनयार्थबोधके शब्दे च सा०द० व्यञ्जनशब्दे दृश्यम्। ३प्रकाशकमात्रे त्रि०।

व्यञ्जन न० विशेषेणाज्यते वि+अन्ज–ल्युट्। १रूपशाकादौ

ओदनभोजनोपकरणे राजनि० । "व्यञ्जनं शाकमत् स्वाद्यं हृद्यं वृष्यञ्च पुष्टिदम् । द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जनं साध्यते बुधाः । तत्र तत्र तयास्वं तद्गुणदोषैर्विभावयेत्" राजव० । वि+अन्ज—णिच्—ल्युट् । २चिह्ने ३श्मश्रुणि ४अवयवे ५दिने मेदि० । ६उपस्थे ७अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्ये हलवर्णे च धरणिः "व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" शिक्षा० । ८अलङ्कारप्रसिद्धे शब्दस्य वृत्तिभेदे च युच् । ९उक्तार्थे स्त्री "विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः । सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च । अभिधालक्षणामूलाशब्दस्य व्यञ्जना द्विधा" सा० द० । तत्र अभिधामूला तच्छब्दे २९० पृ० दृश्या ।

"लक्षणामूलामाह "लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम् । यया प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया" । (गङ्गायां घोषः) इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना । एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वाऽऽर्थीं व्यञ्जनामाह "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः । प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च । वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा" । व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्ययोस्तावद्देशकालवैशिष्ट्ये यथा मम "कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य" । अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यताम्" इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते । बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्" । अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम् । तच्च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यदूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ । णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व" । अत्र बलाकाया निस्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् । "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" । इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा "गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् । अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ" । अत्र नैष्यति अपि तु एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्" । अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोध्यम् । "त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता" । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा "कालो मधुः" इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उअ णिच्चलेत्यादि" । प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते "शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थं शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः । एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता" । यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं, तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्य्या । "अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः । शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा" । अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः" सा० द० २ प० ।

व्यञ्जित त्रि० वि+अन्ज—णिच्—क्त । १प्रकाशिते "अव्यञ्जितहर्षलक्षणः" कुमारः । २व्यञ्जनावृत्त्या बोधितेऽर्थे च ।

व्यडम्बक पु० डवि—ण्वुल् विशेषेण न डम्बकः । एरण्डवृक्षे अमरः । [मेदि० ।

व्यतिकर पु० वि+अति—कॄ—अप् । १व्यतिसम्बन्धे २व्यसने च

व्यतिक्रम पु० वि+अति+क्रम—घञ् न वृद्धिः । १विपर्य्यये "विवाहे च व्यतिक्रमः" उ०त० । २विशेषतोऽतिक्रमे च ।

व्यतिरिक्त त्रि० वि+अति+रिच—क्त । भिन्ने "न दृक्पक्तिव्यतिरिक्तसाधनम्" इति कुमारः ।

व्यतिरेक पु० वि+अति+रिच—घञ् । १विशेषेण अतिक्रमे २अभावे ४विनेत्यर्थे ५अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम् । न्यायोक्ते ६तदभावे तदसत्त्वरूपे कारणताग्राहके पदार्थभेदे ७साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपे व्याप्तिभेदे च ।

व्यतिरेकिन् न० वि+अति+रिच—घिनुण् । न्यायोक्ते सा०

ध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिहेतुके १अनुमानभेदे "तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्" चिन्तामणिः। यथा पृथिवी इतरभिन्ना गन्धवत्त्वात् इत्यादि। व्यतिरेकिदृष्टान्तश्च यन्नैवं तन्नैवमित्यादि। २अतिक्रामके च स्त्रियां ङीप्।

व्यतिषक्त त्रि० वि+अति+सन्ज–क्त। १मिलिते २ग्रथिते च

व्यतिषङ्ग पु० वि+अति+सन्ज–घञ्। परस्परमेलने।

व्यति(ती)हार पु० वि+अति+हृ–घञ् वा दीर्घः। परीवर्त्ते हेमच०। २परस्परैकजातीयक्रियाकरणे।

व्यतीत त्रि० वि+अति+इण्–क्त। अतीते "व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः" इति रघुः।

व्यतीपात पु० वि+अति+पत–घञ् दीर्घः। १महोत्पातभेदे २अपमाने मेदि० विष्कम्भादिषु मध्ये ३योगभेदे ज्यो०त० "श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके। यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते" इद्धमनूक्ते ४तिथ्यादियोगभेदे च पातशब्दे ४२९७पृ० दर्शिते सूर्य्यसि० उक्ते क्रान्तिसाम्यात्मके योगवियोगरूपे पूर्वाङ्गभेदे
"व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा। एतद्भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्" सू०सि० "व्यतीपातानां त्रयं योगवियोगात्मकौ क्रान्तिसाम्यरूपौ द्वौ व्यतीपातौ विषुवत्सन्निधौ क्रान्तिसाम्यान्तरेण व्यतीपातस्तयोरेव भेदः न पृथक्। पञ्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गत व्यतीपातश्चेति त्रयम्" रङ्ग०। भविष्यपु० "चतुर्दश्यां यदा योगो व्यतीपातेन चाद्रया। तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः। तदा यः स्नाति गङ्गायां भक्त्या तत्फलमाप्नुयात्। यत्र तत्र विपन्नो हि गङ्गामरणजन्तु सः" प्रा०त० उक्ते ५तिथ्यादियोगभेदे, "निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातञ्च वैधृतिम्। केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं पापाढ्यमपि वर्जयेत्। परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म ततःपरम्। गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः। वैधृति व्यतीपातौ च समस्तं परिवर्जयेत्"। अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे "न विष्कम्भो न वा गण्डो न व्यतीपातवैधृती। चन्द्रताराबले प्राप्ते दोषागच्छन्त्यसंमुखाः। नवम्यङ्गारको विष्टिः शनैश्चरदिनं तथा। व्यतीपातो न दुष्यन्ति यद्यार्को दक्षिणे स्थितः। यदि विष्टिव्यतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत्। हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा" ज्यो० त०। [अमरः।

व्यत्यय पु० वि+अति+इण्–अच्। १व्यतिक्रमे २विपर्य्यये च

व्यत्यास पु० वि+अति+अस–घञ्। विपर्य्यये अमरः।

व्यथ भये चलने दुःखानुभवे च भ्वा०आत्म०अक०सेट्। व्यथते अव्यथिष्ट मित् घटा०। व्यथयति णित् अङ् व्यथा।

व्यथा स्त्री व्यथ–भावे अङ्। १पीडायाम् २दुःखे च अमरः।

व्यध ताड़ने दि०पर०सक०अनिट्। विध्यति अव्यात्सीत् विव्याध विविधतुः। [२भेदने च।

व्यध पु० व्यध–अच्। १वेधे अमरः भावे अप्। २छिद्रीकरणे

व्यध्व पु० विरुद्धः अध्वा अच्समा०। कुपथे अमरः।

व्यप क्षये चुरा०उभ०सक०सेट्। व्यापयति–ते अविव्यपत्–त।

व्यपदेश पु०वि+अप+दिश–घञ्। १कथने २संज्ञायां त्रिका०। ३कापट्ये हेमच०। ४मुख्यव्यवहारे च।

व्यपदेशिन् त्रि० निमित्तसद्भावाद् विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारोऽस्यास्ति इनि। मुख्यव्यवहारविषये पदार्थे "व्यपदेशिवदेकस्मिन्" व्या० प०। व्यपदेशेन तुल्यं वर्त्तते इति वति। कार्य्यं प्रति एकस्मिन्नसहायेऽपि तत् कार्य्यं कर्त्तव्यमिति तदर्थः। [२उत्पाटने।

व्यपरोपण न० वि+अप+रुह–णिच्–ल्युट् हस्य पः। १छेदने

व्यपरोपित त्रि० वि+अप+रुह–णिच्–क्त हस्य पः। १छिन्ने २उत्पाटिते च। [२अस्वीकारे ३निह्नवे च।

व्यपाकृति स्त्री वि+अप+आ+कृ–क्तिन्। १निराकरणे

व्यपाश्रय पु० वि+अप+आ+श्रि–अच्। आश्रये।

व्यपेक्षा स्त्री वि+अप+ईक्ष–अ। अपेक्षायां व्याकरणोक्ते अवयवार्थापेक्षणे च।

व्यभिचार पु० वि+अभि+चर–घञ्। १निन्दिताचारे २स्त्रियाः परपुरुषसंसर्गे ३पुंसश्च परस्त्रीसङ्गमे न्यायादिप्रसिद्धे ४हेतुदोषभेदे च।
हेतुदोषभेदश्च अनैकान्तरूपः। "साधारणासाधारणानुपसंहारिणामन्यतमत्वं च अनैकान्तिकत्वम्" सि० मु० "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः। तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैकान्तिको भवेत्" भाषा०। "साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः। तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते। असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः। तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते। सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः। अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः। साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेन उपन्यस्त इत्यर्थात्तु विशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः। सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः। असङ्गृहीतग्राहासाधारणत्वस्य व्याप्यवत्त्वेनोप-

स्थितिकालीनसाध्याभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिर्विषयस्तथा इत्यन्ये। अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम्” सि०मु०। मणिकृता तु साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम्” अनैकान्तिकत्वमिति लक्षितम्।

व्यभिचारिन् पु० वि+अभि+चर–णिनि। १अलङ्कारोक्ते रसप्रादुर्भावाङ्गे निर्वेदादौ कस्मिंश्चिद्भावे तल्लक्षणभेदादिकं सा०द० उक्तं यथा “विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः। स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः। निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्वामरणमलसतामर्षनिद्राव हित्थाः। औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलता ग्लानिचिन्तावितर्काः” इति विभज्य लक्षिता यथा “तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः१ स्वावमानना। दैन्यचिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत्। आवेगः२सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पीडिताङ्गता। उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे। राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम्। गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलतानिलात्। इष्टाद्धर्षाः शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम्। दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं३ मलिनतादिकृत्। खेदोरत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः४। सम्मोहानन्दसम्भेदो मदो५ मद्योपयोगजः। अमुना चोत्तमः शेते मध्यो हसति गायति। अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति। अप्रतिपत्तिर्जडता६ स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः। अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र। शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता७। तत्र स्वेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः। मोहो८ विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः। घूर्णनापतनभ्रमणादर्शनादिकृत्। निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः। जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत्। स्वप्नो१० निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः। कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः। मनःक्षेपस्त्वपस्मारो११ ग्रहाद्यावेशनादिजः। भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः। गर्वो१२ मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः। अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्। शराद्यैर्मरणं१३ जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत्। आलस्यं१४ श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्। निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षो१५ऽभिनिविष्टता। नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत्। चेतः-सम्मीलनं निद्रा१६ श्रमक्लममदादिजम्। जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारकम्। भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था१७। व्यापारान्तरसक्त्यन्यथाभाषणविलोकनादिकरी। इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं१८ कालक्षेपासहिष्णुता। चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिश्वसितादिकृत्। चित्तसम्मोह उन्मादः१९ कामशोकभयादिभिः। अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत्। परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्का२०ऽनर्थस्य तर्कणम्। वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत्। सदृशज्ञानचिन्तादेर्भ्रूसमुन्नमनादिकृत्। स्मृतिः२१ पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते। नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः२२। स्मेरता धृतिसन्तोषौ बहुमानश्च तद्भवाः। व्याधिः२३ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत्। निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः२४ कम्पादिकारकः। धार्ष्ट्याभावो व्रीडा२५ वदनानमनादिकृद्दुराचारात्। हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः२६। असूया२७ऽन्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता। दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत्। उपायाभावजन्मा तु विषादः२८ सत्त्वसङ्क्षयः। निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत्। ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णस्पृहता धृतिः२९। सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत्। मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं३० त्वनवस्थितिः। तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः। रत्यायाससमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा। ग्लानिः३१र्निष्प्राणताकम्पकार्श्यानुत्साहतादिकृत्। ध्यानं चिन्ता३२ हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्। तर्कौ३३विचारः सन्देहाद्भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः। रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः। शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः। शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः। इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं स्वयम्भावितबुद्धिभिः” न्यायोक्ते २व्यभिचाररूपदोषवति हेतुपदार्थे च। ३परपुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप्। “हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम्। परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्”। “सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम्। पावकः सर्वभक्षत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः” इति तु स्त्रीसामान्यविषयम्। “व्यभिचाराहतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते। गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके” गरुड़े ९५अ०। तस्याः परित्यागादि हेतुमाह हारीतः

"गर्भिणीमधोवर्णगां विद्युतगामिनीं पापव्यसनासक्तां धनधान्यक्षयकरीं वर्जयेत्"। यमः "स्वच्छन्दगा हि या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते। न चैव स्त्रीवधः कार्य्यो न चैवाङ्गवियोजनम्"। वृहस्पतिः "हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या बध्यापि वा भवेत्"। विशेषयति मिताक्षरायां स्मृतिः "ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्य्याः शूद्रेण सङ्गताः। अप्रजातास्ताविशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः"। एतत् बलात्कारविषयम् उद्वा० त०।

व्यय गतौ त्यागे अद०चु०उभ०सक० सेट्। व्यययति ते अवव्ययत् त। [व्ययिष्ट अव्ययिष्टम् (ध्वम्)।

व्यय गतौ भ्वा० उभ० सक० सेट्। व्ययति ते अव्ययीत् अव्यय-

व्यय नोदे चु० उभ०सक० सेट्। व्याययति ते अविव्ययत् त।

व्यय पु० वि+इण—अच्। १विगमे २धनादेस्त्यागे शब्दर०। ज्योतिषोक्ते लग्नात् १२द्वादशस्थाने च ज्योत०।

व्यर्थ त्रि०विगतोऽर्थः प्रयोजनं वाऽस्य। १निष्प्रयोजने २विफले जटा० ३अर्थशून्ये च।

व्यलीक न० वि+अल-ईकक्। १अकार्य्ये २वैलक्ष्ये मेदि० ३अपराधे हेमच० ४अप्रिये ५अनृते च अमरः। ६तद्वति त्रि०। ७प्रतारणायां स्त्री० दम्पतिविपर्य्यये भरतः।

व्यवकलन न० वि+अव-कल-ल्युट्। १वियोजने हेमच० २विगमने ३हीनतासम्पादने च "व्यवकलनमार्गेऽपि कुशला" लीला०।

व्यवकलित त्रि० वि+अव+कल-क्त। वियोजिते। [त्रिका०।

व्यवच्छिन्न त्रि० वि+अव+छिद्-क्त। १छिन्ने २वि [illegible] च

व्यवच्छेद पु० वि+अव+छिद्-घञ्। १पृथक्करणे २विशेषकरणे ३मोचने च ४बाणमुक्तौ हेमच०।

व्यवधा स्त्री वि+अव+धा—अ। व्यवधाने अमरः।

व्यवधान न० वि+अव+धा-ल्युट्। १तिरोधाने २द्रव्यान्तरेण द्रव्यान्तरस्याच्छादने च हेमच०। [३आच्छादके च

व्यवधायक त्रि० वि+अव+धा—ण्वुल्। १व्यवधानकर्त्तरि

व्यवधि पु० वि+अव+धा-कि। व्यवधाने शब्दच०।

व्यवसाय पु०वि+अव+सो-घञ्। १उद्यमे "मरणव्यवसायबुद्धिम्" कुमारः। २उपजीविकायाम् ३अनुष्ठाने ४अवधारणे च "व्यवसायात्मिका बुद्धिः" गीता। ५विष्णौ विष्णुस०।

व्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था—ङ। १शास्त्रविहितस्य विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे स्थापने २शास्त्रमर्य्यादायाञ्च

व्यवस्थान न०वि+अव+स्था—ल्युट्। १व्यवस्थायाम्। कर्त्तरि ल्यु। २विष्णौ पु० विष्णुस०।

व्यवस्थित त्रि० वि+अव+स्था—क्त। विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे व्यवस्थिते १शास्त्रविहिते पदार्थे २अवस्थितमात्रे च।

व्यवस्थितविभाषा स्त्री कर्म०। व्याकरणोक्ते विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषेऽवस्थितरूपे विकल्पे।

व्यवहर्त्तृ त्रि० वि+अव+हृ—तृच्। व्यवहारकर्त्तरि।

व्यवहार पु० वि+अव+हृ-घञ्। १अर्थविशेषबोधनाय शब्दविशेषप्रयोगे २ऋणादानादिष्वष्टादशसु विवादेषु ३सहाशनभोजनादौ च

विवादरूपव्यवहारलक्षणं वीर० मि० उक्तं यथा "अथ कोऽयं व्यवहारः प्रमाणैकप्रमेयः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः इति चेन्न वादादेरपि तत्त्वापत्तेः। लिखितादिः प्रमाणविशेषः परिच्छेद्यत इति चेत् तत्रापि तत्प्रवृत्त्यविरोधात्। अनुमानाद्यबहिर्भावाच्च तेषामव्यावर्त्तकत्वात्। अतएवान्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमित्यपि परास्तम्। प्रमाणान्तर्भावेण स्वरूपनिरूपणानौचित्याच्च कथनादेर्व्यवहारपदवाच्यत्वे "व्यवहारान् नृपः पश्येदित्याद्यनन्वयाच्च। उच्यते। ऋणादानादिलौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः। कथाव्यपदेशाभावस्तु शास्त्रीयपदार्थविषयत्वात् अधिकरणादिव्यपदेशो यथा वैदिकार्थविषयककथायान्तथात्वव्यवहारव्यपदेशः। अतएव यथायथं हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम्। तच्च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते। चतुष्पात्त्वमपि तस्य तदविरोध्येवोपपादयिष्यते। यत् तु गोपालेन तत्त्वनिर्णयेषु कथात्वाद्वादत्वमेवास्येति मिश्रमतत्वेनोपन्यस्य जयभङ्गफलकत्वात् स्थापनावसानत्वाच्च जल्पएवायमिति तन्निरस्तम्। तस्यैकविधत्वमयुक्तम्। शङ्कातत्त्वाभियोगभेदेन उभयरूपत्वस्यैव युक्तत्वात्। वैतण्डिकस्य व्यवहारायोग्यत्वादस्य वितण्डत्वम्परमसङ्गमपि। अन्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमिति विद्यानयोगिवचोऽप्येवं सति नायुक्तम्। न च पश्येदित्यनन्वयः निर्णयार्थकथनतया सर्वनिबन्धृभिस्तद्व्याख्यानात्। "स्वधर्माचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः। आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्" याज्ञवल्क्यवचनं यद्यपि व्यवहारपदान्यृणादानादीनि सामान्येन लक्षयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसम्बन्धिसंवेद्यतया ततः प्रतीयते। तस्यायमर्थः स्वधर्माचारादिधर्मप्रमाणातिक्रान्तरीत्याऽन्यैरभिभूतः पुरुषो-

राजादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो यद्यावेदयति तर्हि तदाऽऽवेद्यमानञ्चतुष्पाद्व्यवहारस्य पदं विषयः । हीति प्रसिद्धमृणादानादिलक्ष्यत्वेन मन्वाद्युक्तमुपपत्तिमन्मिति । एवञ्चार्धर्षितस्यार्थित्वमाधर्षकस्य प्रत्यर्थित्वन्तयोर्विवादश्च व्यवहार इति प्रतीयते । इदमेव च मिताक्षरायामन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टमुक्तम् । अन्यविरोधेनेत्यनुक्ते प्रश्नोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्यवहारः स्यात् । स्वसम्बन्धितयेत्यनुक्ते एकसम्बन्धितया साक्षिणा कथनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यस्याप्यर्थित्वापत्तिरतः स्वसम्बन्धितयेति । इदं चोत्तरचतुष्टयेऽप्यनुगतम् । न च सम्प्रतिपत्तावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया वादिना निर्दिष्टस्य सिद्धतया निर्देशे तद्विरोधपर्य्यवसानात् अन्यथोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात् । यत्रापि द्वावपि भाषावादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यम्भावान्नाव्याप्तिः । इदं चाग्रे व्यक्तीभविष्यति । यच्च कात्यायनेनोक्तम् “प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे । साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते” इति एतच्च व्यवहारहेतुव्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया, माधवीयपारिजातादिष्वेवं व्याख्यातम् “विहिताचरणनिषिद्धवर्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने विप्लुते सतीति व्यवहारहेतुरुक्तः धर्मार्थविप्लवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । तथा च नारदः “मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमबूभुजत् । धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः । तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः । नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तते” इति । वृहस्पतिरपि “धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्व्वमासन्न हिंसकाः । लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तते” इति । न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपमुक्तम् । तत्र माधवीयव्याख्यानम् । न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं तस्य विस्तरः इदं युक्तमिदमयुक्तमिति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन् विषयभूते तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलःसाध्यमृणादानादिपदं तन्मूलस्तद्विषयको यो विवादः स व्यवहार इति । मदनरत्ने तु न्यायः प्रमाणन्तस्य विस्तरः प्रवृत्तिर्यत्र तस्मिन् विषय इति । साध्यमूलेत्यादि तुल्यम् । मदनरत्नाकरस्मृतिचन्द्रिकाकल्पतरुकारैः सर्व्वमेवेदं वचनं व्यवहारस्वरूपपरतयापि व्याख्यातम् । प्रयत्नसाध्ये कष्टसाध्ये पराभिभवेन स्वेच्छया भोक्तुमशक्ये दृष्टेऽत्रादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्य्यते प्रपञ्च्यते यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे सदसि साध्यमूलेत्यादि पूर्व्ववत् । तेनापि प्रागुक्तमेव विवक्षितमतस्तद्व्यवच्छेद्यं नातीव यतितव्यम् । वयन्तु सर्व्वं सप्तम्यन्तसामानाधिकरण्येन व्याचक्ष्महे । विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं स्मृतिस्मृत्यादि विस्तार्य्यते प्रवर्त्ततेऽस्मिन् स्मृत्यादिप्रमेय इत्यर्थः । विच्छिन्ने प्रमाणापरिज्ञानतात्पर्य्यानवधारणादिना दुर्ज्ञेये सति । यद्वा । धर्मं आख्यायतेऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत् । न्यायविस्तरे प्रमाणसमूहे स्मृतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादि गतार्थमिति । हारीतः “स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् । न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यत” इति । न्यायेन प्रमाणेन । एतस्यापि पूर्व्वोक्त एव तात्पर्य्यम्” । तन्निरुक्तिर्मदनरत्ने दर्शिता यथा “निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्याऽमुमेवार्थमुपलक्षयति । सा च कात्यायनेनोक्ता “वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृत” इति । अथ व्यवहारभेदानाह नारदः “सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः । सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखपूर्व्वकः पणः” इति । यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डाभ्यधिकमेतावद्द्रव्यं दास्यामीति यत्र लेखनपूर्व्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः । तद्रहितोऽनुत्तर इत्यर्थादुक्तं भवति । स एव त्रयोदशप्रकारनिबन्धनानवान्तरभेदानुद्दिश्य विवृतवान् यथा “चतुष्पाच्च चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च । चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्तितः । त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा । अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च । धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् । चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्व्वबाधकः । तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु । चरित्रं तु लोकरणे राजाज्ञायान्तु शासनम् । सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते । चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः । कर्त्तॄनथो साक्षिणश्च सभ्यान् राज्ञानमेव च । व्याप्नोति तादृशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः । धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्क्तेस्तथैव च । चतुर्णां करणादेव चतुःकारी प्रकीर्त्तितः । कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च

विध्यो यस्मात् प्रवर्त्तते । त्रियोनिः कीर्त्त्यते तेन त्रय-मेतद्विवादकृत् । द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभि-योगतः । शङ्काऽसतान्तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात् । पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विगतिः समुदाहृतः । पूर्ववाद-स्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः । भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः समुदाहृतः । भूतन्तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् । राजा१ सपुरुषः सभ्यः२ शास्त्रं३ गणकलेख-कौ४ ५ । हिरण्य६मग्नि७रुदकं८मष्टाङ्गः समुदाहृतः । ऋणादानं १ह्यु पनिधिः२ सम्भूयोत्थानं३मेव च । दत्तस्य पुनरादानं४मशुश्रूषाभ्यु पेत्य च । वेतनस्यानपाकर्म६ तथैवास्वामिविक्रयः७। विक्रीयासम्प्रदानं८ च क्रीत्वानु-शय९एव च । समयस्यानपाकर्म१० विवादः क्षेत्रज११ स्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो१२ दायभागो१३ऽथ सा-हसः१४ । वाक्पारुष्यं१५ तथैवोक्तं दण्डपारुष्य१६मेव च । द्यूत१७मप्रकीर्णकं१८ चैवे त्यष्टादशपदः स्मृतः । क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते" इति ।

व्यवहारपद न० ६त० । व्यवहारविषये ।

व्यवहारमातृका स्त्री व्यवहारस्य विवादनिर्णयस्य मातेव पोषकत्वात् परिच्छेदकत्वाद्वा इवार्थे कन् । व्यवहार-निर्णयार्थं प्राड्विवाकादिकार्ये क्रियासमुदाये "व्यवहारान्नृपः पश्येत्" इत्युक्तो व्यवहारः सोऽय-मित्थं चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादेषु ऋणादानादि-ष्वपदर्शितो वर्णितः "तत्र प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यम्" इति भाषापादः प्रथमः । "श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यम्" इत्युत्तर-पादो द्वितीयः । "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्य" इति क्रि-यापादस्तृतीयः । "तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति" इति सा-ध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः । यथोक्तम् "परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः। आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयत" इति । सम्प्रति प्रत्युत्तरे तु साधनानिर्देशाद्भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्य सिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तराभिधाना-नन्तरं कस्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परा-मर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वे-नानभिधानात् व्यवहृत्सम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपाद-त्वमिति सिद्धम् इति व्यवहारमातृका । एवं सर्वव्य-वहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामभिधायाधुना क्वचित् व्यवहारविषये कश्चिद्विशेषं दर्शयितुमाह" मिता० ।

व्यवहारिक त्रि०व्यवहारः प्रयोजनतयाऽस्त्यस्य ठन् । १व्य-वहारयोग्ये लोकप्रसिद्धे घटपटादौ स्त्रियां ङीप् । २इङ्गुदवृक्षे ३लोकयात्रायां ४सम्मार्ज्जन्यां स्त्री मेदि० ।

व्यवहारिकसत्ता स्त्री कर्म० । १व्यवहारोपयिकेसत्त्वे वे-दान्तकल्पिते ब्रह्मभिन्नपदार्थमात्रस्य वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि व्यवहारयोग्ये सत्त्वे येन घटादि व्यवह्रियते । तत्का-र्य्यकरणोपयोगित्वेन कल्पिते घटादेरर्थक्रियाकारित्व-लक्षणे २सत्त्वे च ।

व्यवहार्य्य त्रि० वि+अव+हृ-ण्यत् । इदमित्यमेवेत्येवंरूपेण १व्यवहारविषये येन सह भोजनादिकमेकपङ्क्तौ क्रि-यते २तस्मिंस्तु जने ।

व्यवहित त्रि० वि+अव+धा-क्त । व्यवधानवति पदार्थे ।

व्यवाय पु०वि+अव+इण-घञ् । १ग्राम्यधर्मे मैथुने अमरः । २अन्तर्द्धाने च ३तेजसि न० मेदि०। ४शुद्धौ पु० जटा०।

व्यवायिन् त्रि० वि+अव+इण-णिनि । ग्राम्यधर्मकारके स्त्रियां ङीप् ।

व्यसन न० वि+अस-ल्युट् । १विपत्तौ २भ्रंशे कामजाते कोपजाते च स्त्रीभोगमद्यपानादौ ३दोषे ४दैवादिकृते उपद्रवे च ५पापे ६निष्फलोद्यमे मेदि० ।

"व्यसनान्याह मनुः कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महो-पतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व त्मनैव तु । मृगया१क्षो२ दिवास्वप्नः३ परीवाद४स्त्रियो५ मदः६ । "तौर्य्यत्रिकं७।८।९ वृथाट्या१० च कामजो दशकोगणः । पैशुन्यं१ साहसं२ द्रोह३ ईर्षा४ऽसूया५र्थदूषणम्६ । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं७।८ क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" । तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि त्रीणीति दश । पैशु-न्यमविज्ञातपरदोषाविष्करणम् । साहसं साधोर्बन्धना-दिना निग्रहः। द्रोहो जिघांसा । ईर्षा अन्यगुणास-हिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । अर्थ-दूषणम् अर्थानामपहरणं देयानामदानञ्च" मल०रघु० ।

व्यसनार्त्त त्रि० व्यसनेनार्त्तः । २दैवाद्युपद्रवयुक्ते ।

व्यसनिन् त्रि० व्यसनमस्यास्ति इनि । १व्यसनयुक्ते कामजा-दिमद्यपानादिरूपदोषयुक्ते २दैवाद्युपद्रुते च हेमच० ।

व्यसु त्रि० विगताः असवो यस्य । १मृते "ग्रेमे जातो भवेद्व्-यसुः" ज्योतिषम् ।

व्यस्त त्रि० वि+अस-क्त । १व्याकुले २व्याप्ते मेदि० ३विभक्ते च "व्यस्तारविन्दैरस्य ते" कुमारः । ४विपरीते "एतद्-व्यस्तं महाघोरम्" ति०त०। "व्यस्तविधिर्विलोमे" लीला०

५समुदितपदार्थमध्ये एकैकस्मिन्। “एते व्यस्ता समस्ता वा” विश्वामित्रः। ६समस्तभिन्ने च भावे क्त। ७व्यतिक्रमे त्रि०

व्याकरण पु० व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते अर्थवत्तया प्रतिपाद्यन्ते शब्दा येन वि+आ+कृ-करणे ल्युट्। वेदाङ्गे शब्दसाधुताबोधके १शास्त्रभेदे वेदान्तोक्ते नामरूपाभ्यां २जगतोविकाशने च

“अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायन! समासतः। सिद्धशब्दविवेकाय बालव्युत्पत्तिहेतवे। सुप्तिङन्तं पदं ख्यातं सुपः सप्त विभक्तयः। स्वौजसः प्रथमा प्रोक्ता सा प्रातिपदिकार्थके। सम्बोधने च लिङ्गादावुक्ते कर्मणि-कर्त्तरि। अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्ज्जितम्। अमौट्शसो द्वितीया स्यात् तत्कर्म क्रियते च यत्। द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता उक्तानुक्ताविभेदतः। टाभ्यांभिसस्तृतीया स्यात् करणे कर्त्तरीरिता। येन क्रियते तत्करणं तत्कर्त्ता यः करोति सः। ङेभ्यांभ्यसश्चतुर्थी स्यात् सम्प्रदाने च कारके। यस्मै दित्सा धारयते रोचते सम्प्रदानकम्। पञ्चमी स्यात् ङसिभ्यांभ्योह्यपादाने च कारके। यतोऽपैति समादत्ते अपादानं भयं यतः। ङसोसामश्च षष्ठी स्यात् स्वामिसम्बन्ध उच्यते। ङ्योस् सुपश्च सप्तमी स्यात् सा चाधिकरणे भवेत्। आधारश्चाधिकरणं रक्षार्थानां प्रयोगतः। ईप्सितं चानीप्सितं यत्तदपादानकं स्मृतम्। पञ्चमी पर्य्यपाङ् योग इतरर्त्तेन्यदिङ्मुखे। एनब्योगे द्वितीया स्यात् कर्मप्रवचनीयकैः। लक्षणवीप्सेत्थंभूतेऽभिभागे च परिप्रती। अनुरेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ च कीर्त्तितौ। द्वितीया च चतुर्थी स्याच्चेष्टायां गतिकर्मणि। अप्राणे हि विभक्ती द्वे मन्यकर्मण्यनादरे। नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंवषट्योग ईरिता। चतुर्थी चैव तादर्थ्ये तुमर्थाद्भाववाचिनः। तृतीया सहयोगे स्यात् कुत्सितेऽङ्गे विशेषणे। काले भावे सप्तमी स्यादेतैर्योगे च षष्ठ्यपि। स्वामीश्वराधिपतिभिः साक्षिदायादसूतकैः। निर्द्धारणे द्वे विभक्ती षष्ठी हेतुप्रयोगके। स्मृत्यर्थकर्मणि तथा करोतेः प्रतियत्नके। हिंसार्थानां प्रयोगे च कृति कर्मणि कर्त्तरि। न कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी निष्ठादौ प्रतिपादिता। द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमञ्जलम्। भुवादिभ्यस्तिङो लः स्याल्लकारा दश वै स्मृताः। तिप्तसन्तयः प्रथमो मध्यः सिप्थस्थास उत्तमः। मिब्वस्मसः परस्मै तु पदानाञ्चात्मनेपदम्। तातामन्तां प्रथमो मध्यस्थासाथांध्वं तथा। उत्तम इड्वहिमही ङितः कर्त्तरि धातुतः। नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत्। मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽस्मदि। भुवाद्या धातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु धातवः। लडीरितो वर्त्तमाने स्मेनातीते च धातुतः। भूतानद्यतने लिट् च लिङाशिषि च धातुतः। विध्यादावेवानुमतौ लिङ्विधिर्मन्त्रणे भवेत्। निमन्त्रणाधीष्ट संप्रश्न प्रार्थनेषु तथाऽऽशिषि। लिङतीते परोक्षे स्याल्लङ् लुङ्, लृट्, लृङ् भविष्यति। स्यादद्यतने लुट् च भविष्यति च धातुतः। धातोर्लृङ् क्रियातिपत्तौ लिङर्थे लोट् प्रकीर्त्तितः। कृतास्त्रिष्वपि वर्त्तन्ते भावे कर्मणि कर्त्तरि। शतृ शानच् तव्यण्यत् यदनीयर् क्य तृचादयः” गारुड़े २०९अ०।

व्याकुल त्रि० वि+आ+कुल-क। रोगादिना इतिकर्त्तव्यतानिश्चयविहीने अमरः। [प्रकटीकृते।

व्याकृत त्रि० वि+आ+कृ-क्त। १प्रकाशिते २नामरूपाभ्यां

व्याकृति स्त्री वि+आ+कृ-क्तिन्। १भङ्गौ हला०२प्रकाशने। करणे क्तिन्। ३व्याकरणे च। श व्याक्रिया तत्रार्थे “व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता” हरिका०

व्याकोश(ष) त्रि० वि+आ+कुश(ष) अच् व्यागतः कोशा(षा)त् प्रा०स० वा। १प्रफुल्ले अमरः “व्याकोश(ष)न्दीवराक्षी” इति तन्त्रम्। [इहृपे १ग्रन्थभेदे २कथने च।

व्याख्या स्त्री वि+आ+ख्या-अच्। विवरणात्मके शब्दसमू-

व्याख्यात त्रि० वि+आ+ख्या-क्त। १कथिते २विवृते च।

व्याघात त्रि० वि+आ+हन-घञ्। १अन्तराये २प्रहारे मेदि० ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ०दृश्यम्। ४प्रतिबन्धे “व्याघातावधिराशङ्का” कुसुमाञ्जलिः। विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगमध्ये ५त्रयोदशे योगे च।

व्याघ्र पुंस्त्री० वि+आ+घ्रा-क। १जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २रक्तैरण्डे ३करञ्जे च पु०मेदि०। [त्वच०।

व्याघ्रदल पु० व्याघ्रस्तत्पाद इव दलमस्य। एरण्डवृक्षे श-

व्याघ्रनख न० व्याघ्रस्य नखोऽस्त्यस्य आकारे अच्। १नखीनामगन्धद्रव्ये अमरः। व्याघ्रस्य नख इव दलाव्यस्य। २स्नुहीवृक्षे शब्दच०। ३कन्दभेदे। ४नखक्षते च मेदि० ६त०। ५व्याघ्रस्य नखे।

व्याघ्रनाशक पुंस्त्री० व्याघ्रं नयति स्थानान्तरं प्रापयति पश्चात् क्रोशनेन नी-ण्वुल्। शृगाले (फेउ) राजनि० तस्य पश्चात्क्रोशनेन व्याघ्रस्य स्थानान्तरप्रापकत्वेन तथात्वं स्त्रियां ङीष्।

व्याघ्रपाद(द्) पु० व्याघ्रस्य पाद इव मूलमस्य वा अन्त्यलोपः । १विकङ्कतवृक्षे अमरः । २मुनिभेदे च ३विकङ्कटवृक्षे राजनि० । [अमरः । हेम० । २व्याघ्रलाङ्गूले च ।

व्याघ्रपुच्छ पु० व्याघ्रस्य पुच्छ इव दलमस्य । १एरण्डवृक्षे

व्याघ्राट पुंस्त्री० व्याघ्र इवाटति अट-अच् । भरद्वाजखगे अमरः स्त्रियां ङीष् । [याम् अमरः ।

व्याघ्रादनी स्त्री व्याघ्रेणाद्यते अद-ल्युट् ङीप् । क्षिरता-

व्याघ्रास्य पुंस्त्री० व्याघ्रस्येवास्यं यस्य । विड़ाले शब्दच० । स्त्रियां टाप् ।

व्याघ्री स्त्री व्याघ्रस्तनखाकारः कण्टकोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । १कण्टकारिकायाम् अमरः । जातौ ङीष् । २व्याघ्रयोषिति ।

व्याज पु० वि+अज+घञ् वीभावाभावः । १कपटे वञ्चनाफले २असत्यव्यवहारे कारणान्तरेण ३प्रवृत्तस्य कारणान्तरत्वेनोद्भावनरूपे अपदेशे च अमरः ।

व्याजनिन्दा स्त्री ३त० । १कपटनिन्दायाम् २अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम् ।

व्याजस्तुति स्त्री० ३त० । १कपटस्तुतौ २अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे दृश्यम् । [अलङ्कारशब्दे ४०४पृ०दृश्यम् ।

व्याजोक्ति स्त्री ३त० । १छलेनोक्तौ २अर्थालङ्कारभेदे च

व्याड पु० वि+आ+अड-अच । १मांसभक्षके व्याघ्रादौ पशौ २सर्पे अमरः । ३इन्द्रे शब्दच० । ४वञ्चके त्रि० रायमु० ।

व्याडायुध न० व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधं नख इवास्त्यस्य अच् । व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः । [च ३मुनिभेदे त्रिका०

व्याडि पु० व्याकरणस्य संग्रहाख्यग्रन्थकारके १कोषकारके

व्यात्युक्षी स्त्री वि+अति+उक्ष-भावे व्यतिहारे णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्परसेचनरूपे जलक्रीड़ाभेदे ।

व्यादिश पु० वि+आ+दिश-क । १विष्णौ विष्णुस० २विशेषेण आदेशके त्रि० ।

व्याध पुंस्त्री० व्यध-ण । मृगहिंसके क्षत्रियात् सर्वक्षिपत्न्यां जाते १सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । "नापितात् गोपकन्यायां सर्वस्त्री तस्य योषिति । क्षत्त्राद् बभूव व्याधश्च बलवान् मृगहिंसकः" ब्रह्मवै०ब्र० १०अ० । २दुष्टे त्रि० मेदि० । भावे घञ् । ३वेधने ४पीड़ने च ।

व्याधभीत पुंस्त्री० व्याधाद्भीतः भी-क्त । मृगे शब्दच० । स्त्रियां ङीष् । [वर्ज्जे हेमच०।

व्याधाम पु० व्याधेन पीड़नेन अमयति अम-णिच्-अच् ।

व्याधि पु० वि+आ+धा-कि । १रोगे व्याधिश्च योगान्तराय-भेदः चित्तविक्षेपशब्दे २९४१ पृ० दृश्यम् । २कुष्ठरोगे अमरः । ३कामकृते नायकयोरवस्थाभेदे सा०द० ।

व्याधिघात पु० व्याधिं हन्ति-हन-अण् । आरग्वधे (सोन्दाल) अमरः । [अमरः ।

व्याधित त्रि० व्याधिर्जातोऽस्य तार० इतच् । व्याधियुक्ते

व्याधिहन्तृ पु० व्याधिं हन्ति हन-तृच् । १वाराहीकन्दे राजनि० २रोगनाशके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

व्याधु(धू)त त्रि० वि+आ+धु-(धू)-क्त । कम्पिते शब्दर० ।

व्यान पु० वि+अन-घञ् । देहस्थे सर्वशरीरव्यापके प्राणादिमध्ये वायुभेदे "विष्वगननवान् वायुर्व्यान इत्यभिधीयते" वेदान्तमतम् "व्यानो व्यानयत्यन्नं सर्वव्याधिप्रकोपनः । महारजतसुप्रख्यो ज्ञानोपादानकारणम् । स चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कठ्यां वै गुल्फयोरपि । घ्राणे गलेस्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् । खान्ययत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रे प्रकोपनः" पदार्थादर्शः ।

व्यापक त्रि० विशेषेणाप्नोति वि+आप-ण्वुल् । १अधिकदेशवृत्तौ "व्यापकत्वात् परापि स्यात्" भाषा० । न्यायोक्ते स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगिनि च २पदार्थे ३तन्त्रोक्ते सर्वाङ्गसम्बन्धिनि न्यासभेदे पु० "अङ्गुलिव्यापकन्यासौ" तन्त्रसा० । ४आच्छादके त्रि० अमरः । [च अमरः ।

व्यापन्न त्रि०वि+आ+पद-क्त । १मृते हेमच० २विपद्युक्ते

व्यापाद पु० वि+आ+पद-घञ् । १द्रोहचिन्तने हेमच० ।

व्यापादन न०वि+आ+पद-णिच्-ल्युट् । १मारणे हेमच० २परानिष्टचिन्तने अमरः ।

व्यापार पु० वि+आ+पृ-घञ् । "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया" हर्य्युक्तायां १भावविधिः उत्पादनक्रियायाम् । वाणाजो २व्यवसाये च ।

करणजन्ये करणजन्यक्रियाजनके ३पदार्थे यथा दात्ररूपकरणजन्यः तज्जन्यच्छेदजनकः छेद्यसंयोगादिः एवमिन्द्रियस्य व्यापारः विषयसंयोगा । "विषयेन्द्रियसंयोगो व्यापारः सोऽपि षड्विधः" भाषा० । एवं यागादेः व्यापारः अदृष्टम् । व्यापारवत् कारणं करणमिति । "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्" हरिकारिका ।

व्यापारिन् त्रि० व्यापारोऽस्त्यस्य इनि । १व्यापारवति करणादौ "न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथा सिद्धिः" । २व्यवसायवति वणिग्जने पु० । [२विष्णौ पु० विष्णुस० ।

व्यापिन् त्रि० वि+आप-णिनि । १व्यापके स्त्रियां ङीप् ।

व्यापृत त्रि॰ वि+आ+पृ–क्त। १व्यापारयुक्ते २कर्म्मसचिवे हेमच॰।

व्याप्त त्रि॰ वि+आप+–क्त। १पूर्णे हेमच॰। २समाक्रान्ते ३ख्याते च मेदि॰। ४स्थापिते ५व्याप्तियुते च "समेन यदि नो व्याप्तः" उदयनाचार्य्यः।

व्याप्ति स्त्री वि+आप-क्तिन्। १ऐश्वर्य्यभेदे न्यायमते तद्भाववति अविद्यमानत्वरूपे २पदार्थे यथा वह्नेरभाववति जलादौ धूमो नास्तीति धूमादौ वह्नेर्व्याप्तिः। "व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः। अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना। साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते" भाषा॰। प्रमेयत्वादिहेत्वव्याप्तिप्रसिद्धे द्वितीयलक्षणमुक्तम्। प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति द्वितीयलक्षणार्थः। व्याप्तिश्च द्विविधा अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च तत्रान्वयव्याप्तिः पूर्वोक्ता। "साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यत् भवेत्" भाषा॰ उक्ता अपरा सा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितारूपा। तत्रान्वयव्याप्तिज्ञाने व्यभिचारज्ञानाभावः सहचारज्ञानञ्च कारणम्। व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने च साध्याभावे हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं व्यभिचारज्ञानभावश्च कारणम्। "व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा। हेतुर्व्याप्तिग्रहे, तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त्तकः। द्वैविध्यन्तु भवेत् व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः" भाषा॰। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यादित्यादितर्केण व्यभिचारशङ्का निवर्त्त्यते इत्याकरे द्रष्टव्यम्। उपाधिस्तु व्यभिचारोन्नायकतया व्याप्तिज्ञानविघटकतया अनुमितिविरोधी उपाधिशब्दे १२४८ पृ॰ द्रष्टव्यम्।

व्याप्य त्रि॰ वि+आप-ण्यत्। १व्याप्ते २अल्पदेशवृत्तौ 'व्याप्यत्वादपरापि च" भाषा॰। ३अनुमितिसाधने लिङ्गे न॰ ४साधनमात्रे ५कुष्ठौषधौ च अमरः।

व्याम पु॰ वि+अम-घञ्। तिर्य्यक्पार्श्वतो विस्तृतयोर्बाह्वोरन्तरालपरिमाणे हेमच॰।

व्यायत त्रि॰ वि+आ+यम–क्त। १दीर्घे २व्यापृते ३दृढे ४अतिशये च मेदि॰। भावे–क्त। ५दैर्घ्ये ६आयामे च न॰ मेदि॰।

व्यायाम पु॰ वि+आ+यम–घञ्। १श्रमे २श्रमसाधने व्यापारे ३पौरुषे ४दुर्गसंस्कारे ५विषमे मेदि॰ ६मल्लानां अस्त्रकारके व्यापारे (कुस्ति) ७व्यामपरिमाणे च हेमच॰।

व्यायोग पु॰ वि+आ+युज-घञ्। दृश्यकाव्यभेदे सा॰द॰ तल्लक्षणमुक्तं यथा "ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः। हीनोगर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः। एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः। कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः। राजर्षिरथवा दिव्यो भवेद्धीरोद्धतश्च सः। हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः" यथा सौगन्धिकाहरणधनञ्जयविजयादि।

व्याल पुंस्त्री॰ वि+अड-घञ् डस्य लः। १सर्पे २हिंसकपशौ अमरः। स्त्रियां ङीष्। ३दुष्टगजे च मेदि॰ ४चित्रके व्याघ्रे पुंस्त्री॰ राजनि॰ स्त्रियां ङीष्। नृपे पु॰ ५मधुरेणः। ६शठे त्रि॰ अमरः ७धूर्त्ते त्रि॰। [राजनि॰।

व्यालगन्धा स्त्री व्यालस्येव गन्धो लेशोऽस्याः। नाकुल्याम्

व्यालग्राह पु॰ व्यालान् सर्पान् गृह्णाति ग्रह–अण्। (सापुड़े) सर्पधारिणि भरतः। णिनि। अत्रैव शब्दर॰। "व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्" पु॰त॰ काशीख॰। [समङ्गायाम् राजनि॰।

व्यालजिह्वा स्त्री व्यालस्य सर्पस्य जिह्वेव पत्रमस्याः। महा-

व्यालदंष्ट्र पु॰ व्यालस्य व्याघ्रस्य दंष्ट्रेव कण्टकमस्य। गोक्षुरे राजनि॰। [वद्लोऽप्यत्र।

व्यालनख पु॰ व्यालस्य व्याघ्रस्य नखइव। गन्धद्रव्यभेदे व्या॰

व्यालपत्रा स्त्री व्यालस्य पाद इव पत्रमस्याः। एर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि॰।

व्यालम्ब पु॰ विशेषेण आलम्बते वि+आ+लवि–अच्। १रक्तैरण्डे वैद्यकम्। विशेषेण २लम्बमाने त्रि॰।

व्यालायुध न॰ व्यालस्य व्याघ्रस्यायुधं नख इव। १नखीनामगन्धद्रव्ये मधुरेणः। २व्यालनखाख्ये गन्धद्रव्ये पु॰ राजनि॰

व्यावक्रोशी स्त्री वि+अव+क्रुश-णच् स्वार्थे अण् ङीप्। परस्पराक्रोशे। [भिक्रण्टके शब्दर॰।

व्यावर्त्त पु॰ विशेषेण आवर्त्तते वि+आ+वृत–अच्। ना॰

व्यावहारी स्त्री वि+अव+हृ–णच् स्वार्थे अण् ङीप्। परस्परहरणे। [परहसने।

व्यावहासी स्त्री वि+अव+हस-णच् स्वार्थेऽण् ङीप्। पर॰

व्यावृत्त त्रि॰ वि+आ+वृत–क्त। १वृते हेमच॰ २निवृत्ते च "व्यावृत्तगतिरुद्याने" कुमारः।

व्यावृत्ति स्त्री वि+आ+वृत–क्तिन्। निवारणे।

व्यास पु॰ व्यस्यति वेदान् वि+अस–घञ्। १पराशरसुते मुनिभेदे व्यासस्य नारायणस्य पञ्चकलावतारभेदः यथोक्तं

ब्रह्मवै०पु० ४अ० "व्यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वाल्मिकिं यदा। मौनीभूतः स सस्मार त्वामेव जगदम्बिकाम्। तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण मुनीश्वरः। संप्राप निर्मलं ज्ञानं भ्रमान्धध्वंसदीपकम्। पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः पञ्चकलोद्भवः। त्वां सिषेवे प्रदध्यौ च शतवर्षञ्च पुष्करे। तदा त्वत्तोवरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह। तदा वेदविभागञ्च पुराणञ्च चकार ह"। स च कन्याकाले सत्यवत्यां पराशराज्जातः कानीनशब्दे १८९३पृ० दृश्यम् वेदव्यासशब्दोक्तेषु मुनिभेदेषु च २समासादिसमानार्थके विग्रहवाक्ये ४विस्तारे अमरः ३वृत्तक्षेत्रस्य मध्यस्थरेखायाम् "व्यासे भनन्दाग्निहते" लीला० क्षेत्रशब्दे २४०१ पृ० दृश्यम्। "यएवं वाचयेद्विप्रो स ब्रह्मन्! व्यास उच्यते" इत्युक्ते ५पुराणपाठके विप्रे च ६मानभेदे शब्दर०। [लग्ने च।

व्यासक्त त्रि० वि+आ+सन्ज–क्त। १आसक्ते तत्परे २सं-

व्यासङ्ग पु० वि+आ+सन्ज–घञ्। १कार्य्यान्तरत्यागेनैकपरत्वे २आसक्तौ च। [२निषिद्धे च।

व्यासिद्ध त्रि० वि+आ+सिध–क्त। १राजाज्ञयावरुद्धे मेदि०

व्याहत त्रि० वि+आ+हन–क्त। व्याघातयुक्ते।

व्याहार पु० वि+आ+हृ–घञ्। १वाक्ये २उक्तौ अमरः।

व्याहृति स्त्री वि+आ+हृ–क्तिन्। १उक्तौ २भूर्भुवःस्वरादिषु सप्तसु भूर्भुवःस्वरादिलोकसप्तात्मकेषु मन्त्रभेदेषु च सप्त लोकाः पुनरेताः सप्त व्याहृतय एवेति योगियाज्ञवल्क्येन प्रतिपादितम् यदाह "भूराद्याश्चैव सत्यान्ता सप्त व्याहृतयस्तथा। लोकास्ता एव सप्तैते उपर्य्युपरिसंस्थिताः"। तथा "सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः पुरा यास्तु स्वयम्भुवा। ता एव सप्त छन्दांसि लोकाः सप्त प्रकीर्त्तिताः" यया च वासनया सप्त व्याहृतयः सप्त लोकाः सा च वासना योगियाज्ञवल्क्येनैव निरुक्त्या विविच्य प्रतिपादिता यदाह "भवन्ति चास्मिन् भूतानि स्थावराणि चराणि च। तस्माद्भूरिति विज्ञेया प्रथमा व्याहृतिः स्मृता। भवन्ति भूयो भूतानि उपभोगक्षये पुनः। कल्पान्ते उपभोगाय भुवस्तस्मात् प्रकीर्त्तिता। शीतोष्णवृष्टितेजांसि जायन्ते तानि वै सदा। आलयः सुकृतीनाञ्च स्वर्लोकः स उदाहृतः। अधरोत्तरलोकेभ्यो महांस्तु परिपालितः। हृदयं सर्वलोकानां महत्त्वेन निगद्यते। कल्पदाहप्रलीनास्तु प्राणिनस्तु पुनः पुनः। जायन्ते तु पुनः सर्गे जनस्तेन निगद्यते। सनकाद्यास्तपःसिद्धा ये चान्ये ब्रह्मणः सुताः। अधिकारनिवृत्ताश्च तिष्ठन्त्यस्मिंस्ततस्तपः। सत्यन्तु सप्तमो लोको ब्रह्मणस्तदनन्तरम्। सर्वेषाञ्चैव लोकानां मूर्ध्नि संतिष्ठते सदा। ज्ञानकर्मसु निष्ठानां तथा सत्यस्य भाषणात्। प्राप्यते चोपभोगार्थं प्राप्य न च्यवते पुनः। तत्सत्यं सप्तमो लोकस्तस्मादूर्द्ध्वं न विद्यते"। [च हेमच०।

व्युत्क्रम पु० वि+उद्+क्रम–घञ्। १क्रमवैपरीत्ये २अतिक्रमे

व्युत्थान न० वि+उद्+स्था–ल्युट्। १विरोधकरणे २स्वातन्त्र्यकरणे मेदि० ३प्रतिरोधने ४योगशास्त्रोक्ते समाध्यवस्थाप्रच्यवे हेमच० ५नृत्यभेदे शब्दच०। ६विशेषेण उत्थाने च। वि+उद्+स्था–क्तिन्। व्युत्थितिरप्यत्र स्त्री।

व्युत्पत्ति स्त्री वि+उद्+पद–क्तिन्। १विशेषेण उत्पत्तौ २शास्त्रजन्ये शब्दार्थज्ञानादिसम्पाद्ये संस्कारभेदे ३शब्दानामर्थविबोधकशक्तौ च।

व्युत्पन्न त्रि० वि+उद्+पद–क्त। १व्युत्पत्तियुक्ते शब्दे तत्संस्कारयुक्ते २पुरुषे च। ३विशेषेणोत्पन्ने च।

व्युदस्त त्रि० वि+उद्+अस–क्त। निराकृते।

व्युदास पु० वि+उद्+अस+घञ्। निराकरणे।

व्युष्ट त्रि० वि+उष–क्त वा० इडभावः। १दग्धे २पर्युषिते ३प्रभाते च ४फले ५दिवसे च न० हेमच०।

व्युष्टि स्त्री वि+उष–क्तिन्। १समृद्धौ २स्तुतौ ३फले च मेदि० व्युष्टिद्विरात्रं यागभेदः युक्तरोह्यादि।

व्यूढ त्रि० वि+वह–क्त। १निवेशनविशेषेण स्थापिते व्यूहयुक्ते सैन्यादौ "व्यूढां द्रुपदपुत्रेण" गीता। २विन्यस्ते ३संहते अमरः "व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः" रघुः। ४पृथुले त्रि० मेदि० ५परिहिते ६विवाहिते च त्रि० "व्यूढा काचन कन्यका" प्रबोधचन्द्रोदयः। [कवचे अमरः।

व्यूढकङ्कट त्रि० व्यूढः परिहितः कङ्कटः वर्म येन। सन्नद्ध-

व्यूत त्रि० वि+वे–क्त। तन्तुभिर्ग्रथिते। [पदार्थे अमरः।

व्यूति स्त्री वि+वे–क्तिन्। १वस्त्रादिवयनकर्मणि २तद्वेतने (वानि)

व्यूह पु० वि+ऊह–घञ्। १समूहे २निर्माणे च ३सम्यक्तर्के ४देहे ५सैन्ये ६युद्धार्थं सैन्यस्थापनविशेषे अमरः। "समस्तस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः। स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम्। व्यूहभेदाश्च चत्वारो दण्डोभोगस्तु मण्डलम्। असंहतश्च निर्णीता नीतिसारादिसम्मताः। अन्येऽपि प्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्चचक्रादयः क्वचित्। तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद् भोगोऽन्वावृत्तिरेव च। मण्डलं सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसं-

हतः" शब्दर० । शुक्रनीतिसारे तद्भेदादिकमुक्तं यथा "नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् । सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद् व्यूहकृतैर्बलैः । यायाद् व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये । श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरवक्त्रया । पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञकम् । सर्वतः सर्वतोभद्रं चक्रं व्यालमथापि वा । यथादेशं कल्पयेद्वा शत्रुसेनाविभेदकम् । व्यूहरचनसङ्केतान् वाद्यभाषासमीरितान् । स्वसैनिकैर्विना कोऽपि न जानीयात् तथाविधान् । नियोजयेच्च मतिमान् व्यूहान् नानाविधान् सदा । अश्वानाञ्च गजानाञ्च पदातीनां पृथक् पृथक् । उच्चैः संश्रावयेद् व्यूहसङ्केतान् सैनिकान् नृपः । वामदक्षिणसंस्थो वा मध्यस्थो वाऽग्रसंस्थितः । श्रुत्वा तान् सैनिकैः कार्य्यमनुशिष्टं यथा तथा । सम्मीलनं प्रसरणं परिभ्रमणमेव च । आकुञ्चनं तथा यानं प्रयाणमपयानकम् । पर्य्यायेण च साम्मुख्यं समुत्थानञ्च लुण्ठनम् । संस्थानं चाष्टदलवच्चक्रवद्गोलतुल्यकम् । सूचीतुल्यं शकटवदर्द्धचन्द्रसमन्तु वा । पृथग्भवनमल्पाल्पैः पर्य्यायैः पङ्क्तिवेशनम् । शस्त्रास्त्रयोर्धारणञ्च सन्धानं लक्ष्यभेदनम् । मोक्षणञ्च तथाऽस्त्राणां शस्त्राणां परिघातनम् । द्राक् सन्धानं पुनः पातो ग्रहो मोक्षः पुनः पुनः । स्वगूहनं प्रतीघातः शस्त्रास्त्रपदविक्रमैः । द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा पङ्क्तितो गमनं ततः । तथा प्राग्भवनं चापसरणं तूपसर्जनम् । अपसृत्यास्त्रसिद्ध्यर्थमुपसृत्य विमोक्षणम् । प्राग्भूत्वा मोचयेदस्त्रं व्यूहस्थः सैनिकः सदा । आसीनः स्याद्विमुक्तास्त्रः प्राग्वा चापसरेत् पुनः । प्रागासीनं तूपसृतो दृष्ट्वा स्वास्त्रं विमोचयेत् । एकैकशो द्विशो वापि सङ्घशो बोधितो यथा । क्रौञ्चानां खे गतिर्यादृक् पङ्क्तितः सम्प्रजायते । तादृक् सञ्चारयेत् क्रौञ्चव्यूहं देशबलं यथा । सूक्ष्मग्रीवं मध्यपुच्छं स्थूलपक्षन्तु पङ्क्तितः । बृहत्पक्षं मध्यगलपुच्छं श्येनं मुखे तनु । चतुष्पान्मकरो दीर्घस्थूलवक्त्रो द्विरोष्ठकः । सूची सूक्ष्ममुखो दीर्घसमदण्डान्तरन्ध्रयुक् । चक्रव्यूहश्चैकमार्गो ह्यष्टधा कुण्डलीकृतः । चतुर्दिक्ष्वष्टपरिधिः सर्वतोभद्रसंज्ञकः । अमार्गश्चाष्टवलयी गोलकः सर्वतोमुखः । शकटः शकटाकारो व्यालो व्यालाकृतिः सदा । सैन्यमल्पं बृहद्वापि दृष्ट्वा मार्गं रणस्थलम् । व्यूहैर्व्यूहेन व्यूहाभ्यां सङ्करेणापि कल्पयेत्" ।

व्यूहपार्ष्णि पु० ६त० । युद्धार्थमवस्थानविशेषेण स्थितसैन्यानां पश्चाद्भागे अमरः ।

व्यृद्धि स्त्री विरुद्धा ऋद्धिः । विरुद्धसम्पत्तौ तत्रार्थे अव्ययी० । दुर्य्यवनम् यवनानां विरुद्धसम्पत्तौ सि० कौ० ।

व्ये स्यूतौ वृतौ च भ्वा० उभ० सक० अनिट् यजा० । व्ययति ते अव्यासीत् अव्यास्त विव्याय विव्यतुः । क्त ऊतः ।

व्यो अव्य० व्ये-डो । १लौहे व्योकारः २बीजे च ।

व्योकार पु० व्यो+कृ-अण् । लौहकारके अमरः ।

व्योमकेश पु० व्योमैव केशो यस्य । शिवे महादेवे अमरः ।

व्योमकेशिन् पु० व्योमाकारः केशोऽस्त्यस्य इनि । महादेवे

व्योमचारिन् पु० व्योम्नि चरति चर-णिनि । १विहगे २देवे ३पवनचलादौ च ४आकाशगामिनि त्रि० व्योमचारिपुरं शोभनगरम् ।

व्योमधूम पु० व्योम्नः धूमइव नीलत्वात् । मेघे त्रिका० ।

व्योमन् न० व्ये-मनिन् पृषो० । १आकाशे अमरः । २अभ्रके (आव) राजनि० । ३जले च ४सूर्य्यार्च्चाश्रये मेदि० ।

व्योममण्डल न० व्योम मण्डलमिव । मण्डलाकारे १आकाशे । व्योम्नो मण्डलमिव । २पताकायाम् शब्दच० ।

व्योममुद्गर पु० व्योम्नोमुद्गर इव आघातहेतुत्वात् । गगनात् अकस्मादुत्थिते वायोर्निर्घाते हारा० । [अमरः ।

व्योमयान न० ७त० । आकाशगमनयोग्ये वाहने विमाने

व्योष न० वि+उष-अच् । शुण्ठीमरीचपिप्पलीरूपे त्रिकटुनि अमरः ।

व्रज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । व्रजति अव्राजीत् । [जत् ।

व्रज संस्कारे गतौ च चु० उ० सक० सेट् । व्राजयति ते अविव्र-

व्रज पु० व्रज-घञर्थे क । १समूहे अमरः । २गोष्ठे ३पथि मेदि० मथुरासमीपस्थे देशभेदे च

मात्स्ये "व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणाम्बरम् । कुमाराख्यं महापीठं सर्वेषां मध्यसंस्थितम् । तस्योपरिस्थितं लोकं सर्वस्थानं महाफलम् । कृष्णलीलाविहारार्थमुच्चस्थानविराजितम् । चतुरष्टक८४क्रोशेन परिपूर्णविराजितम् । अस्य प्रदक्षिणां कुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् । दानाच्छिवाशतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् । आवसन् म्रियते चेत्तु पुनर्जन्म न विद्यते । पुण्यं लक्षगुणं लब्ध्वा कृतेऽस्मिन् व्रजमण्डले । कृष्णेन निर्मितास्तीर्थाः सार्द्धद्वयसहस्रकाः" । तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्यष्टचत्वारिंशत् तानि चतुरष्टक्रोशपरिमाणस्थितानि चतुर्भागशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आहु(

पाद्मे "वनानि द्वादशान्याहुर्यमुनोत्तरदक्षिणे । महावनं१ महाश्रेष्ठं वरं काम्यवनं२ शुभम् । कोकिलाख्यं तृतीयञ्च३ तुर्य्यं तालवनं४ तथा । पञ्चमं कुमुदाख्यञ्च५ षष्ठं भाण्डीरसंज्ञकम्६ । नाम्ना छत्रवनं७ श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्त्तितम् । अष्टमं खदिरं८ प्रोक्तं नवमं लोहजं वनम्९ । नाम्ना भद्रवनं१० श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यदम् । एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम्११ । नाम्ना बिल्ववनं१२ श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् । इति द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च" । द्वादशोपवनान्याह वाराहे "आदौ ब्रह्मवनं१ नाम द्वितीयं त्वप्सरोवनम्२ । तृतीयं विह्वलं३ नाम कदम्बाख्यं४ चतुर्थकम् । नाम्ना स्वर्णवनं५ श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्त्तितम् । सुरभीवननामा६पि षष्ठमाह्लादवर्द्धनम् । श्रेष्ठं प्रेमवनं७ नाम सप्तमं शुभदं नृणाम् । मयूरवननामा८पि चाष्टमं परिकीर्त्तितम् । मानेङ्गितवनं९ श्रेष्ठं नवमं मानवर्द्धनम् । शेषशायिवनं१० श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् । एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं११ शुभोदितम् । द्वादशं परमानन्दवनं१२ सर्वार्थदायकम् । इति द्वादशसंज्ञानि वनान्युपवनानि च" । द्वादशप्रतिवनानि भविष्ये "आदौ रङ्कवनं१ श्रेष्ठं सुरसंज्ञाविराजितम् । वार्त्तावनं२ द्वितीयञ्च३ करहाटं३ तृतीयकम् । चतुर्थं काम्यनामापि४ वनं कामप्रदं नृणाम् । वनमञ्जननामापि५ पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् । नाम्ना कर्णवनं६ श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्नवरप्रदम् । कृष्णाक्षिपलकं७ नाम वनं सप्तमकीरितम् । नन्दप्रेक्षणकृष्णाख्यं वनं नन्दनदमष्टमम् । वनमिन्द्रवनं९ नाम नवमं कृष्णपूजितम् । शिक्षावनं१० शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभासितम् । चन्द्रावलीवनं११ श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् । नाम्ना लोहवनं१२ श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं नृणाम् । इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गे वामे च दक्षिणे । इति द्वादशसंज्ञास्ते देवावासफलप्रदाः" । द्वादशाधिवनान्याह विष्णुपु० "मथुरा१ प्रथमं नाम राधाकुण्डं२ द्वितीयकम् । नन्दग्राम३स्तृतीयश्च गूढस्थानं४ चतुर्थकम् । पञ्चमं ललिताग्रामं५ वृषभानुपुरं६ च षट् । सप्तमं गोकुलं स्थान७मष्टमं बलदेवकम्८ । गोवर्द्धनवनं९ श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् । वनं जावटं१० नाम दशमं परिकीर्त्तितम् । मुख्यं वृन्दावनं११ श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्त्तितम् । सङ्केतवटकं१२ स्थानं वजं द्वादशं कीर्त्तितम् । इति द्वादशसंज्ञानि वनान्यधिवनानि च । वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यगाः । एषां नैव विलोकेन वनयात्रा च निष्फला । एषाञ्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा । आदौ लीलां यदा पश्येद्वनयात्रां ततश्चरेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् । सर्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः" ।

व्रजनाथ पु० ६त० । श्रीकृष्णे व्रजपालादयोऽप्यत्र । [श्रीकृष्णे

व्रजमोहन पु० व्रजान् व्रजस्थान् मोहयति मुह-णिच्-ल्यु ।

व्रजवर पु० व्रजानां तत्स्थानां वरः प्रार्थनीयः । श्रीकृष्णे ।

व्रजवल्लभ पु० ६त० । श्रीकृष्णे ।

व्रजाङ्गना स्त्री ६त० । व्रजस्य स्त्रियां गोप्याम् ।

व्रज्या स्त्री व्रज-क्यप् । १पर्य्यटने २गमने ३जिगीषोर्युद्धार्थं प्रयाणे च अमरः ।

व्रण शब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । व्रणति अव्राणीत् अव्रणीत् ।

व्रण अङ्गक्षतौ अद० चु० उ० सक० सेट् । व्रणयति ते अवव्रणत् त

व्रण पु० न० चु० व्रण-अच् । क्षते अमरः । तत्स्वरूपनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः । दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादिसम्भवः" । तत्र वातिकस्य लक्षणमाह "स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः । तद्युतः स्फुटितश्यावो व्रणो मारुतसम्भवः" । स्तब्धः अचलः । पैत्तिकमाह "तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुःखावदारणैः । व्रणं पित्तकृतं विद्यात् स्रावैर्मन्दैश्च पूतिकैः" । क्लेद आर्द्रता । दुःखं व्यथारूपम् । अवदारणं व्रणे विदारणमिव पीडा । श्लैष्मिकमाह "बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धस्तिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः" । बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पसंक्लेद ईषदार्द्रः । रौधिरं द्वन्द्वजं सान्निपातिकमाह "रक्तो रक्तस्रुतीरक्ताद् द्विविजः स्यात् तदन्वयः" । तदन्वयः द्वित्रिदोषलिङ्गसमन्वयः । शुद्धव्रणलिङ्गमाह "जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः । सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धव्रण इति स्मृतः । जिह्वातलाभः तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः तेन जिह्वावद्रक्तः । सुव्यवस्थः उच्छूनतारहितः । दुष्टव्रणलिङ्गमाह "पूतिपूयादिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः । दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्य्ययः" । उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदिशब्देन स्राववेदनाविवर्णतादयः संगृह्यन्ते । संरोहद्व्रणस्य लिङ्गमाह "कपोतवर्णप्रतिमा यस्यां तालोदवर्जिताः । स्थिराश्च पिडकाः

न्तो रोहन्तीति तमादिशेत्”। कपोतवर्णप्रतिमः पाण्डुधूसरः। स्थिराः विदीर्णतारहिताः। पिडकावन्तः संरोहणार्था ये मांसाङ्कुरास्तद्युक्ताः। संरूढलिङ्गमाह “रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम्। त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत्”। रूढवर्त्मानं संरूढस्रावमार्गम्। समतलं अनिम्नम्। सुखसाध्यत्वादिकमाह “त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः। धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः”। सुखे देशे मर्मरहिते। अनुपद्रवः ज्वरतृष्णाश्वासकासारोचकादिरहितः। धीमतः पथ्यसेविनः। सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च। “गुणैरन्यतरैर्हीनः ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः। सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः”। एभिस्त्वङ्मांसजत्वादिभिः। निरुपक्रमः अनुपक्रान्तः चिरमुपेक्षित इति यावत्। “वसामेदोऽथ मज्जानं मस्तुलिङ्गञ्च यः स्रवेत्। आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः”। मस्तुलिङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः। “कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम्। व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः”। अरिष्टमाह “दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःशीताश्च ये व्रणाः। दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः। प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः। प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा ये चापि मर्मसु। क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः। चिकित्सेन्नैव तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः। मद्यागुर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः। सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः”। मर्मसु पायुनाभिहृदयादिषु। सुमना जातिः। दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः। अथागन्तुव्रणस्य निदानमाह “नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः। भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे”। नाना धारा मुखानि येषां तैः शस्त्रैः अर्द्धचन्द्रखड्गभल्लकुन्तशूलशरादिभिः। नानाकृतयः षडाकृतयः। ता आकृतीराह “छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च। घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्”। तत्र छिन्नस्य लक्षणमाह “तिर्य्यक्छिन्न ऋजुर्वापि यो व्रणस्त्वायतो भवेत्। गात्रस्य पातनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते”। यो व्रणः तिर्य्यक्छिन्नः खड्गादिकृततिर्य्यक्छेदयुतः। ऋजुर्वापि अथवा खड्गादिकृतऋजुः व्रणः आयतः दीर्घः। आयत इति तिर्य्यक्छिन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम्। गात्रस्य पातनं गात्रस्यैकदेशस्य छेदेन पृथक्करणं वा छिन्नमित्यभिधीयते। भिन्नमाह “शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः। यत् किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते”। आशयः कोष्ठः। कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह “स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते। तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते। मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति। मूर्च्छा श्वासस्तृडाध्मानमभक्तच्छन्द एव च। विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदस्रावोऽक्षिरक्तता। लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च। हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते”। तस्मिन् कोष्ठे। भिन्ने शक्त्यादिभिः। रक्तपूर्णे कोष्ठे तस्मादङ्गाच्छिन्नात् स्रुतेन रक्तेन पूर्णे वा ज्वरादयो जायन्ते। आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह “आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि। आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम्। पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च। अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह”। रुजा शूलम्। गौरवं पक्वाशये। अधःकाये नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः। शीतता च भवेदिह इह नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात् सा च व्याधिस्वभावात्। विद्धमाह “सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना। उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत्”। आशयं विना कोष्ठं विना। उत्तुण्डितं अनिर्गतशल्यम्। निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा। सशल्यस्य व्रणस्य लक्षणमाह। “श्यावं सशोथं पिडकाचितञ्च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनञ्च। मृदूद्गतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति”। मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनं यदा यदा शल्यं चलितं तदा तदा रुधिरं वहति। मृदूद्गतं उच्छ्रितमुखम्। कोष्ठस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमाह “त्वचोऽतीत्य सिरादीनि भित्त्वाङ्गं परिहृत्य वा। कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्य्यादुक्तानुपद्रवान्”। त्वचः सिरादि अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटोपानाहौ व्रणमुखेनान्नपुरीषदर्शनञ्च। असाध्यस्य कोष्ठस्थरक्तस्य पुरीषस्य लक्षणमाह “कोष्ठान्तर्लोहितं पाण्डुं शीतपादकराननम्। शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धञ्च विवर्जयेत्”। आनद्धं आनाहवन्तम्। क्षतमाह “नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम्। विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं परिकी-

क्षितम्''। नातिच्छिन्नं नातिदीर्घघातम्। नातिभिन्नं नातिगम्भीरघातम्। उभयोश्छिन्नभिन्नयोः विषमं व्रणमङ्गं यत् यद्व्रणमङ्गवैषम्यकरम्। पिच्चितमाह "प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम्। सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम्''। प्रहारो मुद्गरादिना। पीडनं कपाटादिना। पृथुतां चिपिटताम्। घृष्टमाह "घर्षणादपि घातात् वा यदङ्गं विगतत्वचम्। उष्मस्रावान्वितं तत् तु घृष्टमित्यभिधीयते। घर्षणात् कर्कशेष्टिकापाषाणादिभिः। मांससिरास्नायुसन्ध्यस्थिमर्मसु क्षतेषु सामान्यलक्षणमाह "भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च। स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्द्ध्ववातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः। मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव। दशार्द्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम्''। पतनं भूमौ। विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टनं हस्तपादादिप्रक्षेपणादिकम्। मूर्च्छनं इन्द्रियमोहः। प्रमोहो मनोमात्रमोहः। तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः दण्डापतानकादयः। रुधिरञ्च गच्छेत् मेहनभगगुदास्यघ्राणेभ्यः स्रवेत्। सर्वेन्द्रियार्थोपरमः इन्द्रियाणां कार्य्यनाशः। अथ मर्मसिरास्नायुसन्ध्यस्थ्नां विद्धानां पृथग्लक्षणमाह "सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत्क्षयजश्च वायुः। करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् सिरासु विद्धास्वथ वा क्षतासु''। सुरेन्द्रगोपो वार्षिकोत्थितकीटविशेषः। (बीरबहुटी) इति लोके प्रसिद्धः। प्रभूतं बहु। रोगान् शिरोभितापान्धताक्षेपकादीन्। विद्धासु शरादिना। क्षतासु खड्गादिना। "कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजा च। चिराद् व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं वदन्ति। कौब्ज्यं विद्धस्याङ्गस्य वक्रता। तुमुला महती''। "शोथातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्वत एव शोथः। क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सन्धिकर्मोपरमश्च लिङ्गम्''। सर्वत एव शोथः सर्वसन्धीन् व्याप्य शोथः। उपरमः नाशः। "घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थासु न चैति शान्तिम्। भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं पुरुषं वदन्ति''। सर्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु। विदितार्थसूत्रः ज्ञातशल्यतन्त्रः। अथ मर्मसिरादिविद्धलिङ्गानि पृथगभिधाय मर्मसिरादीनां विद्धानां पृथक्लिङ्गान्यतिदेशेनाह "यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वपि ताडितेषु''। यथास्वं सिरादीनां विद्धानाम् एतानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापादीनि च। मर्मस्विव सिरादिषु ताडितेषु विद्धेषु विभावयेत् जानीयात्। सर्वव्रणानामुपद्रवानाह "विसर्पः पक्षघातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः। मोहोन्मादौ व्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः। कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः। षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः''। अथाग्निदग्धस्य निदानमाह "तत्राग्निर्द्विविधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षप्रभेदतः। स्नेहस्तत्र तु तैलादि रूक्षं लौहादि कथ्यते''। अग्निदग्धं चतुर्विधमाह "अग्निदग्धं चतुर्द्धा स्यात् प्लुष्टं दुर्दग्धमेव च। सम्यग्दग्धं तथातिदग्धञ्च परिकीर्त्तितम्''। तेषां लक्षणमाह "यद्विवर्णमतिप्लुष्टं तत् प्लुष्टमभिधीयते। तीव्रदाहो व्यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि। चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम्। तालवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम्। सुसंस्थितञ्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः। त्वङ्मांसं यत्र दग्धं स्याद्विश्लेषो वपुषस्तथा। सिरास्नाय्वस्थिसन्धीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम्। अत्यर्थं वेदनादाहो ज्वरस्तृण्मूर्च्छया सह। स्याद् व्रणस्तु चिराद् रोहेत् रूढ़ो याति विवर्णताम्''। दुष्टव्रणनाडीव्रणशब्दयोस्तद्भेदौ दृश्यौ। व्रणशब्दनिरुक्तिः सुश्रुते उक्ता यथा "व्रणोति यस्माद्रूढ़ोऽपि व्रणवास्तु न नश्यति। आदेहधारणात्तस्मात् व्रण इत्युच्यते बुधैः''। सुश्रुतोक्ता विशेषाः द्विव्रणशब्दे व्रणास्रावशब्दे च दृश्याः।

व्रणकृत् पु० व्रणं करोति कृ–क्विप्। १भल्लातके रत्नमा०। २व्रणकारके त्रि०। [३व्रणघातके त्रि०।

व्रणद्विष् पु० व्रणं द्वेष्टि द्विष–क्विप्। १ब्राह्मणयष्टिकायाम्

व्रणशोथ पु० ६त०। व्रणस्य स्फीतताकारके रोगभेदे तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा "पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा। व्रणशोथाः षडेते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणैः'' शोथलक्षणैः पूर्वोक्तैः। विशिष्टं रूपमाह "विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिरञ्चिरम्। कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवौ''। अपक्वस्य व्रणशोथस्य लक्षणमाह "मन्दोष्णताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता। मन्दवेदनया चापि शोथानामामलक्षणम्''। तस्य पच्यमानस्य लक्षणमाह "द०

ल्पते दहनेनेव क्षारेणेव प्रपच्यते । पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा । भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते । पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते । सशोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावपीड्यते । आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् । न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत् । ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैतत् पच्यमानस्य लक्षणम्" । छिद्यते द्विधा क्रियत इव । भिद्यते विदार्य्यत इव । सशोषदाहः । ओषः पार्श्वस्याग्निनेव सन्तापः ताभ्यां युक्तः आततः त्वक्सङ्कोचरहितः वस्तिर्मूत्राशयश्चर्म्मपुटो वा । पक्वस्य लक्षणमाह "वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः । प्रादुर्भावो वलीनाञ्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः । उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनन्त्वचाम् । वस्ताविवाम्बुसञ्चारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते । पूयस्य पीडयेदेकमन्तमन्ते च पीडिते । बुभुक्षा व्रणशोथस्य भवेत् पक्वस्य लक्षणम्" । वेदनोपशमः दाहादिदुःखोपशमः । अल्पलोहित इत्यन्वयः । न चोन्नतः पच्यमानापेक्षया । उपद्रवाणां ज्वरादीनाम् । निम्नता स्वरूपतोऽङ्गुलिपीडनाद्वा अवनतत्वम् । स्फुटनम् किञ्चिद्विदारणम् । वस्ताविवेत्यादि शोथेऽङ्गुलीपीडिते सति अङ्गुलिपीडितदेशादन्यदेशे अम्बुसञ्चारः किञ्चित् । वस्तौ चर्म्मपुटके । एवम् अन्यैकदेशे पीडिते एक अन्तमपरमन्तमापूर्य्य पीडयति । एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसम्बन्धमाह "ऋतेऽनिलाद्रुङ् न विना न पित्तं पाकः कफञ्चापि विना न पूयः । तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथांस्त्रिभिरेव दोषैः" । पचन्ति पाकं प्राप्नुवन्ति । एवशब्दोऽत्राप्यर्थः अव्ययानामनेकार्थत्वात् । पाके मतान्तरमाह "कालान्तरेणाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य । पचत्यतः शोणितमेव पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः" । वशे कृत्वा हीनीकृत्य शोणितं कर्म्म पूर्वत्र कफात् पूयोऽत्र शोणितात् पूय इति भेदः । गम्भीरपाके शोथे पाकज्ञानार्थं लक्षणान्तरमाह सुश्रुतः "कफजेषु च शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् । पक्वलिङ्गं ततः स्पष्टं यतः स्याच्छोथशीतता । त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत्" । कफजेषु च शोथेषु गम्भीरमसृक् पाकमेति तत्र कथं पाकज्ञानमित्याह तत्र ततः कारणात् पक्वलिङ्गं स्पष्टम् । यतः पच्यमानावस्थान्तर्गतरागदाहव्यथाघनान्तरे शोथशीतादयो भवन्ति । घनस्पर्शत्वं स्पर्शे व्यथायुतत्वम् । अनिर्हृतस्य पूयस्य दोषमाह "कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वाय्वीरितः सन्दहति प्रसह्य । तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतस्तु मांसं सिराः स्नायुमपीह खादेत्" । कक्षं तृणवनम् । शोथस्यामपक्वलक्षणज्ञानाज्ञाने भिषजां गुणदोषावाह "आमं विदह्यमानञ्च सम्यक्पक्वन्तु यो भिषक् । जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः" । विदह्यमानं विपच्यमानम् । तस्करवृत्तयः तेषां तस्कराणामिव द्रव्यलाभमात्रप्रयोजनं भवति । न तु धर्म्मयशोमैत्रीलाभः "यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते । श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ" ।

व्रणास्राव पु० ६त० । सुश्रुतोक्ते व्रणस्य पूयादिक्षरणे । तद्विज्ञानं च तत्रोक्तं यथा

"अथातो व्रणास्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । "त्वङ्मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्म्माणीत्यष्टौ व्रणस्थानानि । अत्र सर्वव्रणसन्निवेशः । तत्रादौकवास्तुसन्निवेशो त्वग्भेदी व्रणः सुप्रचरः शेषाः स्वयमवदीर्य्यमाणा दुरुपचाराः । तत्रायतश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृतिसमासः । शेषास्तु विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति । सर्व एव व्रणाः क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवतां सुभिषग्भिरुपक्रान्ताः । अनात्मनामज्ञैरुपक्रान्ताः प्रदुष्टत्वाद्दोषाणाम् । तत्रातिसंवृतोऽतिविवृतोऽतिकठिनोऽतिमृदुरुत्सन्नोऽवसन्नोऽतिशीतोऽत्युष्णः कृष्णरक्तपीतशुक्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो भैरवः पूतिपूयमांससिरास्नायुप्रभृतिपूर्णः पूतिपूयास्राव्युन्मार्ग्युत्सङ्ग्यमनोज्ञदर्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान् दाहपाकरागकण्डूशोथपिडकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणितास्रावी दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि । तस्य दोषोच्छ्रायेण षट्त्वं विभज्य यथास्वं प्रतीकारे प्रयतेत । अत ऊर्द्ध्वं सर्वास्रावान् वक्ष्यामः । तत्र हृष्टासु छिन्नासु वा त्वक्षु स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भवत्यास्रावः किञ्चिद्विस्रः पीतावभासश्च । मांसगतः सर्पिःप्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छिलश्च । सिरागतः सद्यश्छिन्नासु सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्वासु च तोयनाडीभिरिव तोयागमनं पूयस्यास्रावश्चात्र तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बी श्यावोऽवश्यायप्रतिमश्च । स्नायुगतः स्निग्धो घनः सिङ्घाणकप्रतिमः सरक्तश्च । अस्थिगतोऽस्थ्न्यभिहते स्फुटिते भिन्ने दोषावदारिते वा दोषाव-

च्छितत्वादस्थिनिःसारं शुक्तिधौतमिवाभाति। आस्रावश्चात्र मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च। सन्धिगतश्च पीड्यमानो न प्रवर्त्तते आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहणैश्च स्रवति। आस्रावश्चात्र पिच्छिलोऽवलम्बी सफेनपूयरुधिरोन्मथितश्च। कोष्ठगतोऽसृङ्मूत्रपुरीषपूयोदकानि स्रवति। मर्म्मगतस्त्वगादिष्ववरुद्धत्वान्नोच्यते। तत्र त्वगादिगतानामास्रावाणां यथाक्रमं पारुष्यश्यावावश्यायदधिमस्तुक्षारोदकमांसधावनपुलाकोदकसन्निभत्वानि मारुताद्भवन्ति। पित्ताद्गोमेदोगोमूत्रभस्मशङ्खकषायोदकमाध्वीकतैलसन्निभत्वानि। पित्तवद्रक्तादतिविस्रत्वञ्च। कफान्नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनारिकेलोदकवराहवसासन्निभत्वानि। सन्निपातान्नारिकेलोदकैर्वारुकरसकाञ्जिकमस्त्वारुकोदकप्रियङ्गुफलयकृन्मुद्गयूषसवर्णत्वानीति। "श्लोकौ चात्र भवतः। पक्वाशयादसाध्यस्तु पुलाकोदकसन्निभः। क्षारोदकनिभः स्रावो वर्ज्यो रक्ताशयात् स्रवन्। आमाशयात्कलायाम्भोनिभश्च त्रिकसन्धिजः। स्रावानेतान् परीक्ष्यादौ ततः कर्माचरेद्भिषक्"। अत ऊर्द्ध्वं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः। तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनविक्षेपणचुमुचुमायननिर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पनविविधशूलविश्लेषणविकिरणपूरणस्तम्भनस्वप्नावकुञ्चनाङ्कुशिकाः सम्भवन्ति। अनिमित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा मुहुर्मुहुर्यत्रागच्छन्ति वेदनाविशेषास्तं वातिकमिति विद्यात्। ओषचोषपरिदाहधूमायनानि यत्र गात्रमङ्गारावकीर्णमिव पच्यते यत्र चोष्माभिवृद्धिः क्षते क्षारावसिक्तमिव च वेदनाविशेषास्तं पैत्तिकमिति विद्यात्। पित्तवद्रक्तसमुत्थं जानीयात्। कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्पवेदनत्वं स्तम्भः शैत्यञ्च यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्। यत्र सर्वासां वेदनानां समुत्पत्तिस्तं सान्निपातिकमिति। अत ऊर्द्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः। भस्मकपोतास्थिवर्णः परुषोऽरुणः कृष्ण इति मारुतजस्य। नीलः पीतो हरितः श्यावः कृष्णो रक्तः कपिल इति रक्तपित्तसमुत्थयोः। श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति श्लेष्मजस्य। सर्ववर्णोपेतः सान्निपातिकस्य इति। भवति चात्र "न केवलं व्रणेषूक्तो वेदनावर्णसंग्रहः। सर्वशोफविकारेषु व्रणवल्लक्षयेद्भिषक्"।

व्रणह पु० व्रणं हन्ति हन–ड। १एरण्डवृक्षे २गुडूच्याम् स्त्री शब्दच०।

व्रणाश पु० व्रणमश्नाति अश–अण्। १बोले गन्धरसे २अगस्त्यवृक्षे च राजनि०।

व्रत न० व्रज–घ जस्य तः। १भक्षणभेदे उणादि० २पुण्यसाधने ३उपवासादिनियमभेदे च

व्रतञ्च सम्यक्सङ्कल्पजनितानुष्ठेयक्रियाविशेषरूपं तच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयरूपं तत्र द्रव्यविशेषभोजनपूजादिकं प्रवृत्तिरूपम् उपवासादिकञ्च निवृत्तिरूपं तच्च नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्च। नित्यमेकादश्यादिव्रतम् नैमित्तिकं चान्द्रायणादिव्रतं काम्यं तत्तत्तिथ्युपवासादिरूपं "सम्यक् ससाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण महावीर! काम्यं कामान्वितेन च" भविष्यपु०। सम्यक् प्रथमकल्पादिना संसाधनं यथाविहितं साधनं यस्य। अधिकारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा चेत्यर्थः। तत्र व्रतारम्भकालः हेमा० व्र० दर्शितो यथा

अथ व्रतारम्भकालः। तत्र सत्यव्रतः "उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक्। सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भे च समापने" इति। एतद्व्यतिरिक्तायामखण्डायां प्रारम्भमाह वृद्धवशिष्ठः "अखण्डव्यापिमार्त्तण्डा यद्यखण्डा भवेत्तिथिः। व्रतप्रारम्भणन्तस्यामनष्टगुरुशुक्रयोरिति"। तिथिर्यद्यनष्टगुरुशुक्रयुक् अनस्तमितगुरुशुक्रयुक्ता तस्यां व्रतमारम्भणीयमित्यर्थः, इदमुपलक्षणम्। गुरुशुक्रयोर्बाल्ये वार्द्धक्येऽपि व्रतमनारम्भणीयमित्यर्थः। तथा च वृद्धमनुबृहस्पती "अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः। माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत्। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तङ्गते गुरौ। मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम्" इति। गार्ग्योऽपि "नामान्नप्राशनञ्चौडं विवाहं मौञ्जिबन्धनम्। निष्क्रमं जातकर्मापि काम्यं वृषविसर्जनम्। अस्तगे च गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे। उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्" इति। लल्लः "नीचस्थे वक्रसंस्थे अतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतचरणविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा। मौञ्जीबन्धोऽथ चूडा परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात् त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च" इति। नीचलक्षणन्तु ज्योतिःशास्त्रे "सूर्य्यादिषूच्चमजगोमकराः क्रमात् स्युः। स्त्रीकर्किमीनवणिजोऽस्तगमश्च नीचम्" इति। उच्चस्थानात् सप्तमं नीचमित्यर्थः। यथा च

नीचस्थे गुरौ मकरगते इत्यर्थः । शौनकः “पुत्तीगार-विवाहयानगमनं क्षौराद्यकर्णव्यधं विद्यादेवविलोकनोपनयनं दीक्षापरीक्षा व्रतम् । स्नानं तीर्थगमं रवौ पुरमहादानप्रतिष्ठापनम् । सिंहस्थे विबुधार्चिते न शुभदं कर्त्तुं तथा सूर्य्यगे” । अस्तलक्षणन्तु ब्रह्मसिद्धान्ते “रविणासन्निरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते । ततोऽर्वाक् वार्द्धकं विद्यादूर्द्ध्वं बाल्यं प्रकीर्त्तितम्” इति । एतयोरवधिः ज्योतिःशास्त्रेऽनेकविधो दर्शितः “बालः शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकञ्चैव वृद्धः पश्चादस्तस्थितयमुदितः पञ्चमौढ्यः क्रमेण । जीवो वृद्धः शिशुरपि सदा पक्षमन्यैः शिष्टौ तौ वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकञ्चापरैः सप्तरात्रम्” इति । एतेषां पक्षाणां व्यवस्था देशान्तरविषया आपद्विषया वा । तथा च गार्ग्यः “शुक्रो गुरुः प्राक्पराक् चैव बालो विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् । वङ्गेषु हूणेषु च षट् च पञ्च शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति” इति । वराहमिहिरोऽपि “बहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्द्धकेऽपि च । आद्यास्तत्राधिकाः शेषा देशभेदाद्दुतापदि” इति ।

व्रतानां मानसादिभेदस्तत्र दर्शितो यथा

वराहपुराणे “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्मषम् । एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि व्रतधारिणाम् । एकभक्तं तथानक्तमुपवासादिकञ्च यत् । तत्सर्वं कायिकं पुंसां व्रतं भवति नान्यथा” । उपवासोऽत्राहोरात्राभोजनम्, आदिशब्दादयाचितादि । तथा “किञ्चिद् व्रतं वा क्रियते पूज्यते यत् त्रिलोचन ! । विप्रेभ्यो दीयते सर्वमेतज्जन्मान्तरोः फलम्” ।

व्रतभेदफलादिकं तत्रोक्तं यथा गरुड़पुराणे

“तपोगतिर्हि भूतानां तप एव परायणम् । तपसा विजिता लोकास्तपसा निर्वृतिः सताम् । तपसा धूतपाप्मानो निर्वाणं परमङ्गताः । तपसा परमायुश्च शान्तिं वापि तथाप्नुयात् । तपसा विन्दते लोकानखिलानपि पूरुषः । तपसा परमङ्गच्छन्ति निर्वाणमपि शाश्वतम् । तपसा चैहिकीं सिद्धिं विपुलामपि विन्दति । लभन्ते च सुतादींस्तु तपसा मर्त्त्यजातयः । अक्षयञ्च धनञ्चाप्युस्तपन्तश्च नरा भुवि । व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनन्तपः । उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्वीरासनं प्रोक्तं महापातकनाशनम् । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः” । कूर्मपुराणे “व्रतोपवासनियमैर्होमब्राह्मणतर्पणैः । आराधय महायोगं योगिनां हृदि संस्थितम्” । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव द्विजोत्तम ! । अर्चयन्ति महादेवं यज्ञदानसमाधिभिः । व्रतोपवासनियमैर्होमैः स्वाध्यायतर्पणैः । तेषां वै रुद्रसायुज्यं सामीप्यञ्चातिदुर्लभम् । सलोकता च सारूप्यं जायते तत्प्रसादतः” । गरुड़पुराणे “धुन्धुमारस्तु राजर्षिर्लेभे पुत्रशतं पुरा । दानेन नियमेनैव तपसा च व्रतेन च । सगरो नाम राजर्षिर्दिक्षु सर्वासु विश्रुतः । पुत्राणाञ्च शतं प्राप्तं तेन राज्ञा महात्मना । तथा दशरथो राजा व्रतेषु निरतः सदा । यज्ञदानतपोयोगैः सन्तुष्टः पुरुषोत्तमः । स्वयं पुत्रत्वमापेदे तस्य राज्ञो महात्मनः । जनको नाम राजर्षिस्तपोव्रतनिधिः स्वयम् । ऐश्वर्य्यमतुलं प्राप्य योगिनां गतिमाप्तवान् । एवमेव महाराज ! राजानो ब्राह्मणास्तथा । ऐश्वर्य्यलक्षणं प्रापुर्गतिं वै व्रतवैभवात् । अतः कुरुष्व सततं तपःसञ्चयमात्मवान् । व्रतोपवासनिरतस्तीर्थानि नृपसत्तम !” । तथा “विनिग्रहश्चेन्द्रियाणां कुर्वीत नियमात्मवान् । उपवासजपध्यानतीर्थस्नानादिकैरपि । व्रतैर्यज्ञेन दानेन तपसा तीर्थसेवया । अनेकजन्मसंसिद्धमेनःक्षपयति द्विजः” । व्रतादीनां चातुर्वर्ण्यसाधारणत्वाभिधानात् द्विजपदग्रहणमत्र वर्णमात्रोपलक्षणार्थम् । न चैवं सति शूद्रस्य यज्ञेऽनधिकाराद्यज्ञशब्दविरोध इति वाच्यम् । यजेरनेकार्थत्वेन देवतापूजाद्यर्थसम्भवात् । “कायिकं मानसञ्चैव वाचिकञ्च त्रिधा मतम् । यच्चोदानं तपश्चैव वदतस्तच्छृणुष्व मे । अहिंसा व्रतचर्य्या च तपः कायिकमुच्यते । वाचिकं सत्यवचनं भूतद्रोहविवर्जितम् । मानसं मनसः शान्तिः सर्ववैराग्यलक्षणम्” । आदित्यपुराणे “व्रतोपवासान् खलु यो विधत्ते दारिद्र्यपाशं स भिनत्ति चाशु । व्रतोपवासेषु रतस्य पुंसश्चैवापदः शान्तिमुशन्ति तज्ज्ञाः” ।

व्रतसामान्यधर्मास्तदधिकारिणश्च तत्र दर्शिता यथा

स्कन्दपुराणे “निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । अलुब्धः सत्यवादी च सर्वभूतहिते रतः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । श्रद्धावान्न्यायभीरुश्च मददम्भविवर्जितः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । समः सर्वेषु भूतेषु शिवभक्तो जितेन्द्रियः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । पूर्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं

यथावत् कर्म्मकारकः । अवेदनिन्दको धीमानधिकारी व्रतादिषु” । महाभारते “श्राद्धकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च । स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता । आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्म्मः साधारणो नृप !” देवलोऽपि “व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनैस्तथा । वर्णाः सर्व्वेऽपि मुच्यन्ते पातकेभ्यो न संशयः” इति । तदेवं वचनसन्दर्भेणोक्तनियमवतां चतुर्णामपि वर्णानां स्त्रीपुंसाधारण्येन व्रतेष्वधिकार इति प्रतिपाद्यते । तथा च भारते(गीता) “मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” इति । तत्रायं परोविशेषो यत् स्त्रीणां भर्त्तुराज्ञां विना न स्वातन्त्र्येण व्रतादिष्वधिकार इति । तथा च मार्कण्डेयपुराणे “नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । भर्त्तृशुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि । यद्देवेभ्यो यत् पित्रादिकेभ्यः कुर्य्याद्भर्त्ताभ्यर्च्चनं सत्क्रियाञ्च । तस्यार्द्धं वै सा फलं नान्यचित्ता नारी भुङ्क्ते भर्त्तृशुश्रूषयैव । धर्म्मार्थकामसंसिद्धौ भवेद्भर्त्तुः सहायिनी” । आदित्यपुराणे “नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते । पत्युरभ्यधिकं नारी नोपवासव्रतञ्चरेत् । अनायुष्यं द्विजश्रेष्ठ ! प्रत्युस्तस्यास्तदुच्यते । देवताराधनं कुर्य्यात् कामं वा ब्राह्मणोत्तमः । नारी पतिव्रता नाम प्राप्यानुज्ञान्तु भर्त्तृतः । नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्त्रा सुतेन वा । विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्द्धदेहिकम्” । पित्रेति कन्यात्वे । भर्त्त्रेति सौभाग्यदशायाम् । सुतेनेति वैधव्यदशायाम् । और्द्धदेहिकं व्रतादि । “अथ वा सर्व्वमुत्सृज्य पतिपूजनतत्परा । केशवाराधनं कुर्य्यात् साध्वी स्त्री पुरुषर्षभ ! । तेनैव स्वर्गमाप्नोति यत् किञ्चिन्मनसेच्छति । अफलं सर्व्वमेव स्यात् भर्त्त्रनुज्ञां विना कृतम् । केशवाराधनं यच्च तथापि सफलं स्त्रियः” । हरिवंशे “सतीत्वधर्म्मचरणं यस्या नित्यमखण्डितम् । पुण्यकानां विधिस्तस्याः पुराणे परिकीर्त्तितः । दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्धति ! । निःफलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे” । पुण्यकानि व्रतानि । “या नार्च्चयन्ति भर्त्तारं योनिदुष्टाश्च याः स्त्रियः । योनिदोषात् पुण्यफलं नाश्नन्ति निरयङ्गताः । साध्व्यो जगद्धारयन्ति सुशीलाः पतिदेवताः । अनन्यधर्म्मनिरताश्च सतां पन्थानमाश्रिताः । अवाग्दुष्टाः शौचयुक्ताः धृतिमत्यः शुचिव्रताः । सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत् खलु । व्याधितः पतितो वापि निर्द्धनो वा कथञ्चन । न वक्तव्यः स्त्रिया भर्त्ता धर्म्म एष सनातनः । अकार्य्यकारिणं वापि निर्गुणं स्त्री पतिं तथा । तारयत्येव साध्वी सा तथात्मानं शुभानने ! । योनिदुष्टस्त्रियो नास्ति प्रायश्चित्तं कृतैव सा । वाग्दुष्टे विहितं सद्भिः प्रायश्चित्तं पुरातनैः । भर्त्तुश्छन्देन कर्त्तव्यं व्रतकं सर्व्वदा स्त्रिया । उपवासोऽपि वा सत्ये ! काङ्क्षन्त्या तु शुभां गतिम् । कल्पान्तरसहस्रेषु न स्त्री सा लभते गतिम् । तिर्य्यग्योनिसहस्रेषु पच्यते योनिविभ्रमात् । यदि स्यान्नाम मानुष्यं स्त्री लभेदसती सती । चण्डालयोनौ दुर्म्मेधा जायते कुक्कुरानना । भर्त्ता देवः सदा स्त्रीणां स्त्रीभिर्दृष्टः सनातने । यस्या हि तुष्यते भर्त्ता सा सती धर्म्मचारिणी । कौतूहलहतानान्तु स्त्रीणां लोको न शोभनः । भर्त्तर्य्येव मनो यासां सद्भावेन व्यवस्थितम् । कर्म्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति याः । तासां पुण्यफलं सौम्ये ! पुण्यकैः समुदाहृतम् । पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं स्वर्लोकं प्रति शोभने ! । निबोध स हि सर्व्वो हि दृष्टोऽयं तपसा मया । स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत् सती । उपवासार्थमथ वा व्रतकार्य्ये धृतव्रते ! । स्पृष्ट्वा कराभ्यां चरणौ सततं सत्तमस्य च । गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं सकुशं साक्षतं तथा । गोशृङ्गं दक्षिणाभिख्यं प्रतिगृह्णीत तज्जलम् । ततो भर्त्तुः सती दद्यात् स्नातस्य प्रयतस्य च । आत्मनोऽथ निषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् । त्रैलोक्ये सर्व्वतीर्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम् । उपवासेषु कर्त्तव्यमेतद्धि व्रतकेषु च । स्नानमेतद्धि सामान्यं स्त्रीणां पुंसाञ्च भामिनि ! । अरुन्धति ! मया दृष्टं तपसा हरतोषकम् । अमूल्यं विद्धि शयनमासनञ्च तथाविधम् । स्वयं प्रक्षालनं चापि पादयोरनुशब्दितम्” । अनुशब्दितं व्रतोपयोगितया कथितम् । “अश्रुप्रपातो रोषश्च कलहस्य कृतिः सति ! । उपवासात् व्रताद्वापि सद्योभ्रंशयति स्त्रियम् । शुक्लमेव सदा वासः प्रशस्तं चन्द्रसम्भवे ! । अन्तर्व्वासोऽपरञ्चैव उपवासव्रते तथा । पादुकार्थस्तु यैः कार्य्यः सर्व्वदा व्रतके सति ! । उपवासेऽपि च विधिरेष एव प्रकीर्त्तितः । अञ्जनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा । व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत्” । “रोचनं कुङ्कुमादिना, मुखोज्ज्वलीकरणम् । ‘दन्तकाष्ठ

शिरःस्नानमुद्वर्त्तनमथापि वा। विवर्जितां स्मृतं सर्वां शौचार्थन्तु विधीयते। तिलामलकफलैर्नित्यं श्रीफलैश्च समाचरेत्। प्रक्षालनञ्च शिरसः सदा स्वर्णाभिमन्त्रितैर्जलैः। शिरसोऽभ्यञ्जनं सौम्ये! नैवमेतत् प्रशस्यते। न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता। गोयानमुष्ट्रयानञ्च कथञ्चिदपि नाचरेत्। खरयानञ्च सततं व्रते चाप्युपवासके। नदीजलं प्रस्रवजं शस्तं वै सोमनन्दिनि!। शुभे तड़ागे वाप्यादौ विस्तीर्णे जलजाप्लुते। गत्वा स्नानं प्रशस्तन्तु सदैव खलु सर्वथा। अलाभे त्ववगाह्या स्त्री घटस्नानं समाचरेत्। नवैश्च कुम्भैः स्नातव्यं विधिरेष सनातनः। स्नानञ्च कार्य्यं शिरसा तपःफलमवाप्नुयात्"। भविष्यत्पुराणे "क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। देवपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्तेयवर्जनम्। सर्व्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशकः स्थितः"। अत्र क्षमादीनां स्वतन्त्रतया चतुर्वर्गसाधनत्वेन विहितानां व्रताङ्गतयाऽभिधानं खादिरं वीर्य्यकामस्येत्यादिवत् संयोगपृथक्त्वन्यायादुपपन्नम्। मत्स्यपुराणे "तस्मात् कृतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम्। वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं नृप!"। यत्तूक्तं गरुड़पुराणे "गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमालानुलेपनम्। उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्" इति यच्च व्यासोक्तम् "दन्तधावनपुष्पाणि व्रतेऽपि स्नुन्न दुष्यति"। तदेतत्सभर्तृकोपवासविषयम्। भविष्यत्पुराणे "अञ्जनञ्च सताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी। बिभ्रयात्सोपवासापि अवैधव्यकरं परम्। विधवा यतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया" पद्मपुराणे "गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी वाथ रोगिणी। यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम्"। गर्भिण्यादिरुपवासे कर्त्तव्ये नक्तं कुर्य्यात्। सूतकादिभिरशुद्धा अन्येन व्रतं कारयेत्। प्रयता शुद्धा, स्वयं कुर्य्यात्, पुंसोऽप्येष विधिः लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् तदेवं स्त्रीणां कन्यादशायां पित्रादेराज्ञया, विवाहानां भर्तुराज्ञया, विधवानां पुत्राद्याज्ञयैव व्रताधिकारो नान्यथेति सिद्धम्"। अग्निपुराणे "व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्च कलायाः सलिलं पयः। श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः। कूष्माण्डालाबुवार्त्ताकीपालङ्क्यज्योत्स्निकास्त्यजेत्। चरुभैक्ष्यं शक्तुकणाः शाकन्दधि घृतं मधु"। श्यामाकाः शालिनीवारा शाकं मूलफलादिकम्। "हविष्यव्रतनक्तादावग्निकार्य्यादिकं हितम्। मधु मांसं विहायान्यद्व्रते च हितमीरितम्"। व्र° ख° दयादीनामुपवासगुणतयातदङ्गत्वम् एका०त० दर्शितं यथा व्रते गुणानाह गौतमः "दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति"। दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः "परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा प्रकीर्त्तिता"। परे उदासीने। आपत्सु रक्षितव्यास्त्विति कल्पतरौ पाठः। आत्मवदितिव्यक्तमाह दक्षः "यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता। सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे"। बृहस्पतिः "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता। न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता। अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः। स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम्। शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा। अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना। अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्। यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना। परस्य चिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता"। देवीपुराणम्। "तद्ध्यानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम्। उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः"।

व्रतकालविवेकेऽत्र विशेष उक्तो यथा "दीर्घकालानुपालनीयतत्तद्विहितकर्त्तव्यताकलापोपहितनियतसङ्कल्पविषयो व्रतमिति व्रतलक्षणम्। व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः। व्रता(पुंस्त्वमार्षम्)नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः"। व्रतारम्भप्रतिष्ठाकालमाह ज्योतिषम् "गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धक्ये सिंहगे गुरौ। गुर्व्वादित्ये दशाहे तु वक्रिजीवाष्टविंशके। दिने, प्राप्याशयनायातातिचारिगुरुवत्सरे। प्राप्याभिगन्तृजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके। कल्पाद्युत सप्ताहे नीचस्थेज्ये मलिम्लुचे। आनतर्लङ्घितके मासि क्षये राहुयुते गुरौ। पौषादिकचतुर्मासि चरणाङ्कितवर्षणे। एकेनाङ्का चैकाहिने द्वितीयेन दिनत्रये। तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि जिजीविषुः। विद्यारम्भं कर्णवेधौ चूड़ोपनयनोद्वहान्। तीर्थयानक[illegible] तथा

नादिसुरेज्यम् । परीच्छारामयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणे । व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च । द्वात्रिंशद्दिवसस्यास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । द्वाषष्टतिर्महत्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात् । अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वार्द्धकबालते । पक्षं वृद्धो महास्ते तु भृगुर्बालो दशाह्निकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम्” । सिंहस्थे गुरौ विशेषस्तु ज्योतिःकौमुद्याम् “गङ्गाया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” इति । अथ व्रतानुष्ठानं तत्र देवलः ‘अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः । सूर्य्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्” । अत्र प्रातर्व्रतमचारेदित्यन्वयः ततश्चाहारमभुक्त्वा इति पूर्व्वदिने एकभक्तं कृत्वा इत्यर्थकम् दिवारात्रिभोजनद्वयस्यैकतरनिवृत्त्यैकतरस्यावशीयमानत्वात् । गृहीतव्रताकरणे छागलेयः “यो गृहीत्वा व्रतं मोहात् नाचरेत् काममोहितः : जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते” । अत्र प्रायश्चित्तमाह शाम्बपुराणम् “लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो भवेद्यदि । उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केशमुण्डनम् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत्” । वाशब्दः समुच्चये तेन मुण्डनञ्च कुर्य्यादित्यर्थः । प्रमादात् सकृदकरणे प्रतिप्रसवमाह देवलः “सर्व्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् । अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः” । आरम्भानन्तरमशौचं न प्रतिबन्धकम् “व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्” विष्णूक्तेः । व्रतारम्भः सङ्कल्प एव तत्रैवोक्तः । आरब्धव्रतस्य समापनं विना मरणे तत्फलप्राप्तिरपीत्याहाङ्गिराः “योयदर्थं चरेद्धर्ममसमाप्य मृतो यदि । स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नोति मनुरब्रवीत्” । प्रेत्य परलोके । अशक्तौ जलादिपाने दोषाभावमाह बौधायनः “अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्” । गर्भिण्यादौ विशेषमाह शाम्बपुराणम् “गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते तदा” । अशुद्धा पूजादिकं कारयेत् कायिकमुपवासादिकं सदा अशुद्धाशुद्धा वा स्वयं कुर्य्यात् । उपवासाशक्तौ नक्तं कुर्वीत । “उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते” इति वचनात् । व्रतदिने वर्ज्यान्याह हारीतः “पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषानृताभिधानादिक मुपवासदिने वर्जयेत्” । तथा कूर्मपुराणम् “बहिर्ग्रामान्त्यजं सूतिं पतितञ्च रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत हरिवासरे” । व्रतानुष्ठानकालस्तु तत्तत्तिथिविहितपूजाप्रधानकालपूर्व्वाह्णे प्राप्ततिथ्यादिर्ग्राह्या यथा नरसिंहपुराणम् “दैवकृत्यन्तु पूर्व्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे । अपराह्णे पितॄणाञ्च कार्य्याण्येतानि यत्नत” इति तथा श्रुतिरपि पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणाविति” । उभयदिने पूर्व्वाह्णलाभे विशेषवचनं विना युग्मादिवचनाद्व्यवस्था” । संक्रान्तिनिमित्तं तत्तत्संक्रान्तिपुण्यकाल एव कार्य्यम् । “त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः” इत्युक्तेः संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वेन कर्म्मानर्हतया संक्रान्तिपदस्य लक्षणया तत्परत्वात् । अत्र तु “वृश्चिकस्य तु संक्रान्त्यां पुत्रकामा व्रतं चरेत्” इति भविष्यपुराणीयेन कार्त्तिकेयव्रतस्य संक्रान्तिविहितत्वेऽपि “सायंकाले समारोप्य प्रातःकाले विसर्जयेत्” इति भविष्यपुराणीयेन पूजाया रात्रिमात्रकर्त्तव्यत्वाभिधानात् तदङ्गोपवासस्य चाहोरात्रसाध्यतया पुण्यकाले तदसम्भवात् तद्युक्ताहोरात्र एव कर्त्तव्यत्वम् । ततश्च संपूर्णार्द्धरात्रात् परं वृश्चिकसंक्रान्तौ परदिने पूर्व्वयामद्वयस्य पुण्यकालत्वेन तद्युक्ताहोरात्र एव कार्त्तिकेयव्रतं कर्त्तव्यम् दिवा तदङ्गस्नानादेः व्रतत्वेन प्रातरारम्भार्हत्वात् तदङ्गोपवासस्य प्रातरारम्भार्हत्वाच्च । उक्तान्यव्रतेषु युग्मवचनेन शुक्लपक्षकृष्णपक्षादिभेदेन वा तिथिविवेकोक्ता व्यवस्थाऽनुसरणीया ।

व्रतप्रतिष्ठाकालस्तु पूर्व्वोक्तेन “गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धक्ये सिंहगे गुरौ” इत्यादिवचनेनोक्तगुरुशुक्रास्तमयादिभिन्नः शुद्धसमय एव कालः । तत्र “सर्व्वेषूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः । फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते” इति हयशीर्षपञ्चरात्रीयवचनेऽकरणे निष्फलत्वश्रुतेः प्रतिष्ठा नित्या सा च न व्रताङ्गं किन्तु कर्म्मान्तरम् । “समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा तदनन्तरम्” ब्रह्मपुराणात् । इत्यञ्च तद्दिनेऽशौचादौ यथा न कात्तानुष्ठानं तथा समयाशुद्धावपि नानुष्ठानम् । यत्तु “समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा तदनन्तरम् । न कालनियमस्तत्र तत्र विघ्ने परार्द्दिके” इति तत्समाप्तिदिवसे समयाशुद्धावपि प्रतिष्ठाविधायकं वचनं तत् कामधेनुकल्पतरुकारादिभिरलिखितत्वादनाकरम् । यदेव व्रतं

काम्यवर्षादिकालविशेषनियन्त्रितं काम्यं तस्यैव प्रतिष्ठा यत् पुनर्नित्यं कालविशेषानियन्त्रितञ्च न तस्य प्रतिष्ठा पूर्व्वोक्त हयशीर्षीये काम्यफलार्थिभिरित्यनेन काम्यस्यैव प्रतिष्ठा-विधानात् कालविशेषानियन्त्रिते तदसम्भवात्” ।

व्रतभेदाश्च नानापुराणोक्तास्तत्र हेमा० व्र० खण्डोक्ता अकारादिवर्णाद्यक्षरपूर्व्वकशब्दानुसारेणात्र कर्त्तव्यकाल-सहिताः प्रदर्श्यन्ते तेषामितिकर्त्तव्यता तु तत्र द्रष्टव्या

अक्षयतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “वैशाखस्य सितामेकां तृतीयामक्षयां शृणु । तस्यां स्नानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । दानञ्च क्रियते किञ्चित् तत् सर्व्वं स्यादिहाक्षयम् । आदिः कृतयुगस्येयं युगादिस्तेन कथ्यते । सर्व्वपापप्रशमनी सर्व्वसौख्यप्रदायिनी” ।

अक्षयफलावाप्तिफलकाख्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । “वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः । अक्षयं फलमाप्नोति सर्व्वस्य सुकृतस्य तु । सा तथा कृत्तिकोपेता विशेषेण च पूजिता । तत्र दत्तञ्च जप्तञ्च सर्व्वमक्षयमुच्यते । अक्षया सा तिथिस्तस्मात्तस्यां सुकृतमक्षयम् । अक्षतैः पूजितोविष्णुस्तेन सा चाक्षया स्मृता । अक्षतैस्तु नरः स्नातो विष्णोर्दत्त्वा तथाऽक्षतान् । सक्तून् सुसंस्कृतांश्चैव हुत्वा चैव तथाक्षतान् । विप्रेषु दत्त्वा तानेव तथा सक्तून् सुसंस्कृतान् । पक्वान्नन्तु महाभाग ! फलमक्षयमश्नुते । एकामप्युक्तां कृत्वा च तृतीयां भृगुनन्दन ! । एतावत्तु तृतीयानां सर्व्वासान्तु फलं लभेत्” ।

अखण्डैकादशीव्रतं वामनपु० उक्तम् । “मासि चाश्वयुजे ब्रह्मन् ! यदा पद्मजसन्निधिः । नाभ्यां निर्य्याति जगताशोभितश्चक्रधारिणः । तस्मिन् रम्ये शुभे काले या शुक्लैकादशी भवेत् । तस्यां सम्यग्यजेद्विष्णुं येन खण्डं प्रपूर्य्यते” । येन विष्णुप्रपूजनेन खण्डमसम्पूर्णं धर्म्मादिभिः परिपूर्णम्भवतीत्यर्थः” ।

अग्निचतुर्थीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तव । । चतुरात्मा हरिः प्रोक्तश्चत्वारश्च हुताशनाः । आहिताग्निर्द्विजो यस्य विद्यतेऽग्निचतुष्टयम् । सोपवासश्चतुर्थ्यान्तु शुक्लपक्षस्य फाल्गुने । अभ्यर्च्च्य चतुरात्मानं वासुदेवमतन्द्रितम् । तस्मै दद्याद्द्विजेन्द्राय तिलप्रस्थानि षोड़श । सुवर्णञ्च सुवर्णञ्च वस्त्रं घृततुलामपि” । सुवर्णं कर्षोन्यूनम् “एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतमेतदतन्द्रितः । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते” ।

अघोराख्यचतुर्द्दशीव्रतं भविष्योत्तरे “भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्याचतुर्द्दशी । तामुपोष्य नरोयाति शिवलोकमतन्द्रितः” ति०त० ।

अङ्गारकचतुर्थीव्रतं मत्स्यपु० उक्तम् । “चतुर्थ्यङ्गारकदिने यदा भवति भारत ! । मृदा स्नानं तदा कुर्य्यात् पद्मरागविभूषितः । अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्रं जपंस्तिष्ठेदुदङ्मुखः । शूद्रस्तूष्णीं जपन् जोषमास्ते भोगविवर्जितः” ।

अचलासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “माघस्य सितसप्तम्यां सर्व्वकामफलप्रदम् । रूपसौभाग्यजननं स्नानं कुरु वरानने ! । कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् । रात्र्यन्ते चालयेधास्त्वं दत्त्वा शिरसि दीपकम् । माघस्य सितसप्तम्यामचलञ्चालितञ्च यत् । एकभक्तेन सन्तिष्ठेत् षष्ठ्यां सम्पूज्य भास्करम् । सप्तम्यां तु व्रजेत् प्रातः सुगम्भीरजलाशयम्” ।

अदारिद्र्यषष्ठीव्रतं स्कन्दपु०उक्तम् । “षष्ठी नाम तिथिर्य्या ज्या सामान्या दैवतैरपि । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन तैलक्षारविवर्जितः । अयं हि भगवान् देवो भास्करस्य परद्युतिः । येन शीघ्रेण दृश्येत तद्गुह्यं कथयाम्यहम् । गोपनीयं व्रतं दिव्यमिह लोके फलप्रदम् । यस्मिन् कृते व्रते चैव दरिद्रो न भवेत् कुले । षष्ठीतिथिं समुद्दिश्य ब्राह्मणस्य च भोजनम् । शाल्योदनञ्च पयसि कृत्वा च शर्करायुतम् । बाहुल्यघृतसंयुक्तं वर्षमेकं प्रदापयेत् । कुले तस्यैव ये जाता ये भविष्यन्ति मानवाः । इह तस्यैव ये सन्ति तान् दारिद्र्यं न गच्छति” ।

अनघाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “कृष्णाष्टम्यां मार्गशीर्षे दाम्पत्यं दर्भनिर्म्मितम् । अनघं चानघीञ्चैव वहुपुत्रैः समन्वितम् । स्थापयित्वा शुभे देशे गोमयेनानुलेपिते । स्नात्वा समर्च्चयेत् पुष्पैः सुगन्धैश्चानुलेपनैः । ऋग्वेदोक्तमन्त्रैश्च दण्डकं मनसा स्मरन् । अनघं वासुदेवन्तु पत्नी तस्यास्त्वसम्भवा । प्रद्युम्नादिपुत्रवर्गं हरिवंशे यथोदितम् । वर्षमेकं ततः कृत्वा इदं तदनघं स्मृतम्” ।

अनङ्गत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “अनङ्गो भगवान् शम्भुस्तेजोमूर्त्तिरगोचरः । स एव देवो येनास्यां तेनानङ्गत्रयोदशी । प्रसिद्धा समनुप्राप्ता नित्या सर्व्वफलप्रदा । मार्गशीर्षेऽमले पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः । स्नानं नद्यां तड़ागे वा गृहे वा कूपतोऽपि वा । कृत्वाभ्यर्च्च्य महादेवं विधानाच्छशिभूषणम् । लिङ्गं स्वायम्भुवं भूतमभावे

यत्प्रतिष्ठितम् । तदनङ्गमिति प्रोक्तं पूजयेद्भक्तितोव्रती” । एतत् व्रतं तदवधि वर्षसाध्यम् ।

अनङ्गत्रयोदशीव्रतं कालोत्तरोक्तम् । “चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गं तु पटे लिखेत् । नीलदूर्वाङ्कुरश्यामं हस्तमात्रं प्रमाणतः । रतिप्रीत्युभयोपेतं पौष्पसायकचापधृक् । पटेषु सुस्थितः कार्य्यः सर्वैश्चाप्सरसां गणैः” ।

अनन्तचतुर्द्दशीव्रतं भविष्योक्तम् “अनन्तव्रतमप्यन्यत्तिथावस्यामनुत्तमम् । सर्वपापहरं नृणां स्त्रीणां चैव युधिष्ठिर ! । शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापाद्व्यपोहति” ।

अनन्ततृतीयाव्रतं पद्मपु० उक्तम् । “शृणुष्वावहिता देवि ! तथैवानन्तपुण्यकृत् । नराणामथ नारीणामाराधनमनुत्तमम् । नभस्ये वाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ वा पुनः । शुक्लपक्षे तृतीयायां स्नातः सन् गौरसर्षपैः । गोरोचनाऽथ गोमूत्रं मुस्तागोशकृतं दधि । चन्दनेन च संमिश्र्य ललाटे तिलकं न्यसेत् । सौभाग्यारोग्यकृद्यस्मात् सदा च ललिताप्रियम् । प्रतिपक्षतृतीयायां पुमान् वाथ सुवासिनी । धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च” ।

अनन्तद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम् । “द्वादश्यां शुक्लपक्षे च मासि भाद्रपदे नरः । नैवेद्यगन्धपुष्पाद्यैरर्चयेत्जलशायिनम् । न चाऽऽलपेद्विकर्मस्थान् पाषण्डान् पतिताश्च यान् । स्नात्वा जपन्ननन्तेति शतमष्टोत्तरं बुधः । व्रजंस्तिष्ठन् स्वपन् भुञ्जन् बुध्यन् प्रस्खलिते क्षुते । वेदनार्त्तः स्मरेन्नित्यमनन्तं मनसा गिरा । व्रतमेतद्विधानेन कुर्य्यात् संवत्सरं नरः” ।

अनन्तपञ्चमीव्रतं स्कन्दप्रभासोक्तम् । “यो नरः पूजयेद्नागं पञ्चम्यां फाल्गुने सिते । पञ्चोपचारविधिना मिताहारो जितेन्द्रियः । न तं दशन्ति फणिनो दश वर्षाणि पञ्च च । विषं न क्रमते तस्य कुले मातृकुलेऽपि च । तस्मात् तं पूजयेद्यत्नात् पञ्चम्यां विशेषतः” ।

अनन्तफलसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ! । प्रणम्य शिरसा देवं पूजयेत् सप्तवाहनम् । पुष्पधूपादिभिर्वीरः कृतपानाञ्च तर्पयेः” । कृतपानां, ब्राह्मणादीनाम् । “पाषण्डादिभिरालापमकुर्वन्नियतात्मवान् । विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । तिष्ठन् ब्रुवन् प्रस्थितश्च क्षुतप्रस्खलितादिषु । आदित्यनामस्मरणं कुर्य्यादुच्चारणं तथा । अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् । उपोष्य पारणे पूर्वं समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुण्येन स्मरणेनेह प्रणमेत् पुष्टिमाप्नुयात् । एवं यः पुरुषः कुर्य्यादादित्याराधनं शुचिः । नारी वा स्वर्गमभ्येत्य सानन्त्यं फलमश्नुते” ।

अनोदनसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “शुक्लपक्षे तु वैशाखे षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः । पूजयेद्भास्करं भक्त्या पुष्पधूपादिलेपनैः । येन तत् पूजयेद्देवं स विधिः कथ्यते तव । तदा वैश्रवणो येन विधिनाऽपूजयन्नृप । दन्तखाद्यं भवेद्यद्धि तदोदनमिति स्मृतम् । भक्ष्यं चूष्यं तथा लेह्यमोदनन्त्विः प्रकीर्त्तितम् । तोयं चाऽनोदनं प्रोक्तं तस्मात् तत्परिवर्ज्जयेत् । तत् परिवर्जयेदिति तच्छब्देन ओदनः परामृश्यते तस्मादोदनमेव वर्जयेन्न तु पेयमपि तस्यानोदनत्वात्” । “इत्येषानोदना नाम सप्तमी भरतर्षभ ! । यामुपोष्य नरो भक्त्या धनधान्यमवाप्नुयात्” ।

अपराजितासप्तमीव्रतं भविष्यपु० “मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणाधिप ! । अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी । चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत् । उपवासस्तथा षष्ठ्यां सप्तम्यां पारणं भवेत् । पारणान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः । पुष्पाणि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् । धूपक्रिया गुग्गुलुना नैवेद्यं गुड़पूपकाः । नभस्यादिषु मासेषु विधिरेष प्रकीर्त्तितः” । इदं व्रतं वर्षसाध्यम् ।

अमावस्याव्रतं कूर्मपु० उक्तम् । “अमावस्यामनुप्राप्य ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । यत् किञ्चित् वेदविदुषे दद्यादुद्दिश्य शङ्करम् । प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ।

अभीष्टसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । सप्तम्यामित्युपक्रमे “पूजयित्वा समुद्रांश्च द्वीपांश्च तदा नरः । पातालांश्च महाभाग ! भुवमाप्नोत्यभीप्सिताम्” ।

अमुक्ताभरणसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “भद्रे ! भाद्रपदे मासि सप्तम्यां सलिलाशये । स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा तथाम्बिकाम् । भक्त्या सम्पूज्य समयं कुर्य्याद्बद्ध्वा करे गुणम् । यावज्जीवं मयात्मा तु शिवस्य विनिवेदितः” ।

अरुन्धतीव्रतं स्कन्दपु० उक्तम् । “अरुन्धतीव्रतं वक्ष्ये सदा सौभाग्यदायकम् । येन चीर्णेन वै सम्यक् नारी सौभाग्यभाजनम् । जायते रूपसम्पन्ना पुत्रपौत्रसमन्विता । वसन्तर्त्तुं समासाद्य तृतीयायां सुरर्षभ ! । स्नानं कृत्वा

तु विधिवन्निराहारोपोषिता सती । मिथुनानि च चत्वारि समाहूय यतव्रता । पूजयेत् पुष्पताम्बूलैश्चन्दनैश्च तथाक्षतैः" ।

अर्कव्रतं भविष्योक्तम् । "सप्तम्यां च तथा षष्ठ्यां पक्षयोरुभयोरपि । योऽब्दमेकं नक्तभोजी नियतात्मा जितेन्द्रियः । यत्पुण्यं परमं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम् । सत्यवादिषु यत् पुण्यं यत् पुण्यमृतुगामिनाम् । तत्फलं सकलं प्राप्य मम लोकमुपैति सः" ।

अर्कसप्तमीव्रतं ब्रह्मपु० उक्तम् । "अर्कसंपुटसंयुक्तमुदकप्रसृतिं पिबेत् । क्रमाद्वृद्ध्या चतुर्विंशमेकैकं ह्रीयते पुनः । द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां तु समाप्य नियमो भवेत् । सर्वकामप्रदा ह्येषा प्रसीदत्यर्कसप्तमी" ।

अर्कसम्पुटसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "फाल्गुनामलपक्षस्य षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः । पूजयेद्भास्करं स्नात्वा पुष्पगन्धानुलेपनैः । अर्कपुष्पैर्महाबाहो ! गुग्गुलेन सुगन्धिना । सितेन भूषयन् देवं चन्दनेन दिवाकरम् । गुडोदनञ्च नैवेद्यं पलानां त्रितयं रवेः । एवं पूज्य दिवा भानुं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत्" ।

अर्काष्टमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "यदाष्टम्यां शुक्लपक्षे रविवारोऽभिजायते । उपोष्या सा प्रयत्नेन तेनैव विधिना नृप ! । अर्चयेद्देवदेवेशं सह देव्या महेश्वरम् । विशेष एव एवात्र शिवस्य नयनेस्थितम् । भानुं सम्पूजयेद् भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः । शिवञ्च सितपुष्पैस्तु रक्तपुष्पैस्तथाम्बिकाम् । रत्नैरक्तसितैर्दिव्यैर्भक्तिमानर्चयेद्विभुम् । कुङ्कुमेनार्चयेद्देवीं चन्दनेन महेश्वरम्" ।

अर्कश्रावणिकव्रतं ब्रह्माण्डपु० उक्तम् । "प्राप्ते तु श्रावणे मासि शुक्लपक्षे मनोहरे । संस्थाप्य पार्वतीं देवीं पूजयेद्भक्त्यानतः । मासं यावन्नियमतः संस्मरन् पार्वतीं हृदि । श्वेतार्घ्यैः श्वेतकुसुमैः श्वेतचन्दनकेन च । गन्धैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्यथाकालोद्भवैः फलैः । अर्घ्यं दद्यात् फलेनैव कुसुमाक्षतचन्दनैः । नमोऽस्तु श्रावणि ! देवि ! सर्वपापक्षयङ्करि ! । गृहाणार्घ्यं हि देवेशि ! शङ्करेण समं मम" ।

अर्कोदयव्रतं स्कन्दपु० उक्तम् । "माघामायां व्यतीपात आदित्ये विष्णुदैवते । अर्कोदयं तमित्याहुः सहस्रार्कसमैः समम् । पुराकृतं वसिष्ठेन जामदग्न्येन सुव्रत ! । सनकाद्यैर्मनुष्यैश्च बहुभिर्बाहुजैरस्तुतैः । अन्यैः शतसहस्रैश्च दृष्टं भवति कुम्भज ! । दानानां सर्वतीर्थानां फलं येन कृतं भवेत् । माघमासे कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां रवेर्दिने । वैष्णवेन च ऋक्षेण व्यतीपाते सुदुर्लभे" । वैष्णवर्क्षं श्रवणम् "पूर्वाह्णे सङ्गमे स्नात्वा शुचिर्भूत्वा समाहितः । सर्वपापविशुद्ध्यर्थं नियतस्त्वो भवेन्नरः । त्रिदैवत्यं व्रतं देवाः करिष्ये भुक्तिमुक्तिदम् । भवन्तु सन्निधौ मेऽद्य त्रयो देवास्त्रयोऽग्नयः" ।

अलवणतृतीयाव्रतं भविष्योक्तम् । "एवंविधा प्रिययुक्ता शुचिरक्तभोजना सती । सोपवासा तृतीयायां लवणं परिवर्जयेत्" । सोपवासेति व्रतारम्भे द्वितीयायां कृतोपवासा तृतीयायां लवणं परिवर्जयेत् "सा संकुर्वीत वै भक्त्या व्रतमामरणान्तिकम् । गौरी ददाति सन्तुष्टा रूपसौभाग्यमेव च । लावण्यलवणं हृद्यं श्लाघ्यं पुंसां मनोऽनुगम् । पतिं मनोरमं नारी भर्त्ता भार्य्यां मनोरमाम् । गौरीव्रतेन लभते राजन् ! लवणवर्जनात्" ।

अविघ्नविनायकचतुर्थीव्रतं वराहपु० "अथ विघ्नहरं राजन् ! कथयामि तवानघ ! । येन सम्यक् कृतेनेह न विघ्नमुपजायते । चतुर्थ्यां फाल्गुने मासि ग्रहीतव्यं व्रतान्त्विदम् । नक्ताहारेण राजेन्द्र ! तिलान्नं पारणं स्मृतम्" । पारणं नक्तभोजनम् "तदेव वह्नौ होतव्यं ब्राह्मणाय च तद्भवेत् । चतुर्मासव्रतस्यैव कृत्वेत्थं पञ्चमे तथा । सौवर्णं राजतं वापि कृत्वा विप्राय दापयेत्" ।

अवियोगतृतीयाव्रतं कालिकापु० उक्तम् । "अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतन्त्विदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नाता शुक्लाम्बरान्विता । दृष्ट्वा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायसम् । आचम्य च शुचिर्भूत्वा दण्डवच्छङ्करन्नमेत् । मुदान्विता नमस्कृत्य विज्ञाप्य परमेश्वरम्" ।

अवियोगद्वादशीव्रतं भविष्यपु० "शुक्ले भाद्रपदे मासि द्वादश्यां समुपोषितः । स्नात्वा जलाशये स्वच्छे शुक्लाम्बरधरः शुचिः । जलान्ते मण्डलं कृत्वा गोमयेनातिशोभनम् । गोधूमचूर्णैस्तन्मध्ये सलक्ष्मीकं जनार्दनम् । लेखयित्वा हरं गौरीं सावित्रीं ब्रह्मणा सह । राज्ञा (चन्द्रेण) सह रविं राजंस्त्रैलोक्योद्योतकारकम् । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्भक्तितोऽर्चयेत् । अवियोगव्रतं पार्थ ! कन्ययानेन तत्कृतः । अवियोगाद् दृढमना शिरसाधाय केशवम्" ।

अव्यङ्गसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "कृष्णपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ! । प्रणम्य शिरसा देवं पूजयेत् सवाहनम् । गन्धधूपादिभिर्वीर ! कुसुमाक्षतदीपकैः

प्रासव्यादिभिराबापमकुर्वन्नियतात्मवान् । विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । तिष्ठन् व्रजन् प्रस्खलितश्च क्षुतप्रस्खलितादिषु । आदित्यनामस्मरणं कुर्य्यात्कुस्मारणं तथा । अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् । उपोष्य पारणे पूर्णे समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुण्येन श्रवणेनेह प्रणमेत् पुष्टिमाप्नुयात् । एवं यः पुरुषः कुर्य्यादादित्याराधनं शुचिः । नारी वा स्वर्गमभ्येत्य सानन्त्यं फलमश्नुते" । शुक्लपक्षे समभ्यर्च्य पुष्पधूपादिभिः शुचिः । श्रावणे मासि सप्तम्यां देवाग्र्यं सप्तवाहनम् । प्राप्येह विपुलं देवं धर्मानन्तरमव्ययम् । अमूत्र लोकमायाति दिव्यं खगपतेः शुभम्" । इत्यादि ।

अशून्यशयनद्वितीयाव्रतं भविष्यपु० "चातुर्मास्ये भवेद्राजन् ! वर्षायां व्रतमुत्तमम् । श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णपक्षे नराधिप ! । श्रावणादिकार्त्तिकान्तं कुर्य्यात् सत् व्रतमुत्तमम् । पुष्पं धूपञ्च नैवेद्यं दीपमालां विशेषतः" । "ततो भाद्रपदे मासे यवदानं ददाति च । ततश्चाश्विद्वितीयायां शय्यादानं विशेषतः । न तस्य शून्यं शयनमपुत्रो न भवेन्नरः । ततश्च कार्त्तिके मासि द्वितीयायां नराधिप ! । शर्करास्वल्पखाद्यानि दधिक्षीरघृतानि च । उपहारं भगवते दद्यात् सर्वं प्रयत्नतः" इत्यादि ।

अशोकत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "तच्छृणु त्वमशोकाख्यं त्रिरात्रव्रतमुत्तमम् । मासि मार्गशिरे चैव ज्यैष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्यामेकभक्तन्तु कारयेत् । ततः प्रातःसमुत्थाय स्नानं कुर्य्यात् ततो व्रती" ।

अशोकपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "अशोकपूर्णिमासेतां शृणुष्व गदतो मम । उपोष्य यस्यां नरः शोकं नाप्नोति स्त्री तथापि वा । फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तम ! । मृज्जलेन नरः स्नात्वा दत्त्वा शिरसि वै मृदम् । मृत्प्राशनं ततः कृत्वा कृत्वा च स्थण्डिलं मृदा । पुष्पैर्गन्धैः समभ्यर्च्य भूधरं नाम नामतः । धरणीञ्च तथा देवीमशोकेति च कीर्त्तयेत् । यथा विशोका धरणिः कृतकृत्या जनार्द्दनात् । तथा मां सर्वशोकेभ्यो मोचयाशेषधारिणि !" ।

अशोकप्रतिपद्व्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रशुक्लपक्षस्य प्रथमेऽह्नि दिनोदये । अशोकं पूजयेत् वृक्षं प्ररूढशुभपल्लवम् । प्ररूढैः सप्तधान्यैश्च गुडकैर्मोदकैः शुभैः । फलैः कालोद्भवैर्दिव्यैर्नारिकेलैः सदाडिमैः । धूपदीपादिना तत्र पूजयेत्तदनुत्तमम् । अशोकं पाण्डवश्रेष्ठ ! शोकं नाप्नोति कुत्रचित् । पितृभ्रातृपतिश्वश्रूसुतजामातृणां तथा" ।

अशोकाष्टमीव्रतं लिङ्गपुराणोक्तम् "अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि तथाष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः" । अत्र पुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यार्थः । कूर्मपुराणेऽपि "अशोकस्याष्टकलिका मन्त्रेणोक्तेन भक्षयेत् । शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्त्यो रूपवानपि जायते" । "शुक्लाष्टम्यां तु संप्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा । दूर्वांप्रतानां शुभ्रेतदुत्तराशाभिगामिनम् । पूजयेद्गृहमानीय गन्धमाल्यानुलेपनैः । फलमूलैस्तथा चैव दीपं धूपैर्विसर्जयेत् । अग्निपक्वं तथा सर्वं निवेद्यं च कथञ्चन । भोक्तव्यञ्च तथा ब्रह्मन् ! वह्निपक्वविवर्जितम् । दूर्वाङ्कुरस्थां सम्पूज्य विधिना यौवने प्रियम् । यौवनं स्थिरमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वासु पूजनीयाप्यशोकिका । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । तस्मिन्नहनि या भुङ्क्ते नक्तमिन्दुविवर्जिते । भवत्यशोका सा यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वासु नचेच्छुक्लेति वै मुने । प्रोष्ठपद्यामतीतायां या स्यात् कृष्णाष्टमी द्विज ! । तस्यामवश्यं कर्त्तव्यं देवीं पूज्य यथाविधि" । इदं व्रतान्तरम् ।

अहिंसाव्रतं पद्मपु० "वर्जयित्वा पुमान्मांसमब्दान्ते गोप्रदो भवेत् । तद्वद्धेममृगं दत्त्वा सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अहिंसाव्रतमित्युक्तं कल्पान्ते भूपतिर्भवेत्" ।

आग्नेयव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "शुक्लनवम्यां भक्तेन पूजयेद्विन्ध्यवासिनीम् । पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि । पूजयित्वा ततो विद्यात् पञ्जरं शुकसंयुतम् । हेमं विप्राय दद्याद्यः स वाग्मी जायते नरः । सप्तम्यां तेन नक्तेन अग्निलोकप्रदायकम्" ।

आशासंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "सङ्क्रान्तिदिवसे पुण्ये आरभेन्नियमं व्रती । पद्ममष्टदलं कृत्वा कुङ्कुमेन तु भास्करम् । पूजयेन्मन्त्रमुच्चार्य्य विधिवद्गुरुसन्निधौ । आशा तेजस्करी यत्ते प्रभादीप्तियशस्करी । आशां सर्वजगां देव ! मम देहि नमोऽस्तु ते । पूज्यैवं कुङ्कुमेनाथ दद्याद्विप्राय भोजनम् । उद्यापने तु चक्रांशुं सौवर्णं रथं तथा । एकचक्रं सप्ताश्वरथेन समन्वितम् । यः कुर्य्याद्विधिनानेन आशासंक्रान्तिमुत्तमाम् । यथाशाऽस्खलिता लोके सूर्य्यं तत्तस्य जायते" ।

आदित्यव्रतं भविष्यपुराणोक्तम् "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं

ह्नि यद्दिने नरः। ब्रह्मचारी जितक्रोधो ममार्च्चनपरः खग !। संवत्सरान्तमासाद्य मद्भक्तांश्च द्विजोत्तमान्। भोजयित्वा व्रती ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः। यश्च भक्तिसमायुक्तो मम लोकं स गच्छति। स च भानुकृतं लोकं ध्रुवं सम्प्राप्नुयान्नरः। ये त्वादित्यदिने प्राप्ते श्राद्धं कुर्व्वन्ति मानवाः। सप्तजन्मानि ते प्राप्ताः सम्भवन्ति विरोगताम्। वैराग्यमिह वै प्राप्य मम लोकं व्रजन्ति ते। उपवासन्तु कुर्व्वन्ति ये त्वादित्यव्रते सदा। जपन्ति तु महाश्वेतामीप्सितं लभते फलम्। विशेषादादित्यदिने जपमानो गणाधिपान्। षड़क्षरं महाश्वेतं जपन् वैरोचनं पदम्”।

आदित्यशयनव्रतं आदित्यपु॰ “आदित्यशयनं नाम यथावच्छङ्कराच्चनम्। येषु नक्षत्रयोगोऽस्य पुराणज्ञाः प्रचक्षते। यदा हस्तेन सप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत्। सूर्य्यस्य वाथ संक्रान्तौ सा तिथिः सर्व्वकामिका। उमामहेश्वरस्याङ्गमर्च्चयेत् सूर्य्यनामभिः। सूर्य्यार्च्चां शिवलिङ्गञ्च उभयं पूजयेत्ततः। उमापते रवेर्व्वापि न भेदः क्वचिदिष्यते। यस्मात् तस्मान् पम्नेष्ठ ! गृहे शम्भुं समर्च्चयेत्”इत्यादि।

आदित्यनन्दादिव्रतं भविष्यपु॰ “द्वादश्यां हस्तभे वारो आदित्यस्य महात्मनः। नन्दो भद्रस्तथा सौम्यः कामदः पुत्रदस्तथा। जयो जयन्तो विजय आदित्यानामुपास्थितः। हृदयो रोगहा चैव महारोगविनाशनम्। मालतीकुसुमानीह श्वेतचन्दनमुत्तमम्। धूपं गुग्गुलुश्रेष्ठेन नैवेद्यं पूपमेव तु। दत्त्वा पूपांस्तु विप्राय ततो भुञ्जीत वाग्यतः”।

आनन्दव्रतं मत्स्यपु॰ “चैत्रादिचतुरो मासान् जलं कुर्य्यादयाचितम्। व्रतान्ते मणिकन्दद्यान्नवस्त्रसमन्वितम्। तिलपात्रं हिरण्यञ्च ब्रह्मलोके महीयते। कल्पान्ते भूपतिर्नाम्ना ह्यानन्दव्रतमुच्यते”।

आनन्दपञ्चमीव्रतं भविष्यपु॰ “पञ्चमी दयिता राजन् ! नागानां नन्दवर्द्धिनी। पञ्चम्याः किल नागानां भवतीत्युत्सवो महान्। वासुकिस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रकः। धृतराष्ट्रश्चैरावतः कर्कोटकधनञ्जयौ। एते प्रयच्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राणदाः सदा। पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः। तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणदक्षिणाम्”।

आनन्दानवमीव्रतं भविष्यपु॰ “आनन्दा नन्दिनी नन्दा महानन्दा महीपते !। तथाद्या नवमी पुण्या पञ्चमी महती स्मृता। फाल्गुनामलपक्षस्य नवमी या महीपते !। आनन्दा सा महापुण्या सर्व्वपापहरा शुभा। कृत्वैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यान्नक्तं तथा नृप !। अयाचितन्तु सप्तम्यामुपवासः परेऽहनि। य एवं पूजयेद्भक्त्या नवम्यां विधिवन्नृप !। सोपवासोऽर्च्चयेद्देवीं धूपं दद्यात् तथागुरुम्। मासैश्चतुर्भिराद्यीयं द्वितीयं पारणं शृणु !”। आदीयम् आद्यम् “भोजयेद् विप्रकन्याश्च नवम्यां ब्रह्मचारिणः। मासि मासि महाबाहो ! यथा शक्त्या यथाविधि। आषाढ़े श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा। तथाचाश्वयुजे मासि पूज्या भगवती विभो !। कृत्वैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं तथा नृप !। अयाचितं तु सप्तम्यामुपवासः परेऽहनि। सोपवासो नवम्यां तु पूजयेद्विधिवच्छिवाम्। सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते”।

आयुधव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतन्तव। शङ्खचक्रगदापद्मचतुरात्मा प्रकीर्त्तितः। वासुदेवः स्मृतः शङ्खः चक्रं सङ्कर्षणस्तथा। प्रद्युम्नश्च गदा पद्ममनिरुद्धो जगद्गुरुः। श्रावणादिषु मासेषु वहिःस्नातस्तु नक्तभुक्। तेषान्तु पूजनं कुर्य्यात् प्रतिमासमनुक्रमात्। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। ततस्तु कार्त्तिकस्यान्ते समाप्ते तु तथा व्रते। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम्। कांस्यपात्रञ्च सघृतं सुवर्णं तथैव च। कृत्वा व्रतं मासचतुष्टयञ्च प्राप्नोति लोकं त्रिदशेश्वरस्य। मानुष्यमासाद्य तथैव पश्चात् वसुन्धरेशो भवतीह वीरः”।

आरोग्यव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। “प्रोष्ठपद्यामतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। यादवञ्च दिवाऽक्षीयामनिरुद्धं प्रपूजयेत्। पूर्व्वोक्तेन विधानेन यावदाश्वयुजी भवेत्”। पूर्व्वोक्तेन रूपावाप्तिव्रतोक्तेन “सारसैरर्च्चयेद्देवं जातीपुष्पैर्दिने दिने”। सारसैः कमलैः “घृतेन जुहुयाद् वह्निं घृतं दद्याद् द्विजातये। भोजनं गोरसप्रायं तथा विप्रांश्च भोजयेत्। त्रिरात्रोपोषितः सम्यगाश्वयुज्यान्ततो नरः”।

अपरं वराहपु॰ “अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसंज्ञितम्। कथयामि परं पुण्यं सर्व्वपापप्रणाशनम्। तस्यैव माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः। पूजयेद्भास्करं देवं विश्वरूपं सनातनम्। आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानो ! सूर्य्य ! दिवाकर !। प्रभाकरेति संपूज्यो देवः सर्व्वेश्वरो विभुः। षष्ठ्यां चैव कृताहारः सप्तम्यामुपवासकृत्। अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिः क्रमः। अनेन वत्सरं

पूर्णं विधिना योऽर्च्चयेद्धरिम् । तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते । परत्र च सुखं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते”।

आरोग्यदशमीव्रतं गरुड़पु० “व्रतमेतन्महाबुद्धे ! कार्य्यमारोग्यमिच्छता । सर्व्वकार्य्यार्थमेतद्धि लिप्सुना जीवितं चिरम् । उपवासश्च कर्त्तव्यो नवम्यामिह सुव्रत । दशम्यां तु कृतस्नानो मङ्गलायतनं हरिम् । देवमिन्दिरया सार्द्धं ध्यात्वा च जगतां पतिम् । शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गासिधरमुत्तमम्” । इन्दिरया लक्ष्म्या “फलैर्धूपैश्च पुष्पैश्च पायसेन समर्च्चयेत्” ।

आयुर्व्रतं गरुड़पु० “अतस्त्वच्छान्तिजननमायुःप्रदमनाकुलम् । सर्व्वसौख्यप्रदं भद्रं तादृगव्रतमिहोच्यते । चतुर्द्दश्यां शुचिः स्नात्वा दन्तधावनपूर्व्वकम् । पौर्णमास्यान्तथा कृत्वा देवपूजां समाचरेत् । मण्डलं चतुरस्रन्तु कारयेत् कुसुमाक्षतैः । तस्मिन् श्रीशं श्रियं देवीमर्च्चयेत् सुसमाहितः”।

आयुःसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि आयुःसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिदिवसे पूज्य पूर्व्ववच्च दिवाकरम् । कांस्यं क्षीरघृतं दद्यात् सहिरण्यं स्वशक्तितः । मन्त्र एव पृथग्दाने पूजा सैव प्रकीर्त्तिता । सक्षीरं सुरभोजातं पीयूषसमरूपदक् । आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं मम देहि द्विजार्पितम् । अनेन विधिना सम्यक् सर्व्वं दद्यादतन्द्रितः” ।

आशादित्यव्रतं स्कन्दपु० “मासमाश्वयुजं प्राप्य यदादित्यदिनं भवेत् । तदा व्रतमिदं ग्राह्यं नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । यावत् संवत्सरं तावद्विधिनानेन पुत्रक ! । गोमयेन क्षितौ कुर्य्यात् मण्डलं वर्त्तुलं पुनः । रक्तपुष्पैरक्षताद्यैरर्घ्यं तत्र प्रदापयेत् । यथाशा विमलाः सर्व्वाः सूर्य्य ! भास्करभानुभिः । तथाशां सफलां मह्यं कुरु नित्यं मयार्च्चितः । एवं यः कुरुते सम्यक् व्रतमेतदनुत्तमम् । आशादित्येति विख्यातं तस्य पुण्यफलं महत् । इत्यादि

आश्रमव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तदा । चैत्रस्यामलपक्षे तु सोपवासो जितेन्द्रियः । चतुर्थ्यां वासुदेवस्य कृत्वा संपूजनं शुभम् । काञ्चनं दक्षिणां दद्यात् द्विजाय ब्रह्मचारिणे । तथा सङ्कर्षणं देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम्” ।

आषाढ़व्रतानि महाभारते “आषाढ़मेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः । बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते । आषाढमेकभक्तेन पूजयेद्विष्णुं तत्परः” ।

इन्द्रपौर्णमासीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “शिवं संपूज्य दस्रायान्युपवासी विभूषणैः । पौर्णमास्यामवाप्नोति मोक्षमिन्द्रं व्रतादिह” ।

ईशानव्रतं कालिकापु० “अथो पौषस्य चतुर्द्दश्यां गुरोर्द्दिने । पूजयेद्विधिनानेन लिङ्गं शार्व्वं निबोध मे । ब्रह्माणः पश्चिमे भागे वामे लिङ्गस्य वै हरिम् । खखोल्कं दक्षिणे रौद्रमीश्वरं प्राग्दिशि स्थितम्” । खखोल्कमर्कम् ।

ईश्वरव्रतं भविष्यपु० “ईश्वरस्य चतुर्द्दश्यां सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः । बहुपुत्रो बहुधनस्तथा स्यान्नात्र संशयः । मूलमन्त्रस्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्व्ववत्पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽभावेन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः । पूर्व्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा” । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्” ।

उदकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “उदकप्रसृतं पीत्वा क्रियते या तु सप्तमी । सा ज्ञेया सुखदा वीर ! सदैवोदकसप्तमी” ।

उभयद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “श्रेष्ठं व्रतानां सर्व्वेषामुभयद्वादशीव्रतम् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि समाहितमनाः शृणु ! । ततोऽपराह्ने सन्तर्प्य कृतमन्त्याह्निकः शुचिः । प्राप्याज्ञां वेदविदुषः पुराणज्ञात् जितेन्द्रियात् । संपूज्य देवदेवेशं दन्तधावनपूर्व्वकम् । कुर्य्याच्च नियमं पार्थ गुरुदेवाग्निसन्निधौ । एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! । इत्युक्त्वाथ गुरुं नत्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम् । भूमौ स्वपेज्जितक्रोधः शब्दादिविषयोज्झितः । अनेन विधिना मासि तस्मिन् कृष्णामुपोषयेत् । द्वादशीं पुरुषव्याघ्र ! ध्यायन् सङ्कर्षणं विभुम् । प्राग्वत्सर्व्वं ततः कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत्” । इदञ्च व्रतं मार्गशीर्षादिकार्त्तिकान्तद्वादशमाससाध्यं तच्च उभयपक्षयोः कार्य्यम् ।

उभयनवमीव्रतं भविष्यपु० “योऽब्दमेकं प्रकुर्व्वीत नवम्यां नक्तमादरात् । इह भोगानवाप्याग्र्यान् परत्र च दिवं व्रजेत् । पौषे मासे च सम्प्राप्ते यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् । जितेन्द्रियः सत्यवादी कामक्रोधविवर्ज्जितः । पक्षयोर्नवमीं यत्नादुपवासेन पालयेत्” । इदं व्रतं वर्षसाध्यम् ।

उभयसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “पौषे मासे च सप्तम्यां यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् । जितेन्द्रियः सत्यवादी स्नातो गोशृङ्गोदकैः । पक्षयोः सप्तमीं यत्नादुपवासेन यो नयेत् ।

लिसम्यागर्च्चयेद्भानुं शाश्वतेयस्य सुव्रत !"। तदवधिवर्ष-साध्यम्। व्रतान्तरं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "अनेनैव विधानेन प्रतिमासन्तु यो नरः। सप्तमीष्वितयं कुर्य्यादुयावत् संवत्सरं रवेः। सोऽश्वमेधमवाप्नोति सूर्य्यलोकं च गच्छति। कुलसुद्धरते राजन्! सर्वान् कामानुपाश्नुते"।

उमामाहेश्वरतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "लोके हितार्थं पार्वत्या उमामाहेश्वरव्रतम्। समाख्यातं पुरा पार्थ! नाद्यापि प्रथितं भुवि। मार्गशीर्षे सिते पक्षे तृतीयायां समाहिता। कृतोपवासा राजेन्द्र! सर्वभोगविवर्जिता। संवेष्ट्य श्वेतवस्त्रेण शिवं रक्तेन चाम्बिकाम्। पश्चाद्रूपं ददेन्नारी भक्तिभावेन भाविता। भोजयेच्छिवभक्तांश्च ब्राह्मणान् वेदपारगान्। भक्त्योदक्षिणां दद्याद्भक्त्या शाठ्यविनाकृताम्"। कृतोपवासा सङ्कल्पितोपवासा "हैमीसमां रजतपिण्डसमयं महेशम् रोप्ये सुवृषभे समुपस्थितौ तौ। संपूज्य रक्तसितवस्त्रयुगोपगूढौ नारी भवत्यविधवा सुतसौख्ययुक्ता। पौर्णमास्याममावास्यां चतुर्दश्याष्टमीषु च। नक्तमव्दन्तु कुर्वीत हविष्यैर्ब्रह्मचारिणी। उमामहेशप्रतिमां हेम्ना कृत्वा सुशोभनाम्। राजतीं वापि कर्माढ्ये स्नापयित्वा घृतादिभिः। गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य वस्त्रयुग्मैश्च शोभनैः। भक्ष्यभोज्यैरशेषैश्च वितानध्वजचामरैः। भोजयेच्छिवभक्तांश्च दीनानाथान् प्रतर्पयेत्"। व्रतान्तरं शिवधर्मोत्तरोक्तम्। "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां नियतब्रह्मचारिणी। वर्षमेकं न भुञ्जीत महीभोगजिगीषया। वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा पूर्ववद्दविधिमाचरेत्। स्नानार्घ्यैस्तद्व्रतं प्राप्य पूर्वोक्तांस्तु गुणान् लभेत्"। अत्राप्युमामहेश्वर प्रतिमा कर्त्तव्या। पूर्ववदिति पूर्वव्रतोक्तवदित्यर्थः। देवीपु० व्रतान्तरं "यदीच्छसि सुभर्त्तारमिह जन्मन्यथापरे। कन्या कुर्य्यान्नृपश्रेष्ठ! विष्णुना कथितं व्रतम्। सर्वपापहरं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम्। उमामहेश्वरं नाम कर्त्तव्यं विधिना यथा। प्रोष्ठाश्विने तथा मासे मृगे भाग्ये १२ऽथ वा सुने! मैत्रे १७शाक्रे १८ऽथ वा कार्य्यमष्टम्याञ्चाथ शाङ्करे"६। व्रतान्तरं भृगुसंहितोक्तम्। "उमामाहेश्वरं नाम या च स्त्री कुरुते व्रतम्" इत्युपक्रमे "उमामाहेश्वरी कार्य्या प्रतिमा काञ्चनोद्भवा। त्रिकर्षस्य तदर्द्धस्य कर्षस्यापि त्रितस्य च। द्रव्यशाठ्यं न कर्त्तव्यं सर्वथा फलकाम्यया। स्थापयेत् श्वेतवस्त्राद्ये राजते हवभे शुभे। व्याघ्राजिने कुविस्तीर्णे संस्थाप्याभ्यर्च्च्य यत्नतः। सोपवासा च कुर्य्यात्तु चतुर्दश्यां समाहिता। एवं साष्टकं होमं गौर्य्यै होमञ्च यत्नतः। प्राप्ते प्रभातसमये स्नात्वा संपूज्य पूर्ववत्। आहूय वेदविद्वांसं ब्राह्मणं पूज्य भक्तितः। अर्चयेत् प्रतिमां शम्भोः कर्मदोषापशान्तये। वाक्येन ब्राह्मणं तोष्य ततः पारणमाचरेत्"।

उल्कानवमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "उल्काख्या नवमी राजन्! कथयामि निबोध ताम्। या कात्यायनेन कथिता तारकस्यार्त्तिनाशिनी। आश्वयुक्शुक्लपक्षे या नवमी लोकविश्रुता। नद्यां स्नात्वा समभ्यर्च्च्य पितॄन्देवान् यथाविधि। पश्चात् संपूजयेद्देवीं चामुण्डां भैरवप्रियाम्। पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः मांसमत्स्यसुरासवैः। पूजयित्वा स्तवं कुर्य्यान्मन्त्रेणानेन मानवः"। सौरपु० "व्रतेनानेन देवेन्द्र! प्रसीदत्याशु पार्वती। तच्चोल्कानवमीसंज्ञं शृणु! सर्वफलप्रदम्। तस्यां नवम्यां सर्वाणी महिषादीन् महासुरान्। जघान समरे शत्रून् तेन सा नवमी प्रिया। आश्वयुक्शुक्लस्य नवम्यां प्रयतात्मवान्। स्नात्वाभ्यर्च्च्य पितॄन् देवान् मनुष्यांश्च यथाक्रमम्। जपेत् पश्चान्महादेवीं महिषासुरघातिनीम्। पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः पयोदधिफलादिभिः। भक्त्या संपूजयित्वैवं देवीं समाराधयेत्ततः"।

ऋतुव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम्। "अथातः संप्रवक्ष्यामि पशुमूर्त्तेरर्च्चनं परम्। वसन्ते पूजयेन्नित्यं द्वौ मासौ मुनिपुङ्गव!। फलैः पुष्पैः कषायैस्तु ग्रीष्मे पैष्टैश्च पूजयेत्। मधुरेण महाराज! प्रावृट्काले ऋतुं यजेत्। अनेन पूजयेन्नित्यं शरदं लवणेन च। कटुकेन च हेमन्तं तिक्तेन शिशिरं तथा। नक्ताशनस्तथा तिष्ठेत् पञ्चकं वर्जयेद्रूसम्। ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि प्रभूतवसनादिभिः। संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं परमपावनम्। अश्वमेधमवाप्नोति राजसूयञ्च विन्दति। चैत्रे समारभ्य सिते तु षष्ठीं संपूजयेदृतुस्तृतुषट्कमेवम्। कृतोपवासः स नरो यथोक्तं लभेत् फलं शाश्वतमेव शीघ्रम्"।

ऋषिपञ्चमीव्रतं ब्रह्माण्डपु० "शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम्। ऋषिपञ्चमीति विख्यातं सर्वपापहरं परम्। नभस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी। नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियमसेव च। विधाय नित्यकर्मादि गत्वा द्वारवतीस्थितान्। स्नापयेद्विधिवद्भक्त्या पञ्चामृतरसैः शुभैः"। द्वारवतीं, अग्निहोत्रशालां धूमनिर्गमद्वारैर्बहुभिर्युतत्वात्"। ऋषयोऽत्र सप्तर्षयः।

एकभक्तव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् । "चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् । सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात् । अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाष्टशतं जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः । अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाष्टशतं जपेत् । पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमाप्नुयात् । दश वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तत्क्षयादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते" ।

ऐश्वर्य्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् । "तृतीयायां तथाभ्यर्च्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । पृथक् पृथक् नाममन्त्रैर्नैवेद्यादि निवेदयेत् । त्रीन् लोकांश्च तदा नाम सम्यक् संपूजयेन्नरः । ऐश्वर्य्यं महदाप्नोति गतिमग्र्याञ्च विन्दति" ।

कदलीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "शुक्ले पक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे नृप ! । देयमर्घ्यं वरस्त्रीभिः फलैर्नानाविधैस्तथा । विरूढैः सप्तधान्यैश्च दीपालक्तकचन्दनैः । दधिदूर्वाक्षतैर्वस्त्रैर्नैवेद्यैर्घृतपाचितैः । जातीफलैः पूगफलैर्लवङ्गकदलीफलैः । तस्मिन्नहनि दातव्यं स्त्रीभीरम्याभिरर्घ्यकम् । मन्त्रेणानेन चैवार्घ्यं तच्छृणुष्व नराधिप ! । चित्तस्था कदली नित्यं कदली कामदायिनी । शरीरारोग्यलावण्यं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते" ।

कन्दुचतुर्थीव्रतं देवीपु० "माघमासे तु सम्प्राप्ते चतुर्थी कन्दुसंज्ञिता । सोपोष्या तु सुरश्रेष्ठ ! ततो राज्यं भविष्यति । सर्वोपहारसम्पन्नं सर्वोपस्करमाहरेत् । कन्दुपक्वं फलं शाकं लवणं गुडशर्करा । खण्डं कुस्तुम्बरी जीरं धान्यानि विविधानि च । दातव्यानि रघुश्रेष्ठ ! कन्यकानान्तु भक्तितः" ।

कपिलाषष्ठीव्रतं स्कन्दपु० "प्रौष्ठपदेऽसिते पक्षे षष्ठी भौमेन संयुता । व्यतीपातेन रोहिण्या सा षष्ठी कपिला स्मृता" । प्रौष्ठपदो, भाद्रपदश्च स चात्र दर्शान्तोग्राह्यः, रोहिणीयोगस्य तत्रैव सम्भवात्" ।

"द्वितीया (अन्या) तु महापुण्या दुर्लभा व्रतिनः क्वचित् । षष्ठी संवत्सरस्यान्ते सा पुनस्तेन संयुता । चैत्रवैशाखयोर्मध्ये सिते पक्षे शुभोदया । वैशाखेऽपि च राजेन्द्र ! द्वारवत्यां परा स्मृता । यदि हस्ते सहस्रांशुस्तदा कार्य्यं व्रतं बुधैः । यच्चात्र चैव स्मृतं दत्तं यत्किञ्चित् प्रतिपादितम् । तस्य सर्वस्य पुण्यस्य संख्यां वक्तुं न शक्यते । यस्मिन् काले भवेदेतैर्योगैः षष्ठी युता तदा । पञ्चम्यामेकभक्तन्तु कुर्य्यात्तत्र विचक्षणः । षष्ठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वादौ दन्तधावनम्" इत्यादि ।

करणव्रतं ब्रह्माण्डपु० "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि करणव्रतमुत्तमम् । ववाख्यं बालवञ्चैव कौलवन्तैतिलङ्गरम् । वणिजं विष्टिरित्याहुः करणानि पुराविदः । माघमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे यदा भवेत् । ववाभिधानकरणमुपवासस्तदा भवेत् । एवं सप्त विधेयानि ववाख्यान्यथ सप्तमे । ववे तु करणे प्राप्ते पूर्वं पूर्वं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र सप्तसंख्यान् सदक्षिणम् । अथैवं बालवादीनि विष्ट्यन्तानि यथाक्रमम् । उषित्वा सप्त सप्तैव पूर्वोक्तविधिना नृप ! । समापयेद्व्रतं भूरिगोभूहेमादिदानतः । एवंकृते व्रते राजन् ! राजसूयाश्वमेधयोः । समस्तं फलमाप्नोति सुखं कीर्त्तिं महाश्रियम्" ।

कमलसप्तमीव्रतं पद्मपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि व्रतं कमलसप्तमीम् । यस्य संकीर्त्तनादेव तुष्यतीह दिवाकरः । वसन्तामलसप्तम्यां स्नातः सन् गौरसर्षपैः । तिलपात्रे तु सौवर्णं निधाय कमले रविम् । वस्त्रोपवीताभरणगन्धपुष्पैरथार्चयेत्" ।

कल्किद्वादशीव्रतं धरणिव्रतोक्तम् "तद्वद्भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् । सङ्कल्प्य विधिना देवमर्चयेत् परमेश्वरम् । नमोऽस्तु कल्किने पादौ हृषीकेशाय वै कटिम् । म्लेच्छप्रध्वंसनायोरू जगन्मूर्त्तिस्तथोदरम् । श्रीकण्ठायेति कण्ठन्तु खड्गपाणीति वै भुजौ । स्वनाम्ना शङ्खचक्रे तु विश्वमूर्त्तेस्तथा शिरः । एवमभ्यर्च्य मेधावी प्रागवत्तस्याग्रतो घटम् । विन्यस्य कल्किनं देवं सौवर्णं तत्र धारयेत्" ।

कल्पवृक्षव्रतं पद्मपु० "तद्वत् पयोव्रते स्थित्वा काञ्चनं कल्पपादपम् । पलादूर्द्ध्वं यथाशक्त्या तण्डुलं सूर्पसंस्थितम्" । सूर्पं द्रोणद्वयम् "दत्त्वा ब्रह्मपदं याति कल्पवृक्षव्रतं स्मृतम्" ।

कल्याणसप्तमीव्रतं पद्मपु० "सौरधर्मं प्रवक्ष्यामि पार्थ ! कल्याणसप्तमीम् । तस्या विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् । सा तु कल्याणिनी नाम विजया च निगद्यते । प्रातर्गव्येन पयसा स्नानमस्यां समाचरेत् । शुक्लाम्बरधरः पद्ममक्षतैः परिकल्पयेत् । प्राङ्मुखोऽष्टदलं मध्ये तद्वद्वृत्तञ्च

सकर्णिकम् । सर्वेष्वपि दलेष्वीशं विन्यसेत् पूर्ववः क्रमात्” इत्यादि ।

काञ्चनपुरीव्रतं गरुड़पु० “काञ्चनाख्या पुरी नाम व्रतं त्रैलोक्यपावनम् । शुक्लतृतीया कृष्णा च एकादश्यथ पूर्णिमा । संक्रान्तिर्वा महाभागे कुहूर्वा चाष्टमी तिथिः । पर्वस्वेतेषु दातव्या काञ्चनाख्या पुरी शुभा” ।

कामव्रतं भविष्यपु० “पुष्यादितस्त्रयोदश्यां कृत्वा नक्तं मधौ मधौ । अशोककाञ्चनं दद्यादिक्षुयुक्तं दशाङ्गुलम् । विप्राय वस्त्रसंयुक्तं प्रद्युम्नः प्रीयतामिति । कल्पं विष्णुपुरे स्थित्वा विशोकः स्यात् पुमान् नृप ! । एतत् कामव्रतं नाम सदा शोकविनाशनम्” ।

कामदासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “फाल्गुनामलपक्षस्य सप्तम्यां च धनाधन ! । उपोषितो नरो नारी समभ्यर्च्य तमोपहम् । सूर्य्यनाम जपन् भक्त्या भावयुक्तो जितेन्द्रियः । तिष्ठन् प्रविशंश्चैव सूर्य्यमेवानुकीर्त्तयेत् । ततोऽन्यदिवसे प्राप्ते अष्टम्यां नियतो रविम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्य दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्” ।

कामदेवव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् । “शुक्लपक्षे महाराज ! त्रयोदश्यामुपोषितः । पूजयेत् कामदेवन्तु वैशाखात् प्रभृति प्रभो ! । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । दद्यादु व्रतान्ते विप्राय गन्धवस्त्रयुगं तथा” । “कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगः सुखान्वितोरूपसमन्वितश्च” ।

कामधेनुव्रतं वह्निपु० “कार्त्तिकः खलु मासो वै सर्वदेवमयो महान् । कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि तु । पुण्यानि तेषु यद्दत्तमक्षयं सर्वकामिकम्” इत्युपक्रमे अमावस्यादिषु तत्र विशेषमुक्त्वा “नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा । निर्गता मथ्यमानाब्धौ क्षपः स्नानं शुभप्रदम्” । कामधेनोराविर्भावभावितस्वदेहात् अपः प्रशस्तमित्यर्थः “तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः । गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः । एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् । क्षीरेण स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा । नक्ताशी क्षीरसैंहव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् । गन्धपुष्पैः सनैवेद्यैर्वस्त्रालङ्कारकुण्डलैः । तस्मात्त्वमत्रैव च कामधेनुं दद्याः समुद्दिश्य तु केशवन्तु । विप्राय वै सर्वगुणाय यत्र कृत्वा व्रतं कृतकृत्यतो हरेस्तु” ।

कामव्रतं पद्मपु० “कामं पूज्य त्रयोदश्यां सुरूपो जायते ध्रुवम् । इष्टां रूपवतीं भार्य्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् । मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः” ।

कामषष्ठीव्रतं वराहपु० “कामव्रतं महाराज ! शृणु मे गदतोऽधुना । येन कामाः समृध्यन्ते मनसा चिन्तिता अपि । षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु वर्षमेकं व्रतं चरेत् । माघमासे सिते पक्षे पञ्चम्यां नक्तभोजनः । षष्ठ्यान्तु प्राशयेद्धीमान् ! फलमेकन्तु पार्थिव ! । ततो भुञ्जीत यत्नेन वाग्यतः शुद्धमोदनम् । ब्राह्मणैः सह राजेन्द्र ! अथ वा केवलं फलम् । तमेकं दिवसं स्थित्वा सप्तम्यां पारणं नृप ! । अग्निकार्य्यं च कुर्वीत गुहरूपेण केशवम् । पूजयित्वा विधानेन वर्षमेकं व्रतं चरेत्” ।

कामावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां महाकालमथार्च्चयेत् । तस्मात्काममवाप्नोति यथेष्टं नात्र संशयः” ।

कार्त्तिकमासव्रतं नारदोक्तम् । “माहात्म्यमभिधास्यामि मासस्यास्य वरानने ! । येन ते जायते भक्तिर्भक्त्या येनार्च्यते हरिः । कार्त्तिके कृच्छ्रसेवी यः प्राजापत्यरतोऽपि वा । षड्द्वादशाहं पक्षं वा मासं वा वरवर्णिनि ! । क्षपयित्वा नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् । एकभक्तोऽथ वा नक्ते तथा सुभ्रु ! अयाचिते । कृते नरेन्द्र राज्यप्राप्तिर्भवेद्वै दीपमालया । तस्मिन् हरिदिनं पुण्यं तथा वै भीष्मपञ्चकम् । प्रबोधनीं नरः कृत्वा जागरेण समन्विताम् । न मातुर्जठरे याति अपि पापान्वितो नरः” ।

कार्त्तिकेयषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरम् “मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठी भरतसत्तम ! । पुण्या पापहरा ज्ञेया शिवगीता गुहप्रिया । निहत्य तारकं षष्ठ्यां गुहस्तारकराजवत् । रराज तेन दयिता कार्त्तिकेयस्य सा तिथिः । स्नानदानादिकं कर्म तस्यामक्षयमुच्यते । येऽस्यां पश्यन्ति गाङ्गेयं दक्षिणाशां समाश्रितम् । ब्रह्महत्यादिपापैस्ते मुच्यन्ते नात्र संशयः । तस्मादस्यां सोपवासः कुमारं पर्णसम्भवम् । राजतं च महाराज स्वर्णमयञ्चाथ दारुजम् । कारयित्वार्थसारेण कामामर्षविवर्जितः । अपराह्णे ततः स्नात्वा सम्यगाचम्य बुद्धिमान् । पद्मासनस्थं गाङ्गेयं ध्यायंस्तिष्ठेच्च यन्त्रितः” ।

कालरात्रिव्रतं कालिकापु० “साधु भक्तोऽसि धर्मज्ञ ! कालरात्रिव्रतं मम । शृणु ! वक्ष्याम्यहन्तेऽद्य कर्त्तव्यं विधिवद्यथा । मासि चाश्वयुजेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः । सत्यवाक् स्थिरचित्तात्मा नियमस्थो

भवेत् सुधीः । कालीव्रतमिदं ख्यातं कर्त्तव्यं सत्कुलोद्भवैः" । कालरात्रि काली ।

कालाष्टमीव्रतं वामनपु० "नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी शुभा । युक्ता मृगशिरसैव सा तु कालाष्टमी स्मृता । तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्करः । वसन्त सन्निधाने तु तत्र पूजाऽक्षया स्मृता" । इदं व्रतं भाद्रादिवर्षसाध्यम् ।

कीर्त्तिव्रतं पद्मपु० "अश्वत्थं भास्करं गङ्गां प्रणम्यैकत्र वाग्यतः । एकभक्तं नरः कुर्य्यादष्टम्यां वै विमत्सरः । व्रतान्ते विप्रमिथुनं पूज्य धेनुत्रयान्वितम् । वृक्षं हिरण्मयं दद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् । दिवि देवविमानस्थो गीयतेऽप्सरसाङ्गणैः । एतत्कीर्त्तिव्रतं नाम भूमिकीर्त्तिप्रदायकम्" ।

कुक्कुटीव्रतं भविष्योक्तं २०६३ पृ० ति०त० द्रष्टव्यम् ।

कुबेरतृतीयाव्रतं भविष्यपु० "तृतीयायान्तु वित्तेशं वित्ताढ्यो जायते ध्रुवम्" । पूजयित्वेति शेषः "क्रयादिव्यवहारे च लाभो दिव्यगुणो भवेत्" ।

कुमारषष्ठीव्रतं कालोत्तरोक्तम् । "चैत्रशुक्लात् समारभ्य व्रतार्थमधुनोच्यते । उपोष्य विधिना षष्ठीं विशेषात् षण्मुखं यजेत्" ।

कुम्भीव्रतं स्कन्दपु० "एकादश्यां कार्त्तिकस्य शुक्लपक्षे तु कारयेत् । कुम्भ्यादिनरकेभ्यस्तु उद्धरेत् स्वमशेषतः । प्रयत्नात् कार्त्तिके मासि विष्ण्वग्रे तु जागरम् । सुशुक्लैकादशीं रात्रौ विशेषादर्च्चयन्ति च । चतुरस्रं चतुर्द्वारं गोमयेनोपलिप्य च । चतुर्भिः शालिगोधूमवर्णकैरूपशोभितम् । स्नात्वा नारायणं पूज्य स्थण्डिले प्रतिमासु च । कृत्वा दिशां बलिं दत्त्वा विधानमवधारयेत् । दीपमालान्वितं गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत्ततः । कुम्भीं देवमयीं ध्यात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः" ।

कूर्म्मद्वादशीव्रतं धरणीव्रतोक्तम् "पौषमासस्य या पुण्या द्वादशी शुक्लपक्षतः । तस्यां प्रागिव सङ्कल्पं कुर्य्यात् स्नानादिकाः क्रियाः । निर्वर्त्त्याराधयेद्धीमानेकादश्यां जनार्दनम् । पृथङ्मन्त्रैर्हरिं जप्येत् ! देवदेवं जनार्दनम् । कूर्म्माय पादौ प्रथमन्तु पूज्य नारायणायेति कटिं हरेस्तु । सङ्कर्षणायेत्युदरं हरेस्तु हरो विशोकाय भवाय कण्ठम् । सुबाहवे चैव भुजौ शिरश्च नमो विशालाय रथाङ्गशङ्खौ । स्वनाममन्त्रैश्च सुधूपगन्धैर्नानानिवेद्यैर्विविधैः फलैश्च । अभ्यर्च्च्य देवं कलशं तदग्रे संस्थाप्य माल्यास्त तदाम्रकण्ठम् । तं रत्नगर्भन्तु पुरैव कृत्वा स्वशक्तितो हेममयञ्च देवम् । समन्दरं कूर्म्मरूपेण कृत्वा संस्थापयेत्ताम्रपात्रे घृतस्य । पूर्णे घटे पर्य्युषित सन्निवेश्याथो ब्राह्मणायैव सर्वं तु दद्यात्" । घृतस्य पूर्णे ताम्रपात्रे समन्दरं कूर्म्मरूपं निधाय घटोपरि निवेश्य प्रभाते दद्यादित्यर्थः" ।

कृच्छ्रव्रतानि विष्णुरहस्ये "सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम् । कृत्स्नः संवत्सरः पुण्यस्तस्यादर्शेषु पूजितः । वर्षीयाः कार्त्तिकः पुण्यः कार्त्तिकाङ्गोऽग्रपञ्चकम् । नैवेद्यं पुष्पधूपञ्च अर्चनं सुविलेपनम् । दत्त्वैककार्त्तिके विष्णोः फलं सांवत्सरं लभेत् । अतः कार्त्तिकमासाद्य सदैव शुभकाङ्क्षिभिः । हरिमुद्दिश्य कर्त्तव्यं सुशक्त्या सुकरं व्रतम् । कार्त्तिकस्यासिते पक्षे वायुभक्षस्त्वदर्शीम् । समुपोष्य नरो भक्त्या पूजयेद् गरुडध्वजम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो वारिमध्ये स्थितेन च । जलकृच्छ्रमिदं कृत्वा विष्णुलोकं व्रजेन्नरः । दशम्यां पञ्चगव्याशी एकादश्यामुपोषितः । अर्च्चयेन्नाच्युतं देवं नियतश्च व्रतञ्चरेत् । कार्त्तिकस्यासिते कृत्वा नरो देवव्रतञ्चरेत् । दामोदरं समभ्यर्च्च्य देवो वैमानिको भवेत् । आपः क्षीरं दधि घृतं सप्तम्यादिचतुर्दिनम् । कार्त्तिकस्यासिते पीत्वा एकादश्यामुपोषितः । कृच्छ्रं पैतामहं नाम कुर्व्वन् संपूजयेद्धरिम् । प्राप्नोति परमं विष्णोः स्थानं त्रैलोक्यपूजितम् । त्रिरात्रं पयसः पानमुपवासपरस्य च । अब्धादौ कार्त्तिके शुक्ले कृच्छ्रो माहेन्द्र उच्यते" इत्यादि ।

कृच्छ्रचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० "मार्गशीर्षे शुभे मासि सिते पक्षे तु षण्मुखम् । चतुर्थ्यां नियमं दद्या विघ्नेशं पूज्य भक्तितः । पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः लड्डुकैश्च सुसंस्कृतैः । पललैस्तिलपिष्टैश्च तथा मोदकैः प्रभुम् । पूजयित्वा विधानेन प्रार्थयेत्तत्र मानवः" ।

कृत्तिकाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यान्तु गृह्णीयात् कृत्तिकाव्रतम् । षट् मासांस्तु व्रतं यावदिदं सञ्चिन्त्य चेतसि । पारणे पारणे चापि पुराणज्ञे द्विजोत्तमे । उद्यापनं प्रयच्छेत यथा विभवसारतः । कृत्तिकासु स्वयं सोमः कृत्तिकासु बृहस्पतिः । यदा स्यात् सोमवारेण सा महाकार्त्तिकी स्मृता । ईदृशी बहुभिर्वर्षैर्बहुपुण्यैर्न लभ्यते । लब्धापि न वृथा नेया स-

दीक्षेच्छेय आत्मनः । अन्यापि कार्त्तिकी पार्थ ! समुपोष्या विधानतः । तस्या विधानं राजेन्द्र ! शृणु चैकाग्रमानसः । कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य पौर्णमास्यां दिनोदये । नक्तेन नियमं कुर्य्याद्दन्तधावनपूर्ब्बकम् । उपवासेन वा शक्त्या ततः स्नात्वा जलाशये” इत्यादि ।

कृष्णचतुर्द्दशीव्रतं भविष्यपु० “बालवृद्धातुराणाञ्च भोगिनां स्त्रीषु वालिशे । विधानन्तेषु वक्ष्यामि सुव्रते ते यथा सुत ! । भूतायां फाल्गुने कुर्य्यात् कृष्णपक्षेऽतिभक्तितः । दरिद्राणामनाथानामक्षमाणां विशेषतः । सर्व्वकामप्रदं कृष्णचतुर्द्दश्यां शिवव्रतम् । रात्रौ विशेषपूजा तु महास्नपनसंयुता । महादीपद्वयं देयं शतमष्टोत्तरं पुनः । घृतं गुग्गुलं धूपं शिवं पशुपतिं यजेत् । खण्डखाद्यान्यनेकानि भक्ष्याणि विविधानि च । यथा समर्पयेत् भक्त्या वित्तशाठ्यं विना सुत ! । रात्रौ जागरणं कार्य्यं शिवस्याग्रे शिवं जपेत्” । शिवधर्म्मोक्तम् “नारी चोपवसेदब्दं कृष्णामेकाञ्चतुर्द्दशीम् । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा शालिपिष्टमयीं शुभाम् । गीतानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैस्तु पूजयेत् । पूर्व्वोक्तमखिलं कृत्वा शिवाय विनिवेदयेत्” ।

कृष्णद्वादशीव्रतं वराहपु० “एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् । मार्गशीर्षस्य मासस्य श्रुतं सर्व्वं त्वया बुध ! । उक्तोयान्मासिमास्येवं कुर्य्यात्संवत्सरं व्रती । नामानि देवदेवस्य केशवस्य पृथक् पृथक् । कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्द्दनः । उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः । योगेशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात्” । विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “माघ्यान्तु समतीतायां द्वादशी या भवेन्नृप ! । ततः प्रभृति कर्त्तव्यं व्रतमेतदुपोषिता । द्वादशीषु च कृष्णासु नाम कृष्णस्य कीर्त्तयेत् । तेनैव नाम्ना कर्त्तव्यौ जपहोमौ तथैव च । तिलैर्निवेदनं कार्य्यं होमः कार्य्यस्तथा तिलैः । पौष्यान्तु समतीतायां कृष्णा या द्वादशी भवेत् । तस्यां व्रतावसाने तु तिलान् दद्याद्द्विजातिषु । सुवर्णञ्च महीपाल ! रक्तवस्त्रं तथैव च । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं मनुजपुङ्गव ! । तिर्य्यग्योनिं न चाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । यावज्जीवं व्रतमिदं यः करोति समाहितः । न स दुःखमवाप्नोति नारकं मनुजोत्तम ! । यत्र वैतरणी दुर्गा क्षुरधारा सपर्व्वता । पापानां यातना यत्र तत्रासौ न गमिष्यति” ।

कृष्णव्रतं पद्मपु० “एकादश्यां तु नक्ताशी मङ्गलं विनिवेदयेत्” । विप्रायेति शेषः “कृत्वा मर्त्त्यं च सौवर्णं स विष्णोः पदमाप्नुयात् । एतत् कृष्णव्रतं नाम कल्पान्ते सुखलाभकृत्” ।

कृष्णषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “कृष्णषष्ठ्यां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः । मासो मार्गशिरस्यादावंशुमानिति पूजयेत् । विधिवत् प्राश्य गोमूत्रमनाहारो निशि स्वपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः” । इत्यादि तदवधिवर्षसाध्यमिदम् ।

कृष्णाष्टमीव्रतं देवीपु० “कृष्णाष्टम्यां विधानं वै निखिलं क्रियते यथा । क्रमेण मे तथा ब्रूहि तत् कर्त्तव्यं सुरेश्वर” । ईश्वर उवाच “हेमन्ते त्वथ सम्प्राप्ते मासि मार्गशिरे तथा । नक्तं कृत्वा शुचिर्भूत्वा गोमूत्रं प्राशयेन्निशि” । नक्तं कृत्वा नक्तमनुकल्पम् “आहरेद्वाशन यत्र यथान्नञ्च तथाशयेत् । तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशिता प्राशितेन च” इति । तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशितेन-चेति क्वचित्प्राशितेन क्वचिदप्राशितेनेत्यर्थः । “कृष्णाष्टम्यां विधानं वै शङ्करं पूज्य भक्तितः । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् । स्मरेच्च शाङ्करं नाम सायं रात्रौ दिवा यथा” इत्यादि । तदवधि वर्षसाध्यम् “कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासे स्नातो नियतमानसः । कृष्णमभ्यर्च्य पूजाञ्च देवक्यां कुरुते तु यः । निराहारो जपन्नाम कृष्णस्य जगतः पतेः । उपविश्य जपन् स्नातः क्षुतप्रस्खलितादिषु । पूजायाञ्चापि कृष्णस्य सप्तवारान् प्रकीर्त्तयेत् । पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् नालपेन्नैव नास्तिकान् । प्रभाते वाम्बुना स्नातो दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् । भुञ्जीत कृतपूजश्च कृष्णस्यैव जगत्पतेः” इत्यादि । इदं तदवधि वर्षसाध्यम् । भविष्योत्तरोक्तम् । “कृष्णाष्टमीव्रतं पार्थ ! शृणु पापहरं परम् । धर्म्मस्य जननं लोके रुद्रप्रीतिकरं परम् । मार्गशीर्षेऽथ वै मासि दन्तधावनपूर्ब्बकम् । उपवासस्य नियमं कुर्व्वन्नक्तस्य च व्रती” । समर्थासमर्थभेदेन व्यवस्थितो विकल्पः । इत्यादि तदवधि वर्षसाध्यमिदम् । व्रतान्तरं कृष्णाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम् ।

कृष्णैकादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । “एकादशी तथा कृष्णा फाल्गुने मासि भार्गव ! । छन्दोदेवस्य कर्त्तव्या पूजा धर्म्मभृताम्बर । पूजनाच्छन्ददेवस्य येनायं गुणवर्जितम् । न प्राप्नोति तथा प्रीतिं गुणवन्तं न संशयम्” ।

कोकिलाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “आषाढपौर्णमास्यान्तु सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते । सङ्कल्पयेन्मासमेकं श्रावणीप्रभृति

गृहम् । स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्य्ये स्थिता सती । भोक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् । इति सङ्कल्प्य पुरुषो नारी वा ब्राह्मणान्तिके । प्राप्यानुज्ञान्ततः प्राज्ञे सर्वसामग्रिसंयुतः” इत्यादि ।

कोटीश्वरीतृतीयाव्रतं स्कन्दपु० “शृणु भद्रे ! परं गुह्यं सर्वकामफलप्रदम् । दुर्भगायाश्च नारीणां सौभाग्यकरणं परम् । लक्षेश्वरीति विख्यातं ततः कोटीश्वरीव्रतम् । तृतीया शुक्लपक्षे तु मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यां व्रतं तु संग्राह्यं यावद्वर्षचतुष्टयम् । उपवासेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे तु सुन्दरि ! । अक्षतानां तण्डुलानां तिलानां वा सुलोचने ! । लक्षमेकं विरच्याथ क्षिपेत् पयसि शोभने । क्षीरसंमिश्रितैः कार्य्या देव्या मूर्त्तिः सुलोचना । कृत्वा तु पुष्पप्राकारं पुष्पमालाभिमण्डितम् । संस्थाप्य पार्वतीं देवीं पूजयेद्भक्तिभावितः” इत्यादि ।

कौमुदीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम् । “मासि चाश्वयुजे शुक्ले एकादश्यामुपोषितः । कुर्य्यात् तु व्रतं श्रेष्ठं कौमुदाख्यं महाफलम् । अहिंसकः शुचिर्भूत्वा धौतवासा जितेन्द्रियः । द्वादश्यामर्चयेत् स्नात्वा वासुदेवं जगद्गुरुम्” ।

क्षेमव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “यक्षाणां राक्षसानाञ्च चतुर्दश्यान्तु पूजनम् । कृत्वा क्षेममवाप्नोति क्रियासाफल्यमेव च” ।

गणपतिचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० “चतुर्थ्यान्तु महाराज ! निराहारो व्रतान्वितः । दत्त्वा तिलान्नं भुङ्क्ते यः स्वयं भुङ्क्ते तिलोदकम्” । दिवा निराहारो रात्रौ भुङ्क्ते इति विरोधपरिहारः । वर्षद्वये समाप्तिर्व्रतस्य तु यदा भवेत् । विनायकस्तस्य तुष्टो ददाति फलमीप्सितम्” ।

गन्धव्रतं शिवधर्मोक्तम् “पौर्णमास्यामुपवसेदब्दमेकं समन्वितः । वर्षान्ते सर्वगन्धाढ्यां प्रतिमां विनिवेदयेत् । सुविचित्रैर्महायानैर्दिव्यगन्धविभूषितैः । युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते” ।

गलन्तिकाव्रतं शिवरहस्योक्तम् “पवित्रतोययुक्तैर्यः कुम्भैः ग्रीष्मे शिवोपरि गालयेद् यः पयोधारां स ब्रह्मपदमश्नुते” ।

गायत्रीव्रतं गरुड़पु० “अथोत्तमं परं ब्रह्मन्परं शृणु ! भद्रदम् । चतुर्दश्यां महाभाग ! सर्वरोगार्त्तिशान्तये । ज्वरगुल्मप्लीहशूलकुष्ठातिसारसंयुतः । मर्त्त्यैर्नित्यमिदं कार्य्यं तदार्त्तिक्षयहेतवे । स्नात्वा तु धृतसङ्कल्पः सर्वकामविवर्जितः । आदित्यमुपतिष्ठेत गायत्रीञ्च जपन्मुहुः । उदयात् पूर्वमारभ्य यावदस्तं गतो रविः । निराहारो जितक्रोधो तावत्तिष्ठेत् समाहितः । रवावस्तङ्गते देवमर्चयेत् पुरुषोत्तमम् । उपोष्य विधिवत् स्नात्वा तथा पर्वणि सुव्रतः” । पर्वणि, पौर्णमास्याम् । एतच्च शुक्लचतुर्दशीव्रतं, पुराणे शुक्लपक्षस्य व्रतप्रकरणे पठितत्वात् ।

गुड़तृतीयाव्रतं भविष्यपु० “गुड़पूपास्तु दातव्या मासि भाद्रपदे तु या । तृतीया पायसेनापि वामदेवस्य प्रीतये” ।

गुणावाप्तिव्रतं विष्णुपु० “अतःपरं प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । द्विधा तु देवदेवस्य मूर्त्तिर्भवति यादव ! घोरा सौम्या शिवा चान्या घोरा भवति पावका । शिवा चाग्निपतिर्यस्मादग्नीषोमात्मकं जगत् । द्विधा घोरा विनिर्दिष्टा द्विधा सौम्या ततः पुनः । घोरा वह्निश्च सूर्य्यश्च सौम्या सोमजलाधिपौ । तेषां च पूजनं कार्य्यं प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । शुक्लपक्षात् तथारभ्य फाल्गुनस्य द्विजोत्तम ! । आदित्यं पूजयेद्राजन् ! प्रथमेऽह्नि परः शुचिः । द्वितीयेऽह्नि तथा वह्निं तृतीयेऽह्नि जलाधिपम् । चतुर्थेऽह्नि शशाङ्कञ्च यथावन्मानवोत्तमः” ।

गुरुव्रतं भविष्योक्तम् “अनुराधास्वथाषाढ्यां देवानां पूज्य भक्तितः । पूर्वोक्तक्रमयोगेन सप्त नक्तान्यथाचरेत् । हैमं हेममये पात्रे स्थापयेच्च बृहस्पतिम् । पीताम्बरयुगच्छन्नं पीतयज्ञोपवीतकम् । पादुकाच्छत्रसहितं सदण्डं सकमण्डलुम् । संपूज्य पुष्पनिकरैर्धूपैर्दीपाक्षतादिभिः । खण्डखाद्योपहारैश्च द्विजाय प्रतिपादयेत्” ।

गुर्वष्टमीव्रतं भविष्यपु० “मासि भाद्रपदे राजन् ! शुक्लपक्षे यदाष्टमी । गुरुवारेण संयुक्ता सा तिथिर्धर्मवर्द्धिनी । सम्पूर्णा सर्वपापघ्नी प्रेतयोनिविनाशनी । कुर्य्यात्तन्नियमं सम्यक् दन्तधावनपूर्वकम् । एकभक्तेन राजेन्द्र ! तस्यां देवी बृहस्पतिः । स्नानं नद्यां तड़ागे वा गृहे वा नियमात्मना । सौवर्णं कारयेज्जीवं राजतं वा नरोत्तम ! तस्याभावे यथाशक्त्या श्रीखण्डेनापि कारयेत्” ।

गुह्यकद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “द्वादश्यां गुह्यकानर्च्य फलाक्षतसंयुतैः । हैमं विप्राय वै दद्यादुपवासपरायणः । एतद्वै गुह्यकं प्रोक्तं व्रतं पापहरं शुभम्” ।

गृहपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे “सर्वौषध्युदकस्नातः पञ्चम्यां पूज्य पन्नगम् । सर्वोपस्करदानञ्च यः करोति गृहाश्रमे । गृहाटोद्भवं भूपं शिवां स्थाणीञ्च पञ्चमीम्” ।

गृहाटः पेषयन्त्रमुदूखलं धान्यकण्डकम् । "उदकुम्भश्च पूर्णश्च एतेषामनुगश्च यत् । एतानि गृहिणां गेहे प्रस्थाप्य पुरुषोत्तम ! । उपस्करहृते नारी न शोचति कदाचन । एतद्गृहव्रतं नाम सर्वसौख्यप्रदायकम्" ।

गोपदत्रिरात्रव्रतं भविष्योक्तम् "पार्थ ! भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे दिनोदये । तृतीयायां चतुर्थ्याञ्च श्रद्धया परिवत्सरम् । उपवासेन गृह्णीयात् व्रत नाम्ना तु गोपदम् । स्नात्वा नरोऽथ नारी वा पुष्पधूपविलेपनैः । दध्ना च घृतमिश्रेण पिष्टकैर्वनमालया । अभ्यञ्जयेद्गवां शृङ्गे सपुच्छे चैव भारत ! । दद्याद्गवाह्निकं भक्त्या वासः पूर्वापराह्णयोः । अनग्निपक्वं भुञ्जीयात् तैलक्षारविवर्जितम्" ।

गोपालनवमीव्रतं गरुड़पु० "तथा समुद्रगामिन्यां नवम्यां स्नानमाचरेत् । शुचौ तत्पुलिने तीरे सिकताभिरलङ्कृते । वसुदेवसुतं विष्णुं गोपीगणनिषेवितम् । वनमालाचितोरस्कं वन्यपुष्पैरलङ्कृतम् । बर्हिबर्हकृतापीड़ं पीतकौषेयवाससम् । समानवेषैस्तुल्यैः क्रीड़द्भिरितरेतरम् । वृतं गोपकुमारैश्च नीलाकुञ्चितमूर्द्धजम् । ध्यात्वा देवं परं विष्णुं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् । वन्यपुष्पैश्च गन्धाद्यैः शुचिभिश्च यथाविधि" ।

गोमयादिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "यः क्षिपेद्गोमयाहारः द्वादश सप्तमीः क्रमात् । राजेन्द्र ! यावकाहारः शीर्णपर्णाशनोऽपि वा । क्षीराशी चैकभक्तो वा भिक्षाहारोऽथ वा पुनः । जलाहारोऽथ वा भूत्वा पूजयित्वा दिवाकरम् । पुष्पोपहारैर्विविधैः पद्मसौगन्धिकोत्पलैः । नानाप्रकारैर्गन्धैस्तु धूपैर्गुग्गुलचन्दनैः । शर्करापायसाद्यैश्च विचित्रैश्च विभूषणैः । अर्च्चयित्वा नरश्रेष्ठ ! हिरण्याश्वादिभिर्नरः । यथोक्तफलमाप्नोति क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । तदत्र प्राप्यते वीर ! सप्तम्यां केवलं रवेः" ।

गौरीचतुर्थीव्रतं पद्मपु० "उमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः । प्रागभ्यर्च्चिता ह्युच्चा च भूयः स्वाङ्गोत्थकैर्गुणैः । तस्मात् सा तत्र संपूज्या नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । कुन्दपुष्पैः प्रयत्नेन सम्यग्भक्त्या समाहितैः । कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः । अर्घैः पुष्पैस्तथाधूपैर्दीपैर्बलिभिरेव च । गुड़ार्द्रकाभ्यां लवणलवणीभ्याञ्च पालकैः । पूज्या स्त्रियश्च विधवास्तथा विप्राश्च शोभनाः । सौभाग्यवृद्धये पश्चात् भोक्तव्यं बन्धुभिः सहेति" ।

गौरीव्रतं क [illegible] रोक्तम् "गौरीव्रतमथो वक्ष्ये स्त्रीणां सौभाग्यवर्द्धनम् । चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीव्रतं समाचरेत् । उपोष्य तु प्रयत्नेन विधानमिदमाचरेत्" ।

गोवत्सद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "संप्राप्ते कार्त्तिके मासि शुक्लपक्षे नृपोत्तम ! । द्वादश्यां कृतसङ्कल्पः स्नात्वा शुद्धे जलाशये । नरो वा यदि वा नारी नक्तं सङ्कल्प्य चेतसि । ततो मध्याह्नसमये कृत्वा देवार्चनादिकम् । प्रतीक्षेतागमं भक्त्या गवां गोष्ठानतत्परः । सवत्सां तुल्यवर्णाञ्च शीलिनीं गां पयस्विनीम् । चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत्" ।

गोविन्दद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये

"द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । प्रतिमासं तिथौ तस्यां गोभ्यो दद्याद्गवाह्निकम् । गवां क्षीरेण संयुक्तं दध्ना वाऽथ घृतेन वा । स्वत्पात्रे च समश्नीयादक्षारलवणं व्रती । संवत्सरमुपोष्यैव गोविन्दद्वादशीं नरः । पुनर्गोभ्यो यथा शक्त्या भूयो दद्याद्गवाह्निकम् । गोविन्दद्वादशी या तु उपोष्य विधिवन्नरः । प्राप्नोति विधिवद्दत्त्वा गोसहस्रस्य यत् फलम्" ।

चण्डिकाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि । योऽब्दमेकं न भुञ्जीत चण्डिकाराधने रतः । स याति परमं स्थानं यत्र सा चण्डिका स्थिता" ।

चतुर्द्दशीजागरणव्रतं कालिकापु० "कार्त्तिके शुक्लभूतायां हरं स्नाप्य घृतादिभिः" । शुक्लभूतायां शुक्लचतुर्द्दश्याम् "समालभ्य न्यसेद्भूयः सौवर्णं वा प्रपञ्चकम् । सुरभिभिस्ततः पुष्पैरभ्यर्च्य गुग्गुलं दहेत् । नैवेद्यञ्च पुनर्दत्त्वा बलिं बाह्ये विनिःक्षिपेत् । वितानं दीपमादर्शं वस्त्रयुग्मं ध्वजास्तथा । धूपोत्क्षेपञ्च घण्टाञ्च दत्त्वा देवाय शम्भवे । प्रदक्षिणं ततः कुर्य्याद्दण्डवद्भैरवस्य हि । ततस्तत्रोपविष्टश्च जागरं परिकल्पयेत्" ।

चतुर्द्दशीव्रतं भविष्योत्तरे "चतुर्द्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य त्रिलोचनम् । पुष्पधूपादिनैवेद्यै रात्रौ जागरणेन च । पञ्चगव्यं निशि प्राश्य स्वपेद्भूमौ विमत्सरः" ।

चतुर्द्दश्यष्टमीनक्तव्रतं भविष्योत्तरे "शृणु ! नक्तोपवासस्य विधानं पाण्डुनन्दन ! । येन विज्ञानमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् । येषु केषु च मासेषु शुक्लपक्षे चतुर्द्दशीम् । ब्राह्मणं भोजयित्वा तु पारभेत् श्रुतितो व्रतम् । मासि मासि भवन्ति द्वे अष्टमी च चतुर्द्दशी । शिवार्च्चनरतो भूत्वा शिवध्यानैकमानसः । वसुधां भाजनं कृत्वा भुञ्जीयान्नक्तभोजनम् । उपवासात्परं भैक्ष्यं भैक्ष्या-

नृपश्रयाचितम् । अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन भोजयेत् । देवैश्च भुक्तं पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने मुनिभिस्तथा । अपराह्णे च पितृभिः सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः । सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्तभोजी सदा भवेत् । हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् । अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी सदा भवेत्” ।

चतुर्मास्य(चातुर्मास्य) व्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पार्थ ! प्रवक्ष्यामि गोविन्दशयनव्रतम् । कटिदानं समुत्थानं चतुर्मासीव्रतक्रमम् । मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुसूदनम् । तुलां प्राप्ते महाराज ! पुनरुत्थापयेच्च तम् । अधिशयिते च देवे एष एव विधिक्रमः । नान्यथा स्थापयेत् कृष्णं नान्यथोत्थापयेत्तथा । आषाढ़स्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । स्थापयेत् प्रतिमां विष्णोः शङ्खचक्रगदाधराम् । काञ्चनीं राजतीं ताम्रमयीं पित्तलजां तथा । पीताम्बरधरां सौम्यां पर्य्यङ्के चास्तृते शुभे । शुक्लवस्त्रपटच्छन्ने सोपधाने सुपूजिते । प्रभाते च यतो विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा । चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि । इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! । स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढव्रतः । गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्ब्बकान् । तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तॄणां पृथक् पृथक् । मधुस्वरो भवेद्राजा ! पुरुषो गुड़वर्ज्जनात् । तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् । मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं लभेत् । योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् । कटुकाम्लतिक्तमधुक्षारकषायरसञ्चयम् । यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं दौर्गन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् । ताम्बूलं वर्ज्जयेत् भोगी रक्तकण्ठश्च जायते । घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्व्वस्निग्धतनुर्भवेत् । फलत्यागाच्च मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते । शाकपत्राशनाद्रोगी अपक्वादमलो भवेत् । पादाभ्यङ्गपरित्यागाच्छिरोऽभ्यङ्गं विवर्ज्जयेत् । दीप्तिमान् दीप्तकायेन सोऽपि उडुपतिर्भवेत् । दधिदुग्धैकनियमी गोभक्तो गोपतिर्भवेत् । इन्द्रातिथित्वमाप्नोति स्थालीपाकस्य वर्ज्जनात् । लभते सन्ततिं दीर्घां तैलपक्वस्य वर्ज्जनात् । भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् । सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् । निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वी स्व- [illegible] विवर्ज्जयन् । एकान्नादिपरित्यागात् धर्म्मः स्यात् कुरुनन्दन ! । एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते । धारणात् कररोम्णाञ्च गङ्गास्नानफलं लभेत् । मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् । अयं चातुर्मास्यव्रतारम्भो गुर्व्वस्तमयादावपि कार्य्यः । यदाह वृद्धगर्गः “न शैशवञ्च मौढ्यञ्च शुक्रगुर्व्वोर्न बाधते” । “खण्डत्वं चिन्तयेन्नादौ चातुर्मास्यविधौ नरः । पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् । भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् । नमो नारायणायेति जपन्ननशनफलं लभेत् । विष्णुपादाब्जसंस्पर्शाद्दिनपापात् प्रमुच्यते । पादोदकाभिषेकाद्वै गङ्गास्नानं दिने दिने । पर्णेषु च नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् । नित्यं शास्त्रसमाख्यानाच्छ्रावकान् यस्तु प्रबोधयेत् । व्यासस्तुष्यति तस्याशु विष्णुलोकं स गच्छति । कृत्वा प्रेक्षणकं विष्णोर्ल्लोकमप्सरसां लभेत् । तोयाम्बुस्नापनाद्विष्णोर्निर्म्मलं देहमाप्नुयात् । पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् । अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धर्म्यानशेषतः । षष्ठान्नकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेद्दिवि” । षष्ठान्नकालभोक्ता उपवासद्वयान्तरितैकभक्तः “शिलोञ्छेन भुञ्जानः प्रयागस्नानमाप्नुयात् । विष्णुदेवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने । कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः । प्रदक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः । हंसयुक्तविमानेन स तु विष्णुपुरं व्रजेत् । गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात् । यामद्वयं जलत्यागान्न रोगैरभिभूयते । गुड़व्रती नरो दद्याद्गुड़ं ताम्रभाजनम् । हविरन्नं नृपश्रेष्ठ ! लवणाद्यस्य विधिः ।

चतुर्म्मूर्त्तिचतुर्थीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तव । वासुदेवांशकात् जाताः सर्व्वे देवगणा नृप ! । अनिकेन तु वेशेन साध्या जातास्तथा सुराः । तथापि वार्षिकांशेन चतुरात्मा हरिः स्मृतः । नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णश्च वीर्य्यवान् । चतुरात्मा हरिर्जातो धर्म्मगृहस्य यादव ! । आदित्येषु तु यावुक्तौ मित्रावरुणसंज्ञकौ । तावेव नान्यौ जानीहि हरिकृष्णौ च यादव । आदित्येषु यावुक्तौ शक्रविष्णू सुरोत्तमौ । तावेव सिद्धसाध्येषु नरनारायणौ पुनः । चैत्रशुक्लचतुर्थ्यान्तु सोपवासस्तु पूजयेत् । देवेशं चतुरात्मानं विष्णुं भक्त्या नराधिप ! । व्रतमेतन्नरः कृत्वा पूर्णद्वादशवत्सरम् । न दुर्गतिमवाप्नोति मोक्षोपायञ्च विन्दति” ।

चतुर्युगव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्युगव्रतं तव । कृतादिकं चतुर्युगं पूजयेत् सुसमाहितः । प्रथमे

चैत्रशुक्लस्य दिने पूज्यं कृतं युगम्। श्वेतेन वस्त्रयुग्मेन गन्धमाल्यादिना तथा। चैत्रशुक्लसमारभ्य प्रथमेऽह्नि पूजयेत्। कृतं शुक्लेन सर्वेण गन्धमाल्यादिना द्विज!। द्वितीयेऽह्नि रक्तेन तथा त्रेतान्तु पूजयेत्। तृतीयेऽह्नि पीतेन द्वापरं पूजयेद्बुधः। चतुर्थेऽह्नि कृष्णेन तिष्यं संपूजयेद्युगम्। सिद्धार्थकैः कुङ्कुमेन तथैव च हरिद्रया। तथैवामलकैः स्नानमप्यर्दिवसक्रमात्। क्षीरेण प्राशयात्तान्तु कुर्य्यात् प्रत्यहमेव च। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदेकं चतुर्युगं मोदति नाकपृष्ठे। संपूज्य देवं युगमूर्त्तिसंज्ञं चतुर्युगं शास्ति महीं समग्राम्"।

चन्द्रव्रतं वराहपु० "चन्द्रव्रतं पञ्चदश्यां शुक्लायां नक्तभोजनम्। दश पञ्च च वर्षाणि व्रतमेतत् समाचरेत्। अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च। इष्टानि तेन राजेन्द्र! एतद्व्रतं समाचरेत्"। पद्मपु० "चान्द्रायणस्य यः कृत्वा हैमश्चन्द्रं निवेदयेत्। चन्द्रव्रतमिदं प्रोक्तं चन्द्रलोकप्रदायकम्"।

चन्द्ररोहिणीशयनव्रतं पद्मपु० "रोहिणीचन्द्रशयनं सोमव्रतमिहोत्तमम्। तस्मिन्नारायणस्यार्चामर्चयेदिन्दुनामभिः। यदा सोमदिने शुक्ला भवेत्पञ्चदशी क्वचित्। अथ वा ब्रह्मनक्षत्रं पौर्णमास्यां प्रजायते। तदा स्नानं नरः कुर्य्यात् पञ्चगव्येन सर्षपैः"।

चन्द्रार्कव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "अमावास्यान्तवेलायां सोपवासो नरोत्तम!। पक्षद्वये पूजयन्ति चन्द्रार्केकराशिगौ। आदित्यमण्डलके शशिनं षोडशारके। आदित्यं सर्वरक्तेन चन्द्रं शुक्लेन यादव!। माल्यादिना महाभाग! होमयेत् तिलतण्डुलान्। घृतक्षीरयुतान् राजन्! तथार्चयेद्यथाविधि। व्रतान्ते ब्राह्मणेन्द्राय। कनकं प्रतिपादयेत्। रजतं वा महाभाग! य इच्छेद्भूतिमात्मनः। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं दद्याच्च दीपान् विधिवत् प्रभूतान्। चान्द्रं पदं प्राप्य विवर्द्धते सदा धनान्वितः स्यात् त्रिदिवे इहैव"।

जन्माष्टमीव्रतं स्कन्दपु० "यदि लभ्येत जीवेऽस्मि दैवेन नृपसत्तम!। षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधृतेन समन्विता। विशाखा भौमयोगेन सा चम्पेतीह विश्रुता। देवासुरमनुष्याणां दुर्लभा षष्टिहायनी। कृते त्रेतायां पञ्चाशद्धायनी द्वापरे पुनः। चत्वारिंशत् कलौ त्रिंशद्धायनी दुर्लभा ततः"।

चान्द्रायणव्रतं ब्रह्मपु० "अथ शुक्लचतुर्दश्यां पौषमासे समाहितः। चान्द्रायणव्रतं मासं प्राहयेत् सर्वपापजित्। पूर्वेन्दुपौर्णमास्यान्तु पूजयेत् प्रत्यहं जलैः"।

चित्रभानुसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "सप्तम्यां पूज्य लक्ष्मेशं चित्रभानुं दिवाकरम्। रक्तैश्च गन्धकुसुमैर्महदारोग्यमाप्नुयात्"।

चैत्रशुक्लतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "चैत्रे मासि तृतीयायां दन्तधावनपूर्वकम्। उपवासस्य नियमान् गृह्णीयाद्भक्तिभावतः। अञ्जनं च सताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी। विस्मयात् सोपवासापि स्वैधव्यकरं परम्। विधवा गतिमार्गेण कुमारी च यदृच्छया। कुर्य्यादार्याचनविधिं श्रूयतामत्र च क्रमः। विधिभाद्रपदे होम सर्वसौख्यप्रदायकः। सप्तधान्यविधानेन शूर्पस्थां पूजयेदुमाम्"

चैत्रशुक्लप्रतिपदादिहितं तिलककव्रतम् भविष्यपु० "वसन्ते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः। शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः। नारी नरो वा राजेन्द्र! संतर्प्य पितृदेवताः। नद्यास्तीरे तडागे वा गृहे वा तदलाभतः। पिष्टातकेन विलिखेद्वत्सरं पुरुषाकृतिम्। ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं सुखम्। धार्य्यं संवत्सरं यावच्छशिनेव नभस्तलम्। एवं नरो वा नारी वा व्रतमेतत् समाचरेत्। सदैव पुरुषव्याघ्र! भोगान् भुवि भुनक्त्यसौ"।

जयन्तीसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोचना। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा तथा। उपोष्या येन विधिना शृणु तं पार्वतीप्रिय! पारणानि तु चत्वारि कथितानि च पण्डितैः। पञ्चम्यामेकभक्तन्तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्। उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणम्भवेत्" इत्यादि इदं वर्षसाध्यम्।

जयपौर्णमासीव्रतं भविष्यपु० "पौर्णमासी महाराज! सोमस्य दयिता तिथिः पूर्णमासो भवेद्यस्यां पूर्णमासी ततः स्मृता। तस्यां तु स्रोतसि स्नात्वा सन्तर्प्य पितृदेवताः। आलिख्य मण्डले सोमं नक्षत्रैः सहितं विभुम्। पूजयेत् कुसुमैर्हृद्यैर्नैवेद्यैर्घृतपाचितैः। शुक्लवस्त्रैर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा क्षमापयेत्। शाकाहारेण शुन्यन्नैर्नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः" इत्यादि।

जयापञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "माहात्म्यमपि वक्ष्यामि पञ्चम्यास्तव भारत!। जयेति या च विख्याता व्रतिनां जयदा-

यिनी । यस्माज्जया जयाशब्दं कुर्वन्ति व्रतिनो बुधाः । परिपूर्णं व्रतं यस्यां सा ज्ञेया जयपञ्चमी । जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी” जया, कार्त्तिकशुक्लपञ्चमी” ।

जयावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “आश्वयुज्यामतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पूर्ववत् पूजयेद्देवं लोकनाथं त्रिविक्रमम्” । पूर्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवत् “त्रिरात्रान्ते तु कार्त्तिक्यां दद्यात्तु भक्ष्यमनुत्तमम् । सर्वशस्यधरङ्कृत्वा शक्त्या रत्नैरलङ्कृतम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तं प्राप्नोति लोकं सुचिरं नवीर । तत्रोष्य कालं सुचिरं मनुष्यः प्राप्नोति सर्वत्र जयं त्रिलोक्याम्” ।

जयासप्तमीव्रतं भविष्यपु० “जया च विजया चैव जयन्ती चापराजिता । महाजया च नन्दा च भद्रा चासा प्रकीर्त्तिता । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् । यदा भवेत् तदा ज्ञेया जयानामेति सप्तमी”। पञ्चतारकमिति रोहिण्यश्लेषामघाहस्ताश्च । तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तर्पणं देवपूजनम् । सर्वं शतगुणं प्रोक्तं पूजाञ्चापि दिवाकर । हंसे हस्तसमारूढे शुक्ला या सप्तमी परा” । हंसः सूर्य्यः “वर्षमेकन्तु कर्त्तव्यं विधिनानेन भास्करम् । सौवर्णं कारयेद्भक्त्या द्विभुजं पद्मधारिणम् । पारणत्रितयं तस्यां क्रियते गोपतेः पुरः” ।

जातिस्मरव्रतं भविष्योत्तरे “ज्यैष्ठे मासि च कर्त्तव्यं त्रयोदश्यान्तु पाण्डव ! । नियमश्च गृहीतव्य आचार्य्यानुज्ञया ततः । कृत्वैकभक्तं द्वादश्यामुपवासत्रयञ्चरेत् । मण्डपं कारयेत् तत्र सपताकं मनोहरम् । तत्र जातिः प्रकर्त्तव्या स्वर्णाद्विभवसारतः । रौप्यपुष्पाणि कार्य्याणि वंशपात्रे निधापयेत् । तत्र देवास्त्रयः पूज्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सपत्नीकाः शुभैः पुष्पैः फलैश्च विविधैस्तथा” ।

जामदग्न्यद्वादशीव्रतं धरणीव्रतोक्तम् “वैशाखस्यैवमेवन्तु कल्पविधिना नरः । नद्यां स्नानं मृदा कृत्वा ततो देवालयं व्रजेत् । तत्राराध्य हरिं भक्त्या एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः । जामदग्न्याय पादौ तु उदरं सर्वधारिणे” इत्यादि ।

ज्ञानावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् “भगवन् ! कर्म्मणा केन बुद्धियुक्तो भवेन्नरः । एतदेव मनुष्याणां मनुष्यत्वमुदाहृतम्” । मार्कण्डेय उवाच । “चैत्र्यान्तु समतीतायां यावन्मासं दिने दिने । पूर्ववत् पूजयेद्देवं नृसिंहमपराजितम्” । पूर्ववदिति चैत्रमासोक्तरूपावाप्तिव्रतवदेकभक्तवहिःस्नानभूषणादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । “होमञ्च प्रत्यहं कुर्य्यात् तथा सिद्धार्थकैर्न्नृप ! । ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र तथा त्रिमधुरं नृप !” । त्रिमधुरं मधुघृतशर्कराः “वैशाख्यां कनकं दद्यात् त्रिरात्रोपोषितो नरः । ज्ञानावाप्तिप्रदन्त्वेतद्व्रतं बुद्धिविवर्द्धनम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य तु बुद्धियुक्तो ज्ञानेन युक्तश्च तथा भवेच्च” ।

ज्येष्ठाव्रतं भविष्योत्तरे “मासे भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठा यदा भवेत् । रात्रौ जागरणं कृत्वा गीतवादित्रनिःस्वनैः । एवंविधविधानेन एभिर्मन्त्रैः सुपूजयेत् । एह्येहि त्वं महाभागे ! सुरासुरनमस्कृते ! । ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां मत्समीपे सदा भव” ।

ज्यैष्ठव्रतानि महाभारते “ज्येष्ठामूलन्तु वै मासमेकभक्तेन तु यः क्षिपेत् । ऐश्वर्य्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिजायते” । विष्णुधर्मे “कृष्णार्पितमना ज्यैष्ठमेकभक्तेन यः क्षिपेत् । अहिंस्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः” ।

तपश्चरणसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणुष्वावहितो भूत्वा युधिष्ठिर ! तपोव्रतम् । मार्गशीर्षादिमासेषु कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । तस्मिन् स्थितो व्रते विप्रो बह्वृचो वेदपारगः । अब्दवित् कृष्णसप्तम्यां दद्यादर्घ्यं महीतले । ऋग्वेदवर्गत्रितयं पठित्वा सूर्य्यवल्लभम्” इत्यादि ।

तपोव्रतं पद्मपु० “माघे निशार्द्रवासाः स्यात् सप्तम्यां गोप्रदो भवेत् । स्वर्गलोकमवाप्नोति तपोव्रतमिहोच्यते” ।

ताम्बूलसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि ताम्बूलाख्यामनुत्तमाम् । विधानं पूर्ववत् कुर्य्याद्धान्यसंक्रान्तिवच्च तत् । ताम्बूलचन्दनाद्यञ्च प्रदद्याद्वै द्विजोत्तमात् । यावत् संवत्सरं पूर्णं रात्रौ रात्रौ ततः परम् । ताम्बूलं भक्षयेद्विप्रान् कारयेच्चैव नान्तरम् । वत्सरान्ते तु कमलं कृत्वा चैव तु काञ्चनम् । पत्रकोषञ्च कुर्वीत तथा पूगीफलालयम्” इत्यादि ।

तारकद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “कथं तत् कृष्ण ! कर्त्तव्यं तारकद्वादशीव्रतम् । पापोऽपि सद्गतिं प्राप्तो यत्प्रभावात् खगध्वज !” । कृष्ण उवाच “मार्गशीर्षे सिते पक्षे गृहीत्वा द्वादशीव्रतम् । अकृत्रिमे जले स्नानमपराह्णे समाचरेत् । प्रणम्य भास्करं भक्त्या कृत्वा देवार्च्चनं तथा” ।

तिथिनक्षत्रवारव्रतानि कालोत्तरे “नक्षत्रतिथियोगेन तिथीनां वारयोगतः । पुनरेव प्रवक्ष्यामि व्रतानि तु यथास्थितम् । रोहिण्याश्चाष्टमीयोगो यदा भवति सौम्यके । विशेषपूजा कर्त्तव्या पुत्रकामेण यत्नतः । पुष्ये

शुक्लचतुर्द्दश्यां गुरुयोगो यदा भवेत् । अथ वा सोमसंयोगो विशेषात् पूज्य शङ्करम् । पायसं घृतसंयुक्तं शिवाय विनिवेदयेत् । धूपदीपोपहाराद्यैः पूर्ववत् पूजयेच्छिवम् । प्राशनन्तु घृतं कार्य्यं सर्वकामप्रदं व्रतम् । आदित्यरेवतीयोगश्चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां वा मघायोगो शिवं संपूज्य पूर्ववत् । तिलास्तु प्राशने शस्ता आदित्यव्रतमीरितम् । आरोग्यं जायते तस्य पुत्रबन्धुगणैः सह । रोहिणीचन्द्रयोगश्च चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां सोमसंयोगात् तदा चन्द्रव्रतं चरेत् । प्रागुक्तेन विधानेन शिवं संपूज्य यत्नतः । दधि क्षीरन्तु नैवेद्यं प्राशनं क्षीरमेव च । कीर्त्तिमारोग्यमैश्वर्य्यं प्राप्नुयाच्चान्द्रतं वचः । अश्विनीभौमसंयोगश्चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां भरणीयोगस्तदा भौमव्रतं चरेत् । संपूज्य परया भक्त्या शिवं षष्ठोपचारतः । रक्तोत्पलप्राशनन्तु साम्राज्यं प्राप्नुयाच्छुभम् । रोहिणीबुधसंयोगश्चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां वा समासेन बुधव्रतं समाचरेत् । शिवा पूज्या विधानेन महास्नानपुरःसरम् । महार्त्तिसमीपे तु प्राशनं पायसं स्मृतम् । पुत्रार्थदाराश्च यशो वर्द्धते तस्य नान्यथा । रेवतीगुरुसंयोगश्चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां तिष्यसंयोगाद्गुरुव्रतं तदा चरेत् । प्राशनं कपिलाज्यन्तु शर्क्करासमन्वितम् । वागीशत्वमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः । श्रवणं भार्गवयुतं चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । शुक्रव्रतं तदा विद्धि पुनर्वस्वष्टमी यदा । संपूज्य परमेशानं यथाविभवविस्तरैः । प्राशनं मधु चैवात्र कर्त्तव्यं संयतात्मना । महाफलमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः । भरणीशनियोगस्तु चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । आर्द्रायोगस्तथाष्टम्यां तदा शनिव्रतं चरेत् । शिवं संपूज्य विधिवत् प्राशनं तस्य मेव च । शनिरेकादशस्थो हि फलं यच्छति शोभनम् । विरुद्धं नश्यते वत्स ! तदर्थं व्रतमाचरेत् । हेमकुम्भप्रवालञ्च कम्बलन्तु क्रमेण च । यस्तुञ्च तीक्ष्णलौहञ्च क्रमाद् यत्नेन दापयेत् । यथा सम्भवतो वत्स ! आचार्य्याय प्रयत्नतः" ।

तिथियुगलव्रतं यमस्मृतौ "द्वे चाष्टम्यौ तु मासस्य चतुर्द्दश्यौ तु द्वे तथा । अमावस्यापौर्णमास्यौ सप्तम्यौ द्वादशीद्वयम् । संवत्सरमभुञ्जानः सततञ्च जितेन्द्रियः । ब्रह्मचर्य्ये फलं यच्च यत्फलं सत्ययाजिनाम् । तत्तुगामि फलं यच्च तदवाप्नोत्यभोजनात्"

तिन्दुकाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "ज्यैष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ ! शुक्लाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति देवेशमीशलोकं व्रजत्यरः । ज्यैष्ठे मासि तथाषाढे श्रावणे च तथा परे । पूजयेच्चतुरो मासान् नीलोत्पलकदम्बकैः । त्रिपुरान्तकरं शम्भुं त्र्यम्बकाम्बकसूदनम् । गन्धानाञ्च कदम्बेन पूजयेत् गुग्गुलेन च । टेम्बुरुकफलं विप्र ! प्राशयेत् कायशोधनम्" टेम्बुरुकस्तिन्दुकफलम्" ।

तिलदाहीव्रतं स्कन्दपु० "विधिना केन कर्त्तव्यं तिलदाहीव्रतोत्तमम् । कस्मिन् मासे तिथौ चैव विधिना केन तद्भवेत्" श्रीभगवानुवाच "पौषमासे च या कृष्णा तिथिरेकादशी शुभा । तामुपोष्य तदा स्नानं कृत्वा नारायणं जपेत्" इत्यादि ।

तिलद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "माघमासे तु सम्प्राप्ते आषाढर्क्षं भवेद्यदि । मूलं वा कृष्णपक्षस्य द्वादश्यां नियतव्रतः । गृह्णीयात् पुण्यफलदं विधानं तस्य मे शृणु ! । देवदेवं समभ्यर्च्य सुस्नातः प्रयतः शुचिः । कृष्णनाम्ना तु सम्पूज्य एकादश्यां महामतिः । उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पुनः सम्पूज्य केशवम् । संस्तूय नाम्ना तेनैव कृष्णाख्येन पुनः पुनः । दद्याच्चिलांस्तु विप्राय कृष्णो मे प्रीयतामिति । स्नानप्राशनयोः शस्तास्तथा कृष्णतिला मुने ! । विष्णुप्रीणनमन्त्रेश्च समाप्ते वर्षपारणे । कृष्णकुम्भास्तिलैः सार्द्धं पक्वान्नेन च संयुताः । छत्रोपानद्युगैः सार्द्धं संवीता रत्नगर्भिणः । ब्राह्मणानां प्रदेयास्ते यथावन्मासंख्यया" इत्यादि । विष्णुधर्मे व्रतान्तरम् "माघ्यान्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता । द्वादशी या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी । तिलैः स्नानं तिलैर्होमं नैवेद्यं तिलमोदकैः । दीपश्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम् । तिलाश्च देया विप्रेषु तस्मिन्नहनि पार्थिव ! । उपवासदिने राजन् ! होतव्याश्च तथा तिलाः । उपोषितेनापरेऽह्नि होतव्यश्च विशेषतः । इन्धनञ्च प्रदातव्यं ब्राह्मणेषु तथानघ ! । तिलप्रस्थं तदा दत्त्वा सोपवासो जितेन्द्रियः । न दुर्गतिमवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा" इत्यादि ।

तीव्रव्रतं सौरपु० "यथात्मचरणौ भित्त्वा शिवक्षेत्रे वसेन्नरः । देहान्ते शिवसायुज्यं लभते नात्र संशयः" ।

तुरगसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रमासस्य सप्तम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ! । गोमयेनोपलिप्ते तु कृत्वा कुर्य्यात् तु मण्डलम् । तत्राष्टपत्रं कमलं कर्त्तव्यं वर्णकैः शुभैः ।

कृतोपवासस्तन्मध्ये भास्करं पूजयेन्नरः। व्रते समाप्ते दातव्यास्तुरगा ब्राह्मणाय तु। प्राप्याश्वमेधस्य फलं यथावल्लोकानवाप्याथ पुरन्दरस्य। उपोष्य राजन्! सुचिरस्य कालं सायुज्यमायाति दिवाकरस्य"।

तुष्टिप्राप्तितृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "तृतीया श्रावणे कृष्णा या च श्रवणसंयुता"। श्रावणोऽत्र पौर्णमास्यन्तोमासो ग्राह्यः अतः श्रवणकृष्णतृतीयायाः श्रवणयुक्तत्वं न दुर्घटम्। "तस्यां संपूज्य गोविन्दं तुष्टिमग्र्यामवाप्नुयात्"।

तेजःसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि तेजःसंक्रान्तिमुत्तमाम्। संक्रान्तिवासरं प्राप्य स्नानं कृत्वा विचक्षणः। शालितण्डुलसंयुक्तं कारणं कारयेच्छुभम्। तन्मध्ये दीपकं स्थाप्य प्रज्वलन्तं स्वतेजसा। तन्मुखे मोदकं स्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्। अर्घ्यन्तु पूर्ववत् कार्य्यमेकभक्तन्तु पूर्ववत्। संवत्सरे तु संपूर्णे कुर्य्यादुद्यापनं बुधः" इत्यादि।

त्रयोदशद्रव्यत्यागव्रतं भविष्योत्तरे "भानोर्दिने सिते पक्षे अतीते चोत्तरायणे। सर्वौषधिभिस्तिलयवान् सह माषमुद्गगोधूममांसमधुमैथुनकांस्यपात्रैः। अभ्यङ्गनाञ्जनशिलातलचूर्णितानि षष्ठीव्रती परिहरेद्दहनीष्टसिद्ध्यै। देवान् पितॄन् मुनिगणान् सजलाञ्जलीभिः सन्तर्प्य पूज्य गगनाङ्गनहस्तदीपम्। हुत्वानले तिलयवान् बहुशोऽष्टताक्तान् भूमौ स्वपेत् हृदि निधाय दिनेशबिम्बम्। यानि त्रयोदशदिनैरिह वर्जितानि द्रव्याणि तानि परिहृत्य दिने च षष्ठ्याम्। संप्राश्य शुद्धचणकानिह वर्षमेकं प्राप्नोति भारत! पुमान् मनसेप्सितानि"।

त्रिगतिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु फाल्गुन्यां यो यजेन्नरः। जपेद्व्रतीति नाम भक्त्या पुनः पुनः। देवार्चनं वाष्टशतं कृत्वैवं तु जपेच्छुचिः। स्नातः प्रस्थानकाले तु उत्थाने स्खलिते क्षुते। पाषण्डान्! पतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः। नालापयेत् तथा भानुमर्चयेच्छ्रद्धयान्वितः। इदञ्चोच्चारयेद्भानोर्मन्त्रं ध्यानतत्परः। हंस हंस कृपालो! त्वं अगतीनां गतिर्भव। संसारार्णवमग्नानां त्राता भव दिवाकर। एवं प्रसाद्योपवासं कृत्वा नियतमानसः। पूर्वाह्णे एव चान्येद्युः सकृत् प्राश्यार्ज्जुनीयकम्" आर्ज्जुनीयकं, गोशकृज्जलम्।

त्रिविक्रमतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे तृतीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः। मण्डलत्रितयं कुर्य्याद्वर्णकेन पृथक् पृथक्। मण्डलं दक्षिणे भागे श्वेतं कुर्य्यात् ततो नरः। रक्तं मध्ये रवेः कुर्य्यात् तादृक्श्वेतं ध्रुवस्य तु। विष्णोः पदत्रयं तेषु पूज्यं स्यात् मण्डलेन तु। भूमौ तु प्रथमं पादं द्वितीयं सूर्य्यमण्डले। तृतीये तु ध्रुवे देवे पूजयेत् प्रयतः शुचिः"।

व्रतान्तरं विष्णुधर्मोत्तरे "द्वितीयञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु! त्रैविक्रमं व्रतम्। भूमिस्तु प्रथमः पादः अन्तरिक्षं तथा परः। तृतीयो दिवि विज्ञेया देवदेवस्य चक्रिणः। भुवः पतिः स्मृता वह्निरन्तरिक्षस्य चानिलः। दिशांपतिस्तथा सूर्य्यस्तस्य विष्णोः पदत्रयम्। ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः। कल्ये कूपजले स्नातो वह्निं संपूजयेन्नरः। एतत् संवत्सरं कृत्वा नरस्त्रैविक्रमं व्रतम्। सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते"।

व्रतान्तरं विष्णुधर्मोत्तरे "वक्ष्यामि ते महाभाग! तव त्रैविक्रमव्रतम्। तृतीयं भूपशार्दूल! तन्मे निगदतः शृणु!। ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां नरः समभ्युपोषितः। भुवः सम्पूजनं कुर्य्याद्धूपमाल्यानुलेपनैः। दीपैः रत्नैश्च विविधैर्दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्। बीजपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि भक्तितः। पूजैवमन्तरिक्षस्य मासाषाढे विधीयते। दक्षिणा तत्र दातव्या तथा वासोयुगं द्विजे। दिवः पूजा च कर्त्तव्या श्रावणे प्रागवदेव तु। छत्रञ्चोपानहं युग्मं दक्षिणां तत्र दापयेत्। एवं मासत्रयेणेह पारणं प्रथमं भवेत्। मासत्रयेण चान्येन ततो मासत्रये पुनः। ततो मासत्रये चान्यदेवमन्यच्च चान्यथा। विद्धेयमित्थं धर्मस्य पारणानां चतुष्टयम्" इत्यादि।

त्रिविक्रमत्रिरात्रशतव्रतं विष्णुरहस्ये "यस्त्रिरात्रशतं कुर्य्यात् समुद्दिश्य जनार्दनम्। कुलानां शतमादाय स याति भवनं हरेः। नवम्यादिसिते पक्षे नरो मार्गशिरस्य च। प्रारभेत त्रिरात्राणां शतं तु विधिवत् व्रती। श्रद्दधानो जितक्रोधो नित्यस्नायी क्षमान्वितः। अभ्यर्चयेत् सदा विष्णुं कर्मणा मनसा गिरा। अष्टोत्तरसहस्रन्तु शतं वानुदिनं जपेत्। अष्टम्यामेकभक्ताशी दिनत्रयमुपावसेत्। एकादश्यां शुचिः स्नातो वासुदेवार्चने रतः। द्वादश्यां पूजयेद्देवं गन्धमाल्यविलेपनैः। नैवेद्यधूपदीपाद्यैर्गीतनृत्यैश्च केशवम्। अनेन विधिना कृत्वा त्रिरात्राणां शतं नरः। निर्वापयेत् ततो भक्त्या विप्रैर्भ-

विधिना व्रतम्। संप्राप्ते कार्त्तिके मासि व्रतमेतदनुत्तमम्"। प्रतिमासं त्रिरात्रद्वयमिति पञ्चाशता मासैः शतं तत्राधिमासद्वययोगाच्चतुर्भिर्वर्षैरिति कार्त्तिके समाप्तिः।

त्रिविक्रमव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "करोति केशवप्रीत्यै कार्त्तिकं मासमाप्तवान्। पूर्वे वयसि यत्नेन जानताऽजानतापि वा। पापमाचरितं तस्मात् मुच्यते नात्र संशयः। अनेनैव विधानेन मार्गशीर्षेऽपि माधवम्। समभ्यर्च्यैकभक्तं वै वर्षिभ्यो यः प्रयच्छति" इत्युपक्रमे। त्रैमासिकं व्रतमिदं यः करोति नरेश्वर !। स विष्णुप्रीणनात् पापैर्लघुभिः परिमुच्यते। द्वितीये वत्सरे राजन् ! मुच्यते चोपपातकैः। तद्वत् तृतीयेऽपि कृतं महापातकनाशनम्। व्रतमेतन्नरैः स्त्रीभिस्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम्। त्रिभिः संवत्सरैस्त्वेव प्रददाति फलं नृणाम्। त्रिभिर्मासैस्त्र्यवस्याभिस्त्रिविधात् पातकान्नृप !। त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवार्षिकैः। यतस्ततो व्रतमिदं त्रिविक्रममुदाहृतम्। सर्वपापप्रशमनं केशवाराधनं परम्"।

सौरत्रिविक्रमव्रतं भविष्योत्तरे "समभ्यर्च्य जगन्नाथं देवमर्कमथापि वा। एकमश्नाति यो भक्तं द्वितीयं ब्राह्मणार्पणम्। करोति भास्करप्रीत्यै कार्त्तिकं मासमाप्तवान्। पूर्वे वयसि यत्नेन जानताऽजानताऽपि वा। पापमाचरितं तस्मात् मुच्यते नात्र संशयः। व्रतमेतन्नरैः स्त्रीभिस्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम्। त्रिभिः संवत्सरैस्त्वेव प्रददाति फलं नृणाम्। त्रिभिर्मासैस्त्र्यवस्थासु त्रिविधात् पातकान्नृप !। त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवार्षिकात्। यतस्ततो व्रतमिदं त्रिविक्रममुदाहृतम्। सर्वभूतप्रशमनं भास्कराराधनं परम्"।

त्र्यम्बकव्रतं पद्मपु० "चतुर्दश्यान्तु नक्ताशी समान्ते गोयुगप्रदः। स शैवं पदमाप्नोति यजन्त्र्यम्बकं व्रतम्"।

दशादित्यव्रतं ब्रह्माण्डपुरा० "वक्ष्ये सौरव्रतं पुण्यं दुःखशान्तकरं परं। दशाकरं हि भूतानां मनोरथकरं परं। भानुवारे सिते पक्षे दशम्यां चैव नारद !। प्रातः कालेऽथ मध्याह्ने स्नानं कुर्य्याद्यथाविधि" इत्यादि।

दशावतारव्रतं विष्णुपु० "एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम्। अर्चयेद्ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमं पदम्। एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद्द्वादशी शुक्लपक्षगा। तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम्"।

दाम्पत्याष्टमीव्रतं भविष्यपु० "कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र ! पुत्रकामो नरोत्तमे !। अष्टम्यां कृष्णपक्षस्य पूजयेद्विधिवद्द्विज ! उमाञ्च तां सतीं देवीं विधिवद्ब्राह्मणोत्तम !। य एतत् कुरुते भक्त्या उमामहेश्वरं व्रतम्। सर्वैकमेवं विप्रेन्द्र ! स याति परमां गतिम्"। सर्वमेकं संवत्सरम् "चतुर्भिः पारणैरेवं सर्वैकमेकं कीर्त्तितं बुधैः। प्रथमन्तु त्रिभिर्मासैः पारणं कार्त्तिकादिभिः। कार्त्तिके मार्गशीर्षे तु पौषे मासि तथा परे। उन्मत्तकस्य पुष्पैस्तु फलैर्भक्ष्यैरनेकशः"।

दिवाकरव्रतं भविष्यपु० "आदित्यवारं हस्तेन युक्तं गृह्णीत पाण्डव !। ततः प्रत्यादित्यदिनं सप्त वारान् प्रपूजयेत्। एकभक्तेन नक्ताशी ब्राह्मणान् पूजयेत् दिवा। दक्षिणां तु यथा शक्त्या दद्यात् विप्राय भक्तितः"

दीप्तिव्रतं पद्मपु० "सन्ध्यादीपप्रदो यस्तु समां तैलञ्च वर्जयेत्। समान्ते दीपकान् दद्याच्चक्रं शूलञ्च काञ्चनम्। वस्त्रयुग्मञ्च विप्राय स तेजस्वी भवेदिह। रुद्रलोकमवाप्नोति दीप्तिव्रतमिदं स्मृतम्"।

दुर्गन्धदौर्भाग्यनाशनत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरे "ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे त्रयोदश्यां युधिष्ठिर !। स्नात्वा पुण्यनदीतीरे पूजयेत्कुभरेशजम्" इत्यादि।

दुर्गानवमीव्रतं भविष्यपु० "नवम्यां तु सिते पक्षे नियतः संयतेन्द्रियः। मासि चाश्वयुजे वीर ! कार्त्तिके कार्त्तिकोत्तरे। पुष्पैश्च पूजयेद्दुर्गां जातिपुष्पैर्विधानतः। धूपार्थं गुग्गुलं दद्यान्नैवेद्यं गुडपूपकान्। दुर्गेति नाम जप्तव्यं प्रयतोऽष्टशतं नृप !। माघे च फाल्गुने मासि चैत्रे चैत्रोत्तरे नृप !। शुक्लपक्षे तु अष्टम्यामुपवासपरायणः" इत्यादि वर्षसाध्यम्।

दुर्गाव्रतं देवीपु० "देवीव्रतं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रसाधनम्। श्रावणे शुक्लपक्षे तु अष्टम्यां वायुभोजनः। स्नात्वा साञ्जलिपुटोभूत्वा जितक्रोधः क्रियान्वितः। देवीं संस्नाप्य तोयेन पुनः क्षीरेण वारिणा। ततो गुग्गुलधूपञ्च सह रूप्कन्तु दापयेत्" इत्यादि तदवधिवर्षसाध्यम्।

दूर्वागणपतिचतुर्थीव्रतं सौरपु० "चीर्णमेतद्व्रतं सर्वैः पुराकल्पे षडानन !। चतुर्थी या भवेच्छुक्ला नभोमासस्य पुण्यदा। तस्यां व्रतमिदं कुर्य्यात् कार्त्तिक्यां वा षडानन !। गजाननं चतुर्बाहुमेकदन्तं विपाटिनम्। तथा हैमीमयो दूर्वां तदाधारे व्यवस्थिताम्"। तदाधारे, विघ्नशासने "संस्थाप्य विघ्नहन्तारं कलसे ताम्रभाजने। वेष्टितं रक्तवस्त्रेण सर्वतो भद्रमण्डले। पूजयेच्छुक्लकुसुमैः पत्रिकाभिश्च पञ्चभिः। विल्वपत्रकुशापामार्गः शमी दूर्वा हरिप्रिया। सोपोष्या तु हरश्रेष्ठ !

ततो राज्यं भविष्यति । सर्व्वोपहारसम्पन्नं सर्व्वोपस्करमाहरेत् । कन्दुपक्वं फलं शाकं लवणं गुडशर्करा । षण्डं कुसुम्भरी जीरं धान्यानि विविधानि च । दातव्यानि यदुश्रेष्ठ ! वन्यकानान्तु भक्तितः” ।

दूर्व्वात्रिरात्रव्रतं पद्मपु० “शृणु ! दूर्व्वात्रिरात्रस्य विधिं कात्स्न्येन सुव्रत ! । मासि भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे त्रयोदशीम् । त्रिरात्रं समुपोष्यन्तु यावत् पूर्णा तिथिर्भवेत् । उमामहेश्वरं देवं सावित्रीं धर्म्ममेव च । दूर्व्वामूले तु संस्थाप्य मण्डपं कारयेत्ततः” इत्यादि ।

दूर्व्वाष्टमीव्रतं भविष्यपु० “ब्रह्मन् ! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः । पूजयेच्छङ्करं भक्त्या यो नरः श्रद्धयान्वितः । स याति परमं स्थानं यत्र देवस्त्रिलोचनः । गणेशं पूजयेद्यस्तु दूर्व्वया यो हि तं मुने ! । कृत्वोपवासं समस्याष्टम्यां पूजयेच्छिवम् । दूर्व्वासमेतं विप्रेन्द्र ! दध्यक्षतफलैः शुभैः” । व्रतान्तरं दूर्व्वाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम् ।

देवमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “ईशानञ्च तथा वह्निं विरूपाक्षं समीरणम् । जानीहि यदुशार्दूल ! देवमूर्त्तिचतुष्टयम् । तेषान्तु रूपनिर्म्माणं कृत्वा तानर्च्चयेद् बुधः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । चैत्रशुक्ले महाभाग ! प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । कौपनादेयताडागकासारैः स्नानमाचरेत् । दध्ना तिलैर्यवैर्होमो घृतेन च तथा भवेत् । कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव तथैवागुरुचन्दनम् । ब्राह्मणेषु प्रदातव्यं तथा राजन् ! दिनक्रमात् । दिनत्रयं तथाऽश्नीयात् सायं प्रातरयाचितम् । दिनमेकन्तु नाश्नीयात् व्रतचारी नरोत्तमः । एतत् संवत्सरं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते” ।

देवव्रतं पद्मपु० “नक्तमब्दं चरित्वा तु गवा सार्द्धं कुटुम्बिने । हैमचक्रं त्रिशूलञ्च दद्याद्विप्राय वाससी । प्रकृत्य भक्त्या शक्रस्य प्रियतां शिवकेशवौ । एतद्देवव्रतं नाम महापातकनाशनम् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः । अहिंसः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यष्टशतं जपेत् । पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् । दश वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तत्क्षयादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते” । कालोत्तरे व्रतान्तरं “बृहस्पतिश्चायोगस्त्रयोदश्यां यदा भवेत् । उपोष्य पूजयेत्तस्यां देवदेवं महेश्वरम् । महास्नानप्रकारेण महावर्त्तिपुरःसरम् । कुङ्कुमागरुचन्दनेन शुक्लपुष्पैः प्रपूजयेत् । धूपस्तु सफलो देयः मधुना चन्द्रसंयुतः । सितवस्त्राणि वस्त्रञ्च आचार्य्याय प्रदापयेत् । जातीफलैः प्राशनञ्च रात्रौ जागरणं हितम् । एतद्देवव्रतं नाम आयुःश्रीकीर्त्तिवर्द्धनम्” ।

देवीव्रतं पद्मपु० “पयोव्रतं पञ्चदश्यां व्रतान्ते गोयुगप्रदः । लक्ष्मीलोकमवाप्नोति देवीव्रतमुदाहृतम्” देवीपु० व्रतान्तरं “चौराशी कार्त्तिके यस्तु देव्या भक्तिरतो नरः । शाकयावकनक्ताशी प्रातःस्नायी शिवारतः । पूजयेत्तिलहोमस्तु मधुक्षीरघृतादिभिः । कार्य्यस्तु देवीमन्त्रेण शृणु पुण्यफलं हरे” इत्यादि ।

द्वादशसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “माघमासात् समारभ्य शुक्लपक्षे युधिष्ठिर ! । सप्तम्यां कृतसङ्कल्पो वर्षमेकं व्रती भवेत्” मासभेदे नियमभेदास्तत्रोक्ता द्रष्टव्याः ।

द्वादशसाध्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरयानश्च वीर्य्यवान् । चित्तिर्हयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा । प्रभवो विष्णुर्विश्वश्च साध्या द्वादश जज्ञिरे । तृतीयायां महाभाग ! पूजयेत्तानुपोषितः” । प्रत्येकतृतीयायां यावद्वर्षं सोपवास इति शेषः ।

द्वादशादित्यव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “धाता मित्रोऽर्य्यमा पूषा शक्रोऽंशो वरुणो भगः । त्वष्टा विवस्वान् सविता विष्णुर्द्वादशकस्तथा । पूजयेद् द्वादशादित्यान् शुक्लपक्षे उपोषितः । मार्गशीर्षादथारभ्य द्वादश्यां नियतव्रतः” ।

द्वादशीव्रतं कूर्म्मपु० “एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् । अर्च्चयेद् ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमं पदम् । एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद् द्वादशी शुक्लपक्षगा । तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम्” ।

द्वीपव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “अथातः संप्रवक्ष्यामि द्वीपव्रतमनुत्तमम् । चैत्रशुक्लात्तथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । जम्बूशाककुशक्रौञ्चशाल्मलिद्वीपसंज्ञितम् । गोमेदं पुष्करञ्चैव प्रत्यहं पूजयेत् क्रमात् । नित्यमेव सदा स्नानं बहिरेव समाचरेत् । अधःशायी भवेन्नित्यं तदेव दिनसप्तकम्” इत्यादि ।

धनसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० “धनसंक्रान्तिमाहात्म्यं शृणु स्कन्द ! विधानतः । यत्कृत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः । संक्रान्तिवासरं प्राप्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । कलशं निर्व्रणं स्वच्छं वारिपूर्णं निधापयेत् । सुवर्णयुक्तन्तं कृत्वा प्रतिमाकन्तु दापयेत् । विधिनानेन वर्षान्ते प्रीयतां मे दिवाकरः” ।

धनावाप्तिव्रतं धर्म्मोत्तरोक्तम् “भगवन् ! कर्म्मणा केन धनवान्

पुत्रदो भवेत्। पुत्रवान् देवलोकेषु पूज्यो भवति मानवः"। इति प्रश्ने "श्रावण्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्विष्णुं देवं सङ्कर्षणं विभुम्" इत्यादि।

धन्यव्रतं वराहपु॰ "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धन्यव्रतमनुत्तम!। येन सद्यो भवेद्धन्योऽप्यधन्योऽपि हि यो भवेत्। मार्गशीर्षेऽमले पक्षे प्रतिपद्या या तिथिर्भवेत्। तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुञ्च पूजयेत्" इत्यादि।

धराव्रतं पद्मपु॰ "यो विंशतिपलादूर्द्धं मही कृत्वा तु काञ्चनीम्। दिनं पयोव्रतं दद्याद्रुद्रलोके महीयते। धराव्रतमिदं प्रोक्तं सप्तकल्पशतानुगम्"। दिनं देवानामुत्तरायणम्। पयोव्रतमित्यनन्तरं कृत्वेत्यनुषङ्गः। रुद्रो देवता धरादानं पारणम्" इत्यादि।

धर्मव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तु मानवः। धर्मं सम्पूजयेद् देवं सर्वलोकसुखावहम्"।

धान्यव्रतं स्कन्दपु॰ "अथातः संप्रवक्ष्यामि धान्यव्रतमनुत्तमम्। यत् कृत्वा हि नरो राजन्! सर्वकामानवाप्नुयात्। अयने विषुवे चैव स्नानं कृत्वा विचक्षणः। व्रतस्य नियमं कुर्याज्ज्ञात्वा देवं दिवाकरम्। रविध्यात्वा ततो दद्याद्धान्यप्रस्थं द्विजातये। प्रतिमासं पुनस्तद्वत् पूज्यो देवः सहस्रपात्। एवं सदा प्रदातव्यं धान्यप्रस्थं द्विजन्मने। एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्यादुद्यापनक्रियाम्"।

धान्यसप्तमीव्रतं भविष्यपु॰ "संपूज्य सितसप्तम्यां भानुं धान्यानि सप्त च। ददाति नक्तभुक् गार्हं लवणेन समन्वितम्"। गार्हं गृहोपकरणम् "स तारयति सप्तान्यान् कुल्यानात्मानमेव च। सुत! धान्यव्रतं नाम व्रतं धान्यसुखप्रदम्"।

धामत्रिरात्रव्रतं पद्मपु॰ "त्रिरात्रोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम्। आदित्यलोकमाप्नोति धामव्रतमिदं स्मृतम्"।

धाराव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रारम्भात् पिबेत्तोयमजलधारां प्रपातयेत्। वर्षान्ते घृतसंपूर्णान्दद्याद्वर्द्धनिकां नवाम्। एतद्धाराव्रतं नाम सर्वोद्वेगहरं परम्। कान्तिसौभाग्यजननं सपत्नीदर्पनाशनम्"।

ध्वजनवमीव्रतं भविष्योत्तरे "पौषस्य शुक्लपक्षे तु नवमी शङ्करी स्मृता। तस्यां स्नात्वा शुभैः पुष्पैरर्चनीया हरेः स्वसा। कुमारी भगवान् देवी सिंहस्कन्धगामिनी। ध्वजान् नानाविधान् कृत्वा पुरतस्तस्य पूजयेत्। मालतीकुसुमैर्दीपैर्गन्धधूपविलेपनैः। बलिभिः पशुभिर्मेध्यैः सुरामांससगन्धिनैः। दधिचन्दनचूर्णैश्च फलैश्चानग्निपाचितैः। देवीं स्वर्णमयीं कृत्वा सिंहारूढां चतुर्भुजाम्। खड्गशक्तिधरां शूलधरां नेत्रत्रयान्विताम्"। (पूजयेत्)

ध्वजव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "चैत्रे तु प्रत्यहं मासि गरुडं पूजयेन्नरः। पीतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। वैशाखे च तथा मासि तालं संपूजयेत्सदा। नीलेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। ज्यैष्ठे च प्रत्यहं मासि मकरं पूजयेत् सदा। श्वेतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिभिर्द्विज!। ऋश्यं संपूजयेद्देवं मासाषाढे यथाविधि। रक्तेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। बहिः स्नानं तथा कुर्याद्वह्निसंपूजनं तथा। नित्यञ्च कुर्याद्धर्मज्ञ! तथा ब्राह्मणभोजनम्। पारणार्थं तथा कुर्यान्नक्तं तैलविवर्जितम्। अधःशायी तथा च स्यात् ब्रह्मचारी सदा भवेत्। व्रतमेतन्नरः कुर्यात् सम्यङ्मासचतुष्टयम्। ब्राह्मणान् पूजयेच्छक्त्या आषाढे चरमेऽहनि। वस्त्राण्युक्तानि धर्मज्ञ! दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्। कृत्वैकं पारणं राजन्! स्वर्गलोके महीयते। द्वितीयं पारणं कृत्वा शक्रलोके महीयते। तृतीयं पारणं कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते। कृत्वा तुर्यं पारणन्तु रुद्रलोके महीयते। विष्णुलोकमवाप्नोति कृत्वा द्वादशपारणम्। ध्वजव्रतं द्वादश वत्सराणि कृत्वा नरा भार्गववंशमुख्य!। सायुज्यमायाति जनार्दनस्य देवस्य विष्णोः परमेश्वरस्य"।

नक्तचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु॰ "विनायकचतुर्थ्याख्यं व्रतं वक्ष्यामि तेऽनघ!। धन्यं यशस्यमायुष्यं समीहितफलप्रदम्। विघ्नापशमनायालं सर्वसिद्धिप्रदायकम्। प्रियं गणपतेर्नित्यमृषिभिस्साध्यपार्चितम्। मार्गशुक्लचतुर्थ्यान्तु ग्राह्यं व्रतमिदं महत्। नक्ताहारेण विप्रेन्द्र! तिलाच्चं पारणं स्मृतम्। तदेव वह्नौ होतव्यं ब्राह्मणाय ददेत् सदा। नद्यां नदे वा नैवेद्यं विघ्नराजाय संयमी। पूजयेत् गणपतिं रात्रौ गन्धैः पुष्पैर्यथाक्रमम्"

नक्षत्रपुरुषव्रतं मत्स्यपु॰ "नक्षत्रपुरुषं नाम व्रतं नारायणार्चनम्। पादौ हि कुर्याद्विधिवद्विष्णुनामानि कीर्त्तयेत्। प्रतिमां वासुदेवस्य मूलर्क्षादभिपूजयेत्। चैत्रमासं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। मूले नमो विश्वधराय पादावनन्तदेवाय च रोहिणीषु। जङ्घे च पूज्ये वरदाय चैव द्वे जानुनी चाश्विकुमारकर्क्षे। पूर्वोत्तराषाढयुगे च पादौ नमः शिवायेत्यभिपूजनीयौ" इत्यादि।

नक्षत्रार्घव्रतं देवीपु० “अतःपरं प्रवक्ष्यामि रूपसौभाग्यकारकम्। नक्षत्रविधिना वत्स ! यथा तुष्यति शङ्करी। मृगादारभ्य मूलेन पादौ जातिसजा पुरा। पूजयेत्सोपवासस्तु नक्षत्रान्ते तु पारणम्। यवान्नं हविषा सिद्धं ब्राह्मणे जङ्घे प्रपूजयेत्” इत्यादि।

नदीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम्। ह्लादिनीं ह्लादिनीञ्चैव पावनीं चैव पूजयेत्। सीतां चक्षुं तथा सिन्धुं तथा भागीरथीं क्रमात्। बहिःस्नानं तथा कुर्य्यान्नित्यं नक्ताशनो भवेत्। जले च जुहुयात् क्षीरं शान्तात्मा च दिने दिने। क्षीरपूर्णाश्च दातव्या वारिधान्यो द्विजातिषु। क्षीराशनश्च तिष्ठेत तत्तथा दिनसप्तकम्। एवं संवत्सरं कृत्वा पूर्णे संवत्सरे नरः। द्विजातिषु ततो दद्याद्व्रजतस्य फलं शुभम्। फाल्गुनस्यासिते पक्षे सप्तम्यां दिवसे क्रमात्। तं लोकमवाप्नोति नरो यत्र पायसकर्दमाः” इत्यादि।

नन्दव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “शुक्लपक्षे महाराजं त्रयोदश्यामुपोषितः। फाल्गुनात्तु समारभ्य नित्यं संपूजयेन्नरः”। महाराजन्तु धनदम्। “गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। सुवर्णं ब्राह्मणेन्द्राय व्रतान्ते प्रतिपादयेत्। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं पक्षेषु राजन् ! सुचिरं द्युपोष्य। मानुष्यमासाद्य धनान्वितः स्यात् सौभाग्ययुक्तश्च तथा विरोगः”।

नन्दादिव्रतं भविष्योत्तरे “यस्त्वादित्यमहेशस्य वारो देवस्य सुव्रतः। पूजयेत् स प्रियो नित्यं ख्यातो गोस्रुतिभूषणः (शिवः)। यस्तु संपूजयेन्नित्यं पतङ्गं पन्नगाधिपम्। गन्धपुष्पादिधूपैस्तु स्तोत्रैर्वा विविधैस्तथा। सोपवासो गणश्रेष्ठ! आदित्यग्रहणे शुचिः। जपमानो महाश्वेतां सप्ताश्वोक्तमहाधिपम्। ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु ततो भुञ्जीत वाग्यतः। आदित्यग्रहयुक्तेऽस्मिन् वारे त्रिपुरसूदनः। तत्र कर्म कृतं पुण्यं तत्सर्वं शुभदं भवेत्”।

नन्दाव्रतं देवीपु० “मासे नभसि संप्राप्ते नक्ताहारो जितेन्द्रियः। प्रातःस्नायी सदाध्यायी अग्निकार्य्यपरायणः। देवीं संपूजयेद्वत्स ! बिल्वपुन्नागचम्पकैः। धूपन्तु गुग्गुलं दद्यान्नैवेद्यं घृतपाचितम्। क्षीरान्नं दधिभक्तञ्च अथवा शाकयावकम्। जपञ्च कुर्य्यान्मन्त्रस्य सहस्रमथवा शतम्। देव्यास्तत्र समर्प्यैतत् यावत् पूर्णं व्रतम्भवेत्”।

नन्दसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी। नन्दा सा कथिता वीर ! सर्वानन्दकरी शुभा। पञ्चम्यामेकभक्तं तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्। सप्तम्यामुपवासञ्च कीर्त्तयन्ति मनीषिणः। मालतीकुसुमानीह सुगन्धं चन्दनं तथा। कर्पूरागुरुसंमिश्रं धूपञ्चात्र विनिर्दिशेत्। दध्योदनं सखण्डञ्च नैवेद्यं भास्करप्रियम्। तद्देव दद्याद्विप्रेभ्यो ह्यश्नीयाच्च स्वयं यथा”।

नयनप्रदसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “यो मार्गशीर्षे सितसप्तमेऽह्नि हस्तर्क्षयोगे जगतः प्रसूतिम्। संपूज्य भानुं विधिनोपवासो स्रग्गन्धधूपान्नवनोपहारैः। गृहीतगव्यं प्रतियत्नपूजादानादियुक्तं व्रतमब्दमेकम्” इत्यादि।

नरकपूर्णिमाव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “प्रतिमासन्तु नामानि पञ्चदश्यां जगत्पतेः। कृतोपवासः सुस्नातः पूजयित्वा जगद्गुरुम्। उच्चारयन्नरोयाति सुसुखेनैव गच्छति। यद्वा मासमतं नाम प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। केशवं मार्गशीर्षे तु पौषे नारायणं तथा। माधवं माघमासे तु गोविन्दमपि फाल्गुने। चैत्रे विष्णुञ्च वैशाखे कीर्त्तयेन्मधुसूदनम्। ज्यैष्ठे त्रिविक्रमं देवं तथाषाढे च वामनम्। श्रीधरं श्रावणे मासि हृषीकेशं ततःपरम्। नाम भाद्रपदे तद्वत् ज्ञायते पुण्यकाङ्क्षिभिः। तद्वदश्वयुजे मासि पद्मनाभेति कीर्त्तयेत्। दामोदरं कार्त्तिके च सर्वान्तरति दुर्गतिम्। एवं मासक्रमेणैव यदि दातुं न शक्यते। तदा संवत्सरस्यान्ते दद्यात्सर्वं समागतम्”।

नरसिंहचतुर्दशीव्रत नरसिंहपु० “वैशाखशुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां समाचरेत्। मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्। वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारकम्। महागुह्यमिदं श्रेष्ठमानुषैर्भवभीरुभिः। तेनैव क्रियमाणेन सहस्रद्वादशीफलम्। जायते मत्सखा वत्स मानुषाणां महात्मनाम्। स्वातीनक्षत्रयोगेन शनिवारेण संयुते। सिद्धियोगस्य संयोगे वाणिजे करणे तथा। पुण्यसौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः। सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम्। एतदन्यतरे योगे तद्दिनं पापनाशनम्। केवले तत् प्रकर्त्तव्यं मद्दिने व्रतमुत्तमम्। अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ। यथा यथा प्रवृत्तिः स्यात्पातकस्य कलौ युगे। तथा तथा प्रणश्यन्ति तद्व्रतस्य प्रभावतः। मद्व्रतस्य प्रभावेन मतिर्न स्याद् दुरात्मनाम्। विचार्य्येत्यं प्रकर्त्तव्यं माधवे मासि मद्व्रतम्”।

नरसिंहत्रयोदशीव्रतं नरसिंहपु० "गुरुवारे त्रयोदश्यामपराह्णे जलप्लुतः। तर्पयित्वा देवपितॄन् ऋषींश्च तिलतण्डुलैः। नरसिंहं समभ्यर्च्य यः करोत्युपवासकम्। सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते"।

नरसिंहव्रतं गरुडपु० "अथाष्टमीव्रतं ब्रह्मन्! प्रोच्यमानमिदं शृणु!। भवविध्वंसनं नृणां सर्वार्त्तिहरणं परम्। राजा वा राजपुत्रो वा यदि चेद्रिपुनाशनम्। सदाष्टम्यान्तु सुस्नातो यवाशश्च प्रकारयेत्। कुर्य्यादष्टदलं पद्मं तण्डुलैर्वा प्रसूनकैः। कर्णिकायामथैशानं नरसिंहाकृतिं स्मरेत्" इत्यादि।

नवम्याद्युपासव्रत मत्स्यपु० "नवमी चाष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी। यो भुङ्क्ते देवि! नैतेषु सुपर्वसु नरः स माम्। गाणपत्यं स लभते निःसपत्नमनिन्दितम्"।

नवरात्रिव्रतं देवीपु० "सौभाग्यार्थं स्त्रिया कार्य्यमाद्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः। महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम्। कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र! देवीभक्तिसमन्वितैः। कन्यासंस्थे रवौ शक्र! शुक्लादारभ्य नन्दिकाम्"। नन्दिकाम् प्रतिपदम् "यवाशीत्यथवैकाशी नक्ताशीत्यथ वा पुनः। प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः। जपहोमसमायुक्तः कन्यका भोजयेत् सदा। अष्टम्यां नवगेहानि दारुजानि शुभानि च। एकं वा द्विविभागेन कारयेत् सुरसत्तम!। तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा। शूलकालत्रयोपेतखड्गम्भूलेन पूजयेत्। सर्वोपहारसम्पन्नवस्त्ररत्नफलादिभिः। कारयेद्रथदोलादिपूजाश्च बलिदैविकीम्" इत्यादि।

नागदष्टोद्धरणपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "उपोष्य पञ्चमीं सम्यक् नागानां बलवर्द्धनम्। खल्वेकमेकं यावच्च विधानं शृणु भारत!। सम्यक् संवत्सरम् "मासि भाद्रपदे राजन्! शुक्लपक्षे तु पञ्चमी। सापि पुण्यतमा प्रोक्ता याद्याशौर्तिकाख्यया। चतुर्थ्यामेकभक्तञ्च तस्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्"। तस्यां पञ्चम्यामुपोष्येति दिवा भोजनवर्जनात् "कुर्य्याच्चान्द्रमसं नागमथ वा कलधौतजम्। अथ दारुमयं भव्यं मृण्मयं वाप्यशक्तितः। चान्द्रमसं सौवर्णं कलधौतजं रूप्यमयम्। पञ्चम्यामर्चयेद् भक्त्या नागं पञ्चफणान्तथा। करवीरैस्तथा पद्मैः जातीपुष्पैः सुगन्धिभिः। गन्धैर्धूपैः सनैवेद्यैः स्नाप्य क्षीरादिभिर्न्नृप!। ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् घृतपायससोदकैः। अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च। तथा कर्कोटकं नागं नागमश्वतरं नृप!। धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तक्षकं तथा। पिङ्गलञ्च महानागं मासि मासि क्रमाद् यजेत्"।

नागपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "नागानिष्ट्वा तु पञ्चम्यां न विषैरभिभूयते। स्त्रियं च लभते पुत्रं परमां श्रियमाप्नुयात्। सप्तमन्त्राः स्वच्छन्दाभिरङ्कुरन्ताश्च कीर्त्तिताः। पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः"। तिथीश्वरोऽत्र नागः "गन्धपुष्पोपहारश्च यथाशक्ति विधीयते। पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा। आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः। पूर्वोक्तफलदो होमो यतः शान्तेन चेतसा। एतदुक्तं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्"।

नागव्रतं कूर्म्मपु० कार्त्तिकशुक्लपक्षमुपक्रम्य "तिथौ युगाद्यायान्तु समुपोष्य यथाविधि। शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः। पूजा कार्य्या पुष्पगन्धक्षीराप्यायनपूर्वकामिति"। युगाद्यायाञ्चतुर्थ्यां प्रातर्मध्याह्नव्यापिन्याञ्च कर्तव्यम्" तथा च स्कन्दपुराणे "प्रातर्मध्यन्दिने तत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान्। क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पारयेत् प्रयतो नरः। विषाणि तस्य नश्यन्ति न तं हिंसन्ति पन्नगाः"।

नानाफलपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "प्राप्य पञ्चदशीं राम! तथा शुक्लाश्च कार्त्तिकीम्। आरामगृहभित्तिं वै कमेशौच समालिखेत्। तस्य द्वारि गृहे चाशु नानावर्णैस्तु वर्णकम्। गृहोपकरणं भक्त्या तयोस्तत्राभितो लिखेत्। पीतं यद्वाससाच्छाद्य सकटीसुखनासिकम्। ततस्तौ पूजयेन्नारी स्नात्वा भर्तृपरा शुचिः"।

नामतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "उपवासस्य नियमं गृह्णीयात् भक्तिभाविता। देवीं संवत्सरं यावत् तृतीयायामुपोषिता। प्रतिमासं करिष्यामि पारणञ्चापरेऽहनि। तदविघ्नेन मे यातु समाप्तिं व्रतमुत्तमम्। शरणं त्वां प्रपन्नास्मि दौर्भाग्यादुद्धरस्व माम्। एवं सङ्कल्प्य विधिवत् कौन्तेय! कृतनिश्चया। भक्त्या नारी ध्यानपरा स्नानं कृत्वा जितेन्द्रिया। नद्यां तडागे वाप्यां वा गृहे वा नियतेन्द्रिया। पूजयेत् पार्वतीं नाम्ना रात्रौ प्राश्य कुशोदकम्। प्रभाते भोजयेत् विप्रान् शिवभक्तान् विशेषतः। पौषे मासे [illegible] गिरिजां नाम पूजयेत्। गोमूत्रं प्राशयेद्रात्रौ प्रभाते भोजयेद् द्विजान्" इत्यादि। भविष्यपु० व्रतान्तरम् "गौरी?

काली२ उमा३ भद्रा४ दुर्गा५ कान्तिः६ सरस्वती७ । मङ्गला८ वैष्णवी९ लक्ष्मीः१० शिवा११ नारायणी१२ क्रमात् । मार्गतृतीयामारभ्य पूजयेत् स्वर्गभाक् भवेत्" । मार्गशीर्षतृतीयामारभ्य प्रतिमासमेकैकेन नाम्ना पूजयेदित्यर्थः "अर्द्धनारीश्वरं रुद्रमथ वा उमाशङ्करम् । पूजयेद्विधिवन्नारी अवियोगमवाप्नुयात्" ।

नामद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये "मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रतः । प्रथमञ्चैव गृह्णीयात् द्वादशीं विधिवन्नरः । कारयेच्च हरेर्यत्नमाचार्य्याद्यैर्विधानतः । अर्चयित्वा हरिं तत्र लब्धानुज्ञां द्विजन्मनः" इत्यादि ।

नामनवमीव्रतं भविष्यपु० "नवम्यां शुक्लपक्षे तु कृते नक्ते विशेषतः । मासि चाश्वयुजे वीर ! दुर्गादेवीति पूजयेत् । विल्वपत्रैस्तथाङ्गैश्च द्रोणपुष्पैस्तु सर्व्वशः । गुग्गुलेनाथ दुग्धेन भक्ष्यभोज्यैरनेकशः । परमान्नेन रक्तेन महिषाजैर्विघातितैः । सम्प्रीणनं तथा कुर्य्याद्देव्या वै भक्तिमाचरन् । भोजयित्वा नवम्यां तु ब्राह्मणानां तु कन्यकाः । ब्राह्मणानां सुस्त्रियश्च यथा भवति शक्तितः । पञ्चगव्यं ततः प्राश्य नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । य एवं पूजयेदत्र दुर्गां भक्त्या समन्वितः । सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् । कार्य्यमाश्विनवत् सर्व्वं कार्त्तिकेऽपि हि सत्तम ! । कृत्वोपवासमष्टम्यां मासि मार्गशिरे नृप ! । नवम्यां पूजयेद्यस्तु शक्त्या भगवतीं बुधः" इत्यादि । वर्षसाध्यमिदम् ।

नामसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "चैत्रात् प्रभृति कर्त्तव्या सर्व्वदा नामसप्तमी । धातेति मधुमासे तु पूजनीयो दिवाकरः । अर्य्यमेति च वैशाखे ज्यैष्ठे मित्रः प्रकीर्त्तितः । आषाढ़े वरुणो ज्ञेय इन्द्रो नभसि कथ्यते । विवस्वांश्च नभस्ये तु पर्जन्योऽश्वयुजि स्मृतः । पूषा कार्त्तिकमासे च मार्गशीर्षे तु कथ्यते । भगः, पौषे विवस्वांश्च त्वष्टा माघे तु कथ्यते । विष्णुस्तु, फाल्गुने मासि पूज्यो वन्द्यश्च भास्करः । सप्तम्यां चैव सप्तम्यां भोजयेद्भोजकान् बुधः" ।

निक्षुभार्कसप्तमीव्रतं प्रथमं भविष्यपु० "सूर्य्यभक्ता तु या नारी ध्रुवं सा पुरुषो भवेत् । स्त्री चैवाप्युत्तमं नाथं यत् कृत्वा लभते शृणु । निक्षुभार्कव्रतं भानोः सदा प्रीतिविवर्द्धनम् । अवियोगकरं वीर ! धर्म्मकामार्थसाधकम् । सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा संक्रान्तौ भानवे दिने । हविषा हविषा होमं सोपवासः समाचरेत् । निक्षुभार्कस्य चैवार्च्चां कृत्वा स्वर्णमयीं शुभाम् । राजतीं वाथ वार्क्षीं वा स्नापयेच्च घृतादिभिः" । निक्षुभा सूर्य्यपत्नी तया सहितोऽर्कः । द्वितीयम् "या नार्य्युपवसेदेवं कृष्णामेकान्तु सप्तमीम् । सा गच्छेत् परमं स्थानं भानोरमिततेजसः । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा शालिपिष्टमयीं शुभाम् । पीतानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैः प्रपूजयेत् । पूर्व्वोक्तं निखिलं कृत्वा भास्कराय निवेदयेत् । सार्व्वभौमो महीपालो धातुचामीकरप्रभः । वर्षकोटिसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते" । तृतीयम् "सप्तम्यां या निराहारा भवेद्व्रतनियन्त्रिता । गजं पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनिवेदयेत् । विधाय राजतं पद्मं सुवर्णकृतकर्णिकम् । भक्त्या विन्यस्य तत्पृष्ठे सर्व्वं पूर्व्ववदाचरेत् । कामतोऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादि यद्भवेत् । तत् सर्व्वं गजदानेन क्षीयते नात्र संशयः" । चतुर्थम् "कृष्णपक्षे तु माघस्य सप्तम्यां या दृढ़व्रता । वर्षैकमुपवासेन सर्व्वभोगविवर्जिता । वर्षान्ते सर्व्वगन्धोत्थं निक्षुभार्कं निवेदयेत्" ।

निर्जलैकादशीव्रतं भविष्योक्तम् "वृषस्थे मिथुनस्थेऽर्के शुक्ला ह्येकादशी भवेत् । ज्यैष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्जितैः । स्नाने चाचमने चैव वर्जयित्वोदकं बुधः । उपभुञ्जीत दैवाद्यद्व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् । उदयादुदयं यावद्वर्जयित्वा जलं बुधः । अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादश्यां द्वादशीपरः । ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां स्नानमाचरेत् । जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथाविधि । भुञ्जीत कृतकृत्यस्तु ब्राह्मणैः सहितो वशी । एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! शृणुष्व तत् । संवत्सरस्य या मध्ये एकादश्यो भवन्त्युत । तासां फलमवाप्नोति अत्र मे नास्ति संशयः" ।

नीराजनद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वादश्यां रजनीमुखे । समुत्थिते विनिद्रे तु देवे दामोदरे तथा । दीपान्ते नरमालाभिरम्ये स्त्री वा तुरन्तिके । जनयित्वा नवं विष्णुं कृत्वा मन्त्रैर्द्विजोत्तमैः । वर्द्धमानतपुष्पाभिर्दीपिकाभिर्हुताशनम् । कृत्वा महाजनाः सर्व्वे हरिं नीराजयेच्छनैः । पुष्पैरभ्यर्च्चितं देवं समालभ्य च चन्दनैः । वदरैः कर्व्वरैश्चैव त्रपुसैरिक्षुभिस्तथा । गन्धैः पुष्पैरलङ्कारैर्वस्त्रैरत्नैश्च पूजितैः । तस्यैवानुगतां लक्ष्मीं ब्रह्माणं चण्डिकां तथा । आदित्यं शङ्करं गौरीं यक्षं गणपतिं ग्रहान् । मातरः

पितरो गावः सर्वा नीराजयेत् क्रमात् । गवां नीराजनं कुर्य्यात् महिषप्रादेश मण्डलम् । भ्रामयेच्चास येच्छब्दैर्घण्टावादनच्छादनैः" ।

नृसिंहद्वादशीव्रतं धरणीव्रतोक्तम् "तद्वत्तु फाल्गुने मासि कृष्णपक्षे तु द्वादशी । उपोष्या प्रोक्तविधिना हरिमावाहयेद् बुधः । नरसिंहाय पादौ तु गोविन्दायोदरं तथा । कटिं विश्वभुजे तद्वदनिरुद्धाय चोदरम् । कण्ठन्तु शितिकण्ठाय पिङ्गकेशाय वै शिरः । असुरध्वंसनायेति चक्रमोढात्मने तथा । शङ्खमित्येव सम्पूज्य गन्धपुष्पफलैस्तथा । रत्नगर्भं घटे स्थाप्य तं संपूज्य विधानतः । द्वादश्यां वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एवं कृते फलं प्राप्तं यत् पुरा पार्थिवेन च" इत्यादि ।

पक्षसन्धिव्रतं पद्मपु० "प्रतिपद्येकभक्ताशी समन्ते कपिलाप्रदः । वैश्वानरपुरं याति व्रतं वैश्वानरन्त्विदम् । पृथिवीं भाजनं कृत्वा यो भुङ्क्ते पक्षसन्धिषु । अहोरात्रेण चैकेनातिरात्रफलमश्नुते" ।

पञ्चघटपूर्णिमाव्रतं भविष्योत्तरे "पञ्च पञ्चदशीः स्थित्वा एकभक्तेन मानवः । संपूज्य पूर्णिमां देवीं लिखितां चन्दनादिना" । पूर्णिमाप्रतिमा तु परिभाषायां द्रष्टव्या । "ततः पञ्च घटान् पूर्णान् पयोदधिघृतेन च । मधुना सितखण्डेन ब्राह्मणायोपपादयेत् । मनोरथान् पूरयस्व यथा त्वं पूर्णिमा ह्यसि । पञ्चकुम्भप्रदानेन भूतानां तुष्टिरस्तु मे । द्विजानेवं नमस्कृत्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् । एतत् पञ्चघटं नाम व्रतं तुष्टिप्रदायकम्" ।

पञ्चपिण्डिकागौरीव्रतं स्कन्दपु० नागरख० "नभस्ये च सिते पक्षे तृतीयादिवसे स्थिते । प्रातरुत्थाय पश्चाच्च भक्षयेत् दन्तधावनम् । ततश्च नियमं कुर्य्यादुपवाससमुद्भवम् । गौरीनाम समुच्चार्य्य श्रद्धापूतेन चेतसा । ततो निशागमे प्राप्ते कृत्वा गौरीचतुष्टयम् । मृण्मयं यादृशञ्चैव तदिहैकमनाः शृणु ! । एका गौरी प्रकर्त्तव्या पञ्चपिण्डा यथोचिता । प्रहरे प्रहरे प्राप्ते तासु पूजां रेत्" । समाच

पञ्चमहापातकनाशनद्वादशीव्रतं भविष्यपु० "यत् कृत्वा मुच्यते जन्तुर्महतः पञ्चपातकात् । पञ्चपातकिनः प्रेतान् पितॄंस्तारयते तथा । निशाकृदाप्यायनस्य पूर्णिमादेवता इमाः । जगन्नाथो महीधारी देवेन्द्रो देवकीसुतः । चतुर्भुजो गदापाणिः सुरभीशः सुलोचनः । सर्वगतश्चक्रपाणिः सुरचाप्यसुरान्तकः । श्रीशश्च द्वादश इमा देवताः परिकीर्त्तिताः । स्वाहाकारान्वितैरेतैश्चतुर्थ्यन्तैश्च नामभिः । श्रवणादौ देवतानां पूजां च कुरुते व्रती । श्रवणादेव कुर्वीत द्वादश्यां परिकीर्त्तिता । पूर्णिमायान्तु देवेभ्यः पायसञ्च जुहुयात्ततः । अमावास्यां देवतानां तिलमुद्गगुडोदकम् । पञ्च रत्नानि देयानि पञ्चपातकशान्तये । पञ्चमर्त्ति स्वर्णमयीं पञ्चामृतसमन्विताम् । भोजयेद् ब्राह्मणान् राजन् ! पञ्चद्वादशसंख्यया" ।

पञ्चमहाभूतपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "अतःपरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तेस्तथार्चनम् । पृथिव्यापस्तथातेजो वायुराकाशमेव च । एता वै देवदेवस्य कथिताः पञ्च मूर्त्तयः । चैत्रे तु पञ्चमीं शुक्लां समासाद्य विचक्षणः । सोपवासो हरिं देवं पञ्चात्मानं समर्चयेत् । पञ्चमण्डलकाः कार्य्याः पञ्चभिर्वर्णकैः पृथक् । पार्थिवं मण्डलं कार्य्यं नीलवर्णं महीपते ! । वारुणञ्च तथा श्वेतं रक्तमाग्नेयमिष्यते । पीतं भवति वायव्यं कृष्णमाकाशदैवतम् । समानवर्णगन्धैश्च पुष्पैस्तानर्चयेत् पृथक् । शक्त्या च धूपदीपान्नैर्यथालाभमरिन्दम ! । यवैर्माषैस्तिलैश्चैव हुपायसेन च" । तेन

पञ्चमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथापरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तिव्रतं तव । शङ्खचक्रगदापद्मं पृथिवीञ्च महाभुज ! । गन्धैर्मण्डलिकां कृत्वा पञ्च पञ्चसु पूजयेत् । चैत्रशुक्लादिमां प्राप्य पञ्चमीप्रभृति नरः । सोपवासो बहिःस्नातस्तथा शुक्लाम्बरः शुचिः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । सर्वेषां पूजनं कृत्वा जुहुयाज्जातवेदसि । सर्वेषामेव देवानां नामभिस्तु तथा ग्रहान् । ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र तदा च सुरभोजनम् । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतान्ते वस्त्रपञ्चकम् । पञ्च वेदविदां दद्यात् पञ्चवर्णं नराधिप ! । व्रतेनानेन चीर्णेन राजसूयफलं लभेत्" ।

पञ्चाग्निसाधनरम्भातृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाव्रतमनुत्तमम् । मनोऽभिलषितं कामं येन प्राप्नोति शङ्करम् । ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा । कुरु ! पार्श्वेषु पञ्चाग्नीन् ज्वालामालाकुलाकृतीन् । गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं सभ्यकाहवनीयकम् । पञ्चमं भास्करं तेज इत्येते पञ्च वह्नयः । इत्येषां मध्यमा भूत्वा तिष्ठ पूर्वमुखी सती । चतुर्मुखं ध्यायमानं पङ्कजोपरिसंस्थितम् । मृगाजिनच्छन्नकुचां जटावल्कलधारिणीम् । सर्वाभरणसम्पन्नां देवीमभिमुख कुरु !" ।

पत्रव्रतं भविष्योत्तरे "ताम्बूलभक्षणादौ या गौरीपत्रं ददाति च"। गौरीपत्रं ताम्बूलपत्रम् "पूगचूर्णसमायुक्तं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा। वर्षस्यान्ते तु सौवर्णं फलपत्रन्तु राजतम्। मुक्ताफलमयं चूर्णं सम्पूर्णं वा प्रयच्छति। न सा प्राप्नोति दौर्भाग्यं न दौर्गन्ध्यं मुखस्य वा। एतत्पत्रव्रतं नाम गौरीलोकप्रदायकम्"।

पदार्थव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तथा नरः। मार्गशीर्षे तथारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत्। गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा। दिक्पालपूजनं कुर्य्यात् दिशां संपूजनं तथा। गां वत्सरान्ते दद्याच्च तथैव च पयस्विनीम्। ब्राह्मणाय महाभाग! तथा च मनुजोत्तम!। एतद्व्रतं नरः कृत्वा यत्र क्वचन गच्छति। तत्रेष्टं काममाप्नोति पुत्रेष्टिफलमश्नुते। वाणिज्यसक्तश्च नरः सुसिद्धिं यायात् तथान्यां विजीगीषवश्च। विद्यार्थिनो वा रिपुनाशनं वा हितं पदार्थव्रतमेतदिष्टम्"।

पद्मनाभद्वादशीव्रतं "तद्वदाश्वयुजे मासि द्वादशीं शुक्लपक्षिणीम्। सङ्कल्प्याभ्यर्चयेद्देवं पद्मनाभं सनातनम्। पद्मनाभाय पादौ तु कटिं वै पद्मयोनये। उदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै उरः। अव्ययाय तथा बाहू पाश्वहस्तानि पूजयेत्। प्रभवाय शिरः पूज्य प्राग्वदग्रे घटं न्यसेत्। तस्मिन् हेममयं देवं पद्मनाभं तु विन्यसेत्"। पद्मनाभस्तु दक्षिणाधोहस्तादारभ्य सव्येन च शङ्खपद्मगदाचक्रधारी कार्य्यः"।

पयोव्रतं पद्मपु० "वर्षमेकं भवेद्दयस्तु पञ्चदश्यां पयोव्रतः"। पञ्चदश्यामित्यमावास्यायां पुराणान्तरसंवादात् "समान्ते श्राद्धकृद् दद्यात् यश्च पञ्च पयस्विनीः। वासांसि च पिशङ्गानि जलकुम्भयुतानि च। स याति वैष्णवं लोकं पितृणां तारयेच्छतम्। जन्मान्तरे भवेद्राजा! पयोव्रतमिदं स्मृतम्"।

पर्वनक्तव्रतं भविष्यपु० "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं पर्वणि पर्वणि"। पर्व पञ्चदशी "ब्रह्मचारी जितक्रोधः शिवार्चनरतः सदा। वत्सरान्ते च विप्रेन्द्र! शिवभक्तान् समाहितान्। भोजयित्वा ततो ब्रूयात् प्रीयतां भगवान् प्रभुः। एवंविधिसमायुक्तः शिवलोकञ्च गच्छति"

पर्णभाजनव्रतं पद्मपु० "पृथिवीभाजने भुङ्क्ते नित्यं पर्वसु यो नरः। अतिरात्रफलं देवि! अहोरात्रेण विन्दति"। पृथिवीभाजने भूभागञ्च लिप्तायेत्स्वयं शिवोऽत्र देवता"।

पातालव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रमासादयारभ्य कृष्णपक्षे दिने दिने। पातालपूजनं कुर्य्यात् प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। रौद्रं भौमं स्निग्धभौमं पातालं नीलमृत्तिकम्। रक्तभौमं पीतभौम श्वेतकृष्णावदावपि। सुवर्णगन्धमाल्यैश्च नैवेद्येन च भूरिणा। घृतदीपप्रदानेन वह्निसन्तर्पणेन च। एवं नक्ताशनः कृत्वा व्रतं संवत्सरं सदा। व्रतावसाने दद्यात् तु दीपकान् द्विजवेश्मसु"।

पात्रव्रतं नरसिंहपु० "उपवासादौ शुक्लां माघमासेऽथ पूर्णिमाम्। कुर्य्याद्विधिवित्सम्यक् सदा तस्य व्रजेत्पदम्। तद्धि द्विपप्रदश्चैतद् व्रत सौभाग्यदायकम्। पुरा वेश्मस्थश्चैव विधिना चरितं त्विदम्। व्रतस्यास्य प्रवक्षारं समयुक्तं गुणान्वितम्। पूजयेद्भूमिकामोऽथ पादुकाद्यैः सुभावितः। रुक्मपात्र्ययुतञ्चाथ पात्रं नीलाञ्च गामपि। अभावे च तथा हेम्नः कर्षार्द्धेन तु राजतम्। वस्त्रयुग्मं नवं स्वच्छं पुष्पप्रकरचित्रितम्। आश्रित्य तत्र तत् पात्रं शुचौ देशे निवेशयेत्। ततो जागरणं कुर्य्यात् गीतवाद्यादिमङ्गलैः। प्रभाते तु नयेत्पात्रं हरेरायतनं महत्। स्नाप्य क्षीरादिभिर्देवं विष्णुं सम्पूज्य वै स्वयम्। निवेदयेत् तु तत्पात्रं प्रीयतामित्युदीरयेत्"।

पापनाशनीसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा हस्तर्क्षो भवेत्। तदा पुण्यतमा प्रोक्ता सप्तमी पापनाशिनी"। करो, हस्तः अयं हि योगो बहुले श्रावणे मासि सम्भवति। "तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्रभानुं जगद्गुरुम्। सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः। यस्योपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः। सर्वपापनिर्मुक्तः सूर्य्यलोके महीयते। दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य दिवाकरम्। होमो वा क्रियते तत्र तत् सर्वञ्चाक्षयं भवेत्। करर्क्षा सप्तमी कृष्णा तेनोक्ता पापनाशिनी। अस्यां समभ्यर्च्य रविं याति सौमनसं पुरम्"।

पापमोचनव्रतं सौरपु० "बिल्वमूलं समाश्रित्य द्वादशाहं समोजनम्। यः कुर्य्याद् भ्रूणहात् पापान्मुक्तो भवति नारद!"।

पापाक्रमणसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "वक्ष्याम्यपापसंक्रान्तिं शृणु स्कन्द! विधानतः। संक्रान्त्यां नियतो भूत्वा तिलैः श्वेतैः समन्वितैः। करकं वर्द्धमानञ्च प्रतिमासं निवे

दयेत्" । वर्द्धमानः शरावः । "मन्त्रेणानेन तु स्नायाद्भक्तिभावसमन्वितः । तिलो मास्मात् पापेभ्यस्तव देव प्रसादतः । त्वञ्च मां रक्ष देवेश ! वाङ्मनःकायकल्मषात् । उद्यापने च देवस्य सौवर्णमाषकेण तु । द्विभुजा प्रतिमा कार्य्या रजतेनाथ कारयेत्" ।

पालीचतुर्द्दशीव्रतं भविष्योत्तरे "मासि भाद्रपदे पक्षे शुक्ले भूततिथौ नृप ! । तदा भक्त्या प्रदातव्यं वरुणायार्घ्यमुत्तमम् । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैः स्त्रीभिस्तथैव च । फलपुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दीपालक्तकचन्दनैः । विरूढैः सप्तधान्यैश्च दधिपिष्टाम्बुचन्दनैः । अनग्निपाकसिद्धैस्तैस्तिलतण्डुलमिश्रितैः । खर्जूरैर्नारिकेलैश्च बीजपूर्णैरपैस्तथा"। आतपं (आता) फलविशेषः "द्राक्षादाडिमपूगैश्च पुष्पैश्चापि प्रपूजयेत् । संरुद्धशुद्धसलिलातिबलां विशालां पालीमुपेत्य बहुभिस्तनुभिः कृतालीम्। ये पूजयन्ति वरुणं सहितं समुद्रे तेषां गृहे भवति भूतिरनर्घगाधा"।

पाशुपतव्रतं वह्निपु० "शिवं ये पूजयिष्यन्ति दानं दास्यन्ति सुव्रताः । सर्वपापविनिर्मुक्ता दिवमेष्यन्ति ते द्विजाः । यथा पशुपतिर्नित्यं हत्वा सर्वमिदं जगत् । न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् । इह जन्म कृतं पापं पूर्वजन्म कृतञ्च यत् । व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति द्विजोत्तम ! द्वादश्यामेकभक्ताशी त्रयोदश्यामयाचितम् । चतुर्द्दश्यां तथा नक्तं उपवासं परेऽहनि"। कालसंहितोक्तम् "रहस्यं यत् प्रवक्ष्यामि सर्वपापनिकृन्तनम् । व्रतं पाशुपतं श्रेष्ठं मया च शिरसि (वेदे) श्रुतम् । कालश्चैत्रपौर्णमासी देशः शिवपरिग्रहः ! क्षेत्रारामादिरन्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः । तत्र पूर्वं त्रयोदश्यां सुस्नातस्तु कृताह्निकः । अनुज्ञार्थं समाचार्य्यं संपूज्य प्रणिपत्य च । पूजां स्वशाखिकीं कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् । शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनम् । दर्भासने समासीनो दर्भमुष्टिं प्रगृह्य च । प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखोवाऽप्युदङ्मुखः । ध्यात्वा देवञ्च देवीञ्च भूतविज्ञानवर्त्मना । व्रतमेतत् करोमीति भवेत्सङ्कल्प्य दीक्षितः । यावत् शरीरपातञ्च द्वादशाब्दमथापि वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासद्वादशकन्तु वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासमेकमथापि वा । दिनद्वादशकं वाथ व्रतसङ्कल्पनं विधिः"। व्रतान्तरं मलव्यपोहनं लिङ्गपु० "कृत्वा कनीयसं लिङ्गं स्नाप्य चन्दनवारिणा । चैत्रमासादि विप्रेन्द्राः शिवलिङ्गव्रतं शुभम् । कृत्वा हैमं शुभं पद्मं कर्णिकाकेशरान्वितम् । नवरत्नैस्तु खचितमष्टपत्रं यथाविधि । कर्णिकायां न्यसेल्लिङ्गं स्फाटिकं पीठसंयुतम् । तत्र भक्त्या यथान्यायमर्चयेद्विल्वपत्रकैः" ।

पितृव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "अतःपरं प्रवक्ष्यामि सप्तमूर्त्तिव्रतं तव । चैत्रमासादथारभ्य प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । सुभास्वरा बर्हिषदोऽप्यग्निष्वात्तास्तथैव च । क्रव्यादाप्रहृताश्चैव आज्यपाश्च सुकालिनः । पूजयेत् प्रत्यहं राजन् ! गन्धमाल्यानुलेपनैः । नैवेद्यं कृशरं कुर्य्यात् तिलानग्नौ च होमयेत्। कृशरं भोजयेद्विप्रान् तिलान् दद्याच्च दक्षिणाम् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेद्धविष्याशी नराधिप ! संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम ! । व्रतावसाने दद्यात्तु रजतस्य फलं द्विजे । व्रतेनानेन चीर्णेन सप्तलोकगतिर्भवेत् । त्रिदशैः पूज्यमानस्तु कामचारी विहङ्गमः" । [कार्य्यम् ।

पिपीतकीद्वादशीव्रतं ति० त० उक्तं वैशाखशुक्लद्वादश्यां

पुण्डरीकप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "द्वादश्यां देवदेवेशं पूजयित्वा जलाधिपम् । पुण्डरीकमवाप्नोति वरुणं यादसाम्पतिम्" ।

पुत्त्रकामव्रतं पद्मपु० "नभस्यमासस्य तु पौर्णमास्याम् । भार्य्याद्वितीयः सहसा य एव पुत्त्रेष्टिमादौ स्वगृहेऽपि कृत्वा । गच्छेत्ततः सर्वसमृद्धियुक्तो होमैः सजाप्यैर्बलिना च रुद्रम् । शैलेन्द्रकन्यागजवक्त्रयुक्तम् सद्भावभक्त्या प्यथ वार्च्चयित्वा । संपूज्य विप्रानथ देवपूर्वान् कृतोपवासो जितरोषदोषः । ततः सहायानपि भोजयित्वा भार्य्याञ्च पश्चात् स्वयमत्र भुङ्क्ते । हृष्टाञ्च भार्य्यामथ गोपयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य गुहां सुगुह्याम् । गृहांस्तु गच्छेत्परिपूर्णकामो हृष्टः प्रहृष्टः कृतभोजनश्च । कथाश्च दिव्यास्त्वथ नन्दिनीश्च भार्य्यां ततः श्रावणयोः प्रयुक्ताम् । क्षीरोदनं त्रिदिनं भोजयेच्च वन्ध्याञ्च भार्य्यामपि पुत्त्रकामाम् । ततो गृहे सर्वसमृद्धिकामः सन्तर्प्य भार्य्यां प्रयतो विधाय । उमां शिवं नन्दिनं चार्च्चयित्वा ततो भवेत् पुत्त्रवती च वन्ध्या"। व्रतान्तरं वृश्चिकसंक्रान्त्यां कार्त्तिकपूजारूपम् ।

पुत्त्रप्राप्तिषष्ठीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "वैशाखमासादारभ्य पञ्चम्यां स उपोषितः । भवन्तं पूजयेत् षष्ठ्यां संवत्सरमतन्द्रितः । पुत्त्रार्थी प्राप्नुयात् पुत्त्रान् धनकामो धनी भवेत् । स्वर्गार्थी प्राप्नुयात् स्वर्गमपि तुष्टो महात्मजः । लोके च

च मदीयेन ये स्तोष्यन्ति नराः प्रभो ! । लोकद्वयेऽपि ते कामान् प्राप्नुवन्ति मनःप्रियान् । कुमारश्च तथा स्कन्दो विशाखश्च गुहस्तथा । चतुरात्मा विनिर्दिष्टो भगवान् क्रौञ्चसूदनः । तमभ्यर्च्य नरः षष्ठ्यां पुत्रान् प्राप्नोत्यभीप्सितान्” ।

पुत्रप्राप्तिव्रतं देवीपु० “ब्रह्मणा यो विधिः शक्र ! कथितो विजयावहः । जयेति पूर्णिमा तात ! श्रावणस्य शुभावहा” । शक्र उवाच “विजया या समाख्याता सर्वकामप्रसिद्धये । तामहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः सुरसत्तम !” । ब्रह्मोवाच “पुत्रार्थं राज्यविद्यार्थं यशःसौभाग्यतोऽपि वा । विजयार्थं ग्रामकामो जयां कुर्वीत पूर्णिमाम् । हैमं वा राजतं वापि खड्गं वा अथ पादुके । प्रतिमां वापि कुर्वीत सर्वलक्षणसंयुताम्” । शाङ्कर्य्यां इति शेषः “तामादाय शुभे छत्रे शुक्लवस्त्रविभूषिताम् । यवशाल्यङ्कुरोपेतां पानपात्रविभूषिताम् । दीवीं सुशोभनां वस्त्रैः कल्पयेत्तत्र विन्यसेत्” ।

पुत्रसप्तमीव्रतं वराहपु० “मासि भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे सुरेश्वर ! । सप्तम्यामुपवासेन पुत्रप्राप्तिप्रदं व्रतम् । षष्ठ्यां चैव सुसंकल्प्य सप्तम्यां पूजयेद्धरिम्” ।

पुत्रीयव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “प्रौष्ठपद्यामतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या । सोपवासो नरोऽष्टम्यां योषिद्वा तनयार्थिनी । स्नाता सरसि धर्मज्ञा तोयेऽवाप्यथ सारसे । पूजनं वासुदेवस्य यथा कुर्य्यात्तथा शृणु !” ।

पुत्रीयसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे द्विजोत्तम ! । पुत्रीयां सप्तमीं राम ! गृह्णीयात् प्रयतः शुचिः । अथ वा पुत्रकामस्य विधिना येन तत् शृणु” । पुत्रीयां पुत्रदाम् । “हविष्याशी शिरःस्नानं कृत्वा भास्करपूजनम् । अधःशायी द्वितीयेऽह्नि गोदृषाणोदकेन तु । स्नात्वा संलिप्य च तथा शुभे देशे तु मण्डलम् । तत्राष्टपत्रकमलं विन्यसेत् वर्णकैः शुभैः । तस्यैव कर्णिकामध्ये भास्करं चन्दनेन तु । रक्तेन पूजयेद्देवं गन्धमाल्यानुलेपनैः” ।

पुत्रोत्पत्तिव्रतं आदित्यपु० “कुरु संवत्सरं स्नानं श्रवणे श्रवणे मुने ! । सोऽपि पुत्रानवापाष्टौ चकार श्रद्धयान्वितः । पाराशर्य्यः सुतं लेभे व्रतस्यास्य प्रभावतः । एवमन्योऽपि राजेन्द्रस्तावत् सिद्धिमवाप्नुयात् । पुत्रान् पौत्रांश्च लभते सुखञ्चात्यन्तमश्नुते” ।

पुरश्चरणसप्तमीव्रतं स्कन्दपु० नागरखण्डे “माघमासे वरे पक्षे मकरस्थे दिवाकरे । सप्तम्यां सूर्य्यवारेण व्रतमेतत् समाचरेत् । पाषण्डैः पतितैः सार्द्धं तस्मिन्नहनि वर्ज्जयेत् । उपयत्वा नृपश्रेष्ठ ! प्रभाते दन्तधावनम् । मन्त्रेणानेन पानाच्च कर्त्तव्यो नियमो नृप ! । पुरश्चरणकृत् पापात् सप्तम्यां दिवसाधिप ! । उपवासं करिष्यामि अद्य त्वं शरणं मम । ततोऽपराह्णसमये स्नात्वा धौताम्बरः शुचिः । प्रतिमां पूजयेद्भक्त्या दिनाधिपसमुद्भवाम् । रक्तैः पुष्पैर्महावीरपादौ सम्पूजयेत्ततः” ।

पुष्पद्वितीयाव्रतं भविष्यपु० “कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां नराधिप ! । पुष्पाहारो वर्षमेकं वसेत् सुनियतात्मवान्” । कार्त्तिकशुक्लपक्षद्वितीयायां व्रतमारभ्यान्यास्वपि शुक्लपक्षद्वितीयास्वेव वर्षपर्य्यन्तं पुष्पाहारव्रतं कुर्य्यादित्यर्थः । “कालप्राप्तानि यानि स्युर्हविष्यकुसुमानि तु । भुञ्जीत तानि दत्त्वा तु ब्राह्मणेभ्यो नराधिप !” । हविष्यकुसुमानि पूजार्हाणि भक्षणे चाविरुद्धानि अश्विनौ चात्र नाममन्त्रेण पूजनीयौ तयोः फलदातृत्वेन श्रवणात् । “सुवर्णस्य च पुष्पाणि गवा सह ददाति यः । व्रतान्ते तस्य सन्तुष्टौ देवौ त्रिभुवनेश्वरौ । दत्तः कामांस्तथा दिव्यान्विमानमपि तैजसम् । सुचिरं देवनारीभिर्लोकं रमयतोऽश्विनौ” ।

पूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “या प्रेरयति कर्माणि लोकेषु द्विजसत्तम ! । तस्याः संपूजनं कार्य्यं शुक्लपञ्चदशीं सदा । माल्यानुलेपनैः शुक्लैर्धूपेन च सुगन्धिना । रक्तवस्त्रप्रदानेन दीपदानेन चाथ वा । वैदलैश्च तथा भक्ष्यैरपूपैश्च तथैव च । पूजयित्वा च तां देवीं भोक्तव्यं निशि भार्य्यया । यदि पञ्चदशीं सर्वां न शक्नोति कथञ्चन । देव्याः संपूजनं कार्य्यं अवश्यमपि कार्त्तिके । उमान्तु पूजयेद् या तु सा तु नारी पतिव्रता । सदा धर्मरता नारी लोके भवति भार्गव !” । वह्निपु० व्रतान्तरम् “श्रावण्यां पौर्णमास्यान्तु सोपवासो जितेन्द्रियः । प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः” ।

पृथिवीपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “पञ्चम्यां पृथिवीं शुक्ले देवीं संपूजयेन्नरः । तामवाप्नोति यत्नेन नात्र कार्य्या विचारणा” ।

पौरन्दरपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे “तिलपिष्टमयं कृत्वा गजं हैमविभूषितम् । कक्ष्याङ्कुशयुतं तद्वदारोहकसमन्वितम्” । तद्वदिति अनन्तव्रतोक्तमत्र गजस्वरूपं गृह्यते । “नक्षत्रमालासहितं चामरापीड़धारिणम् । दमनाप-

बद्धनेत्रं रक्तवस्त्रयुगावृतम् । ताम्रपात्र्यां कुण्डके वा कृतदन्ताग्रमोदकम् । प्रदद्याद् द्विजदम्पत्योः पूज्य माल्यविभूषणैः । कर्णाभरणकं दद्यात् वस्त्रञ्च मलवर्जितम् । कान्तारतारकं ह्येतत् कथितं हि युधिष्ठिर ! । कान्तारगिरिदुर्गेषु तारयत्यपि दुःखितान् । इह लोके परे चैतज्ज्ञात्र कार्य्या विचारणा । ये कुर्व्वन्ति दिने पुण्ये व्रतं पौरन्दराह्वयम् । तेषां पौरन्दरे लोके वासः स्यात् सुचिरं नृप !" दिने पुण्ये, पञ्चम्यां प्रकरणवशात् ।

प्रकृतिपुरुषद्वितीयाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "पुरुषः प्रकृतिश्चोभौ जगत् सर्व्वं प्रकीर्त्तितम् । अग्नीषोमात्मकं सर्व्वं तथा तच्च प्रकीर्त्तितम् । वासुदेवश्च लक्ष्मीश्च तावेव परिकीर्त्तितौ । चैत्रशुक्लद्वितीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः । पौरुषेण च सूक्तेन वह्निं संपूजयेन्नरः" । सोपवास इति प्रतिपदि कृतोपवासो द्वितीयायां वह्निं पूजयेदित्यर्थः उपरिष्टाच्च क्षीरघृतभोजनस्य विहितत्वात् "गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । लक्ष्मीञ्च वरदं देवं पूजयेदुदकं हरिम् । श्रीसूक्तेन च धर्म्मज्ञ ! तथार्च्चेन्मनुजोत्तमम्" । हरिसोमौ वह्निं जलकुम्भञ्च प्रतिष्ठाप्य पुरुषमग्निं वासुदेवञ्चैकोपरि पूजयेत्" इत्यादि ।

प्रजापतिव्रतं "अथ वटोर्व्रतम् इत्युपक्रमे "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादिकमुक्तम्" ।

प्रतिपत्क्षीरपाणव्रतं भविष्यपु० "कार्त्तिक्यामथ सप्तम्यां वैशाख्यां वा युगादिषु । नियमोपवासं प्रथमं प्रकुर्य्येत विधानवित्" । कार्त्तिके वैशाखे वा मासि प्रतिपत्तिथौ व्रतस्यारम्भः । युगादितिथिव्रतस्य माघवैशाखभाद्रपद कार्त्तिकेष्वन्यतमे आरम्भः "या तिथिर्नियमं कर्त्तुं शक्त्या समनुगच्छति । तस्यां तिथौ विधानं यत्तन्निबोध जनाधिप ! । नियमोपवासं प्रथमं प्रकुर्य्याद् विधिवन्नरः । यदा वै प्रतिपद्यादौ गृह्णीयान्नियमं नृप ! । चतुर्द्दश्यां कृताहारः सङ्कल्पं परिकल्पयेत् । अमावास्यां न भुञ्जीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् । पवित्राणि जपेन्नित्यं गायत्रीं शिरसा सह । अर्च्चयित्वा विधानेन गन्धमाल्यैर्द्विजोत्तमान् । शक्त्या क्षीरं प्रदद्यात्तु ब्रह्मा मे प्रीयतां विभुः । ततो भुञ्जीत गोक्षीरमनेन विधिना नृप ! । एष एव विधिः प्रोक्तः सर्व्वासु तिथिषु नृप !" ।

प्रतिमाव्रतं कालोत्तरे "अधुना तु प्रवक्ष्यामि प्रतिमाव्रतमुत्तमम् । महात्मानं महावर्त्तिदीपमालाशतं तथा । विलेपनं कुङ्कुमेन धूपं वै गुग्गुलेन तु । शतेनाष्टोत्तरेणैव नैवेद्यं पयसा घृतम् । तालमात्रा चतुर्विंशत् त्रिनेत्रा च चतुर्भुजा । शूलासियुगधनुर्बाणा नानाभरणभूषिता । शालिपिष्टमयी कार्य्या वृषपृष्ठे च शोभना । चामरैर्वीज्यमानन्तु शिवं तत्र प्रकल्पयेत् । दर्पणञ्चैव ताम्बूलं व्यजनं पादुकासनम् । वैजयन्तीध्वजं यानमाचार्य्याय प्रयत्नतः । मासि मासि प्रकर्त्तव्यं चतुर्द्दश्यां दिने दिने । कार्त्तिकन्तु समारभ्य यावदाश्वयुजावधि । एतद् व्रतोत्तमं नाम प्रतिमाव्रतमीरितम्" ।

प्रदोषव्रतं भविष्यपु० "त्रयोदश्यान्तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् । दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्व्वपातकैः" ।

प्रभाव्रतं पद्मपु० "पक्षोपवासी यो दद्याद्विप्राय कपिलाद्वयम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति देवासुरसुपूजितः । तदन्ते राजराजः स्यात् प्रभाव्रतमिदं स्मृतम्" ।

प्राजापत्यव्रतं पद्मपु० "कृच्छ्रान्ते गोयुगं दद्यात् भोजनं शक्तितः पदम् । विप्राणां शाङ्करं याति प्राजापत्यमिदं स्मृतम्" शाङ्करं पदं यातीत्यन्वयः । कृच्छ्रशब्दे दृश्यम् ।

प्राप्तिव्रतं पद्मपु० "वत्सरं त्वेकभक्ताशी सभक्ष्यफलकुम्भदः । शिवलोके वसेत्कल्पं प्राप्तिव्रतमिदं स्मृतम्" ।

फलव्रतं पद्मपु० "महाफलानि यस्त्यक्त्वा चतुर्मास्यां द्विजातये । हैमानि कार्त्तिके दद्याद् गोयुगेन समं नरः । सितवस्त्रयुगेनाथ सम्पूर्णाज्यघृतेन च । एतत् फलव्रतं नाम सर्व्वकामफलप्रदम्" ।

फलतृतीयाव्रतं पद्मपु० प्रभासख० "फलतृतीयां या नारी कुरुते तत्र भाविता । वर्षमेकं सिते पक्षे देवीं पूज्य विधानतः । फलानि ब्राह्मणे दद्यादभीष्टानि च यानि तु । फलानि वर्जयेत् नक्तमश्नाति सुरसुन्दरि ! । निष्पावानाढकीं मुद्गान् माषांश्चैव कुलत्थिकान् । मसूरान् राजमाषांश्च गोधूमांस्तिलपुटांस्तथा । चणकान् वर्त्तुलान् वापि मुकुटान् शक्तितोऽस्ति यः । नरो वा यदि वा नारी यावद्गौरीव्रतं चरेत् । तस्याः पुण्यफलं वक्ष्ये कथ्यमानं शृणुष्व मे । धनं धान्यं गृहे तस्य न कदाचित् क्षयं व्रजेत् । दुःखिता दुर्भगा दीना सदा जन्मनि नो भवेत् । कथानकञ्च श्रोतव्यं देव्या माहात्म्यसंयुतम् । कृतपातकनाशाय सर्व्वकामसमृद्धये" ।

फलषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि फलषष्ठीं शुभां तथा । यामुपोष्य नरः पापैर्विमुक्तः फलभाग् भवेत् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चम्यां नियतात्मवान् ।

कृत्वा दन्तधावनं तु स्वपेद्रात्रौ विमत्सरः । ततः प्रभाते विमले कारयित्वा तु काञ्चनम् । कमलञ्च फलन्त्वेकं स्वशक्त्या शाठ्यवर्जितः । ततस्तु सङ्गमे स्नातो मध्याह्ने कृतनित्यकः । आगत्य भवनं देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम् । कृत्वा तु कमलं पात्रे सफलं शर्करान्वितम् । औडुम्बरे मृण्मये वा यथाशक्त्या नृपोत्तम ! । पूजयेत् पुष्पधूपाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैः फलैः” इत्यादि ।

फलसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० “अथान्यामपि ते वच्मि फलसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिवासरं प्राप्य स्नानं कृत्वा तु पूर्ववत् । संपूज्य पूर्ववद्भानुं पुष्पधूपादिना तथा । शर्करासहितं पात्रं फलाष्टकसमन्वितम् । संक्रान्तिवासरं प्राप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदन्ते तु रविं कुर्य्यात् सुवर्णेन च नारद ! । कुम्भस्योपरि संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । फलाष्टकं ततो दद्याद् भक्ष्यभोज्यसमन्वितम्” ।

फलसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “अथ भाद्रपदे मासि सिते पक्षे महीपते ! । कृत्वोपवासं सप्तम्यां विधिवत् पूजयेद्रविम् । माहेश्वरेण विधिना पूजयेदत्र भास्करम् । अष्टम्यां तु पुनः प्रातः पूजयित्वा दिवाकरम् । दद्यात् फलानि विप्रेभ्यो मार्त्तण्डः प्रीयतामिति । खर्ज्जूरं नारिकेलञ्च मातुलुङ्गफलानि च । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु फलाहारः स्वयं भवेत् । पूर्वमेकन्तु सम्प्राश्य सुस्वाद्वं फलमादरात् । मन्त्रेण भरतश्रेष्ठ ! ततः शेषाणि भक्षयेत्” । पद्मपु० “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि नाम्ना तु फलसप्तमीम् । यामुपोष्य नरः पापैर्विमुक्तः स्वर्गभाग्भवेत् । मार्गशीर्षे शुभे मासि पञ्चम्यां नियतव्रतः । षष्ठ्यामुपोष्य कमलं कारयित्वा तु काञ्चनम् । शर्करासंयुतं दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । रूपन्तु काञ्चनं कृत्वा फलस्यैकस्य धर्मवित् । दद्यादिकालवेलायां भानुर्मे प्रीयतामिति । भक्त्या तु विप्रान् संपूज्य सप्तम्यां क्षीरभोजनम् । कृत्वा कुर्य्यात् फलत्यागं यावत् स्यात् कृष्णसप्तमी । तामुपोष्य विधिं कुर्य्यादनेनैव क्रमेण तु । तद्वद्धेमफलं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् । शर्करापात्रसंयुक्तं वस्त्रमालाविभूषितम् । संवत्सरमनेनैव विधिनोभयसप्तमीम् । उपोष्य दद्यात् क्रमशः सूर्य्यमन्त्रमुदीरयेत्” इत्यादि ।

फाल्गुनव्रतं महाभारते “भगदैवन्तु यो मासमेकभक्तेन निक्षिपेत् । ऐश्वर्य्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वा प्रपद्यते । स्त्रियो वल्लभतां यान्ति तस्याश्चैव भवन्ति ते” । विष्णुधर्मे “क्षपयेदेकभक्तेन शुक्लपक्षं च फाल्गुने” । शुक्लपक्षे विष्णुशुश्रूषापरः “सौभाग्यं स्वजनानाञ्च सर्वेषामेव सोऽश्नुतिः । अहिंस्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टसाष्टशतं जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्” ।

वाणिज्यलाभव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “कास्यं कर्म समाचक्ष्व वाणिज्यं येन सिध्यति । कृषिश्च बहुलाश्चैव कर्मणा केन वाश्नुते” । पुष्कर उवाच “मूलेषूपोषितः कुर्य्यादिदं कर्म पुरोहितः । उपोषितस्य धर्मज्ञ ! यजमानस्य नित्यशः । पाषाणैः पूर्वाषाढासु प्राङ्मुखं स्नापयेन्नरम् । युग्मैर्वैतसमूलैश्च शङ्खमुक्ताफलैस्तथा । मणिभिश्च यथालाभं कनकेन तथैव च । अकालमलैः कलशैश्चतुर्भिर्भृगुनन्दन ! । कृत्वैतत् सिद्धिमाप्नोति वाणिज्ये नात्र संशयः । समुद्रयाने च तथा कर्षणे च न सीदति । नीलानि सप्त वासांसि दक्षिणा चात्र शस्यते । शङ्खं सुवर्णं रूप्यञ्च तथा मुक्ताफलानि च । हव्यं कव्यं द्विजेभ्यस्तु सर्वमेतद्विधीयते” ।

बुद्धद्वादशीव्रतं धरणीव्रते “एवमेव श्रावणे तु मासि संकल्प्य द्वादशीम् । अर्च्चयेत् परमेशानं गन्धपुष्पनिवेदनैः । बुद्धाय पादौ संपूज्य श्रीधरायेति वै कटिम्” । “एवमभ्यर्च्य मेधावी तस्याग्रे पूर्ववद्घटम् । स्थापयेत्तत्र सौवर्णं बुद्धं कृत्वा विचक्षणः” । बुद्धस्वरूपमुक्तं पुराणान्तरे “बुद्धस्तु द्विभुजः कार्य्योध्यानस्तिमितलोचनः” इति । “तमभ्यर्च्य तु संपूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अनेन विधिना पूर्वं द्वादशी समुपोषिता । शुद्धोदनेन, बुद्धोऽभूत् स्वयं पुत्रो जनार्दनः । महतीञ्च श्रियं प्राप्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । भक्त्या राज्यश्रियं सोऽथ गतिं परमिकां गतः” ।

बुधव्रतं भविष्योत्तरे “विशाखासु बुधं प्राप्य सप्त नक्तानि चाचरेत् । बुधं हेममयं कृत्वा स्थापितं कांस्यभाजने । शुक्लमाल्याम्बरधरं शुक्लगन्धानुलेपनम् । गुडौदनोपहारन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्” ।

बुधाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पाण्डव ! यत्नेन बुधाष्टम्यां विधिं शुभम् । यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेद्यदि । तदा तदैव सा ग्राह्या एकभक्ताशनैर्नृभिः । स्नात्वा नद्यां तु पूर्वाह्णे गृहीत्वा करकं नवम् । जलपूर्णं सहेमानं कृत्वा खाद्यैः समन्वितम् । दद्याद्विप्राय तं गत्वा गृहं चैव क्रमेण तु । अष्टम्यष्टविधानेन विचित्रान्नैः पृथक् पृथक् । प्रथमा मोदकैर्भक्ष्यैः द्वितीया धानकैस्तथा । तृतीया घृतपूरैश्च चतुर्थी वटकैश्च ।

पञ्चमी शुक्लकसारैः षष्ठी सोहालकैः शुभैः । अशोकवर्त्तिभिः शुभ्रैः सप्तमी चातिवाहयेत् । अष्टमी फणितापूपैः खण्डवेष्टैर्युधिष्ठिर ! । एवं क्रमेण कर्त्तव्याः सुहृत्स्वजनबन्धवैः । सहैकत्र स्थितैर्भोज्यं भोक्तव्यं प्रीतिपूर्व्वकम् । उपाख्यानान्तमासाद्य भोजनं सहसा त्यजेत् । तावदेव हि भोक्तव्यं यावत् सा कथ्यते कथा । ततोभूत्वा बुधस्याग्रे आचम्य च समाहितः । विप्राय वेदविदुषे वाचकाय प्रदापयेत् । साक्षतं सहिरण्यं च जातरूपमयं शुभम् । अर्चितं चार्च्चितं गन्धैः पुष्पैर्धूपैः सुगन्धिभिः । पीतवस्त्रैः समाच्छन्नं बुधं सोमात्मजं तथा । माषकेण सुवर्णस्य तदर्द्धार्द्धेन वा कृतम्" इत्यादि

ब्रह्मव्रतं भविष्यपु० "ब्रह्माणञ्च द्वितीयायां संपूज्य ब्रह्मचारिणम् । भोजयित्वा तु विधिना सर्व्वासां पारगो भवेत् । मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्व्ववत्पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः" । तिथीश्वरो ब्रह्मा ।

ब्रह्मकूर्च्चव्रतं ब्रह्मपु० "उपोषितश्चतुर्द्दश्यां पञ्चदश्यामनन्तरम् । पञ्चगव्यं समश्नीयाद्धविष्याशी त्वनन्तरम् । ब्रह्मकूर्च्चमिदं कुर्य्यादुक्तप्रशमनाय वै । पक्षान्ते त्वथ वा कार्य्यं मासमध्येऽथ वा पुनः । ब्रह्मकूर्चं नरः कुर्य्यात् पौर्णमासीषु यः सदा । तस्य पापं क्षयं याति दुर्भुक्तादि न संशयः । मासेन द्विर्नरः कृत्वा ब्रह्मकूर्चं समाहितः । सर्व्वपापविनिर्मुक्तो यथेष्टाङ्गतिमाप्नुयात् । ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च । योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात्" ।

ब्रह्मण्यप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । शक्रश्रीनाशवरुणधनाध्यक्ष यदूत्तम ! । चतुरात्मा विनिर्दिष्टो वासुदेवो जगत्पतिः । तेषान्तु रूपनिर्माणं कृत्वा तानर्चयेद् बुधः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । आद्येऽह्नि चैत्रशुक्लस्य यजेत त्रिदशेश्वरम् । द्वितीयेऽह्नि यमं देवं तृतीये सलिलाधिपम् । चतुर्थेऽह्नि धनाध्यक्ष प्रत्यहं स्नानमाचरेत् । नदीप्रदेशमासाद्य देवदिक्प्रवहक्रमात् । यवैस्तिलैस्तथाज्येन होमः स्यात् तिलतण्डुलैः । रक्तं पीतं तथा कृष्णं श्वेतं वस्त्रं दिनक्रमात् । शुभमेतद् व्रतं कृत्वा पूर्णं संवत्सरं नरः । नाकलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम्" ।

ब्रह्मव्रतं पद्मपु० "ब्रह्माण्डं काञ्चनं कृत्वा तिलराशिसमन्वितम् । त्र्यहं तिलप्रदो भूत्वा वह्निं सन्तर्प्य च द्विजान् । संपूज्य विप्रदाम्पत्यं माल्यवस्त्रविभूषितम् । शक्तितस्त्वपलादूर्द्ध्वं विश्वात्मा प्रीयतामिति । पुण्येऽह्नि दद्यात्स परं ब्रह्म यात्यपुनर्भवम् । एतद् ब्रह्मव्रतं नाम निर्व्वाणफलदं नृणाम्" ।

ब्रह्मसावित्रीव्रत भविष्योत्तरे "श्रूयतां पाण्डवश्रेष्ठ ! सावित्रीव्रतमादरात् । कथयामि यथा चीर्णं तया सत्या युधिष्ठिर ! ।" इत्युपक्रमे "त्रयोदश्यां भाद्रपदे दन्तधापूर्व्ववनकम् । त्रिरात्रं नियमं कुर्य्यादुपवासस्य भक्तितः । अशक्ता च त्रयोदश्यां नक्तं कुर्य्याज्जितेन्द्रिया । अयाचितं चतुर्द्दश्यां पौर्णमास्यामुपोषणम् । नित्यं स्नात्वा महानद्यां तड़ागे निर्झरेऽपि वा । विशेषतः पूर्णमास्यां स्नानं सर्षपमृज्जलैः । गृहीत्वा बालुकां पात्रे प्रस्थमात्रां युधिष्ठिर ! । अथ वा धान्यमादाय यवशालितिलाढकम् । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते । सावित्रीप्रतिमां कृत्वा ब्रह्मणश्चैव शोभनम् । सौवर्णीं मृण्मयीं वापि स्वशक्त्या रौप्यनिर्म्मिताम् । रक्तवस्त्रयुगं दद्यात् सावित्र्या, ब्रह्मणः सितम् । सावित्रीं ब्रह्मणा सार्द्धमेवं भक्त्या प्रपूजयेत्" इत्यादि ।

ब्राह्मण्यावाप्तिव्रतं प्रभासख० "ज्यैष्ठस्य पौर्णमास्यान्तु दम्पती यस्तु भोजयेत् । परिधाय यथा शक्त्या सौभाग्यैर्मुच्यते नरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च पौर्णमास्यान्तु योऽर्च्चयेत् । ब्राह्मण्यं जायते तस्य सप्तजन्मनि सुन्दरि !" ।

भर्त्तृप्राप्तिव्रतं भविष्यपु० "वसन्ते शुक्लपक्षस्य द्वादशी या भवेच्छुभा । तस्यामुपोष्य विधिवत् सश्रीकं हरिमर्च्चयेत् । पर्य्यङ्कास्तरणं कृत्वा नानास्तरणसंयुतम् । तत्र लक्ष्म्या युतं देवं रौप्यं कृत्वा निवेदयेत् । तस्योपरि ततः पुष्पैर्मण्डपं कारयेद् बुधः । नृत्यवादित्रगीतैश्च जागरं तत्र कारयेत् । एवं कृत्वा प्रभाते तु दापयेत् ब्राह्मणाय तम् । वेदवेदाङ्गयुक्ताय संपूर्णाङ्गाय धीमते । ब्राह्मणांश्च तथा भोज्य व्रतमेतत् समाप्यते । व्रतस्यान्ते ततो विष्णुर्भर्त्ता वै भवति ध्रुवम्" ।

भद्रकालीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "नवम्यां सोपवासस्तु भद्रकालीं प्रपूजयेत् । शुक्लपक्षे महाराज । कार्त्तिकात् प्रभृति क्रमात् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते संपूज्य व्रतान्ते ब्राह्मणाय तु । वस्त्रयुग्मं नरो दत्त्वा यथेष्टं काममाप्नुयात् । विधिना पूजयेत् कन्यां भद्रकालीं नराधिप ! । नवम्यामाश्विने मासि शुक्लपक्षे

नरोत्तम !"। पुष्कर उवाच "पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे लिखेत् वास्तुमनोहरे। भद्रकालीं न्टपस्टह्वं चित्रवस्त्रैरलङ्कृतम्। भद्रकालीं पटे कृत्वा तत्र सम्पूजयेद् द्विज !"।

भद्रचतुष्टयव्रतं भविष्यपु० "शृणु राजन्नवहितो भद्राणां विस्तरं परम्। कथयिष्ये न कथितं यन्मया कस्यचित् पुरा। शुक्ला मार्गशिरस्यादौ चतस्रस्तिथयो वराः। द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा। एकभक्ताशनस्तिष्ठेत् प्रतिपदि जितेन्द्रियः। प्रभाते तु द्वितीयायां कृत्वा यत् करणीयकम्। प्रहरे वै समधिके गते स्नानं समाचरेत्। मृद्गोमयं तु संगृह्य मन्त्रैरेभिर्विचक्षणः"। "स्नात्वा चैव ततो नाम द्वितीयादौ चतुर्दिने। नमः कृष्णाच्युतानन्तहृषीकेशेति च क्रमात्। चतुर्दिने द्वितीयादिदेवमभ्यर्चयेद् व्रती। प्रथमेऽह्नि स्मृता पूजा पादयोश्चक्रपाणिनः। नाभिपूजा द्वितीयेऽह्नि कर्त्तव्या विधिवन्नरैः। पुरद्विषस्तृतीयेऽह्नि पूजां वक्षसि विन्यसेत्। चतुर्थेऽह्नि जगद्धातुः पूजां शिरसि विन्यसेत्" इत्यादि।

भद्रातृतीयाव्रतं पद्मपु० "कार्त्तिकादि तृतीयायां प्राश्य गोमूत्रयावकम्। नक्तञ्चरेदब्दमेकं तदन्ते गोप्रदो भवेत्। गौरीलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह। एतद् भद्राव्रतं नाम सर्वकल्याणकारकम्"।

भद्रासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं सवितुर्भवेत्। यदा प्राप्यमशेषेण सदा तां भद्रतां व्रजेत्। सवितृनक्षत्रं हस्ता। "चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत्। षष्ठ्यामयाचितं प्रोक्तं उपवासस्ततः परम्"। "अनेन विधिना यस्तु कुर्य्याद्वै भद्रसप्तमीम्। भद्रां ददाति सप्तम्यां भद्रं तस्य व्रतं भवेत्। तस्य भद्राः सर्व एव गच्छन्ति ज्ञातयः सदा। तदशक्तः फलं तस्यां विधिना केन दीयते। व्योमभद्रमिति प्रोक्तं देवचिह्नं मनोरमम्। शालिपिष्टमयं प्रोक्तं चतुःकोणं मनोरमम्। गव्येन सर्पिषा युक्तं खण्डशर्करयान्वितम्। चतुर्जातकचूर्णेन द्राक्षाभिश्च विशेषतः"।

भवानीतृतीयाव्रतं ब्रह्मपु० "आलेपनञ्च यः कुर्य्यात् तृतीयायां शिवालये। समान्ते धेनुदो याति भवानीव्रतमित्युत"।

भवानीव्रतं लिङ्गपु० "पौर्णमास्याममावस्यां वर्षमेकमतन्द्रिता। उपवासरता नारी नरो वा द्विजसत्तमाः !। वर्षान्ते सर्वगन्धाढ्यां प्रतिमाञ्च निवेदयेत्। सा भवान्यास्तु सायुज्यं सारूप्यं वाथ सुव्रता। लभते नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं मुनीश्वराः !"।

भाद्रपदव्रतं महाभारते "प्रौष्ठपादन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः। धनाढ्यस्फीतमतुलमैश्वर्य्यं प्रतिपद्यते। राजसूयस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं लभेत्"।

भानुव्रतं ब्रह्मपु० "सप्तम्यां नक्तभुक् दद्यात्समान्ते गां सकाञ्चनाम्। सूर्य्यलोकमवाप्नोति भानुव्रतमिदं स्मृतम्"।

भास्करव्रतं कालिकापु० "कृतोपवासः षष्ठ्यान्तु सप्तम्यां यस्तु मानवः। करोति विधितः श्राद्धं भास्करः प्रीयतामिति। सर्वरोगविनिर्मुक्तः स्वर्गलोकमवाप्नुयात्"।

भीमद्वादशीव्रतं पद्मपु० "यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादशीष्वथ भारत !। अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम्। ततः पुण्यामिमां भैमीं सर्वपापप्रणाशनीम्। उपोष्य विधिनानेन गच्छ विष्णोः परं पदम्। माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा। घृतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत्। तथैव विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणेति च" इत्यादि। "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम्। यामुपोष्य न दुःखानां भाजनं भजते जनः। माघमासे सिते पक्षे द्वादशी पावनी स्मृता। तस्यां जलार्द्रवसन उपोष्य सुखभाग् भवेत्"। "भीमाख्या द्वादशी चेति कृतकृत्या नरा यतः। एषा पुलस्त्यमुनिना कथिता कुरुनन्दन !। यश्चैनां कथितां यत्नात् कुर्य्याद्वा भक्तिभावतः। सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते। दारिद्र्येणापि वा पार्थ ! वित्तशाठ्यं विवर्जयेत्। विष्णुभक्तेन कर्त्तव्या संसारभयभीरुणा। भीमेन या किल पुरा समुपोषितत्वाद्रात्रौ गलत्स्थिरसुशीतलवारिधारा। तां द्वादशीं त्रिदशवेद्यसुखां स्मरेद् यः सम्यक् समाचरति याति स विष्णुलोकम्"।

भीमव्रतं पद्मपु० "मासोपवासो यो दद्याद्धेनुं विप्राय शोभनाम्। वैष्णवपदं याति भीमव्रतमिदं स्मृतम्"।

भीष्मपञ्चकव्रतं नारदपु० "प्रवक्ष्यामि महापुण्यं व्रतं व्रतवतां वर !। भीष्मेणैतद्यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम्। सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम्। व्रतस्यास्य गुणान्वक्तुं कः शक्तः केशवादृते। व्रतमेतन्महापुण्यं महापातकनाशनम्। अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्मपञ्चकम्। कार्त्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः। एकादश्यान्तु गृह्णीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम्। प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रती। नद्यां निर्झरगर्ते वा समालभ्य च गोमयम्। यवव्रीहितिलैः सम्यक्

पितृन् सन्तर्पयेत् क्रमात्। स्नात्वा मौनं ततः कृत्वा धौतवासा दृढव्रतः"। इत्यादि "अर्चयित्वा हृषीकेश-मेकादश्यां समाहितः। त्रिःप्राश्य गोमयं सम्यक् एका-दश्यामुपावसेत्। गोमूत्रं मन्त्रवद्भूयो द्वादश्यां पूज-येद् व्रती। क्षीरश्चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि। संप्राश्य कायशुद्ध्यर्थं लङ्घनीयश्चतुर्दिनम्"। प्राशनं, होममन्त्रेण। "पञ्चमे तु दिने स्नात्वा विधिवत् पूज्य केशवम्। भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या तेभ्यो द-द्याच्च दक्षिणाम्। तथोपदेष्टारमपि पूजयेद् वस्त्रभूषणैः। ततो नक्तं समश्नीयात् पञ्चगव्यपुरःसरम्। एवं सम्यक् समाप्यं स्यात् यथोक्तं व्रतमुत्तमम्। सर्वपापहरं पुण्यं प्रख्यातं भीष्मपञ्चकम्। जन्मप्रभृति यन्मांसं त्यक्त्वा पुण्यं-मवाप्नुयात्। तत्फलं समवाप्नोति संत्यज्य भीष्मपञ्चके। मद्यपो यः पिवेन्मद्यं जन्मतोमरणान्तिकम्। तद्भीष्मप-ञ्चके त्यक्त्वा समाप्नोत्यधिकं फलम्"।

भूभाजनव्रतं पद्मपु॰ "संवत्सरन्तु यो भुङ्क्ते नित्यमेव ह्यतन्द्रितः। निवेद्य पितृदेवेभ्यः पृथिव्यामेकराड्भवेत्" यो भुङ्क्ते पृथिव्यामित्यन्वयः।

भूमिव्रतं कालोत्तरे "शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां यदा तिथ्यार्क-सङ्क्रमः। पूजयेत् पूर्वविधिना उपवासेन शूलिनम्"। पूर्वविधिना लिङ्गव्रतोक्तेनेत्यर्थः। "कुङ्कुमेनाङ्गरा-गन्तु गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत्। पायसं घृतसंयुक्तं कुर्य्यात् प्रस्थप्रमाणतः। भूमिदानं प्रकर्त्तव्यं शिवभक्ताय यत्नतः। अनेन व्रतमुख्येन पृथ्वीपालत्वमाप्नुयात्। एतद्भूमिव्रतं नाम पृथ्वीपालस्तु कारयेत्"।

भोगसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु॰ "वक्ष्येऽहं भोगसंक्रान्तिं सर्व-लोकविवर्द्धनीम्। संक्रान्तिवासरं प्राप्य योषितस्तु समा-ह्वयेत्। कुङ्कुमं कज्जलञ्चैव सिन्दूरं कुसुमानि च। सुगन्धीनि च सर्वाणि ताम्बूलं घणिसंयुतम्"। घणि-संयुतं कर्पूरसंयुतम् "तण्डुलान् फलसंयुक्तान् प्रदद्याच्च विचक्षणः। अन्यान्यपि हि वस्तूनि भोगसाधनकानि च। दद्यात् प्रहृष्टमनसा मिथुनेभ्यः प्रयत्नतः। भोज-यित्वा यथा शक्त्या वस्त्रयुग्मं प्रदापयेत्। एवं संवत्-सरस्यान्ते रविं सम्पूज्य पूर्ववत्। स्वर्णशृङ्गीं रौप्य-खुरां सर्वोपस्करसंयुताम्। धेनुं स दक्षिणां दद्यात् सपत्नीकद्विजातये। एवं यः कुरुते भक्त्या भोगसंक्रा-न्तिमादरात्। स्यात् सुखी सर्वमर्त्येषु भोगी जन्मनि जन्मनि"

भोगावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "ज्यैष्ठ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्देवं विश्वरूपधरं हरिम्"। अत्रापि पूर्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवदित्यर्थः "कृत्वा व्रतान्ते च तथा त्रिरात्रं दत्त्वा सुयुक्तं शयनं द्विजाय। स्वर्लोकमासाद्य चिरं नरेन्द्र! मानुष्यमासाद्य च भोगवान् स्यात्"।

भौमवारव्रतं स्कन्दपु॰ "भौमोऽयमेष्वरः पुत्रः पृथिव्यां ज-नितो महान्। रूपेणैव सदा रम्यो वरदानाद्द्विजो-त्तमाम्। अस्यैव दिवसे प्राप्ते ताम्रपात्रं सुशोभनम्। परिपूर्णं गुडेनैव वर्षमेकं प्रदापयेत्"।

भौमव्रतं भविष्योत्तरे "स्वात्यामङ्गारकं दृष्ट्वा स्थापयेन्नक्त-भोजनः। सप्तमे त्वथ संप्राप्ते स्थापितं ताम्रभाजने। हैमं रक्ताम्बरच्छन्नं कुङ्कुमेनानुलेपनम्। नैवेद्यं गुडभक्त-सारं पूज्य पुष्पाक्षतादिभिः। मन्त्रेणानेन त दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने"। पद्मपु॰ "ग्रहाणामधिपं भौमं पूजयेद्भौमवासरे। मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्त्ता धन-प्रदः। स्थिरासनो महाकायः सर्वकामार्थसाधकः। लोहितो लोहिताङ्गश्च सामगानां कृपाकरः। धरा-त्मजः कुजो भौमो भूतिदो भूमिनन्दनः। अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः। सृष्टिकर्त्ता प्रहर्त्ता च सर्वकामफलप्रदः। एतानि कुजनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत्। ऋणं न जायते तस्य धनं प्राप्नोत्यसंशयम्। त्रिकोणाञ्च सदा कार्य्यं मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत्। कुङ्कुमेन सदा लेख्यं रक्तचन्दनकेन च। कोणे कोणे प्रकल्प्यानि त्रीणि नामानि भूमिप!। आरं वक्रं भूमिजञ्च रक्त-गन्धैश्च पूजयेत्"।

मङ्गलाव्रतं देवीपु॰ "आश्विने चाथ माघे वा चैत्रे वा श्रा-वणेऽपि च। कृष्णादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लावधि चरेत्"। शुक्लावधि शुक्लपक्षावधिम्। एतच्चोक्त-मासेष्वेव वक्ष्यमाणप्रकारेण कृष्णाष्टम्यामारभ्य शुक्ला-ष्टमीं यावत् कर्त्तव्यम् "अष्टमीमाश्विनीं कृष्णामेकभक्तेन कारयेत्। मङ्गलारूपिणीं देवीमथ वा रुरुघातिनीम्। पूजयेन्नवभेदेन गन्धमाल्यनिवेदनैः। नवभेदेन नवकृत्वो गन्धधर्षणेन। "कन्यका भोजयेद् वत्स! देवीभक्त्यां भावतः। अथ वा नवरात्रञ्च सप्तपञ्चत्रिकं हि वा। एकभक्तेन नक्तेनायाचितोपोषितैः क्रमात्"। नवरात्र-मेकभक्तेन सप्त नक्तेन पञ्चायाचितेन तिस्र उपवासे-नेति क्रमः। अष्टमीमन्ते कृत्वा नवादिगणनं पूर्व-

ऽसामर्थ्ये तु पश्चात् ''स्नापयेताश्विने शक्र ! यावत्कृष्णा तु चाष्टमी । पूजयेन्मङ्गलां तत्र मण्डले विधिवत्कृते । सर्वसम्भारसम्पन्ने सर्वसिद्धिविधायके । सर्वकामानवाप्नुयात्'' इत्यादि ।

माङ्गल्यसप्तमीव्रतं गरुडपु० ''माङ्गल्यं परमिच्छन्ती मङ्गलायतनं हरिम् । अर्चयेद्वनिता देवं सप्तम्यां समुपोषिता । माङ्गल्यं परमिच्छन्ती व्रतेनानेन चाप्नुयात् । पुमानपि यशः कीर्त्तिं बलमायुश्च विन्दति'' ।

मत्स्यद्वादशीव्रतं धरणीव्रते ''मार्गस्य शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतात्मवान् । स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा अग्निकार्य्यं यथाविधि । शुचिवासाः प्रसन्नात्मा हव्यं चान्नं सुसंस्कृतम् । भुक्त्वा पञ्चपदं गत्वा पुनः शौचं तु पादयोः । कृत्वाऽष्टाङ्गुलमानन्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवम् । भक्षयेद्दन्तकाष्ठं तु तत आचम्य यत्नतः । स्पृष्ट्वा खानि तथाद्भिश्च चिरं ध्यात्वा जनार्दनम्'' । खानीन्द्रियाणि ''शङ्खचक्रगदापाणिं पीतवस्त्रं किरीटिनम् । प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षितम् । ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानुरूपं जनार्दनम् । दृष्ट्वार्घ्यं दापयेत् पश्चात् करतोयेन मानवः । एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महामुने ! । एकादश्यां निराहारो भूत्वाहमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! । तेषां मध्ये शुभं पीठं स्थापयेद्वस्त्रसंयुतम् । तस्मिंश्च रौप्यं सौवर्णं ताम्रं वा दारवं तथा । अलाभतस्तोयपूर्णं कृत्वा पात्रं ततो न्यसेत्'' । अलाभतः सौवर्णादीनामलाभे दारवमपि कुर्य्यादित्यर्थः ''सौवर्णं मत्स्यरूपेण कृत्वा देवं जनार्दनम् । वेदवेदाङ्गसंयुक्तं श्रुतिस्मृतिविभूषणम्'' । तोयपूर्णं पात्रं कृत्वा तत्र मत्स्यरूपं जनार्दनं न्यसेदित्यन्वयः ''तत्रानेकविधैर्भक्ष्यैः फलैः पुष्पैश्च शोभितम् । गन्धैरत्नैश्च धूपैश्च अर्चयित्वा यथाविधि । रसातलगता वेदा यथा देव त्वयाऽऽहृताः । मत्स्यरूपेण तद्वन्मां भवादुद्धर केशव ! । एवमुच्चार्य्य तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत् । यथाविभवसारेण प्रभाते विमले तथा । चतुर्णां ब्राह्मणानां च चतुरो दापयेद्घटान्'' ।

मदनद्वादशीव्रतं मत्स्यपु० ''चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रतः । स्थापयेदव्रणं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् । नानाफलयुतं तद्वदिक्षुदण्डसमन्वितम् । सितवस्त्रयुगच्छन्नं सितचन्दनचर्चितम् । नानाभक्ष्यरसोपेतं सहिरण्यं त्वशक्तितः । ताम्रपात्रं गुडोपेतं तस्योपरि निवेशयेत् । तदभावे कृशां कुर्य्यात् कामकेशवयोर्नरः । कामनाम्ना हरेरर्च्चां स्नापयेद्गन्धवारिणा । शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्चयेदिति केशवम् । अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् । उपवासी त्रयोदश्यामर्चयेद्विष्णुमव्ययम् । फलमेकञ्च सम्प्राश्य द्वादश्यां भूतले स्वपेत् । ततस्त्रयोदशे मासि घृतधेनुसमन्विताम् । शय्यां दद्याद्द्विजेन्द्राय सर्वोपस्करसंयुताम् । काञ्चनं कामदेवं च शुक्लां गाञ्च पयस्विनीम् । वासोभिर्द्विजदाम्पत्यं पूज्य शक्त्या विभूषणैः । सर्वगन्धादिकं दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत्'' ।

मधूकतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे ''फाल्गुनस्य सिते पक्षे तृतीयायामुपोषिता । स्नाता स्थिता ब्रह्मचर्य्ये ततोऽन्यस्मिन् दिने पुनः । व्रजेन्मधुवनं, गौरीं पूजयेत् मधुमानसा । मन्त्रेणानेन ध्यायन्ती पार्वतीप्रतिमां शुभाम् । मृगाजिनावृतकुचां जटामुकुटशोभिताम् । गोधारथगतां देवीं रुद्रध्यानपरायणाम् । पूजयेत् गन्धकुसुमैर्दीपालक्तकचन्दनैः । पर्य्यङ्कुलध्वमुखरालिकुलोपगीते दत्त्वा फलाक्षतयुतं मधुपादपस्य । गौरीव कामसदृशा भवतीह नारी'' इत्यादि ।

मनोरथद्वादशीव्रतं पद्मपु० ''फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः । नरो वा यदि वा नारी समभ्यर्च्च्य जगत्पतिम् । हरेर्नाम जपन् भक्त्या सप्त वारान् जनेश्वर ! । उत्तिष्ठन् प्रस्वपंश्चैव हरिमेवाशु कीर्त्तयेत् । अतः प्रभाते विमले द्वादश्यां नियतो हरिम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्च्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । हरिमुद्दिश्य चैवाग्नौ घृतहोमं समाचरेत् । फाल्गुनश्चैत्रवैशाखौ ज्यैष्ठमासश्च पार्थिव ! । चतुर्भिः पारणं मासैरेभिर्निष्पादितं भवेत् । रक्तपुष्पैश्च चतुरो मासान् कुर्वीत चार्चनम् । जातीपुष्पाणि धूपश्च शस्तः सर्जरसेन तु । प्राश्य दर्भोदकं चात्र शाल्यन्नं च निवेदयेत् । स्वयमेव तदश्नीयाच्छेषं पूर्ववदाचरेत् । कार्त्तिकादिषु मासेषु गोमूत्रं कायशोधनम् । सुगन्धं स्वेच्छया धूपं पूजां भृङ्गारकेण च'' । भृङ्गारको माकन्दः ''कृशरं चात्र नैवेद्यं भुञ्जीयात्तच्च वै स्वयम् । प्रतिमासञ्च विप्राय दातव्या दक्षिणा तथा । प्रीणनं देवदेवस्य पारणे पारणे गते'' वर्षसाध्यमिदम् ।

मनोरथपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे ''कार्त्तिक्यान्तु तथारभ्य संपूर्णं शशलक्षणम् । पूजयेदुदये राजन् ! सदा नक्ता-

शनो भवेत् । लावणं मण्डलं कृत्वा चन्दनेनानुलेपितम् । द्विदिगन्नलसहितं ततः सोमन्तु पूजयेत्” । लवणं सैन्धवलवणकृतम् “कृत्तिकारोहिणीयुक्तं कार्त्तिके मासि पूजयेत् । सौम्यार्द्रासहितं राजन् ! मासि सौम्ये तथैव च । आदित्यपुष्यसहितं मासि पौषे च यादव ! । मघासर्पयुतं माघे फाल्गुने शृणु पार्थिव ! । आर्य्यम्णेनाऽथ सावित्रैः सहितं पूजयेद्विभुम् । चित्रास्वातियुतञ्चैत्रे वैशाखे शृणु पार्थिव ! । विशाखया च मैत्रेण युतं संपूजयेत्तथा । ज्येष्ठामूलयुतं ज्यैष्ठे आषाढ़े सलिलोत्तरे । श्रावणे श्रवणोपेतं वारुणेन श्रविष्ठया । तथा भाद्रपदे पौष्ण्या अजाहिब्रध्नसंयुतम् । अश्विनी भरणीयुक्तं तथाचाश्वयुजे विभुम्” इत्यादि ।

मनोरथसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अतः परं प्रवक्ष्यामि संक्रान्तिञ्च मनोरथाम् । गुड़ेन पूर्णकुम्भञ्च सवस्त्रञ्च सभक्तितः । सङ्क्रान्तिवासरे दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । एवं संवत्सरे पूर्णे स्वशक्त्योद्यापनं शुभम् । गुड़ेन पर्वतं कार्य्यं वस्त्ररत्नैश्च भूषितम् । अयने चोत्तरे दद्याद्वित्तशाठ्यं न कारयेत् । यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोति पुष्कलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्य्यलोके महीयते” ।

मन्दारषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पार्थ ! प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । सर्वकामप्रदां पुण्यां षष्ठीं मन्दारसंज्ञिताम् । माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः । दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा स्वपेद्भूमौ जितेन्द्रियः । सर्वभोगविहीनस्तु षष्ठीमुपवसेन्नरः । प्राप्यानुज्ञां द्विजश्रेष्ठात् मन्दारं प्राशयेन्निशि” इत्यादि ।

मन्दारसप्तमीव्रतं पद्मपु० “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । सर्वकामप्रदां पुण्यां नाम्ना मन्दारसप्तमीम् । माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः । दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा षष्ठीमुपवसेन्नरः । विप्रान् सम्यग् भोजयित्वा तु मन्दारं प्राशयेन्निशि । ततः प्रभाते उत्थाय कुर्य्यात् स्नानं पुनर्द्विजान् । भोजयेच्छक्तितः कृत्वा मन्दारकुसुमाष्टकम्” । मन्दारोराजार्कः “सौवर्णं पुरतस्तद्वत् पद्महस्तं सुशोभनम् । पद्मं कृष्णतिलैः कृत्वा ताम्रपात्रेऽष्टपत्रकम् । हैमं मन्दारकुसुमं स्थाप्य मध्ये च पूजयेत्” इत्यादि वर्षसाध्यम् ।

मरीचसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “तथा संपूज्य देवेशं भानुं कामप्रदं नृप ! । भोजयित्वा यथाशक्ति ब्राह्मणांश्च विशेषतः । सप्तम्यां प्राशयेच्चापि मरीचं मनुजाधिप । गृहीत्वा मरीचशतमव्रणं सुदृढं परम् । मरीचं प्राशयेद्राजन् मन्त्रेणानेन वा स्मरन्” इत्यादि ।

मरुत्सप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु सम्यक् षष्ठ्यामुपोषितः । सप्तम्यामर्चनं कुर्य्याद्मरुतां तत्र तत्र च । तत्र श्रेणीगतं सप्तमण्डलं नृप ! कारयेत् । श्रेणी तथा कार्य्यसमा सप्तमण्डलकान्विता” । इत्यादि वर्षसाध्यम् ।

मल्लद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “मल्लैर्विशेषतः कार्य्यास्तथान्यैरपि भक्तितः । पूजयन्ति क्रमेणैव मासि मासि तनूरुहम् । मार्गशीर्षादिभिः पार्थ ! पूजयेन्मासनामभिः । पारणे पारणे दद्यान्मल्लिकानि द्विजातये । गन्धैः पुष्पैस्तथा दीपैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः । मल्लयुद्धैश्च विविधैर्जागरं कारयेन्निशि । घृतदानैः क्षीरदानैर्दधिदानैः पृथक् पृथक् । सर्वत्र देवदेवेशः कृष्णो मे प्रीयतामिति । एवमेव विधिः प्रोक्तो मन्त्रदानसमन्वितः । द्वादशीयं मयाद्यापि क्रियते बलहृद्वये । मल्लानां जयदा यस्मान्मल्लद्वादशिसंज्ञिता । तस्मान्मल्लैः प्रकर्त्तव्या मल्लयुद्धजयार्थिभिः । अन्येषामपि कौन्तेय ! सर्वार्थजयदायिनी । इमां चीर्त्वा पापसङ्घैर्मुच्यते नात्र संशयः । भाण्डीरपादपतले मिलितैर्महद्भिर्मल्लैरनाकुलबलञ्च बलं नियुद्धैः । सम्पूजितः सपदि यत्र तिथौ ततस्सा द्वादशी भुवि गता बलमल्लसंज्ञा” ।

महाजयासप्तमीव्रतं भविष्यपु० “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः । महाजया तदा स्याद् वै सप्तमी भास्करप्रिया । स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् । सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा । यस्त्वस्यां मानवो भक्त्या घृतेन स्नापयेद्रविम् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततः सूर्य्यपदं व्रजेत्” ।

महातपोव्रतं महाभारते “मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा तु नियतेन्द्रियः । गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः । अतिरात्रस्य यज्ञस्य सर्वं फलमुपाश्नुते । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तत्क्षयादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते । यस्तु संवत्सरं पूर्णञ्चतुर्थं भक्तमश्नुते । अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाग्विजितेन्द्रियः । वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्नुते । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते । षष्ठेन तु भक्तेन जीवेत् संवत्-

सरं नरः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति । पञ्चाशत्तु सहस्राणि वर्षाणि दिवि मोदते । पक्षे पक्षे गते राजन् ! योऽश्नीयाद्दधिमेव तु । षण्मासानशनन्तस्य भगवानङ्गीराब्रवीत् । षष्टिवर्षसहस्राणि दिवमावसते स च । अश्नीयाद्द्वितीये पक्षे यस्तु सर्वदिनेष्विति । वीणानां वल्लकीनाञ्च वेणूनाञ्च विशाम्पते ! । सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः स सुप्तः प्रतिबुध्यते । संवत्सरमिहैकन्तु मासि मासि पिबेत् पयः । फलं विश्वजितस्तात ! प्राप्नोति स नरोत्तमः । सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति । शतश्चाष्टौ सुरकन्या रमयन्ति च तन्नरम् । सप्ततिञ्च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते । मासादूर्द्ध्वं नरव्याघ्र ! नोपवासो विधीयते" ।

महाफलद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये "पौषे कृष्णे विशाखासुयुक्ता चैकादशी भवेत् । तस्यां संपूजयेद्विष्णुमुपोष्य विधिवन्नरः । सुगन्धपुष्पनैवेद्यैर्वस्त्रभूषणसम्भवैः । मासानुमासम्पूजयेत् विधिना जगतीपतिम् । प्राशनञ्चाय शुद्ध्यर्थं कार्य्यं मासक्रमेण तु । गोमूत्रमुदकं सर्पिराचस्य कामतः परम् । ततोदूर्वादधिव्रीहितिलांश्चैव यवांस्तथा । जलमर्ककरैस्तप्तं दर्भांश्च क्षीरमेव च । द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् दधिक्षीरगुडौदनैः । मासक्रमेण विप्रेभ्यो दद्यात्सम्यक्कृते व्रते । घृतं तिलव्रीहियवसुवर्णसंयुतं घटम् । मोदकैश्च युतं कुम्भमातपत्रन्तु पायसम् । फाणितं चन्दनं माला सुगन्धाश्चेति दक्षिणाः । व्रतमेतन्महापुण्यं दृष्टादृष्टफलप्रदम् । कर्त्तव्यं धर्मनिरतैर्विष्णुपूजनतत्परैः । व्रतमेतन्नरः कृत्वा विप्राणां प्रवरे कुले । सुजन्मा जायते धीमान् वेदवेदाङ्गपारगः" ।

महाफलव्रतं भविष्यपु० "शृणु कौरव ! कर्माणि तिथिशुद्धाश्रितानि तु । श्रुत्वैव पापहानिः स्यात् कृत्वानन्तं फलं लभेत् । क्षीराशनः प्रतिपदि । पुष्पाहारो द्वितीयायाम् । लवणवर्जितं तृतीयायाम् । तिलान्नाशी चतुर्थ्याम् । क्षीराशनः पञ्चम्याम् । फलाशनः षष्ठ्याम् । शाकाशनः सप्तम्याम् । बिल्वाहारोऽष्टम्याम् । पिष्टाशनो नवम्याम् । अनग्निपक्वाहारो दशम्याम् । एकादश्यामुपवासः । घृताशनो द्वादश्याम् । पायसाहारस्त्रयोदश्याम् । यावान्नाहारश्चतुर्दश्याम् । गोमूत्राहारः कुशोदकप्राशनः पौर्णमास्याम् एवं प्राशनविधिः । उक्तानि प्राशनान्येवं विधिपूर्वमुदाहृतम् । क्षीरं प्रतिपदायान्तु सर्वासु च विधीयते" ।

महत्तमव्रतं स्कान्दपु० "वैदिकेन विधानेन व्रतं पुण्यं महत्तमम् । कस्मिंस्तिथौ तु कर्त्तव्यं विधानं तद्वदस्व मे" । स्कन्द उवाच "मासि मासि भाद्रपदे शुक्ले च प्रतिपत्तिथौ । नैवेद्यन्तु पचेन्मौनी षोडशांस्त्रिगुणानि च । फलानि पिष्टपक्वानि दद्याद्विप्राय षोडश । देवाय षोडशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः । भुञ्जते षोडश तथा व्रतस्य नियमाश्रयात् । सौवर्णं कारयेद्देवं यथा शक्त्या हिरण्मयम्" इत्यादि ।

महाराजव्रतं स्कान्दपु० "यदागस्त्य ! चतुर्दश्यामार्द्रा भाद्रपदाथ वा । सितायामसितायां वा न विशेषो यथा शिव । तदा लब्ध्वैकभूक्त्वा त्रयोदश्यां यथाविधि । सर्वव्रतं महाराजं तदा संकल्पयेन्नरः । चतुर्दश्यां ततः कुर्य्यात्तिलगोमूत्रगोमयैः । स्नात्वाथ पञ्चगव्येन स्नानं शुद्धाम्बुना ततः । शिवसंकल्पमन्त्रस्य ततो दशशतं पठेत्" । शिवसंकल्पमन्त्रो यजाग्रतो दूरमित्यादिर्यजुःशाखाप्रसिद्धः "पञ्चाक्षरस्तु शूद्रस्य जन्मकोटिकृतैस्ततः" । मुच्यते पातकैः सर्वैस्तत्कृत्वा नात्र संशयः" ।

महालक्ष्मीव्रतं स्कान्दपु० "महाराज ! निबोधेदं महालक्ष्मीव्रतं शुभम् । भद्र ! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां नरोत्तम ! । स्नात्वाभ्यर्च्य महालक्ष्मीमेकभक्तं प्रकल्प्य च । कुङ्कुमाक्तं दृढं सूत्रं षोडशग्रन्थिसंयुतम् । तन्तुभिस्तत्प्रमाणैश्च बध्नीयात्तु करे शुभम् । दूर्वाक्षतप्रवालानां षोडशैव तु षोडश । पुनरेवाश्विने मासि कृष्णाष्टम्यां दिने शुभे । उत्सवं कारयेद्व्यास्तूर्य्यपणवादितम्" ।

महाव्रतं कालिकापु० "महाव्रतमथो वक्ष्ये येनारोहति तत् पदम् । सुरासुरमुनीनाञ्च दुर्लभं विधिना शृणु । पर्वण्याश्वयुजस्यान्ते पायसञ्च घृतप्लुतम् । नक्तं भुञ्जीत शुद्धात्मा चन्दनञ्चैव वान्वितम्" । आश्वयुजस्यान्ते कार्त्तिके । पर्वणि अमावस्यायां कार्त्तिकयन्त इत्यर्थः । [illegible] । लिङ्गपु० "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि । वर्षमेकं ततो भुक्त्वा नक्तं यः पूजयेच्छिवम् । सर्वयज्ञफलं प्राप्य स याति परमाङ्गतिम्" । विष्णुधर्मोत्तरे "सोमभूतं हरिं देवं चातुर्मास्यमुपोषितम् । अर्चयेत् पौर्णमासान्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत्" । योगभूतं सकलम् "ब्रह्मभूतममावास्यां पूजयेत्तामुपोषितः । राजसूयमवाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम्" ।

ब्रह्मभूतं निष्कलम् "ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च। योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात्। अत्यर्थं प्रीतिमाप्नोति मासपक्षांस्तयोः सदा। पूजितः सोपवासेन भक्त्या देववरो हरिः। महाव्रतमिदं ख्यातं सर्वकल्मषनाशनम्। संवत्सरमिदं कृत्वा नाकपृष्ठे महीयते" इत्यादि।

महासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "माघस्य शुक्लपक्षे तु पञ्चम्याञ्च कुरूद्वह!। एकभक्तं समाख्यातं षष्ठ्यां नक्तमुदाहृतम्। सप्तम्यामुपवासञ्च केचिदिच्छन्ति सुव्रत!। षष्ठ्यां केचिदुशन्तीह सप्तम्यां राधनं किल। कृतोपवासः षष्ठ्यान्तु पूजयेद्भास्करं बुधः। रक्तचन्दनमिश्रैस्तु करवीरैः समाहृतैः। गुग्गुलेन महाबाहो! सुगन्धेन च सुव्रत!। पूजयेद्देवदेवेशं प्रहेशं शङ्करं रविम्"। शङ्करं सुखकरमित्यर्थः "एवं हि चतुरो मासान् माघादीन् पूजयेद्रविम्। आत्मनश्चापि शुद्ध्यर्थं प्राशनं गोमयस्य च। स्नानञ्च गोमयेनेह कर्त्तव्यञ्चात्मशुद्धये। ब्राह्मणान् दिव्यभौमांश्च भोजयेच्चापि शक्तितः"। दिवि देवकुले भवाः दिव्या इतरे भौमाः। "ज्यैष्ठादिष्वपि मासेषु श्वेतचन्दनमुच्यते। श्वेतानि चापि पुष्पाणि शुभगन्धान्वितानि वै। कृष्णागुरु तथा धूपं नैवेद्यं पायसं स्मृतम्। तेनैव ब्राह्मणान् साधून् भोजयेच्च महामते!। प्राशयेत् पञ्चगव्यन्तु स्नानं तेनैव सुव्रत!। कार्त्तिकादिषु मासेषु अगस्तिकुसुमैः स्मृतम्। पूजनं कुरुशार्दूल! धूपश्चैवापराजितः। नैवेद्यं गुडपूपाश्च तथैवेक्षुरसः स्मृतः। तेनैव ब्राह्मणान् स्नातो भोजयेच्च स्वशक्तितः। कुशोदकं प्राशयेच्च स्नानञ्च कुरु सिद्धये। तृतीयपारणस्यान्ते माघे मासि महामते!। भोजनं तत्र दानञ्च द्विगुणं समुदाहृतम्। देवदेवस्य पूजा च कर्त्तव्या शक्तितो बुधैः। रथस्य चापि दानन्तु रथयात्रा च सुव्रत!। रथस्य प्राप्तिहेतोर्वै कर्त्तव्या विभवे सति। दानं स्वर्णरथस्येह यथोक्तं विभवे सति। इत्येषा कथिता पुत्र! रथाङ्गसप्तमी शुभा। सप्तमीति महाख्याता महापुण्या महोदया। यामुपोष्य धनं पुत्रान् कीर्त्तिं विद्यां समश्नुते"।

महेश्वरव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षादथारभ्य फाल्गुनस्य नराधिप!। पूजयेत्तु चतुर्दश्यां सोपवासो महेश्वरम्। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। व्रतान्ते गां तथा दत्त्वा वह्निष्टोमफलं लभेत्। एतदेव व्रतं कृत्वा शुक्लपक्षे तु वत्सरम्। पौण्डरीकमवाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम्। चतुर्दशीद्वयश्चैतत् कृत्वा संवत्सरं नरः। मासि मासि यथाशक्त्या सर्वान् कामानवाप्नुते। आसाद्य कामांश्च महेश्वरस्य तत्रापि कालं सुचिरञ्च राजन्!। सायुज्यमायाति महेश्वरस्य सर्वेश्वरस्याप्रतिमस्य तस्य"।

महेश्वराष्टमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षात्तथारभ्य सौम्याष्टम्यां नराधिप!। पूजयेत् सोपवासस्तु देवदेवं त्रिलोचनम्"। सौम्याष्टम्यां मार्गशीर्षाष्टम्याम् "लिङ्गे वाप्यथ चार्च्चायां कमले यदि वा स्थले। घृतक्षीराभिषेकेन स्नातेन विविधेन वा। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। गीतेन नृत्यवाद्येन वह्निसन्तर्पणेन च। ब्राह्मणानाञ्च पूजाभिर्यथावन्मनुजोत्तम!। व्रतावसाने दत्त्वा तु तथा धेनुं पयस्विनीम्। पौण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति"।

महोत्सवव्रतं स्कान्दपु० "शालिपिष्टमयैर्दीपैः पञ्चभिर्नवभिस्तथा। कुर्य्यादारात्रिकं शम्भोः स्वर्णपात्रैः समुज्ज्वलैः। विचित्रवस्त्रपूजा च कर्त्तव्या महती शिवे। पुष्पमण्डलिकां चित्रां सवितानोज्ज्वलां शुभाम्। महोत्सवेन विधिवद्गेयं तूर्य्यरवेण च। विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च नैवेद्यञ्चोपकल्पयेत्। सम्यक् सम्पादनीया स्यात् रथयात्रा पिनाकिनः। प्रेक्षणीयैस्तथा नृत्यैर्वाद्यैर्यन्त्रैश्च शोभनैः। पूजयेच्छिवभक्तांश्च विप्रानन्यांश्च भक्तितः। प्रीयतां शिव इत्युक्त्वा नक्तं भुञ्जीत च स्वयम्। वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं एतच्चैवोत्सवं महत्। शिवभक्तैस्तथान्यैश्च कीर्त्तिश्रेयोविवृद्धये"।

माघमासव्रतं भविष्योत्तरे "एतस्मात् कारणात् सुभ्रु! माघस्नानं विशिष्यते। अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः। त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः। अनभ्यङ्गो वरारोहे सर्वं मासं नयेद्व्रती। सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्त्तिर्निरञ्जनः। माघावसाने सुभगे! षड्रसं सम्प्रदापयेत्। दम्पत्योर्वाससी शुक्ले सप्तधान्यसमन्विते। त्रिंशत्तु मोदका देयाः कृतास्तिलमयाः शुभाः। मरिचैर्निर्मिताः स्वच्छाः नारङ्गाणि च दापयेत्"।

मातृनवमीव्रतं भविष्योत्तरे "मातरश्चैव संपूज्याः यथाशक्त्या प्रयत्नतः। तदग्रे शिवभक्तांस्तु कृताचार्य्यान् विशेषतः। एवं कृत्वा विधानेन सर्वत्र जयमाप्नुयात्"।

इत्युपक्रमे मातृनामान्यभिधाय उक्तम् "नवम्यां पूजयेद् यस्तु मासि चाश्वयुजे सदा । अखण्डितप्रभावस्तु भवते नात्र संशयः" ।

मातृव्रतं वराहपु० "मातृणामष्टमी दत्ता ब्रह्मणा तिथिरुत्तमा । एताः समापयेद्भक्त्या निराहारो नरः सदा । तस्य ताः परितुष्टास्तु क्षेमारोग्यं ददत्यपि" ।

मार्गशीर्षव्रतं महाभारते "मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् । भोजयेत्तु द्विजान् भक्त्या मुच्यते व्याधिकिल्विषैः । सर्वकल्याणसम्पूर्णः सर्वदुःखविवर्जितः । उपोष्य व्याधिरोहितो वीर्य्यवानभिजायते । कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते" ।

मार्त्तण्डसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "मार्त्तण्डसप्तमीं कृष्ण ! यथाख्यां वच्मि तेऽनघ ! । पौषमासे सिते पक्षे सप्तम्यां समुपोषितः । सम्यक् संपूज्य मार्त्तण्डं मार्त्तण्ड इति वै जपन् । पूजयेत् कुतपं भक्त्या श्रद्धया परयान्वितः" । कुतपः सूर्यः "पुष्पधूपोपहाराद्यैरुपवासैः समाहितः । मार्त्तण्डेति जपन्नाम पुनस्तद्गतमानसः । विप्राय दक्षिणां दद्यात् यथाशक्त्या खगध्वज । द्वितीयेऽह्नि पुनः स्नात ! तत्रैवाभ्यर्च्चनं रवेः । तेनैव नाम्ना संबोध्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । ततो भुञ्जीत गोदोहसमुत्तमसमन्वितम् । एवमेवाखिलान् मासान् उपोष्य प्रयतः शुचिः । दद्याद्गवाह्निकं विद्वान् प्रतिमासञ्च शक्तितः । पारिते च पुनर्वर्षे यथापूर्वं गवाह्निकम् । दत्त्वा परत्र भूयः शृणु यत् फलमश्नुते । स्वर्णशृङ्ग्यः पञ्चगावः षष्ठश्च वृषभश्वरः । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दत्त्वा यत् फलमश्नुते । तदाप्नोत्यखिलं सम्यग्व्रतमेतदुपोषितः । तस्य लोकमवाप्नोति मार्त्तण्डो यत्र तिष्ठति" ।

मासव्रतं देवीपु० "मार्गे रसोत्तमं दद्यात् घृतं पौषे महाफलम्" । रसोत्तमं लवणम् "तिलान्माघे मुनिश्रेष्ठ ! सप्त धान्यानि फाल्गुने । विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे दद्यात् द्विजातये । वैशाखे द्विज ! गोधूमान् ज्यैष्ठे तोयभृतं घटम् । आषाढ़े चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलम् । नवनीतं नभोमासि छत्रं प्रौष्ठपदे मतम् । गुड़शर्करयाद्यान् लड्डुकानाश्विने मुने ! । दीपदानं महापुण्यं कार्त्तिके यः प्रयच्छति । सर्वकामानवाप्नोति क्रमेण तु यदाहृतम्" ।

मासोपवासव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "आश्विनस्यामले पक्षे एकादश्यामुपोषितः । व्रतमेतत् तु गृह्णीयाद् यावत् त्रिंशद्दिनानि तु । वासुदेवं समुद्दिश्य कार्त्तिकं सकलं नरः । मासमुपवसेद्यस्तु स मुक्तिफलभाग्भवेत् । अच्युतस्यालये भक्त्या त्रिकालं कुसुमैः शुभैः । मालतीन्दीवरैः पद्मैः कमलैः सुगन्धिभिः । कुङ्कुमोशीरकर्पूरैर्विलिप्य वरचन्दनैः । नैवेद्यधूपदीपाद्यैरर्चयेत जनार्दनम्" इत्यादि ।

मुक्तिद्वारसप्तमीव्रतं मत्स्यपु० "अश्वमेधादियज्ञानां लक्षकोट्यर्बुदैरपि । तत् फलं लभ्यते पुंसा मुक्तिद्वारव्रतेन यत् । योगमार्गमनभ्यस्य यथेष्टाचारवानपि । अथ युक्तो व्रतश्चापि व्रतेनानेन मुच्यते । सप्तमीं प्राप्य हस्तेन दन्तधावनमाचरेत् । नमोऽर्क्कायेत्युदीर्य्याथ अर्क्ककाष्ठेन भक्तिमान् । अथ वा पुष्य हस्तेन जलेनाप्लावनं तथा । कृत्वा पवित्रं देवानां मन्त्रेणाकर्षमित् स्थितम् । रक्तचन्दनपद्मन्तु लिखेद्गोमयवारिणा । प्राक्कुणे षोड़शदलं सगर्भदलकर्णिकम्" इत्यादि ।

मुखव्रतं पद्मपु० "मुखवासं परित्यज्य समान्ते गोप्रदो भवेत् । यक्षाधिपत्यमाप्नोति मुखव्रतमिहोच्यते" ।

मुनिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "सप्तम्यां मुनिशार्दूल ! दृष्टानभ्यर्च्चयेन्मुनीन् । स्वाध्यायफलमाप्नोति तद्धामफलमश्नुते" ।

मृगशीर्षव्रतं पद्मपु० "श्रावणे मासि कृष्णे च शङ्करः प्रथमेऽहनि । त्रिपर्वणा त्रिशल्येन त्रिमुखेन शरेण च । मुखानि त्रीणि चिच्छेद यज्ञस्य मृगरूपिणः । तैः शिरोभिस्तपस्तप्तं वरः प्राप्तोऽथ शङ्करात्" । त्रिशल्येन त्रिमुखेन शल्यरूपत्रिमुखेनेत्यर्थः । मृगरूपिणस्त्रिमुखमृगरूपिण इत्यर्थः "स्त्रीभिः पूज्यानि तानीति न मनुष्यैः कदाचन । मृगशीर्षं ततः कृत्वा लिङ्गाकारन्तु स्वर्णमयम् । क्षीरेण तपनीयं वै पूजनीयं यथाविधि । अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि । शाकैः सौवर्च्चलाभिश्च कृतैः पिष्टमयैः शुभैः" । सौवर्च्चलाभिः अतसीमिश्रपिष्टविकृतिभिः । "कांस्यभाजनवाद्यैश्च पश्चात् कार्य्यञ्च भोजनम्" ।

मेघपालीतृतीयाव्रतं भविष्यपु० "अश्वयुक्शुक्लपक्षे च तृतीयायां युधिष्ठिर ! । मेघपाली प्रदातव्या भक्त्या स्त्रीभिर्नृभिस्तथा । अन्नैः विरूढैर्गोधूमैः सप्तधान्यसमन्वितैः । तिलतण्डुलमिश्रैश्च दातव्या धर्मलिप्सुभिः" । युधिष्ठिर उवाच "कीदृशी सा भवेद्वल्ली मेघपाली जनार्दन ! । लक्षणं कीदृशं तस्याः को मन्त्र इति मे वद" । श्रीकृष्ण उवाच "ताम्बूलसदृशैः पत्रैरक्ता वल्ली

समञ्जरी। वाटीषु या न मार्गेषु प्रेक्षिता पर्वतेषु वा। यत्र वा दृश्यते राजन्! शुचौ देशे समुत्थिता। मेघपालीं समभ्यर्च्य फलैः पुष्पैस्तथाक्षतैः। खर्जूरैर्नारिकेरैश्च नारङ्गैर्दाडिमैस्तथा। वीजपूरैः कपित्थैश्च सप्तधान्यैर्विरूढकैः"।

मौनव्रतं स्कन्दपु० "नभस्यस्य व्यतिक्रान्ते नभस्ये च प्रवर्त्तिते"। नभाः, श्रावणः, नभस्यो भाद्रपदः तौ चात्र पूर्णिमान्तौ ग्राह्यौ। "एवं कालक्रमेणैव श्रावणी पूर्णिमा गता। तद्दिनं प्राप्य विप्रेणेत्यग्रेऽभिधानात्। "व्रतमेतत् तु कर्त्तव्यं षोडशैव दिनानि तु। एतच्छ्रुत्वा ततो देवी प्रहृष्टा वाक्यमब्रवीत्"। पार्वत्युवाच "किं विधानं पुरा प्रोक्तं व्रतं मौनव्रतात्मकम्। तत्समस्तं समाचक्ष्व प्रसादं कुरु मे प्रभो!"। ईश्वर उवाच "तद्दिनञ्च व सम्प्राप्य सभार्य्यः सह बान्धवैः। गत्वा प्रभातसमये स्नानार्थं जलसन्निधौ। तड़ागे वा नदीदेशे गत्वा प्रस्रवणेऽथ वा। स्नानं कार्य्यं तदा सर्वैः शिवध्यानपरायणैः। दूर्वाकाण्डं सुसंगृह्य षोड़शग्रन्थिसंयुतम्। ततस्तत्तञ्च करे न्यस्य स्त्रिया वामे स्वदक्षिणे। एवंविधानं कर्त्तव्यं यावत् स्यात् प्रतिपद्दिनम्। तद्दिने चैव संप्राप्ते समाप्त्यर्थं व्रतस्य तु। मौनेनैवानयेत्तोयं मौनात् गोधूमपेषणम्। मौनेनैव च कर्त्तव्यं नैवेद्यं भोजनादिकम्। सर्वोपस्करमादाय गत्वा च जलसन्निधौ। स्नानं कार्य्यं तदा तत्र नित्यकर्म ततः परम्। देवर्षिमनुजानाञ्च पितॄणाञ्चैव तर्पणम्। पश्चाद्देवाधिदेवेशं मन्त्रैः सम्पूजयेत् ततः"।

यमचतुर्दशीव्रतं कूर्मपु० "भरण्यान्तु चतुर्थ्यान्तु शनैश्चरदिने यमम्। पूजयन् सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते पातकैर्नरः"।

यमद्वितीयाव्रतं भविष्योत्तरे "कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर!। यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे सदा। द्वितीयायां महोत्सर्गे नारकीयाश्च तर्पिताः। पापेभ्योऽपि विमुक्तास्ते मुक्ताः सर्वनिबन्धनात्। आशिताश्चातिसन्तुष्टाः स्थिताः सर्वे यदृच्छया। तेषां महोत्सवो वृत्तो यमराष्ट्रसुखावहः। अतो यमद्वितीया सा प्रोक्ता लोके युधिष्ठिर!। अस्यां निजगृहे पार्थ!, न भोक्तव्यमतो बुधैः। स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्"।

यमव्रतं भविष्यपु० "दशम्यां यमराडिष्टः सर्वव्याधिहरो ध्रुवम्। मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः। पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः"। इदं व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्। कूर्मपु० "उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः। यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन्। स्नात्वा नद्याञ्च पूर्वाह्णे मुच्यते सर्वपातकैः"। महाभारते "यजिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं यमान् यो भोजयेद् द्विजान्। अष्टमीमथ कौन्तेय! शुक्लपक्षे चतुर्दशीम्। उपोष्य व्याधिरहितो रूपवानिति जायते"। विष्णुधर्मोत्तरे "यत्र क्वचन नद्याञ्च यत्र कृष्णा चतुर्दशी। अनकाभ्युदिते काले देवं सम्पूजयेद् यमम्। कृष्णवर्णं चित्रगुप्तं कालपाशञ्च यादव!। स्नात्वा स्वगृह्य धर्मज्ञ गन्धमाल्यान्नसम्पदा। यमोद्धार इत्युक्त्वा तिलांश्च जुहुयात् ततः। नमो यमायेति तथा स्वीन्द्रद्रस्य विधीयते। कृशरं भोजयेद्विप्रान् यथाशक्ति नरोत्तमः। दद्याद् व्रतान्ते विप्राय तथैव च पयस्विनीम्। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं न याति राजन्! नरकं मनुष्यः। पापक्षयं प्राप्य स याति नाकं मानुष्यमासाद्य स धर्मवान् स्यात्"।

यमादर्शनत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरे "पूर्वाह्णे मार्गशीर्षादौ वर्षमेकं निरन्तरम्। त्रयोदश्यां सौम्यदिने स्वयं कुङ्कारकवर्जिते। मम नाम्ना द्विजानष्टौ पञ्च चैव समाहूयेत्। पुराणवेदतत्त्वज्ञान् स्वाचारांस्तन्मदर्शनात्। स्वयैकशरणात् साधून् सर्वभूतहिते रतान्। शुचौ देशे शुभे पट्टे प्राङ्मुखानुपवेशयेत्। अन्नतैलसंयुतान् भक्त्या यत्नेनाभ्यञ्जयेत तान्। त्रयोदश्यां त्रयोदश्यां ये करिष्यन्ति भूतले। एकभक्तेन नक्तेन उपवासेन वा पुनः। यमादर्शननाम्ना वै व्रतं सर्वव्रतोत्तमम्। ते सर्वपापनिर्मुक्ता विमानेनार्कवर्चसा। यास्यन्तीन्द्रपुरीं रम्यामप्सरोगणसंकुलाम्"।

युगादिव्रतम् आदिपु० "वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुम्। नारायणं पूजयेथाः पुष्पधूपविलेपनैः। वस्त्रालङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। ततस्तस्याग्रतो धेनुर्लवणस्याढ़केन तु। कार्या कुरुकुलश्रेष्ठ! चतुर्भागेण वत्सकम्। अविभक्तोपरि स्थाप्य कल्पयित्वा विधानतः। श्लोकक्रमयोगेन आज्ञापयोपपादयेत्। श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशः संप्रीयतामिति। अनेन विधिना दत्त्वा धेनुं विप्राय भारत!। गोसहस्रप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। तथैव कार्त्तिके मासि नवम्यां

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि

१ आशुबोध व्याकरणम् २।०
२ धातुरूपादर्शः २
३ शब्दस्तोम महानिधिः १०
४ सिद्धान्तकौमुदी सरला सहिता ११
५ सिद्धान्तबिन्दुसार (वेदान्त) ॥
६ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः) ४
७ गयाश्राद्धादि पद्धतिः १
८ शब्दार्थरत्नम् ॥।
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः) ।
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर सटीक ।/
११ वेणीसंहार नाटक सटीक १
१२ मुद्राराक्षस नाटक सटीक १॥
१३ रत्नावली नाटिका सटीक ॥।
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक १॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक ।
१६ महावीरचरितनाटक १॥
१७ शाङ्कतत्त्वकौमुदी सटीक २
१८ वैयाकरणभूषणसार ॥।
१९ लीलावती ॥।
२० बीजगणित १
२१ शिशुपालवध सटीक (माघ) ४
२२ किरातार्जुनीय सटीक २॥
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक ॥।
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड ॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम् ॥।
२६ वाचस्पत्यम् (बृहदभिधान) ११२
२७ कादम्बरी सटीक ४
२८ राजप्रशस्ति /
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति ४
३० सर्वदर्शनसंग्रहः १
३१ भामिनीविलास सटीक १
३२ हितोपदेश सटीक १
३३ भाषापरिच्छेदमुक्तावलीसहित १
३४ बहुविवाहवाद ।०
३५ दशकुमारचरित सटीक १॥
३६ परिभाषेन्दुशेखर ॥।
३७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः ॥
३८ चक्रदत्त (वैद्यक) २॥
३९ उणादिसूत्र सटीक २
४० मेदिनीकोष १
४१ पञ्चतन्त्रम् २॥
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य) ॥
४३ माधवचम्पू ।/
४४ तर्कसंग्रह ॥
४५ प्रसन्नराघव नाटक १
४६ विवेकचूडामणि ।/
४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण) ५
४८ लिङ्गानुशासन सटीक ।
४९ ऋतुसंहार सटीक ।/
५० विक्रमोर्वशी (सटीक) १॥
५१ वसन्ततिलक भाण ।=
५२ गायत्री व्याख्या ८०
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) २
५४ भोजप्रबन्ध ॥।०
५५ नलोदय सटीक ॥/
५६ ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य (सटीक सभाष्य) ५
५७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य ५
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक २
५९ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य १०
६० सुश्रुत वैद्यक ४
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १
६२ वेतालपञ्चविंशतिः ॥।०
६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) ४
६४ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २
६५ मुक्तिकोपनिषत् /
६६ उपमान चिन्तामणि ।०
६७ नागानन्द नाटक १
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य २
६९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य २
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम् (भाष्य सहितम्) २
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता सायणाचार्यकृत भाष्यसहिता १
७२ विद्धशालभञ्जिकानाटिका सटीक १
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र) २
७४ कुवलयानन्द अलङ्कारसटीक २
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम् १।
७७ वासवदत्ता सटीक २
७८ (कालिदास कृत) पुष्पबाण-विलास काव्य सटीक ॥
७९ महिम्न शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्द-स्मितशतकम्, कटाक्षशतकम् १
८० मनुसंहिता टीका सहित ५
८१ नैषधचरितम् टीका सहित १०
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ॥
८३ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) १०